

κείμενο

Η ΠΕΡΙ
ΘΕΟΥ
ΑΥΤΑΠΑΤΗ

RICHARD DAWKINS

Richard Dawkins

Η ΠΕΡΙ ΘΕΟΥ ΑΥΤΑΠΑΤΗ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

Μαρία Πατρουδάκη, Παναγιώτης Δεληβοριάς, Αλέκος Μάμαλης,
Νίκος Ντάικος, Κώστας Σίμος, Βασίλης Σακελλαρίου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ *κάτοπτρο*

Συγγραφέας: Richard Dawkins
Τίτλος: *Η περί Θεού αυταπάτη*
Τίτλος πρωτοτύπου: *The God Delusion*
Copyright © 2006 Richard Dawkins

Copyright © για την ελληνική γλώσσα: 2007, Εκδόσεις Κάτοπτρο
—Αλ. Μάμαλης και Σία Ο.Ε.

Πρώτη έκδοση: Ιούνιος 2007
ISBN: 978-960-6717-07-9

Μετάφραση και επιστημονική επιμέλεια: Μαρία Γιατρουδάκη (ψυχολόγος),
Παναγιώτης Δεληβοριάς (βιολόγος),
Βασίλης Σακελλαρίου (φυσικός, δρ φιλοσοφίας της επιστήμης)
Γλωσσική επιμέλεια: Κάτοπτρο/Νίκος Ντάικος και Κάτοπτρο/Κώστας Σίμος
Τελική ανάγνωση και Επιμέλεια έκδοσης: Αλέξανδρος Μάμαλης

ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ
Douglas Adams (1952-2001)

*«Δεν αρκεί να βλέπεις ότι ένας κήπος είναι όμορφος χωρίς να
χρειάζεται να πιστεύεις ότι υπάρχουν νεράιδες στο βάθος του;»*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Πρόλογος στη δεύτερη έκδοση</i>	13
<i>Πρόλογος</i>	23
1 ΕΝΑΣ ΒΑΘΙΑ ΘΡΗΣΚΕΥΟΜΕΝΟΣ ΑΠΙΣΤΟΣ	31
<i>Άξιοι σεβασμού</i>	32
<i>Ανάξιοι σεβασμού</i>	42
2 Η ΥΠΟΘΕΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΑΡΞΗ ΤΟΥ ΘΕΟΥ	51
<i>Πολυθεϊσμός</i>	53
<i>Μονοθεϊσμός</i>	58
<i>Η εκκοσμίκευση, οι Πατέρες του Έθνους και η θρησκεία στην Αμερική</i>	60
<i>Η ανεπάρκεια του αγνωστικισμού</i>	69
<i>NOMA</i>	77
<i>Το μεγάλο πείραμα της προσευχής</i>	85
<i>Η σχολή εξελικτικών Neville Chamberlain</i>	90
<i>Μικρά πράσινα ανθρωπάκια</i>	94
3 ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΑ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΥΠΑΡΞΗΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ	99
<i>Οι «αποδείξεις» του Θωμά Ακινάτη</i>	100
<i>Το οντολογικό επιχείρημα και άλλα a priori επιχειρήματα</i>	103
<i>Το επιχείρημα για το ωραίο</i>	109
<i>Το επιχείρημα της προσωπικής «εμπειρίας»</i>	111
<i>Το επιχείρημα από τις Γραφές</i>	116
<i>Το επιχείρημα για τη θρησκευτική πίστη διακεκριμένων επιστημόνων</i>	122
<i>Το στοίχημα του Pascal</i>	128
<i>Επιχειρήματα βασιζόμενα στο θεώρημα του Bayes</i>	130

4	ΓΙΑΤΙ ΕΙΝΑΙ ΣΧΕΔΟΝ ΒΕΒΑΙΟ ΟΤΙ ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΕΙ ΘΕΟΣ	137
	<i>Το Έσχατο Μπόινγκ 747</i>	138
	<i>Η φυσική επιλογή αφυπνίζει συνειδήσεις</i>	140
	<i>Μη αναγώγιμη πολυπλοκότητα</i>	144
	<i>Η λατρεία των κενών</i>	151
	<i>Η ανθρωπική αρχή: η πλανητική εκδοχή</i>	161
	<i>Η ανθρωπική αρχή: η κοσμολογική εκδοχή</i>	168
	<i>Ένα ιντερλούδιο στο Καίμπριτζ</i>	178
5	ΟΙ ΡΙΖΕΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ	187
	<i>Η δαρβινική επιταγή</i>	188
	<i>Άμεσα πλεονεκτήματα της θρησκείας</i>	192
	<i>Επιλογή ομάδας</i>	195
	<i>Η θρησκεία ως παραπροϊόν</i>	197
	<i>Ψυχολογικά προδιατεθειμένοι για θρησκεία</i>	204
	<i>Ελαφροπάτα, γιατί πατάς τα μιμιά μου</i>	217
	<i>Λατρείες φορτίου</i>	228
6	ΟΙ ΡΙΖΕΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΟΤΗΤΑΣ: ΓΙΑΤΙ ΕΙΜΑΣΤΕ ΚΑΛΟΙ;	235
	<i>Έχει δαρβινική προέλευση το ηθικό μας αίσθημα;</i>	240
	<i>Μια μελέτη περιπτώσεων για τις ρίζες της ηθικότητας</i>	248
	<i>Εάν δεν υπάρχει Θεός, γιατί να είμαστε καλοί;</i>	252
7	ΤΟ «ΚΑΛΟ» ΒΙΒΑΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΤΕΞΕΛΙΣΣΟΜΕΝΟ	
	ΗΘΙΚΟ ZEITGEIST	261
	<i>Η Παλαιά Διαθήκη</i>	263
	<i>Μήπως η Καινή Διαθήκη είναι καλύτερη;</i>	277
	<i>Αγάπα τον πλησίον σου</i>	281
	<i>Το ηθικό Zeitgeist</i>	291
	<i>Τι έχετε να πείτε για τον Χίτλερ και τον Στάλιν</i>	
	<i>—αυτοί δεν ήταν άθεοι;</i>	301
8	ΤΙ ΚΑΚΟ ΕΧΕΙ Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ; ΠΡΟΣ ΤΙ ΤΟΣΗ ΕΧΘΡΟΤΗΤΗΤΑ;	311
	<i>Φονταμενταλισμός και υπονόμηση της επιστήμης</i>	313
	<i>Η σκοτεινή πλευρά της απολυτοκρατίας</i>	318
	<i>Πίστη και ομοφυλοφιλία</i>	320
	<i>Πίστη και ιερότητα της ανθρώπινης ζωής</i>	324
	<i>Η Μεγάλη περί Μπετόβεν Πλάνη</i>	331
	<i>Πώς η «μετριοπαθής» πίστη εκτρέφει το φανατισμό</i>	335

9 ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ, ΚΑΚΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΑΠΟΔΡΑΣΗ	
ΑΠΟ ΤΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ	343
<i>Σωματική και πνευματική κακοποίηση</i>	349
<i>Σε υπεράσπιση των παιδιών</i>	360
<i>Ένα εκπαιδευτικό σκάνδαλο</i>	366
<i>Και πάλι η αφύπνιση της συνείδησης</i>	372
<i>Η θρησκευτική εκπαίδευση ως μέρος της λογοτεχνικής</i> <i> κουλτούρας</i>	376
10 ΕΝΑ ΑΝΑΓΚΑΙΟ ΚΕΝΟ;	381
<i>Μπίνκερ</i>	382
<i>Παρηγοριά</i>	387
<i>Έμπνευση</i>	396
<i>Η κατεξοχήν μπούρκα</i>	398
<i>Σημειώσεις</i>	413
<i>Βιβλιογραφία</i>	423
<i>Παράρτημα</i>	431
<i>Ευρετήριο όρων και ονομάτων</i>	437

Πρόλογος στη δεύτερη έκδοση*

Η *Περί Θεού αυταπάτη* αναγνωρίστηκε ευρέως από την πρώτη κιόλας έκδοσή της ως το μπεστ-σέλερ έκπληξη του 2006. Έγινε δεκτό με θέρμη από τη μεγάλη πλειονότητα όσων έστειλαν τις προσωπικές τους κριτικές στο Amazon (περίπου χίλιες κατά την ώρα που γραφόταν το παρόν). Εντούτοις, η αποδοχή υπήρξε λιγότερο ενθουσιώδης στις έντυπες κριτικές. Ένας κυνικός ενδεχομένως θα το απέδιδε στην έλλειψη φαντασίας από μέρους των επιμελητών έκδοσης εντύπων βιβλιοκριτικής: έχει τη λέξη «Θεός» στον τίτλο, οπότε στείλ' το σε έναν γνωστό θρησκόληπτο. Αυτό όμως θα ήταν υπερβολικά κυνικό. Αρκετές αρνητικές κριτικές ξεκινούσαν με τη φράση την οποία από πολύ καιρό έχω μάθει να αντιμετωπίζω ως δυσσοίωνα: «Είμαι άθεος, ΑΛΛΑ...». Όπως τόνισε ο Daniel Dennett στο βιβλίο του *Breaking the Spell* (Δύνοντας τα μάγια), ένας ανησυχητικά υψηλός αριθμός διανοουμένων «πιστεύουν στην πίστη» ακόμη κι αν οι ίδιοι δεν είναι θρησκευόμενοι. Αυτοί οι εξ υποκαταστάσεως, δεύτερου βαθμού πιστοί επιδεικνύουν συχνά περισσότερο ζήλο απ' ό,τι οι αυθεντικοί, ένα ζήλο που διογκώνεται από μια ευρύτητα πνεύματος η οποία αγγίζει την κολακεία: «Αλίμονο, δεν μπορώ να μοιραστώ την πίστη σου, αλλά τη σέβομαι και την κατανοώ».

«Είμαι άθεος, ΑΛΛΑ...». Η συνέχεια είναι σχεδόν πάντοτε ανώφελη, μηδενιστική ή —ακόμη χειρότερα— πλημυρισμένη από μια μορφή περιχαρούς αρνητισμού. Προσέξτε, παρεμπιπτόντως, τη διάκριση από ένα άλλο προσφιλές μοτίβο: «*Ημουν* άθεος, αλλά...». Αυτό είναι ένα από τα παλαιότερα γνωστά τεχνάσματα του συρμού και ένα από τα πλέον προσφιλή στους απολογητές της θρησκείας, από τον C.S. Lewis μέχρι σήμερα. Εξυπηρετεί την εδραίωση μιας μορφής αποδοχής από την αρχή, και είναι εντυπωσιακό το πόσο συχνά διατυπώνεται. Να έχετε τα μάτια σας ανοικτά.

Έγραψα ένα άρθρο για την ιστοσελίδα RichardDawkins.net με τίτλο «Είμαι άθεος, ΑΛΛΑ...», μέρος του οποίου αναπαράγω στον κατάλογο που ακο-

* Πρόκειται για τη χαρτόδετη αγγλική έκδοση που κυκλοφόρησε τον Απρίλιο του 2007.

λουθεί και ο οποίος συνίσταται από αυστηρές —ή καθ' οιονδήποτε τρόπο αρνητικές— κριτικές της πρώτης (πανόδετης) έκδοσης. Η ίδια ιστοσελίδα, την οποία διευθύνει ο εμπνευσμένος Josh Timonen, προσείλκυσε ένα τεράστιο πλήθος επισκεπτών που έχουν αποτελεσματικά αντικρούσει όλες αυτές τις κριτικές, αλλά με λιγότερο επιφυλακτικό και περισσότερο ευθύ τόνο σε σχέση με τον δικό μου ή των φιλοσόφων συναδέλφων μου A.C. Grayling, Daniel Dennett, Paul Kurtz κ.ά., οι οποίοι έχουν πράξει το ίδιο εντύπως.

Δεν μπορείς να ασκείς κριτική στη θρησκεία χωρίς μια λεπτομερή ανάλυση έγκριτων θεολογικών βιβλίων.

Μπεστ-σέλερ έκπληξη; Εάν είχα εντυφώσει —όπως ένας επιτηδευμένα διανοούμενος κριτικός επιθυμούσε— στις επιστημολογικές διαφορές μεταξύ του Θωμά Ακινάτη και του Duns Scotus, εάν απέδιδα την προσήκουσα τιμή στον Εριγένη περί της υποκειμενικότητας, στον Rahner περί της χάρις ή στον Moltmann περί της ελπίδας (όπως ο εν λόγω κριτικός ματαίως ήλπιζε ότι θα έκανα), τότε το βιβλίο μου θα ήταν κάτι περισσότερο από ένα μπεστ-σέλερ *έκπληξη*: θα ήταν ένα μπεστ-σέλερ θαύμα. Δεν βρίσκεται εκεί όμως το θέμα. Σε αντίθεση με τον Stephen Hawking (ο οποίος συμμορφώθηκε με τη συμβουλή ότι κάθε μαθηματικός τύπος που θα περιλάμβανε στο βιβλίο του θα ελάττωνε τις πωλήσεις του κατά το ήμισυ), ευχαρίστως θα απαρνιόμουν τον τίτλο τού μπεστ-σέλερ εάν υπήρχε η παραμικρή ελπίδα ο Duns Scotus να δια φωτίσει το κεντρικό μου ερώτημα γύρω από την ύπαρξη ή μη του Θεού. Στη συντριπτική τους πλειονότητα, τα θεολογικά γραπτά αποδέχονται την ύπαρξή Του, και τούτο αποτελεί την αφετηρία τους. Για τους σκοπούς μου, αρκεί να εξετάσω μόνο τους θεολόγους εκείνους που παίρνουν στα σοβαρά την πιθανότητα να μην υπάρχει ο Θεός και επιχειρηματολογούν για το αντίθετο. Αυτό πιστεύω ότι καλύπτεται στο Κεφάλαιο 3, ελπίζω με καλό χιούμορ και σε επαρκές εύρος.

Ως προς το καλό χιούμορ, δεν θα μπορούσα να γράψω κάτι καλύτερο από το έξοχο «Courtier's Reply» (Απάντηση ενός αυλικού), δημοσιευμένο από τον P.Z. Myers στην ιστοσελίδα του Pharyngula.

Έχω μελετήσει τις αναιδείς κατηγορίες του κυρίου Dawkins και εξοργίστηκα για την έλλειψη ευρυμάθειας που τον διακρίνει. Προφανώς δεν έχει διαβάσει τις λεπτομερείς πραγματείες του κόμη Roderigo της Σεβίλλης σχετικά με τα εξαισία και εξωτικά δέρματα των υποδημάτων τού Αυτοκράτορα, ούτε αποδίδει έστω και την παραμικρή προσοχή στο αριστούργημα *Περί της φωταύγειας τον αυτοκρατορικού περωτού καπέλου* τού Bellini. Διαθέτουμε ολόκληρες σχολές αφιερωμένες στη συγγραφή εμ-

βριθών μελετών σχετικά με το κάλλος της αυτοκρατορικής ενδυμασίας, και κάθε μεγάλη εφημερίδα διαθέτει ένα τμήμα αφιερωμένο στην αυτοκρατορική μόδα [...]. Ο Dawkins αλαζονικά αγνοεί όλα τούτα τα βαθιά φιλοσοφικά πονήματα και κατηγορεί ωμά τον Αυτοκράτορα για γύμνια [...]. Μέχρις ότου ο Dawkins θητεύσει στα καταστήματα των Παρισίων και του Μιλάνου, μέχρι να μάθει να διακρίνει τη διαφορά ανάμεσα σε έναν πιτυχωτό φραμπαλά και ένα φουσκωτό πανταλόνι, οφείλουμε όλοι να υποκρινόμαστε ότι δεν εκφράστηκε ενάντια στο γούστο του Αυτοκράτορα. Η εκπαίδευσή του στη βιολογία ενδεχομένως του έχει εξασφαλίσει την ικανότητα να αναγνωρίζει τα ταλαντευόμενα γεννητικά όργανα όταν τα βλέπει, όμως δεν του έχει διδάξει την πρέπουσα εκτίμηση στα Φανταστικά Υφάσματα.

Για να διευρύνω το εν λόγω επικείμενο, οι περισσότεροι από εμάς απαρνούμαστε με άνεση τις νεραίδες, την αστρολογία και το Ιπτάμενο Τέρας των Μακαρονιών, χωρίς πρώτα να εντρυφούμε σε βιβλία νεραϊδοζυμαρικής θεολογίας κ.λπ.

Ακολουθεί η περιβόητη κριτική περί «ακυρανθρώπου».

Πάντοτε κατηγορείς τα χειρότερα της θρησκείας και αγνοείς τα καλύτερα. «Τα βάζεις με τους αγροίκους, δημαγωγούς καιροσκόπους όπως ο Ted Haggard, ο Jerry Falwell και ο Pat Robertson, αντί για τους καλλιεργημένους θεολόγους, όπως ο Tillich ή ο Bonhoeffer, οι οποίοι διδάσκουν το είδος της θρησκείας στο οποίο πιστεύω εγώ».

Εάν μια τέτοια διακριτική, εκλεπτυσμένη θρησκεία κυριαρχούσε, ο κόσμος θα ήταν σίγουρα καλύτερος, και εγώ θα είχα γράψει ένα διαφορετικό βιβλίο. Η θλιβερή αλήθεια είναι ότι οι πιστοί μιας τέτοιας συκρατημένης, συνετής θρησκείας παραμένουν αριθμητικά αμελητέοι. Για τη συντριπτική πλειονότητα των πιστών ανά τον κόσμο, η θρησκεία προσομοιάζει πολύ σε αυτά που ακούει κανείς από ανθρώπους όπως ο Robertson, ο Falwell ή ο Haggard, ο Οσάμα μπιν Λάντεν ή ο αγιατολάχ Χομείνι. Αυτοί οι άνθρωποι δεν είναι από άχυρο —αντιθέτως ασκούν ισχυρή επιρροή, και ο καθένας στον σύγχρονο κόσμο τούς συναντά μπροστά του.

Είμαι άθεος, αλλά επιθυμώ να διαχωρίσω τον εαυτό μου από την εριστική, τραχεία, οξύθυμη, αδιάλλακτη γλώσσα σου.

Στην πραγματικότητα, εάν παρατηρήσετε τη γλώσσα της *Περί Θεού αυταπάτης*, είναι μάλλον λιγότερο εριστική ή οξύθυμη από τη γλώσσα που

τακτικά αποδεχόμαστε με ηρεμία —όταν, λόγου χάριν, ακούμε πολιτικούς σχολιαστές ή κριτικούς θεάτρου, τέχνης ή βιβλίων. Η γλώσσα μου ηχεί έντονη και οξεία μόνο εξαιτίας της περιέργης σύμβασης, σχεδόν οικουμενικά αποδεκτής (δείτε το παράθεμα από τον Douglas Adams στις σελίδες 42-43), ότι η θρησκευτική πίστη διαθέτει ένα μοναδικό προνόμιο: είναι πέραν και υπεράνω κάθε κριτικής.

Το 1915, ο Horatio Bottomely, μέλος της Βρετανικής Βουλής, πρότεινε ότι, μετά τον πόλεμο, «εάν κάποια ημέρα τύχει να ανακαλύψετε σε ένα εστιατόριο ότι σας σερβίρει ένας γερμανός σερβιτόρος, να πετάξετε τη σούπα στο αχρείο πρόσωπό του· εάν ανακαλύψετε ότι κάθεστε δίπλα σε έναν γερμανό υπάλληλο, να αδειάσετε το μελανοδοχείο πάνω στο αχρείο κεφάλι του». Αυτό, όντως, είναι τραχύ και αδιάλλακτο —και, θα τολμούσα να σκεφθώ, αποτελεί γελοία και αναποτελεσματική ρητορική ακόμη και για την εποχή της. Αντιπαραβάλετέ το με την εναρκτήρια πρόταση του Κεφαλαίου 2, το χωρίο που παρατίθεται πιο συχνά ως «τραχύ» ή «εριστικό». Δεν είμαι εγώ αρμόδιος να δηλώσω εάν το κατάφερα ή όχι, όμως ο σκοπός μου πλησίαζε περισσότερο στην αποφασιστική αλλά χιουμοριστική επίθεση παρά στην εριστική πολεμική. Στις δημόσιες αναγνώσεις της *Περί Θεού αυταπάτης*, αυτό είναι το μόνο χωρίο που εγγυημένα θα εξασφαλίσει καλοκάγαθο γέλιο, και για το λόγο αυτό η γυναίκα μου κι εγώ το χρησιμοποιούμε μονίμως για να σπάμε τον πάγο με ένα καινούργιο κοινό. Εάν τολμούσα να προτείνω το λόγο για τον οποίο το χιούμορ του είναι αποτελεσματικό, θα έλεγα ότι έγκειται στο ετερόκλιτο ταίριασμα ενός θέματος, που *θα μπορούσε* να είχε εκφραστεί με εριστικότητα ή τραχύτητα, και στη διατύπωσή του μέσω ενός μακροσκελούς καταλόγου βαρύγδουπων λέξεων («μοχθηρός», «τεκνοκτόνος», «μεγαλομανής»). Το πρότυπό μου εδώ ήταν ένας από τους πλέον ευτράπελους συγγραφείς του 20ού αιώνα, και κανείς δεν θα μπορούσε να αποκαλέσει τον Evelyn Waugh εριστικό ή τραχύ (μάλιστα προδόθηκαν αναφέροντας το όνομά του στην ανεκδοτολογική ιστορία που ακολουθεί αμέσως πιο κάτω, στη σελίδα 52).

Οι βιβλιοκριτικοί ή οι κριτικοί θεάτρου μπορούν να είναι χλευαστικά αρνητικοί και να δέχονται κολακευτικούς επαίνους για το δηκτικό πνεύμα της κριτικής τους. Εντούτοις, στις επικρίσεις εναντίον της θρησκείας, ακόμη και η *σαφήνεια* παύει να συνιστά αρετή και ηχεί σαν επιθετική εκθρόνιση. Ένας πολιτικός μπορεί να επιτεθεί καυστικά σε κάποιον αντίπαλό του από τα έδρανα της Βουλής και να επιδοκιμαστεί για την έντονη εριστικότητα του. Ας επιχειρήσει όμως ένας νηφάλιος επικριτής της θρησκείας να χρησιμοποιήσει ό,τι σε άλλα ζητήματα θα ακουγόταν απλώς ως ευθύ και ειλικρινές, και η ευγενική κοινωνία θα σουφρώσει τα χείλη της και θα κουνήσει αποδοκιμαστικά το κεφάλι της· ακόμη και η κοσμική ευγενική κοινω-

νία, και κυρίως εκείνο το κομμάτι της κοσμικής κοινωνίας που με άνεση αναγγέλλει: «Είμαι άθεος, ΑΛΛΑ...».

Κηρύττεις σε ένα πεπεισμένο ακροατήριο. Ποιο το νόημα;

Στην ιστοσελίδα RichardDawkins.net, η «Γωνιά των Προσυλήτων» (Converts' Corner) διαψεύδει αυτή τη θέση· ακόμη όμως κι αν την παίρναμε τοις μετρητοίς, οι κατάλληλες απαντήσεις δεν λείπουν. Εν πρώτοις, το ακροατήριο των άπιστων είναι πολύ μεγαλύτερο απ' ό,τι νομίζουν πολλοί, ιδιαίτερα στην Αμερική. Εντούτοις, και πάλι ιδιαίτερα στην Αμερική, συνιστά ένα κρυφό ακροατήριο, και χρειάζεται απεγνωσμένα ενθάρρυνση ώστε να αποκαλυφθεί. Κρίνοντας από τις ευχαριστίες που δέχτηκα σε όλη τη Βόρεια Αμερική κατά την περιοδεία μου για την προώθηση του βιβλίου, η ενθάρρυνση που μπορούμε να προσφέρουμε άνθρωποι όπως ο Sam Harris, ο Daniel Dennett, ο Christopher Hitchens και εγώ εκτιμάται σημαντικά.

Ένας πιο ιδιαίτερος λόγος για τον οποίο κηρύττω σε πεπεισμένο ακροατήριο είναι η ανάγκη αφύπνισης της συνείδησης. Όταν οι φεμινίστριες αφύπνισαν τη συνείδησή μας γύρω από τη σεξιστική χρήση των αντωνυμιών, ενδεχομένως κήρυτταν σε ένα ακροατήριο που ήταν πεπεισμένο όσον αφορά τα πιο ουσιώδη ζητήματα των δικαιωμάτων των γυναικών και των δεινών λόγω των διακρίσεων εις βάρος τους. Εντούτοις, εκείνο το έντιμο, φιλελεύθερο ακροατήριο είχε ανάγκη να αφυπνίσει τη συνείδησή του σχετικά με την καθημερινή του γλώσσα. Όσο σωστή κι αν ήταν η θέση μας σχετικά με τα πολιτικά ζητήματα των δικαιωμάτων των γυναικών και των σεξιστικών διακρίσεων, εντούτοις ασυνείδητα αποδεχόμεσταν γλωσσικές συμβάσεις που έκαναν το ήμισυ του ανθρώπινου γένους να νιώθει αποκλεισμένο.

Υπάρχουν και άλλες γλωσσικές συμβάσεις που πρέπει να ακολουθήσουν τον ίδιο δρόμο με τις σεξιστικές αντωνυμίες, και το αθεϊστικό ακροατήριο δεν εξαιρείται. Χρειαζόμαστε όλοι αφύπνιση της συνείδησής μας. Οι άθεοι, όπως και οι θεϊστές, τηρούν ασυνείδητα την κοινωνική σύμβαση ότι οφείλουμε να είμαστε ιδιαίτερα ευγενικοί και γεμάτοι σεβασμό απέναντι στην πίστη. Και ποτέ δεν κουράζομαι να εφιστώ την προσοχή στη σιωπηρή αποδοχή από μέρους της κοινωνίας του χαρακτηρισμού των μικρών παιδιών ως κατόχων των θρησκευτικών απόψεων των γονέων τους. Οι άθεοι πρέπει να ανεβάσουν τη συνειδητότητά τους σχετικά με αυτή την ανωμαλία: η γνώμη για τη θρησκεία αποτελεί το είδος της γνώμης των γονέων που —με σχεδόν οικουμενική συναίνεση— δύναται να επιβληθεί σε παιδιά τα οποία είναι, στην πραγματικότητα, πολύ μικρά ώστε να έχουν δική τους γνώμη. Δεν υπάρχουν χριστιανόπουλα: μόνο παιδιά χριστιανών γονέων. Αδράξτε κάθε δοθείσα ευκαιρία να το καταδείξετε.

Είσαι τόσο φονταμενταλιστής όσο και εκείνοι τους οποίους επικρίνεις.

Όχι, σας παρακαλώ· είναι πολύ εύκολη η σύγχυση του πάθους —τότε μπορείς να αλλάξεις γνώμη— με το φονταμενταλισμό —ποτέ δεν θα το πράξεις. Οι φονταμενταλιστές χριστιανοί αντιτίθενται παθιασμένα στην εξέλιξη των ειδών, και εγώ την υπερασπίζομαι παθιασμένα. Όσον αφορά το πάθος, είμαστε ισόπαλοι. Και αυτό, σύμφωνα με ορισμένους, σημαίνει ότι είμαστε εξίσου φονταμενταλιστές. Εντούτοις, για να παραφράσω έναν αφορισμό του οποίου την πηγή δεν είμαι σε θέση να προσδιορίσω, όταν δύο αντιτιθέμενες απόψεις εκφράζονται με το ίδιο σθένος, η αλήθεια δεν βρίσκεται απαραίτητως στη μέση. Είναι δυνατόν η μία πλευρά απλά να σφάλλει. Και αυτό δικαιολογεί το πάθος από μέρους της άλλης πλευράς.

Οι φονταμενταλιστές γνωρίζουν τι πιστεύουν και γνωρίζουν ότι τίποτε δεν μπορεί να τους κάνει να αλλάξουν γνώμη. Το παράθεμα του Kurt Wise στη σελίδα 317 τα λέει όλα: «[...] εάν όλες οι αποδείξεις στο Σύμπαν στρέφονταν εναντίον του δημιουργισμού, θα ήμουν ο πρώτος που θα το παραδεχόταν· θα παρέμενα ωστόσο δημιουργιστής, διότι τούτο φαίνεται να επιτάσσει ο Λόγος του Θεού. Αυτή πρέπει να είναι η θέση μου». Η διαφορά μεταξύ μιας τέτοιας παθιασμένης αφοσίωσης στα βιβλικά θεμελιώδη και της εξίσου παθιασμένης αφοσίωσης του αληθινού επιστήμονα στην επιστήμη δεν θα μπορούσε να είναι μεγαλύτερη. Ο φονταμενταλιστής Kurt Wise δηλώνει ότι όλες οι αποδείξεις στον Κόσμο δεν θα τον έκαναν να αλλάξει γνώμη. Ο αληθινός επιστήμονας, ωστόσο, όσο παθιασμένα κι αν «πιστεύει» στην εξέλιξη, γνωρίζει επακριβώς τι χρειάζεται ώστε να αλλάξει γνώμη: Αποδεικτικά στοιχεία. Όπως είπε ο J.B.S. Haldane όταν ρωτήθηκε τι είδους αποδείξεις θα μπορούσαν να αντικρούσουν την εξέλιξη, «απολιθώματα κουνελιών στο Προκάμβριο». Επιτρέψτε μου να διατυπώσω τη δική μου αντίθετη εκδοχή στο μανιφέστο του Kurt Wise: «Εάν όλες οι αποδείξεις στο Σύμπαν ευνοούσαν το δημιουργισμό, θα ήμουν ο πρώτος που θα το παραδεχόταν, και ευθύς θα άλλαζα γνώμη. Όπως έχουν τα πράγματα, ωστόσο, όλα τα διαθέσιμα αποδεικτικά στοιχεία (και υπάρχουν εν αφθονία) ευνοούν την εξέλιξη. Για το λόγο αυτό και μόνο επιχειρηματολογώ υπέρ της εξέλιξης με ένα πάθος που είναι ισάξιο του πάθους εκείνων οι οποίοι επιχειρηματολογούν εναντίον της. Το πάθος μου βασίζεται στις αποδείξεις. Το δικό τους, έτσι όπως αντιβαίνει στις αποδείξεις, είναι γνήσια φονταμενταλιστικό».

Εγώ ο ίδιος είμαι άθεος, αλλά καταλαβαίνω ότι η θρησκεία αποτελεί μια πραγματικότητα που δεν αλλάζει. Αποδέξου το. «Θέλεις να ξεφορτωθείς τη θρησκεία; Καλή τύχη! Νομίζεις ότι μπορείς να ξεφορτωθείς τη

θρησκεία; Μα σε ποιον πλανήτη ζεις; Η θρησκεία είναι δεδομένη. Ξεπέρασέ το!».

Θα μπορούσα να ανεχτώ οποιοδήποτε από τα παραπάνω καταθλιπτικά σχόλια, εάν διατυπώνονταν με μια δόση θλίψης ή ανησυχίας. Αντιθέτως, μερικές φορές αποπνέουν μια αίσθηση αγαλλίας. Δεν νομίζω ότι πρόκειται για μαζοχισμό. Πιθανότερα μπορούμε να το αποδώσουμε και πάλι σε «πίστη στην πίστη». Οι εν λόγω άνθρωποι ίσως να μην είναι θρησκευόμενοι, αλλά τους ευχαριστεί η ιδέα ότι υπάρχουν άλλοι άνθρωποι που είναι. Αυτό με οδηγεί στην τελευταία κατηγορία των αρνητών.

Εγώ ο ίδιος είμαι άθεος, όμως οι άνθρωποι έχουν ανάγκη από τη θρησκεία. «Τι σκοπεύεις να βάλεις στη θέση της; Πώς σκοπεύεις να παρηγορήσεις τους τεθλιμμένους; Πώς θα καλύψει αυτή την ανάγκη;».

Τι συγκатаβατικότητα! «Εσύ και εγώ, φυσικά, είμαστε πολύ ευφυείς και μορφωμένοι για να έχουμε ανάγκη από τη θρησκεία. Εντούτοις, οι συνθησιμένοι άνθρωποι, οι πολλοί, οι προλετάριοι του Όργουελ, οι ημιλίθιοι Δέλτα και Έφιλον του Huxley, χρειάζονται τη θρησκεία». Μου θυμίζει την περίπτωση όπου έδινα διάλεξη σε ένα συνέδριο με θέμα τη δημόσια κατανόηση της επιστήμης, και εν συντομία καταφέρθηκα εναντίον της υπεραπλούστευσης. Στο τέλος, την ώρα των ερωταποκρίσεων, ένα μέλος του ακροατηρίου σηκώθηκε και πρότεινε ότι η υπεραπλούστευση ίσως είναι απαραίτητη ώστε «να προσελκυστούν οι μειονότητες και οι γυναίκες στην επιστήμη». Ο τόνος της φωνής του έδειχνε ότι πίστευε πως αυτό που είπε ήταν φιλελεύθερο και προοδευτικό. Μπορώ απλώς να φανταστώ τι γνώμη θα είχαν οι γυναίκες και οι «μειονότητες» του ακροατηρίου για αυτό.

Επιστρέφοντας στην ανάγκη της ανθρωπότητας για παρηγορία, είναι βεβαίως αληθινή, μήπως όμως υπάρχει κάτι το παιδίαστικό στην πεποίθηση ότι το Σύμπαν δικαιωματικά μας χρωστά παρηγορία; Η παρατήρηση του Isaac Asimov σχετικά με τον παιδισμό της ψευδοεπιστήμης μπορεί εξίσου καλά να εφαρμοστεί στη θρησκεία: «Εξέτασε κάθε στοιχείο της ψευδοεπιστήμης και θα ανακαλύψεις ένα κάλυμμα ασφαλείας, ένα δάκτυλο να πιπιλίσεις, ένα φουστάνι να κρατήσεις». Επιπλέον, είναι εντυπωσιακό το πόσο πολλοί άνθρωποι αδυνατούν να κατανοήσουν ότι η πρόταση «το Χ είναι παρηγορητικό» δεν συνεπάγεται ότι «το Χ αληθεύει».

Μια συναφής αντίρρηση αφορά την ανάγκη για ένα «σκοπό» στη ζωή. Παραθέτω την κριτική ενός Καναδού:

Οι άθεοι ενδέχεται να έχουν δίκιο για τον Θεό. Ποιος ξέρει; Εντούτοις, είτε υπάρχει Θεός είτε όχι, είναι ξεκάθαρο ότι κάτι στην ανθρωπινή

ψυχή έχει ανάγκη από την πεποίθηση πως η ζωή έχει ένα σκοπό ο οποίος υπερβαίνει το επίπεδο της ύλης. Θα περίμενε κάποιος ότι ένας υπερορθολογιστής εμπειριστής όπως ο Dawkins θα αναγνώριζε αυτό το πάγιο γνώρισμα της ανθρώπινης φύσης [...]· πιστεύει πραγματικά ο Dawkins ότι ο κόσμος θα γινόταν πιο ανθρώπινος εάν όλοι στρεφόμεσταν στην *Περί Θεού αυταπάτη* αντί για τη *Βίβλο* στην αναζήτησή μας για αλήθεια και παρηγοριά;

Βασικά, ναι· αφού χρησιμοποιείτε τη λέξη «ανθρώπινος», ναι, το πιστεύω —όμως οφείλω να επαναλάβω, για άλλη μία φορά, ότι το παρηγορητικό περιεχόμενο μιας πίστης δεν αυξάνει την αληθοτιμή της. Φυσικά δεν μπορώ να αρνηθώ την ανάγκη για συναισθηματική παρηγοριά και δεν μπορώ να ισχυριστώ ότι η κοσμοθεωρία που υιοθετείται στο παρόν βιβλίο προσφέρει κάτι περισσότερο από μια μέτρια παρηγοριά στους τεθλιμμένους. Εάν όμως η παρηγοριά που φαίνεται να προσφέρει η θρησκεία θεμελιώνεται πάνω στην ιδιαίτερα απίθανη, από νευρολογικής άποψης, υπόθεση ότι επιβιώνουμε μετά το θάνατο των εγκεφάλων μας, θέλετε πραγματικά να την υπερασπιστείτε; Σε κάθε περίπτωση, δεν νομίζω ότι γνώρισα ποτέ κάποιον σε κηδεία που να διαφωνεί με την άποψη ότι τα μη θρησκευτικά μέρη (οι επικίδειοι, τα αγαπημένα ποιήματα ή η αγαπημένη μουσική του εκλιπόντος) είναι πιο συγκινητικά απ' ό,τι οι προσευχές.

Έχοντας διαβάσει την *Περί Θεού αυταπάτη*, ο δρ David Ashton, ένας βρετανός καθηγητής ιατρικής, μου έγραψε με αφορμή τον ξαφνικό θάνατο, την ημέρα των Χριστουγέννων του 2006, του αγαπημένου του δεκαεπτάχρονου γιου, Luke. Λίγο καιρό πριν από το θάνατο του Luke, οι δυο τους είχαν συνομιλήσει επαινετικά για το φιλανθρωπικό ίδρυμα που έχω θεσπίσει για την προώθηση της λογικής και της επιστήμης. Στην κηδεία του Luke, στη νήσο του Μαν, ο πατέρας του συνέστησε στο εκκλησίασμα ότι, εάν επιθυμούσαν να κάνουν κάποια συνεισφορά εις μνήμην του Luke, να την αποστείλουν στο ίδρυμά μου, όπως θα ήθελε ο Luke. Οι τριάντα επιταγές που έλαβα ξεπερνούσαν το ποσό των 2.000 λιρών, συμπεριλαμβανομένων 600 λιρών από έναν έρανο στην τοπική παμπ. Το αγόρι προφανώς ήταν πολύ αγαπητό. Όταν διάβασα το πρόγραμμα της νεκρώσιμης λειτουργίας δάκρυσσα στην κυριολεξία, μολοντί ποτέ δεν είχα γνωρίσει τον Luke, και ζήτησα την άδεια να το αναπαραγάγω στην ιστοσελίδα μου RichardDawkins.net. Ένας μοναχικός μουσικός έπαιζε στην γκάιντα τον παραδοσιακό θρήνο των Μανξ, *Ellen Vallin*. Δύο φίλοι εκφώνησαν επικίδειους. Ο ίδιος ο δρ Ashton απήγγειλε το όμορφο ποίημα *Ο λόφος με τις φτέρες* του Dylan Thomas («Έτσι όπως ήμουν νέος και ξέλυτος εκεί που γέρναν οι μπλιές» —που τόσο πονεμένα αποπνέει το άρωμα της χαμένης νιότης). Και τότε, μου κόβεται

η ανάσα που το αναφέρω, διάβασε τις εναρκτήριες γραμμές του βιβλίου μου *Unweaving the Rainbow*, γραμμές τις οποίες έχω φυλάξει για τη δική μου κηδεία.

Πρόκειται να πεθάνουμε, και αυτό μάς καθιστά τυχερούς. Οι περισσότεροι άνθρωποι ποτέ δεν θα πεθάνουν, διότι ποτέ δεν θα γεννηθούν. Οι δυνάμει άνθρωποι που θα μπορούσαν να βρίσκονται εδώ στη θέση μου, αλλά που στην πραγματικότητα δεν θα αντικρίσουν ποτέ το φως της ημέρας, είναι περισσότεροι από τους κόκκους της άμμου της Σαχάρας. Σίγουρα αυτά τα αγέννητα φαντάσματα περιλαμβάνουν ποιητές σπουδαιότερους από τον Keats, επιστήμονες σπουδαιότερους από τον Νεύτωνα. Το γνωρίζουμε αυτό διότι το σύνολο των δυνάμει ανθρώπων που επιτρέπει το DNA μας είναι κατά τάξεις μεγέθους μεγαλύτερο από το σύνολο των πραγματικών ανθρώπων. Σε πείσμα των εκπληκτικών αυτών πιθανοτήτων, εσείς και εγώ, στην απλότητά μας, βρισκόμαστε εδώ [...].

Εμείς οι λίγοι προνομιούχοι που κερδίσαμε στη λοταρία της γέννησης έναντι όλων των πιθανοτήτων, με τι θράσος κλαυθμυρίζουμε για την αναπόφευκτη επιστροφή μας στην πρότερη εκείνη κατάσταση, από την οποία η συντριπτική πλειονότητα ποτέ δεν μετακινήθηκε;

Προφανώς υπάρχουν εξαιρέσεις, όμως υποψιάζομαι ότι για πολλούς ανθρώπους ο κύριος λόγος για τον οποίο προσκολλώνται στη θρησκεία δεν είναι επειδή βρίσκουν παρηγοριά, αλλά επειδή έχουν προδοθεί από το εκπαιδευτικό μας σύστημα και δεν αντιλαμβάνονται καν ότι το να μην πιστεύουν αποτελεί επιλογή. Τούτο σίγουρα αληθεύει για τους περισσότερους από όσους νομίζουν ότι είναι δημιουργιστές. Απλώς δεν έχουν διδαχτεί σωστά την εκπληκτική εναλλακτική απάντηση του Δαρβίνου. Πιθανότατα το ίδιο ισχύει και για τον υποτιμητικό μύθο ότι οι άνθρωποι «έχουν ανάγκη» από τη θρησκεία. Σε ένα συνέδριο το 2006, κάποιος ανθρωπολόγος (και άξιο βραβείου δείγμα δήθεν αθεϊστικού επιχρίσματος) παρέθεσε μια ρήση τής Γκόλντα Μέιρ όταν ρωτήθηκε εάν πιστεύει στον Θεό: «Πιστεύω στον εβραϊκό λαό, και ο εβραϊκός λαός πιστεύει στον Θεό». Ο ανθρωπολόγος μας την αντικατέστησε με τη δική του εκδοχή: «Πιστεύω στους ανθρώπους, και οι άνθρωποι πιστεύουν στον Θεό». Προτιμώ να λέω ότι πιστεύω στους ανθρώπους, και οι άνθρωποι, όταν τους παρέχεται η κατάλληλη ενθάρρυνση να σκέπτονται από μόνοι τους όλες τις πληροφορίες που είναι σήμερα διαθέσιμες, πολύ συχνά καταλήγουν να μην πιστεύουν στον Θεό και να ζουν ολοκληρωμένες και ικανοποιητικές —αληθινά απελευθερωμένες— ζωές.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Όταν ήταν παιδί, η γυναίκα μου μισούσε το σχολείο της και ευχόταν να μπορούσε να το εγκαταλείψει. Χρόνια αργότερα, πάνω από είκοσι ετών, αποκάλυψε το δυσάρεστο αυτό γεγονός στους γονείς της, και η μητέρα της έμεινε εμβρόνιτη: «Αγάπη μου, γιατί δεν μας το έλεγες;». Η απάντηση της Lalla αποτελεί το θέμα που θέλω να αναπτύξω εδώ: «Μα, δεν ήξερα ότι μπορούσα».

Δεν ήξερα ότι μπορούσα.

Υποψιάζομαι — μάλλον, είμαι σίγουρος — ότι πολλοί άνθρωποι που ανατράφηκαν στο περιβάλλον της μίας ή της άλλης θρησκείας είναι δυστυχείς, δεν πιστεύουν ή ενοχλούνται με όσα αποτρόπαια διαπράττονται στο όνομά της· νιώθουν μια αόριστη λαχτάρα να εγκαταλείψουν τη θρησκεία των γονέων τους και εύχονται να μπορούσαν να το πράξουν, αλλά δεν συνειδητοποιούν ότι η φυγή αποτελεί επιλογή. Εάν είστε ένας από αυτούς, το ανά χείρας βιβλίο σας αφορά. Στοχεύει στην αφύπνιση της συνείδησης — την αφύπνιση της συνείδησης απέναντι στο γεγονός ότι το να είναι κανείς άθεος αποτελεί μια ρεαλιστική φιλοδοξία, και μάλιστα γενναία και μεγαλοπρεπή. Μπορείτε να είστε ένας άθεος, αλλά και ένα ευτυχές, ισορροπημένο, πθικό και διανοητικά ολοκληρωμένο άτομο. Αυτό είναι το πρώτο από τα μηνύματά μου που αφορούν την αφύπνιση συνείδησης. Ομοίως, θέλω να αφυπνίσω συνειδήσεις και σχετικά με τρία άλλα ζητήματα, στα οποία θα αναφερθώ στη συνέχεια.

Τον Ιανουάριο του 2006 παρουσίασα στη βρετανική τηλεόραση (στο Channel Four) ένα τηλεοπτικό ντοκιμαντέρ σε δύο μέρη με τίτλο *Root of All Evil?* (Η ρίζα όλων των δεινών;). Ο τίτλος δεν μου άρεσε από την αρχή. Η θρησκεία δεν συνιστά τη ρίζα όλων των δεινών, διότι κανένα μεμονωμένο πράγμα δεν συνιστά τη ρίζα ενός όλου. Χάρηκα όμως με τη διαφήμιση που δημοσίευσε το Channel Four στις πανεθνικές εμβέλειας εφημερίδες: μια φωτογραφία τού Μανχάταν, με τη λεζάντα «Φανταστείτε έναν κόσμο χωρίς θρησκεία». Ποια ήταν η συσχέτιση; Οι δίδυμοι πύργοι του Παγκόσμιου Κέντρου Εμπορίου βρίσκονταν στη θέση τους.

Φανταστείτε, μαζί με τον Τζον Λένον, έναν κόσμο χωρίς θρησκεία. Φανταστείτε να μην υπήρχαν βομβιστές αυτοκτονίας, 11η Σεπτεμβρίου, 7η Ιουλίου, Σταυροφορίες, κυνήγι μαγισσών, Συνωμοσία της Πυρίτιδας, διαίρεση της Ινδίας, πόλεμοι Ισραηλινών/Παλαιστινίων, σφαγές Σέρβων/Κροατών/μουσουλμάνων, διώξεις των Εβραίων ως «δολοφόνων του Χριστού», «ταραχές» στη Βόρεια Ιρλανδία, «εγκλήματα τιμής», φανταχτερά ντυμένοι καρνηκομόωντες τραπευαγγελιστές που «ξαλαφρώνουν» εύπιστους ανθρώπους από τα χρήματά τους («ο Θεός θέλει να δίνεις μέχρι να ματώσεις»). Φανταστείτε να μην υπήρχαν Ταλιμπάν να ανατινάζουν αρχαία αγάλματα, δημόσιοι αποκεφαλισμοί των βλασφημών ή μαστίγωση του γυναικείου σώματος για το έγκλημα της αποκάλυψης ενός εκατοστού του. Παρεμπιπτόντως, ο συναδέλφός μου Desmond Morris με πληροφορεί ότι το έξοχο τραγούδι τού Τζον Λένον μερικές φορές παίζεται στην Αμερική με περικομμένη τη φράση «και καμία θρησκεία, επίσης» (and no religion too). Κάποιοι μάλιστα είχαν την αναιδεια να το αλλάξουν σε: «και μία θρησκεία, επίσης» (and one religion too).

Μήπως νιώθετε ότι ο αγνωστικισμός συνιστά λογική θέση, αλλά ότι ο αθεϊσμός είναι εξίσου δογματικός με τη θρησκευτική πίστη; Τότε, ελπίζω το Κεφάλαιο 2 να σας κάνει να αλλάξετε γνώμη, πείθοντάς σας ότι η «Υπόθεση για την Ύπαρξη του Θεού» συνιστά μια επιστημονική υπόθεση για το Σύμπαν, η οποία οφείλει να αναλυθεί επιστημονικά με τον ίδιο σκεπτικισμό που θα επιφυλάσσαμε σε οποιαδήποτε άλλη. Ίσως διδαχτήκατε ότι οι φιλόσοφοι και οι θεολόγοι έχουν εκθέσει βάσιμους λόγους για τους οποίους πρέπει να πιστεύουμε στον Θεό. Εάν έχετε τέτοια γνώμη, τότε πιθανόν να απολαύσετε το Κεφάλαιο 3 με θέμα τα «Επιχειρήματα υπέρ της ύπαρξης του Θεού» —τα επιχειρήματα αποδεικνύονται εντυπωσιακά ασθενή. Ενδεχομένως νομίζετε ότι είναι προφανές πως ο Θεός υπάρχει, διότι πώς αλλιώς θα μπορούσε να έχει δημιουργηθεί ο Κόσμος; Πώς αλλιώς θα μπορούσε να υπάρχει η ζωή, με όλη την πλούσια ποικιλότητά της, με το κάθε είδος να φαντάζει τόσο αλλόκοτα σαν να έχει «σχεδιαστεί»; Εάν οι σκέψεις σας κινούνται σε αυτές τις γραμμές, ελπίζω ότι θα διαφωτιστείτε από το Κεφάλαιο 4, «Γιατί είναι σχεδόν βέβαιο ότι δεν υπάρχει Θεός». Αντί να υποδεικνύει ένα δημιουργό, η πλάνη του σχεδίου στον έμβιο κόσμο εξηγείται με πολύ περισσότερη οικονομία και εξαιρετική κομψότητα από τη δαρβινική φυσική επιλογή. Και μολονότι η ίδια η φυσική επιλογή περιορίζεται στην εξήγηση του έμβιου κόσμου, μας βοηθά να συνειδητοποιήσουμε την πιθανότητα ύπαρξης ανάλογων εξηγητικών «γερανών» οι οποίοι θα μπορούσαν να συνεισφέρουν στην κατανόηση του ίδιου του Σύμπαντος. Η ισχύς γερανών όπως η φυσική επιλογή αποτελεί τον δεύτερο από τους τέσσερις παράγοντες που αφυπνίζουν συνειδήσεις.

Ίσως νομίζετε ότι θα πρέπει να υπάρχει ένας ή πολλοί θεοί, διότι ανθρωπολόγοι και ιστορικοί αναφέρουν ότι οι πιστοί κυριαρχούν σε κάθε ανθρωπινή κουλτούρα. Εάν το βρίσκετε αυτό πειστικό, παρακαλώ ανατρέξτε στο Κεφάλαιο 5, «Οι ρίζες της θρησκείας», το οποίο εξηγεί γιατί η πίστη είναι πανταχού παρούσα. Η μήπως νομίζετε ότι η θρησκευτική πίστη είναι απαραίτητη ώστε να έχουμε ηθικές αρχές τις οποίες να μπορούμε να δικαιολογήσουμε; Δεν έχουμε ανάγκη από τον Θεό προκειμένου να είμαστε καλοί; Παρακαλώ διαβάστε τα Κεφάλαια 6 και 7 για να δείτε γιατί κάτι τέτοιο δεν ισχύει. Διατηρείτε ακόμα μια συμπάθεια απέναντι στη θρησκεία ως κάτι καλό στον κόσμο, ακόμη κι αν έχετε χάσει την πίστη σας; Το Κεφάλαιο 8 θα σας παρακινήσει να αναλογιστείτε με ποιους τρόπους η θρησκεία δεν αποτελεί κάτι τόσο καλό για τον κόσμο.

Εάν νιώθετε παγιδευμένοι στη θρησκεία με την οποία ανατραφίκατε, θα ήταν άξιο λόγου να αναρωτηθείτε πώς συνέβη αυτό. Η απάντηση συνήθως έγκειται σε κάποια μορφή κατήχησης κατά την παιδική ηλικία. Εάν είστε θρήσκοι, πολύ πιθανό η θρησκεία σας να είναι ίδια με εκείνη των γονέων σας. Εάν γεννηθήκατε στο Άρκανσο και πιστεύετε ότι ο χριστιανισμός είναι αληθής και το ισλάμ ψευδές, γνωρίζοντας πολύ καλά ότι θα πιστεύατε το αντίθετο εάν είχατε γεννηθεί στο Αφγανιστάν, τότε είστε θύμα παιδικής κατήχησης. Το ίδιο, τηρουμένων των αναλογιών, εάν έχετε γεννηθεί στο Αφγανιστάν.

Το όλο ζήτημα της θρησκείας και της παιδικής ηλικίας αποτελεί θέμα του Κεφαλαίου 9, το οποίο επίσης αναφέρεται στον τρίτο παράγοντα συνειδητοποίησης. Όπως ακριβώς οι φεμινίστριες δυσφορούν όταν ακούνε τη λέξη «αυτός» αντί για «αυτός ή αυτή», ή «άντρας» αντί για «άνθρωπος», έτσι θέλω όλοι να αντιδρούμε όποτε ακούμε μια φράση όπως «χριστιανόπουλο» ή «μουσουλμανόπουλο». Μιλήστε για «παιδί χριστιανών γονέων» εάν θέλετε· εάν όμως ακούσετε κάποιον να μιλά για ένα χριστιανόπουλο, διακόψτε τον ευγενικά και επισημάνετε ότι τα παιδιά είναι πολύ μικρά ώστε να έχουν γνώμη για τέτοια θέματα, όπως ακριβώς είναι πολύ μικρά ώστε να έχουν γνώμη για την οικονομία ή την πολιτική. Ακριβώς επειδή πρόθεσή μου είναι η αφύπνιση της συνείδησης, δεν θα απολογηθώ που το αναφέρω τόσο στον Πρόλογο όσο και στο Κεφάλαιο 9. Όσο συχνά και να το πεις, δεν επαρκεί. Θα το ξαναπώ. Το παιδί εκείνο δεν είναι μουσουλμανόπουλο, αλλά παιδί μουσουλμάνων γονέων. Το παιδί είναι πολύ μικρό ώστε να γνωρίζει εάν είναι μουσουλμάνος ή όχι. Δεν υπάρχουν μουσουλμανόπουλα. Δεν υπάρχουν χριστιανόπουλα.

Τα Κεφάλαια 1 και 10 ανοίγουν και κλείνουν το βιβλίο εξηγώντας, με τους διαφορετικούς τους τρόπους, πώς μια σωστή κατανόηση του μεγαλείου του πραγματικού Κόσμου, χωρίς ποτέ να μετατρέπεται σε θρησκεία,

μπορεί να καταστεί πηγή έμπνευσης, ρόλο τον οποίο η θρησκεία ιστορικά —και ανεπαρκώς— έχει ιδιοποιηθεί.

Ο τέταρτος παράγοντας αφύπνισης συνειδήσεων στον οποίο επιθυμώ να αναφερθώ είναι η αθεϊστική υπερηφάνεια. Το να είναι κανείς άθεος δεν συνιστά κάτι για το οποίο πρέπει να απολογείται. Αντιθέτως, αποτελεί κάτι για το οποίο πρέπει να είναι υπερήφανος, να στέκει αγέρωχα και να ατενίζει τον ορίζοντα, διότι ο αθεϊσμός σχεδόν πάντοτε υποδεικνύει μια υγιή ανεξαρτησία του νου και, μάλιστα, ενός υγιούς νου. Υπάρχουν πολλοί άνθρωποι που γνωρίζουν, στα μύχια της καρδιάς τους, ότι είναι άθεοι, αλλά δεν τολμούν να το ομολογήσουν στις οικογένειές τους ή, σε ορισμένες περιπτώσεις, ακόμη και στους εαυτούς τους. Εν μέρει τούτο οφείλεται στο ότι η ίδια η λέξη «άθεος» έχει επιμελώς εντυπωθεί ως ένας φοβερός και τρομακτικός χαρακτηρισμός. Στο Κεφάλαιο 9 παρατίθεται η κωμικοτραγική ιστορία κατά την οποία οι γονείς της κωμικού Julia Sweeney ανακάλυψαν, διαβάζοντας μια εφημερίδα, ότι η κόρη τους είχε γίνει άθεη. Το να μην πιστεύει στον Θεό μπορούσαν ίσως να το ανεχτούν, αλλά να γίνει άθεη! ΑΘΕΗ; (Η φωνή της μητέρας της μετατράπηκε σε κραυγή.)

Πρέπει σε τούτο το σημείο να πω κάτι στους αμερικανούς αναγνώστες συγκεκριμένα, διότι η θρησκοληψία της σημερινής Αμερικής είναι κάτι πραγματικά αξιοπρόσεκτο. Η δικηγόρος Wendy Kaminer υπερέβαλε ελάχιστα μόνο όταν παρατήρησε ότι το να σατιρίζει κανείς τη θρησκεία είναι εξίσου ριψοκίνδυνο με το να καίει μια σημαία στην Αίθουσα της Αμερικανικής Λεγεώνας.¹ Η θέση των άθεων στην Αμερική σήμερα είναι ανάλογη με εκείνη των ομοφυλοφίλων πριν από πενήντα χρόνια. Σήμερα, έπειτα από το κίνημα Υπερηφάνειας των Γκέι, είναι δυνατόν, μολονότι όχι πολύ εύκολο ακόμα, για έναν ομοφυλόφιλο να εκλεγεί σε δημόσιο αξίωμα. Σε μια δημοσκοπήση που πραγματοποιήθηκε το 1999 ρωτήθηκαν Αμερικανοί κατά πόσο θα ψήφιζαν ένα καλά καταρτισμένο κατά τα άλλα άτομο που είναι γυναίκα (το 95% θα το έπραττε), ρωμαιοκαθολικός (94%), Εβραίος (92%), μαύρος (92%), μορμόνος (79%), ομοφυλόφιλος (79%) ή άθεος (49%). Έχουμε εμφανώς να διανύσουμε πολύ δρόμο ακόμα. Εντούτοις, οι άθεοι είναι σημαντικά πιο πολυάριθμοι, ιδιαίτερα ανάμεσα στη μορφωμένη ελίτ, απ' ό,τι πολλοί νομίζουν. Αυτό ίσχυε ακόμη και τον 19ο αιώνα, όταν ο John Stuart Mill ήταν ήδη σε θέση να πει: «Ο κόσμος θα έμενε άναυδος εάν γνώριζε πόσο μεγάλο ποσοστό από τα λαμπρότερα στολίδια του, από τους πλέον διαπρεπείς στη συνείδησή του ως προς τη σοφία και την αρετή, διακατέχονται από πλήρη σκεπτικισμό απέναντι στη θρησκεία».

Αυτό μάλλον ισχύει ακόμη περισσότερο σήμερα και, μάλιστα, εκθέτω σχετικές ενδείξεις στο Κεφάλαιο 3. Ο λόγος για τον οποίο τόσο πολλοί άνθρωποι αγνοούν τους άθεους είναι ότι πολλοί από εμάς διστάζουν να «απο-

καλυφθούν». Ευελπιστώ ότι το ανά χείρας βιβλίο ίσως τους βοηθήσει να το πράξουν. Όπως συνέβη και στην περίπτωση του κινήματος των γκέι, όσο περισσότεροι άνθρωποι αποκαλυφθούν τόσο ευκολότερο θα είναι για άλλους να τους μιμηθούν. Αν σχηματιστεί μια κρίσιμη μάζα, ίσως πυροδοτηθεί μια αλυσιδωτή αντίδραση.

Οι δημοσκοπήσεις στην Αμερική υποδηλώνουν ότι οι άθεοι και οι αγνωστικιστές είναι πολύ περισσότεροι από τους θρησκευόμενους Εβραίους, όπως και από τις περισσότερες μεμονωμένες θρησκευτικές ομάδες. Σε αντίθεση με τους Εβραίους ωστόσο, οι οποίοι είναι διαβόητοι ως ένα από τα πλέον ισχυρά πολιτικά λόμπι στις ΗΠΑ, και σε αντίθεση με τους ευαγγελικούς, οι οποίοι κρατούν στα χέρια τους ακόμη μεγαλύτερη πολιτική ισχύ, οι άθεοι και οι αγνωστικιστές δεν είναι οργανωμένοι και κατά συνέπεια ασκούν σχεδόν μηδενική επιρροή. Μάλιστα, η προσπάθεια οργάνωσης των άθεων έχει παρομοιαστεί με την απόπειρα συναγελασμού γατών, διότι τείνουν να σκέπτονται ανεξάρτητα και δεν συμμορφώνονται με την εξουσία. Εντούτοις, ένα καλό πρώτο βήμα θα ήταν να σχηματίσουμε μια κρίσιμη μάζα όσων είναι πρόθυμοι να «αποκαλυφθούν», ενθαρρύνοντας έτσι και άλλους να πράξουν το ίδιο. Ακόμη κι αν δεν συναγελάζονται, οι γάτες σε επαρκείς αριθμούς μπορούν να κάνουν πολύ θόρυβο και είναι αδύνατον να αγνοηθούν.

Η λέξη «αυταπάτη»* στον τίτλο έχει θορυβήσει ορισμένους ψυχιάτρους που τη θεωρούν τεχνικό όρο, ο οποίος πρέπει να χρησιμοποιείται με προσοχή. Τρεις μάλιστα μου έγραψαν για να προτείνουν έναν τεχνικό όρο για τη θρησκευτική αυταπάτη: «θρησκαπάτη» («relusion», από τις λέξεις religious και delusion).² Ίσως επικρατήσει. Εντούτοις, προς το παρόν εμμένω στην «αυταπάτη», και οφείλω να δικαιολογήσω τη χρήση της. Το λεξικό *Penguin English Dictionary* ορίζει την αυταπάτη (delusion) ως εξής: «μια ψευδής πεποίθηση ή εντύπωση». Κατά περίεργο τρόπο, η επεξηγηματική φράση που παραθέτει το λεξικό ανήκει στον Phillip E. Johnson: «Ο δαρβινισμός αποτελεί την ιστορία της απελευθέρωσης της ανθρωπότητας από την αυταπάτη ότι η μοίρα της ελέγχεται από μια ανώτερη δύναμη». Θα μπορούσε μήπως να είναι ο ίδιος Phillip E. Johnson που ηγείται της επίθεσης των δημιουργιστών εναντίον του δαρβινισμού στη σημερινή Αμερική; Πράγματι είναι, και η εν λόγω φράση, όπως μπορούμε να φανταστούμε, απομονώθηκε από το γενικό της πλαίσιο. Ελπίζω ότι η παραπάνω παρατήρηση θα τύχει της δέουσας προσοχής, κάτι που δεν έχει συμβεί σε πολυά-

* Ο ακριβής ψυχιατρικός όρος για τη λέξη «delusion» είναι «παραίσθηση» ή «παραληρηματική ιδέα». (Σ.τ.μ.)

ριθμες περιπτώσεις κατά τις οποίες δημιουργιστές παραθέτουν αποσπάσματα από έργα μου, εσκεμμένα και παραπλανητικά απομονωμένα από το ευρύτερο πλαίσιο τους. Όποιο κι αν ήταν το νόημα που της απέδιδε ο ίδιος ο Johnson, θα μπορούσα ευχαρίστως να προσυπογράψω την πρόταση του ως έχει. Το λεξικό που συνοδεύει το Microsoft Word ορίζει την αυταπάτη ως «μια έμμονη ψευδή πεποίθηση η οποία διατηρείται εις πείσμα ισχυρών ενδείξεων που την αντικρούουν, ιδιαίτερα ως σύμπτωμα ψυχικής διαταραχής». Το πρώτο σκέλος περιγράφει τέλεια τη θρησκευτική πίστη. Όσο για το κατά πόσον αποτελεί σύμπτωμα ψυχικής διαταραχής, τείνω να συμφωνήσω με τον Robert M. Pirsig, συγγραφέα του βιβλίου *Zen and the Art of Motorcycle Maintenance* (Το ζεν και η τέχνη συντήρησης της μοτοσυκλέτας): «Όταν ένας άνθρωπος υποφέρει από μια αυταπάτη, αυτό ονομάζεται παράνοια. Όταν πολλοί άνθρωποι υποφέρουν από μια αυταπάτη, αυτό ονομάζεται θρησκεία».

Εάν το παρόν βιβλίο ανταποκριθεί στους σκοπούς μου, οι θρησκευόμενοι αναγνώστες που θα το ανοίξουν θα έχουν γίνει άθεοι μέχρι να το αφήσουν από τα χέρια τους. Τι τολμηρή αισιοδοξία! Φυσικά, οι φανατισμένοι θρησκόληπτοι έχουν ανοσία απέναντι στην επιχειρηματολογία, με αντοχή που αναπτύχθηκε μέσα από χρόνια παιδικής κατάρτισης και με μεθόδους οι οποίες χρειάστηκαν αιώνες μέχρι να ωριμάσουν (είτε μέσω εξέλιξης είτε μέσω σχεδίου). Ανάμεσα στα πιο επιτυχημένα ανοσοποιητικά τεχνάσματα περιλαμβάνεται μια απειλητική προειδοποίηση να μην ανοίξουν καν ένα βιβλίο σαν και τούτο, το οποίο σίγουρα αποτελεί έργο του Σατανά. Πιστεύω όμως ότι υπάρχουν πολλοί ανοιχτόμυαλοι άνθρωποι γύρω μας: άνθρωποι των οποίων η κατάρτιση κατά την παιδική τους ηλικία δεν ήταν πολύ ύπουλη, ή για διάφορους λόγους δεν «έπιασε», ή των οποίων η εγγενής ευφυΐα είναι αρκετά ισχυρή ώστε να την υπερκεράσει. Τέτοια ελεύθερα πνεύματα χρειάζονται λίγη μόνο ενθάρρυνση ώστε να απελευθερωθούν εξ ολοκλήρου από τη μέγκενη της θρησκείας. Τουλάχιστον, ελπίζω ότι κάποιος άνθρωπος, έχοντας διαβάσει αυτό το βιβλίο, δεν θα μπορεί να πει: «Δεν ήξερα ότι μπορούσα».

Για τη βοήθειά τους στην προετοιμασία του βιβλίου, είμαι ευγνώμων σε πολλούς φίλους και συναδέλφους. Ο χώρος δεν επαρκεί για να τους αναφέρω όλους, όμως δεν μπορώ να μην κάνω ιδιαίτερη μνεία στον πράκτορα πνευματικών δικαιωμάτων John Brockman και τους επιμελητές έκδοσης Sally Gaminara (για την Transworld) και Eamon Dolan (για τη Houghton Mifflin), οι οποίοι διάβασαν το βιβλίο με ευαισθησία και ευφυή κατανόηση και μου προσέφεραν ένα βοηθητικό μείγμα κριτικής και συμβουλών. Η ολόψυχη και ενθουσιώδης πίστη τους στο βιβλίο υπήρξε πολύ ενθαρρυντι-

κή. Η Gillian Somerscales υπήρξε υποδειγματική επιμελήτρια, τόσο δημιουργική με τις προτάσεις της όσο σχολαστική και με τις διορθώσεις της. Στους ανθρώπους που άσκησαν κριτική σε διάφορα προσχέδια, και στους οποίους είμαι πολύ ευγνώμων, περιλαμβάνονται οι Jerry Coyne, J. Anderson Thomson, R. Elisabeth Cornwell, Ursula Goodenough, Latha Menon και ιδιαίτερα η Karen Owens, *εξαιρετική* κριτικός, της οποίας η εξοικείωση με τις εξαντλητικές προσπάθειες για τη διαμόρφωση κάθε προσχεδίου του βιβλίου ήταν σχεδόν εξίσου λεπτομερής με τη δική μου.

Το βιβλίο οφείλει κάτι (και αντιστρόφως) στο τηλεοπτικό ντοκιμαντέρ *Root of All Evil?*, το οποίο παρουσίασα στη βρετανική τηλεόραση (Channel Four) τον Ιανουάριο του 2006. Είμαι ευγνώμων σε όλους όσοι ασχολήθηκαν με την παραγωγή του, συμπεριλαμβανομένων των Deborah Kidd, Russell Barnes, Tim Cragg, Adam Prescod, Alan Clements και Hamish Mykura. Για την άδεια να χρησιμοποιήσω παραθέματα από το ντοκιμαντέρ ευχαριστώ την IWC Media και το Channel Four. Το *Root of All Evil?* σημείωσε υψηλή τηλεθέαση στη Βρετανία, και επιπλέον το έχει εξασφαλίσει το Αυστραλιανό Ίδρυμα Ραδιοφωνίας. Παραμένει ανοικτό το κατά πόσο θα τολμήσει κάποιο τηλεοπτικό κανάλι των ΗΠΑ να το προβάλει.*

Το βιβλίο διαμορφωνόταν στο μυαλό μου για αρκετά χρόνια. Σε αυτό το χρονικό διάστημα, ορισμένες από τις ιδέες του αναπόφευκτα βρήκαν το δρόμο τους σε διαλέξεις, όπως για παράδειγμα τις διαλέξεις Tanner που έδωσα στο Πανεπιστήμιο Harvard, καθώς και σε άρθρα σε εφημερίδες και περιοδικά. Οι αναγνώστες της μόνιμης στήλης μου στο *Free Inquiry*, ειδικότερα, ίσως βρουν γνώριμα ορισμένα εδάφια. Είμαι επίσης ευγνώμων στον Tom Flynn, εκδότη τού εν λόγω αξιοθαύμαστου περιοδικού, για το ερέθισμα που μου προσέφερε όταν μου ζήτησε να γίνω τακτικός αρθρογράφος. Έπειτα από μια προσωρινή παύση κατά τα τελικά στάδια ολοκλήρωσης του βιβλίου, ελπίζω πλέον να επιστρέψω στη στήλη μου, την οποία αναμφίβολα θα χρησιμοποιήσω για να απαντήσω στις κριτικές του βιβλίου.

Για πλείστους όσους λόγους είμαι ευγνώμων στους Daniel Dennett, Marc Hauser, Michael Stirrat, Sam Harris, Helen Fisher, Margaret Downey, Ibn Warraq, Hermione Lee, Julia Sweeney, Dan Barker, Josephine Welsh, Ian Baird και ιδιαίτερα στον George Scales. Στην εποχή μας, ένα βιβλίο όπως αυτό δεν είναι πλήρες προτού μετατραπεί σε πυρήνια μιας ζωντανής ιστοσελίδας, ενός φόρουμ συμπληρωματικών θεμάτων, αντιδράσεων, συζητή-

* Καθώς η δεύτερη έκδοση βρίσκεται καθ' οδόν προς το πιεστήριο, η απάντηση παραμένει αρνητική. Εντούτοις, υπάρχουν πλέον DVD διαθέσιμα στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://richarddawkins.net/store>.

σεων, ερωτήσεων και αποκρίσεων —και ποιος ξέρει τι θα φέρει το μέλλον; Ελπίζω ότι η ιστοσελίδα του Ιδρύματος Richard Dawkins για τη Λογική και την Επιστήμη (Richard Dawkins Foundation for Reason and Science, <http://www.richarddawkins.net/>) θα καταφέρει να διαδραματίσει αυτό το ρόλο, και είμαι εξαιρετικά ευγνώμων στον Josh Timonen για την τέχνη, τον επαγγελματισμό και τη σκληρή δουλειά που καταθέτει σε αυτήν.

Πάνω από όλα, ευχαριστώ τη σύζυγό μου Lalla Ward, η οποία με καθοδήγησε μέσα από όλους τους δισταγμούς και τις αμφιβολίες μου, όχι μόνο με την ηθική της υποστήριξη και τις ευφυνείς βελτιωτικές της προτάσεις, αλλά και διαβάζοντάς μου μεγαλόφωνα ολόκληρο το βιβλίο, σε δύο διαφορετικά στάδια της εξέλιξής του, έτσι ώστε να μπορέσω να αντιληφθώ πολύ άμεσα πώς ενδεχομένως θα φαίνεται σε έναν άλλο αναγνώστη πέραν του εαυτού μου. Προτείνω την τεχνική αυτή και σε άλλους συγγραφείς, όμως οφείλω να τους προειδοποιήσω ότι για καλύτερα αποτελέσματα πρέπει ο αφηγητής να είναι επαγγελματίας ηθοποιός, με τη φωνή και το αφτί του ευαίσθητα συντονισμένα στη μουσική της γλώσσας.

—

ΕΝΑΣ ΒΑΘΙΑ ΘΡΗΣΚΕΥΟΜΕΝΟΣ ΑΠΙΣΤΟΣ

*Δεν προσπαθώ να φανταστώ κανέναν προσωπικό Θεό·
αρκεί να στεκόμαστε με δέος μπροστά στο κτίσμα του Κόσμου,
στο μέτρο που επιτρέπει στις ατελείς αισθήσεις
μας να τον εκτιμήσουν.*

—ΑΛΜΠΕΡΤ ΑΪΝΣΤΑΪΝ

Άξιοι σεβασμού

Το αγόρι ήταν ξαπλωμένο μπρούμυτα στο χορτάρι, με το πιγούνι στηριγμένο στις παλάμες του. Ξαφνικά συνειδητοποίησε με έκπληξη πώς κουβαριάζονταν όλοι εκείνοι οι μίσχοι και οι ρίζες: ένα ολόκληρο δάσος σε μικρογραφία, ένα μετουσιωμένο σύμπαν από μυρμήγκια και σκαθάρια, και ακόμα —μολονότι δεν θα ήξερε τέτοιες λεπτομέρειες εκείνη την εποχή— από δισεκατομμύρια βακτήρια του εδάφους, που σιωπηλά και αόρατα στύλωναν την οικονομία του μικρόκοσμου. Ξαφνικά, το μικροσκοπικό δάσος της κλόπης τού φάνηκε ότι μεγάλωσε και έγινε ένα με το Σύμπαν και με τον συνεπαρμένο νου του, που το παρατηρούσε. Ερμήνευσε αυτή την εμπειρία με θρησκευτικούς όρους, γεγονός που τον οδήγησε να γίνει τελικά κληρικός. Χειροτονήθηκε αγγλικανός ιερέας και έγινε εφημέριος του σχολείου μου· ο αγαπημένος μου δάσκαλος. Χάρη σε ορισμένους σεμνούς και φιλελεύθερους κληρικούς σαν και εκείνον, κανένας δεν θα μπορούσε να ισχυριστεί σήμερα ότι μου φόρτωσαν τη θρησκεία με το ζόρι. (Η αγαπημένη μας ασχολία στη διάρκεια του μαθήματος ήταν να τον αποσπούμε από τις Γραφές για να μας λέει συγκινητικές ιστορίες για τη Διοίκηση Μαχητικών και τους Λίγους [Fighter Command and the Few].* Στη διάρκεια του πολέμου είχε υπηρετήσει στη RAF, και ένιωσα ένα αίσθημα οικειότητας και κάποιας τρυφερότητας, που ακόμα διατηρώ, για την Εκκλησία της Αγγλίας [τουλάχιστον σε σύγκριση με τον ανταγωνισμό], όταν αργότερα διάβασα το ποίημα του John Betjeman: «Ο πατήρ μας είναι ένας γέρος πιλότος του ουρανού/Σκληρά έχουν τώρα ψαλιδίσει τα φτερά του/Μα ο ιστός της σημαίας στον κήπο του πρεσβυτέριου/Προς τα Ψηλά Πράγματα δείχνει ακόμη...».)

Σε κάποιον άλλο τόπο και χρόνο, αυτό το αγόρι θα μπορούσε να ήμουν εγώ, κάτω από τα αστέρια, θαμπωμένος από τον Ωρίωνα, την Κασσιόπεια και τη Μεγάλη Άρκτο, με δάκρυα συγκίνησης για την άφωνη μουσική του Ταλαξία, μεθυσμένος από τις νυχτερινές μυρωδιές της πλουμερίας και των δειλινών σε έναν αφρικανικό κήπο. Το ερώτημα γιατί το ίδιο συναίσθημα οδήγησε τον εφημέριό μας στη μία κατεύθυνση και εμένα στην άλλη δεν είναι εύκολο να απαντηθεί. Ένα οιονεί μυστικιστικό αίσθημα για τη Φύση και το Σύμπαν διακατέχει συχνά επιστήμονες και ορθολογιστές. Δεν έχει καμία σχέση με πίστη στο υπερφυσικό. Τουλάχιστον όσο ήταν παιδί, ο εφη-

* Fighter Command and the Few: Ο R. Dawkins αναφέρεται στους πιλότους μαχητικών της RAF που πήραν μέρος στη Μάχη της Αγγλίας, κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. «Few» ονομάστηκαν οι συγκεκριμένοι πιλότοι, ύστερα από τη δήλωση του Τοόρτσιλ ότι «ποτέ άλλοτε τόσο πολλοί δεν χρωστούσαν τόσα πολλά σε τόσο λίγους». (Σ.τ.μ.)

μέριός μου δεν γνώριζε (όπως δεν γνώριζα και εγώ) τις λέξεις με τις οποίες κατέληγε το *The Origin of Species* (Η καταγωγή των ειδών)* —το πασιγνώστο απόσπασμα για την «όχθη με την οργιώδη βλάστηση», «με πουλιά να τραγουδούν πάνω στους θάμνους, με έντομα να πετούν γύρω, και με σκουλήκια να έρπουν μέσα στην υγρή γη». Αν τις ήξερε, θα είχε σίγουρα συμφωνήσει και, αντί για την ιεροσύνη, θα είχε ίσως οδηγηθεί στην άποψη του Δαρβίνου ότι όλα «έχουν παραχθεί από νόμους που ενεργούν γύρω μας»:

Έτσι, από τον πόλεμο μέσα στη Φύση, από την πείνα και το θάνατο, προκύπτει άμεσα το πιο θαυμάσιο αποτέλεσμα που είμαστε ικανοί να συλλάβουμε, δηλαδή η παραγωγή των ανώτερων ζώων. Υπάρχει μεγαλείο σε αυτή τη θεώρηση ότι η ζωή, με τις ποικίλες δυνάμεις της, αρχικά εμφυσιάστηκε σε λίγες μορφές, ή μόνο σε μία· και ότι, ενώ ο πλανήτης μας περιστρεφόταν και εξακολουθεί να περιστρέφεται σύμφωνα με τον σταθερό νόμο της βαρύτητας, από μια τόσο απλή αρχή εξελίχθηκαν, και συνεχίζουν να εξελίσσονται, αμέτρητες μορφές, τόσο όμορφες και τόσο θαυμαστές.

Ο Carl Sagan, στο βιβλίο του *Pale Blue Dot* (Αχνογάλανη κουκκίδα), έγραφε:

Πώς γίνεται και καμία σχεδόν από τις μείζονες θρησκείες δεν έχει κοιτάξει προς τη μεριά της επιστήμης και δεν έχει συμπεράνει: «Τούτο εδώ είναι καλύτερο απ' ό,τι νομίζαμε! Το Σύμπαν είναι πολύ μεγαλύτερο απ' όσο έλεγαν οι προφήτες μας, πιο μεγαλοπρεπές, πιο ευφυές, πιο κομψό»; Αντίθετα, λένε: «Όχι, όχι, όχι! Ο δικός μου θεός είναι ένας μικρός θεός, και τον θέλω να μείνει έτσι». Όποια θρησκεία, παλαιά ή νέα, θα τόνιζε ποτέ το μεγαλείο του Σύμπαντος όπως το αποκαλύπτει η σύγχρονη επιστήμη, θα κατόρθωνε να φέρει στο φως τέτοια αποθέματα ευλάβειας και δέους τα οποία δεν διανοούνται καν τα συμβατικά συστήματα πίστης.

Όλα τα βιβλία του Sagan διεγείρουν τις ίδιες νευρικές απολήξεις του υπερβατικού δέους το οποίο υπήρξε μονοπώλιο της θρησκείας εδώ και αιώνες. Στο ίδιο στοχεύουν και τα δικά μου βιβλία. Αυτό έχει ως συνέπεια να ακούω συχνά να με περιγράφουν ως βαθιά θρησκευόμενο άνθρωπο. Μια αμερικανίδα φοιτήτρια μου έγραψε ότι είχε ρωτήσει τον καθηγητή της τι πί-

* Ελληνική έκδοση: Ικοβόστης, 1910. (Σ.τ.μ.)

στευε για εμένα. «Βέβαια» απάντησε εκείνος «η θετική του επιστήμη δεν είναι συμβατή με τη θρησκεία, αλλά πέφτει σε έκδοση όταν μιλά για τη Φύση και το Σύμπαν. Για εμένα, αυτό είναι θρησκεία!». Είναι όμως η «θρησκεία» η σωστή λέξη; Δεν το νομίζω. Ο κάτοχος του βραβείου Νόμπελ φυσικής (και άθεος) Steven Weinberg έθεσε το ζήτημα καλύτερα από οποιονδήποτε στο *Dreams of a Final Theory* (Όνειρα για μια Τελική Θεωρία):*

Ορισμένοι άνθρωποι έχουν τόσο γενικές και ελαστικές απόψεις για τον Θεό, ώστε είναι αναπόφευκτο να τον βρίσκουν οπουδήποτε τον αναζητήσουν. Ακούμε ότι «ο Θεός είναι το έσοχατο», ή «ο Θεός είναι η καλύτερη φύση μας», ή «ο Θεός είναι το Σύμπαν». Φυσικά, στη λέξη «Θεός», όπως και σε κάθε άλλη λέξη, μπορούμε να δώσουμε οτιοδήποτε νόημα επιθυμούμε. Εάν θέλουμε να πούμε ότι «ο Θεός είναι ενέργεια», μπορούμε να τον βρούμε και σε ένα κομμάτι άνθρακα.

Ο Weinberg έχει φυσικά δίκιο όταν υποστηρίζει ότι, για να μην καταλήξει η λέξη «Θεός» τελείως κενή νοήματος, οφείλουμε να τη χρησιμοποιούμε όπως οι περισσότεροι άνθρωποι έχουν συνηθίσει να την εκλαμβάνουν: έτσι ώστε να εννοείται ένας υπερφυσικός δημιουργός που «αξίζει να τον λατρεύουμε».

Πολλές θλιβερές συγκύσεις έχουν προκύψει από την αδυναμία να διαχωριστεί ό,τι θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «αϊνσταινεία θρησκεία» από τη θρησκεία που αναφέρεται στο υπερφυσικό. Ο Αϊνστάιν επικαλέστηκε κάποιες φορές το όνομα του Θεού (και δεν ήταν ο μόνος αθεϊστής επιστήμονας που το έκανε), προκαλώντας έτσι την παρανόσή του από οπαδούς του υπερφυσικού οι οποίοι καταδοκούσαν να τον παρερμηνεύσουν και να ισχυριστούν ότι ο διαπρεπής στοχαστής ανήκε στη δική τους τάξη. Η δραματική (ή μίπως σκανδαλιάρικη;) κατακλείδα του βιβλίου *A Brief History of Time* (Το χρονικό του Χρόνου)** του Stephen Hawking, «διότι τότε θα έχουμε γνωρίσει τη σκέψη του Θεού», είναι περιβόητη όσον αφορά την παρερμηνεία της. Έχει οδηγήσει κάποιους ανθρώπους να πιστέψουν, λανθασμένα βέβαια, ότι ο Hawking είναι θρήσκος. Η κυτταροβιολόγος Ursula Goodenough, στο βιβλίο της *The Sacred Depths of Nature* (Τα ιερά βάθη της Φύσης), πχει πιο θρήσκα ακόμη και από τον Hawking ή τον Αϊνστάιν. Λατρεύει τις εκκλησίες, τα τεμένη και τους ναούς, και πολλά αποσπάσματα του βιβλίου της κυριολεκτικά θα προκαλούσαν τους πιστούς του υπερφυσικού.

* Ελληνική έκδοση: Κάτοπτρο, 1995. (Σ.τ.μ.)

** Ελληνική έκδοση: Κάτοπτρο, πρώτη έκδοση 1988, δεύτερη έκδοση 1997. (Σ.τ.μ.)

οικού να τα περιλάβουν, αποσπώντας τα από το ευρύτερο πλαίσιο τους, στο οπλοστάσιό τους. Φτάνει έως το σημείο να αποκαλέσει τον εαυτό της «ευλαβή νατουραλιστριά». Κι όμως, η προσεκτική ανάγνωση του βιβλίου της αποδεικνύει ότι, στην πραγματικότητα, είναι και αυτή τόσο αφοσιωμένη στον αθεϊσμό όσο και εγώ.

Η λέξη «νατουραλιστής» είναι κάπως αμφίσημη. Για εμένα, ανακαλεί τον ήρωα των παιδικών μου χρόνων, τον Dr Dolittle του Hugh Lofting (χαρακτήρας ο οποίος, παρεμπιπτόντως, είχε πάνω του κάτι περισσότερο από μια πινελιά του «φιλοσόφου» νατουραλιστή του πλοίου *Beagle* της Αυτού Μεγαλειότητας).* Τον 18ο και τον 19ο αιώνα, η λέξη «νατουραλιστής» σήμαινε ότι σημαίνει και για τους περισσότερους από εμάς σήμερα: το μελετητή του φυσικού κόσμου. Οι νατουραλιστές σύμφωνα με αυτό τον ορισμό, από τον Gilbert White και ύστερα, συχνά ήταν κληρικοί. Ο ίδιος ο Δαρβίνος, μάλιστα, ως νεαρός άντρας προαλειφόταν για την Εκκλησία, ελπίζοντας ότι οι νωχελικοί ρυθμοί της ζωής του εφημέριου της υπαίθρου θα του έδιναν τη δυνατότητα να αφοσιωθεί στο πάθος του για τα σκαθάρια. Οι φιλόσοφοι όμως χρησιμοποιούν τον όρο «νατουραλιστής» με πολύ διαφορετική έννοια, δηλαδή ως το αντίθετο εκείνου που πιστεύει στο υπερφυσικό. Ο Julian Baggini, στο βιβλίο του *Atheism: A Very Short Introduction* (Αθεϊσμός, Μια πολύ σύντομη εισαγωγή), εξηγεί το νόημα που έχει η δέσμευση των αθεϊστών στη φυσιοκρατία: «Οι περισσότεροι αθεϊστές πιστεύουν ότι, μολοντί στο Σύμπαν υπάρχει μόνο ένα είδος ουσίας, η οποία είναι υλικής φύσεως, από αυτή την ουσία προκύπτουν οι νοήσεις, η ομορφιά, τα συναισθήματα, οι ηθικές αξίες —εν ολίγοις, όλο το φάσμα των φαινομένων που δίνουν πλούτο στην ανθρώπινη ζωή».

Οι ανθρώπινες σκέψεις και τα συναισθήματα αναδύονται μέσα από τις εξαιρετικά πολύπλοκες διασυνδέσεις φυσικών οντοτήτων μέσα στον εγκέφαλο. Ο αθεϊστής, με αυτή τη φιλοσοφική έννοια του νατουραλιστή, είναι κάποιος που πιστεύει ότι δεν υπάρχει τίποτε επέκεινα του φυσικού, υλικού κόσμου, καμία υπερφυσική δημιουργική ευφυΐα που ελλοχεύει πίσω από το παρατηρήσιμο Σύμπαν, ούτε ψυχή η οποία επιβιώνει μετά το θάνατο του σώματος, ούτε και θαύματα —εκτός υπό την έννοια φυσικών φαινομένων τα οποία δεν μπορούμε ακόμα να εξηγήσουμε. Εάν υπάρχει κάτι το οποίο,

* Ο Dr Dolittle, κεντρικός χαρακτήρας μιας σειράς παιδικών βιβλίων που άρχισε να γράφει το 1920 ο βρετανός Hugh Lofting, ήταν γιατρός της βικτωριανής εποχής με την ικανότητα να μιλά με τα ζώα. Στη συνέχεια έγινε φυσιοδίφης για να κατανοήσει καλύτερα τη Φύση και τα ζώα. Το *Beagle* ήταν το πλοίο που μετέφερε τον Δαρβίνο ανά τον κόσμο για τις μελέτες του. (Σ.τ.μ.)

σύμφωνα με τον ατελή τρόπο που κατανοούμε τον Κόσμο σήμερα, δείχνει να βρίσκεται πέρα από τον φυσικό κόσμο, ελπίζουμε ότι εν τέλει θα το εξηγήσουμε και θα το περιλάβουμε μέσα στα όρια του φυσικού. Όπως και κάθε άλλη φορά, αν ξευφάνουμε το ουράνιο τόξο, εκείνο δεν θα γίνει λιγότερο θαυμαστό.

Κάποιοι μεγάλοι επιστήμονες της εποχής μας, οι οποίοι δίνουν την εντύπωση θρησκών ανθρώπων, συνήθως δεν αποδεικνύονται θρησκοί όταν εξετάσει κανείς τις πεποιθήσεις τους σε βάθος. Αυτό οπωσδήποτε ισχύει για τον Αϊνστάιν και τον Hawking. Ο Martin Rees, σημερινός βασιλικός αστρονόμος και πρόεδρος της Βασιλικής Εταιρείας, μου είπε ότι πηγαίνει στην εκκλησία ως «άπιστος αγγλικανός [...] από αφοσίωση στη φυλή». Δεν έχει θεϊστικές πεποιθήσεις, αλλά συμμερίζεται και εκείνος τον ποιητικό νατουραλισμό που εμπνέει το Σύμπαν και στους άλλους επιστήμονες που ανέφερα. Στη διάρκεια μιας πρόσφατης συζήτησης που μεταδόθηκε από την τηλεόραση, προκάλεσα το φίλο μου γυναικολόγο Robert Winston, έναν σεβαστό στυλοβάτη της βρετανικής εβραϊκής κοινότητας, να παραδεχθεί ότι και ο δικός του ιουδαϊσμός ήταν του ίδιου ακριβώς είδους και ότι στην πραγματικότητα δεν πίστευε σε τίποτε υπερφυσικό. Παραλίγο να το παραδεχθεί, αλλά δειλίασε την τελευταία στιγμή (για να είμαστε δίκαιοι, υποτίθεται ότι εκείνος έπαιρνε συνέντευξη από εμένα και όχι το αντίστροφο).³

Όταν τον πίεσα, είπε ότι θεωρούσε πως ο ιουδαϊσμός του παρείχε ένα σύστημα αρχών που τον βοηθούσαν να δομήσει τη ζωή του και να τη ζήσει καλά. Ίσως να είναι έτσι· αυτό όμως δεν έχει, φυσικά, ούτε την παραμικρή σχέση με την αληθοτιμή κανενός από τους περί υπερφυσικού ισχυρισμούς του ιουδαϊσμού. Υπάρχουν πολλοί άθεοι διανοούμενοι οι οποίοι αποκαλούν με υπερηφάνεια τον εαυτό τους ιουδαίο και συμμετέχουν στις ιουδαϊκές τελετουργίες, ίσως από αφοσίωση στην αρχαία παράδοση ή σε αδικοχαμένους συγγενείς τους, αλλά και εξαιτίας μιας συγκεχυμένης —που προκαλεί περαιτέρω σύγχυση— τάσης τους να ονομάζουν «θρησκεία» εκείνη την πανθειστική ευλάβεια την οποία πολλοί μοιραζόμαστε με τον πιο διαπρεπή εκφραστή της, τον Άλμπερτ Αϊνστάιν. Ίσως να μην είναι πιστοί, αλλά, για να δανειστώ μια φράση του φιλοσόφου Daniel Dennett, «πιστεύουν στην πίστη».⁴

Μία από τις μανιωδώς μνημονευόμενες παρατηρήσεις του Αϊνστάιν είναι η εξής: «Η επιστήμη χωρίς τη θρησκεία είναι κωλή, ενώ η θρησκεία χωρίς την επιστήμη είναι τυφλή». Ο Αϊνστάιν όμως είπε επίσης:

Φυσικά, τα όσα διαβάσατε για τις θρησκευτικές μου πεποιθήσεις ήταν ψέματα, ψέματα που επαναλαμβάνονται ουστηματικά. Δεν πιστεύω σε κανέναν προσωπικό Θεό και ποτέ δεν το αρνήθηκα —αντιθέτως, το

έχω μάλιστα εκφράσει σαφέστατα. Αν υπάρχει κάτι μέσα μου που να μπορεί να ονομαστεί θρησκευτικό, αυτό είναι ο απεριόριστος θαυμασμός μου για τη δομή του Κόσμου, όπως μας την αποκαλύπτει η επιστήμη.

Μήπως φαίνεται ότι ο Αϊνστάιν έπεφτε σε αντιφάσεις; Ότι από τα λόγια του θα μπορούσαν να τσιμπολογηθούν ρήσεις για να υποστηριχθούν και οι δύο πλευρές της αντιπαράθεσης; Όχι. Με τη λέξη «θρησκεία» ο Αϊνστάιν εννοούσε κάτι εντελώς διαφορετικό από εκείνο που κατά σύμβαση εννοείται. Καθώς λοιπόν θα προχωρώ στην αποσαφήνιση της διάκρισης μεταξύ υπερφυσικής θρησκείας από τη μία πλευρά και αϊνσταϊνείας θρησκείας από την άλλη, ας έχετε υπόψη σας ότι θεωρώ μόνο τους *υπερφυσικούς* θεούς αυταπάτες.

Στη συνέχεια παραθέτω μερικές ρήσεις τού Αϊνστάιν, για να πάρετε μια γεύση της αϊνσταϊνείας θρησκείας.

Είμαι ένας βαθιά θρησκευόμενος άπιστος. Πρόκειται για ένα κάπως νέο είδος θρησκείας.

Ποτέ δεν έχω αποδώσει στη Φύση κάποιο σκοπό ή επιδίωξη, ή οτιδήποτε άλλο θα μπορούσε να εκληφθεί ως ανθρωπομορφικό. Στη Φύση βλέπω μια μεγαλειώδη δομή την οποία μπορούμε να κατανοήσουμε μόνο πολύ ατελώς, και τούτο θα έπρεπε να γεμίζει οποιονδήποτε σκεπτόμενο άνθρωπο με ένα συναίσθημα ταπεινότητας. Αυτό είναι ένα γνήσια θρησκευτικό συναίσθημα και δεν έχει καμία σχέση με το μυστικισμό.

Η ιδέα ενός προσωπικού Θεού μου είναι εντελώς ξένη —και μου φαίνεται έως και αφελής.

Μετά το θάνατό του, όλο και περισσότεροι απολογητές της θρησκείας έχουν ευλόγως προσπαθήσει να πείσουν ότι ο Αϊνστάιν ήταν δικός τους. Μερικοί όμως από τους θρήσκους συγχρόνους του τον είχαν δει πολύ διαφορετικά. Το 1940, ο Αϊνστάιν έγραψε ένα σπουδαίο δοκίμιο όπου τεκμηριώνει τη δόλωσή του: «Δεν πιστεύω σε κανέναν προσωπικό Θεό». Αυτό, και άλλες παρόμοιες δηλώσεις του, προκάλεσαν καταιγισμό επιστολών από τους οπαδούς της «ορθής» πίστης, πολλές δε από τις οποίες αναφέρονταν στην εβραϊκή καταγωγή τού Αϊνστάιν. Τα αποσπάσματα που ακολουθούν έχουν ληφθεί από το βιβλίο *Einstein and Religion* (Ο Αϊνστάιν και η θρησκεία) του Max Jammer —το οποίο υπήρξε και η δική μου κύρια πηγή όσον αφορά ρήσεις τού Αϊνστάιν σχετικά με τη θρησκεία. Ο επίσκοπος της

Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας του Κάνσας Σίτι δήλωσε: «Είναι θλιβερό να βλέπει κανείς έναν άνθρωπο, ο οποίος προέρχεται από το λαό της *Παλαιάς Διαθήκης* και τις διδαχές της, να αρνείται τη μεγάλη παράδοση αυτού του λαού». Και άλλοι, καθολικοί κληρικοί, μπήκαν επίσης στο χορό: «Δεν υπάρχει κανένας άλλος Θεός πέρα από τον προσωπικό Θεό [...] ο Αϊνστάιν δεν ξέρει τι λέει. Πλανάται πλάνην οικτρά. Μερικοί άνθρωποι νομίζουν ότι, επειδή έχουν κατακτήσει βαθιά γνώση στο επιστημονικό πεδίο τους, είναι και αρμόδιοι για να εκφράζουν άποψη επί παντός επιστητού». Η θέση ότι η θρησκεία συνιστά καθαυτήν ένα *πεδίο* με την ορθή έννοια του όρου, όπου μάλιστα μπορεί κανείς να θεωρηθεί *ειδήμων*, είναι από εκείνες που δεν πρέπει να γίνουν αποδεκτές αβασάνιστα. Ο εν λόγω κληρικός, ερωτώμενος για το ακριβές σχήμα και χρώμα των φτερών μιας νεράιδας, πιθανότατα δεν θα παρέπεμπε στην αυθεντία κάποιου που θα αυτοαποκαλούνταν «νεραϊδολόγος». Τόσο ο ίδιος όσο και ο επίσκοπος νόμιζαν ότι ο Αϊνστάιν, επειδή δεν γνώριζε θεολογία, είχε παρανοήσει τη φύση του Θεού. Αντιθέτως, ο Αϊνστάιν κατανοούσε πολύ καλά τι ήταν εκείνο που αρνιόταν.

Ένας αμερικανός ρωμαιοκαθολικός και δικηγόρος, ο οποίος εργαζόταν για λογαριασμό ενός οικουμενικού χριστιανικού συνασπισμού, έγραψε στον Αϊνστάιν:

Νιώθουμε βαθιά θλίψη για τη δήλωσή σας [...] με την οποία γελοιοποιείτε την ιδέα του προσωπικού Θεού. Τα τελευταία δέκα χρόνια δεν έχει εμφανιστεί τίποτε πιο υστερόβουλο από τη δική σας δήλωση, τίποτα τόσο μελετημένο ώστε να οδηγεί τον κόσμο να πιστέψει ότι ο Χίτλερ είχε κάποιο δίκιο όταν εκδίωκε τους Εβραίους από τη Γερμανία. Μολονότι αναγνωρίζω το δικαίωμά σας στην ελευθερία του λόγου, εξακολουθώ να θεωρώ ότι η δήλωσή σας σας καθιστά μία από τις κυριότερες αιτίες δικόνοιας στην Αμερική.

Ένας ραββίνος από τη Νέα Υόρκη είπε: «Ο Αϊνστάιν είναι αναμφίβολα μεγάλος επιστήμονας, αλλά οι απόψεις του περί θρησκείας αντίκεινται εμφανώς προς τον ιουδαϊσμό».

«Αλλά»; «Αλλά»; Γιατί όχι «και»;

Ο πρόεδρος μιας εταιρείας ιστορικών του Νιου Τζέρσι έγραψε μια επιστολή όπου εκθέτει τόσο ανεπανόρθωτα τις αδυναμίες του θρησκευόμενου νου ώστε αξίζει να τη διαβάσει και να την ξαναδιαβάσει κανείς:

Σεβόμαστε το εύρος των γνώσεών σας, δρ Αϊνστάιν· αλλά υπάρχει κάτι που μάλλον δεν το έχετε μάθει: ο Θεός είναι πνεύμα, και δεν μπορεί να βρεθεί με το τηλεσκόπιο ή με το μικροσκόπιο, όπως και η ανθρώπινη

σκέψη και το συναίσθημα δεν μπορούν να ανακαλυφθούν με ανάλυση του εγκεφάλου. Όπως γνωρίζει ο καθένας, η θρησκεία βασίζεται στην πίστη, όχι στη γνώση. Ίσως κάθε σκεπτόμενος άνθρωπος ταλανίζεται κάποτε από αμφιβολίες για την πίστη του. Και η δική μου πίστη έχει καμφθεί πολλές φορές. Αλλά δεν μίλησα ποτέ σε κανέναν για τούτες τις πνευματικές μου παρεκκλίσεις, για δύο λόγους: (1) Από φόβο ότι θα μπορούσα, με υποβολή και μόνο, να ταραξώ και να καταστρέψω τη ζωή και τις ελπίδες κάποιου συνανθρώπου μου· (2) επειδή συμφωνώ με το συγγραφέα που έγραψε ότι «Υποκινείται από κακία όποιος προσπαθεί να καταστρέψει την πίστη κάποιου άλλου». [...] Ελπίζω, δρ Αϊνστάιν, ότι οι δηλώσεις σας παρεξηγήθηκαν και ότι στο μέλλον θα πείτε κάτι για να ευχαριστήσετε περισσότερο όλους εκείνους τους Αμερικανούς οι οποίοι χαίρονται να σας τιμούν.

Τι εξόχως αποκαλυπτική επιστολή! Η κάθε της πρόταση στάζει διανοητική και ηθική δειλία.

Λιγότερο αξιοθρήνητη αλλά πιο σοκαριστική ήταν η επιστολή από τον ιδρυτή της Ένωσης της Κιβωτού του Γολγοθά (Calvary Tabernacle Association) στην Οκλαχόμα:

Καθηγητά Αϊνστάιν, πιστεύω ότι κάθε χριστιανός της Αμερικής θα σας απαντήσει: «Δεν θα εγκαταλείψουμε την πίστη μας στον Θεό μας και στον Υιό Του, Ιησού Χριστό, αλλά καλούμε εσάς, αν δεν πιστεύετε στον Θεό των ανθρώπων αυτής της χώρας, να πάτε εκεί από όπου ήρθατε». Έχω κάνει οτιδήποτε μπορούσα για να είμαι ευλογία για το Ισραήλ, και ύστερα έρχεστε εσείς και, με μια βλάσφημη δήλωσή σας, κάνετε περισσότερο κακό στην υπόθεση του λαού σας απ' όσο καλό κάνουν όλες οι προσπάθειες των χριστιανών που αγαπούν το Ισραήλ για να ξεριζώσουν τον αντισημιτισμό αιό τη χώρα μας. Καθηγητά Αϊνστάιν, κάθε χριστιανός στην Αμερική θα σας απαντήσει αμέσως: «Πάρτε την τρελή, εσφαλμένη θεωρία σας περί εξέλιξης, και πηγαίστε πίσω στη Γερμανία από όπου ήρθατε, ειδάλλως σταματήστε να προσιαθείτε να καταστρέψετε την πίστη των ανθρώπων που σας καλωσόρισαν όταν αναγκαστήκατε να εγκαταλείψετε την πατρίδα σας».

Μόνο σε ένα πράγμα είχαν δίκιο όλοι οι θειϊκές επικριτές τού Αϊνστάιν: ότι δεν ήταν δικός τους. Είχε επανειλημμένα εκφράσει την αγανάκτησή του όταν τον παρουσίαζαν ως θειϊστή. Τελικά, ήταν άραγε ντειϊστής, όπως ο Βολταίρος και ο Ντιντερό; Ή μήπως πανθειϊστής, όπως ο Σπινόζα, του οποίου θαύμαζε τη φιλοσοφία; «Πιστεύω στον Θεό τού Σπινόζα, ο οποίος αποκα-

λύπτεται στην τάξη και την αρμονία όσων υπάρχουν, και όχι σε έναν Θεό ασχολούμενο με τα πεπρωμένα και τις πράξεις των ανθρώπων» είχε δηλώσει κάποτε.

Ας θυμηθούμε την ορολογία. Ένας θεϊστής πιστεύει στην ύπαρξη μιας υπερφυσικής διάνοιας η οποία, εκτός από το κύριο έργο της, τη Δημιουργία του Σύμπαντος, εξακολουθεί να «κυκλοφορεί ανάμεσά μας», για να επιβλέπει και να επηρεάζει το πεπρωμένο της αρχικής της Δημιουργίας. Σε πολλά θεϊστικά συστήματα πίστης, η θεότητα έχει ενεργή ανάμειξη στις ανθρώπινες υποθέσεις. Ο Θεός αποκρίνεται σε προσευχές, συγχωρεί ή τιμωρεί αμαρτίες, παρεμβαίνει στον κόσμο κάνοντας θαύματα, χολοσκάει για τις καλές και τις κακές μας πράξεις, και ξέρει πότε τις κάνουμε (ή ακόμη και πότε *σκεπτόμαστε να τις κάνουμε*). Ο ντεϊστής πιστεύει και εκείνος σε μια υπερφυσική διάνοια, της οποίας ωστόσο οι δραστηριότητες περιορίστηκαν πρωτίστως στον καθορισμό των νόμων που κυβερνούν το Σύμπαν. Ο ντεϊστικός Θεός δεν παρεμβαίνει πλέον —και πάντως δεν έχει κανένα ενδιαφέρον για τις ανθρώπινες υποθέσεις. Οι πανθειστές δεν πιστεύουν καθόλου στην ύπαρξη οποιουδήποτε υπερφυσικού Θεού, αλλά χρησιμοποιούν τη λέξη «Θεός» ως ένα μη υπερφυσικό συνώνυμο για τη Φύση ή το Σύμπαν ή για τους νόμους που διέπουν τη λειτουργία του. Οι ντεϊστές διαφέρουν από τους θεϊστές κατά το ότι ο Θεός τους δεν απαντά σε προσευχές, δεν ενδιαφέρεται για αμαρτίες ή για εξομολογήσεις, δεν διαβάζει τις σκέψεις μας και δεν παρεμβαίνει με καπιρτοιόζικα θαύματα. Οι ντεϊστές διαφέρουν από τους πανθειστές κατά το ότι ο Θεός των ντεϊστών είναι ένα είδος κοσμικής διάνοιας, και όχι το μεταφορικό ή το ποιητικό *συνώνυμο* των πανθειστών για τους νόμους του Σύμπαντος. Ο πανθεισμός είναι φτιασιδωμένος αθεϊσμός. Ο ντεϊσμός είναι νερωμένος θεϊσμός.

Υπάρχουν πάρα πολλοί λόγοι για να θεωρήσουμε ότι διάσημες ρήσεις τού Αϊνστάιν, όπως «Ο Θεός είναι πολυμήχανος αλλά όχι κακοπροαίρετος» ή «Ο Θεός δεν παίζει ζάρια» ή «Είχε ο Θεός άλλη επιλογή από το να δημιουργήσει το Σύμπαν;», είναι πανθειστικές· όχι ντεϊστικές, και οπωσδήποτε όχι θεϊστικές. Η πρόταση «Ο Θεός δεν παίζει ζάρια» πρέπει να μεταφραστεί ως «Η τυχαιότητα δεν βρίσκεται στην καρδιά των πάντων». Η πρόταση «Είχε ο Θεός άλλη επιλογή από το να δημιουργήσει το Σύμπαν;» σημαίνει: «Θα μπορούσε η απαρχή του Σύμπαντος να ήταν διαφορετική;». Ο Αϊνστάιν χρησιμοποιούσε τη λέξη «Θεός» με έναν καθαρά μεταφορικό, ποιητικό τρόπο. Το ίδιο και ο Stephen Hawking, το ίδιο και οι περισσότεροι φυσικοί που κατά διαστήματα διολισθαίνουν και χρησιμοποιούν τη γλώσσα των θρησκευτικών μεταφορών. Το βιβλίο *The Mind of God* (Ο νους του Θεού), τού Paul Davies, δίνει την εντύπωση ότι αιωρείται μεταξύ αϊνσταϊνείου πανθεισμού και μιας ασαφούς μορφής ντεϊσμού —για την οποία αντα-

μειφθηκε με το βραβείο Templeton (ένα μεγάλο χρηματικό ποσό που δίνεται ως έπαθλο ετησίως από το Ίδρυμα Templeton, συνήθως σε κάποιον επιστήμονα ο οποίος έχει την προθυμία να πει κάτι «καθωσπρέπει» σχετικά με τη θρησκεία).

Επιτρέψτε μου να συνοψίσω την έννοια της θρησκείας τού Αϊνστάιν σε μία ακόμα ρήση του ίδιου του Αϊνστάιν: «Το να αντιλαμβάνεται κανείς ότι, πίσω από οτιδήποτε μπορεί να βιώσει, υπάρχει κάτι που ο νους μας αδυνατεί να συλλάβει, και του οποίου η ομορφιά και το μεγαλείο μάς αγγίζει μόνο έμμεσα και σαν μισοσβησμένη αντανάκλαση, αυτό είναι θρησκευτικότητα. Υπό τη συγκεκριμένη έννοια είμαι θρήσκος». Υπό αυτή την έννοια είμαι θρήσκος και εγώ, με την επιφύλαξη όμως ότι η έκφραση «δεν μπορεί να συλλάβει» δεν σημαίνει απαραίτητα και «ασύλληπτο για πάντα». Εντούτοις, προτιμώ να μην αυτοαποκαλούμαι θρήσκος, επειδή κάτι τέτοιο είναι παραπλανητικό. Είναι μάλιστα καταστροφικά παραπλανητικό, αφού, για την πλειονότητα των ανθρώπων, η λέξη «θρησκεία» υπονοεί το «υπερφυσικό». Ο Carl Sagan το διατύπωσε ωραία: «[...] αν με τη λέξη “Θεός” εννοεί κανείς το σύνολο των φυσικών νόμων που διέπουν το Σύμπαν, τότε, ολοφάνερα, υπάρχει τέτοιος Θεός. Αυτός όμως ο Θεός δεν ικανοποιεί συναισθηματικές ανάγκες [...] δεν έχει και πολύ νόημα να προσευχηθείς στο νόμο της βαρύτητας».

Είναι διασκεδαστικό το γεγονός ότι, για την παραπάνω δήλωση του Carl Sagan, το έδαφος είχε προετοιμαστεί από τον αιδεσιμότατο dr Fulton J. Sheen, καθηγητή στο Καθολικό Πανεπιστήμιο της Αμερικής, ο οποίος εξαπέλυσε σφοδρή επίθεση στον Αϊνστάιν όταν εκείνος, το 1940, αποκέρυξε την ιδέα του προσωπικού Θεού. Ο Sheen ρώτησε σαρκαστικά αν υπήρχε κανείς πρόθυμος να θυσιάσει τη ζωή του για τον Γαλαξία. Προφανώς πίστευε πως με αυτό τον τρόπο έθιγε τον Αϊνστάιν, και όχι τον εαυτό του, καθώς μετά συμπλήρωσε: «Υπάρχει μόνο ένα λάθος στην “κοσμική” του θρησκεία: έβαλε ένα παραπάνω γράμμα στη λέξη —το γράμμα “σ”». Δεν υπάρχει τίποτε κωμικό στις πεποιθήσεις τού Αϊνστάιν. Εντούτοις, πολύ θα ήθελα οι φυσικοί να απέφευγαν να χρησιμοποιούν τη λέξη «Θεός» με την ειδική, μεταφορική της σημασία. Ο μεταφορικός ή πανθειστικός Θεός των φυσικών βρίσκεται έτη φωτός μακριά από τον Θεό —ο οποίος παρεμβαίνει, κάνει θαύματα, διαβάζει σκέψεις, τιμωρεί αμαρτίες, απαντά σε προσευχές— της Βίβλου, των παιάδων, των μουλάδων, των ραββίνων και της καθομιλουμένης. Το να προκαλεί κανείς σκόπιμα σύγχυση μεταξύ αυτών των δύο συνιστά, κατά τη γνώμη μου, πράξη εσχάτης διανοητικής προδοσίας.

Ανάξιοι σεβασμού

Ο τίτλος του βιβλίου μου, *Η περί Θεού αυταπάτη*, δεν αναφέρεται στον Θεό του Αϊνστάϊν και των άλλων φωτισμένων επιστημόνων της προηγούμενης ενότητας. Για αυτό το λόγο έπρεπε καταρχάς να τελειώνω με το ζήτημα της αϊνσταϊνείας θρησκείας: έχει αποδεδειγμένα την ικανότητα να περιπλέκει τα πράγματα. Στο υπόλοιπο βιβλίο αναφέρομαι στους υπερφυσικούς θεούς, από τους οποίους ο πιο γνωστός στην πλειονότητα των αναγνωστών μου θα είναι ο Ιεχωβά, ο Θεός της *Παλαιάς Διαθήκης*. Θα επανέλθω σε αυτόν σύντομα. Αλλά πριν ολοκληρώσω τούτο το προκαταρκτικό κεφάλαιο, χρειάζεται να ασχοληθώ με ένα ακόμα θέμα, αλλιώς θα ταλανίζει όλο το βιβλίο. Αυτή τη φορά πρόκειται για ένα ζήτημα τάξεως. Κάποιοι θρησκευόμενοι αναγνώστες ενδέχεται να προσβληθούν από όσα σκοπεύω να πω και ίσως θεωρήσουν ότι σε τούτες εδώ τις σελίδες δεν υπάρχει αρκετός σεβασμός για τις ιδιαίτερες προσωπικές τους πεποιθήσεις (όχι, ωστόσο, για πεποιθήσεις που άλλοι θεωρούν πολύτιμες). Θα είναι κρίμα αν μια τέτοιου είδους ευθιξία δεν τους αφήσει να συνεχίσουν την ανάγνωση, και επομένως θέλω να ξεκαθαρίσω τα πράγματα εδώ, εξ αρχής.

Μια ευρύτατα αποδεκτή υπόθεση, την οποία ασπάζονται σχεδόν όλα τα μέλη της κοινωνίας μας —συμπεριλαμβανομένων και των άθρησκων—, είναι ότι η θρησκευτική πίστη μπορεί να προσβληθεί πολύ εύκολα, και ως εκ τούτου θα έπρεπε να προστατεύεται με ένα αφύσικα αδιαπέραστο τείχος σεβασμού, διαφορετικής τάξεως από το σεβασμό που οφείλει να έχει κάθε ανθρώπινο ον για κάθε άλλο. Ο Douglas Adams το έθεσε τόσο ωραία, σε ένα αυτοσχέδιο λογύδριό του στο Καίμπριτζ, λίγο καιρό πριν από το θάνατό του,⁵ ώστε δεν κουράζομαι να μεταφέρω τα λόγια του:

Η θρησκεία [...] εγκολπώνεται ορισμένες ιδέες που τις ονομάζουμε ιερές ή άγιες ή κάτι τέτοιο τέλος πάντων. Αυτό είναι σαν να λέμε: «Νά μια ιδέα ή μια έννοια για την οποία δεν επιτρέπεται να πεις τίποτε κακό· απλά, δεν επιτρέπεται. —Γιατί όχι; —Διότι δεν επιτρέπεται!». Αν κάποιος ψηφίσει ένα κόμμα με το οποίο δεν συμφωνείς, είσαι ελεύθερος να επιχειρηματολογήσεις επ' αυτού όσο θέλεις· όλοι θα πουν τα επιχειρήματά τους, και κανένας δεν θα αισθάνεται θιγμένος. Εάν κάποιος θεωρεί ότι οι φόροι πρέπει να αυξηθούν ή να μειωθούν, είσαι ελεύθερος να υποστηρίξεις τα επιχειρήματά σου επί του ζητήματος. Αλλά, από την άλλη μεριά, αν κανείς πει «Δεν πρέπει ούτε το φως να ανάψει τα Σάββατα», τότε απαντάς: «Το σεβόμαι αυτό».

Γιατί να είναι απολύτως θεμιτό να υποστηρίζει κανείς το κόμμα των Εργατικών ή των Συντηρητικών, τους Ρεπουμπλικανούς ή τους Δημο-

κρατικούς, το ένα μοντέλο οικονομίας σε σχέση με το άλλο, τη Macintosh και όχι τα Windows —αλλά το να έχεις γνώμη για το πώς ξεκίνησε το Σύμπαν, για το ποιος δημιούργησε το Σύμπαν [...] όχι, αυτό είναι ιερό; [...] Έχουμε συνηθίσει να μην αμφισβητούμε τις θρησκευτικές ιδέες, αλλά είναι πολύ ενδιαφέρον το πόσο σάλο ξεσηκώνει ο Richard όταν το κάνει! Όλοι γίνονται έξαλλοι, επειδή δεν επιτρέπεται να λες τέτοια πράγματα. Κι όμως, αν το δεις ορθολογικά, δεν υπάρχει κανένας λόγος να μην είναι και αυτές οι ιδέες εξίσου ανοικτές στο διάλογο όπως και οποιεσδήποτε άλλες —αν εξαιρέσουμε βέβαια το ότι κατά κάποιον τρόπο έχουμε συμφωνήσει μεταξύ μας πως δεν θα έπρεπε να είναι.

Ακολουθεί ένα παράδειγμα του υπερβολικού σεβασμού που απολαύει η θρησκεία στην κοινωνία μας —και μάλιστα παράδειγμα βαρύνουσας σημασίας: Είναι εξαιρετικά ευκολότερο να αναγνωριστεί σε κάποιον η ιδιότητα του αντιρρησία συνείδησης σε καιρό πολέμου αν επικαλεστεί θρησκευτικούς λόγους. Ακόμη κι αν είσαι ένας λαμπρός πθικός φιλόσοφος, με βραβευμένη διδακτορική διατριβή η οποία εξετάζει σε βάθος τα δεινά του πολέμου, μπορεί η επιτροπή στρατολόγησης να σε ταλαιπωρεί για πολύ καιρό καθώς θα αξιολογεί το αίτημά σου να θεωρηθείς αντιρρησίας συνείδησης. Αλλά αν πεις ότι ο ένας ή και οι δύο γονείς σου είναι κουάκεροι, τότε παίρνεις την έγκριση χωρίς καμία σκοτούρα, ανεξάρτητα από το πόσο συμμερίζεσαι ή γνωρίζεις τη θεωρία του ειρηνισμού, ή ακόμη και τις αρχές του ίδιου του κουακερισμού.

Στο διαμετρικά αντίθετο του ειρηνισμού άκρο του φάσματος βρίσκουμε τη δειλή απροθυμία να χρησιμοποιηθούν θρησκευτικά ονόματα για φατρίες ευρισκόμενες σε εμπόλεμη διαμάχη. Στη Βόρεια Ιρλανδία, οι καθολικοί και οι προτεστάντες ονομάζονται κατ' ευφημισιόν «εθνικιστές» και «νομιμόφρονες», αντίστοιχα. Η ίδια η λέξη «θρησκείες» λογοκρίνεται και μετατρέπεται σε «κοινοτίτες», όπως στη φράση «σύρραξη μεταξύ κοινοτήτων». Ως συνέπεια της αγγλοαμερικανικής εισβολής του 2003, ο πόλεμος του Ιράκ εκφυλίστηκε σε έναν μισαλλόδοξο εμφύλιο πόλεμο μεταξύ σουνιτών και σιιτών μουσουλμάνων. Ολοφάνερα πρόκειται για σύγκρουση θρησκευτικών ομάδων —κι όμως, στην *Independent* της 20ής Μαΐου 2006, ο πρωτοσέλιδος τίτλος και το κύριο άρθρο τη χαρακτήριζαν ως «εθνοκάθαρση». Το πρώτο συνθετικό *εθνο-* αποτελεί έναν ακόμα ευφημισμό. Αυτό που παρακολουθούμε να συμβαίνει τώρα στο Ιράκ είναι η εκκαθάριση θρησκευτικών μειονοτήτων. Και η αρχική χρήση του όρου «εθνοκάθαρση» στη διάρκεια του πολέμου στην πρώην Γιουγκοσλαβία αποτελεί, εύλογα, έναν ευφημισμό για να εννοηθούν οι εκκαθαρίσεις θρησκευτικών μειονοτήτων, δηλαδή ορθόδο-

ξων χριστιανών Σέρβων, καθολικών χριστιανών Κροατών και μουσουλμάνων Βοσνίων.⁶

Έχω και παλαιότερα επιστήσει την προσοχή στην προνομιακή μεταχείριση που απολαμβάνει η θρησκεία τόσο από τα μέσα ενημέρωσης όσο και από την κυβέρνηση,⁷ σε δημόσιες συζητήσεις για ζητήματα ηθικής. Όποτε εγείρεται κάποια αντιπαράθεση σχετικά με τα σεξουαλικά ή τα αναπαραγωγικά ήθη, μπορείτε να στοιχηματίσετε ότι αρκετές διαφορετικές θρησκευτικές ομάδες θα αντιπροσωπεύονται περίοπτα από τους ηγέτες τους σε επιτροπές με μεγάλη επιρροή, ή σε δημόσιες συζητήσεις στο ραδιόφωνο και στην τηλεόραση. Δεν προτείνω εδώ να επιδιώξουμε να λογοκρίνουμε τις απόψεις αυτών των ανθρώπων. Αλλά γιατί θα έπρεπε η κοινωνία μας μονίμως να στρέφεται σε εκείνους, σαν να ήταν κατά κάποιον τρόπο ειδήμονες επί του ζητήματος, συγκρίσιμοι, λόγου χάριν, με έναν ηθικό φιλόσοφο, με ένα δικηγόρο οικογενειακών υποθέσεων ή με ένα γιατρό;

Ακολουθεί ένα ακόμα αλλόκοτο παράδειγμα που αφορά την προνομιακή μεταχείριση της θρησκείας: Στις 21 Φεβρουαρίου του 2006, το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ αποφάσισε, σε συμφωνία με το Σύνταγμα των ΗΠΑ, ότι μια εκκλησία στο Νιου Μέξικο πρέπει να εξαιρεθεί από το νόμο κατά της χρήσης παραισθησιογόνων ουσιών⁸ —νόμο στον οποίο όλοι οι υπόλοιποι οφείλουν υπακοή. Οι πιστοί και μέλη του Centro Espirita Beneficiente Uniao do Vegetal πιστεύουν ότι μπορούν να κατανοήσουν τον Θεό μόνο αν πιουν το αφέψημα hoasca, το οποίο περιέχει την παράνομη παραισθησιογόνο ουσία διμεθυλτρυπταμίνη. Δώστε προσοχή στο γεγονός ότι αρκεί *που πιστεύουν* πως η εν λόγω ουσία ενισχύει την κατανόσή τους· δεν χρειάζεται να προσκομίσουν αποδείξεις. Από την άλλη, υπάρχουν άφθονες ενδείξεις ότι η κάνναβη ανακουφίζει από τα συμπτώματα ναυτίας και δυσφορίας τους υποβαλλόμενους σε χημειοθεραπεία καρκινοπαθείς. Εντούτοις, το Ανώτατο Δικαστήριο αποφάσισε, το 2005, και πάλι σε συμφωνία με το Σύνταγμα, ότι όσοι ασθενείς χρησιμοποιούν κάνναβη για ιατρικούς λόγους είναι δυνατόν να διωχθούν σύμφωνα με την ομοσπονδιακή νομοθεσία (ακόμη και στις λίγες πολιτείες όπου επιτρέπεται τέτοια ειδική χρήση). Η θρησκεία, όπως πάντα, έχει το πλεονέκτημα. Φανταστείτε τι θα γινόταν αν τα μέλη κάποιου καλλιτεχνικού συλλόγου προσπαθούσαν να πείσουν ένα δικαστήριο πως «πιστεύουν» ότι μια παραισθησιογόνος ουσία τους είναι απαραίτητη για να μπορέσουν να ενισχύσουν την κατανόσή τους για τα έργα της ιμπρεσιονιστικής ή της σουρεαλιστικής ζωγραφικής. Όταν όμως μια εκκλησία ισχυρίζεται ότι έχει κάποια παρόμοια ανάγκη, τότε βρίσκει αμέριστη υποστήριξη από το ανώτατο δικαστήριο της χώρας. Τέτοια είναι η δύναμη της θρησκείας!

Πριν από δεκαεπτά χρόνια, βρέθηκα μεταξύ των τριάντα έξι συγγραφέ-

ων και καλλιτεχνών οι οποίοι κλήθηκαν από το περιοδικό *New Statesman* να γράψουν κείμενα υποστήριξης για τον διακεκριμένο συγγραφέα Salman Rushdie,⁹ ο οποίος βρισκόταν τότε υπό τη σκιά θανατικής καταδίκης εξαιτίας του μυθιστορήματος που έγραψε. Εξοργισμένος από τη «συμπάθεια» που εκφράστηκε από κάποιους χριστιανούς ηγέτες, αλλά ακόμη και από μερικούς εξωεκκλησιαστικούς διαμορφωτές της κοινής γνώμης, για την «οδύνη» και την «προσβολή» που βίωναν οι μουσουλμάνοι, έκανα τον παρακάτω παραλληλισμό:

Αν οι οπαδοί του απαρτχάιντ διέθεταν αρκετό μυαλό, θα είχαν ισχυριστεί —το λέω ειλικρινά— ότι το να επιτρέπεται η μείξη των φυλών αντιβαίνει στις θρησκευτικές τους αντιλήψεις. Μια μεγάλη μερίδα των αντιπάλων τους θα είχε κάνει πίσω, με μεγάλο σεβασμό. Δεν έχει μάλιστα κανένα νόημα να υποστηρίξει κανείς ότι τούτος ο παραλληλισμός δεν είναι δίκαιος, επειδή δήθεν το απαρτχάιντ στερείται κάθε λογικής αιτιολόγησης. Το όλο ζήτημα με τη θρησκεία, η μεγάλη δύναμή της —και το μεγαλείο της—, συνίσταται στο ότι είναι ανεξάρτητη από τη λογική αιτιολόγηση. Οι υπόλοιποι αναμένεται να υποστηρίζουμε τις προκαταλήψεις μας λογικά. Ζήτα όμως από ένα θρήσκο να τεκμηριώσει την πίστη του, και πάραυτα καταστρατηγείς την «ελευθερία του θρησκευέσθαι».

Πού να ήξερα πως κάτι παρόμοιο θα συνέβαινε τον 21ο αιώνα! Σύμφωνα με δημοσίευση των *Los Angeles Times* (10 Απριλίου 2006), πολλές φοιτητικές χριστιανικές ομάδες από όλες τις ΗΠΑ κατέθεσαν αγωγές εναντίον των πανεπιστημίων τους επειδή υιοθέτησαν κανονισμούς κατά των διακρίσεων, όπως, μεταξύ άλλων, απαγόρευση παρενόχλησης, προσβολής ή κακομεταχείρισης των ομοφυλοφίλων. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του James Nixon, ενός δωδεκάχρονου αγοριού από το Οχάιο, στον οποίο, το 2004, το δικαστήριο επέτρεψε να φορά ένα μπλουζάκι που έλεγε τα εξής: «Η ομοφυλοφιλία είναι αμαρτία, το ισλάμ είναι ψέμα, η έκτρωση είναι φόνος. Μερικά πράγματα είναι απλώς άσπρο-μαύρο!».¹⁰ Στο σχολείο του είχαν να μη φορά το μπλουζάκι —και οι γονείς του παιδιού μήνυσαν το σχολείο! Θα μπορούσε κανείς να πει ότι οι γονείς του διεξήγαν έναν ηθικά άμεμπτο δικαστικό αγώνα αν είχαν βασίσει την αγωγή τους στην πρώτη τροπολογία του Συντάγματος των ΗΠΑ, η οποία εγγυάται την ελευθερία του λόγου. Αλλά δεν ακολούθησαν αυτή την οδό. Αντίθετα, οι δικηγόροι των Nixon επικαλέστηκαν το συνταγματικό δικαίωμα στην ελευθερία του θρησκευέσθαι. Η νικηφόρα αγωγή τους υποστηριζόταν από το Ταμείο Συμμαχίας και Υποστήριξης (*Alliance Defense Fund*) της Αριζόνας, του οποίου

έργο είναι να «προωθεί τους δικαστικούς αγώνες για θρησκευτική ελευθερία».

Ο αιδεσιμότατος Rick Scarborough, υποστηρίζοντας το κύμα αυτών των χριστιανικών αγώνων που επιχειρούν να κατοχυρώσουν τη θρησκεία ως νομικό έρεισμα για διακρίσεις εναντίον των ομοφυλοφίλων και άλλων ομάδων, το έχει ονοματίσει αγώνα του 21ου αιώνα για τα πολιτικά δικαιώματα: «Οι χριστιανοί θα χρειάζεται πλέον να αγωνίζονται για το δικαίωμά τους να είναι χριστιανοί».¹¹ Για να το επαναλάβω μία ακόμα φορά: αν αυτοί οι άνθρωποι αγωνίζονταν για το δικαίωμά τους στην ελεύθερη έκφραση, θα μπορούσε κανείς να τους κατανοήσει, έστω και απρόθυμα. Αλλά εδώ δεν πρόκειται περί αυτού. Εδώ, το «δικαίωμα να είσαι χριστιανός» δείχνει να σημαίνει «δικαίωμα να ανακατεύεσαι στην ιδιωτική ζωή των άλλων». Η βάση δικαστικών αποφάσεων υποστήριξη των διακρίσεων ενάντια στους ομοφυλόφιλους παρουσιάζεται ως ανταγωγή ενάντια σε υποτιθέμενες θρησκευτικές διακρίσεις! Και ο νόμος φαίνεται να το σέβεται αυτό. Δεν μπορείς να πεις, χωρίς να υποστείς συνέπειες: «Αν προσπαθήσεις να με εμποδίσεις να προσβάλω τους ομοφυλόφιλους, παραβιάζεις το δικαίωμά μου στην προκατάληψη». Αλλά μπορείς να πεις, χωρίς να υποστείς συνέπειες: «Παραβιάζεις το δικαίωμά μου να θρησκευόμαι». Αν το σκεφθεί κανείς λίγο, ποια είναι η διαφορά; Και πάλι η θρησκεία υπερισχύει.

Θα τελειώσω το παρόν κεφάλαιο με μια συγκεκριμένη μελέτη περιπτώσεων, η οποία αποκαλύπτει σαφέστατα τον υπερβάλλοντα σεβασμό με τον οποίο περιβάλλει η κοινωνία μας τη θρησκεία, πάνω και πέρα από τον συνήθη σεβασμό ανθρώπου προς άνθρωπο. Το θέμα αυτό φούντωσε τον Φεβρουάριο του 2006 —πρόκειται για ένα κωμικοτραγικό περιστατικό. Τον προηγούμενο Σεπτέμβριο, η δανική εφημερίδα *Jyllands-Posten* είχε δημοσιεύσει δώδεκα γελοιογραφίες οι οποίες απεικόνιζαν τον Προφήτη Μωάμεθ. Τους επόμενους τρεις μήνες, μια μικρή ομάδα μουσουλμάνων που ζούσαν στη Δανία, με επί κεφαλής δύο ιμάμηδες στους οποίους είχε δοθεί άσυλο εκεί,¹² καλλιέργησαν προσεκτικά και συστηματικά την αγανάκτηση σε ολόκληρο τον ισλαμικό κόσμο. Προς το τέλος του 2005, αυτοί οι κακόβουλοι εξόριστοι ταξίδεψαν από τη Δανία στην Αίγυπτο κουβαλώντας ένα φάκελο εγγράφων, ο οποίος αντιγράφηκε και κυκλοφόρησε από εκεί σε ολόκληρο τον ισλαμικό κόσμο, συμπεριλαμβανομένης μάλιστα της Ινδονησίας. Ο φάκελος περιείχε διάφορα ψέματα για υποτιθέμενη κακομεταχείριση των μουσουλμάνων στη Δανία και το υποβολιμαίο ψέμα ότι η εφημερίδα *Jyllands-Posten* ελεγχόταν από την κυβέρνηση. Περιείχε επίσης τις δώδεκα γελοιογραφίες, αλλά το κρίσιμο στοιχείο ήταν ότι οι ιμάμηδες τις είχαν συμπληρώσει με τρεις επιπλέον εικόνες άγνωστης προέλευσης, οι οποίες σίγουρα δεν είχαν καμία σχέση με τη Δανία. Σε αντίθεση με τις πρώ-

τες δώδεκα, αυτές οι τρεις πρόσθετες εικόνες ήταν πράγματι προσβλητικές —ή θα ήταν τέτοιες εάν, όπως οι φανατικοί προπαγανδιστές διατεινόταν, απεικόνιζαν πράγματι τον Μωάμεθ. Η πιο προσβλητική από τις τρεις δεν ήταν καν γελοιογραφία, αλλά η φωτογραφία ενός γενειοφόρου άντρα που φορούσε ψεύτικο ρύγχος γουρουνιού στερεωμένο με λάστιχο, η οποία είχε σταλεί με φαξ. Αργότερα αποδείχθηκε ότι ήταν μια φωτογραφία τού Associated Press και απεικόνιζε ένα Γάλλο ο οποίος συμμετείχε σε διαγωνισμό γρυλισμάτων σε κάποιο πανηγύρι της Γαλλίας.¹³ Η φωτογραφία δεν είχε καμία απολύτως σχέση με τον Μωάμεθ, καμία σχέση με το ισλάμ και καμία σχέση με τη Δανία. Αλλά οι μουσουλμάνοι ακτιβιστές, ενσπείροντας ζιζάνια καθ' οδόν προς το Κάιρο, άφησαν να εννοηθεί το **αυτονόπτο των τριών αυτών σχέσεων...** με τα αναμενόμενα αποτελέσματα.

Ο προσεκτικά καλλιεργημένος ισχυρισμός ότι κάποιοι είχαν «θιγεί» και «προσβληθεί» έφτασε σε εκρηκτική κλιμάκωση πέντε μήνες αφότου είχαν δημοσιευτεί για πρώτη φορά οι γελοιογραφίες. Διαδηλωτές στο Πακιστάν και στην Ινδονησία έκαψαν δανικές σημαίες (πού να τις βρήκαν άραγε;) και απαίτησαν υστερικά να απολογηθεί η δανική κυβέρνηση. (Να απολογηθούν για τι; Δεν ήταν εκείνοι που έφτιαξαν τις γελοιογραφίες ή που τις δημοσίευσαν. Απλώς οι Δανοί ζουν σε μια χώρα με ελευθερία του τύπου, κάτι που οι κάτοικοι των περισσότερων ισλαμικών κρατών ίσως αδυνατούν να κατανοήσουν.) Εφημερίδες της Νορβηγίας, της Γερμανίας, της Γαλλίας και ακόμη και των ΗΠΑ (αλλά, επιδεικτικά, όχι της Βρετανίας) αναδημοσίευσαν τις γελοιογραφίες σε μια χειρονομία αλληλεγγύης προς την *Jyllands-Posten*, ρίχνοντας και άλλο λάδι στη φωτιά. Πρεσβείες και προξενεία έγιναν ρημαδιό, ξεκίνησε μποϊκοτάζ των δανικών προϊόντων, απειλήθηκε η ζωή και η σωματική ακεραιότητα δανών πολιτών και Δυτικών γενικότερα· χριστιανικές εκκλησίες στο Πακιστάν, οι οποίες δεν είχαν καμία σχέση με τη Δανία ή την Ευρώπη, πυρπολήθηκαν. Εννέα άνθρωποι σκοτώθηκαν όταν κάποιοι λίβυοι ταραχοποιοί επιτέθηκαν και έκαψαν το ιταλικό προξενείο στη Βεγγάζη. Όπως έγραψε και η Germaine Greer, εκείνο που λατρεύουν αυτοί οι άνθρωποι, και που ξέρουν να κάνουν καλύτερα από οτιδήποτε άλλο, είναι το πανδαιμόνιο.¹⁴

Ένας πακιστανός ιμάμης ανακοίνωσε ότι θα δινόταν αμοιβή 1 εκατομμυρίου δολαρίων για το κεφάλι του «δανού γελοιογράφου» —ο ιμάμης προφανώς δεν γνώριζε ότι οι δανοί γελοιογράφοι ήταν δώδεκα διαφορετικά άτομα και σχεδόν σίγουρα δεν γνώριζε ότι οι τρεις πιο προσβλητικές εικόνες δεν είχαν εμφανιστεί καθόλου στη Δανία (και, παρεμπιπτόντως, από πού θα προερχόταν αυτό το εκατομμύριο δολάρια;). Στη Νιγηρία, μουσουλμάνοι διαδηλωτές έκαψαν ολοσχερώς αρκετές χριστιανικές εκκλησίες και επιτέθηκαν με μαχαίρια και σκότωσαν (μαύρους Νιγηριανούς) χριστιανούς

στους δρόμους. Παγίδευσαν ένα χριστιανό μέσα σε λάστιχο αυτοκινήτου, τον περιέλουσαν με πετρέλαιο και του έβαλαν φωτιά. Στη Βρετανία φωτογραφήθηκαν διαδηλωτές να κρατούν πανό με τα συνθήματα: «Σφάζτε όσους προσβάλλουν το ισλάμ», «Μακελέψτε αυτούς που κοροϊδεύουν το ισλάμ», «Ευρώπη, θα πληρώσεις: η καταστροφή σου έρχεται» και «Αποκεφαλίστε όσους υβρίζουν το ισλάμ». Ευτυχώς, οι πολιτικοί μας ηγέτες έσπευσαν να μας υπενθυμίσουν ότι το ισλάμ είναι θρησκεία ειρήνης και ελέους.

Όταν όλα αυτά τα γεγονότα έλαβαν τέλος, ο δημοσιογράφος Andrew Mueller πήρε συνέντευξη από τον «μετριοπαθή» ηγέτη των μουσουλμάνων στη Βρετανία, σερ Iqbal Sacranie.¹⁵ Ίσως να είναι μετριοπαθής σύμφωνα με τα σημερινά ισλαμικά κριτήρια, αλλά, όπως σημειώνει ο Andrew Mueller, ο Sacranie εξακολουθεί να εμμένει στο σχόλιο που είχε κάνει όταν ο Salman Rushdie καταδικάστηκε σε θάνατο επειδή είχε γράψει ένα μυθιστόρημα: «Ίσως ο θάνατος θα ήταν πολύ εύκολος για αυτόν» —σχόλιο που τον φέρνει σε επονειδιστη αντίθεση με τον θαρραλέο προκάτοχό του στη θέση τού πιο σπらいόντος μουσουλμάνου στη Βρετανία, τον εκλιπόντα δρ Ζακί Βαδάβι, ο οποίος προσέφερε άουλο στον Salman Rushdie στο ίδιο του το σπίτι. Ο Sacranie είπε στον Mueller ότι είχε ανησυχήσει πολύ με τις δανικές γελοιογραφίες. Και ο Mueller είχε επίσης ανησυχήσει, αλλά για άλλο λόγο: «Με ανησυχεί που αυτές οι γελοίες και δυσανάλογες αντιδράσεις σε κάποια όχι ιδιαίτερα χιουμοριστικά σκίτσα τα οποία δημοσίευσε μια άσχημη σκανδιναβική εφημερίδα ίσως επιβεβαιώνουν ότι [...] το ισλάμ και η Δύση είναι θεμελιωδώς ασυμβίβαστα». Ο Sacranie, από την πλευρά του, επαίνεσε τις βρετανικές εφημερίδες επειδή δεν αναδημοσίευσαν τις γελοιογραφίες, σημείο όπου ο Mueller εξέφρασε μια υποψία την οποία συμεμεριζόταν και η μεγαλύτερη μερίδα των βρετανών πολιτών, ότι δηλαδή «η συγκράτηση των βρετανικών εφημερίδων οφειλόταν λιγότερο στην ευαισθησία τους απέναντι στη δυσαρέσκεια των μουσουλμάνων και περισσότερο στην επιθυμία τους να διατηρήσουν τα τζάμια των παραθύρων τους άθικτα».

Ο Sacranie εξήγησε ότι «Το πρόσωπο του Προφήτη, ως αναπαύεται εν ειρήνη, είναι τόσο βαθιά σεπτό στον μουσουλμανικό κόσμο, περιβεβλημένο με τόση αγάπη και στοργή, ώστε δεν γίνεται να εξηγηθεί με λόγια. Ξεπερνά ακόμη και τους γονείς, τους αγαπημένους, τα παιδιά σου. Είναι μέρος της πίστης μας. Υπάρχει επίσης και ισλαμικός νόμος που δεν επιτρέπει την απεικόνιση του Προφήτη». Σύμφωνα με τα παραπάνω, όπως παρατήρησε ο Mueller,

οι αξίες τού ισλάμ υπερισχύουν όλων των άλλων — πράγμα που όντως αποδέχεται κάθε πιστός τού ισλάμ, όπως και κάθε πιστός οποιασδήποτε

τε θρησκείας, ο οποίος πιστεύει ότι η δική του θρησκεία είναι ο μόνος δρόμος, η αλήθεια και η φώτιση. Αν κάποιος άνθρωπος θέλουν να αγαπούν έναν κήρυκα του 7ου αιώνα πιο πολύ και από τις οικογένειές τους, είναι ελεύθεροι να το κάνουν· αλλά κανένας άλλος δεν οφείλει να πάρει τέτοια πράγματα στα σοβαρά...

Μόνο που, αν δεν τα πάρεις στα σοβαρά και δεν τους αποδώσεις τον προσήκοντα σεβασμό, απειλείται η σωματική σου ακεραιότητα —και σε βαθμό όπου καμία άλλη θρησκεία δεν έχει διανοηθεί από την εποχή του Μεσαίωνα. Δεν μπορεί να μην αναρωτηθεί κανείς για ποιο λόγο ασκείται τόση βία, με δεδομένο —όπως επισημαίνει ο Mueller— ότι: «Σε περίπτωση όπου εσείς οι περιγέλαστοι έχετε κάπου δίκιο, οι γελοιογράφοι θα πάνε ούτως ή άλλως στην κόλαση —δεν σας αρκεί αυτό; Εν τω μεταξύ, αν θέλετε να θυμώσετε με τις προσβολές που υφίστανται οι μουσουλμάνοι, διαβάστε τις αναφορές της Διεθνούς Αμνηστίας για την κατάσταση στη Συρία και τη Σαουδική Αραβία».

Πολλοί έχουν επίσης διακρίνει την αντίθεση μεταξύ των δραματικών δηλώσεων των μουσουλμάνων ότι έχουν «θιγεί» και της προθυμίας με την οποία τα αραβικά μέσα ενημέρωσης δημοσιεύουν αντιβραϊκές γελοιογραφίες. Σε κάποια διαδήλωση μάλιστα στο Πακιστάν, φωτογραφήθηκε μια γυναίκα με μαύρη μπούρκα που κρατούσε ένα πανό με το σύνθημα: «Ο Θεός να ευλογεί τον Χίτλερ».

Απαντώντας σε όλο τούτο το φρενιασμένο πανδαιμόνιο, οι σοβαρές φιλελεύθερες εφημερίδες αποδοκίμασαν τα φαινόμενα βίας και είπαν πολλά σχετικά με την ελευθερία της έκφρασης. Αλλά ταυτόχρονα εξέφρασαν το «σεβασμό» και τη «συμπάθειά» τους για τη βαθιά «προσβολή» και το «τραύμα» που «υπέστησαν» οι μουσουλμάνοι. Θυμηθείτε, βέβαια, ότι το «τραύμα» και η «οδύνη» δεν προέρχονταν από βιαιοπραγίες εναντίον κάποιου ανθρώπου ή από πραγματικό πόνο οποιουδήποτε είδους; εκείνο που τα προκάλεσε δεν ήταν τίποτε περισσότερο από μερικές μουντζούρες μελανιού σε μια εφημερίδα την οποία κανένας έξω από τη Δανία δεν θα γνώριζε αν δεν είχε διεξαχθεί εκείνη η σκόπιμη εκστρατεία υποκίνησης αναταραχών.

Δεν επιδοκιμάζω το να προσβάλλει ή να θίγει κανείς τους άλλους μόνο και μόνο για να το κάνει. Αλλά παραξενεύομαι και σαστίζω με την εξαιρετικά προνομιακή μεταχείριση που απολαμβάνει η θρησκεία μέσα στις κατά τα άλλα κοσμικές κοινωνίες μας. Όλοι οι πολιτικοί έχουν συνηθίσει να βλέπουν ασεβείς γελοιογραφίες τους, και κανείς δεν προκαλεί βίαιες αναταραχές για να τους υπερασπιστεί. Τι το τόσο ιδιαίτερο έχει η θρησκεία ώστε να της αποδίδουμε τέτοιον μοναδικό, προνομιακό σεβασμό; Όπως είπε και ο

H.L. Mencken: «Πρέπει να σεβόμαστε τη θρησκεία του διπλανού μας, αλλά μόνο υπό την έννοια και στο βαθμό όπου σεβόμαστε τη θεωρία του ότι η γυναίκα του είναι όμορφη και τα παιδιά του έξυπνα».

Ζητώ να εξαιρεθεί το παρόν βιβλίο από τούτη την άνευ προηγουμένου και επηρμένη απαίτηση για σεβασμό στη θρησκεία. Δεν σκοπεύω να προσβάλω, αλλά δεν πρόκειται επίσης να μεταχειριστώ τη θρησκεία με περισσότερη αβρότητα απ' όση θα επιφύλασσα σε οποιοδήποτε άλλο ζήτημα.

2

Η ΥΠΟΘΕΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΑΡΞΗ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

*Η θρησκεία της μίας εποχής αποτελεί τη
φιλολογική τέρψη της επόμενης.*

—RALPH WALDO EMERSON

Ο Θεός της *Παλαιάς Διαθήκης* είναι, προφανώς, ο πιο αντιπαθητικός χαρακτήρας όλης της πεζογραφίας: φθονερός, και μάλιστα περήφανος για αυτό· ένα μικροπρεπές, άδικο και μνησίκακο πλάσμα, με την εμμονή να ελέγχει τα πάντα· ένας εκδικητικός, αιμοδιψής εκκαθαριστής εθνοτήτων· ένας μισογύνης, ομοφοβικός, ρατσιστής, βρεφοκτόνος, γενοκτόνος, τεκνοκτόνος, ανήθικος, μεγαλομανής, σαδομαζοχιστής, ιδιότροπος και μοχθηρός τύραννος. Όσοι γνωρίζουμε εξ απαλών ονύχων τις πρακτικές του, ίσως αποκτούμε ανοσία απέναντι στον τρόμο που προκαλούν. Αλλά κάποιος νεοφώτιστος, προικισμένος με την οπτική της αθωότητας, έχει πιο ξεκάθαρη αντίληψη. Ο γιος τού Ουίνστον Τσόρτσιλ, ο Randolph, άγνωστο πώς, είχε κατορθώσει να διατηρήσει την άγνοιά του γύρω από τις Γραφές, έως ότου ο Evelyn Waugh και ένας ακόμα συνάδελφός του αξιωματικός, ενώ υπηρετούσαν μαζί του στη διάρκεια του πολέμου, έβαλαν στοίχημα —σε μια απέλπιδα προσπάθεια να κάνουν τον φωνακλά Randolph να σωπάσει— πως δεν θα κατάφερνε να διαβάσει ολόκληρη τη *Βίβλο* σε ένα δεκαπενθήμερο: «Δυστυχώς, δεν έφερε το αποτέλεσμα που ελπίζαμε. Δεν έχει ξαναδιαβάσει ποτέ άλλοτε την *Αγία Γραφή* και βρίσκεται τώρα σε φοβερή έξαψη· συνεχώς διαβάζει κωρία μεγαλόφωνα (“Στουκνηματίζω πως δεν ξέρατε ότι αυτό προέρχεται από τη *Βίβλο*...”) ή πετάγεται καγχάζοντας “Θεέ μου, ο Θεός είναι κάθαμα!”.¹⁶ Ο Thomas Jefferson —πιο διαβασμένος εκείνος— είχε παρόμοια άποψη, και περιέγραφε τον Θεό τού Μωυσή ως «ένα ον τρομακτικού χαρακτήρα —άσπλαχνο, εκδικητικό, ιδιότροπο και άδικο».

Είναι άδικο να επιτίθεται κανείς σε έναν τόσο εύκολο στόχο. Η Υπόθεση για την Ύπαρξη του Θεού δεν πρέπει να υποστηριχθεί ή να καταρριφθεί στη βάση της πιο αντιπαθητικής της πραγμάτωσης, του Ιεχωβά, αλλά ούτε και με βάση το χριστιανικό, γλυκανάλατο αντίθετό της: το πρόσωπο του «πράου Ιησού, του ήμερου και άκακου». (Για να είμαστε δίκαιοι, η δημιουργία αυτής της νερόβραστης περσόνας οφείλεται περισσότερο στους βικτωριανούς πιστούς του παρά στον ίδιο τον Ιησού· υπάρχει τίποτε πιο δακρύβρεκτα ανδιαστικό από το δίστιχο της κυρίας C.F. Alexander, «Χρέος έχουν τα παιδιά των χριστιανών/Νά 'ναι υπάκουα, γλυκά, και καλά σαν Αυτόν»;) Δεν επιδιώκω να ασκήσω κριτική στις ιδιαίτερες ιδιότητες του Ιεχωβά, του Ιησού, του Αλλάχ ή όποιου άλλου συγκεκριμένου θεού, όπως του Βάαλ, του Δία ή του Βόταν. Αντιθέτως, θα διατυπώσω την Υπόθεση για την Ύπαρξη του Θεού έτσι ώστε να είναι περισσότερο υπερασπίσιμη: *υπάρχει μια υπεράνθρωπη, υπερφυσική διάνοια που σκοπίμως σχεδίασε και δημιούργησε το Σύμπαν και οτιδήποτε υπάρχει μέσα σε αυτό, συμπεριλαμβανομένων των ανθρώπων.* Σε τούτο το βιβλίο όμως θα υποστηρίξω μια εναλλακτική υπόθεση: *οποιαδήποτε δημιουργική διάνοια, αρκούντως πολύπλοκη ώστε να σχεδιάσει οτιδήποτε, γεννιέται μόνο ως το τελικό προϊόν μιας εκτεταμένης διεργασίας βαθμιαίας ε-*

ξέλιξης. Οι δημιουργικές διάνοιες, επειδή εξελίσσονται, κατ' ανάγκην φτάνουν στο Σύμπαν με καθυστέρηση, και συνεπώς δεν είναι δυνατόν να ευθύνονται για το σχεδιασμό του. Ο Θεός, με την έννοια που τον ορίσαμε, είναι μια αυταπάτη· και, όπως θα δείχτεί στα επόμενα κεφάλαια, μια ολέθρια αυταπάτη.

Δεν προκαλεί έκπληξη το ότι η Υπόθεση για την Ύπαρξη του Θεού έχει πολλές εκδοχές, αφού είναι θεμελιωμένη πάνω σε τοπικές αποκαλυπτικές παραδόσεις μάλλον, παρά σε αποδεικτικά στοιχεία. Οι ιστορικοί της θρησκείας αναγνωρίζουν μια πορεία από τον ανιμισμό των πρωτόγονων φυλών προς τον πολυθεϊσμό, όπως εκείνον των αρχαίων Ελλήνων, των Ρωμαίων και των αρχαίων Σκανδιναβών, και έως το μονοθεϊσμό, όπως του ιουδαϊσμού και των παραγώγων του, της χριστιανικής θρησκείας και του ισλάμ.

Πολυθεϊσμός

Δεν είναι καθόλου σαφές γιατί η μετάβαση από τον πολυθεϊσμό στο μονοθεϊσμό πρέπει να θεωρείται ως αυτονόητα προοδευτική κίνηση. Αλλά αυτή η άποψη τυγχάνει ευρείας αποδοχής —γεγονός που ώθησε τον Ibn Warraq, συγγραφέα του *Why I Am Not a Muslim* (Γιατί δεν είμαι μουσουλμάνος) να επισημάνει πνευματώδως ότι και ο μονοθεϊσμός είναι με τη σειρά του καταδικασμένος να αφαιρέσει έναν ακόμα θεό και να γίνει αθεϊσμός. Η *Catholic Encyclopedia* (Καθολική Εγκυκλοπαίδεια) απορρίπτει και τον πολυθεϊσμό και τον αθεϊσμό με την ίδια ανέμελη ευκολία: «Ο επίσημος, δογματικός αθεϊσμός αυτοαναίρεται, και δεν έχει κερδίσει ποτέ *de facto* τη συναίνεση οποιουδήποτε σημαντικού αριθμού ανθρώπων. Ούτε ο πολυθεϊσμός, όσο εύκολα κι αν συναρπάξει τη φαντασία των απλών ανθρώπων, δεν θα μπορούσε ποτέ να ικανοποιήσει το νου του φιλοσόφου».¹⁷

Ο μονοθεϊστικός σοβινισμός ήταν μέχρι πρόσφατα εγγεγραμμένος στη νομοθεσία τόσο της Αγγλίας όσο και της Σκωτίας όσον αφορά τις φιλανθρωπικές δωρεές. Οι νόμοι έκαναν κατάφωρη διάκριση σε βάρος των πολυθεϊστικών θρησκειών ως προς την παραχώρηση φοροαπαλλαγών, ενώ αντίθετως παρείχαν διευκολύνσεις σε φιλανθρωπικές δωρεές που αποσκοπούσαν στη διάδοση των μονοθεϊστικών θρησκειών, καθώς αυτές απαλλάσσονταν από τον διεξοδικό λογιστικό έλεγχο ο οποίος πολύ ορθώς απαιτείται σε κάθε περίπτωση κοσμικής δωρεάς. Φιλοδοξούσα μάλιστα να πείσω κάποιο μέλος της σεβαστής κοινότητας των ινδουιστών της Βρετανίας να αναλάβει δράση και να καταθέσει αγωγή προκειμένου να ελεγχθεί αυτή η υπεροπτική διάκριση σε βάρος του πολυθεϊσμού.

Φυσικά, πολύ καλύτερα θα ήταν να εγκαταλειφθεί εξ ολοκλήρου το επι-

χείρημα της διάδοσης της θρησκείας ως έρεισμα για φοροαλλαγές επί των δωρεών. Τα κοινωνικά οφέλη θα ήταν σημαντικά, ειδικά μάλιστα στις ΗΠΑ, όπου τα αφορολόγητα χρηματικά ποσά τα οποία ρουφούν οι εκκλησίες και τα οποία γεμίζουν τις ήδη παραφουσκωμένες τσέπες διάφορων τηλεευαγγελιστών φτάνουν σε μεγέθη που, χωρίς υπερβολή, μπορούν να χαρακτηριστούν χυδαία. Ο εύστοχα επονομαζόμενος Oral Roberts* είπε κάποτε στους τηλεθεατές του ότι ο Θεός του θα τον σκότωνε αν δεν του έστελναν 8 εκατομμύρια δολάρια. Είναι σχεδόν απίστευτο, και όμως έπιασε! Και αφορολόγητα! Ο Roberts εξακολουθεί να χαίρει άκρας υγείας, όπως και το Πανεπιστήμιο Oral Roberts στην Τάλσα της Οκλαχόμα. Οι εγκαταστάσεις του, αξίας 250 εκατομμυρίων δολαρίων, ήταν παραγγελία του ίδιου του Θεού, με τα ίδια αυτά λόγια: «Υψωσε τους μαθητές σου να ακούσουν τη φωνή Μου, να πάνε εκεί όπου το φως Μου φτάνει αμυδρό, όπου η φωνή Μου ακούγεται σιγανά, και όπου η θεραπευτική Μου δύναμη δεν είναι γνωστή, ακόμη και στα έσοχα όρια της Γης. Το δικό τους έργο θα ξεπεράσει το δικό σου, και τούτο Μού δίνει μεγάλη ευχαρίστηση».

Τώρα που το ξανασκέφτομαι, ο φανταστικός μου ινδουιστής μινυτής θα μπορούσε επίσης να ακολουθήσει τη στρατηγική του «Αν δεν μπορείς να τους νικήσεις, τότε ενώσου μαζί τους». Ο πολυθεϊσμός του δεν είναι στην πραγματικότητα πολυθεϊσμός αλλά μεταμφιεσμένος μονοθεϊσμός. Υπάρχει μόνο ένας Θεός —ο Θεός Βράχμα ο δημιουργός, ο Θεός Βιονού ο προστάτης, ο Θεός Σίβα ο καταστροφέας, οι θεές Σαρασβάτι, Λάξιμι και Παρβάτι (σύζυγοι των Βράχμα, Βιονού και Σίβα), ο Θεός Γκανές (ο θεός-ελέφαντας) και εκατοντάδες άλλοι, που είναι όλοι τους διαφορετικές μόνο εκδηλώσεις ή ενσάρκώσεις του ενός Θεού.

Κατά πάσα πιθανότητα, οι χριστιανοί θα υποδέχονταν πιο εγκάρδια τη μικρή τούτη σοφιστεία. Ποτάμια ολόκληρα μεσαιωνικού μελανιού, για να μη μιλήσουμε για τα ποτάμια αίματος, έχουν κατασπαταληθεί για το «μυστήριο» της Αγίας Τριάδας και για την καταστολή αιρέσεων όπως ο αρειανισμός. Ο Άρειος ο Αλεξανδρεύς, τον 4ο αιώνα μ.Χ., αρνήθηκε ότι ο Ιησούς είναι *ομοούσιος* (δηλαδή από την ίδια ουσία, ή υπόσταση) με τον Θεό. Ίσως θα αναρωτιέστε τι στην ευχή σημαίνει αυτό. Ουσία; Ποια «ουσία»; Τι ακριβώς εννοείτε με τη λέξη «υπόσταση»; «Πολύ λίγα», φαίνεται να είναι η μόνη λογική απάντηση. Κι όμως, αυτή η διαμάχη δίκασε τη χριστιανοσύνη για έναν ολόκληρο αιώνα, και ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος διέταξε να καούν όλα τα αντίγραφα του βιβλίου του Άρειου. Διχοτόμηση της χριστιαν-

* Oral («προφορικός» ή «στοματικός») Roberts: αμερικανός τηλεευαγγελιστής. (Σ.τ.μ.)

νοσύνης μέσω τριχοτόμησης μιας τρίκας —αυτή υπήρξε πάντοτε η μέθοδος της θεολογίας.

Έχουμε άραγε έναν Θεό σε τρία μέρη ή τρεις Θεούς σε έναν; Η *Catholic Encyclopedia* μάς ξεκαθαρίζει το ζήτημα, σε ένα αριστούργημα αυστηρά προσεγμένου θεολογικού συλλογισμού:

Στην ενιαία Θεότητα υπάρχουν τρία Πρόσωπα, ο Πατήρ, ο Υιός και το Άγιο Πνεύμα, και αυτά τα τρία Πρόσωπα είναι ξεχωριστά το ένα από το άλλο. Έτσι, σύμφωνα με το Σύμβολο του Μεγάλου Αθανασίου: «Ο Πατήρ είναι Θεός, ο Υιός είναι Θεός και το Άγιο Πνεύμα είναι Θεός· δεν υπάρχουν όμως τρεις Θεοί, αλλά ένας Θεός».

Και σαν να μην ήταν αρκετά σαφές τούτο, η *Catholic Encyclopedia* επικαλείται τον Γρηγόριο Νεοκαισαρείας τον Θαυματουργό, θεολόγο του 3ου αιώνα:

Επομένως, στην Αγία Τριάδα κανένα πρόσωπο δεν έχει δημιουργηθεί ούτε και είναι υποδεέστερο κάποιου άλλου· ούτε υπάρχει κάτι που να έχει προστεθεί, σαν να μην υπήρχε από πριν και εισήχθη μεταγενέστερα· συνεπώς, ο Πατήρ δεν υπήρξε ποτέ χωρίς τον Υιό, ούτε και ο Υιός χωρίς το Άγιο Πνεύμα· και αυτή, η Αγία Τριάδα, είναι ίδια και αμετάβλητη στους αιώνες.

Όποια κι αν ήταν τα θαύματα που έδωσαν το προσωνύμιό του στον Γρηγόριο Νεοκαισαρείας, σίγουρα δεν ήταν θαύματα ελικρινούς σαφήνειας. Τα λόγια του αναδίδουν το χαρακτηριστικό σκοταδιστικό άρωμα της θεολογίας, η οποία —σε αντίθεση με την επιστήμη και τους περισσότερους άλλους κλάδους της ανθρώπινης γνώσης— δεν έχει προχωρήσει ούτε βήμα εδώ και δεκαοκτώ αιώνες. Ο Thomas Jefferson είχε δίκιο, όπως πολύ συχνά άλλωστε, όταν είπε: «Ο κλευσμός είναι το μόνο όπλο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί απέναντι σε ακατανόητες προτάσεις. Οι ιδέες πρέπει να είναι ξεκάθαρες πριν ασχοληθεί το λογικό μαζί τους· όμως κανένας άνθρωπος δεν απέκτησε ποτέ σαφή αντίληψη για την Αγία Τριάδα. Είναι απλώς τα “αμπρακατάμπρα” των απατεώνων που αυτοαποκαλούνται ιερείς του Ιησού».

Κάτι άλλο το οποίο δεν μπορώ να μη σχολιάσω είναι η αλαζονική σιγουριά με την οποία οι θρησκοκευόμενοι παραθέτουν ασήμαντες λεπτομέρειες για τις οποίες ούτε έχουν ούτε και θα μπορούσαν ποτέ να έχουν οποιαδήποτε απόδειξη. Ίσως αυτό καθαυτό το γεγονός ότι δεν υπάρχουν αποδεικτικά στοιχεία για να υποστηριχθούν οι θεολογικές απόψεις, είτε προς τη μία πλευρά είτε προς κάποια άλλη, είναι και εκείνο που τρέφει τη χαρα-

κτηριστικά αμείλικτη εκθρόνιση απέναντι σε όσους έχουν μια ελαφρώς διαφορετική άποψη, ειδικά μάλιστα όπως συμβαίνει στο πεδίο του Τριαδισμού.

Ο Jefferson γελοιοποίησε το δόγμα σύμφωνα με το οποίο, όπως το έθεσε ο ίδιος, «Υπάρχουν τρεις Θεοί», στην κριτική του προς τον καλβινισμό. Εντούτοις, είναι κατεξοχήν ο ρωμαιοκαθολικός κλάδος του χριστιανισμού εκείνος που ωθεί στην υπερβολή τις υποτροπιάζουσες ερωτοτροπίες του με τον πολυθεϊσμό. Η Μαρία, «η Παντάνασσα», μια θεά σε όλα της εκτός από το όνομα, η οποία σίγουρα συναγωνίζεται σθεναρά τον ίδιο τον Θεό ως προς τις προσευχές που της απευθύνονται, συμμετέχει επίσης στην (στους;) Αγία Τριάδα. Το πάνθεον επεκτείνεται ακόμη περισσότερο με ένα στρατό αγίων, που η διαμεσολαβητική ισχύς τους τους καθιστά όχι ημίθεους μεν αλλά πάντως πολύ χρήσιμους να τους προσεγγίσει κανείς όσον αφορά τους τομείς της ειδικότητάς τους. Το Φόρουμ της Καθολικής Κοινότητας (Catholic Community Forum) προσφέρει τη βοήθειά του παραθέτοντας έναν κατάλογο 5.120 αγίων,¹⁸ μαζί με τους τομείς ειδικότητάς τους, οι οποίοι περιλαμβάνουν από κοιλιακούς πόνους, θύματα κακοποίησης, ανορεξία, εμπόρους όπλων, σιδηρουργούς, κατάγματα, πυροτεχνουργούς έως εντερικές διαταραχές —για να αναφέρω λίγα μόνο. Και δεν πρέπει να ξεχνάμε και τους τρεις Χορούς των Αγγέλων, που κατατάσσονται σε εννέα τάγματα: Σεραφεϊμ, Χερουβεϊμ, Θρόνοι, Κυριότητες, Δυνάμεις, Εξουσίες, Αρχές, Αρχάγγελοι (οι αρχηγοί όλων των αγγέλων) και οι απλοί, γνώριμοι Άγγελοι, που περιλαμβάνουν και τους στενούς μας φίλους, τους προστάτες Φύλακες Αγγέλους. Εκείνο που μου κάνει εντύπωση με τη μυθολογία του καθολικισμού είναι εν μέρει η κακογουστιά της, αλλά περισσότερο απ' όλα η ανεμελιά με την οποία αυτοί οι άνθρωποι κατασκευάζουν διάφορες λεπτομέρειες στην πορεία. Όλα τούτα αποτελούν ξεδιάντροπες επινοήσεις.

Ο πάπας Ιωάννης Παύλος Β΄ πραγματοποίησε περισσότερες αγιοποιήσεις απ' ό,τι όλοι μαζί οι προκάτοχοί του των προηγούμενων αιώνων και είχε μια ιδιαίτερη συμπάθεια προς την Παρθένο Μαρία. Οι πολυθεϊστικές του τάσεις καταδείχθηκαν δραματικά όταν το 1981 υπήρξε στόχος δολοφονικής απόπειρας στη Ρώμη, και απέδωσε την επιβίωσή του σε παρέμβαση της Θεοτόκου τής Φάτιμα: «Ένα χέρι μητρικό οδήγησε τη σφαίρα». Δύσκολο να αντισταθείς και να μην αναρωτηθείς γιατί δεν την κατ'ύψην έτσι ώστε να μην τον πλήξει καθόλου. Κάποιοι πάλι ενδέχεται να θεωρήσουν ότι η ομάδα γιατρών που τον χειρουργούσε επί έξι ώρες άξιζε τουλάχιστον ένα μέρος των ευσύμων· αλλά μάλλον και τα δικά τους χέρια καθοδηγούνταν από τη Μητέρα. Εδώ πρέπει να δώσουμε σημασία στο ότι, σύμφωνα με την άποψη του πάπα, δεν ήταν απλώς η Θεοτόκος εκείνη που καθοδήγησε τη σφαίρα, αλλά συγκεκριμένα η Θεοτόκος τής Φάτιμα. Προφανώς, η

Θεοτόκος της Λούρδης, η Θεοτόκος της Γουαδελούπης, η Θεοτόκος της Μεντζουγκόργιε, η Θεοτόκος της Ακίτα, η Θεοτόκος του Ζεϊτούν, η Θεοτόκος του Γκαρμπαντάλ και η Θεοτόκος του Νοκ ήταν απασχολημένες με άλλα θελήματα εκείνη τη στιγμή.

Πώς τα έβγαζαν πέρα οι αρχαίοι Έλληνες, οι Ρωμαίοι και οι Βίκινγκς με κάτι τέτοια αινίγματα της πολυθεϊστικής θεολογίας; Το *Venus* αποτελούσε άραγε ένα ακόμα όνομα για την Αφροδίτη ή αυτές οι δύο ήταν διαφορετικές θεές του έρωτα; Ο Ωωρ με το σφυρί του ήταν μια διαφορετική εκδοχή του Βόταν ή ξεχωριστός θεός; Ποιος νοιάζεται; Η ζωή άλλωστε είναι πολύ σύντομη για να ασχολείται κανείς με τη διάκριση ενός αποκυήματος της φαντασίας από άλλα παρόμοια. Έχοντας ευγενικά περιλάβει τον πολυθεϊσμό για να προλάβω πιθανές κατηγορίες ότι τον αμέλπω, δεν θα πω περισσότερα. Χάριν συντομίας, πάντως, θα αναφέρομαι σε όλες τις θεότητες, είτε πολυ- είτε μονοθεϊστικές, απλώς με τον όρο «Θεός». Γνωρίζω επίσης πολύ καλά ότι ο Θεός του Αβραάμ είναι (επεικώς) επιθετικά αρρενωπός, και τούτο θα το διατηρήσω ως σύμβαση όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο θα χρησιμοποιώ τις αντωνυμίες. Οι πιο καλλιεργημένοι θεολόγοι διακηρύσσουν ότι ο Θεός δεν έχει φύλο, ενώ κάποιοι φεμινιστές θεολόγοι, επιδιώκοντας να αποκαταστήσουν ιστορικές αδικίες, τον παρουσιάζουν θηλυκό. Αλλά, στο κάτω κάτω, κατά τι διαφέρει ένα ανύπαρκτο θηλυκό από ένα ανύπαρκτο αρσενικό; Υποθέτω ότι σε αυτή την εξωφρενική διασταύρωση θεολογίας και φεμινισμού, η ύπαρξη ίσως αποτελεί, πράγματι, ιδιότυπα λιγότερο σημαντικά απ' ό,τι το φύλο.

Καταλαβαίνω ότι οι επικριτές της θρησκείας είναι δυνατόν να κατηγορηθούν πως δεν εκτιμούν αρκούντως τη γόνιμη εκείνη ποικιλομορφία παραδόσεων και θεωρήσεων του Κόσμου που έχουν χαρακτηριστεί θρησκευτικές. Έργα βασιζόμενα και σε ανθρωπολογικές μελέτες —από το *Golden Bough* (Ο χρυσός κλώνος)* του James Frazer έως το *Religion Explained* (Η θρησκεία εξηγείται) του Pascal Boyer και το *In Gods We Trust* (Αποθέτουμε τις ελπίδες μας στους θεούς) του Scott Atran— τεκμηριώνουν με συναρπαστικό τρόπο την αλλόκοτη φαινομενολογία της δεισιδαιμονίας και των τελετουργιών. Διαβάστε τέτοια βιβλία για να θαυμάσετε τον πλούτο της ανθρώπινης αφέλειας.

Τούτο το βιβλίο όμως δεν ακολουθεί αυτή τη μέθοδο. Ασκή κριτική στην πίστη στο υπερφυσικό υπό οποιαδήποτε μορφή της, και ο πιο αποτελεσματικός τρόπος για να προχωρήσω συνίσταται στο να επικεντρωθώ στη μορφή εκείνη που κατά πάσα πιθανότητα θα είναι πιο οικεία στους ανα-

* Ελληνική έκδοση: Εκάτη, 5 τόμοι. (Σ.τ.μ.)

γνώστες μου —στη μορφή η οποία επενεργεί πιο απειλητικά σε όλες μας τις κοινωνίες. Οι περισσότεροι αναγνώστες μου θα έχουν ανατραφεί με τις διδασκαλίες μιας από τις τρεις πιο «σημαντικές» μονοθεϊστικές θρησκείες του καιρού μας (τέσσερις, αν μετρήσει κανείς και το μορμονισμό), τα ίχνη των οποίων ανάγονται στον μυθολογικό πατριάρχη Αβραάμ. Θα είναι χρήσιμο να κρατήσει ο αναγνώστης αυτή την οικογένεια παραδόσεων στο νου του για το υπόλοιπο του βιβλίου.

Και τώρα είναι η καλύτερη στιγμή για να προλάβω ένα αντεπιχείρημα που αναπόφευκτα θα διατυπωθεί σε σχέση με το βιβλίο μου· ένα αντεπιχείρημα που, στην αντίθετη περίπτωση —και τόσο σίγουρα όσο σίγουρο είναι ότι η νύχτα ακολουθεί την ημέρα—, θα εμφανιστεί σε κάποια βιβλιοκριτική: «Ο Θεός στον οποίο δεν πιστεύει ο Dawkins είναι ένας Θεός στον οποίο δεν πιστεύω ούτε εγώ. Δεν πιστεύω ότι υπάρχει πάνω στον ουρανό ένας γέροντας με μακριά λευκή γενειάδα». Αυτός ο γέροντας είναι ένας άσχετος περιπασμός —τόσο βαρετός όσο μακριά είναι η γενειάδα του. Μάλιστα, ο περιπασμός αυτός αποδεικνύεται κάτι χειρότερο από άσχετος: Η ίδια η ανοησία του αποσκοπεί στο να αποσπά την προσοχή από το γεγονός ότι εκείνο στο οποίο όντως πιστεύει ο ομιλητής δεν υπολείπεται σε ανοησία. Το ξέρω ότι δεν πιστεύετε σε έναν γενειοφόρο γέροντα θρονιασμένο πάνω στα σύννεφα, οπότε ας σταματήσουμε να αναλώνουμε το χρόνο μας με αυτό. Δεν επικρίνω κάποια συγκεκριμένη εκδοχή του Θεού ή των θεών. Στόχος μου είναι ο Θεός, όλοι οι θεοί, οτιδήποτε και καθετί υπερφυσικό, οπουδήποτε και οποτεδήποτε επινοήθηκε ή πρόκειται να επινοηθεί.

Μονοθεϊσμός

Το μεγάλο άφατο κακό στο κέντρο του πολιτισμού μας είναι ο μονοθεϊσμός. Από ένα βαρβαρικό κείμενο της Εποχής του Χαλκού, γνωστό ως Παλαιά Διαθήκη, έχουν γεννηθεί τρεις εχθρικές προς τον άνθρωπο θρησκείες —ο ιουδαϊσμός, ο χριστιανισμός και το ισλάμ. Αυτές είναι θρησκείες με επουράνιους θεούς. Είναι, κυριολεκτικά, πατριαρχικές —ο Θεός είναι ο Παντοδύναμος Πατέρας—, εξού και το μίσος προς τις γυναίκες για 2.000 χρόνια, σε εκείνες τις χώρες που έχουν πληγεί από τον επουράνιο Θεό και τους επίγειους αρσενικούς αντιπροσώπους του.

—GORE VIDAL

Η παλαιότερη από τις τρεις αβραμικές θρησκείες, και πρόγονος των άλλων δύο, είναι ο ιουδαϊσμός: αρχικά η φυλετική λατρεία ενός μοναδικού και κακότεροπου Θεού, ο οποίος είχε μια αρρωστημένη εμμονή με τους σεξουαλικούς περιορισμούς, με τη μυρωδιά καμένης σάρκας, με την αίσθηση ανωτερότητάς του απέναντι σε αντίπαλους θεούς και με την αποκλειστικότητα της επίλεκτης φυλής του της ερήμου. Κατά τη ρωμαϊκή κατοχή της Παλαιστίνης, ο χριστιανισμός θεμελιώθηκε από τον Παύλο της Ταρσού ως μια αίρεση του ιουδαϊσμού, όχι τόσο αδιάλλακτα μονοθεϊστική και αποκλειστική, η οποία, ξεκινώντας από τους Εβραίους, απευθυνόταν και στον υπόλοιπο κόσμο. Μερικούς αιώνες αργότερα, ο Μωάμεθ και οι οπαδοί του επέστρεψαν στην αρχική, ανένδοτα μονοθεϊστική θρησκεία των Εβραίων, αλλά —μη αποδεχόμενοι την αποκλειστικότητα— θεμελίωσαν το ισλάμ πάνω σε ένα νέο ιερό βιβλίο, το *Κοράνι*, προσθέτοντας και μια δυναμική ιδεολογία για εξάπλωση της πίστης μέσω στρατιωτικής κατίσχυσης. Και ο χριστιανισμός, επίσης, εξαπλώθηκε διά του ξίφους, το οποίο αρχικά κράδαιναν οι Ρωμαίοι —αφότου ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος αναβάθμισε το χριστιανισμό από περιθωριακή λατρεία σε επίσημη θρησκεία—, κατόπιν οι Σταυροφόροι και, αργότερα, οι κονκισταδόρες και άλλοι ευρωπαίοι κατακτητές και άποικοι, συνοδευόμενοι από ιεραποστόλους. Όσον αφορά τους σκοπούς μου σε τούτο το βιβλίο, και οι τρεις αβραμικές θρησκείες δύνανται να αντιμετωπιστούν ως αδιαχώριστες. Εκτός αν δηλώνεται κάτι διαφορετικό, θα έχω υπόψη μου κυρίως το χριστιανισμό, απλώς και μόνο επειδή αυτή η εκδοχή μου είναι περισσότερο οικεία. Για τους δικούς μου σκοπούς, οι διαφορές έχουν λιγότερη σημασία απ' όση οι ομοιότητες. Δεν θα ασχοληθώ δε καθόλου με άλλες θρησκείες, όπως ο βουδισμός και ο κομφουκιανισμός. Μάλιστα, υπάρχουν λόγοι να μην αντιμετωπίζονται καθόλου τα εν λόγω συστήματα ως θρησκείες αλλά ως συστήματα ηθικής και φιλοσοφίες ζωής.

Ο απλός ορισμός της Υπόθεσης για την Ύπαρξη του Θεού με τον οποίο ξεκίνησα χρειάζεται να αποκτίσει σάρκα και οστά προκειμένου να συμπεριλάβει τον αβραμικό Θεό. Αυτός ο Θεός όχι μόνο δημιούργησε το Σύμπαν, αλλά είναι και ένας *προσωπικός* Θεός, ο οποίος κατοικεί μέσα σε αυτό —ή ίσως και έξω από αυτό (ό,τι κι αν σημαίνει τούτο)— και έχει τις δυσάρεστες ανθρωπίνες ιδιότητες που ανέφερα ήδη.

Οι *προσωπικές* ιδιότητες, είτε ευχάριστες είτε δυσάρεστες, δεν έχουν καμία σχέση με τον ντεϊστικό Θεό του Βολταίρου και του Thomas Paine.*

* Ο Αγγλοαμερικανός Thomas Paine (1737-1809) ήταν συγγραφέας και πολιτικός θεωρητικός, του οποίου τα γραπτά ενέπνευσαν τους Αμερικανούς στον αγώνα τους για ανεξαρτησία από την Αγγλία. (Σ.τ.μ.)

Συγκρινόμενος με το ψυχωτικό αντικοινωνικό ον της *Παλαιάς Διαθήκης*, ο ντεϊστικός Θεός του Διαφωτισμού του 18ου αιώνα είναι από κάθε άποψη μια ανώτερη ύπαρξη: αντάξιος της κοσμικής του Δημιουργίας, αγέρωχα αδιάφορος προς τις ανθρώπινες υποθέσεις, θεσπέσια απόμακρος από τις ιδιωτικές μας σκέψεις και ελπίδες, χωρίς το παραμικρό ενδιαφέρον για τις ρυπαρές αμαρτίες μας και τις μετάνοιες που μουρμουρίζουμε. Ο ντεϊστικός Θεός είναι ο φυσικός που δίνει τελειωτική μορφή σε κάθε φυσική, το άλφα και το ωμέγα των μαθηματικών, η αποθέωση όλων των σχεδιαστών· ο υπερμηχανικός ο οποίος καθόρισε τους νόμους και τις σταθερές του Σύμπαντος, ρυθμίζοντάς τες με εξαιρετική ακρίβεια και προβλεπτικότητα, εκείνος ο οποίος πυροδότησε ό,τι θα ονομάζαμε σήμερα Μεγάλη Έκρηξη και ύστερα αποσύρθηκε, και κανείς πλέον δεν ξανάκουσε για αυτόν.

Σε καιρούς όπου η πίστη στον Θεό ήταν ισχυρότερη, οι ντεϊστές καθυβρίζονταν επίσης, ως απaráλλακτοι με τους άθεους. Η Susan Jacoby, στο βιβλίο της *Freethinkers: A History of American Secularism* (Ελευθερόφρονες. Μια ιστορία της αμερικανικής εκκοσμίκευσης), παραθέτει έναν κατάλογο από επιλεγμένους χαρακτηρισμούς που αποδόθηκαν στον καπμένο τον Thomas Paine: «Ιούδας, ερπετό, γουρούνι, λυσσασμένο σκυλί, μεθύστακας, κάθαρμα, αντίχριστος, κτίνος, ψεύτης και, φυσικά, άπιστος». Ο Paine πέθανε εγκαταλελειμμένος (με την τριπτική εξαίρεση μόνο του Jefferson) από όλους τους φίλους του τους πολιτικούς που ένιωθαν ντροπή για τις αντιχριστιανικές του απόψεις. Στην εποχή μας, τα πράγματα έχουν αλλάξει τόσο πολύ ώστε οι ντεϊστές μάλλον αντιπαραβάλλονται προς τους άθεους και κατατάσσονται μαζί με τους θεϊστές. Στο κάτω κάτω της γραφής, πιστεύουν σε μια ανώτερη διάνοια που δημιούργησε το Σύμπαν.

Η εκκοσμίκευση, οι Πατέρες του Έθνους και η θρησκεία στην Αμερική

Συνήθως αφήνεται να εννοηθεί ότι οι Πατέρες του Έθνους, οι θεμελιωτές της Αμερικανικής Δημοκρατίας, ήταν ντεϊστές. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πολλοί από αυτούς πράγματι ήταν, μολονότι έχει υποστηριχθεί και ότι οι σημαντικότεροι εξ αυτών μάλλον υπήρξαν άθεοι. Σίγουρα πάντως, τα κείμενα που έγραφαν τότε για τη θρησκεία δεν μου αφήνουν καμία αμφιβολία ότι οι περισσότεροι θα δήλωναν άθεοι αν ζούσαν στις μέρες μας. Πέρα όμως από τις προσωπικές τους θρησκευτικές αντιλήψεις, εκείνο που κατεξοχίαν τους χαρακτήριζε συλλογικά ήταν ότι υπήρξαν *υποστηρικτές του κοσμικού κράτους*, και σε αυτό το θέμα θέλω να στραφώ σε τούτο το μέρος του βιβλίου, ξεκινώντας με ένα —ίσως εκπληκτικό— παράθεμα από ομιλία

του γερούσιαστή Barry Goldwater το 1981, το οποίο δείχνει ξεκάθαρα πόσο αφοσιωμένος ήταν στην παράδοση της εκκοσμίκευσης —πάνω στην οποία είχε θεμελιωθεί η Αμερικανική Δημοκρατία— αυτός ο υποψήφιος για την προεδρία των ΗΠΑ και ήρωας του αμερικανικού συντηρητισμού:

Δεν υπάρχει άλλη θέση στην οποία οι άνθρωποι να παραμένουν περισσότερο αμετακίνητοι όσο στις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Ο ισχυρότερος σύμμαχος που θα μπορούσε να επικαλεστεί κανείς σε μια αντιπαράθεση είναι ο Ιησούς Χριστός ή ο Θεός ή ο Αλλάχ —ή όπως, τέλος πάντων, ονομάζει κανείς αυτά την ανώτερη ύπαρξη. Αλλά όπως συμβαίνει με κάθε ισχυρό όπλο, πρέπει κανείς να επικαλείται το όνομα του Θεού με φειδώ. Οι θρησκευτικές φατρίες που αναπτύσσονται σε ολόκληρη τη χώρα δεν χρησιμοποιούν τη θρησκευτική επιρροή τους με σύνεση. Προσπαθούν να υποχρεώσουν τους ιθύνοντες της κυβέρνησης να ακολουθήσουν κατά γράμμα τις δικές τους θέσεις. Αν τύχει να διαφωνήσεις με μία από αυτές τις θρησκευτικές ομάδες πάνω σε κάποιο συγκεκριμένο ηθικό ζήτημα, υποβάλλουν παράπονα, σε απειλούν με απώλεια χρημάτων ή ψήφων ή και με τα δύο. Πραγματικά έχει εξαντληθεί η υπομονή μου με αυτούς τους κήρυκες, οι οποίοι κάνουν πολιτική σε ολόκληρη τη χώρα και λένε σε εμένα, τον πολίτη, ότι αν θέλω να είμαι ηθικός άνθρωπος τότε θα πρέπει να πιστεύω στο Α, το Β, το Γ ή το Δ. Τέλος πάντων, ποιοι νομίζουν ότι είναι; Και πού βρίσκουν το θράσος και από πού αντλούν το δικαίωμα να μου υπαγορεύουν τις ηθικές τους πεποιθήσεις; Επιπλέον, είμαι πολύ θυμωμένος επειδή, ως νομοθέτης, χρειάζεται να ανέχομαι τις απειλές κάθε θρησκευτικής ομάδας που νομίζει ότι έχει κάποιο θεόπεμπτο δικαίωμα να ελέγχει την ψήφο μου σε κάθε ψηφοφορία της Γερουσίας. Τους προειδοποιώ λοιπόν σήμερα: θα τους πολεμήσω συστηματικά αν επιχειρήσουν να υπαγορεύουν τις ηθικές τους πεποιθήσεις σε όλους τους Αμερικανούς στο όνομα του συντηρητισμού.¹⁹

Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις των Πατέρων του Έθνους αποτελούν θεμελιακού ενδιαφέροντος ζήτημα για τους προπαγανδιστές της σύγχρονης αμερικανικής Δεξιάς, οι οποίοι αδημονούν να επιβάλουν τη δική τους εκδοχή της ιστορίας. Σε αντίθεση με την άποψή τους, το γεγονός ότι οι ΗΠΑ δεν ιδρύθηκαν ως χριστιανικό κράτος δηλώνεται από τους όρους μιας συνθήκης με την Τρίπολη, η οποία συνετάχθη το 1796 από τον George Washington και υπεγράφη το 1797 από τον John Adams:

Καθώς η διακυβέρνηση των ΗΠΑ δεν έχει θεμελιωθεί, υπό οποιαδή-

ποτε έννοια, πάνω στη χριστιανική θρησκεία· καθώς δεν διάκειται αυτή καθαυτήν κατά κανέναν τρόπο εχθρικά προς τους νόμους, τη θρησκεία ή τη γαλήνη των μουσουλμάνων· και καθώς οι προαναφερθείσες Πολιτείες δεν έχουν ποτέ εμπλακεί σε πόλεμο ή εχθροπραξίες εναντίον οποιουδήποτε μωαμεθανικού έθνους, δηλώνεται από τις δύο πλευρές ότι καμία αφορμή προερχόμενη από θρησκευτικές αντιλήψεις δεν πρόκειται να προκαλέσει ποτέ διαταραχή της αρμονικής σχέσης μεταξύ των δύο χωρών.

Οι λέξεις με τις οποίες αρχίζει αυτό το απόσπασμα θα προκαλούσαν σήμερα θυελλώδεις αντιδράσεις μεταξύ των ιθυνόντων στην Ουάσινγκτον. Κι όμως, ο Ed Buckner έχει δείξει πειστικά ότι δεν προκάλεσαν διχογνωμίες εκείνη την εποχή,²⁰ είτε μεταξύ των πολιτικών είτε των πολιτών.

Συχνά έχει επισημανθεί ότι, παραδόξως, μολονότι οι ΗΠΑ ιδρύθηκαν ως κοσμικό κράτος, σήμερα είναι η πλέον θρησκοκόληπτη χώρα της χριστιανοσύνης, ενώ η Αγγλία, χώρα με επίσημη Εκκλησία, της οποίας ηγείται ο συνταγματικός μονάρχης, είναι από τις λιγότερο θρησκευόμενες. Με ρωτούν συνεχώς πώς συμβαίνει αυτό, και δεν γνωρίζω. Υποθέτω όμως ότι ίσως η Αγγλία έχει πλέον αποκάμει με τη θρησκεία ύστερα από τη μακρά και απαίσια ιστορία βίας μεταξύ θρησκευτικών ομάδων, με τους καθολικούς και τους προτεστάντες να παίρνουν εκ περιτροπής το πάνω χέρι και να δολοφονούν συστηματικά τους αντιπάλους τους. Μια άλλη υπόθεση πηγάζει από την παρατήρηση ότι η Αμερική αποτελεί χώρα μεταναστών. Ένας συνάδελφος παρατήρησε ότι οι μετανάστες, ξεριζωμένοι από τη σταθερότητα και την ασφάλεια της εκτεταμένης οικογένειάς τους στην Ευρώπη, πολύ πιθανόν να αντιμετώπισαν την Εκκλησία ως υποκατάστατο του σογιού τους στο ξένο έδαφος. Είναι ενδιαφέρουσα ιδέα, και θα άξιζε να διερευνηθεί περαιτέρω. Αναμφίβολα, πολλοί Αμερικανοί θεωρούν την ενορία τους, η οποία πράγματι παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά με την εκτεταμένη οικογένεια, ως σημαντικό μέρος της ταυτότητάς τους.

Μια άλλη υπόθεση είναι ότι η θρησκοκόληψία της σημερινής Αμερικής πηγάζει κατά παράδοξο τρόπο από τον ίδιο τον κοσμικό χαρακτήρα του Συντάγματός της. Ακριβώς επειδή η Αμερική είναι ένα θεσμοθετημένο κοσμικό κράτος, η θρησκεία έχει εξελιχθεί σε πεδίο ελεύθερης επιχειρηματικότητας. Αντίπαλες εκκλησίες ανταγωνίζονται για να προσεταιριστούν το εκκλησίασμα —καθώς επίσης και τις παχυλές εισφορές που τους φέρνει—, και ο ανταγωνισμός τους διεξάγεται με όλες τις επιθετικές, σκληρές μεθόδους πωλήσεων της ελεύθερης αγοράς. Όποια μέθοδος είναι αποδοτική για την πώληση απορρηπαντικών θεωρείται αποδοτική και για τον Θεό, και το αποτέλεσμα μοιάζει περίπου με τη θρησκευτική μανία των λιγότερο

μορφωμένων κοινωνικών τάξεων της σημερινής Αμερικής. Στην Αγγλία, αντιθέτως, η θρησκεία, καθώς τελεί υπό την αιγίδα της επίσημης Εκκλησίας, έχει καταλήξει να αποτελεί κάτι ελάχιστα περισσότερο από ένα ευχάριστο κοινωνικό πάρεργο, ελάχιστα αναγνωρίσιμο πλέον ως θρησκευτικό. Αυτή την αγγλική παράδοση περιγράφει εύστοχα στο κείμενό του στην εφημερίδα *Guardian* ο Giles Fraser, αγγλικανός ιερέας που παραδίδει επίσης μαθήματα φιλοσοφίας στην Οξφόρδη. Το άρθρο του Fraser έχει υπότιτλο «Η επισήμοποίηση της Εκκλησίας της Αγγλίας αφαίρεσε τον Θεό από τη θρησκεία, αλλά μια περισσότερο δυναμική προσέγγιση σε ζητήματα πίστης ενέχει κινδύνους»:

Υπήρχε μια εποχή κατά την οποία ο εφημέριος της υπαίθρου αποτελούσε έναν από τους κύριους χαρακτήρες του αγγλικού δράματος. Αυτός ο μελίχιος, εκκεντρικός τύπος με τους καλούς τρόπους, ο οποίος έπινε το τσάι του και φορούσε γυαλισμένα παπούτσια, εκπροσωπούσε ένα είδος θρησκείας που δεν έφερνε τους άθρησκους σε δύσκολη θέση. Δεν θα πάθαινε υπαρξιακή κρίση, ούτε θα σε κολλούσε στον τοίχο ρωτώντας σε αν έχεις σωθεί, και ούτε βέβαια επρόκειτο να εξαπολύσει σταυροφορίες με κηρύγματα από άμβωνος, ή να τοποθετήσει βόμβες στο όνομα κάποιας ανώτερης δύναμης.²¹

(Συγκρίνετε αυτό το άρθρο με το ποίημα του Betjeman που ανέφερα στην αρχή του Κεφαλαίου 1.) Ο Fraser φτάνει μάλιστα να πει ότι «ο ευγενικός εφημέριος της υπαίθρου στην ουσία εμβολίασε πάρα πολλούς Άγγλους ενάντια στο χριστιανισμό». Τελειώνει το άρθρο του εκφράζοντας θλίψη για την πιο πρόσφατη τάση της Εκκλησίας της Αγγλίας να πάρει πάλι τη θρησκεία στα σοβαρά, και η τελευταία φράση του αποτελεί μια προειδοποίηση: «Η ανησυχία μου είναι ότι μπορεί να ελευθερώσουμε το τζίνι του αγγλικού θρησκευτικού φανατισμού, που κοιμόταν ήσυχχα για αιώνες μέσα στο κουτί της επισήμοποιημένης Εκκλησίας».

Το τζίνι του θρησκευτικού φανατισμού οργιάζει στη σύγχρονη Αμερική —οι Πατέρες του Έθνους σίγουρα θα είχαν φριξεί. Είτε πρέπει είτε όχι να αποδεχθούμε το παράδοξο και να αποδώσουμε την ευθύνη στο κοσμικό Σύνταγμα που συνέταξαν οι ίδιοι, το σίγουρο είναι ότι οι Πατέρες υπήρξαν υπέρμαχοι της εκκοσμίκευσης και πίστευαν στο διαχωρισμό θρησκείας και πολιτικής. Τούτο και μόνο αρκεί για να θεωρήσουμε ότι σήμερα, χωρίς αμφιβολία, θα τάσσονταν στο πλευρό εκείνων που αντιδρούν σε καταστάσεις όπως η κραυγαλέα επίδειξη των Δέκα Εντολών σε κρατικά, δημόσια κτίρια. Μπαίνει πάντως κανείς στον μεγάλο πειρασμό να εικάσει ότι τουλάχιστον μερικοί από αυτούς είχαν ενδεχομένως προχωρήσει πιο πέρα από τον ντεϊ-

σμό. Υπάρχει άραγε περίπτωση να ήταν αγνωστικιστές ή ακόμη και πέρα για πέρα αθεϊστές; Η ακόλουθη δήλωση του Jefferson δεν διαφέρει σε τίποτα από ό,τι θα ονομάζαμε σήμερα αγνωστικισμό:

Το να μιλά κανείς για υπάρξεις που δεν έχουν υλική υπόσταση είναι σαν να μιλά για το τίποτε. Το να λέει κάποιος ότι η ανθρώπινη ψυχή, οι άγγελοι, ο Θεός δεν έχουν υλική υπόσταση ισοδυναμεί με το να λέει ότι όλα αυτά είναι ανύπαρκτα, ή ότι δεν υπάρχει Θεός, ούτε άγγελοι, ούτε ψυχή. Δεν μπορώ να κάνω κάποιον διαφορετικό συλλογισμό [...] χωρίς να βυθιστώ στην απύθμενη άβυσσο των ονείρων και των φαντασμάτων. Είμαι ευχαριστημένος —και αρκετά απασχολημένος ήδη— με τα πράγματα που υπάρχουν, και δεν χρειάζεται να βασανίζομαι ή να αναρωτιέμαι για όσα πιθανόν να υπάρχουν αλλά για τα οποία δεν έχω καμία απόδειξη.

Ο Christopher Hitchens, στη βιογραφία του Jefferson με τίτλο *Thomas Jefferson: Author of America* (Thomas Jefferson. Ο δημιουργός της Αμερικής), πιστεύει ότι πιθανόν ο Jefferson να ήταν άθεος, ακόμη και σε μια εποχή όπως η δική του, όταν ήταν πολύ δυσκολότερο:

Όσο για το αν ήταν άθεος, πρέπει να επιφυλαχθούμε να αποφανθούμε, αν όχι για κάποιον άλλο λόγο, τουλάχιστον επειδή ο ίδιος όφειλε να συμπεριφέρεται με εξαιρετική σωφροσύνη σε όλη τη διάρκεια της πολιτικής του ζωής. Αλλά όπως είχε γράψει και στον ανιψιό του, τον Peter Carr, από το 1787 ήδη, δεν πρέπει κανείς να αποφεύγει αυτού του είδους την αναζήτηση από φόβο για τις ενδεχόμενες συνέπειες. «Αν τούτη η αναζήτηση καταλήξει στην πίστη ότι δεν υπάρχει Θεός, θα βρεις πάντως το κίνητρο για την αρετή στην παρηγοριά και την ικανοποίηση που θα σου προσφέρει η άσκησή της, καθώς και στην αγάπη των άλλων την οποία θα σου εξασφαλίσει».

Η ακόλουθη συμβουλή του Jefferson, από την ίδια επιστολή του προς τον Peter Carr, μου φαίνεται συγκινητική:

Ελευθερώσου από όλους τους φόβους των προκαταλήψεων, κάτω από τους οποίους ζαρώνει δουλικά κάθε ασθενικός νους. Στερέωσε γερά τον ορθό λόγο στη θέση που του αρμόζει και ζήτα την κρίση του για κάθε γεγονός, για κάθε άποψη. Να αμφισβητείς ευθαρσώς ακόμη και την ύπαρξη του Θεού· διότι, αν υπάρχει, πρέπει να επιδοκιμάζει περισσότερο το σεβασμό προς τον ορθό λόγο παρά τον τυφλό φόβο.

Σχόλια του Jefferson όπως «Ο χριστιανισμός είναι το πιο διεστραμμένο σύστημα που διανοήθηκε ποτέ ο άνθρωπος» ταιριάζουν τόσο με τον ντεϊσμό όσο και με τον αθεϊσμό. Το ίδιο και ο έντονος αντικληρικαλισμός του James Madison: «Εδώ και δεκαπέντε σχεδόν αιώνες, ο θεομοθητημένος χριστιανισμός τελεί υπό δοκιμασία. Ποιοι ήταν οι καρποί του; Λίγο ή πολύ, παντού, η αλαζονεία και η σκνηρία μεταξύ των κληρικών· η άγνοια και η δουλοπρέπεια μεταξύ των κοσμικών· ενώ και για τις δύο πλευρές, η δεισιδαιμονία, η μισαλλοδοξία και οι διωγμοί». Τα ίδια θα μπορούσαν να ειπωθούν και για τα σχόλια του Βενιαμίν Φρανκλίνου («Οι φάροι είναι πιο χρήσιμοι από τις εκκλησίες»). Φαίνεται ότι ο Adams ήταν ντεϊστής με ισχυρά αντικληρικές απόψεις («Οι τρομακτικές μηχανές των εκκλησιαστικών συμβουλίων [...]»), και ο ίδιος εξαπέλυσε μερικούς υπέροχους φιλιππικούς, εναντίον του χριστιανισμού ειδικότερα: «Με τον τρόπο που εγώ καταλαβαίνω το χριστιανισμό, ήταν και είναι μια εξ αποκαλύψεως θρησκεία. Αλλά πώς, τέλος πάντων, εκατομμύρια μύθοι, ιστορίες και θρύλοι έχουν ανακατευτεί με την ιουδαϊκή και τη χριστιανική εξ αποκαλύψεως αλήθεια και τις έχουν μετατρέψει στην πιο αιματοβαμμένη θρησκεία που υπήρξε ποτέ;». Και σε μια άλλη επιστολή του, αυτή τη φορά προς τον Jefferson, αναφέρει: «Σχεδόν ανατριχιάζω στη σκέψη να υπαινιχθώ το πιο ολέθριο παράδειγμα εκμετάλλευσης του ανθρώπινου πόνου που έχει διατηρήσει η ιστορία — το Σταυρό! Σκέψου τι καταστροφές έχει προκαλέσει αυτή η μηχανή παραγωγής δυστυχίας!».

Ό,τι κι αν ήταν ο Jefferson και οι συνεργάτες του — θεϊστές, ντεϊστές, αγνωστικιστές ή αθεϊστές —, υπήρξαν πάντως παθιασμένοι υπέρμαχοι της εκκοσμίκευσης, οι οποίοι πίστευαν ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις ενός προέδρου, ή η απουσία τους, ήταν αποκλειστικά προσωπική του υπόθεση. Όλοι οι Πατέρες του Έθνους, ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, θα είχαν μείνει εμβρόντητοι αν διάβαζαν τη μαρτυρία του δημοσιογράφου Robert Sherman σχετικά με την απάντηση του Τζορτζ Μπους του πρεσβύτερου σε ερώτηση του Sherman, αν αναγνώριζε τα ίσα πολιτικά δικαιώματα και τον πατριωτισμό των άθεων Αμερικανών: «Όχι, δεν πιστεύω ότι οι άθεοι θα έπρεπε να θεωρούνται πολίτες, και ούτε θα έπρεπε να θεωρούνται πατριώτες. Το έθνος μας είναι ένα έθνος υπό τη σκέπη του Θεού». ²² Αν υποθέσουμε ότι η μαρτυρία του Sherman είναι ακριβής (δυστυχώς δεν χρησιμοποίησε μαγνητόφωνο, και καμία άλλη εφημερίδα δεν δημοσίευσε κάτι σχετικό εκείνο το διάστημα), δοκιμάστε να αντικαταστήσετε τη λέξη «άθεοι» με το «Εβραίοι» ή με το «μουσουλμάνοι» ή με το «μαύροι». Αυτό θα σας δώσει ένα μέτρο της προκατάληψης και των διακρίσεων που υφίστανται σήμερα οι άθεοι Αμερικανοί. Το άρθρο της Natalie Angier, «Confessions of a lonely atheist» (Εξομολογήσεις μιας μοναχικής ά-

θεις), στους *New York Times*, αποτελεί μια θλιμμένη και συγκινητική περιγραφή των αισθημάτων απομόνωσης που βιώνει ως άθεος στη σύγχρονη Αμερική.²³ Εντούτοις, η απομόνωση των άθεων Αμερικανών αποτελεί πλάνη, η οποία καλλιεργείται επιμελώς στηριγμένη στις προκαταλήψεις εναντίον τους. Στην Αμερική υπάρχουν πολύ περισσότεροι άθεοι απ' ό,τι νομίζετε. Όπως ανέφερα και στον Πρόλογο, οι άθεοι Αμερικανοί είναι πολύ περισσότεροι από τους θρησκοκευόμενους Εβραίους, ωστόσο αποτελεί κοινό μυστικό ότι το εβραϊκό λόμπι συγκαταλέγεται σε εκείνα που ασκούν την ισχυρότερη επιρροή στην Ουάσινγκτον. Τι θα μπορούσαν άραγε να καταφέρουν οι άθεοι Αμερικανοί εάν οργανώνονταν και εκείνοι κατάλληλα;*

Ο David Mills, στο αξιοθαύμαστο βιβλίο του *Atheist Universe* (Σύμπαν χωρίς Θεό), αφηγείται ένα απίστευτο περιστατικό αστυνομικής αυθαιρεσίας που μόνο σε ταινία δράσης θα μπορούσε να συμβεί —κι όμως είναι αληθινό. Ένας χριστιανός θεραπευτής διεξήγε μια «Σταυροφορία Θαυμάτων», και επισκεπτόταν και την πόλη του Mills μία φορά το χρόνο. Μεταξύ άλλων, ο εν λόγω θεραπευτής παρακινούσε τους διαβητικούς να πετάξουν την ινσουλίνη τους και τους καρκινοπαθείς να εγκαταλείψουν τη χημειοθεραπεία και, αντιθέτως, να προσευχηθούν για να γίνει θαύμα. Πολύ λογικά, ο Mills αποφάσισε να οργανώσει μια ειρηνική διαμαρτυρία για να προειδοποιήσει τον κόσμο. Έκανε όμως το λάθος να πάει στην αστυνομία, να τους μιλήσει για την πρόθεσή του και να ζητήσει την προστασία τους από ενδεχόμενες επιθέσεις οπαδών του θεραπευτή. Ο πρώτος αστυνομικός στον οποίο απευθύνθηκε τον ρώτησε με βαρύ ύφος: «Και δεν μου λέτε, εσείς θα διαμαρτυρηθείτε υπέρ του ή κατά του;». Όταν ο Mills απάντησε «φυσικά, εναντίον του», ο αστυνομικός είπε ότι και ο ίδιος σχεδίαζε να παρευρεθεί στη σύναξη του θεραπευτή και πως σκόπευε να φτύσει τον Mills κατάμουτρα, καθώς θα περνούσαν δίπλα από τη συγκέντρωση διαμαρτυρίας του.

Ο Mills τότε αποφάσισε να δοκιμάσει την τύχη του με έναν άλλο αστυνομικό. Εκείνος όμως του είπε ότι, αν κάποιος οπαδός του θεραπευτή ασκούσε βία κατά του Mills, ο ίδιος θα συλλάμβανε τον Mills, διότι «προσπαθούσε να εμποδίσει το έργο του Θεού». Ο Mills πήγε στο σπίτι του και προσπάθησε να επικοινωνήσει τηλεφωνικά με το αστυνομικό τμήμα, ελπίζοντας ότι θα έβρισκε περισσότερη κατανόηση από τα ανώτερα κλιμάκια. Τελικά τον συνέδεσαν με έναν αρχιφύλακα, ο οποίος του είπε: «Άντε στο

* Ο Tom Flynn, εκδότης του περιοδικού *Free Inquiry*, θέτει το ζήτημα σθεναρά (στο «Secularism's breakthrough moment» [Η ώρα της ανάδυσης της εκκοσμίκευσης], *Free Inquiry*, 26:3, 2006, 16-17): «Αν εμείς οι άθεοι αισθανόμαστε απομονωμένοι και καταπιεσμένοι, μόνο τον εαυτό μας πρέπει να κατηγορούμε. Αριθμητικώς, είμαστε ισχυροί. Ας αρχίσουμε να δείχνουμε τη δύναμή μας».

διάβολο πια, φιλαράκο. Κανένας αστυνομικός δεν θέλει να προστατέψει έναν καταραμένο άθεο. Μακάρι κάποιος να σου σπάσει τα μούτρα καλώς». Καθώς φαίνεται, εκτός από τους κανόνες του συντακτικού, σε εκείνο το αστυνομικό τμήμα παραβίαζαν και κάθε έννοια ευγένειας και συναίσθησης του καθήκοντος. Ο Mills αναφέρει ότι μίλησε σε περίπου επτά ή οκτώ αστυνομικούς εκείνη την ημέρα. Κανείς τους δεν θέλησε να βοηθήσει, και οι περισσότεροι μάλιστα τον απείλπωσαν ευθέως ότι θα βιαιοπραγούσαν εις βάρος του.

Υπάρχουν άφθονες τέτοιες ανεκδοτολογικές μαρτυρίες σχετικά με την προκατάληψη ενάντια στους άθεους, αλλά η Margaret Downey, ιδρύτρια του Δικτύου Υποστήριξης Ενάντια στις Διακρίσεις (Anti Discrimination Support Network) διατηρεί ένα συστηματικό αρχείο τέτοιων περιπτώσεων μέσω της Εταιρείας Ελεύθερης Σκέψης της Μείζονος Φιλαδέλφειας (Free-thought Society of Greater Philadelphia).²⁴ Η βάση δεδομένων που διατηρεί κατηγοριοποιεί τα περιστατικά με βάση το πού συμβαίνουν —στην κοινότητα, στα σχολεία, στους χώρους εργασίας, στα μέσα ενημέρωσης, στην οικογένεια και στους κυβερνητικούς κύκλους— και περιλαμβάνει περιπτώσεις παρενόχλησης, απόλυσης, εγκατάλειψης από την οικογένεια έως και φόνο.²⁵ Τα αποδεικτικά στοιχεία τα οποία έχει συγκεντρώσει η Downey αναφορικά με το μίσος και τις παρανοήσεις σχετικά με τους άθεους μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι θα ήταν σχεδόν αδύνατον για έναν άθεο να εκλεγεί σε οποιοδήποτε δημόσιο αξίωμα αν διαλαλούσε ευθαρσώς τις θέσεις του. Η Βουλή των Αντιπροσώπων αριθμεί 435 μέλη, και η Γερουσία 100. Εάν λοιπόν υποθέσουμε ότι στην πλειονότητά τους αυτά τα 535 άτομα είναι υψηλού μορφωτικού επιπέδου, από στατιστικής πλευράς θεωρείται σίγουρο ότι ανάμεσά τους θα υπάρχουν πολλοί άθεοι. Θα πρέπει μάλλον να είπαν ψέματα —ή έστω να απέκρυψαν τις πεποιθήσεις τους— προκειμένου να εκλεγούν. Ποιος όμως θα μπορούσε να τους κατηγορήσει, με δεδομένο το εκλογικό σώμα που έπρεπε να πείσουν; Είναι καθολικός αποδεκτό ότι η δημόσια παραδοχή αθεϊσμού από πλευράς υποψηφίου για την προεδρία ισοδυναμεί με την πολιτική αυτοκτονία του.

Τα όσα συμβαίνουν σήμερα στην πολιτική σκηνή των ΗΠΑ, και οι προεκτάσεις τους, σίγουρα θα είχαν προκαλέσει φρίκη στον Jefferson, τον Washington, τον Madison, τον Adams και σε όλους τους φίλους τους. Ότι κι αν ήταν —αθεϊστές, αγνωστικιστές, ντεϊστές ή χριστιανοί—, θα αποστρέφονταν τους θεοκράτες τής Ουάσινγκτον του 21ου αιώνα. Και αντιθέτως, θα έβλεπαν με συμπάθεια τους ιδρυτές του κοσμικού κράτους της μετααποικιακής Ινδίας, ιδιαίτερα τον θρήσκο Γκάντι («Είμαι ινδουιστής, είμαι μουσουλμάνος, είμαι ιουδαίος, είμαι χριστιανός, είμαι βουδιστής!») και τον αθεϊστή Νεχρού:

Το θέαμα αυτού που ονομάζεται θρησκεία —ή, εν πάση περιπτώσει, οργανωμένη θρησκεία—, στην Ινδία και αλλού, μου προκαλεί απέχθεια και συχνά το έχω καταδικάσει και έχω ευχηθεί να μπορούσα να το εξαλείψω. Σχεδόν πάντοτε δείχνει να αντιπροσωπεύει την τυφλή πίστη και την αντίδραση σε καθετί νέο, το δογματισμό και τη μισαλλοδοξία, τη δεισιδαιμονία, την εκμετάλλευση και τη διατήρηση παγιωμένων συμφερόντων.

Ο ορισμός τον οποίο έδωσε ο Νεχρού στην κοσμική Ινδία που ονειρεύτηκε ο Γκάντι (μακάρι να είχε πραγματοποιηθεί, αντί για τον κατακερματισμό της χώρας τους μέσα σε λουτρό αίματος από τις θρησκευτικές διαμάχες) θα μπορούσε κάλλιστα να είχε διατυπωθεί από τον ίδιο τον Jefferson:

Συζητάμε για μια κοσμική Ινδία [...]. Μερικοί πιστεύουν ότι ο συγκεκριμένος όρος σημαίνει κάτι αντίθετο στη θρησκεία. Αυτό προφανώς και δεν αληθεύει. Εκείνο που σημαίνει είναι ένα κράτος το οποίο τιμά εξίσου όλες τις θρησκείες και τους δίνει ίσες ευκαιρίες· η Ινδία έχει μακρά ιστορία θρησκευτικής ανοχής [...]. Σε μια χώρα όπως η Ινδία, η οποία έχει πολλά διαφορετικά πιστεύματα και θρησκείες, δεν μπορεί να οικοδομηθεί αληθινή εθνική συνείδηση παρά μόνο στη βάση ενός κοσμικού κράτους.²⁶

Ο ντεϊστικός Θεός, τον οποίο πολλοί συνδέουν με τους Πατέρες του Έθνους, αποτελεί σίγουρα μια βελτίωση σε σύγκριση με το τέρας της Βίβλου. Δυστυχώς δεν είναι περισσότερο πιθανό να υπάρχει —ή να υπήρξε— ούτε εκείνος. Υπό οποιαδήποτε μορφή, η Υπόθεση για την Ύπαρξη του Θεού είναι περιττή.* Επίσης, η Υπόθεση για την Ύπαρξη του Θεού σχεδόν αιοκλείεται βάσει των νόμων των πιθανοτήτων. Θα επανέλθω σχετικά στο Κεφάλαιο 4, αφού θα έχω ασχοληθεί με τις υποτιθέμενες αποδείξεις για την ύπαρξη του Θεού, στο Κεφάλαιο 3. Εν τω μεταξύ, στρέφομαι στον αγνωστικισμό, και στη λανθασμένη άποψη ότι η ύπαρξη και η μη ύπαρξη του Θεού είναι ένα ζήτημα που δεν πρέπει να θίγεται, καθώς βρίσκεται εκτός δικαιοδοσίας της επιστήμης.

* Όπως είπε ο Laplace, όταν ο Ναπολέων αναρωτήθηκε πώς είχε καταφέρει ο διάσημος μαθηματικός να γράψει το βιβλίο του χωρίς να κάνει καμία αναφορά στον Θεό, «Κύριε, δεν χρειάστηκα αυτή την υπόθεση».

Η ανεπάρκεια του αγνωστικισμού

Ο δυνατός, μυώδης χριστιανός,* που κήρυσσε από άμβωνος στο παλαιό παρεκκλήσι του σχολείου μου, άφηνε να διαφανεί μια αμυδρή εκτίμηση για τους άθεους. Τουλάχιστον αυτοί είχαν το θάρρος να παραδέχονται τις πεπλανημένες αντιλήψεις τους. Εκείνους όμως που δεν μπορούσε καθόλου να ανεχτεί ο ιεροκήρυκας ήταν οι αγνωστικιστές: σαχλοί αισθηματίες, σαν άνοστος κυλός, νερόβραστοι, αδύναμοι, ξέθωρες φιγούρες που μασούσαν τα λόγια τους. Είχε εν μέρει δίκιο, αλλά για εντελώς λανθασμένους λόγους. Στο ίδιο μοτίβο, κατά τον Quentin de la Bédoyère, ο καθολικός ιστορικός Hugh Ross Williamson «σεβόταν τον αφοσιωμένο πιστό και επίσης τον αφοσιωμένο άθεο. Την περιφρόνησή του τη φύλαγε για τις χλιαρές, ασπόνδυλες μετριότητες, που φιεροκοπούσαν οαστισμένες κάπου ενδιάμεσα».²⁷

Δεν είναι καθόλου κακό να δηλώνει κανείς αγνωστικιστής σε περιπτώσεις όπου δεν υπάρχουν επαρκή αποδεικτικά στοιχεία. Αντιθέτως, συνιστά την εύλογη τοποθέτηση. Ο Carl Sagan κράτησε υπερήφανα αγνωστικιστική στάση όταν ρωτήθηκε αν υπάρχει ζωή και αλλού στο Σύμπαν. Αφού αρνήθηκε να δώσει οριστική απάντηση, ο συνομιλητής του τον πίεσε να πει τι ένιωθε βαθιά μέσα του, «στα σωθικά του», και εκείνος τότε είπε την αξεχαστη φράση: «Μα, προσπαθώ να μη σκέπτομαι με τα σωθικά μου. Αλήθεια, δεν είναι κακό να επιφυλαχθεί κανείς να αποφανθεί έως ότου συγκεντρωθούν όλα τα αποδεικτικά στοιχεία».²⁸ Το ζήτημα των εξωγήινων μορφών ζωής παραμένει ανοικτό. Είναι δυνατόν να διατυπωθούν βάσιμα επιχειρήματα και για τις δύο απόψεις, αλλά δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία ώστε να προχωρήσουμε πιο πέρα από την απόδοση βαθμών πιθανότητας στη μία ή την άλλη. Μια τέτοια αγνωστικιστική στάση είναι η σωστότερη επιλογή όσον αφορά πολλά επιστημονικά ερωτήματα —όπως, λόγου χάριν, τι προκάλεσε την εξαφάνιση ειδών στο τέλος του Περμίου, την πιο μαζική εξαφάνιση που έχει να επιδείξει η ιστορία των απολιθωμάτων. Η αιτία ίσως ήταν η πτώση κάποιου μετεωρίτη, όπως εκείνου που κατά πάσα πιθανότητα —βάσει των υπαρχουσών ενδείξεων— προκάλεσε τη μεταγενέστερη εξαφάνιση των δεινοσαύρων. Πολλές άλλες θα μπορούσαν να είναι οι αιτίες —ή και κάποιος συνδυασμός αιτιών. Ο αγνωστικισμός σχετικά με τις αιτίες και των δύο προαναφερθεισών μαζικών εξαφανίσεων θεωρείται εύλογος. Τι θα λέγατε όμως για το ερώτημα της ύπαρξης του Θεού; Θα έπρεπε να εί-

* Το πρότυπο του «μυώδους χριστιανού» πρωτοεμφανίστηκε στην Αγγλία σε γραπτά συγγραφέων της βικτωριανής εποχής. Τόνιζε την πνευματική (μέσω των χριστιανικών ιδεωδών) και σωματική εκγύμναση. (Σ.τ.μ.)

μαστε αγνωστικιστές και σε αυτή την περίπτωση; Πολλοί έχουν απαντήσει οριστικώς ναι, με τέτοια σιγουριά που δείχνει να προδίδει άλλες διαθέσεις. Έχουν δίκιο;

Θα ξεκινήσω με τη διάκριση του αγνωστικισμού σε δύο είδη. Ο Προσωρινός Αγνωστικισμός στην Πράξη (ΠΑΠ) είναι η θεμιτή τήρηση ουδέτερης στάσης απέναντι σε ένα ερώτημα για το οποίο υπάρχει μεν οριστική απάντηση, αλλά δεν διαθέτουμε ακόμα αρκετά αποδεικτικά στοιχεία για να καταλήξουμε σε αυτήν (ή δεν καταλαβαίνουμε τα διαθέσιμα στοιχεία ή δεν έχουμε τον απαιτούμενο χρόνο για να διαβάσουμε τα στοιχεία κ.λπ.). Ο ΠΑΠ θα ήταν η κατάλληλη στάση απέναντι στο ερώτημα των αιτίων της μαζικής εξαφάνισης στο Πέρμιο. Υπάρχει κάπου μια αλήθεια, και ελπίζουμε ότι κάποτε θα τη μάθουμε —αλλά για την ώρα δεν τη γνωρίζουμε.

Υπάρχει όμως και μια άκρως αναπόδραστη στάση αποφυγής οποιασδήποτε τοποθέτησης, την οποία θα ονομάσω Μόνιμο Αγνωστικισμό Κατ' αρχήν (ΜΑΚ). Ο αγνωστικισμός του είδους ΜΑΚ προσφέρεται για ερωτήματα που δεν μπορούν να απαντηθούν ποτέ, όσα στοιχεία κι αν συγκεντρώσουμε, διότι η ίδια η έννοια της απόδειξης δεν ισχύει εν προκειμένω. Το ερώτημα ανάγεται σε άλλο επίπεδο ή σε μια διαφορετική διάσταση, πέρα από την εμβέλεια των αποδείξεων. Ένα σχετικό παράδειγμα αποτελεί εκείνο το χιλιοειπωμένο φιλοσοφικό ερώτημα αν βλέπουν και οι άλλοι το κόκκινο χρώμα όπως το βλέπω εγώ. Ίσως το δικό σου κόκκινο να είναι το δικό μου πράσινο, ή κάτι τελείως διαφορετικό από οποιοδήποτε χρώμα μπορώ να φανταστώ. Οι φιλόσοφοι παραθέτουν το ερώτημα τούτο ως μη επιδεχόμενο απάντησης, ανεξάρτητα από το πόσα αποδεικτικά στοιχεία μπορεί να υπάρξουν κάποτε. Έτσι και μερικοί επιστήμονες και άλλοι διανοητές έχουν πειστεί —με μεγαλύτερη προθυμία απ' όση χρειάζεται, κατά την άποψή μου— ότι το ερώτημα για την ύπαρξη του Θεού ανήκει στη μονίμως απροσπέλαστη κατηγορία τού ΜΑΚ. Από εκεί, όπως θα δούμε, καταλήγουν στο παράλογο συμπέρασμα ότι αμφότερες οι εικασίες για ύπαρξη και μη ύπαρξη του Θεού έχουν ακριβώς την ίδια πιθανότητα να είναι ορθές. Εγώ πρόκειται να υποστηρίξω μια πολύ διαφορετική άποψη: ο αγνωστικισμός σχετικά με την ύπαρξη του Θεού ανήκει αμετακίνητα στην προσωρινή κατηγορία, είναι ΠΑΠ: Ο Θεός ή υπάρχει ή δεν υπάρχει. Πρόκειται για επιστημονικό ερώτημα· κάποια μέρα θα ξέρουμε την απάντηση, και εν τω μεταξύ μπορούμε να διατυπώσουμε μερικά ισχυρά επιχειρήματα σχετικά με τις πιθανότητες να υπάρχει.

Στην ιστορία των ιδεών συναντούμε παραδείγματα ερωτημάτων τα οποία απαντήθηκαν αν και μέχρι τότε πιστευόταν ότι θα βρίσκονταν για πάντα πέρα από τις δυνατότητες της επιστήμης. Το 1835, ο διακεκριμένος γάλλος φιλόσοφος August Comte έγραψε για τα άστρα: «Δεν θα μπορέσου-

με ποτέ να μελετήσουμε, με καμία μέθοδο, τη χημική τους σύσταση ή την ορυκτολογική τους δομή». Αλλά πριν καλά καλά προλάβει να γράψει αυτές τις λέξεις, ο Fraunhofer είχε αρχίσει ήδη να χρησιμοποιεί το φασματοσκόπιό του για να αναλύσει τη χημική σύσταση του Ήλιου. Σήμερα, οι φασματοσκόποι ανατρέπουν καθημερινά τον αγνωστικισμό του Comte με τις εξ αποστάσεως αναλύσεις της ακριβούς χημικής σύστασης ακόμη πιο μακρινών άστρων.²⁹ Όποιο κι αν ήταν το είδος του αγνωστικισμού του Comte ως προς τα άστρα, η διδακτική τούτη ιστορία δείχνει ότι τουλάχιστον πρέπει να είμαστε περισσότερο επιφυλακτικοί πριν διακηρύξουμε πομπωδώς την αιώνια ορθότητα του αγνωστικισμού. Εντούτοις, όταν η συζήτηση θίγει το κρίσιμο ζήτημα του Θεού, ένας μεγάλος αριθμός φιλοσόφων και επιστημόνων υιοθετούν τον αγνωστικισμό με μεγάλη ευχαρίστηση, αρχής γενομένης από εκείνον που επινόησε την ίδια τη λέξη, τον T.H. Huxley.³⁰

Ο Huxley διατύπωσε τον ορισμό του νέου όρου του ενώ όρθωνε το ανάστημα του απέναντι σε μια προσωπική επίθεση. Ο διευθυντής του King's College του Λονδίνου, ο αιδεσιμότατος δρ Wace, είχε εκφράσει την περιφρόνησή του για τον «δειλό αγνωστικισμό» του Huxley:

Μπορεί να προτιμά να αυτοαποκαλείται αγνωστικιστής, αλλά του πρέπει ένας παλαιότερος χαρακτηρισμός —είναι άθρησκος, δηλαδή άπιστος. Η λέξη άθρησκος ενδεχομένως φέρει μια δυσάρεστη σημασία —και ίσως δικαίως τη φέρει. Είναι, ως όφειλε, δυσάρεστο για κάποιον να χρειάζεται να πει ευθέως ότι δεν πιστεύει στον Ιησού Χριστό.

Ο Huxley δεν ήταν ο τύπος του ανθρώπου που θα αντιπαρερχόταν μια τέτοια πρόκληση, και η απάντησή του, το 1889, υπήρξε τόσο καυστική όσο αναμενόταν (μολονότι δεν παρεξέκλινε ποτέ από τους αβρούς τρόπους του: τα δόντια του «μπουλντόγκ του Δαρβίνου» είχαν ακονιστεί από την αστική βικτωριανή ειρωνεία). Στο τέλος, αφού ανταπέδωσε στον δρ Wace τα δέοντα, και με το παραπάνω, ο Huxley επανήλθε στη λέξη «αγνωστικιστής» και εξήγησε πώς τη βρήκε. Κάποιοι άλλοι, παρατήρησε,

παρουσιάζονταν αρκετά σίγουροι ότι είχαν κατακτήσει μια ορισμένη «γνώση» —είχαν δηλαδή, λιγότερο ή περισσότερο επιτυχώς, λύσει το πρόβλημα της ύπαρξης [του Θεού]· ενώ εγώ ήμουν απολύτως σίγουρος ότι δεν το είχα λύσει, και μάλιστα είχα πειστεί ότι το πρόβλημα δεν επιδέχεται λύση. Και, με τον Χιουμ και τον Καντ στο πλευρό μου, δεν θεώρησα τον εαυτό μου αλαζόνα που ενστερνιζόμουν θερμά αυτή την άποψη [...]. Έτσι, κατόπιν πολλής σκέψης, επινόησα ένα χαρακτηρισμό ο οποίος μου φάνηκε κατάλληλος, εκείνον του «αγνωστικιστή».

Στη συνέχεια της ομιλίας του, ο Huxley εξήγησε ότι οι αγνωστικιστές δεν έχουν καμία πίστη, ούτε καν πίστη στην ανυπαρξία του Θεού.

Μάλιστα, ο αγνωστικισμός δεν είναι πίστη σε κάτι αλλά μια μέθοδος, της οποίας η ουσία βρίσκεται στη διεξοδική εφαρμογή μίας και μοναδικής αρχής [...]. Θετικά, η αρχή μπορεί να εκφραστεί ως εξής: Σε ζητήματα της διάνοιας, ακολούθησε τη λογική σου έως εκεί όπου μπορεί να σε οδηγήσει, χωρίς να υπολογίζεις τίποτε άλλο. Και αρνητικά: Σε ζητήματα της διάνοιας, μην προσποιείσαι ότι υπάρχει βεβαιότητα σε συμπεράσματα τα οποία δεν έχουν αποδειχθεί ή δεν επιδέχονται απόδειξη. Αυτή είναι κατ' εμέ η αγνωστικιστική πίστη· αν μάλιστα κανείς την κρατήσει ακέραιη και ακηλίδωτη, δεν θα ντραπεί να κοιτάξει το Σύμπαν κατάματα, ό,τι κι αν του επιφυλάσσει το μέλλον.

Αυτά τα λόγια τυγχάνουν του απόλυτου σεβασμού κάθε επιστήμονα, και πράγματι κανείς δεν θα μπορούσε να ασκήσει επιπόλαιη κριτική στον T.H. Huxley. Εκείνος όμως, καθώς είχε επικεντρωθεί στο απολύτως αδύνατο της απόδειξης και της διάψευσης της ύπαρξης του Θεού, φαίνεται ότι αγνοούσε τη λεπτή έννοια της πιθανότητας. Το γεγονός ότι δεν μπορούμε ούτε να αποδείξουμε ούτε να διαψεύσουμε την ύπαρξη κάποιου πράγματος δεν καθιστά την ύπαρξη και τη μη ύπαρξή του ισοτίμες. Δεν νομίζω ότι ο Huxley θα διαφωνούσε επ' αυτού, και υποψιάζομαι ότι, όταν έδινε την αντίθετη εντύπωση, στην πραγματικότητα υποχωρούσε ως προς ένα ζήτημα, ώστε να διασφαλίσει την αποδοχή της άποψής του σχετικά με κάποιο άλλο. Όλοι έχουμε κάνει το ίδιο, κάποιες φορές.

Αντίθετα με τον Huxley, θα υποστηρίξω ότι η ύπαρξη του Θεού είναι επιστημονική υπόθεση όπως και κάθε άλλη. Μολονότι δύσκολα ελέγχεται στην πράξη, ανήκει στην κατηγορία τού ΠΑΠ, όπως και οι διαφωνίες σχετικά με τις εξαφανίσεις ειδών κατά το Πέρμιο ή το Κρητιδικό. Η ύπαρξη ή η μη ύπαρξη του Θεού συνιστά επιστημονικό δεδομένο σχετικά με το Σύμπαν, δεδομένο το οποίο είναι ανακαλύψιμο, αν όχι στην πράξη, τουλάχιστον κατ' αρχήν. Εάν ο Θεός υπήρχε, και αποφάσιζε να το φανερώσει, θα μπορούσε να τερματίσει ο ίδιος την αντιπαράθεση με ένα αποστομωτικό επιχείρημα υπέρ του, παταγωδώς και κατηγορηματικώς. Αλλά ακόμη κι αν η ύπαρξη του Θεού δεν αποδειχθεί ή δεν διαψευστεί ποτέ με βεβαιότητα με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, τα υπάρχοντα στοιχεία και η λογική μπορούν να οδηγήσουν σε έναν υπολογισμό της πιθανότητας να υπάρχει, η οποία θα διαφέρει πολύ από το 50%.

Ας πάρουμε λοιπόν στα σοβαρά την ιδέα ενός φάσματος πιθανοτήτων, και ας τοποθετήσουμε τις ανθρώπινες κρίσεις σχετικά με την ύπαρξη του

Θεού σε διαφορετικά σημεία του, μεταξύ δύο αντίθετων άκρων βεβαιότητας. Το φάσμα είναι συνεχές, αλλά μπορεί να αναπαρασταθεί με τα εξής επτά σημαντικά σημεία:

1. Πιθανότητα 100% υπέρ της ύπαρξης του Θεού. Ισχυρά θειστής. Όπως είπε και ο C.G. Jung, «Δεν πιστεύω, γνωρίζω».
2. Πολύ μεγάλη πιθανότητα αλλά λιγότερη από 100%. *De facto* θειστής. «Δεν μπορώ να ξέρω με βεβαιότητα, αλλά έχω ισχυρή πίστη στον Θεό και περνώ τη ζωή μου αποδεχόμενος ότι υπάρχει».
3. Πιθανότητα πάνω από 50% αλλά όχι πολύ μεγαλύτερη. Τυπικός αγνωστικιστής, με κλίση όμως προς το θείσμό. «Διατηρώ πολλές αμφιβολίες, αλλά τείνω να πιστεύω ότι υπάρχει Θεός».
4. Πιθανότητα ακριβώς 50%. Πλήρως και αμερόληπτα αγνωστικιστής. «Η ύπαρξη και η μη ύπαρξη του Θεού έχουν ακριβώς ίσες πιθανότητες».
5. Πιθανότητα μικρότερη από 50% αλλά όχι πολύ μικρότερη. Τυπικός αγνωστικιστής αλλά με κλίση προς τον αθεισμό. «Δεν γνωρίζω αν ο Θεός υπάρχει ή όχι, αλλά κλίνω προς το σκεπτικισμό».
6. Πολύ μικρή πιθανότητα, αλλά μεγαλύτερη από μηδέν. *De facto* αθειστής. «Δεν μπορώ να γνωρίζω με βεβαιότητα, αλλά νομίζω ότι η ύπαρξη του Θεού είναι ελάχιστα πιθανή και περνώ τη ζωή μου αποδεχόμενος ότι δεν υπάρχει Θεός».
7. Ισχυρά αθειστής. «Γνωρίζω ότι δεν υπάρχει Θεός, με την ίδια βεβαιότητα που ο Jung “γνωρίζει” ότι υπάρχει».

Θα εκπλησσούμουν αν έβρισκα πολλούς ανθρώπους στην έβδομη κατηγορία, αλλά την περιλαμβάνω και αυτή —για λόγους συμμετρίας προς την κατηγορία 1, η οποία είναι αρκετά πολυπληθής. Η ίδια η φύση της πίστης επιτρέπει τη διατήρηση μιας πεποίθησης απουσία αποχρώντων λόγων (ο Jung πίστευε επίσης ότι ορισμένα βιβλία στο ράφι του εκρήγνυντο αυθόρμητα με έναν δυνατό κρότο). Οι αθειστές δεν έχουν καθόλου πίστη και η λογική από μόνη της δεν θα μπορούσε ποτέ να ωθήσει κάποιον στην απόλυτη πεποίθηση ότι κάτι δεν υπάρχει, πέραν πάσης αμφιβολίας. Επομένως, η έβδομη κατηγορία είναι εκ των πραγμάτων πιο ολιγομελής από τη διαμετρικά αντίθετή της, την πρώτη κατηγορία, η οποία έχει πολλούς «αφοσιωμένους» κατοίκους. Τον εαυτό μου τον κατατάσσω στην έκτη κατηγορία, αλλά με κλίση προς την έβδομη —είμαι αγνωστικιστής μόνο στο βαθμό όπου είμαι αγνωστικιστής και σχετικά με τις νεράιδες στο βάθος του κήπου.

Το φάσμα των πιθανοτήτων λειτουργεί καλά για τον ΠΑΠ. Εκ πρώτης όψεως, φαίνεται δελεαστικό το να τοποθετήσει κανείς τον ΜΑΚ στο μέσον του φάσματος, αποδίδοντας στην ύπαρξη του Θεού πιθανότητα 50%, αλλά δεν είναι σωστό. Οι αγνωστικιστές τύπου ΜΑΚ διατείνονται ότι δεν μπορούμε να πούμε τίποτε, είτε προς τη μία κατεύθυνση είτε προς την άλλη, σχετικά με το ερώτημα για την ύπαρξη του Θεού. Η ερώτηση αυτή, σύμφωνα με τους αγνωστικιστές του ΜΑΚ, είναι αδύνατον να απαντηθεί κατ' αρχήν, και έτσι αρνούνται κατηγορηματικά να τοποθετηθούν οπουδήποτε εντός του φάσματος των πιθανοτήτων. Το γεγονός ότι δεν μπορώ να γνωρίζω αν στο δικό σου κόκκινο αντιστοιχεί το δικό μου πράσινο δεν συνεπάγεται ότι η πιθανότητα να αληθεύει η εν λόγω πρόταση ισούται με 50%. Η συγκεκριμένη πρόταση στερείται πλήρως νοήματος, οπότε δεν είναι δυνατόν να της αποδοθεί κάποια πιθανότητα. Εντούτοις, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αποτελεί σύννηθες λάθος να κάνει κάποιος το λογικό άλμα από την προκειμένη —ότι το ερώτημα της ύπαρξης του Θεού είναι θεωρητικώς αδύνατον να απαντηθεί— στο συμπέρασμα ότι η ύπαρξη και η μη ύπαρξή του έχουν ίσες πιθανότητες.

Η ίδια πλάνη μπορεί να εκφραστεί και μέσω της συζήτησης σχετικά με το ποιος φέρει το βάρος της απόδειξης· με τούτη τη μορφή παρουσιάζεται γλαφυρά στην παραβολή του Bertrand Russell για την ουράνια τοαγιέρα:

Πολλοί θρήσκοι μιλούν σαν να υποχρεούνται οι σκεπτικιστές να διαψεύσουν τα παραδεδομένα δόγματα, και όχι σαν να πρέπει να τα αποδείξουν όσοι τα πιστεύουν. Αυτό φυσικά είναι λάθος. Αν εγώ έλεγα ποτέ ότι ανάμεσα στη Γη και στον Άρη υπάρχει μια πορσελάνινη τοαγιέρα που περιφέρεται γύρω από τον Ήλιο σε ελλειπτική τροχιά, κανένας δεν θα μπορούσε να διαψεύσει την πρότασή μου —υπό την προϋπόθεση ότι θα είχα μεριμνήσει να προσθέσω πως η τοαγιέρα είναι τόσο μικρή ώστε δεν μπορεί να παρατηρηθεί ακόμη και με τα πιο ισχυρά μας τηλεσκόπια. Εάν όμως έφτανα στο σημείο να πω ότι, εφόσον η πρότασή μου δεν μπορεί να διαψευστεί, η αμφισβήτησή της από την ανθρώπινη λογική αποτελεί ασυγχώρητο θράσος, τότε θα θεωρούνταν, και πολύ σωστά, ότι λέω ανοησίες. Εάν όμως η ύπαρξη μιας τέτοιας τοαγιέρας βεβαιωνόταν από αρχαία βιβλία, διδασκόταν ως ιερή αλήθεια κάθε Κυριακή και ενσταλαζόταν στο νου των παιδιών στο σχολείο, οι ενδοιασμοί κάποιου για το αν θα έπρεπε να πιστέψει στην ύπαρξή της θα αποτελούσαν πλέον σημάδι εκκεντρικότητας, και ο αμφισβητίας θα δεχόταν τις φροντίδες του ψυχιάτρου —σε μια πιο πεφωτισμένη εποχή— ή εκείνες του ιεροεξεταστή —σε κάποια παλαιότερη.³¹

Ας μην αναλώσουμε άλλο το χρόνο μας εξηγώντας για ποιο λόγο κανένας, απ' όσο τουλάχιστον γνωρίζω, δεν λατρεύει τσαγιέρες.* Αν μας πίεζαν όμως, δεν θα διστάζαμε να δηλώσουμε την ισχυρή μας πεποίθηση ότι σίγουρα δεν υπάρχει τσαγιέρα σε τροχιά στο Διάστημα. Εντούτοις, από μια αυστηρώς λογική σκοπιά, θα έπρεπε να δηλώνουμε όλοι *αγνωστικιστές ως προς την τσαγιέρα*: δεν μπορούμε να αποδείξουμε με βεβαιότητα ότι δεν υπάρχει ουράνια τσαγιέρα. Στην πράξη, επομένως, απομακρυνόμαστε από τον αγνωστικισμό ως προς την τσαγιέρα και πλησιάζουμε τον *ατσαγιερισμό*.

Ένας φίλος μου που ανατράφηκε με τις αρχές του ιουδαϊσμού και συνεχίζει να τηρεί την αργία του Σαββάτου και άλλα ιουδαϊκά έθιμα από αφοσίωση στην πολιτισμική κληρονομιά του, περιγράφει τον εαυτό του ως «αγνωστικιστή ως προς τη νεράιδα των δοντιών». Θεωρεί ότι η ύπαρξη του Θεού δεν είναι πιθανότερη από την ύπαρξη της νεράιδας των δοντιών. Καμία από τις δύο υποθέσεις δεν μπορεί να διαψευστεί, αλλά αμφότερες έχουν εξίσου ελάχιστες πιθανότητες να ισχύουν. Ο ίδιος είναι αθεϊστής στον ίδιο μεγάλο βαθμό που είναι και ανεραϊδιστής και αγνωστικιστής σχετικά και με τα δύο, στον ίδιο μικρό βαθμό.

Η τσαγιέρα τού Russell αντιπροσωπεύει, φυσικά, ένα άπειρο πλήθος πραγμάτων των οποίων την ύπαρξη μπορούμε να συλλάβουμε αλλά όχι να διαψεύσουμε. Ο Clarence Darrow, αμερικανός μεγαλοδικηγόρος, είπε: «Δεν πιστεύω στον Θεό όπως δεν πιστεύω και στη Μαμά Χήνα».** Ο δημοσιογράφος Andrew Mueller υποστηρίζει ότι η προσχώρηση σε μια ορισμένη θρησκεία «δεν είναι περισσότερο ή λιγότερο παράξενο πράγμα από το να επιλέξει κανείς να πιστεύει ότι η υφήλιος έχει σχήμα ρόμβου και ότι την ξεγέννησαν από το Σύμπαν με τις δαγκάνες τους δύο γιγάντιοι πράσινοι αστακοί με τα ονόματα Εσμεράλδα και Κιθ».³² Ένα άλλο παράδειγμα είναι ο αόρατος, άυλος, ανεπαίσθητος μονόκερως, τη διάψευση του οποίου επιχειρούν κάθε χρόνο τα παιδιά στο Camp Quest.*** Τη στιγμή τούτη, μια

* Ίσως βιάστηκα να το πω. Η *Independent* της 5ης Ιουνίου 2005 δημοσίευσε το ακόλουθο: «Επίσημες πηγές της Μαλαισίας αναφέρουν ότι τα μέλη κάποιας θρησκευτικής αίρεσης που έκτισε μια ιερή τσαγιέρα σε μέγεθος σπιτιού έχουν παραβιάσει τους κανονισμούς της πολεοδομίας». Βλ. επίσης το ειδησεογραφικό δελτίο του BBC στη διεύθυνση <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/4692039.stm>.

** Η Mother Goose (Μαμά Χήνα) είναι φανταστικό πρόσωπο, που υποτίθεται ότι επινόησε τραγουδάκια για μικρά παιδιά. (Σ.τ.μ.)

*** Το Camp Quest (Κατασκήνωση της αναζήτησης) οδηγεί τον αμερικανικό θεσμό της καλοκαιρινής κατασκήνωσης προς μια αξιοθαύμαστη κατεύθυνση. Σε αντίθεση με άλλες θερινές κατασκηνώσεις οι οποίες διαπνέονται από θρησκευτικά ή προσκοπικά ιδεώδη, το Camp Quest, που ιδρύθηκε από τους Edwin και Helen Kagin στο Κεντάκι, διευθύνεται από ουμανιστές θιασώτες της εκκοσμίκευσης. Τα παιδιά ενθαρρύνονται να σκέ-

δημοφιλής θεότητα στο Διαδίκτυο —και εξίσου μη διαψεύσιμη όσο και ο Ιεχωβά ή οποιαδήποτε άλλη θεότητα— είναι το Ιπτάμενο Τέρας των Μακαρονιών, και υπάρχουν πολλοί που διατείνονται ότι τους έχει αγγίξει με τη μακαρονοειδή του απόφυση.³³ Χάρηκα ιδιαίτερα όταν είδα ότι το *Ευαγγέλιο του Ιπτάμενου Τέρατος των Μακαρονιών* έχει πλέον εκδοθεί και σε βιβλίο,³⁴ με μεγάλη επιτυχία. Δεν το διάβασα, αλλά γιατί να διαβάσει κανείς ένα ευαγγέλιο όταν γνωρίζει ότι λέει την αλήθεια; Παρεμπιπτόντως —όπως αναμενόταν— ένα μεγάλο σχίσμα έχει ήδη δικάσει τους πιστούς, με αποτέλεσμα τη δημιουργία της *Αναμορφωμένης Εκκλησίας του Ιπτάμενου Τέρατος των Μακαρονιών*.³⁵

Με όλα τούτα τα υπερβολικά παραδείγματα θέλω να δείξω ότι, μολονότι δεν επιδέχονται διάψευση, κανένας δεν θεωρεί ότι η ύπαρξη και η μη ύπαρξή τους έχουν ίσες πιθανότητες. Ο Russell υποστήριζε ότι η απόδειξη βαρύνει αυτούς που πιστεύουν, και όχι εκείνους που δεν πιστεύουν. Εγώ υποστηρίζω ότι οι πιθανότητες ύπαρξης της τοαγιέρας (ή του Ιπτάμενου Τέρατος των Μακαρονιών, ή της Εσμεράλδας και του Κιθ ή του μονόκερω κ.λπ.) δεν είναι ίσες με τις πιθανότητες μη ύπαρξής της.

Το γεγονός ότι οι διαστημικές τοαγιέρες και οι νεράιδες των δοντιών είναι ανεπίδεκτες διάψευσης δεν θεωρείται από κανέναν λογικό άνθρωπο ως το είδος του συμπεράσματος που θα έκρινε την όποια ενδιαφέρουσα αντιπαράθεση. Κανένας μας δεν αισθάνεται την υποχρέωση να διαψεύσει την ύπαρξη των εκατομμυρίων παρατραβηγμένων πραγμάτων που μπορεί να παραγάγει μια αστεϊρευτη ή καλπάζουσα φαντασία. Έχω ανακαλύψει και εφαρμόζω μια αρκετά διασκεδαστική στρατηγική όταν με ρωτούν αν είμαι άθεος: επισημαίνω ότι και ο ερωτών είναι άθεος όσον αφορά τον Δία, τον Απόλλωνα, τον Άρμωνα Ρα, τον Μίθρα, τον Βάαλ, τον Θωρ, τον Βόταν, το Χρυσό Μόσχο και το Ιπτάμενο Τέρας των Μακαρονιών. Εγώ απλώς προχωρώ κατά έναν ακόμα θεό.

Όλοι θεωρούμε ότι δικαιούμαστε να εκφράσουμε τον εξαιρετικά έντονο σκεπτικισμό μας ως το σημείο μάλιστα της απεριφραστης δυσπιστίας —με τη διαφορά ότι, όσον αφορά τους μονόκερους, τις νεράιδες των δοντιών και τους θεούς της αρχαίας Ελλάδας, της Ρώμης, της Αιγύπτου και των Βίκινγκς, δεν υπάρχει (σήμερα) ανάγκη να μπούμε σε τέτοιο κόπο. Στην περίπτωση του αβραμικού Θεού, ωστόσο, πρέπει να μπούμε στον κόπο, διότι

πτονται ανεξάρτητα και κριτικά, ενώ ταυτόχρονα διασκεδάζουν με όλες τις συνήθειες υπαίθριες δραστηριότητες (www.camp-quest.org). Και άλλες τέτοιες κατασκηνώσεις με παρόμοια ιδεώδη έχουν ξεφυτρώσει κιόλας στο Τενεσί, στη Μινεσότα, στο Μίσιγκαν, στο Οχάιο και στον Καναδά.

μια μεγάλη μερίδα των ανθρώπων με τους οποίους μοιραζόμαστε τον πλανήτη διατηρούν πράγματι την ισχυρή πεποίθηση ότι υπάρχει. Η τσαγιέρα του Russell δείχνει ότι η ευρύτατα διαδεδομένη πίστη στον Θεό, εν συγκρίσει με την πίστη σε ουράνιες τσαγιέρες, δεν επιφορτίζει τη λογική με το βάρος της απόδειξης· ίσως τελικά και να την επιφορτίζει όμως, για λόγους πρακτικής πολιτικής. Η αδυναμία απόδειξης της μη ύπαρξης του Θεού είναι αποδεκτή και τετριμμένο θέμα, έστω και μόνο υπό την έννοια ότι δεν μπορούμε ποτέ να αποδείξουμε με απόλυτη βεβαιότητα τη μη ύπαρξη οποιουδήποτε πράγματος. Σημασία δεν έχει το αν η ύπαρξη του Θεού μπορεί ή όχι να διαψευστεί (που δεν μπορεί), αλλά το αν η ύπαρξή του είναι πιθανή. Πρόκειται για άλλο ζήτημα. Ορισμένα πράγματα τα οποία δεν επιδέχονται διάψευση κρίνονται, πολύ λογικά, ως πολύ λιγότερο πιθανά απ' ό,τι άλλα, παρομοίως ανεπίδεκτα διάψευσης πράγματα. Δεν υπάρχει κανένας λόγος να θεωρούμε ότι το ερώτημα της ύπαρξης του Θεού δεν γίνεται να τοποθετηθεί στο φάσμα των πιθανοτήτων. Και οπωσδήποτε δεν είναι λογικό να υποθέτουμε ότι, μόνο και μόνο επειδή η ύπαρξη του Θεού δεν μπορεί να αποδειχθεί ή να διαψευστεί, η πιθανότητα της ύπαρξής του ισούται με 50%. Το αντίθετο, μάλιστα, όπως πρόκειται να δούμε.

NOMA

Όπως ο Thomas Huxley υποχώρησε και προσποιήθηκε ότι συμμερίζεται τον εντελώς αμερόληπτο αγνωστικισμό —ο οποίος βρίσκεται ακριβώς στο μέσον του φάσματός μου με τα επτά σημεία—, έτσι και οι θεϊστές κάνουν το ίδιο από την αντίθετη κατεύθυνση, και για έναν παρόμοιο λόγο. Ο θεολόγος Alister McGrath το καθιστά κεντρικό ζήτημα στο βιβλίο του *Dawkins' God: Genes, Memes and the Origin of Life* (Ο Θεός του Dawkins. Γονίδια, μιμίδια και η προέλευση της ζωής). Πράγματι, ύστερα από μια αξιοθαύμαστα αντικειμενική σύνοψη του επιστημονικού μου έργου, ιδού το μοναδικό επιχείρημα που φαίνεται να μου αντιτάσσει: το αναντίρρητο αλλά και απογοητευτικά ανίσχυρο επιχείρημα ότι δεν μπορεί κανείς να διαψεύσει την ύπαρξη του Θεού. Σελίδα τη σελίδα, καθώς διάβαζα τον McGrath, έπιασα τον εαυτό μου να γράφει τη λέξη «τσαγιέρα» στα περιθώρια των σελίδων. Επικαλούμενος και πάλι τον T.H. Huxley, ο McGrath λέει: «Αγανακτισμένος πλέον και με τους θεϊστές και με τους αθεϊστές, καθώς αμφότεροι έκαναν ματαιώς δογματικές δηλώσεις βάσει ανεπαρκών εμπειρικών στοιχείων, ο Huxley δήλωσε ότι το ερώτημα της ύπαρξης του Θεού δεν μπορούσε να απαντηθεί με βάση την επιστημονική μέθοδο».

Ο McGrath συνεχίζει παραθέτοντας σχόλια του Stephen Jay Gould, στο

ίδιο πνεύμα: «Το λέω σε όλους τους συναδέλφους μου, όπως το έχω επαναλάβει εκατομμύρια άλλες φορές (από τις ακαδημαϊκές συζητήσεις έως τις εμπειριστατωμένες πραγματείες): η επιστήμη απλώς δεν μπορεί (με τις δόκιμες μεθόδους της) να αποφανθεί ως προς τη δυνατότητα να εμποτευτεί η Φύση από τον Θεό. Δεν την επιβεβαιώνουμε ούτε και την αρνούμαστε· απλώς δεν μπορούμε να εκφέρουμε κρίση επ' αυτού ως επιστήμονες». Εκτός από τον πλήρη αυτοπεποίθησης, σχεδόν εκφοβιστικό τόνο της καταγορηματικής δήλωσης του Gould, ποια, άραγε, είναι η αιτιολόγησή της; Γιατί, λοιπόν, δεν θα έπρεπε να εκφέρουμε κρίση για τον Θεό, ως επιστήμονες; Και γιατί η τοαγίερα τού Russell ή το Ιπτάμενο Τέρας των Μακαρωνιών δεν βρίσκονται εξίσου στο απυρόβλητο απέναντι στον επιστημονικό σκεπτικισμό; Όπως θα υποστηρίξω σύντομα, ένα σύμπαν με κάποιον δημιουργικό επόπτη θα ήταν πολύ διαφορετικό είδος σύμπαντος από εκείνο που δεν θα είχε τέτοιο επόπτη. Γιατί, λοιπόν, αυτό δεν αποτελεί επιστημονικό ζήτημα;

Σε ένα από τα λιγότερο εκτιμώμενα βιβλία του, το *Rocks of Ages* (Βράχοι των αιώνων),* ο Gould ώθησε την τέχνη της ευελιξίας έως τη δουλική επίκυψη. Εκεί εισήγαγε το ακρωνύμιο NOMA από τη φράση non-overlapping magisteria (μη επικαλυπτόμενες περιοχές δικαιοδοσίας):**

Το δίκτυο, ή η περιοχή δικαιοδοσίας, της επιστήμης καλύπτει την εμπειρική σφαίρα: από τι είναι φτιαγμένο το Σύμπαν (δεδομένα) και γιατί λειτουργεί με αυτό τον τρόπο (θεωρία). Η περιοχή δικαιοδοσίας της θρησκείας εκτείνεται στα ερωτήματα για το έσχατο νόημα και τις ηθικές αξίες. Αυτές οι δύο περιοχές δικαιοδοσίας δεν επικαλύπτονται και ούτε περιέχουν όλες τις όψεις της αναζήτησης της αλήθειας (σκεφθείτε, για παράδειγμα, την περιοχή δικαιοδοσίας της τέχνης και το νόημα του κάλλους). Για να αναφέρω τα παλαιά κλισέ, η επιστήμη ασχολείται με την ηλικία των βράχων, και η θρησκεία με το βράχο των αιώνων· η επιστήμη μελετά την πορεία των ουρανών και η θρησκεία την πορεία προς τους ουρανοίς.

Όλα τούτα ακούγονται πάρα πολύ ωραία —έως ότου τα σκεφθεί κανείς

* *Rock of Ages*: γνωστός χριστιανικός ύμνος, καθβινικής έμπνευσης, χρονολογούμενος από τα τέλη του 18ου αιώνα. (Σ.τ.μ.)

** Η έκφραση non-overlapping magisteria παραπέμπει στον όρο *magisterium*, ο οποίος, για την Καθολική Εκκλησία, σημαίνει το ανώτατο όργανο διδασχής, αποτελούμενο από τον πάπα και τους επισκόπους, με αποκλειστική δικαιοδοσία να ερμηνεύει τα ιερά κείμενα και να διατυπώνει δόγματα. (Σ.τ.μ.)

λίγο περισσότερο. Ποια είναι εκείνα τα έσχατα ερωτήματα, που, όταν τίθενται, η επιστήμη οφείλει να παραμερίζει με πολύ σεβασμό μπροστά στη θρησκεία;

Ο Martin Rees, ο διακεκριμένος αστρονόμος τού Καίμπριτζ στον οποίο έχω ήδη αναφερθεί, αρχίζει το βιβλίο του *Our Cosmic Habitat* (Το κοσμικό μας ενδιαίτημα) θέτοντας δύο πιθανά έσχατα ερωτήματα και δίνοντας μια ευνοϊκή προς την έννοια των ΝΟΜΑ απάντηση. «Το κατεξοχήν μυστήριο είναι το γιατί υπάρχει καν κάτι. Τι εμφυσά ζωή στις εξισώσεις και τις ενεργοποιεί σε ένα πραγματικό Σύμπαν; Τέτοιου είδους ερωτήματα όμως βρίσκονται πέρα από τις δυνατότητες της επιστήμης: ανήκουν στην περιοχή των φιλοσόφων και των θεολόγων». Θα προτιμούσα να πω ότι, εάν πράγματι βρίσκονται πέρα από την επιστήμη, τότε σίγουρα βρίσκονται πέρα και από την περιοχή των θεολόγων (και πολύ αμφιβάλλω αν οι φιλόσοφοι θα ευχαριστούσαν τον Martin Rees που τους στοιβάζει μαζί με τους θεολόγους). Μπαίνω στον πειρασμό να προχωρήσω περαιτέρω και να αναρωτηθώ με ποια έννοια, τέλος πάντων, μπορεί να θεωρηθεί ότι οι θεολόγοι έχουν μια περιοχή. Κάθε φορά που τη θυμάμαι, εξακολουθεί να μου φαίνεται πολύ αστεία η παρατήρηση την οποία είχε κάνει ένας πρώην διευθυντής του κολεγίου μου στην Οξφόρδη. Κάποιος απόφοιτος της θεολογίας είχε υποβάλει αίτηση για υποτροφία ως νέος ερευνητής, αλλά το θέμα της διδακτορικής του διατριβής στη χριστιανική θεολογία ώθησε το διευθυντή να πει: «Έχω σοβαρότατες αμφιβολίες σχετικά με το αν καν αποτελεί καθ' οιανδήποτε έννοια θέμα».

Τι είδους ειδημοσύνη, που δεν διαθέτουν οι επιστήμονες, μπορούν να καταθέσουν οι θεολόγοι όσον αφορά θεμελιώδη κοσμολογικά ερωτήματα; Σε κάποιο άλλο βιβλίο μου είχα αναφέρει την απάντηση ενός αστρονόμου από την Οξφόρδη, ο οποίος, όταν του έθεσα ένα από αυτά τα θεμελιώδη ερωτήματα, είπε: «Α, τώρα βγαίνουμε από την επικράτεια της επιστήμης. Εδώ πρέπει να παραδώσω τη σκυτάλη στον καλό μας φίλο τον εφημέριο». Δεν ήμουν εκείνη τη στιγμή αρκετά ετοιμόλογος για να δώσω την απάντηση που αργότερα έγραψα: «Μα γιατί στον εφημέριο; Γιατί όχι στον κηπουρό ή στο μάγειρα;». Γιατί οι επιστήμονες δείχνουν αυτό τον πειθήνιο σεβασμό μπροστά στις φιλοδοξίες των θεολόγων, όσον αφορά ερωτήματα τα οποία οι θεολόγοι σίγουρα δεν είναι περισσότερο αρμόδιοι από τους επιστήμονες να απαντήσουν;

Έχει καταντήσει πλέον κουραστικό κλισέ (και, σε αντίθεση με πολλά άλλα κλισέ, δεν αληθεύει καν) ότι η επιστήμη ασχολείται με ερωτήματα για το πώς, αλλά μόνο η θεολογία είναι κατάλληλα εξοπλισμένη για να απαντήσει σε ερωτήματα σχετικά με το γιατί. Τι, επιτέλους, είναι μια ερώτηση για το γιατί; Όποια πρόταση αρχίζει με τη λέξη «γιατί» δεν συνιστά απαραίτη-

τα και δόκιμη ερώτηση. Γιατί οι μονόκεροι είναι κούφιοι; Μερικές ερωτήσεις απλούστατα δεν αξίζουν απάντηση. Τι χρώμα έχει η αφαίρεση; Τι μυρωδιά έχει η ελπίδα; Το γεγονός ότι μια ερώτηση μπορεί να εκφραστεί ως γραμματικώς ορθή πρόταση δεν σημαίνει ότι έχει νόημα, ή ότι δικαιούται την αμέριστη προσοχή μας. Και, ακόμη κι αν το ερώτημα είναι πραγματικό, το γεγονός ότι δεν μπορεί η επιστήμη να το απαντήσει δεν σημαίνει απαραίτητα ότι μπορεί να το απαντήσει η θρησκεία.

Ίσως υπάρχουν μερικά πραγματικά βαθιά και πλήρη νοήματος ερωτήματα τα οποία θα βρίσκονται για πάντα πέρα από τις δυνατότητες της επιστήμης. Ίσως η κβαντική θεωρία να βρίσκεται ήδη ενώπιον του ανεξιχνίαστου. Αλλά αν η επιστήμη δεν μπορεί να απαντήσει κάποιο έσοχατο ερώτημα, τι μας κάνει να πιστεύουμε ότι μπορεί να το απαντήσει η θρησκεία; Υποψιάζομαι ότι ούτε ο αστρονόμος τού Καίμπριτζ ούτε εκείνος της Οξφόρδης πίστευαν πράγματι ότι οι θεολόγοι είχαν οποιαδήποτε ειδικότητα που θα τους επέτρεπε να απαντήσουν ερωτήματα τόσο θεμελιώδη ώστε να αδυνατεί να τα απαντήσει η επιστήμη. Υποψιάζομαι ότι και οι δύο αστρονόμοι, για μία ακόμα φορά, ελίσσονταν για να φανούν ευγενικοί: οι θεολόγοι δεν έχουν και τίποτε σημαντικό να πουν για οτιδήποτε· ας τους πετάξουμε όμως ένα ψικουλάκι κι ας τους αφήσουμε να ανησυχούν για δυο-τρία ερωτήματα που κανένας δεν μπορεί να απαντήσει —και ίσως κανένας δεν θα το καταφέρει ποτέ. Αντίθετα με τους φίλους μου τους αστρονόμους, δεν νομίζω ότι θα έπρεπε να τους ρίξουμε ούτε καν ένα ψικουλάκι. Δεν βρίσκω προς το παρόν κανέναν σημαντικό λόγο να υποθέσουμε ότι η θεολογία (σε αντίθεση με τη βιβλική ιστορία, τη λογοτεχνία κ.λπ.) αποτελεί όντως γνωστικό πεδίο υπό οποιαδήποτε έννοια.

Παρομοίως, μάλλον θα συμφωνήσουμε όλοι ότι η αρμοδιότητα της επιστήμης να προσφέρει συμβουλές που αφορούν ηθικές αξίες είναι, τουλάχιστον, αμφισβητήσιμη. Αλλά θέλει πράγματι ο Gould να παραχωρήσει στη θρησκεία το δικαίωμα να μας υπαγορεύει τι είναι καλό και τι κακό; Το γεγονός ότι δεν έχει τίποτε άλλο να συνεισφέρει στην ανθρώπινη γνώση δεν συνιστά λόγο να δώσουμε στη θρησκεία την άδεια να μας λέει τι να κάνουμε. Και σε ποια θρησκεία, επί τη ευκαιρία; Σε εκείνη με την οποία έτυχε να ανατραφούμε; Και σε ποιο κεφάλαιο, και σε ποιο βιβλίο της Βίβλου θα έπρεπε να στραφούμε —διότι κάθε άλλο παρά συμφωνούν μεταξύ τους, και μάλιστα μερικά είναι απεχθή, με οποιοδήποτε λογικό κριτήριο. Πόσοι από εκείνους που επιμένουν στην κυριολεκτική ερμηνεία της Βίβλου έχουν διαβάσει αρκετά μεγάλο τμήμα της ώστε να διαπιστώσουν ότι προβλέπει την ποινή του θανάτου για τη μοικεία, για το μάζεμα ξύλων την ημέρα του Σαββάτου και για την αυθάδεια των τέκνων προς τους γονείς τους; Αν απορρίψουμε το *Δευτερονόμιον* και το *Λευϊκόν* (όπως κάνουν όλοι οι πεφωτισμέ-

νοι της εποχής μας), με ποια κριτήρια αποφασίζουμε ποιες από τις ηθικές αξίες της θρησκείας θα *αποδεχθούμε*; Ή μήπως πρέπει να ξεψαχνίσουμε όλες τις θρησκείες του κόσμου ώσπου να βρούμε κάποια που οι διδασχές της να μας ταιριάζουν; Αν ναι, και πάλι πρέπει να ρωτήσουμε: με ποιο κριτήριο θα επιλέξουμε; Από την άλλη, αν πράγματι διαθέτουμε ανεξάρτητα κριτήρια ώστε να επιλέγουμε μεταξύ διαφορετικών θρησκευτικών δεοντολογιών, γιατί να μην παρακάμψουμε το μεσάζοντα και να μην προχωρήσουμε κατευθείαν στην ηθική επιλογή χωρίς ανάμειξη της θρησκείας; Θα επανέλθω σε τούτα τα ερωτήματα στο Κεφάλαιο 7.

Πραγματικά, πιστεύω ότι ο Gould δεν εννοούσε αρκετά από όσα έγραψε στο *Rocks of Ages*. Όπως προανέφερα, όλοι έχουμε υποχωρήσει σε κάποιες περιπτώσεις για να μη δυσαρεστήσουμε κάποιον ανάξιο αλλά ισχυρό αντίπαλο, και το μόνο που μπορώ να συμπεράνω είναι ότι ο Gould έκανε ακριβώς αυτό. Είναι ωστόσο πιθανό να εννοούσε πράγματι την κατηγορηματική δήλωσή του ότι η επιστήμη δεν έχει απολύτως τίποτε να πει σχετικά με το ερώτημα της ύπαρξης του Θεού: «Δεν την επιβεβαιώνουμε ούτε και την αρνούμαστε· απλώς δεν μπορούμε να εκφέρουμε κρίση επ' αυτού ως επιστήμονες». Τούτο πχει σαν αγνωστικισμός του οριστικού και αμετάκλητου τύπου, ολοκληρωτικά ΜΑΚ. Υπονοεί ότι η επιστήμη δεν μπορεί να εκφέρει ούτε καν *πιθανοκρατικές* κρίσεις σχετικά με το ερώτημα. Αυτή η εντυπωσιακά, ευρύτητα διαδεδομένη πλάνη —μερικοί την επαναλαμβάνουν σαν μάντρα, αλλά λίγοι, υποψιάζομαι, την έχουν σκεφθεί καλά— ενσαρκώνει εκείνο που ονομάζω «ανεπάρκεια του αγνωστικισμού». Ο Gould, παρεμπιπτόντως, δεν ήταν αμερόληπτος αγνωστικιστής, αλλά έκλινε ισχυρά προς τον *de facto* αθεϊσμό. Αν δεν μπορούμε να πούμε τίποτε σχετικά με την ύπαρξη του Θεού, τότε σε ποια βάση διατύπωσε την παραπάνω κρίση;

Η Υπόθεση για την Ύπαρξη του Θεού υποστηρίζει ότι η πραγματικότητα μέσα στην οποία κατοικούμε περιέχει έναν υπερφυσικό παράγοντα, ο οποίος σχεδίασε το Σύμπαν και —τουλάχιστον σύμφωνα με αρκετές εκδοχές της υπόθεσης— το συντηρεί και μάλιστα παρεμβαίνει σε αυτό με θαύματα, τα οποία αποτελούν προσωρινές παραβιάσεις των δικών του, κατά τα άλλα μεγαλειωδών και αμετάβλητων, νόμων. Ο Richard Swinburne, ένας από τους κορυφαίους θεολόγους της Βρετανίας, είναι εντυπωσιακά σαφής πάνω στο ζήτημα, στο βιβλίο του *Is There a God?* (Υπάρχει Θεός;):

Αυτό που ισχυρίζεται ο θεϊστής σχετικά με τον Θεό είναι ότι Εκείνος έχει τη δύναμη να δημιουργεί, να συντηρεί ή να εκμηδενίζει τα πάντα, μικρά ή μεγάλα. Και μπορεί επίσης να κάνει αντικείμενα να κινούνται ή να πράττει οτιδήποτε άλλο [...]. Έχει τη δυνατότητα να κάνει τους πλανήτες να κινούνται με τον τρόπο που ανακάλυψε ο Kepler ή να κά-

νει την πυρρίδα να εκρήγνυται όταν της βάζουμε φωτιά με ένα σπύρτο ή μπορεί να κάνει τους πλανήτες να κινηθούν με εντελώς διαφορετικούς τρόπους, και τις χημικές ουσίες να εκρήγνυται —ή όχι— κάτω από τελειώς διαφορετικές συνθήκες από εκείνες που τώρα διέπουν τη συμπεριφορά τους. Ο Θεός δεν περιορίζεται από τους νόμους της Φύσης. Εκείνος τους δημιουργεί και μπορεί να τους αλλάξει ή να τους καταργήσει —αν το επιλέξει.

Πανεύκολο, έτσι; Ό,τι κι αν είναι όμως τούτο, σίγουρα προχωρεί πολύ πέρα από τις ΝΟΜΑ. Και, ό,τι κι αν υποστηρίζουν, όσοι επιστήμονες προσυπογράφουν τις «μη επικαλυπτόμενες περιοχές δικαιοδοσίας» πρέπει να παραδεχθούν ότι ένα σύμπαν με έναν υπερφυσικό, ευφυή δημιουργό αποτελεί πολύ διαφορετικό είδος σύμπαντος από εκείνο το οποίο δεν έχει τέτοιο δημιουργό. Η διαφορά ανάμεσα στα δύο υποθετικά σύμπαντα δεν θα μπορούσε να είναι περισσότερο θεμελιώδης, κατ' αρχήν, έστω κι αν δεν είναι εύκολο να την εξετάσει κανείς στην πράξη. Και αυτή η διαφορά υπονομεύει την αυτάρεσκη, θελκτική επιταγή ότι η επιστήμη οφείλει να σιωπά μπροστά στον κεντρικό ισχυρισμό της θρησκείας για την ύπαρξη του Θεού. Η παρουσία ή απουσία μιας δημιουργικής υπερδιάνοιας αποτελεί χωρίς καμία αμφιβολία επιστημονικό ερώτημα, έστω κι αν στην πράξη δεν έχει δοθεί —προς το παρόν τουλάχιστον— οριστική απάντηση. Το ίδιο ισχύει για την αλήθεια ή το ψεύδος των ιστοριών με θαύματα, πάνω στις οποίες βασίζονται οι θρησκείες για να εντυπωσιάζουν μυριάδες πιστούς.

Ο πατέρας του Ιησού ήταν άνθρωπος; Η μητέρα του διατήρησε την παρθενία της τη στιγμή της γέννησής του; Είτε υπάρχουν επαρκή στοιχεία για να αποφανθούμε σχετικά είτε όχι, πρόκειται για αυστηρώς επιστημονικά ερωτήματα, που κατ' αρχήν επιδέχονται οριστική απάντηση: ναι ή όχι. Ο Ιησούς πράγματι ανέστησε τον Λάζαρο από τους νεκρούς; Είναι αλήθεια ότι και ο ίδιος αναστήθηκε, τρεις ημέρες μετά τη σταύρωσή του; Για κάθε τέτοιο ερώτημα υπάρχει απάντηση, είτε μπορούμε να την ανακαλύψουμε στην πράξη είτε όχι, και τούτη είναι μια αυστηρά επιστημονική απάντηση. Στην ελάχιστη πιθανή περίπτωση όπου θα είχαμε ποτέ στη διάθεσή μας σχετικά στοιχεία, θα έπρεπε να χρησιμοποιήσουμε αμιγώς και εξ ολοκλήρου επιστημονικές μεθόδους για να αποφανθούμε οριστικά. Για να δραματοποιήσουμε λίγο τα πράγματα, φανταστείτε ότι, χάρη σε ορισμένες ασυνήθιστες συγκυρίες, κάποιοι ιατροδικαστές αρχαιολόγοι φέρνουν κάποτε στο φως στοιχεία βασισμένα σε γενετικό υλικό, τα οποία δείχνουν ότι, όντως, ο Ιησούς δεν είχε βιολογικό πατέρα. Πιστεύετε μήπως ότι οι απολογητές της θρησκείας θα σάκωναν αδιάφορα τους ώμους και θα έλεγαν περρίπου τα εξής; «Και ποιος νοιάζεται; Τα αποδεικτικά στοιχεία στην επιστή-

μη δεν έχουν καμία σχέση με τα θεολογικά ερωτήματα. Λάθος επικράτεια! Εμάς μας απασχολούν μόνο τα εσχατολογικά ερωτήματα και οι ηθικές αξίες. Ούτε το DNA ούτε και καμία άλλη επιστημονική ένδειξη δεν θα μπορούσε ποτέ να αφορά τούτο το ζήτημα, ούτως ή άλλως.»

Η ιδέα και μόνο ακούγεται αστεία. Μπορείτε να στοιχηματίσετε με σιγουριά ότι οι απολογητές της θρησκείας θα άρπαζαν τέτοιες επιστημονικές αποδείξεις, αν ποτέ ανευρίσκονταν, και θα τις βροντοφώναζαν ως τα ουράνια. Οι NOMA αποτελούν προσφιλή σύλληψη, μόνο και μόνο επειδή δεν υπάρχουν αποδεικτικά στοιχεία τα οποία να υποστηρίζουν την Υπόθεση για την Ύπαρξη του Θεού. Μόλις εμφανιζόταν έστω και η παραμικρή υπόνοια ενδείξεων υπέρ της θρησκευτικής πίστης, οι απολογητές της θρησκείας θα πετούσαν τις NOMA από το παράθυρο, χωρίς χρονοτριβή. Αν εξαιρέσει κανείς τούς πιο καλλιεργημένους θεολόγους (αλλά και αυτοί ακόμη αρέσκονται να διηγούνται ιστορίες για θαύματα στους αδαείς, για να αυξάνουν το πλήθος του εκκλησιάσματός τους), υποθέτω ότι για πολλούς θρήσκους τα λεγόμενα «θαύματα» αποτελούν τον ισχυρότερο λόγο για να πιστεύουν· και τα θαύματα, εξ ορισμού, παραβιάζουν τις αρχές της επιστήμης.

Η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία δείχνει να προσβλέπει αφενός στις NOMA, αλλά, αφετέρου, θεωρεί την πραγματοποίηση θαυμάτων ως προσόν απαραίτητο για την αγιοποίηση κάποιου. Ο εκλιπών βασιλιάς των Βέλγων είναι υποψήφιος άγιος λόγω της θέσης που πήρε ενάντια στην έκτρωση. Τώρα μάλιστα γίνονται και ενδελεχείς έρευνες για να διαπιστωθεί μήπως μερικές θαυματουργές ιάσεις μπορούν να αποδοθούν σε προσευχές που του απευθύνθηκαν μετά το θάνατό του. Δεν αστειεύομαι. Έτσι έχουν τα πράγματα, και αυτή είναι η συνθήκη κατάσταση όσον αφορά ιστορίες αγίων. Φαντάζομαι ότι όλα τούτα φέρνουν σε αμηχανία τούς πιο φωτισμένους κύκλους της Εκκλησίας. Πάντως, αποτελεί μυστήριο για εμένα —τόσο σκοτεινό όσο τουλάχιστον και τα μυστήρια που απασχολούν τους θεολόγους— το γιατί να παραμένει στους κόλπους της Εκκλησίας ένας άνθρωπος που μπορεί να χαρακτηριστεί καλλιεργημένος.

Αν ερχόταν αντιμέτωπος με ιστορίες για θαύματα, υποθέτω ότι ο Gould θα απαντούσε με τον ακόλουθο τρόπο: Το όλο ζήτημα με τις NOMA είναι ότι αποτελούν διμερή συμβιβασμό. Από τη στιγμή που η θρησκεία εισβάλλει στο έδαφος της επιστήμης και αρχίζει να ανακατεύεται στον κόσμο της πραγματικότητας μιλώντας για θαύματα, τότε παύει πλέον να συνιστά θρησκεία όπως την εννοεί ο Gould, και η μεταξύ τους εγκάρδια συμφωνία διαλύεται. Σημειώστε όμως ότι η απαλλαγμένη από θαύματα θρησκεία που υπερασπίζεται ο Gould δεν θα γινόταν αποδεκτή από τους περισσότερους θεϊστές, οι οποίοι δείχνουν εμπράκτως την πίστη τους είτε στο στασίδι είτε πάνω στο καλάκι της προσευχής. Θα τους προξενούσε μάλιστα πολύ

βαριά απογοήτευση. Για να προσαρμόσω το σχόλιο της Αλίκης για το βιβλίο της αδελφής της πριν βρεθεί στη Χώρα των Θαυμάτων, σε τι χρησιμεύει ένας Θεός που δεν κάνει θαύματα και δεν απαντά σε προσευχές; Θυμηθείτε επίσης τον πνευματώδη ορισμό τον οποίο έδωσε ο Ambrose Bierce στο ρήμα «προσεύχομαι»: «Η αίτηση να καταργηθούν οι νόμοι του Σύμπαντος για χάρη ενός μοναδικού αιτούντος, ο οποίος μάλιστα έχει προηγουμένως εξομολογηθεί πως είναι ανάξιος». Υπάρχουν αθλητές οι οποίοι πιστεύουν ότι ο Θεός τους βοηθά να νικούν — απέναντι σε αντιπάλους οι οποίοι, όπως φαίνεται, δεν είναι λιγότερο αντάξιοι της εύνοιάς του. Υπάρχουν οδηγοί που πιστεύουν ότι ο Θεός τους φυλά μια θέση στάθμευσης — στερώντας την, καθώς φαίνεται, από κάποιον άλλο. Αυτού του τύπου ο θεϊσμός είναι δημοφιλής σε βαθμό που προκαλεί ντροπή, και φαίνεται μάλλον απίθανο να επηρεαστεί από κάτι τόσο (επιφανειακώς) λογικό όσο οι NOMA.

Παρ' όλα αυτά, ας παρακολουθήσουμε τον Gould κι ας «ψαλιδίσουμε» τη θρησκεία μας έως ότου επιτύχουμε τον ελάχιστο «παρεμβατισμό»: ούτε θαύματα ούτε προσωπική επικοινωνία ανάμεσα σε εμάς και τον Θεό προς αμφότερες τις κατευθύνσεις ούτε παιχνίδια με τους νόμους της φυσικής ούτε καταπάτηση του χώρου της επιστήμης. Το πολύ πολύ, κάποια λιγοστά ντεϊστικά «δεδομένα εισόδου» στις αρχικές συνθήκες του Σύμπαντος, έτσι ώστε, εν καιρώ, να δημιουργηθούν τα άστρα, τα φυσικά στοιχεία, η χημεία και οι πλανήτες, και να εξελιχθεί η ζωή. Είναι σίγουρα επαρκής αυτός ο διαχωρισμός; Μπορούν, αλήθεια, να επιβιώσουν οι NOMA με τούτη την πιο μετριοπαθή και σεμνή θρησκεία;

Ίσως να το πιστεύετε. Εγώ όμως υποστηρίζω ότι ακόμη και ο μη παρεμβατικός Θεός των NOMA, μολονότι θα ήταν λιγότερο βίαιος και άκαρος από τον αβραμικό Θεό, θα εξακολουθούσε να αποτελεί, αν τον εξετάζαμε δίκαια και αμερόληπτα, μια επιστημονική υπόθεση. Επανερχομαι στο θέμα μας: ένα σύμπαν μέσα στο οποίο είμαστε μόνοι — αν εξαιρέσουμε άλλα λογικά όντα που έχουν εξελιχθεί με αργούς ρυθμούς — διαφέρει πολύ από εκείνο όπου υπάρχει ένας αρχικός καθοδηγητικός παράγοντας, στο ευφυές σχέδιο του οποίου οφείλει την ύπαρξή του. Δέχομαι ότι, στην πράξη, μπορεί να μην είναι τόσο εύκολο να διακρίνουμε το ένα είδος σύμπαντος από το άλλο. Εντούτοις, υπάρχει κάτι πολύ ιδιαίτερο στην υπόθεση του έσοχατου σχεδίου και κάτι εξίσου ιδιαίτερο σχετικά με τη μόνη γνωστή εναλλακτική θεώρηση: τη βαθμιαία εξέλιξη υπό την ευρεία έννοια. Είναι σχεδόν ασυμβίβαστα διαφορετικές. Όσο καμία άλλη θεωρία, η θεωρία της εξέλιξης πράγματι προσφέρει μια εξήγηση για την ύπαρξη οντοτήτων, οι οποίες σε διαφορετική περίπτωση θα αποκλείονταν, για πρακτικούς σκοπούς, ως απίθανες. Και το συμπέρασμα της επιχειρηματολογίας αυτής, όπως θα δεί-

ξω στο Κεφάλαιο 4, αποτελεί σχεδόν θανάσιμο πλήγμα κατά της Υπόθεσης για την Υπαρξη του Θεού.

Το μεγάλο πείραμα της προσευχής

Μια διασκεδαστική, αν και αξιοθρήνητη επίσης, μελέτη περιπτώσεων σχετικά με τα θαύματα είναι το μεγάλο πείραμα της προσευχής: άραγε η προσευχή υπέρ των ασθενών βοηθά στην ανάρρωσή τους; Είναι πολύ συνηθισμένο να αναπέμπονται προσευχές, είτε κατ' ιδίαν είτε σε επίσημους τόπους λατρείας, για την ίαση αρρώστων. Ο εξάδελφος του Δαρβίνου, ο Francis Galton, υπήρξε ο πρώτος που ανέλυσε επιστημονικά την περίπτωση να φέρνει αποτέλεσμα η προσευχή υπέρ κάποιου προσώπου. Πρόσεξε ότι κάθε Κυριακή, σε πολλές εκκλησίες στη Βρετανία, ολόκληρο το εκκλησίασμα προσευχόταν δημοσίως για την καλή υγεία της βασιλικής οικογένειας. Δεν θα έπρεπε, λοιπόν, να έχουν εξαιρετική ευεξία, συγκρινόμενοι με εμάς τους υπόλοιπους, αφού για λογαριασμό μας προσεύχονται μόνο οι πιο αγαπημένοι μας άνθρωποι;* Ο Galton το εξέτασε και δεν βρήκε στατιστικές διαφορές. Η πρόθεσή του μπορεί να ήταν βέβαια σατιρική, όπως και όταν προσευχόταν πάνω σε τυχαία επιλεγμένες εκτάσεις εδάφους για να δει αν τα φυτά εκεί θα μεγάλωναν γρηγορότερα (αλλά δεν μεγάλωναν).

Πιο πρόσφατα, ο φυσικός Russell Stannard (ένας από τους τρεις γνωστότερους θρήσκους επιστήμονες της Βρετανίας, όπως θα δούμε) συμμετείχε σε μια πρωτοβουλία που χρηματοδοτήθηκε —φυσικά— από το Ίδρυμα Templeton, για να εξεταστεί πειραματικά η υπόθεση ότι η προσευχή υπέρ νοσούντων βελτιώνει την υγεία τους.³⁶

Για να διεξαχθούν σωστά τέτοιου είδους πειράματα, πρέπει να είναι διπλά-τυφλά —και αυτή η προϋπόθεση τηρήθηκε αυστηρά. Οι ασθενείς τοποθετήθηκαν, με αυστηρώς τυχαία δειγματοληψία, είτε στην πειραματική ομάδα (για την οποία απευθύνονταν προσευχές) είτε στην ομάδα ελέγχου (για την οποία δεν απευθύνονταν προσευχές). Ούτε οι ασθενείς, αλλά ούτε και οι γιατροί τους ή εκείνοι που τους φρόντιζαν, ούτε οι πειραματιστές επιτρεπόταν να γνωρίζουν για ποιους από τους ασθενείς απευθύνονταν προσευχές και ποιοι ανήκαν στην ομάδα ελέγχου. Όσοι απύθηναν τις «πειραματικές» προσευχές έπρεπε βέβαια να γνωρίζουν το όνομα του αν-

* Όταν το κολεγίό μου εξέλεξε το διευθυντή που ανέφερα προηγουμένως, οι εταίροι του κολεγίου ήπιαν στην υγεία του και στα τρία επόμενα δείπνα. Το τρίτο βράδυ, στο λόγο που εκφώνησε απαντώντας, δήλωσε με πολλή λεπτότητα: «Αισθάνομαι ήδη καλύτερα».

θρώπου για τον οποίο προσεύχονταν —αλλιώς, πώς θα ήξεραν για ποιον ακριβώς προσεύχονται; Αλλά δόθηκε μεγάλη προσοχή στο να γνωρίζουν μόνο το όνομα και το πρώτο γράμμα του επωνύμου του αντίστοιχου ατόμου. Καθώς φαίνεται, τούτο αρκούσε για να βοηθήσει τον Θεό να εντοπίζει το σωστό κρεβάτι στο νοσοκομείο.

Και μόνο η ιδέα της διεξαγωγής τέτοιων πειραμάτων αξίζει μια γενναία δόση χλευασμού —και πράγματι η μελέτη γελοιοποιήθηκε δεόντως. Απ' όσο γνωρίζω, ο κωμικός Bob Newhart δεν σκάρωσε κάποιο σχετικό σκετς, αλλά μπορώ σχεδόν να ακούσω τη φωνή του:

Πώς είπατε, Κύριε; Δεν μπορείτε να με θεραπεύσετε επειδή ανήκω στην ομάδα ελέγχου;... Α, καταλαβαίνω, οι προσευχές της θείας μου δεν αρκούν. Αλλά, Κύριε, ο κύριος Evans στο διπλανό κρεβάτι... Τι είπατε, Κύριε;... Για τον κύριο Evans γίνονταν χίλιες προσευχές την ημέρα; Μα, Κύριε, ο κύριος Evans δεν γνωρίζει χίλιους ανθρώπους... Α, αναφέρονταν σε αυτόν σαν John E. Όμως, Κύριε, πώς ξέρατε ότι δεν εννοούσαν John Ellsworth;... Α, εντάξει, χρησιμοποιήσατε την παντογνωσία σας για να καταλάβετε για ποιον John E. μιλούσαν. Μα, Κύριε...

Αγνοώντας θαρραλέα τους χλευασμούς, η ερευνητική ομάδα επέμεινε στο έργο της, ξοδεύοντας 2,4 εκατομμύρια δολάρια του Ιδρύματος Templeton, με επί κεφαλής τον δρ Herbert Benson, έναν καρδιολόγο από το Ιατρικό Ινστιτούτο Νου/Σώματος (Mind/Body Medical Institute) που βρίσκεται κοντά στη Βοστώνη. Νωρίτερα, ένα δελτίο Τύπου από το Ίδρυμα Templeton είχε αναφέρει ότι ο δρ Benson πίστευε «πώς αρχίζουν να συγκεντρώνονται αποδεικτικά στοιχεία για την αποτελεσματικότητα της διαμεσολαβτικής προσευχής σε κλινικό περιβάλλον». Ασφαλώς, λοιπόν, η έρευνα βρισκόταν σε καλά χέρια, και δεν φαινόταν πιθανό να πληγεί από σκεπτικιστικές δονήσεις. Ο δρ Benson και η ομάδα του παρακολούθησαν συνολικά 1.802 ασθενείς σε έξι νοσοκομεία. Όλοι τους υποβλήθηκαν σε παρακαμπτήριο επέμβαση (μπαϊπάς). Οι ασθενείς χωρίστηκαν σε τρεις ομάδες. Για τους ασθενείς της ομάδας 1, κάποιοι πιστοί απηύθυναν προσευχές, αλλά οι ασθενείς δεν το γνώριζαν. Για την ομάδα 2 δεν προσευχόταν κανένας, και οι ασθενείς επίσης δεν το γνώριζαν. Οι ασθενείς της ομάδας 3 γνώριζαν ότι κάποιοι προσεύχονταν υπέρ της υγείας τους. Με τη σύγκριση των ομάδων 1 και 2 εξετάζεται η αποτελεσματικότητα της διαμεσολαβτικής προσευχής. Με τη συμπερίληψη της ομάδας 3 εξετάζονται πιθανές ψυχοσωματικές επιδράσεις που μπορεί να έχει στον ασθενή η γνώση ότι κάποιοι προσεύχονται για λογαριασμό του.

Τις προσευχές απηύθυναν οι πιστοί τριών εκκλησιών, από τη Μινεσότα,

τη Μασαχουσέτη και το Μιζούρι. Όλες οι εκκλησίες βρίσκονταν μακριά από τα τρία νοσοκομεία. Οι πιστοί αυτοί, όπως προαναφέρθηκε, γνώριζαν μόνο το όνομα και το αρχικό του επωνύμου του ασθενούς για τον οποίο προσεύχονταν. Και επειδή η σωστή πειραματική πρακτική επιβάλλει να εξισώνονται οι συνθήκες όσο γίνεται περισσότερο, δόθηκε στους πιστούς η οδηγία να περιλαμβάνουν στις δεήσεις τους τη φράση «για μια επιτυχή επέμβαση με γρήγορη, υγιή ανάρρωση και χωρίς επιπλοκές».

Τα αποτελέσματα, που δημοσιεύθηκαν στο *American Heart Journal* του Απριλίου 2006, ήταν ξεκάθαρα: Δεν υπήρχε διαφορά ανάμεσα στους ασθενείς για τους οποίους κάποιοι προσεύχονταν και τους ασθενείς για τους οποίους δεν γίνονταν προσευχές. Τι μεγάλη έκπληξη! Υπήρχε, πάντως, μια διαφορά ανάμεσα στους ασθενείς που *ήξεραν* ότι κάποιοι προσεύχονταν υπέρ της υγείας τους και στους ασθενείς που δεν γνώριζαν τίποτε, είτε γίνονταν προσευχές και για αυτούς είτε όχι· αλλά η διαφορά ήταν η αντίθετη της αναμενόμενης. Όσοι γνώριζαν ότι κάποιοι προσεύχονταν για χάρη τους παρουσίασαν πολύ περισσότερες επιπλοκές απ' ό,τι οι ασθενείς που δεν γνώριζαν τίποτε. Άραγε ο Θεός προκάλεσε μερικές ανωμαλίες για να δείξει την αποδοκιμασία του για όλο αυτό το θεοπάλαβο εγχείρημα; Πιθανότερο φαίνεται ότι οι ασθενείς που ήταν ενήμεροι για τις προσευχές υπέρ της υγείας τους απέκτησαν, συνεπεία αυτής της επίγνωσης, περισσότερο στρες: «άγχος για την επίδοσή τους», όπως το έθεσαν οι ερευνητές. Ο δρ Charles Bethea, ένας από τους ερευνητές, είπε: «Μπορεί επίσης να τους προκάλεσε ανησυχία, να τους έκανε να αναρωτηθούν "είμαι άραγε τόσο άρρωστος που χρειάστηκε να καλέσουν κόσμο να προσευχηθεί για εμένα;»». Στη σημερινή δικομανή εποχή μας, είναι άραγε υπερβολικό να ελπίζει κανείς ότι αυτοί οι ασθενείς, οι οποίοι υπέστησαν επιπλοκές επειδή γνώριζαν ότι κάποιοι απηύθυναν πειραματικές προσευχές υπέρ της υγείας τους, θα καταθέσουν ομαδική αγωγή εναντίον του Ιδρύματος Templeton;

Δεν προκαλεί έκπληξη το ότι οι θεολόγοι εξέφρασαν τη διαφωνία τους στη διεξαγωγή αυτής της μελέτης, πιθανότατα επειδή ανησυχούσαν μήπως γελοιοποιήσει τη θρησκεία. Ο Richard Swinburne, θεολόγος του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, γράφοντας μετά την αποτυχία της μελέτης, εξέφρασε τις ενστάσεις του λέγοντας ότι ο Θεός απαντά σε προσευχές μόνο όταν αναπέμπονται για βάσιμους λόγους.³⁷ Οι προσευχές για κάποιον συγκεκριμένο άνθρωπο και όχι για έναν άλλο, απλώς και μόνο επειδή έτσι έπεσε ο κλήρος κατά το σχεδιασμό ενός διπλού-τυφλού πειράματος, δεν γίνονται για βάσιμο λόγο. Ο Θεός θα κατάλαβε το τέχνασμα. Αυτό ακριβώς ήθελα να θίξω με την αλά Bob Newhart σάτιρά μου, και ο Swinburne έχει δίκιο που το θίγει επίσης. Όσον όμως αφορά άλλα σημεία του άρθρου του, καμία σάτιρα δεν φαίνεται αρκετή για τον ίδιο τον Swinburne. Όχι για πρώ-

τη φορά, προσπαθεί να αιτιολογήσει την ύπαρξη του πόνου σε έναν κόσμο που κυβερνάται από τον Θεό:

Ο πόνος μου μου δίνει την ευκαιρία να δείξω κουράγιο και υπομονή. Σε εσένα δίνει την ευκαιρία να δείξεις συμπόνια και να με βοηθήσεις να τον απαλύνω. Και στην κοινωνία δίνει την ευκαιρία να επιλέξει ανάμεσα στο αν θα επενδύσει ή όχι χρήματα στην προσπάθεια να βρεθεί θεραπεία [...]. Μολονότι ένας καλός Θεός νιώθει πόνο για τις δοκιμασίες μας, σίγουρα η σοβαρότερη μέριμνά Του συνίσταται στο αν ο καθένας μας θα δείξει υπομονή, συμπόνια και γενναιοδωρία, και αν θα διαμορφώσει έτσι ευλαβή χαρακτήρα. Μερικοί άνθρωποι έχουν μεγάλη ανάγκη να αρρωστήσουν για το καλό τους, ενώ άλλοι έχουν μεγάλη ανάγκη να αρρωστήσουν για να προσφέρουν στους συνανθρώπους τους σημαντικές επιλογές. Μόνο με αυτό τον τρόπο είναι δυνατόν να ενθαρρυνθούν ορισμένοι να κάνουν σημαντικές επιλογές για το τι είδους άνθρωποι πρόκειται να γίνουν. Κάποιοι άλλοι όμως δεν εκτιμούν τόσο την αρρώστια.

Αυτό το γκροτέσκο δείγμα συλλογισμού, το τόσο διαβोλεμένα χαρακτηριστικό του τρόπου με τον οποίο λειτουργεί ο θεολογικός νους, μου θυμίζει μια τηλεοπτική συζήτηση που είχα κάποτε με τον Swinburne και τον καθηγητή Peter Atkins, συνάδελφό μας από την Οξφόρδη. Ο Swinburne σε κάποιο σημείο επιχειρήσε να δικαιολογήσει το Ολοκαύτωμα λέγοντας ότι έδωσε στους Εβραίους μια θαυμάσια ευκαιρία να δείξουν θάρρος και ανωτερότητα. Ο Peter Atkins βρυχήθηκε μεγαλοπρεπώς: «Που να σαπίσεις στην κόλαση».*

Ένα ακόμα τυπικό παράδειγμα θεολογικού συλλογισμού υπάρχει και στη συνέχεια του άρθρου του Swinburne. Πολύ σωστά υποστηρίζει ότι, αν ο Θεός ήθελε να αποδείξει την ύπαρξή Του, θα έβρισκε καλύτερους τρόπους να το επιτύχει από το να επηρεάσει ελαφρώς τα στατιστικά στοιχεία ανάρρωσης μιας πειραματικής ομάδας καρδιοπαθών σε σχέση με εκείνα της ομάδας ελέγχου. Αν ο Θεός υπήρχε και ήθελε να μας πείσει για αυτό, θα μπορούσε να «γεμίσει τον κόσμο με υπερθαύματα». Και τώρα ο Swinburne ξεφουρνίζει το μαργαριτάρι του: «Υπάρχουν ούτως ή άλλως πολλά απο-

* Αυτή η στιχομυθία κόπηκε από την τελική εκδοχή της συζήτησης. Το ότι η παρατήρηση του Swinburne αποτελεί τυπικό δείγμα της θεολογίας του μαρτυρείται και από ένα παρόμοιο σχόλιο του σχετικά με τη Χιροσίμα, στο βιβλίο *The Existence of God* (Η ύπαρξη του Θεού) (2004): «Ας υποθέσουμε ότι πέθαινε ένας άνθρωπος λιγότερος στη Χιροσίμα. Τότε θα δίνονταν λιγότερες ευκαιρίες για επίδειξη θάρρους και συμπόνιας [...]».

δεικτικά στοιχεία για την ύπαρξη του Θεού, και τα υπερβολικά πολλά ίσως δεν θα μας έκαναν καλό». Τα υπερβολικά πολλά ίσως δεν θα μας έκαναν καλό! Ξαναδιαβάστε το! *Τα υπερβολικά πολλά αποδεικτικά στοιχεία ίσως δεν θα μας έκαναν καλό.* Ο Richard Swinburne μέχρι πρόσφατα κατείχε έδρα θεολογίας μεγάλου κύρους στη Βρετανία και είναι εταίρος της Βρετανικής Ακαδημίας. Όποιος ψάχνει για θεολόγο, δεν υπάρχει περίπτωση να βρει πιο διακεκριμένο. Ίσως όμως δεν έχει ανάγκη από θεολόγο.

Ο Swinburne δεν ήταν ο μόνος θεολόγος που αποκέρυξε την προαναφερθείσα μελέτη μετά την ολοκλήρωσή της. Οι *New York Times* επίσης παραχώρησαν το χώρο μιας επιφυλλίδας στον αιδεσιμότατο Raymond J. Lawrence, για να εξηγήσει για ποιο λόγο οι ευσυνείδητοι θρησκευτικοί ηγέτες «θα βγάλουν έναν αναστεναγμό ανακούφισης» επειδή δεν υπήρξαν ενδείξεις για την αποτελεσματικότητα της διαμεσολαβητικής προσευχής.³⁹ Άραγε, θα τα έλεγε αλλιώς αν η μελέτη του Benson είχε κατορθώσει να αποδείξει τη δύναμη της προσευχής; Ίσως όχι, αλλά μπορείτε να είστε σίγουροι ότι πάρα πολλοί άλλοι πάστορες και θεολόγοι θα το έκαναν. Το κείμενο του αιδεσιμότατου Lawrence αξίζει να μνημονευτεί πρωτίστως για την ακόλουθη αποκάλυψη: «Προσφάτως, ένας συνάδελφος μου ανέφερε την περίπτωση μιας ευσεβούς, μορφωμένης γυναίκας, η οποία κατήγγειλε τον θεράποντα ιατρό του άντρα της για παράβαση επαγγελματικής δεοντολογίας. Του καταλόγισε ότι, κατά τις τελευταίες ημέρες της ζωής του συζύγου της, ο γιατρός δεν προσευχόταν για εκείνον».

Άλλοι θεολόγοι ένωσαν τις δυνάμεις τους με σκεπτικιστές του τύπου των NOMA και υποστήριξαν ότι η διερεύνηση της προσευχής κατ' αυτό τον τρόπο συνιστά σπατάλη χρημάτων, δεδομένου ότι η μελέτη της επίδρασης υπερφυσικών δυνάμεων βρίσκεται εξ ορισμού εκτός των δυνατοτήτων της επιστημονικής μεθόδου. Αλλά, όπως σωστά αναγνώρισε και το Ίδρυμα Templeton όταν χρηματοδότησε την εν λόγω έρευνα, η εξέταση της υποτιθέμενης δύναμης της διαμεσολαβητικής προσευχής βρίσκεται, τουλάχιστον θεωρητικώς, εντός των δυνατοτήτων της επιστήμης. Είναι δηλαδή δυνατόν να διεξαχθεί ένα διπλό-τυφλό πείραμα, και τούτο ακριβώς έγινε. Θα μπορούσε να είχε καταλήξει σε θετικά ευρήματα. Αν είχε συμβεί κάτι τέτοιο, πιστεύετε ότι θα βρισκόταν έστω και ένας απολογητής της θρησκείας που θα απέρριπτε τη μελέτη, με το αιτιολογικό ότι η επιστημονική έρευνα δεν έχει καμία σχέση με τα ζητήματα πίστης; Φυσικά όχι.

Περιττεύει να πούμε ότι τα αρνητικά αποτελέσματα του πειράματος δεν πρόκειται να κλονίσουν τους πιστούς. Ο Bob Barth, ο πνευματικός ηγέτης των πιστών τού Μιζούρι, οι οποίοι απνύθιναν μέρος των πειραματικών προσευχών, δήλωσε: «Ένας πιστός θα έλεγε ότι αυτή η μελέτη είναι ενδιαφέρουσα, αλλά εμείς προσευχόμαστε εδώ και πολύ καιρό, και γνωρίζου-

με ότι η προσευχή φέρνει αποτέλεσμα, ενώ η έρευνα σχετικά με την προσευχή και την πνευματικότητα μόλις τώρα αρχίζει». Ναι, καλά: γνωρίζουμε εξαιτίας της πίστης μας ότι η προσευχή είναι αποτελεσματική, και επομένως, αν τα στοιχεία δεν καταφέρνουν να το δείξουν, εμείς απλώς θα επιμένουμε ώσπου να πάρουμε το αποτέλεσμα που θέλουμε.

Η σχολή εξελικτικών Neville Chamberlain

Ίσως το απώτερο κίνητρο των επιστημόνων που επιμένουν στις NOMA —δηλαδή στην άποψη ότι η Υπόθεση για την Ύπαρξη του Θεού δεν πλήττεται καθόλου από την επιστήμη— είναι η ιδιότυπη αμερικανική πολιτική η οποία έχει διαμορφωθεί υπό την απειλή του λαϊκιστικού δημιουργισμού. Σε διάφορες περιοχές των ΗΠΑ, η επιστήμη δέχεται επίθεση από μια καλά οργανωμένη, με πολλές πολιτικές διασυνδέσεις και, κυρίως, αδρά χρηματοδοτούμενη αντίθετη παράταξη, και φυσικά η διδασκαλία της θεωρίας της εξέλιξης βρίσκεται στα χαρακώματα της πρώτης γραμμής. Οι επιστήμονες δικαιολογημένα αισθάνονται ότι απειλούνται, αφού το μεγαλύτερο μέρος των ερευνητικών κονδυλίων προέρχεται σε τελική ανάλυση από το κράτος, και οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποι οφείλουν να λογοδοτούν όχι μόνο στους καλά ενημερωμένους αλλά και στους αδαείς και τους προκατειλημμένους ψηφοφόρους τους επίσης.

Για την αντιμετώπιση απειλών τέτοιου είδους, διαμορφώθηκε ένα λόμπι υπεράσπισης της θεωρίας της εξέλιξης, με πιο αξιοσημείωτο εκπρόσωπο το Εθνικό Κέντρο για τη Διδασκαλία της Επιστήμης (National Center for Science Education, NCSE). Επί κεφαλής τού NCSE είναι η Eugenie Scott, ακούραστη ακτιβίστρια της επιστήμης, η οποία έχει πρόσφατα εκδώσει και το βιβλίο *Evolution vs. Creationism* (Η εξέλιξη ενάντια στο δημιουργισμό). Ένας από τους κύριους πολιτικούς στόχους τού NCSE είναι ο προσεταιρισμός και η κινητοποίηση της «σώφρονος» μερίδας της θρησκευόμενης κοινής γνώμης: δηλαδή του κύριου ρεύματος των ανθρώπων της Εκκλησίας, οι οποίοι δεν αντιτάσσονται στη θεωρία της εξέλιξης και ίσως τη θεωρούν άσχετη με την πίστη τους (ή, από κάποια περίεργη οπτική, ακόμη και υποστηρικτική της). Σε αυτό το κύριο ρεύμα κληρικών, θεολόγων και μη φονταμενταλιστών θρησκών, οι οποίοι ντρέπονται για το δημιουργισμό διότι δυσφημίζει τη θρησκεία, αποσκοπεί να απευθυνθεί η ομάδα πίεσης της θεωρίας της εξέλιξης. Και ένας τρόπος για να το καταφέρει κανείς αυτό είναι να ενδώσει κάπως, αποδεχόμενος τις NOMA —να συμφωνήσει ότι η επιστήμη δεν αποτελεί με κανέναν τρόπο απειλή, επειδή δεν έχει καμία σχέση με τους ισχυρισμούς της θρησκείας.

Άλλη μια διακεκριμένη μορφή από τον κύκλο εκείνο που θα μπορούσε να ονομαστεί «σχολή εξελικτικών Neville Chamberlain»* είναι ο φιλόσοφος Michael Ruse. Ο Ruse έχει πολεμήσει επιτυχώς το δημιουργισμό,³⁹ τόσο με κείμενά του όσο και στα δικαστήρια. Διπλώνει άθεος, αλλά σε άρθρο του στο *Playboy* υποστηρίζει ότι

εμείς που αγαπάμε την επιστήμη πρέπει να καταλάβουμε ότι ο εχθρός του εχθρού μας είναι φίλος μας. Πολύ συχνά οι εξελικτικοί σπαταλούν το χρόνο τους απευθύνοντας προσβολές σε δυνάμει συμμάχους τους. Αυτό χαρακτηρίζει ιδιαίτερα τους εξελικτικούς που είναι επίσης οπαδοί της εκκοσμίκευσης. Οι αθεϊστές αναλώνουν περισσότερο χρόνο επικρίνοντας καλοπροαίρετους χριστιανούς απ' ό,τι αντιμετωπίζοντας τους δημιουργιστές. Όταν ο πάπας Ιωάννης Παύλος Β΄ έγραψε την επιστολή με την οποία αποδεχόταν το δαρβινισμό, ο Richard Dawkins αντέδρασε λέγοντας ότι απλουσιτάτα ο πάπας είναι υποκριτής, ότι δεν θα μπορούσε ποτέ να ενδιαφερθεί αληθινά για την επιστήμη και ότι ο ίδιος προτιμά απλώς έναν έντιμο φονταμενταλιστή.

Για λόγους τακτικής και μόνο, αναγνωρίζω την επιφανειακή γοητεία του παραλληλισμού που κάνει ο Ruse με τον αγώνα κατά του Χίτλερ: «Ο Ουίνστον Τσόρτσιλ και ο Φράνκλιν Ρούζβελτ αντιπαθούσαν τον Στάλιν και τον κομμουνισμό. Στην πορεία όμως διαπίστωσαν ότι έπρεπε να συνεργαστούν με την ΕΣΣΔ στον πόλεμο κατά του Χίτλερ. Παρομοίως, όλοι οι εξελικτικοί πρέπει να συνεργαστούν για να πολεμήσουν το δημιουργισμό». Τελικά, πάντως, τάσσομαι στο πλευρό του συναδέλφου μου Jerry Coyne, γενετιστή από το Σικάγο, ο οποίος έγραψε ότι ο Ruse

αδυνατεί να κατανοήσει την αληθινή φύση της διαμάχης. Η διαμάχη δεν αφορά μόνο τον αγώνα της εξέλιξης ενάντια στο δημιουργισμό. Για επιστήμονες όπως ο Dawkins και ο Wilson [E.O. Wilson, ο διακεκριμένος βιολόγος του Πανεπιστημίου Harvard], ο *πραγματικός* πόλεμος μαίνεται ανάμεσα στον ορθολογισμό και τη δεισιδαιμονία. Η επιστήμη συνιστά μία μόνο μορφή ορθολογισμού, ενώ η θρησκεία είναι η πιο συνήθης μορφή δεισιδαιμονίας. Ο δημιουργισμός αποτελεί απλώς ένα σύμπτωμα εκείνου που θεωρούν ως τον μείζονα εχθρό, δηλαδή της θρησκείας.

* Ο συγγραφέας υπονοεί την ύπαρξη αναλογίας με τη μετριοπαθή πολιτική που ακολουθούσε ο βρετανός πρωθυπουργός Neville Chamberlain απέναντι στον επεκτατισμό του Χίτλερ τις παραμονές του Β' Παγκόσμιου Πολέμου. (Σ.τ.μ.)

Η θρησκεία μπορεί να υπάρξει χωρίς το δημιουργισμό, αλλά ο δημιουργισμός δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς τη θρησκεία.⁴⁰

Πράγματι, έχω κάτι κοινό με τους δημιουργιστές. Όπως και εγώ, αλλά σε αντίθεση με τη «σχολή Chamberlain», οι δημιουργιστές δεν αναγνωρίζουν τις NOMA και τις χωριστές δικαιοδοσίες. Χωρίς καθόλου να σέβονται το χώρο της επιστήμης, οι δημιουργιστές απολαμβάνουν να τον ποδοπατούν απ' άκρου εις άκρον. Και επιπλέον, πολεμούν βρόμικα. Σε υποθέσεις που εκδικάζονται στη φτωχή ενδοχώρα της Αμερικής, οι δικηγόροι των δημιουργιστών αναφέρονται σε εξελικτικούς οι οποίοι δηλώνουν ανοικτά άθεοι. Γνωρίζω — προς μεγάλη μου δυσαρέσκεια — ότι το όνομά μου έχει χρησιμοποιηθεί κατ' αυτό τον τρόπο. Πρόκειται για αποτελεσματική τακτική, καθώς τα σώματα ενόρκων που έχουν συγκροτηθεί με τυχαία επιλογή πιθανότατα θα περιλαμβάνουν άτομα γαλουχημένα με την πίστη ότι οι άθεοι είναι δαίμονες με σάρκα και οστά, στην ίδια κατηγορία με τους παιδόφιλους ή τους «τρομοκράτες» (το σύγχρονο αντίστοιχο των μαγισσών του Σάλεμ και των κομμουνιστών της εποχής του Μακάρθι).

Αν κάποιος δικηγόρος δημιουργιστών με έβαζε ποτέ να καταθέσω, θα κέρδιζε αμέσως τους ενόρκους, απευθύνοντάς μου απλώς την ερώτηση: «Η γνώση που αποκτίσατε σχετικά με την εξέλιξη σας εξώθησε να ενστερνιστείτε τον αθεϊσμό;». Θα όφειλα να απαντήσω «ναι», και έτσι, με μία μόνο κίνηση, θα είχα χάσει την εύνοια των ενόρκων. Αντιθέτως, δικαστικός ορθή απάντηση από μέρους των υπερμάχων της εκκοσμίκευσης θεωρείται η εξής: «Οι θρησκευτικές μου πεποιθήσεις, ή η απουσία τους, είναι ιδιωτική υπόθεση που δεν αφορά αυτό εδώ το δικαστήριο και ουδόλως σχετίζεται με την επιστήμη μου». Εγώ δεν θα μπορούσα ποτέ να πω κάτι τέτοιο, για λόγους τους οποίους θα εξηγήσω στο Κεφάλαιο 4.

Η Madeleine Bunting, δημοσιογράφος της *Guardian*, έγραψε ένα άρθρο με τίτλο «Why the intelligent design lobby thanks God for Richard Dawkins» (Γιατί το λόμπι του ευφυούς σχεδίου ευχαριστεί τον Θεό που υπάρχει ο Richard Dawkins).⁴¹ Φαίνεται ότι για τη συγγραφή αυτού του άρθρου της δεν συμβουλευτήκε κανέναν άλλο παρά μόνο τον Michael Ruse. Θα μπορούσε μάλιστα να το είχε γράψει ο ίδιος ο Ruse ανι' αυτής.*

* Το ίδιο θα μπορούσε να ειπωθεί για το άρθρο «When cosmologies collide» (Όταν οι κοσμολογίες συγκρούονται) (*New York Times*, 22 Ιανουαρίου 2006), το οποίο έγραψε η αξιοσέβαστη δημοσιογράφος Judith Shulevitz. Για το στρατηγό Μοντγκόμερι, ο πρώτος κανόνας του πολέμου ήταν: «Μην προελαύνετε προς τη Μόσχα». Ίσως θα έπρεπε να υπάρχει ένας πρώτος κανόνας και για την επιστημονική δημοσιογραφία: «Πάρτε συνέντευξη από έναν τουλάχιστον ακόμα άνθρωπο εκτός από τον Michael Ruse».

Ο Daniel Dennett απάντησε παραπέμποντας, πολύ έξυπνα και με εμφανή χιουμοριστική διάθεση, στον Θείο Remus:*

Μου φαίνεται πολύ διασκεδαστικό το ότι δύο Βρετανοί — η Madeleine Bunting και ο Michael Ruse — έχουν αμφότεροι εξαπατηθεί όπως και οι χαρακτήρες μιας πολύ γνωστής αμερικανικής αλληγορίας («Why the intelligent design lobby thanks God for Richard Dawkins», 27 Μαρτίου). Όταν η αλεπού πιάνει τον κούνελο, εκείνος την παρακαλεί: «Ω, σε θερμopαρακαλώ, καλή μου αλεπού, κάνε μου ό,τι θέλεις, αλλά μη με πετάξεις μέσα σε εκείνους τους απαίσιους βάτους!» —όπου και καταλήγει, σώος και αβλαβής, αφού η αλεπού κάνει ακριβώς αυτό. Όταν ο αμερικανός προπαγανδιστής William Dembski απευθύνεται περιπαικτικά στον Richard Dawkins, λέγοντάς του να συνεχίσει την καλή δουλειά που κάνει για λογαριασμό του ευφυούς σχεδίου, η Bunting και ο Ruse το καταπίνουν! «Πωπώ, καλή μου αλεπού, η κατηγορηματική και χωρίς περιστροφές δήλωσή σου —ότι η εξελικτική βιολογία διαψεύδει την ύπαρξη του δημιουργού Θεού— διακυβεύει τη διδασκαλία του μαθήματος της βιολογίας, αφού, αν τα διδάξει κανείς αυτά, θα παραβιάσει το διαχωρισμό Εκκλησίας και Κράτους!». Μάλιστα. Επομένως πρέπει να διδάσκουμε ψιθυριστά και τη φυσιολογία, διότι και εκείνη θεωρεί την παρθενογένεση αδύνατη [...].⁴²

Όλο το ζήτημα (συμπεριλαμβανομένης και μιας επίκλησης του κούνελο μέσα από τους βάτους) αναλύεται διεξοδικά από το βιολόγο P.Z. Myers, το ιστοημερολόγιο του οποίου, με τίτλο Pharyngula, αποτελεί αξιόπιστη πηγή δηκτικών σχολίων.⁴³

Δεν υπονοώ ότι οι συνάδελφοί μου από την ομάδα που τηρεί πολιτική κατευνασμού είναι οπωσδήποτε ανέντιμοι. Ενδέχεται να πιστεύουν ειλικρινά στις NOMA, μολονότι δεν μπορώ να μην αναρωτηθώ αν έχουν σκεφθεί το θέμα σε βάθος και πώς συμβιβάζει ο νους τους τις εσωτερικές συγκρούσεις που προκύπτουν. Δεν χρειάζεται να επηρεϊνουμε, αλλά αν κανείς θέλει να κατανοήσει τις δημόσιες δηλώσεις των επιστημόνων σχετικά με ζητήματα θρησκείας, καλά θα κάνει να μην ξεχνά και το πολιτικό πλαίσιο: τις εξωφρενικές συγκρούσεις πολιτισμικών παραδόσεων που σπαράσσουν την Αμερική.

* Ο Θεός Remus είναι ένας φανταστικός χαρακτήρας που δημιούργησε ο Joel Chandler Harris, για να αφηγηθεί τους μύθους της λαϊκής παράδοσης των Αφροαμερικανών των Νότιων Πολιτειών. Πολλοί μύθοι έχουν διδακτικό χαρακτήρα, και ένας από τους πρωταγωνιστές τους είναι ο σκανδαλιάρης κούνελος. (Σ.τ.μ.)

Στη μετριοπαθή πολιτική τύπου ΝΟΜΑ θα επανέλθουμε σε επόμενο κεφάλαιο. Τώρα επιστρέφω στον αγνωστικισμό και στην πιθανότητα να καταφέρουμε να καταπολεμήσουμε την άγνοιά μας ώστε να μειώσουμε την αβεβαιότητά μας σχετικά με την ύπαρξη ή την ανυπαρξία του Θεού.

Μικρά πράσινα ανθρωπάκια

Ας υποθέσουμε ότι η παραβολή του Bertrand Russell δεν αναφερόταν στην ύπαρξη μιας τσαγιέρας στο Διάστημα αλλά στην ύπαρξη ζωής στο Διάστημα —θέμα για το οποίο ο Carl Sagan αρνήθηκε, με αλψομόνητο τρόπο, να σκεφθεί με τα σωθικά του. Ούτε και τούτη την υπόθεση μπορούμε να διαψεύσουμε, επομένως η μόνη αυστηρώς λογική στάση είναι ο αγνωστικισμός. Εντούτοις, η ύπαρξη ζωής στο Διάστημα δεν αποτελεί πλέον επιπόλαιη υπόθεση. Δεν μας δίνει αμέσως την εντύπωση της ακραίας απιθανότητας. Μπορούμε να αναπτύξουμε ενδιαφέροντα επιχειρήματα βασισμένα στην έλλειψη στοιχείων και μπορούμε να πούμε ποιες ενδείξεις θα μείωναν την αβεβαιότητά μας. Σίγουρα θα εξαγριωνόμασταν αν η κυβέρνηση μας ξόδευε χρήματα για πανάκριβα τηλεσκόπια που μοναδικό στόχο θα είχαν την αναζήτηση μιας διαστημικής τσαγιέρας. Αλλά μπορούμε να αντιληφθούμε τη χρησιμότητα των δαπανών για το πρόγραμμα Αναζήτησης Εξωγήινης Νοημοσύνης (SETI), για όλα εκείνα τα ραδιοτηλεσκόπια που σαρώνουν τους ουρανούς με την ελπίδα ότι θα συλλάβουν κάποιο σήμα ευφυών εξωγήινων όντων.

Επαίνεσα τον Carl Sagan διότι αρνήθηκε να στηριχτεί σε «σπλαχνικά» συναισθήματα για να αποφανθεί σχετικά με την ύπαρξη εξωγήινης ζωής. Μπορούμε όμως (όπως έκανε και ο ίδιος) να επιχειρήσουμε μια νηφάλια αποτίμηση του τι θα χρειαζόταν να γνωρίζουμε προκειμένου να υπολογίσουμε τις σχετικές πιθανότητες. Μπορούμε απλούστατα να αρχίσουμε με έναν κατάλογο ζητημάτων για τα οποία έχουμε άγνοια, όπως κάνει η περίφημη εξίσωση του Drake, η οποία, όπως χαρακτηριστικά είπε ο Paul Davies, συγκεντρώνει πολλές πιθανότητες. Η εν λόγω εξίσωση ορίζει ότι, για να υπολογίσουμε τον αριθμό των πολιτισμών που έχουν εξελιχθεί ανεξάρτητα στο Σύμπαν, πρέπει να πολλαπλασιάσουμε επτά όρους: τον αριθμό των άστρων, τον αριθμό των παρόμοιων με τη Γη πλανητών ανά άστρο, και την πιθανότητα για διάφορα άλλα που δεν χρειάζεται να τα αναφέρω, διότι εδώ θέλω απλώς να τονίσω ότι όλα αυτά είναι άγνωστα, ή ποσότητες που υπολογίζονται με τεράστια περιθώρια σφάλματος. Όταν πολλαπλασιάζονται τόσο πολλοί όροι, οι οποίοι είναι είτε εντελώς άγνωστοι είτε σχεδόν τελείως άγνωστοι, το γινόμενο —το πλήθος των εξωγήινων πολιτισμών— έχει τόσο

κολοσσιαία περιθώρια σφάλματος ώστε ο αγνωστικισμός προβάλλει ως πολύ λογική στάση, αν όχι ως η μόνη αξιόπιστη.

Βέβαια, μερικοί από τους όρους της εξίσωσης του Drake έχουν πλέον καταστεί λιγότερο άγνωστοι απ' όσο ήταν όταν ο Drake την κατέστρωσε το 1961. Εκείνη την εποχή, το ηλιακό μας σύστημα —οι εννέα πλανήτες οι οποίοι περιφέρονται γύρω από τον Ήλιο, το κεντρικό άστρο— ήταν το μόνο γνωστό (μαζί βεβαίως με τα τοπικά ανάλογα που μας παρείχαν τα συστήματα δορυφόρων του Δία και του Κρόνου). Η ακριβέστερη εκτίμησή μας για το πόσα πλανητικά συστήματα μπορεί να υπάρχουν στο Σύμπαν βασιζόταν σε θεωρητικά μοντέλα, πάντα βέβαια σε συνδυασμό με την ανεπίσημη «αρχή της μετριότητας» —την αίσθηση (η οποία είχε προέλθει από τα δυσάρεστα ιστορικά μαθήματα του Κοπέρνικου, του Hubble και άλλων) ότι μάλλον δεν είναι ιδιαίτερα ασυνήθιστος ο τόπος όπου τυχαίνει να ζούμε. Δυστυχώς, η αρχή της μετριότητας υποβαθμίστηκε με τη σειρά της από την «ανθρωπική» αρχή (βλ. Κεφάλαιο 4): Αν το ηλιακό μας σύστημα είναι πράγματι το μοναδικό στο Σύμπαν, τότε σε αυτό τον τόπο πρέπει κατ' ανάγκην να ζούμε και εμείς, ως όντα που σκέπτονται για τέτοια ζητήματα. Το ίδιο το γεγονός της ύπαρξής μας μπορούσε αναδρομικά να σημαίνει ότι ζούμε σε έναν κάθε άλλο παρά μέτριο τόπο.

Ωστόσο, οι σημερινές εκτιμήσεις περί αφθονίας ηλιακών συστημάτων δεν βασίζονται πλέον στην αρχή της μετριότητας αλλά σε άμεσα αποδεικτικά στοιχεία. Το φασματοσκόπιο, η νέμεση του θετικισμού τού Comte, ξαναχτυπά. Τα τηλεσκόπιά μας δεν είναι αρκετά ισχυρά ώστε να διακρίνουν άμεσα πλανήτες περιφερόμενους γύρω από άλλα άστρα. Εντούτοις, η θέση των άστρων διαταράσσεται από τη βαρυτική έλξη που ασκείται από τους πλανήτες τους καθώς αυτοί κινούνται γύρω τους, και τα φασματοσκόπια μπορούν να ανιχνεύσουν τις μετατοπίσεις Doppler στο φάσμα του άστρου, τουλάχιστον όταν ο πλανήτης είναι αρκούντως μεγάλος. Με χρήση κυρίως αυτής της μεθόδου, γνωρίζουμε μέχρι στιγμής —ενόσω γράφω τούτες τις γραμμές— ότι υπάρχουν 170 εξωηλιακοί πλανήτες οι οποίοι περιφέρονται γύρω από 147 άστρα,⁴⁴ αλλά ο αριθμός τους θα έχει ασφαλώς αυξηθεί όταν πια θα διαβάζετε εσείς το βιβλίο. Έως τώρα έχουν παρατηρηθεί μόνο ογκώδεις πλανήτες σαν τον Δία, διότι μόνο τέτοιοι πλανήτες επηρεάζουν το φάσμα των άστρων τους σε βαθμό ανιχνεύσιμο από τα σημερινά φασματοσκόπια.

Έχουμε λοιπόν βελτιώσει —τουλάχιστον ποσοτικώς— την εκτίμησή μας σχετικά με έναν προηγουμένως μυστηριώδη όρο της εξίσωσης του Drake. Το γεγονός αυτό επιτρέπει μια μικρή —αλλά αρκετά σημαντική— αποστασιοποίηση από τον αγνωστικισμό σχετικά με την τελική τιμή της εξίσωσης. Πρέπει να εξακολουθήσουμε να είμαστε αγνωστικιστές όσον αφορά την ύ-

παρξη ζωής αλλού στο Σύμπαν — αλλά κάπως λιγότερο αγνωστικιστές, ακριβώς επειδή τώρα είμαστε κάπως λιγότερο αδαείς. Η επιστήμη μπορεί να πριονήσει σιγά σιγά τον αγνωστικισμό, με τρόπους τους οποίους ο Huxley απαρνήθηκε όταν υποχωρούσε ως προς το ζήτημα για την ύπαρξη του Θεού. Υποστηρίζω ότι, παρά την ευγενική υποχώρηση του Huxley, του Gould και πολλών άλλων, το ζήτημα για την ύπαρξη του Θεού δεν είναι κατ' αρχήν και για πάντα απροσπέλαστο από την επιστήμη. Όπως συνέβη και με τη φύση των άστρων, παρά τα όσα υποστήριξε ο Comte, και όπως με την πιθανότητα να υπάρχει ζωή σε πλανήτες γύρω από αυτά τα άστρα, η επιστήμη μπορεί να πραγματοποιεί πιθανοκρατικές τουλάχιστον εισβολές στην επικράτεια του αγνωστικισμού.

Όταν όρισα την Υπόθεση για την Ύπαρξη του Θεού, χρησιμοποίησα παραπλήσια τις λέξεις «υπεράνθρωπο» και «υπερφυσικό». Για να καταστήσω σαφή τη διαφορά, φανταστείτε ότι ένα ραδιοτηλεσκόπιο του προγράμματος SETI πράγματι λαμβάνει κάποτε ένα σήμα από το Διάστημα, το οποίο αποδεικνύει πέραν πάσης αμφιβολίας ότι δεν είμαστε μόνοι στο Σύμπαν. Παρεμπιπτόντως, το ερώτημα σχετικά με το τι τύπου σήμα θα μας έπειθε ότι το έστειλαν νοήμονα όντα δεν είναι απλό. Για να το διαπιστώσουμε, ας αντιστρέψουμε το ερώτημα: Εμείς ποιον ευφυή τρόπο θα μεταχειριζόμασταν για να γνωστοποιήσουμε την παρουσία μας σε εξωγήινους ακροατές; Οι ρυθμικοί παλμοί δεν θα επαρκούσαν. Η Jocelyn Bell Burnell, η ραδιοαστρονόμος που ανακάλυψε τον πρώτο πάλσαρ το 1967, εντυπωσιάστηκε τόσο πολύ από την ακρίβεια της περιοδικότητας των παλμών του (1,33 παλμοί ανά δευτερόλεπτο) ώστε τους ονόμασε, με αρκετή δόση χιούμορ, σήμα LGM (εκ του «Little Green Men» — μικρά πράσινα ανθρωπάκια). Η ίδια ανακάλυψε αργότερα έναν δεύτερο πάλσαρ, με διαφορετική περίοδο και σε άλλο σημείο του ουρανού, γεγονός το οποίο κατέρριψε την υπόθεση για τα μικρά πράσινα ανθρωπάκια. Πολλά (μη νοήμονα) φυσικά φαινόμενα μπορούν να παραγάγουν ρυθμούς με αξιοθαύμαστη περιοδικότητα: από κλαδιά που λυγίζουν στο φύσημα του ανέμου ως το νερό που στάζει, και από χρονικές καθυστερήσεις σε αυτορρυθμιζόμενους βρόχους ανάδρασης έως ουράνια σώματα κινούμενα σε τροχιά. Μέχρι σήμερα μάλιστα έχουν ανακαλυφθεί πάνω από χίλιοι πάλσαρ στον Γαλαξία μας, και θεωρείται γενικώς αποδεκτό ότι είναι περιστρεφόμενοι αστέρες νετρονίων οι οποίοι εκπέμπουν ραδιοκύματα σε κανονικά χρονικά διαστήματα, «σαρώνοντας» το Διάστημα όπως η δέσμη φωτός ενός φάρου. Προκαλεί πράγματι έκπληξη η διαπίστωση ότι η περιστροφή ενός άστρου μετριέται σε κλίμακα δευτερολέπτων (φανταστείτε η ημέρα μας να διαρκούσε 1,33 δευτερόλεπτα και όχι 24 ώρες), αλλά και όσα άλλα γνωρίζουμε για τους αστέρες νετρονίων είναι επίσης εκπληκτικά. Ας επαναλάβουμε όμως αυτό που μας ενδια-

φέρει εδώ: σήμερα γνωρίζουμε ότι το «φαινόμενο πάλοαρ» είναι προϊόν φυσικών νόμων και όχι κάποιου είδους νοημοσύνης.

Επομένως, ένας απλός ρυθμός δεν θα αρκούσε να σηματοδοτήσει τη νόημονα παρουσία μας στο Σύμπαν που βρίσκεται εκεί «έξω» και περιμένει. Οι πρώτοι αριθμοί (όσοι δηλαδή διαιρούνται επακριβώς μόνο με τη μονάδα και τον εαυτό τους) συχνά προτείνονται ως συνταγή της επιτυχίας, διότι είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς κάποια απολύτως φυσική διεργασία η οποία θα μπορούσε να τους παραγάγει. Είτε πάντως με την ανίχνευση πρώτων αριθμών είτε με κάποιο άλλο μέσο, φανταστείτε ότι η έρευνα για εξωγήινη νοημοσύνη πράγματι καταφέρνει να συγκεντρώσει ακλόνητες ενδείξεις για την ύπαρξη εξωγήινης νοημοσύνης, με πιθανό επακόλουθο τη μεταβίβαση τεράστιου όγκου γνώσεων και σοφίας —λίγο-πολύ στο πνεύμα έργων επιστημονικής φαντασίας, όπως το *A for Andromeda* (Α όπως Ανδρομέδα) του Fred Hoyle ή το *Contact* (Επαφή) του Carl Sagan. Πώς θα έπρεπε να απαντήσουμε; Μια δικαιολογημένη αντίδραση θα ήταν να τους λατρέψουμε, αφού οποιοσδήποτε πολιτισμός κατόρθωνε να μεταδώσει ένα σήμα από τέτοια τεράστια απόσταση πιθανότατα θα είχε φτάσει σε εξαιρετικά ανώτερο επίπεδο πολιτισμού συγκριτικά με εμάς. Ακόμη όμως κι αν αυτός ο πολιτισμός δεν είναι περισσότερο εξελιγμένος από τον δικό μας κατά τη στιγμή της μετάδοσης του σήματος, η τεράστια απόσταση που μεσολαβεί μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι, όταν πια το μήνυμα θα έχει φτάσει σε εμάς, εκείνοι θα βρίσκονται χιλιετίες πιο μπροστά από εμάς (εκτός αν έχουν αυτοκαταστραφεί, πράγμα όχι απίθανο, επίσης).

Είτε όμως μάθουμε ποτέ για την ύπαρξή τους είτε όχι, είναι πολύ πιθανόν να υπάρχουν «υπεράνθρωποι» εξωγήινοι πολιτισμοί, για να μην πω «θεϊκοί», με τρόπους που ξεπερνούν τη φαντασία κάθε θεολόγου. Τα τεχνολογικά τους επιτεύγματα θα μας φαίνονταν τόσο υπερφυσικά όσο υπερφυσικά θα φαίνονταν και τα δικά μας σε κάποιον χωρικό του Μεσαίωνα αν «τπλεμεταφερόταν» στον 21ο αιώνα. Φανταστείτε την αντίδρασή του μπροστά σε κάποιον φορητό υπολογιστή, σε ένα κινητό τηλέφωνο, στη βόμβα υδρογόνου ή σε ένα τζάμπο τζετ. Όπως το έθεσε ο Arthur C. Clarke με τον εμπνευσμένο τρίτο νόμο του, «Οποιαδήποτε επαρκώς προηγμένη τεχνολογία δεν διαφέρει από τη μαγεία». Τα σημερινά τεχνολογικά θαύματα δεν θα εντυπωσιάζαν τους αρχαίους λιγότερο απ' ό,τι οι ιστορίες για τον Μωυσή, που χώρισε τα ύδατα, ή για τον Χριστό, που περπάτησε πάνω τους. Οι εξωγήινοι του «σήματος SETI» θα ήταν για εμάς κάτι σαν θεοί, όπως ακριβώς και οι ιεραπόστολοι είχαν αντιμετωπιστεί σαν θεοί (εκμεταλλευόμενοι στο έπακρο αυτό το σεβασμό που δεν τους άξιζε) όταν επισκέφθηκαν πρωτόγονους πολιτισμούς κουβαλώντας όπλα, τηλεσκόπια και αστρονομικούς χάρτες οι οποίοι προέβλεπαν τις εκλείψεις με ακρίβεια δευτερολέπτου.

Από ποια άποψη, λοιπόν, οι πιο εξελιγμένοι εξωγήινοι του SETI δεν θα θεωρούνταν θεοί; Από ποια άποψη θα ήταν υπεράνθρωποι αλλά όχι υπερφυσικοί; Από μια πολύ σημαντική άποψη, η οποία μάς οδηγεί στην καρδιά τούτου του βιβλίου: Η κρίσιμη διαφορά μεταξύ θεών και θεϊκών εξωγήινων δεν βρίσκεται στις ιδιότητές τους αλλά στην προέλευσή τους. Όντα επαρκώς πολύπλοκα ώστε να είναι νοήμονα αποτελούν προϊόντα μιας διαδικασίας εξέλιξης. Όσο θεϊκά κι αν μας φαίνονται όταν τα συναντάμε, αυτά τα όντα δεν υπήρξαν έτσι εξαρχής. Πολλοί συγγραφείς επιστημονικής φαντασίας, όπως ο Daniel F. Galouge στο *Counterfeit World* (Πλαστός κόσμος), έχουν φτάσει στο σημείο να υποθέσουν (και δεν μπορώ να σκεφθώ πώς θα μπορούσα να τον διαψεύσω) ότι ζούμε σε μια προσομοίωση υπολογιστή, την οποία έχει προγραμματίσει κάποιος απείρως πιο προηγμένος πολιτισμός. Αλλά και οι ίδιοι οι κατασκευαστές της προσομοίωσης πρέπει να προέρχονται από κάπου. Οι νόμοι των πιθανοτήτων αποκλείουν την αυτόματη εμφάνισή τους, χωρίς την ύπαρξη απλούστερων προγονικών μορφών. Πιθανότατα οφείλουν την ύπαρξή τους σε μια (ίσως όχι και τόσο οικεία σε εμάς) εκδοχή δαρβινικής εξέλιξης: σε κάποιο είδος «γερανού» που ανυψώνεται με βαθμιαία βήματα και όχι σε ένα «άγκιστρο εξ ουρανού»,* για να χρησιμοποιήσω την ορολογία του Daniel Dennett.⁴⁵ Τα άγκιστρα εξ ουρανού—των θεών συμπεριλαμβανομένων—είναι μαγικά ξόρκια. Δεν παρέχουν αξιόπιστες εξηγήσεις, ενώ τα ίδια απαιτούν περισσότερες εξηγήσεις απ' όσες προσφέρουν. Οι γερανοί αποτελούν αξιόπιστες εξηγητικές κατασκευές. Η φυσική επιλογή είναι ο πρωταθλητής όλων των γερανών της ιστορίας. Έχει ανυψώσει τη ζωή από την πρωτόγονη απλότητα στα ύψη της πολυπλοκότητας, της ομορφιάς και του φαινομενικού σχεδίου τα οποία μάς καταπλήσσουν σήμερα. Τούτο θα αποτελέσει κεντρικό θέμα του Κεφαλαίου 4, με τίτλο «Γιατί είναι σχεδόν βέβαιο ότι δεν υπάρχει Θεός». Αλλά πριν προχωρήσω στον κύριο λόγο για τον οποίο δεν παραδέχομαι την ύπαρξη του Θεού, οφείλω να ασχοληθώ με τα επιχειρήματα υπέρ της πίστης που έχουν διατυπωθεί στη διάρκεια της ιστορίας.

* Ο φιλόσοφος Daniel Dennett, στο βιβλίο του *Darwin's Dangerous Idea* (Η επικίνδυνη ιδέα του Δαρβίνου), αναφέρθηκε σε cranes (γερανοί) και skyhooks (άγκιστρα εξ ουρανού). «Άγκιστρα εξ ουρανού» για τη στήριξη των θέσεων τους αναζητούν όσες επιστημονικές θεωρήσεις αποδέχονται δυνάμεις ή διεργασίες που είναι ποιοτικά διαφορετικές από —και δεν εξηγούνται με— τη λογική της βαθμιαίας εξέλιξης. Αντιθέτως, οι «γερανοί», ως ενδιαμέσου επιπέδου πολυπλοκότητας μηχανισμοί, έχουν οι ίδιοι αναδυθεί μέσω εξέλιξης και συμβάλλουν στην ανάπτυξη πιο πολύπλοκων δομών. (Σ.τ.μ.)

3

ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΑ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΥΠΑΡΞΗΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

*Στο ίδρυμά μας δεν θα έπρεπε να υπάρχει
έδρα καθηγητή θεολογίας.*

—THOMAS JEFFERSON

Τα επιχειρήματα υπέρ της ύπαρξης του Θεού συστηματοποιούνταν για αιώνες από τους θεολόγους, ενώ κάποιοι άλλοι, συμπεριλαμβανομένων διάφορων γυρολόγων τής κακώς εννοούμενης «κοινής λογικής», προσέθεσαν και μερικά συμπληρωματικά.

Οι «αποδείξεις» του Θωμά Ακινάτη

Οι πέντε «αποδείξεις» που διατύπωσε ο Θωμάς Ακινάτης τον 13ο αιώνα δεν αποδεικνύουν τίποτε, και —μολονότι έχω κάποιους ενδοιασμούς όταν το αναφέρω, δεδομένης της εκτίμησης που χαίρει— είναι εύκολο να καταδειχθεί η κενότητα τους. Οι πρώτες τρεις αποτελούν απλώς διαφορετικούς τρόπους για να ειπωθεί το ίδιο πράγμα, άρα μπορούμε να τις εξετάσουμε όλες μαζί. Και οι τρεις περιέχουν την έννοια της άπειρης αναδρομής: η απάντηση σε κάποιο ερώτημα εγείρει ένα πρότερο ερώτημα κ.ο.κ., επ' άπειρον.

1. *Το κινούν ακίνητον.* Τίποτε δεν κινείται χωρίς ένα πρότερο κινούν. Αυτό μάς οδηγεί σε μια άπειρη αναδρομή, από την οποία μόνη διέξοδος είναι ο Θεός. Κατ' ανάγκην, η πρώτη κίνηση προκλήθηκε από κάτι, και αυτό το κάτι το ονομάζουμε Θεό.
2. *Η πρώτη αιτία.* Τίποτε δεν προκαλείται από μόνο του. Κάθε αιτιατό έχει ένα πρότερο αίτιο, πράγμα που μας ωθεί ξανά σε αναδρομή. Τούτη πρέπει να τερματιστεί σε μια πρώτη αιτία, την οποία ονομάζουμε Θεό.
3. *Το κοσμολογικό επιχείρημα.* Πρέπει να υπήρχε μια εποχή κατά την οποία τα φυσικά πράγματα δεν υφίσταντο. Αφού όμως τα φυσικά πράγματα τώρα υπάρχουν, τότε κάτι μη φυσικό πρέπει να τα δημιούργησε, και αυτό το κάτι το ονομάζουμε Θεό.

Και τα τρία παραπάνω επιχειρήματα βασίζονται στην ιδέα της αναδρομής και επικαλούνται τον Θεό για τον τερματισμό της. Περιέχουν την εντελώς αθεμελίωτη παραδοχή ότι ο ίδιος ο Θεός εξαιρείται από την αναδρομή. Ακόμη κι αν επιτρέψουμε τη βολική τούτη πολυτέλεια της αυθαίρετης επινόησης ενός τέρματος σε μια άπειρη αναδρομή, και της απόδοσης ονόματος σε αυτό επειδή μόνο και μόνο το έχουμε ανάγκη, δεν υπάρχει κανένας απολύτως λόγος να προικίσουμε το εν λόγω τέρμα με οποιαδήποτε ιδιότητα από όσες αποδίδονται συνήθως στον Θεό: παντοδυναμία, παντογνώσια, αγαθότητα, σοφία, δημιουργικότητα, για να μην αναφερθούμε και στα διάφορα ανθρώπινα χαρακτηριστικά όπως το να εισακούει προσευχές,

να συγχωρεί αμαρτίες και να διαβάζει τις πιο μύχιες σκέψεις. Παρεμπιπτότως, δεν διέλαθε την προσοχή των μελετητών της λογικής το γεγονός ότι η παντογνωσία και η παντοδυναμία συνιστούν αλληλοαποκλειόμενες έννοιες. Εάν ο Θεός είναι παντογνώστης, τότε γνωρίζει ήδη τον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος θα παρέμβει για να αλλάξει το ρου της ιστορίας, ασκώντας την παντοδυναμία του. Τούτο όμως σημαίνει ότι ο Θεός αδυνατεί να αλλάξει γνώμη σχετικά με την παρέμβασή του, πράγμα που συνεπάγεται ότι δεν είναι παντοδύναμος. Η Karen Owens εξέφρασε το πνευματώδες αυτό παράδοξο με στίχους εξίσου ευφυείς:

Άραγε ο παντογνώστης Θεός μπορεί,
Εκείνος που γνωρίζει το μέλλον, να βρει
Την παντοδυναμία για ν' αλλάξει
Τη γνώμη Του τη μελλοντική;

Για να επιστρέψουμε στην άπειρη αναδρομή και στη ματαιότητα της επίκλησης του Θεού για να την τερματίσουμε, θα ήταν προτιμότερο —από πλευράς οικονομίας σκέψης— να επινοήσουμε, λόγου χάριν, μια «χωροχρονική ανωμαλία τύπου Μεγάλης Έκρηξης», ή κάποια άλλη, άγνωστη ως τώρα, φυσική έννοια. Το να ονομάζουμε αυτό το τέρμα «Θεό» είναι στην καλύτερη περίπτωση αναποτελεσματικό και στη χειρότερη ολέθρια παραπλανητικό. Η «παράλογη συνταγή για μικροψιλοκαρωμένες κοτολέτες» του Edward Lear μάς προτρέπει: «Προμηθευτείτε μερικά βοδινά φιλέτα και, αφού τα κόψετε στα μικρότερα δυνατά κομμάτια, συνεχίστε και κόψτε τα σε ακόμη μικρότερα, οκτώ ή και εννέα φορές». Μερικές αναδρομές πραγματι φτάνουν σε ένα φυσικό τέλος. Παλαιότερα, οι επιστήμονες αναρωτιούνταν τι θα συνέβαινε αν κατάφερνε κάποιος να διαιρέσει ένα κομμάτι μέταλλο —από χρυσό, φέρ' ειπείν— στα μικρότερα δυνατά κομμάτια. Δεν θα ήταν άραγε δυνατόν κάθε τέτοιο κομμάτι να κοπεί πάλι στα δύο, ώστε να παραχθεί ένα ακόμη πιο μικροσκοπικό τεμάχιο χρυσού; Αυτός όμως ο ατέρμων τεμαχισμός θα λάμβανε τέλος στο άτομο: Το μικρότερο δυνατό τεμάχιο χρυσού είναι ο πυρήνας, αποτελούμενος από ακριβώς 79 πρωτόνια και λίγο περισσότερα νετρόνια, τα οποία συνοδεύονται από ένα σμήνος 79 ηλεκτρονίων. Εάν «κόψεις» το χρυσό πιο πέρα από το άτομο, ό,τι κι αν προκύψει δεν θα είναι χρυσός. Το άτομο παρέχει ένα φυσικό τέλος στη συγκεκριμένη αναδρομή. Δεν είναι όμως καθόλου σαφές ότι ο Θεός αποτελεί το φυσικό τέρμα στις αναδρομές του Ακινάτη —και η συγκεκριμένη διατύπωση δεν φειδεται καθόλου επιείκειας, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια. Ας προχωρήσουμε λοιπόν περαιτέρω στον κατάλογο του Ακινάτη.

4. *Το επιχείρημα εκ του βαθμού.* Παρατηρούμε ότι τα πράγματα στον Κόσμο διαφέρουν μεταξύ τους. Υπάρχουν, παραδείγματος χάριν, διάφοροι βαθμοί αγαθότητας ή τελειότητας. Αλλά οι εκτιμήσεις μας για αυτούς τους βαθμούς βασίζονται στη σύγκριση με κάποιο μέγιστο. Εμείς οι άνθρωποι μπορεί να είμαστε ταυτόχρονα καλοί και κακοί, άρα αποκλείεται να ενυπάρχει μέσα μας η μέγιστη αγαθότητα. Συνεπώς, πρέπει να υπάρχει κάποιο άλλο μέγιστο, το οποίο θέτει το μέτρο της τελειότητας, και ονομάζουμε αυτό το μέγιστο Θεό.

Είναι τούτο επιχείρημα; Με την ίδια λογική θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι οι άνθρωποι διαφέρουν και ως προς τη δυσοσμία τους, αλλά μπορούμε να τους συγκρίνουμε μόνο σε σχέση με ένα τέλειο και μέγιστο επίπεδο δυνατής δυσοσμίας. Συνεπώς, πρέπει να υπάρχει κάποιο εξαιρετικά, απaráμιλλα δύσοσμο ον, και αυτό το ονομάζουμε Θεό. Ή συγκρίνετε ως προς οποιαδήποτε άλλη ιδιότητα, και θα καταλήξετε σε ένα εξίσου βλακώδες συμπέρασμα.

5. *Το τελεολογικό επιχείρημα, ή επιχείρημα εκ του σχεδίου.* Τα όντα του Κόσμου, ειδικά τα έμβια, δίνουν την εντύπωση ότι κάποιος τα έχει σχεδιάσει. Τίποτε από όσα γνωρίζουμε δεν φαίνεται να είναι σχεδιασμένο εκτός αν έχει όντως σχεδιαστεί. Συνεπώς, πρέπει να υπήρξε κάποιος σχεδιαστής, και τον ονομάζουμε Θεό.* Ο ίδιος ο Ακινάτης χρησιμοποίησε την αναλογία του κινούμενου προς το στόχο βέλους, αλλά ένας σύγχρονος αντιαεροπορικός πύραυλος που ανιχνεύει θερμότητα θα εξυπηρετούσε το σκοπό του πιο αποτελεσματικά.

Το επιχείρημα εκ του σχεδίου είναι το μόνο που χρησιμοποιείται τακτικά ακόμη και σήμερα, και πολλοί εξακολουθούν να το αντιλαμβάνονται ως το έσχατο και αποστομωτικό επιχείρημα. Είχε εντυπωσιάσει και τον νεαρό Δαρβίνο όταν, ως φοιτητής ακόμη στο Καίμπριτζ, το είχε διαβάσει στο βιβλίο *Natural Theology* (Φυσική θεολογία) του William Paley. Δυστυχώς για τον Paley, ο ώριμος πλέον Δαρβίνος το κονιορτοποίησε. Πράγματι, η πλέον συντριπτική νίκη που κατήγαγε ποτέ ο ορθολογισμός ενάντια στις παραδεδεγμένες αντιλήψεις υπήρξε πιθανότατα η απροσδόκητη κατάρριψη αυτού του επιχειρήματος από τον Κάρολο Δαρβίνο. Χάρη στον Δαρβίνο, θεωρεί-

* Αυτό μου θυμίζει τον αξέχαστο συλλογισμό που εισήγαγε λάθρα σε μια ευκλείδεια απόδειξη ένας συμμαθητής μου, όταν μελετούσαμε μαζί γεωμετρία: «Το τρίγωνο ΑΒΓ μοιάζει να είναι ισοσκελές. Επομένως...».

ται πλέον εσφαλμένος ο ισχυρισμός πως τίποτε από όσα γνωρίζουμε δεν φαίνεται να είναι σχεδιασμένο εκτός αν έχει όντως σχεδιαστεί. Η εξέλιξη μέσω της φυσικής επιλογής, ανερχόμενη σε εξαισία ύψη πολυπλοκότητας και κομψότητας, παράγει μια εξαιρετική επίφαση σχεδιασμού. Στα κορυφαία μάλιστα προϊόντα αυτού του ψευδοσχεδιασμού συγκαταλέγονται τα νευρικά συστήματα, που —μεταξύ των πιο ταπεινών επιτευγμάτων τους— επιδεικνύουν εμπρόθετη συμπεριφορά, η οποία, ακόμη και στο πιο μικροσκοπικό έντομο, μοιάζει πολύ περισσότερο με τον προηγμένο πύραυλο ανίχνευσης θερμότητας παρά με ένα απλό βέλος που κατευθύνεται στο στόχο του. Θα επανέλθω διεξοδικότερα στο επιχείρημα εκ του σχεδίου στο Κεφάλαιο 4.

Το οντολογικό επιχείρημα και άλλα *a priori* επιχειρήματα

Τα επιχειρήματα υπέρ της ύπαρξης του Θεού ανήκουν σε δύο κύριες κατηγορίες, στα *a priori* και στα *a posteriori*. Τα πέντε επιχειρήματα του Θωμά Ακινάτη αποτελούν *a posteriori* επιχειρήματα, βασιζόμενα σε επισκόπηση του Κόσμου. Το γνωστότερο από τα *a priori* επιχειρήματα, εκείνα δηλαδή που βασίζονται σε καθαρά αφηρημένους προεμπειρικούς λογικούς συλλογισμούς, είναι το *οντολογικό επιχείρημα*, το οποίο διατυπώθηκε από τον άγιο Άνσελμο του Καντέρμπερι το 1078 και αναδιατυπώθηκε υπό διάφορες μορφές από πολυάριθμους φιλοσόφους μεταγενέστερα. Η πιο παράξενη πλευρά του επιχειρήματος του Άνσελμου είναι πως αρχικά δεν απευθυνόταν στους ανθρώπους αλλά στον ίδιο τον Θεό, υπό μορφή προσευχής (εν προκειμένω, θα περίμενε κανείς ότι οποιαδήποτε οντότητα έχει την ικανότητα να εισακούει προσευχές δεν θα είχε ανάγκη να πειστεί η ίδια για την ύπαρξή της).

Μπορούμε, έλεγε ο Άνσελμος, να διανοηθούμε ένα ον τόσο τέλει ώστε οποιοδήποτε τελειότερο από αυτό να είναι αδιανόητο. Αλλά και ένας άθεος μπορεί κάλλιστα να διανοηθεί κάποιο τέτοιο ον, ένα ον τέλει σε υπερθετικό βαθμό —μολονότι στην πραγματικότητα θα αρνιόταν την ύπαρξή του. Εντούτοις, συνεχίζει ο Άνσελμος, ένα ον το οποίο δεν υπάρχει στην πραγματικότητα, ως εκ της ανυπαρξίας του ακριβώς, δεν είναι τέλει. Συνεπώς οδηγούμαστε σε αντίφαση και —ω του θαύματος—, ορίστε, ο Θεός υπάρχει!

Επιτρέψτε μου να μεταφράσω τούτο το παιδαριώδες επιχείρημα στη γλώσσα που του αρμόζει, δηλαδή τη νηπιακή:

«Βάζω στοίχημα πως μπορώ να αποδείξω ότι ο Θεός υπάρχει.»
 «Στοίχημα ότι δεν μπορείς.»
 «Καλά λοιπόν. Φαντάσου το πιο τέλειο, τέλειο, *τέλειο* δυνατό πράγμα.»
 «Ωραία, και;»
 «Κοίτα, αυτό το *τέλειο*, τέλειο, *τέλειο* πράγμα είναι πραγματικό; Υπάρχει;»
 «Όχι, βρίσκεται μόνο στο νου μου.»
 «Αλλά εάν υπήρχε πράγματι, θα ήταν ακόμη πιο τέλειο — επειδή ένα πραγματικά τέλειο πράγμα είναι σίγουρα καλύτερο από ένα ανόητο ψευτοπράγμα. Άρα απέδειξα ότι ο Θεός υπάρχει. Χα χα! Όλοι οι άθεοι είναι ανόητοι.»

Έβαλα τον μικρό μου εξυπνάκια να διαλέξει τη λέξη «ανόητος» εσκεμμένα. Ο ίδιος ο Άνσελμος μνημονεύει τον πρώτο στίχο του *Ψαλμού 13* («Είπε μέσα στην καρδιά του ο ανόητος: Δεν υπάρχει Θεός [...]»), και μάλιστα είχε το θράσος να χρησιμοποιήσει τη λέξη «ανόητος» (στα λατινικά *insipiens*) για τον υποθετικό του άθεο:

Επομένως, και ο ανόητος ακόμη είναι πεπεισμένος ότι υπάρχει κάποιο πράγμα, τουλάχιστον μέσα στη διάνοια, του οποίου τίποτε τελειότερο δεν μπορούμε να συλλάβουμε. Επειδή, όταν ακούει για αυτό, το αντιλαμβάνεται και οτιδήποτε γίνεται αντιληπτό υπάρχει στη διάνοια. Και είναι βέβαιο πως ένα τέτοιο ον, τελειότερο του οποίου τίποτε άλλο δεν είναι δυνατόν να σκεφθούμε, δεν μπορεί να υπάρχει στη διάνοια και μόνο. Καθότι, αν υποθέσουμε ότι υπάρχει μόνο μέσα στη διάνοια, τότε μπορούμε να διανοηθούμε ότι υπάρχει στην πραγματικότητα· το οποίο είναι τελειότερο ακόμη.

Η ιδέα και μόνο ότι μεγαλόσχημα συμπεράσματα συνάγονται μέσω λεκτικών τεχνασμάτων αυτού του είδους προσβάλλει την αισθητική μου, και επομένως πρέπει να προσέξω να μην εμπλακώ σε διαξιφισμούς για λέξεις όπως το «ανόητος». Ο Bertrand Russell (ο οποίος βέβαια δεν ήταν ανόητος) διατύπωσε την εξής ενδιαφέρουσα άποψη: «Είναι πιο εύκολο να πειστεί κανείς ότι [το οντολογικό επιχείρημα] δεν ευσταθεί από το να προσπαθήσει να βρει σε ποιο ακριβώς σημείο εντοπίζεται το σφάλμα του». Ο ίδιος όμως, στα χρόνια της νεότητάς του, είχε για ένα σύντομο διάστημα πειστεί για την ορθότητά του:

Θυμάμαι ακριβώς τη στιγμή, μια ημέρα τού 1894, καθώς περπατούσα στην οδό Trinity, όταν με μια αναλαμπή κατάλαβα (ή νόμισα πως κατά-

λαβα) ότι το οντολογικό επιχείρημα είναι έγκυρο. Είχα βγει έξω για να αγοράσω ένα κουτί καπνό· στο δρόμο της επιστροφής, ξαφνικά πέταξα το κουτί στον αέρα και, ξαναπιάνοντάς το, αναφώνησα: «Μα την αλήθεια, το οντολογικό επιχείρημα είναι ακλόνητο».

Γιατί άραγε, αναρωτιέμαι, δεν είπε: «Μα την αλήθεια, το οντολογικό επιχείρημα φαίνεται ευλογοφανές. Δεν είναι όμως υπερβολικά εύκολο να προκύπτει μια μεγάλη αλήθεια για το Σύμπαν από ένα απλό παιχνίδι λέξεων; Καλύτερα να στρωθώ στη δουλειά για να επιλύσω τούτο εδώ που μοιάζει με παράδοξο όπως εκείνο του Ζήνωνα». Οι αρχαίοι Έλληνες δυσκολεύονταν πολύ να αντιληφθούν την «απόδειξη» του Ζήνωνα ότι ο Αχιλλέας δεν θα προλάβει ποτέ τη χελώνα.* Αλλά ήταν επίσης αρκετά σώφρονες ώστε να μη συμπεράνουν ότι ο Αχιλλέας πράγματι δεν θα κατορθώσει ποτέ να φτάσει τη χελώνα. Αντιθέτως, ονόμασαν το εν λόγω επιχείρημα «παράδοξο», ελπίζοντας να το εξηγήσουν οι επόμενες γενεές μαθηματικών. Ο Russell, φυσικά, διέθετε τα κατάλληλα προσόντα για να αντιληφθεί πως δεν έπρεπε να πετά στον αέρα κουτιά με καπνό, φρονάζοντας όλο χαρά ότι ο Αχιλλέας δεν θα καταφέρει να προλάβει τη χελώνα. Γιατί άραγε δεν υπήρξε το ίδιο προσεκτικός και με τον άγιο Άνσελμο; Υποθέτω πως οφείλεται στο ότι ο Russell ήταν ένας εξαιρετικά αμερόληπτος άθεος, υπέρ το δέον πρόθυμος να πειστεί για την αντίθετη άποψη εάν το απαιτούσε η λογική.**

* Το παράδοξο του Ζήνωνα είναι πασίγνωστο, οπότε μπορούμε να περιοριστούμε σε μια υποσημείωση: Ο Αχιλλέας είναι δέκα φορές ταχύτερος από τη χελώνα, και για αυτό το λόγο δίνει στο ζώο ένα προβάδισμα, έστω 100 μέτρων. Ο Αχιλλέας τρέχει 100 μέτρα, και η χελώνα προηγείται κατά 10 μέτρα. Ο Αχιλλέας καλύπτει τα 10 μέτρα και η χελώνα βρίσκεται 1 μέτρο πιο μπροστά. Ο Αχιλλέας καλύπτει το 1 μέτρο και η χελώνα ακόμα προηγείται κατά 1/10 του μέτρου κ.ο.κ., επ' άπειρον, οπότε ο Αχιλλέας δεν φτάνει ποτέ τη χελώνα.

** Ίσως στις ημέρες μας γινόμαστε μάρτυρες ενός παρόμοιου γεγονότος, με την πολυσυζητημένη αλλαξοπιστία του φιλοσόφου Antony Flew, ο οποίος ανακοίνωσε σε μεγάλη ηλικία ότι ασπάστηκε την πίστη σε κάποια θεότητα (γεγονός που προκάλεσε πληθώρα δημοσιεύσεων στο Διαδίκτυο). Δεδομένου ότι ο Russell τιμήθηκε με το βραβείο Νόμπελ, ίσως ο φερόμενος ως προσπλυτισμός του Flew ανταμειφθεί με το βραβείο Templeton. Ένα πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση είναι η επαίσχυντη απόφασή του να αποδεχθεί, το 2006, το «Βραβείο Philip E. Johnson για την Ελευθερία και την Αλήθεια». Ο πρώτος στον οποίο απονεμήθηκε το εν λόγω βραβείο ήταν ο δικηγόρος Philip E. Johnson, θεμελιωτής της «στρατηγικής αιχμής» του ευφρούς σχεδίου. Ο Flew θα είναι ο δεύτερος κατά σειρά. Το ίδρυμα που απονέμει το βραβείο είναι το Βιβλικό Ινστιτούτο του Λος Άντζελες (Bible Institute of Los Angeles, BIOLA). Δεν μπορεί παρά να αναρωτηθεί κανείς αν ο Flew αντιλαμβάνεται ότι τον χρησιμοποιούν. Βλ. και Victor Stenger, «Flew's flawed science» (Η ελαττωματική επιστήμη του Flew), *Free Inquiry*, 25:2, σελ. 17-18, 2005-www.secularhumanism.org/index.php?section=library&page=stenger_25_2.

Η, ίσως, η απάντηση βρίσκεται σε κάτι που έγραψε ο ίδιος ο Russell το 1946, αρκετό καιρό αφότου είχε καταρρίψει το οντολογικό επιχειρήμα:

Ιδού το πραγματικό ερώτημα: Υπάρχει κάτι που μπορούμε να σκεφθούμε, για το οποίο αποδεικνύεται ότι, και μόνο επειδή το σκεφθήκαμε, υπάρχει και έξω από τη σκέψη μας; Κάθε φιλόσοφος θα ήθελε να απαντήσει «ναι», διότι έργο του φιλοσόφου είναι να ανακαλύπτει πράγματα για τον Κόσμο με τη σκέψη μάλλον παρά μέσω παρατήρησης. Αν το «ναι» είναι η σωστή απάντηση, τότε υπάρχει μια γέφυρα μεταξύ της καθαρής σκέψης και των πραγμάτων. Αν όχι, τότε δεν υπάρχει.

Εγώ, αντιθέτως, θα αισθανόμουν αυτομάτως πολύ βαθιά καχυποψία απέναντι σε όποιο συλλογισμό κατέληγε σε ένα τόσο σπουδαίο συμπέρασμα χωρίς να αντλεί τίποτα από τα δεδομένα της πραγματικότητας. Ίσως αυτό δεν σημαίνει τίποτε περισσότερο από το ότι είμαι επιστήμονας και όχι φιλόσοφος. Ανά τους αιώνες, οι φιλόσοφοι έχουν πράγματι πάρει στα σοβαρά το οντολογικό επιχειρήμα, τοποθετούμενοι είτε υπέρ είτε κατά. Ο αθεϊστικός φιλόσοφος J.L. Mackie πραγματεύεται το ζήτημα με ιδιαίτερη σαφήνεια στο βιβλίο *The Miracle of Theism* (Το θαύμα του θείσμου). Το εννοώ ως φιλοφρόνηση όταν λέω ότι μπορούμε να ορίσουμε το φιλόσοφο ως εκείνον που δεν προτίθεται να δεχτεί την επίκληση απλώς της κοινής λογικής ως επαρκή απάντηση.

Οι πιο αποφασιστικές ανασκευές του οντολογικού επιχειρήματος αποδίδονται συνήθως στους φιλοσόφους Ντέιβιντ Χιουμ (1711-1776) και Ιμπάνουελ Καντ (1724-1804). Ο Καντ διαπίστωσε «δόλο» στην αμφιλεγόμενη παραδοχή του Ανσέλμου ότι η «ύπαρξη» είναι περισσότερο «τέλεια» από τη μη ύπαρξη. Ο αμερικανός φιλόσοφος Norman Malcolm το έθεσε ως εξής: «Το δόγμα ότι η ύπαρξη συνιστά κάποιου είδους τελειότητα μου φαίνεται ιδιαίτερα αλλόκοτο. Είναι λογικό και σωστό να πω ότι το σπίτι μου θα είναι καλύτερο αν έχει μόνωση παρά αν δεν έχει· αλλά τι νόημα έχει να πω ότι θα είναι καλύτερο σπίτι αν υπάρχει παρά αν δεν υπάρχει;».⁴⁶ Ένας άλλος φιλόσοφος, ο Αυστραλός Douglas Gasking, υποστήριξε την ίδια θέση στην ειρωνική «απόδειξη» του ότι ο Θεός δεν υπάρχει (ο Gaunilo, σύγχρονος του Ανσέλμου, είχε διατυπώσει μια παρόμοια εις άτοπον απαγωγή):

1. Η Δημιουργία του Κόσμου είναι το πιο θαυμαστό επίτευγμα που θα μπορούσαμε να φανταστούμε.
2. Η αξία ενός επιτεύγματος εκπηγάει από (α) αυτή καθαυτή την ποιότητά του και (β) την ικανότητα του δημιουργού του.

3. Όσο μεγαλύτερη είναι η ανικανότητα (ή ελαττωματικότητα) του δημιουργού τόσο πιο εντυπωσιακό είναι το επίτευγμά του.
4. Η πλέον ανυπέρβλητη ελαττωματικότητα για ένα δημιουργό θα ήταν η μη ύπαρξή του.
5. Επομένως, αν θεωρήσουμε ότι το Σύμπαν αποτελεί προϊόν ενός δημιουργού ο οποίος υπάρχει, τότε μπορούμε να συλλάβουμε ένα ον ακόμη τελειότερο —δηλαδή ένα ον που δημιούργησε τα πάντα, μολονότι το ίδιο δεν υπήρχε.
6. Επομένως, ένας υπάρχων Θεός δεν αποτελεί ένα ον τελειότερο του οποίου τίποτε τελειότερο δεν θα μπορούσαμε να διανοηθούμε, διότι ακόμη πιο αξεπέραστος και απίστευτος δημιουργός θα ήταν ένας Θεός που δεν θα υπήρχε.

Άρα:

7. Ο Θεός δεν υπάρχει.

Περιττεύει βέβαια να πούμε ότι ο Gasking δεν απέδειξε πράγματι ότι ο Θεός δεν υπάρχει. Ακριβώς όπως ούτε ο Άνσελμος απέδειξε την ύπαρξή του. Η μόνη διαφορά είναι ότι ο Gasking αστειευόταν. Όπως διαπίστωσε, η ύπαρξη ή η μη ύπαρξη του Θεού είναι πολύ σημαντικό ερώτημα για να απαντηθεί μέσω «διαλεκτικών ταχυδακτυλουργιών». Δεν νομίζω μάλιστα ότι ο αμφιλεγόμενος τρόπος χρήσης της ύπαρξης ως ένδειξης τελειότητας αποτελεί το μεγαλύτερο πρόβλημα του επιχειρήματος. Έχω ξεχάσει πλέον πώς το κατάφερα, αλλά κάποτε είχα «σκανδαλίσει» μια ομήγυρη θεολόγων και φιλοσόφων διασκευάζοντας το οντολογικό επιχείρημα έτσι ώστε να αποδείξω ότι τα γουρούνια πετούν. Και εκείνοι αισθάνθηκαν την ανάγκη να καταφύγουν στην τροπική λογική για να αποδείξουν ότι έκανα λάθος.

Το οντολογικό επιχείρημα, όπως και όλα τα *a priori* επιχειρήματα υπέρ της ύπαρξης του Θεού, μου θυμίζει το γέροντα στην ιστορία που μας διηγείται ο Aldous Huxley, ο οποίος ανακάλυψε μια μαθηματική απόδειξη υπέρ της ύπαρξης του Θεού:

Το m διά του μηδενός ισούται με άπειρο, όταν το m είναι οποιοσδήποτε θετικός αριθμός. Τον ξέρεις αυτό τον τύπο, έτσι; Ε, λοιπόν, γιατί να μην αναγάγουμε την ισότητα σε απλούστερη μορφή, πολλαπλασιάζοντας και τις δύο πλευρές της με το μηδέν; Στην περίπτωση αυτή θα έχουμε ότι το m ισούται με άπειρο επί το μηδέν. Αυτό σημαίνει ότι ένας

θετικός αριθμός είναι το γινόμενο του μηδενός επί το άπειρο. Δεν αποδεικνύει τούτο πως μια άπειρη δύναμη δημιούργησε το Σύμπαν από το τίποτε; Αυτό δεν δείχνει;

Δυστυχώς, δεν είναι βέβαιο ότι αληθεύει η πασίγνωστη ιστορία σχετικά με τον Ντιντερό, τον εγκυκλοπαιδιστή του Διαφωτισμού, και τον Euler, τον ελβετό μαθηματικό: Λέγεται ότι η Μεγάλη Αικατερίνη οργάνωσε μια αντιπαράθεση μεταξύ των δύο, κατά την οποία ο θεοσεβής Euler απηύθυνε την εξής πρόκληση στον άθεο Ντιντερό: «Κύριε, $(a + b^n)/n = x$, επομένως ο Θεός υπάρχει. Απαντήστε!».

Η ιστορία αφήνει να εννοηθεί ότι ο Ντιντερό, επειδή δεν ήταν μαθηματικός, υποχρεώθηκε να υποχωρήσει οσπισμένος. Εντούτοις, όπως είχε επισημάνει και ο Β.Η. Brown το 1942 στο περιοδικό *American Mathematical Monthly*, ο Ντιντερό στην πραγματικότητα ήταν καλός μαθηματικός, άρα μάλλον δεν θα είχε εξαπατηθεί από το λεγόμενο «επιχείρημα διά της τυφλώσεως με επιστήμη» (εν προκειμένω με τα μαθηματικά). Ο David Mills, στο βιβλίο του *Atheist Universe*, παραθέτει μια ραδιοφωνική συνέντευξη που παραχώρησε σε έναν θρησκο δημοσιογράφο, ο οποίος επικαλέστηκε το νόμο διατήρησης της μάζας-ενέργειας προσπαθώντας ανεπιτυχώς να τον τυφλώσει διά της επιστήμης: «Εφόσον όλοι αποτελούμαστε από ύλη και ενέργεια, δεν συνηγορεί τούτη η επιστημονική αρχή υπέρ της πίστης στην αιώνια ζωή». Ο Mills απάντησε με περισσότερη υπομονή και ευγένεια απ' ό,τι θα είχα κάνει εγώ, μιας και εκείνο που είπε ο δημοσιογράφος, μεθερμηνευόμενο, σήμαινε —ούτε λίγο ούτε πολύ— το εξής: «Όταν πεθαίνουμε, κανένα από τα άτομα του σώματός μας (και καμία ποσότητα ενέργειας) δεν χάνεται. Επομένως, είμαστε αθάνατοι».

Ακόμη και εγώ, με τη μακρά μου εμπειρία, δεν έχω ποτέ συναντήσει ευσεβείς πόθους τόσο πολύ ανόητους. Έχω βρει όμως πολλές καταπληκτικές «αποδείξεις» στο <http://www.godlessgeeks.com/LINKS/GodProof.htm>, έναν ιδιαίτερα αστείο κατάλογο τριακοσίων τουλάχιστον «αποδείξεων της ύπαρξης του Θεού». Παραθέτω έξι πολύ διασκεδαστικές από αυτές, ξεκινώντας από την απόδειξη υπ' αριθμόν 36.

36. *Επιχείρημα εκ της μη ολοσχερούς καταστροφής*: Ένα αεροπλάνο κατέπεσε και σκοτώθηκαν 143 επιβάτες και όλο το πλήρωμα. Ένα παιδί όμως επιβίωσε με εγκαύματα μόλις τρίτου βαθμού. Επομένως, ο Θεός υπάρχει.
37. *Επιχείρημα εκ των πιθανών κόσμων*: Εάν τα πράγματα είχαν γίνει διαφορετικά, τότε τα πράγματα θα ήταν διαφορετικά, πράγμα πολύ κακό. Επομένως, ο Θεός υπάρχει.

38. *Επιχείρημα εκ της βουλήσεως και μόνον*: Πιστεύω στον Θεό! Πιστεύω στον Θεό! Πιστεύω, πιστεύω, πιστεύω! Πιστεύω στον Θεό! Επομένως, ο Θεός υπάρχει.
39. *Επιχείρημα εκ της μη πίστης*: Η πλειονότητα του πληθυσμού της Γης δεν πιστεύει στο χριστιανισμό. Αυτή ακριβώς ήταν η πρόθεση του Σατανά. Επομένως, ο Θεός υπάρχει.
40. *Επιχείρημα εκ της μεταθανάτιας εμπειρίας*: Ο άνθρωπος Χ πέθανε όντας άθεος. Τώρα διαπιστώνει το λάθος του. Επομένως, ο Θεός υπάρχει.
41. *Επιχείρημα εκ του συναισθηματικού εκβιασμού*: Ο Θεός σε αγαπά. Πώς είναι δυνατόν να είσαι τόσο άκαρδος και να μην πιστεύεις σε Αυτόν; Επομένως, ο Θεός υπάρχει.

Το επιχείρημα για το ωραίο

Ένας άλλος χαρακτήρας από την προαναφερθείσα ιστορία του Aldous Huxley απέδειξε την ύπαρξη του Θεού παίζοντας στο γραμμόφωνο το κουαρτέτο εγχόρδων Νο 15 σε λα ελάσσονα του Μπετόβεν (το *heiliger Dankgesang*). Όσο απίστευτο κι αν ακούγεται, τούτο το επιχείρημα είναι πολύ δημοφιλές πράγματι. Δεν θυμάμαι πλέον πόσες φορές μου έχουν απευθύνει — με λιγότερο ή περισσότερο προκλητικό τρόπο — την ερώτηση: «Και τότε πώς εξηγείτε το φαινόμενο Σαίξπηρ;» (ή αντικαταστήστε με: Σούμπερτ, Μιχαήλ Άγγελο και τόσους άλλους, ανάλογα με το γούστο σας). Δεν χρειάζεται να πω περισσότερα για το εν λόγω επιχείρημα. Πάντως, η λογική του ποτέ δεν εκτίθεται με σαφήνεια, και όσο το σκέπτεται κανείς τόσο περισσότερο κενό το βρίσκει. Τα όψιμα κουαρτέτα του Μπετόβεν είναι ομολογουμένως θεσπέσια. Το ίδιο βέβαια και τα σονέτα του Σαίξπηρ. Είναι θεσπέσια, είτε υπάρχει Θεός είτε δεν υπάρχει. Δεν αποδεικνύουν την ύπαρξή Του· αποδεικνύουν απλώς την ύπαρξη του Μπετόβεν και του Σαίξπηρ. Λέγεται μάλιστα πως ένας μεγάλος μαέστρος είπε κάποτε: «Αν μπορείς να ακούσεις Μότσαρτ, τι ανάγκη έχεις τον Θεό;».

Κάποτε είχα προσκληθεί στη βρετανική ραδιοφωνική εκπομπή *Desert Island Discs* (Δίσκοι του ερημονησιού), όπου διαλέγεις τους οκτώ δίσκους που θα ήθελες να έχεις μαζί σου αν επρόκειτο να ναυαγήσεις σε ένα ερημονήσι. Μεταξύ άλλων επέλεξα και το *Mache dich, mein Herze, rein*, από τα *Κατά Ματθαίον Πάθη* του Μπαχ. Ο συνομιλητής μου δεν μπορούσε να καταλάβει πώς ήταν δυνατόν να επιλέγω θρησκευτική μουσική όντας άθεος. Με την ίδια λογική τότε, μπορεί κάποιος να πει: μα πώς γίνεται να σου α-

ρέσουν τα *Ανεμοδαρμένα ύψη* ενώ γνωρίζεις πολύ καλά ότι η Κάθυ και ο Χίθκλιφ δεν υπήρξαν ποτέ;

Θα μπορούσα όμως να είχα θίξει ένα επιπλέον ζήτημα, το οποίο πρέπει να τίθεται κάθε φορά που αποδίδεται στην πίστη η ύπαρξη, λόγου χάριν, της Καπέλα Σιστίνα ή του *Ευαγγελισμού της Θεοτόκου* του Ραφαήλ. Ακόμη και οι μεγάλοι καλλιτέχνες πρέπει να κερδίσουν το ψωμί τους, και επομένως θα αναλάβουν όσες παραγγελίες μπορούν. Δεν έχω λόγους να αμφισβητώ ότι ο Ραφαήλ και ο Μιχαήλ Άγγελος ήταν χριστιανοί —εξάλλου αποτελούσε μάλλον τη μοναδική επιλογή στην εποχή τους—, αλλά το γεγονός αυτό είναι σχεδόν συμπτωματικό. Χάρη στην τεράστια περιουσία της, η Εκκλησία ανέλαβε τη χορηγία πολλών έργων τέχνης κατά την Αναγέννηση. Εάν η ιστορία είχε εξελιχθεί διαφορετικά, και ο Μιχαήλ Άγγελος είχε αναλάβει την παραγγελία να κοσμήσει την οροφή κάποιου γιγαντιαίου Μουσείου Επιστήμης, δεν θα είχε πιθανότατα δημιουργήσει κάτι εξίσου, τουλάχιστον, εμπνευσμένο, όσο και η Καπέλα Σιστίνα; Τι θλιβερό που δεν θα ακούσουμε ποτέ τη *Συμφωνία του Μεσοζωικού* του Μπετόβεν, ή την *όπερα Το διαστελλόμενο Σύμπαν* του Μότσαρτ. Και τι κρίμα που στερηθήκαμε το *Ορατόριο της εξέλιξης* του Χάιντν —αλλά αυτό δεν μας εμποδίζει να απολαμβάνουμε τη *Δημιουργία* του. Για να προσεγγίσουμε το επιχείρημα από την άλλη πλευρά, τι θα γινόταν αν —όπως μου λέει η γυναίκα μου και με κάνει να ανατριχιάζω— ο Σαίξπηρ ήταν υποχρεωμένος να εργάζεται με παραγγελίες από την Εκκλησία; Θα είχαμε οπωσδήποτε χάσει τον *Άμλετ*, τον *Βασιλιά Ληρ* και τον *Μάκβεθ*. Και τι θα είχαμε κερδίσει στη θέση τους; Κάτι από το υλικό που είναι φτιαγμένα τα όνειρα; Συνεχίστε να ονειρεύεστε, λοιπόν.

Αν υπάρχει κάποιο λογικό επιχείρημα που να συνδέει την ύπαρξη της υψηλής τέχνης με την ύπαρξη του Θεού, οι υποστηρικτές αυτής της άποψης δεν το διατυπώνουν ρητά. Το θεωρούν αυταπόδεικτο, πράγμα φυσικά λανθασμένο πέρα για πέρα. Ίσως θα έπρεπε να το θεωρήσουμε ως μία ακόμα εκδοχή του επιχειρήματος εκ του σχεδίου: ο μουσικός εγκέφαλος του Σούμπερτ αποτελεί θαύμα απιθανότητας, με πολύ μικρότερη πιθανότητα αυθόρμητης ανάδυσης απ' όση ο οφθαλμός των σπονδυλωτών. Ή πιο πεζά, ίσως με τούτο εκφράζεται ένα είδος φθόνου της μεγαλοφυΐας: Πώς τολμά ένα άλλο ανθρώπινο ον να δημιουργεί τόσο όμορφη μουσική/ποίηση/τέχνη, ενώ εγώ δεν μπορώ; Άρα πρέπει να είναι ο Θεός που τα δημιουργεί.

Το επιχείρημα της προσωπικής «εμπειρίας»

Ένας από τους πιο έξυπνους και ώριμους συμφοιτητές μου, ο οποίος ήταν πολύ βαθιά θρησκοευόμενος, είχε πάει κάποτε για κάμπινγκ στα νησιά της Ιρλανδικής Θάλασσας. Τα μεσάνυχτα, εκείνος και η κοπέλα του ξύπνησαν από τη φωνή του διαβόλου —του ίδιου του Σατανά! Ο φίλος μου δεν μπόρεσε ποτέ να ξεχάσει εκείνη την τρομακτική εμπειρία, η οποία υπήρξε ένας από τους παράγοντες που τον οδήγησαν να ακολουθήσει τον μοναστικό βίο. Ως νέος, είχα εντυπωσιαστεί από την ιστορία του, και αργότερα την αφηγήθηκα σε μια παρέα ζωολόγων που τα έπιναν σε κάποια παμπ της Οξφόρδης. Δύο από αυτούς έτυχε να είναι πεπειραμένοι ορνιθολόγοι, και ξεκαρδίστηκαν στα γέλια. «Μύκος!», φώναζαν μαζί. Ο ένας προσέθεσε ότι οι στριγγλιές και τα κακαρίσματα αυτού του πτηνού είναι ο λόγος που σε διάφορα μέρη του κόσμου τού έχει δοθεί το προσωνύμιο «πουλί του διαβόλου».

Πολλοί άνθρωποι πιστεύουν στον Θεό επειδή νομίζουν ότι έχουν δει κάποιο όραμά του —ή έναν άγγελο ή μια Παρθένο ντυμένη στα γαλάζια— με τα ίδια τους τα μάτια. Η επειδή άκουσαν τη φωνή του. Αυτό το επιχείρημα προσωπικής εμπειρίας είναι το πειστικότερο για όσους ισχυρίζονται ότι είχαν παρόμοια εμπειρία, αλλά το λιγότερο πειστικό για οποιονδήποτε άλλον —πόσω μάλλον για όποιον έχει αρκετές γνώσεις ψυχολογίας.

Λέτε ότι είχατε άμεση εμπειρία του Θεού; Ε, λοιπόν, μερικοί άνθρωποι λένε ότι βίωσαν την εμπειρία ενός ροζ ελέφαντα, αλλά αυτό πιθανότατα δεν σας εντυπωσιάζει. Ο Peter Sutcliffe, ο αντεροβγάλτης τού Γιόρκσαϊρ, άκουγε πολύ καθαρά τον Ιησού να του λέει να σκοτώσει γυναίκες, και φυλακίστηκε ισόβια. Ο Τζορτζ Μπους λέει ότι ο Θεός τού είπε να εισβάλει στο Ιράκ (τι κρίμα που δεν προσφέρθηκε να του αποκαλύψει και ότι δεν υπήρχαν εκεί όπλα μαζικής καταστροφής). Πολλοί τρόφιμοι ασύλων νομίζουν ότι είναι ο Ναπολέοντας ή ο Τσάβλι Τσάπλιν, ή ότι όλος ο κόσμος συνωμοτεί εναντίον τους, ή ότι μπορούν να μεταδίδουν τη σκέψη τους σε άλλους ανθρώπους. Δεν τους κακοκαρδίζουμε, αλλά ούτε βέβαια παίρνουμε στα σοβαρά τις ένδοθεν εξ αποκαλύψεως πεποιθήσεις τους, κυρίως επειδή ελάχιστοι άλλοι τις συμμερίζονται. Οι θρησκευτικές εμπειρίες διαφέρουν μόνο κατά το ότι όσοι ισχυρίζονται πως τις έχουν βιώσει είναι πολυάριθμοι. Δεν θα χαρακτηρίζατε λοιπόν υπερβολικά κυνικό τον Sam Harris όταν έγραφε, στο *The End of Faith* (Το τέλος της πίστης):

Έχουμε διάφορες ονομασίες για τους ανθρώπους οι οποίοι τρέφουν πολλές πεποιθήσεις για τις οποίες δεν υπάρχει λογική αιτιολόγηση. Όταν οι πεποιθήσεις τους είναι ιδιαίτερα συνήθειες, τους αποκαλούμε

«θρήσκους»· αλλιώς, είναι πολύ πιθανό να ονομαστούν «τρελοί», «ψυχωτικοί» ή «παραληρηματικοί» [...]. Προφανώς, η ψυχική υγεία καθορίζεται από τους αριθμούς. Κι όμως, αποτελεί απλώς ιστορική συγκυρία το ότι στις κοινωνίες μας θεωρείται φυσιολογικό να πιστεύεις πως ο Δημιουργός του Σύμπαντος μπορεί να ακούσει τις σκέψεις σου, ενώ αντιθέτως θεωρείται ψυχική ασθένεια το να πιστεύεις ότι επικοινωνεί μαζί σου με κώδικα Μορς, ρίχνοντας ρυθμικά τις σταγόνες της βροχής στο παράθυρο του υπνοδωματίου σου. Και έτσι, ενώ οι θρησκευόμενοι άνθρωποι δεν είναι εν γένει τρελοί, οπωσδήποτε είναι τρελές οι βασικές πεποιθήσεις τους.

Θα επανέλθω στο ζήτημα των ψευδαισθήσεων στο Κεφάλαιο 10.

Ο ανθρώπινος εγκέφαλος «τρέχει» ένα πρώτης τάξεως «λογισμικό προσομοίωσης». Επειδή τα μάτια μας δεν του προσφέρουν πιστές φωτογραφίες του εξωτερικού κόσμου ούτε μια ακριβή κινηματογράφηση των όσων συμβαίνουν στην πορεία του χρόνου, κατασκευάζει μόνος του ένα συνεχώς ανανεούμενο μοντέλο —ανανεούμενο μεν, με κωδικοποιημένους παλμούς που διατρέχουν συνεχώς το οπτικό νεύρο, αλλά όμως κατασκευασμένο. Αυτό γίνεται ξεκάθαρο στις οπτικές πλάνες.⁴⁷ Μια μεγάλη κατηγορία από τέτοιες πλάνες, χαρακτηριστικό παράδειγμα των οποίων αποτελεί ο κύβος τού Necker, προκύπτουν επειδή τα αισθητηριακά δεδομένα που προσλαμβάνει ο εγκέφαλος είναι συμβατά με δύο διαφορετικά μοντέλα της πραγματικότητας. Ο εγκέφαλος, μη διαθέτοντας κάποια βάση για να επιλέξει, παλινδρομεί μεταξύ των δύο, και έτσι κινούμαστε συνεχώς από το ένα εσωτερικό μοντέλο στο άλλο. Η εικόνα που βλέπουμε φαίνεται κυριολεκτικά να αλλάζει από τη μια στιγμή στην άλλη.

Το λογισμικό προσομοίωσης του εγκεφάλου προσφέρεται κυρίως για την κατασκευή προσώπων και φωνών. Πάνω στο περβάζι μου έχω μια πλαστική μάσκα τού Αϊνστάιν. Από την μπροστινή πλευρά της φαίνεται, φυσικά, σαν ένα στερεό, τρισδιάστατο πρόσωπο. Το καταπληκτικό όμως είναι ότι, όταν την κοιτάξεις από την πίσω —την κοίλη— πλευρά της, η μάσκα δίνει πάλι την εντύπωση τρισδιάστατου προσώπου, πράγμα πολύ παράξενο. Καθώς κινείσαι γύρω της, το πρόσωπο μοιάζει να σε ακολουθεί —όχι με τον ανεπαίσθητο και αφύσικο τρόπο με τον οποίο λέγεται ότι σε ακολουθούν τα μάτια της Μόνα Λίζα. Η κοίλη μάσκα πραγματικά, *αληθινά* φαίνεται να κινείται. Όσοι δεν έχουν βιώσει άλλοτε αυτή την οπτική απάτη οαστίζουν από έκπληξη. Αν μάλιστα η μάσκα τοποθετηθεί πάνω σε μια αργά περιστρεφόμενη βάση, τότε δίνει την αίσθηση ότι στρέφεται κατά τη σωστή φορά όταν αντικρίζουμε την κυρτή όψη της, αλλά κατά την *αντίθετη* φορά όταν βλέπουμε την κοίλη επιφάνειά της. Έτσι, όταν παρακολουθούμε τη

μετάβαση από τη μία όψη στην άλλη, τότε η πλευρά που εμφανίζεται φαίνεται σαν να «τρώει» την άλλη πλευρά. Πρόκειται για μια καταπληκτική αισθητηριακή πλάνη, και αξίζει να μπειτε στον κόπο να τη δείτε. Μερικές φορές, ακόμη κι αν πλησιάσετε πολύ κοντά στην κοίλη πλευρά, δεν θα καταφέρετε να διακρίνετε ότι είναι «πραγματικά» κοίλη. Αλλά και μόλις τη δείτε, ξαφνικά συμβαίνει πάλι μια μετάβαση, η οποία ενδέχεται να είναι αντιστρεπτή.

Γιατί συμβαίνει αυτό; Δεν υπάρχει κανένα τέχνασμα στην κατασκευή της μάσκας. Το φαινόμενο μπορεί να παραχθεί με οποιαδήποτε κοίλη μάσκα. Η ταχυδακτυλουργία βρίσκεται μόνο μέσα στον εγκέφαλο του θεατή. Το εσωτερικό λογισμικό προσομοίωσης προσλαμβάνει δεδομένα που υποδηλώνουν την παρουσία ενός προσώπου —ίσως τίποτε περισσότερο από δύο μάτια, μια μύτη και ένα στόμα περίπου στις σωστές θέσεις τους. Αφού λάβει αυτά τα αδρά ίχνη, ο εγκέφαλος επιτελεί όλα τα υπόλοιπα. Το λογισμικό προσομοίωσης προσώπων αναλαμβάνει αμέσως δράση και κατασκευάζει ένα στερεό μοντέλο προσώπου, μολονότι η πραγματικότητα που έχει παρουσιαστεί στα μάτια είναι εκείνη ενός κοίλου προσωπείου. Η ψευδαίσθηση της περιστροφής κατά την αντίθετη φορά προκύπτει καθότι (είναι αρκετά δύσκολο, αλλά θα το καταλάβετε αν το σκεφθείτε προσεκτικά) η εν λόγω περιστροφή αποτελεί τον μόνο λογικό τρόπο ερμηνείας των οπτικών δεδομένων όταν περιστρέφεται μια κοίλη μάσκα, αλλά εμείς αντιλαμβανόμαστε μια στερεά μάσκα.⁴⁸ Μοιάζει με την οφθαλμαπάτη που προκαλεί ο περιστρεφόμενος δίσκος ενός ραντάρ, την οποία αντιλαμβανόμαστε μερικές φορές στα αεροδρόμια. Έως ότου ο εγκέφαλος επιστρέψει στο σωστό μοντέλο για το δίσκο τού ραντάρ, εκείνο το οποίο βλέπουμε είναι ένα εσφαλμένο μοντέλο του που περιστρέφεται κατά την αντίθετη φορά με πολύ παράξενο τρόπο.

Τα αναφέρω όλα αυτά μόνο και μόνο για να δείξω τις τεράστιες δυνατότητες του λογισμικού προσομοίωσης του εγκεφάλου. Είναι ικανό να κατασκευάσει «οράματα» και «παρουσίες» με τη μεγαλύτερη δυνατή αληθοφάνεια. Για ένα λογισμικό τέτοιων δυνατοτήτων, η προσομοίωση ενός φαντάσματος ή ενός αγγέλου ή της Παρθένου Μαρίας αποδεικνύεται πανεύκολη υπόθεση. Τα ίδια ισχύουν και όσον αφορά την ακοή. Όταν ακούμε έναν ήχο, αυτός δεν μεταβιβάζεται πιστά μέσω του ακουστικού νεύρου, ούτε αναμεταδίδεται στον εγκέφαλο σαν από κάποιο ηχοσύστημα υψηλής πιστότητας. Όπως και στην περίπτωση της όρασης, ο εγκέφαλος κατασκευάζει ένα ηχητικό μοντέλο, βασιζόμενος σε συνεχώς ανανεούμενα ακουστικά δεδομένα. Για αυτό το λόγο ακούμε το σάλπισμα της τρομπέτας ως μία και μοναδική νότα, και όχι ως τη συνισταμένη απλών αρμονικών η οποία προσδίδει στον ήχο τη μεταλλική χροιά του. Στο κλαρινέτο η ίδια

νότα πχει «ξύλινη», ενώ στο όμποε ακούγεται «στριγγή», λόγω διαφορετικών μειξεων αρμονικών. Αν χειριστείτε προσεκτικά ένα συνθεσάιζερ ώστε να απομονώσετε τις ξεχωριστές αρμονικές τη μία μετά την άλλη, ο εγκέφαλος θα τις ακούσει για ένα σύντομο διάστημα ως συνδυασμό απλών τόνων, έως ότου το λογισμικό προσομοιώσής του «μπει στο νόημα», και στο εξής θα έχετε την εμπειρία μίας και μοναδικής νότας από τρομπέτα, όμποε ή όποιο άλλο όργανο. Τα φωνήεντα και τα σύμφωνα της ομιλίας κατασκευάζονται στον εγκέφαλο με τον ίδιο περίπου τρόπο, ενώ παρομοίως, σε ένα άλλο επίπεδο, κατασκευάζονται τα υψηλότερης τάξεως φωνήματα και λέξεις.

Κάποτε, όταν ήμουν παιδί, άκουσα ένα φάντασμα: μια μουρμουριστή αντρική φωνή, σαν να απήγγελλε ή να προσευχόταν. Σχεδόν μπορούσα, αλλά όχι εντελώς καθαρά, να ξεχωρίσω τις λέξεις, οι οποίες πκούσαν με σοβαρό, αυστηρό τόνο. Μου είχαν αφηγηθεί ιστορίες για κρύπτες ιερών* σε παλαιά σπίτια, και είχα φοβηθεί. Σπκώθηκα όμως από το κρεβάτι μου και πήγα ως την πηγή του ήχου. Καθώς πλησίαζα, γινόταν όλο και δυνατότερος ώσπου ξαφνικά «μεταστράφηκε» εντελώς μέσα στο κεφάλι μου. Τώρα βρισκόμουν αρκετά κοντά για να διαπιστώσω περί τίνος επρόκειτο στην πραγματικότητα: Ο άνεμος, περνώντας μέσα από την κλειδαρότρυπα, δημιουργούσε ήχους τους οποίους είχε χρησιμοποιήσει ο εγκέφαλός μου για να κατασκευάσει ένα μοντέλο αντρικής φωνής, και μάλιστα με τόνο σοβαρό. Αν ήμουν περισσότερο υποβόλιμος, ενδεχομένως θα είχα «ακούσει» όχι μόνο ακατανόπτες ομιλίες αλλά και συγκεκριμένες λέξεις και προτάσεις. Αν μάλιστα είχα λάβει και θρησκευτική ανατροφή, αναρωτιέμαι τι άραγε θα μου είχε διηγηθεί ο άνεμος.

Μια άλλη φορά, όταν ήμουν περίπου στην ίδια ηλικία, είδα ένα γιγαντιαίο, στρογγυλό πρόσωπο να με κοιτάζει, με μοχθηρία, μέσα από το παράθυρο ενός κατά τα άλλα συνηθισμένου σπιτιού σε κάποιο παραθαλάσσιο χωριό. Πλησίασα δειλά, ώσπου έφτασα αρκετά κοντά για να δω τι ήταν στην πραγματικότητα: οι πτυχώσεις της κουρτίνας δημιουργούσαν ένα ασαφές σχήμα, σαν πρόσωπο. Το ίδιο το πρόσωπο και η διαβολική όψη του είχαν κατασκευαστεί από τον φοβισμένο παιδικό μου εγκέφαλο. Την 11η Σεπτεμβρίου 2001, πολλοί ευσεβείς άνθρωποι νόμισαν πως είδαν το πρόσωπο του Σατανά μέσα στους καπνούς που έβγαιναν από τους Δίδυμους Πύργους —δεισιδαιμονία η οποία ενισχύθηκε από μια φωτογραφία που δημοσιεύτηκε στο Διαδίκτυο και κυκλοφόρησε ευρύτατα.

* Ο συγγραφέας αναφέρεται σε μυστικούς χώρους που είχαν διαμορφωθεί μέσα σε σπίτια, για να κρύβονται οι καθολικοί κληρικοί οι οποίοι συνέχιζαν το έργο τους όταν ο καθολικισμός τελούσε υπό διωγμό στην Αγγλία. (Σ.τ.μ.)

Στην κατασκευή μοντέλων είναι άριστος ο ανθρώπινος εγκέφαλος. Όταν κοιμόμαστε, το μοντέλο ονομάζεται «όνειρο»: όταν είμαστε ξύπνιοι, λέγεται φαντασία ή, αν πρόκειται για ιδιαίτερα ζωηρή παράσταση, ψευδαίσθηση. Όπως θα δούμε στο Κεφάλαιο 10, κάποια παιδιά βλέπουν καθαρά τους «φανταστικούς φίλους» τους, ακριβώς σαν να ήταν πραγματικοί. Αν είμαστε εύπιστοι, τότε δεν αναγνωρίζουμε την ψευδαίσθηση ή τα έντονα όνειρα ως τέτοια, και ισχυριζόμαστε ότι είδαμε ή ακούσαμε κάποιο φάντασμα· ή έναν άγγελο· ή τον Θεό· ή —ειδικά αν συμβαίνει να είμαστε νεαρής ηλικίας, γυναίκες και καθολικές— την Παρθένο Μαρία. Αυτά τα οράματα και τα «φανερώματα» σίγουρα δεν συνιστούν βάσιμους λόγους για να πιστεύει κανείς ότι τα φαντάσματα ή οι άγγελοι, οι θεοί ή οι παρθένοι υπάρχουν και στην πραγματικότητα.

Εκ πρώτης όψεως, μαζικά οράματα —όπως εκείνο στη Φάτιμα της Πορτογαλίας το 1917, όπου 70.000 προσκυνητές είδαν τον Ήλιο να «αποκολλάται από τον ουρανό και να κατρακυλά πάνω στο πλήθος»⁴⁹— είναι πιο δύσκολο να αγνοηθούν. Δεν μπορεί να εξηγήσει κανείς εύκολα πώς τόσο άνθρωποι είχαν την ίδια ψευδαίσθηση. Αλλά είναι ακόμη δυσκολότερο να δεχτούμε ότι το εν λόγω γεγονός όντως συνέβη, χωρίς να το δει ολόκληρη η υπόλοιπη υφήλιος —και όχι μόνο να το δει, αλλά και να βιώσει τον καταστροφικό αφανισμό ολόκληρου του ηλιακού συστήματος, καθώς και επιταχύνσεις ικανές να εξακοντίσουν τους πάντες στο Διάστημα. Αναπόφευκτα έρχεται στο νου μου η λογική δοκιμασία που πρότεινε ο Ντέιβιντ Χιουμ σχετικά με τα θαύματα: «Καμία μαρτυρία δεν επαρκεί για να εξακριβωθεί η ύπαρξη θαύματος, εκτός εάν η μαρτυρία είναι τέτοια ώστε η διάψευσή της να αποτελεί ακόμη μεγαλύτερο θαύμα από το γεγονός που η ίδια αποπειράται να καθιερώσει».

Ίσως να φαίνεται απίθανο ότι 70.000 άνθρωποι έπαθαν ταυτόχρονα παραλήρημα, ή ότι συνωμότησαν και ψεύδονταν μαζικώς· ή ότι πρόκειται για ιστορική ανακρίβεια το ότι τόσο άνθρωποι ισχυρίστηκαν πως είδαν τον Ήλιο να χορεύει· ή ότι όλοι είδαν ταυτόχρονα έναν αντικατοπτρισμό επειδή είχαν πειστεί να κοιτάζουν επί ώρα τον Ήλιο κατάματα, πράγμα που μάλλον έβλαψε την όρασή τους. Εντούτοις, καθεμία από τούτες τις φαινomenικά ελάχιστα πιθανές εξηγήσεις είναι πολύ περισσότερο πιθανή από την εναλλακτική: ότι η Γη ξαφνικά αποσπάστηκε βίαια από την τροχιά της, και το ηλιακό σύστημα καταστράφηκε, χωρίς να το αντιληφθεί κανένας άλλος στον κόσμο ολόκληρο έξω από τη Φάτιμα. Ε, η Πορτογαλία δεν είναι και τόσο απομονωμένη χώρα!

Αρκετά όμως είπαμε για τις προσωπικές «εμπειρίες» θεών ή άλλων θρησκευτικών φαινομένων. Αν είχατε ποτέ μια προσωπική εμπειρία τέτοιου είδους, ίσως να πιστεύετε βαθιά ότι ήταν πραγματική. Μην περιμένετε

όμως ότι οι υπόλοιποι θα δώσουμε βάση σε ό,τι λέτε, ειδικά μάλιστα αν γνωρίζουμε έστω και λίγα πράγματα για τον εγκέφαλο και τις αξιοθαύμαστες λειτουργίες του.

Το επιχείρημα από τις Γραφές

Ακόμη και σήμερα κάποιοι άνθρωποι πείθονται να πιστέψουν στον Θεό από τις ενδείξεις που προσφέρουν οι Γραφές. Ένα σύνθημα επιχείρημα, που μεταξύ άλλων αποδίδεται και στον C.S. Lewis* (ο οποίος θα έπρεπε να προσέχει τι λέει), ορίζει ότι, εφόσον ο Ιησούς ισχυρίστηκε πως είναι Υιός του Θεού, τότε πρέπει είτε να είχε δίκιο είτε να ήταν παράφρων είτε να έλεγε ψέματα: «τρελός, ψεύτης ή Θεός». Καταρχάς, ελάχιστα ιστορικά στοιχεία επιβεβαιώνουν ότι ο Ιησούς όντως ισχυρίστηκε πως είχε θεϊκή υπόσταση. Αλλά ακόμη κι αν υπήρχαν ισχυρά αποδεικτικά στοιχεία επ' αυτού, το εν λόγω τρίλημμα θα εξακολουθούσε να παραμένει γελοιοδώς ανεπαρκές. Μια τέταρτη πιθανή εξήγηση, σχεδόν υπερβολικά προφανής για να χρειάζεται καν αναφορά, είναι ότι ο Ιησούς απλά έκανε λάθος. Πολλοί άνθρωποι κάνουν λάθη. Εν πάση περιπτώσει όμως, όπως ανέφερα ήδη, δεν υπάρχουν ισχυρά ιστορικά στοιχεία που να υποστηρίζουν ότι ο ίδιος θεωρούσε την προέλευσή του θεϊκή.

Το γεγονός ότι κάτι είναι απλώς καταγεγραμμένο αποτελεί πειστικό επιχείρημα για ανθρώπους που δεν έχουν συνηθίσει να διατυπώνουν ερωτήσεις όπως: «Ποιος το έγραψε, και πότε;», «Πώς ήξεραν τι να γράψουν;», «Άραγε εκείνοι, γράφοντας στην εποχή τους, εννοούν πράγματι αυτό που εμείς, στην εποχή μας, καταλαβαίνουμε;», «Ήταν άραγε αμερόληπτοι παρατηρητές, ή μήπως είχαν απώτερους στόχους οι οποίοι επηρέαζαν τη γραφή τους;». Από τον 19ο αιώνα ήδη, οι εργασίες εμβριθών θεολόγων έχουν τεκμηριώσει την άποψη ότι τα *Ευαγγέλια* δεν συνιστούν αξιόπιστες καταγραφές όσων συνέβησαν πραγματικά. Όλα γράφτηκαν πολύ αργότερα από το θάνατο του Ιησού, και επίσης μετά τις *Επιστολές* του Παύλου, οι οποίες δεν αναφέρουν σχεδόν κανένα από τα δήθεν γεγονότα της ζωής του Ιησού. Κατόπιν, όλα αντιγράφηκαν και ξανααντιγράφηκαν, μέσω μιας διαδικασίας που θυμίζει το παιχνίδι «χαλασμένο τηλέφωνο» (βλ. Κεφάλαιο 5), από αντιγραφείς οι οποίοι όχι μόνο δεν ήταν αλάνθαστοι, αλλά είχαν και τις δικές τους θρησκευτικές προτεραιότητες.

* Ο C.S. Lewis (1898-1963) ήταν καθηγητής στην Οξφόρδη και το Καίμπριτζ, στενός φίλος του J.R.R. Tolkien. Υπήρξε άθεος, αλλά αργότερα προσπλυτίστηκε. Έγραψε μια σειρά αλληγορικών βιβλίων γνωστά ως *Τα χρονικά της Νάρνια*. (Σ.τ.μ.)

Ένα καλό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο οι απώτεροι θρησκευτικοί στόχοι χρωματίζουν τα γεγονότα είναι η τρυφερή ιστορία της γέννησης του Ιησού στη Βηθλεέμ και της ακόλουθης σφαγής των αθώων νηπίων από τον Ηρώδη. Όταν γράφτηκαν τα *Ευαγγέλια*, πολλά χρόνια μετά το θάνατο του Ιησού, κανένας δεν γνώριζε τον τόπο της γέννησής του. Μια προφητεία όμως της *Παλαιάς Διαθήκης* (*Μιχαίας*, 5:2) είχε κάνει τους Εβραίους να προσδοκούν ότι ο προ πολλού αναμενόμενος Μεσσίας θα γεννιόταν στη Βηθλεέμ. Εν όψει αυτής της προφητείας, ο Ιωάννης αναφέρει σαφώς στο *Ευαγγελίό* του ότι οι πιστοί είχαν εκπλαγεί που ο Μεσσίας δεν είχε γεννηθεί στη Βηθλεέμ: «Κάποιοι έλεγαν: “Αυτός είναι ο Μεσσίας”. Ενώ άλλοι έλεγαν: “Ο Μεσσίας θα έρθει από τη Γαλιλαία; Οι Γραφές δεν είπαν ότι ο Μεσσίας θα προέρχεται από τους απογόνους του Δαβίδ, και θα γεννηθεί στη Βηθλεέμ, τον τόπο καταγωγής του Δαβίδ;”».

Ο Ματθαίος και ο Λουκάς χειρίζονται το πρόβλημα διαφορετικά, αποφασίζοντας ότι ο Ιησούς έπρεπε να είχε γεννηθεί στη Βηθλεέμ. Τον οδηγούν όμως εκεί από διαφορετικές διαδρομές. Ο Ματθαίος τοποθετεί εξ αρχής τη Μαρία και τον Ιωσήφ στη Βηθλεέμ, ενώ μετακομίζουν στη Ναζαρέτ πολύ καιρό μετά τη γέννηση του Ιησού, επιστρέφοντας από την Αίγυπτο όπου είχαν καταφύγει για να γλιτώσουν από το βασιλιά Ηρώδη και τη σφαγή των αθώων νηπίων. Ο Λουκάς, αντιθέτως, αναφέρει ότι η Μαρία και ο Ιωσήφ ζούσαν στη Ναζαρέτ πριν γεννηθεί ο Ιησούς. Και για να τους πάει στη Βηθλεέμ την κρίσιμη στιγμή, ώστε να εκπληρωθεί η προφητεία, γράφει ότι, όταν ο Κυρήνιος ήταν έπαρχος της Συρίας, ο ρωμαίος αυτοκράτορας Αύγουστος διέταξε να γίνει απογραφή για φορολογικούς σκοπούς, οπότε όλοι έπρεπε να μεταβούν «στον τόπο της καταγωγής τους». Ο Ιωσήφ καταγόταν «από την οικογένεια και τη γενεά του Δαβίδ», επομένως έπρεπε να απογραφεί «στην πόλη του Δαβίδ, που ονομάζεται Βηθλεέμ». Φαινόταν καλή λύση. Ωστόσο, από ιστορική άποψη, όλα τούτα είναι εντελώς παράλογα, όπως έχουν (μεταξύ άλλων) επισημάνει ο A.N. Wilson στο *Jesus* (Ιησούς) και ο Robin Lane Fox στο *The Unauthorized Version* (Η ανεπίσημη εκδοχή). Ο Δαβίδ, εάν καν είχε υπάρξει, είχε ζήσει σχεδόν χίλια χρόνια πριν από τη Μαρία και τον Ιωσήφ. Γιατί στην ευχή θα απαιτούσαν οι Ρωμαίοι από τον Ιωσήφ να πάει στην πόλη όπου είχε ζήσει ένας τόσο μακρινός του πρόγονος πριν από μία ολόκληρη χιλιετία; Είναι σαν να έπρεπε εγώ, λόγου χάριν, να αναφέρω σε ένα έντυπο απογραφής την Άσμη ντε λα Ζους της Αγγλίας ως πόλη καταγωγής μου, εφόσον κατάφερα να ανιχνεύσω το γενεαλογικό μου δέντρο έως και τον Seigneur de Dakeyne, ο οποίος είχε εγκατασταθεί εκεί ακολουθώντας τον Γουλιέλμο τον Κατακτητή.

Επιπλέον, ο Λουκάς αποδεικνύεται φοβερά ανακριβής ως προς τις χρονολογίες του, αναφερόμενος ανενδοίαστα σε γεγονότα τα οποία οι ιστορι-

κοί μπορούν πλέον να ελέγξουν ανεξάρτητα. Πράγματι έγινε απογραφή επί Κυρήνιου, αλλά ήταν τοπική απογραφή, όχι διατεταγμένη από τον Αύγουστο για όλη την αυτοκρατορία, και μάλιστα διεξήχθη πολύ αργότερα —το 6 μ.Χ., δηλαδή πολύ μετά το θάνατο του Ηρώδη. Ο Lane Fox συμπεραίνει ότι η «ιστορία του Λουκά είναι ιστορικώς αδύνατη και εσωτερικώς ασυνάρτητη», αλλά κατανοεί τη δύσκολη θέση του Λουκά και την επιθυμία του να εκπληρώσει την προφητεία του Μιχαία.

Στο τεύχος Δεκεμβρίου 2004 του *Free Inquiry*, ο Tom Flynn, επιμελητής αυτού του εξαιρετικού περιοδικού, δημοσίευσε μια σειρά άρθρων που τεκμηριώνουν τις αντιφάσεις και τα χάσματα της προσφιούς ιστορίας των Χριστουγέννων. Ο ίδιος ο Flynn καταγράφει τις πολλές αντιφάσεις μεταξύ Ματθαίου και Λουκά, των μόνων από τους Ευαγγελιστές οι οποίοι ασχολούνται με τη γέννηση του Ιησού.⁵⁰ Ο Robert Gillooly δείχνει πώς όλα τα βασικά χαρακτηριστικά του θρύλου του Ιησού —όπως το άστρο της Βηθλεέμ, η γέννηση από παρθένο, η προσκύνηση των Μάγων, τα θαύματα, η Σταύρωση, η Ανάσταση και η Ανάληψη— είναι δανεισμένα —μέχρι την παραμικρή λεπτομέρεια— από άλλες αρχαιότερες θρησκείες της Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής. Ο Flynn υποστηρίζει ότι η επιθυμία του Ματθαίου να εκπληρώσει τις μεσσιανικές προφητείες (καταγωγή από τον Δαβίδ, γέννηση στη Βηθλεέμ) για χάρη των ιουδαίων αναγνωστών του ήρθε σε πλήρη σύγκρουση με την επιθυμία του Λουκά να προσαρμόσει το χριστιανισμό στα μέτρα των εθνικών αξιοποιώντας για αυτό το λόγο παραδοσιακά θέματα των παγανιστικών ελληνιστικών θρησκειών (γέννηση από παρθένο, λατρεία από βασιλείς κ.λπ.). Οι αντιφάσεις που προκύπτουν είναι πασιφανέστερες, αλλά οι πιστοί τις παραβλέπουν συστηματικά.

Οι καλλιεργημένοι χριστιανοί δεν έχουν ανάγκη τον George Gershwin για να πειστούν ότι «τα πράγματα που πρόκειται να διαβάσεις στη *Βίβλο* δεν είναι απαραίτητα έτσι». Υπάρχουν όμως πολλοί αφελείς χριστιανοί οι οποίοι νομίζουν ότι τα πράγματα έχουν απολύτως έτσι —και παίρνουν τη *Βίβλο* στα σοβαρά, ως κυριολεκτική και ακριβή καταγραφή της ιστορίας, και επομένως ως αποδεικτικό στοιχείο που υποστηρίζει τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Αναρωτιέμαι αν αυτοί οι άνθρωποι ανοίγουν ποτέ το βιβλίο που κατά τη γνώμη τους καταγράφει την πάσα αλήθεια. Πώς συμβαίνει και δεν εντοπίζουν αυτές τις κραυγαλέες αντιφάσεις; Ένας ακριβολόγος, άραγε, δεν θα προβληματιζόταν από το γεγονός ότι ο Ματθαίος ανιχνεύει την καταγωγή του Ιωσήφ από το βασιλιά Δαβίδ μέσω είκοσι οκτώ ενδιάμεσων γενεών, ενώ ο Λουκάς βρίσκει σαράντα μία τέτοιες γενεές; Και το χειρότερο, η επικάλυψη ονομάτων μεταξύ των δύο καταλόγων είναι σχεδόν μηδενική! Σε κάθε περίπτωση πάντως, εάν ο Ιησούς πράγματι γεννήθηκε από μια παρθένο, η γενεαλογική σειρά του Ιωσήφ είναι άσχετη με την όλη ιστορία, και

δεν θα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί, όσον αφορά τον Ιησού, για να εκπληρωθεί η προφητεία της *Παλαιάς Διαθήκης* ότι ο Μεσσίας οφείλει να κατάγεται από τον Δαβίδ.

Ο Bart Ehrman, αμερικανός ερευνητής της *Βίβλου*, σε ένα βιβλίο του με υπότιτλο *The Story Behind Who Changed the New Testament and Why* (Η άγνωστη ιστορία. Ποιος άλλαξε την *Καινή Διαθήκη* και γιατί), εκθέτει την τεράστια αβεβαιότητα η οποία καλύπτει σαν ομίχλη τα κείμενα της *Καινής Διαθήκης*.^{*} Στην εισαγωγή του βιβλίου, ο καθηγητής Ehrman περιγράφει με συγκινητικό τρόπο το προσωπικό του διδακτικό ταξίδι —πώς από δογματικός πιστός της *Βίβλου* έγινε βαθυστόχαστος σκεπτικιστής—, ταξίδι στο οποίο οδηγήθηκε από τη σταδιακή επίγνωση των σφαλμάτων των Γραφών. Το σημαντικό μάλιστα είναι ότι, καθώς ανερχόταν στην ιεραρχία των αμερικανικών πανεπιστημίων —από το κατώτατο σημείο της, το Βιβλικό Ινστιτούτο Moody, στο Κολέγιο Wheaton, το οποίο (αν και όχι πολύ υψηλότερα στην κλίμακα) δεν παύει να αποτελεί το πνευματικό λίκνο του Billy Graham,^{**} και έως τη Θεολογική Σχολή του Πρίνστον—, τον προειδοποιούσαν σε κάθε του βήμα ότι θα δυσκολευόταν να διατηρήσει τον δογματικό χριστιανισμό του καθώς θα ερχόταν αντιμέτωπος με τον επικίνδυνο προοδευτισμό. Όντως έτσι έγινε —και εμείς, οι αναγνώστες του, αποκομίσαμε τα οφέλη. Άλλα αναζωογονητικά και εικονοκλαστικά βιβλία κριτικής της *Βίβλου* είναι το *The Unauthorized Version* του Robin Lane Fox που ανέφερα ήδη και το *The Secular Bible: Why Nonbelievers Must Take Religion Seriously* (Η κοσμική Βίβλος. Γιατί οι άθρησκοι οφείλουν να πάρουν τη θρησκεία στα σοβαρά) του Jacques Berlinerblau.

Τα τέσσερα *Ευαγγέλια* που τελικά περιελήφθησαν στον επίσημο κανόνα επιλέχθηκαν, λίγο ή πολύ αυθαίρετα, από ένα μεγαλύτερο δείγμα τουλάχιστον δώδεκα βιβλίων, στα οποία περιλαμβάνονται τα *Ευαγγέλια* του Θωμά, του Πέτρου, του Νικοδήμου, του Φιλίππου, του Βαρθολομαίου και της Μαρίας Μαγδαληνής.⁵¹ Σε αυτά τα επιπλέον *Ευαγγέλια* αναφερόταν ο Thomas Jefferson, σε μια επιστολή προς τον ανιψιό του:

^{*} Αναφέρω τον υπότιτλο, διότι μόνο για αυτόν είμαι σίγουρος. Το αντίτυπο που διαθέτω έχει εκδοθεί από τον οίκο Continuum του Λονδίνου, με τον τίτλο *Whose Word Is It?* (Ποιου είναι ο Λόγος;). Τίποτα όμως σε αυτή την έκδοση δεν με βοηθά να διαπιστώσω αν πρόκειται για το ίδιο βιβλίο που εξέδωσε ο Harper του Σαν Φρανσίσκο (το οποίο δεν έχω δει), με κύριο τίτλο *Misquoting Jesus* (Παραφράζοντας τον Ιησού). Υποθέτω ότι πρόκειται για το ίδιο βιβλίο, αλλά γιατί κάνουν οι εκδοτικοί οίκοι τέτοια πράγματα;

^{**} Billy Graham (1918-): γνωστός ευαγγελιστής που κήρυξε με περιοδείες σε όλη την Αμερική. (Σ.τ.μ.)

Ξέχασα να σημειώσω, αναφερόμενος στην *Καινή Διαθήκη*, ότι πρέπει να διαβάσεις όλες τις ιστορίες για τον Χριστό, όχι μόνο των επονομαζόμενων Ευαγγελιστών αλλά και εκείνων τους οποίους ένα συμβούλιο κληρικών αποκάλεσε για λογαριασμό μας ψευδοευαγγελιστές. Διότι τούτοι οι ψευδοευαγγελιστές διατεινόνταν επίσης ότι ήταν τόσο θεόπνευστοι όσο και οι υπόλοιποι, και χρειάζεται να κρίνεις τους ισχυρισμούς τους με τη δική σου λογική, και όχι με τη λογική εκείνων των κληρικών.

Τα *Ευαγγέλια* που δεν περιλήφθηκαν στον κανόνα ίσως απορρίφθηκαν από εκείνους τους κληρικούς επειδή περιείχαν ιστορίες ακόμη πιο ενοχλητικά αβάσιμες απ' ό,τι τα τέσσερα «κανονικά». Το *Ευαγγέλιο* του Θωμά, παραδείγματος χάριν, αναφέρει πολλά περιστατικά από την παιδική ηλικία του Ιησού, ο οποίος χρησιμοποιεί καταχρηστικά τις μαγικές του δυνάμεις όπως θα έκανε ένα πειραχτήρι ζωτικό, μεταμορφώνοντας σκανδαλιάρικα τους φίλους του σε κατσίκια ή δίνοντας ζωή σε σπουργίτια από λάσπη ή βοηθώντας τον πατέρα του στο ξυλουργείο μακραίνοντας θαυματοργά μια σανίδα.* Πολλοί θα πουν ότι, ούτως ή άλλως, κανείς δεν πιστεύει τέτοιες υπερβολικές ιστορίες. Αλλά δεν υπάρχουν ούτε περισσότεροι ούτε λιγότεροι λόγοι για να πιστεύουμε τα τέσσερα κανονικά *Ευαγγέλια*. Οι αφηγήσεις τους ανήκουν επίσης στην κατηγορία των θρύλων, αμφισβητούμενες ως προς την ιστορική τους αλήθεια όσο και οι ιστορίες του Βασιλιά Αρθούρου και των Ιπποτών της Στρογγυλής Τραπέζης.

* Ο A.N. Wilson, στο *Jesus*, αμφισβητεί την ιδέα ότι ο Ιωσήφ ήταν ξυλουργός. Η ελληνική λέξη *τέκτων* πράγματι σημαίνει ξυλουργός, αλλά αποτελεί μετάφραση της αραμαϊκής λέξης *naggar*, η οποία επίσης σήμαινε τον τεχνίτη ή τον μορφωμένο άνθρωπο. Τούτο αποτελεί μόνο ένα από τα αρκετά λάθη δημιουργικής μετάφρασης τα οποία μαστίζουν τη *Βίβλο*. Το πιο γνωστό είναι η εσφαλμένη μετάφραση της εβραϊκής λέξης του Ησαΐα για τη νεαρή γυναίκα (*almah*) με την ελληνική λέξη *παρθένας*. Αν και πρόκειται για λάθος που μπορεί να γίνει εύκολα (σκεφθείτε τις αγγλικές λέξεις «υπρέτρια» [maid] και «ανύπαντρη γυναίκα» [maiden] για να καταλάβετε πώς μπορεί να συνέβη), τούτο το μεταφραστικό ολίσθημα επρόκειτο να διογκωθεί ανεξέλεγκτα και να παραγάγει όλη την εξωφρενική ιστορία ότι η μητέρα του Ιησού ήταν παρθένας! Το μόνο που μπορεί να συναγωνιστεί το εν λόγω λάθος ως κορυφαίο δείγμα δημιουργικής μετάφρασης όλων των εποχών αφορά και πάλι παρθένας. Ο Ibn Warraq έχει υποστηρίξει με άφθονη δόση ειρωνείας ότι, στην πασίγνωστη υπόθεση για προσφορά εβδομήντα δύο παρθένας σε κάθε μουσουλμάνο μάρτυρα, η λέξη «παρθένας» αποτελεί λανθασμένη απόδοση του «λευκές σταφίδες καθαρές σαν κρύσταλλο». Αν τούτο είχε γίνει ευρύτερα γνωστό, φαντάζεστε πόσα αθώα θύματα αποστολών αυτοκτονίας θα είχαν ίσως σωθεί; (Ibn Warraq, «Virgins? What virgins?» [Παρθένοι; Ποιες παρθένοι;], *Free Inquiry*, 26:1, 2006, σελ. 45-46).

Τα κοινά στοιχεία των τεσσάρων κανονικών *Ευαγγελίων* προέρχονται όλα σχεδόν από την ίδια πηγή: από το *Ευαγγέλιο* του Μάρκου —ή από κάποιο χαμένο έργο, του οποίου η αρχαιότερη σωζόμενη παραλλαγή είναι το *Ευαγγέλιο* του Μάρκου. Κανένας δεν γνωρίζει ποιοι ακριβώς ήταν οι τέσσερις Ευαγγελιστές, αλλά θεωρείται σχεδόν βέβαιο ότι δεν γνώρισαν ποτέ προσωπικά τον Ιησού. Τα περισσότερα από τα γραπτά τους δεν αντιπροσωπεύουν κατά κανέναν τρόπο μια φιλότιμη προσπάθεια καταγραφής ιστορικών γεγονότων, αλλά αντίθετα αποτελούν απλές αναδιατυπώσεις της *Παλαιάς Διαθήκης*, καθώς οι Ευαγγελιστές είχαν απόλυτα πειστεί ότι η ζωή του Ιησού έπρεπε να εκπληρώσει τις προφητείες της *Παλαιάς Διαθήκης*. Μάλιστα, θα μπορούσε να προβληθεί η ισχυρή —μολονότι όχι ευρέως αποδεκτή— υπόθεση ότι ο Ιησούς δεν υπήρξε ποτέ, όπως έχει μεταξύ άλλων υποστηρίξει και ο καθηγητής G.A. Wells του Πανεπιστημίου του Λονδίνου, σε μια σειρά βιβλίων του, συμπεριλαμβανομένου του *Did Jesus exist?* (Υπήρξε ο Ιησούς;).

Μολονότι ο Ιησούς πιθανόν υπήρξε, οι έγκριτοι μελετητές της *Βίβλου* κατά κανόνα δεν θεωρούν την *Καινή Διαθήκη* (και προφανώς ούτε την *Παλαιά Διαθήκη*) ως αξιόπιστη καταγραφή των ιστορικών γεγονότων, οπότε δεν πρόκειται να εξετάσω περαιτέρω αν η *Βίβλος* αποτελεί αποδεικτικό στοιχείο ύπαρξης οποιασδήποτε θεότητας. Όπως διορατικά έλεγε και ο Thomas Jefferson, όταν έγραφε στον προκάτοχό του John Adams: «Θα έρθει κάποτε η ημέρα όπου η μυστικιστική γέννηση του Ιησού, από το Ανώτατο Ον, τον Πατέρα Του, μέσα στη μήτρα μιας Παρθένου, θα κατατάσσεται μαζί με το μύθο της γέννησης της Αθηνάς από το κεφάλι του Δία».

Το μυθιστόρημα *The Da Vinci Code* (Κώδικας Da Vinci) του Dan Brown* και η ομώνυμη ταινία προκάλεσαν μεγάλη αναστάτωση στους εκκλησιαστικούς κύκλους. Οι χριστιανοί παροτρύνθηκαν να μποϊκοτάρουν την ταινία και να διαδηλώσουν έξω από τους κινηματογράφους που την πρόβαλλαν. Πρόκειται πράγματι για μια ιστορία χαλκευμένη, από την αρχή ως το τέλος της: επινοημένη, κατασκευασμένη, σκέτη μυθοπλασία. Από αυτή την άποψη είναι ακριβώς ό,τι και τα *Ευαγγέλια*. Η μόνη διαφορά ανάμεσα στον *Κώδικα Da Vinci* και στα *Ευαγγέλια* είναι ότι τα *Ευαγγέλια* αποτελούν αρχαία μυθοπλασία ενώ ο *Κώδικας Da Vinci* σύγχρονη.

Το επιχείρημα για τη θρησκευτική πίστη διακεκριμένων επιστημόνων

Η συντριπτική πλειονότητα των διαπρεπών διανοητών δεν πιστεύει στη χριστιανική θρησκεία, αλλά αποφεύγουν να το αποκαλύψουν δημοσίως επειδή φοβούνται μήπως χάσουν το εισόδημά τους.

—BERTRAND RUSSELL

«Ο Νεύτων ήταν θρήσκοσ. Ποιος είσαι εσύ που θα βάλεις τον εαυτό σου πάνω από τον Νεύτωνα, τον Γαλιλαίο, τον Kepler και τόσους άλλους; Αν άνθρωποι σαν αυτούς δεν είχαν πρόβλημα με τον Θεό, πώς τολμάς να έχεις εσύ;». Μολονότι δεν αλλάζουν τίποτα σε ένα επιχείρημα τόσο σαθρό ήδη, μερικοί απολογητές της θρησκείας προσθέτουν στον κατάλογο ακόμη και το όνομα του Δαρβίνου, για τον οποίο ακούγονται επίμονες —αν και ολοφάνερα ψευδείς— φήμες ότι δήθεν μετανόησε στο νεκροκρέβατό του,* αφότου άρχισε να τις διαδίδει σκοπίμως κάποια «λαιδη Hope»** —η οποία σκάρωσε τη συγκινητική και απίθανη ιστορία με τον Δαρβίνο γερμένο στο προσκέφαλο να ξεφυλλίζει στο απογευματινό φως την *Καινή Διαθήκη* και να εξομολογείται ότι όλη η υπόθεση της εξέλιξης ήταν ένα λάθος. Σε αυτή την ενότητα θα επικεντρωθώ κυρίως στους επιστήμονες, διότι —για ευκόλως εννοούμενους λόγους— αυτούς συνήθως επιλέγουν όσοι κατονομάζουν με υπερφάνεια διαπρεπείς ανθρώπους ως υποδείγματα θρησκευτικότητας.

Ο Νεύτων πράγματι δόλωνε θρησκευόμενος. Και έτσι έκαναν σχεδόν όλοι έως —πράγμα ιδιαίτερα σημαντικό, κατά τη γνώμη μου— τον 19ο αιώνα, οπότε άρχισαν να υποχωρούν οι κοινωνικές και δικαστικές πιέσεις για την καθομολόγηση πίστης και να αυξάνονται τα επιστημονικά στοιχεία που υποστήριζαν την εγκατάλειψή της. Υπήρξαν φυσικά και εξαιρέσεις, προς

* Έως και εμένα έχουν τιμήσει με προφητείες ότι τάχα θα μετανόησω στο νεκροκρέβατό μου. Επαναλαμβάνονται μάλιστα με μονότονη κανονικότητα (βλ., παραδείγματος χάριν, Steer 2003), και κάθε επανάληψη προσπαθεί να πείσει ότι είναι πνευματώδης και πρωτότυπη. Ίσως πρέπει να λάβω προληπτικά μέτρα για να προστατεύσω τη μεταθανάτια φήμη μου. Η Lalla Ward προσθέτει: «Γιατί να μπλέκει κανείς με νεκροκρέβατα; Αν πρόκειται να μροδώσεις τις αρχές σου, κάνε το εγκαίρως για να κερδίσεις και το βραβείο Templeton, και ύστερα απόδωσέ το σε γεροντική άνοια».

** Πρόκειται για την αγγλίδα ευαγγελική Elizabeth Hope (1842-1922), η οποία το 1915 ισχυρίστηκε ότι είχε επισκεφθεί τον Δαρβίνο, λίγο πριν από το θάνατό του. Η οικογένεια του Δαρβίνου όμως διέψευσε τους ισχυρισμούς της. (Σ.τ.μ.)

αμφότερες τις κατευθύνσεις. Ακόμη και πριν από τον Δαρβίνο δεν ήταν όλοι θρήσκοι, όπως αποδεικνύει ο James Haught στο βιβλίο του *2000 Years of Disbelief: Famous People with the Courage to Doubt* (Δύο χιλιάδες χρόνια σκεπτικισμού. Διάσημοι άνθρωποι με το θάρρος της αμφισβήτησης). Εξάλλου, κάποιοι διακεκριμένοι επιστήμονες συνέχισαν να πιστεύουν και μετά τον Δαρβίνο. Δεν έχουμε κανένα λόγο να αμφισβητήσουμε ότι ο Michael Faraday πίστευε βαθιά στο χριστιανισμό, ίσως ακόμη και αφού πληροφορήθηκε το έργο του Δαρβίνου. Ο Faraday ήταν μέλος της σαντεμανιανής αίρεσης,* οι οπαδοί της οποίας πίστευαν (παρατατικός χρόνος, αφού έχουν σχεδόν εκλείψει πλέον) στην κυριολεκτική ερμηνεία της *Βίβλου*, έπλεναν τελετουργικά τα πόδια των νέων προσπλύτων και τραβούσαν κλήρους για να μάθουν το θέλημα του Θεού. Ο Faraday έγινε πρεσβύτερος της αίρεσης το 1860, ένα χρόνο μετά τη δημοσίευση της *Καταγωγής των ειδών*, και πέθανε ως σαντεμανιανός το 1867. Ο James Clerk Maxwell, θεωρητικός ομόλογος του πειραματικού Faraday, ήταν επίσης ευσεβής χριστιανός, όπως και ο άλλος πυλώνας της βρετανικής φυσικής του 19ου αιώνα, ο William Thomson (λόρδος Kelvin), ο οποίος μάλιστα προσπάθησε να δείξει ότι η εξέλιξη αποκλειόταν ως ενδεχόμενο λόγω έλλειψης επαρκούς χρόνου. Οι λανθασμένες χρονολογήσεις του μεγάλου θεωρητικού της θερμοδυναμικής οφείλονταν στην παραδοχή ότι ο Ήλιος, ως ένα είδος φωτιάς, έκαίγε καύσιμα τα οποία λογικώς έπρεπε να εξαντληθούν σε δεκάδες —και όχι σε χιλιάδες— εκατομμύρια χρόνια. Φυσικά, την εποχή του λόρδου Kelvin η πυρηνική ενέργεια ήταν άγνωστη. Ευτυχώς όμως, κατά τη συνάντηση της Βρετανικής Ένωσης το 1903, έλαχε στον σερ George Darwin, τον δεύτερο γιο του Δαρβίνου, να δικαιώσει τον πατέρα του —ο οποίος δεν είχε χριστεί ιππότης—, επικαλούμενος την ανακάλυψη του ραδίου από το ζεύγος Curie, και να ανατρέψει έτσι τους παλαιότερους υπολογισμούς τού εν ζωή ακόμα λόρδου Kelvin.

Καθώς προχωρούμε στον 20ό αιώνα, συναντώνται όλο και πιο σπάνια μεγάλοι επιστήμονες οι οποίοι να δηλώνουν θρήσκοι. Έχω την υποψία ότι οι περισσότεροι από τους πλέον πρόσφατους κορυφαίους επιστήμονες είναι θρήσκοι μόνο με την αϊνσταϊνεία έννοια, και τούτο, όπως υποστήριξα στο Κεφάλαιο 1, αποτελεί κακή χρήση του όρου. Εντούτοις, υπάρχουν κάποιοι όντως καλοί επιστήμονες οι οποίοι είναι επίσης ειλικρινώς θρήσκοι, με την κυριολεκτική, παραδοσιακή έννοια της λέξης. Μεταξύ των σύγχρονων βρετανών επιστημόνων, τρία ονόματα ακούγονται μονίμως: Peacocke,

* Οι σαντεμανιανοί (Sandemanians) είναι αίρεση που αποσχίστηκε από τον πρεσβυτεριανό κλάδο της Εκκλησίας της Σκωτίας τον 17ο αιώνα. (Σ.τ.μ.)

Stannard και Polkinghorne. Και οι τρεις τους είτε έχουν κερδίσει το βραβείο Templeton είτε ανάκουν στο διοικητικό συμβούλιο του Ιδρύματος Templeton. Ύστερα από φιλικές συζητήσεις, δημόσιες και ιδιωτικές, που είχα με όλους τους, εξακολουθώ να απορώ, όχι τόσο για την πίστη τους στην ύπαρξη κάποιου είδους κοσμικού νομοθέτη, αλλά για την πίστη τους στις λεπτομέρειες της χριστιανικής θρησκείας: ανάσταση νεκρών, άφεση αμαρτιών και όλα τα σχετικά.

Αντίστοιχες περιπτώσεις υπάρχουν και στις ΗΠΑ, όπως για παράδειγμα ο Francis Collins, ο διοικητικός διευθυντής του αμερικανικού κλάδου του επίσημου Προγράμματος για τη Χαρτογράφηση του Ανθρώπινου Γονιδιώματος.* Εντούτοις, όπως συμβαίνει και στη Βρετανία, αποτελούν «σπάνιο είδος» και αρκετά συχνά προκαλούν τη θυμωδιά των συναδέλφων τους στην ακαδημαϊκή κοινότητα. Το 1996 πήρα συνέντευξη από το φίλο μου James Watson, τη μεγαλοφυΐα που έθεσε τα θεμέλια του Προγράμματος για τη Χαρτογράφηση του Ανθρώπινου Γονιδιώματος, στον κήπο του Κολεγίου Clare στο Καίμπριτζ, για τους σκοπούς ενός ντοκιμαντέρ τού BBC, με θέμα τον Gregor Mendel, τη μεγαλοφυΐα που θεμελίωσε την ίδια τη γενετική. Ο Mendel, ως αυγουστινιανός μοναχός, ήταν φυσικά θρήσκος· ας μην ξεχνάμε όμως ότι έζησε τον 19ο αιώνα, όταν το μοναχικό σχήμα αποτελούσε τον ευκολότερο τρόπο για να εργαστεί κανείς στην επιστήμη του: ήταν το αντίστοιχο μιας σημερινής υποτροφίας για έρευνα. Ρώτησα τον Watson εάν γνώριζε πολλούς σύγχρονους επιστήμονες που είναι θρήσκοι. Απάντησε: «Ουσιαστικά κανέναν. Πότε πότε συναντώ κάποιον και αισθάνομαι λίγο αμήχανος (γελά), επειδή, ξέρεις, δεν μπορώ να πιστέψω ότι υπάρχουν άνθρωποι που αποδέχονται εξ αποκαλύψεως αλήθειες».

Ο Francis Crick, ο συνθεμελιωτής, μαζί με τον Watson, όλης της επανάστασης στη μοριακή γενετική, παραιτήθηκε από τη θέση του ως εταίρου του Κολεγίου Churchill στο Καίμπριτζ, λόγω της απόφασης του κολεγίου να χτίσει παρεκκλήσι (κατ' εντολήν ενός από τους ευεργέτες). Στη συνέντευξη που πήρα από τον Watson στο Κολέγιο Clare, του επισήμανα ότι, σε αντίθεση προς τον ίδιο και τον Crick, μερικοί άνθρωποι δεν διαπιστώνουν καμιά αντίφαση μεταξύ θρησκείας και επιστήμης, διότι, όπως ισχυρίζονται, η επιστήμη ασχολείται με το πώς λειτουργούν τα πράγματα, ενώ η θρησκεία με το σκοπό για τον οποίο υπάρχουν. Ο Watson αποκρίθηκε με έντονο ύφος: «Ε, λοιπόν, δεν νομίζω ότι τα πράγματα υπάρχουν για οποιονδήποτε

* Δεν υρέπει να συγχέεται με το ανεπίσημο πρόγραμμα για τη χαρτογράφηση του ανθρώπινου γονιδιώματος, του οποίου επί κεφαλής είναι αυτός ο λαμπρός (και μη θρήσκος) «κουρσάφος» της επιστήμης, ο Craig Venter.

ποτε σκοπό. Είμαστε απλώς προϊόντα της εξέλιξης. Τίως κάποιος να μου έλεγε: “Πωπώ, η ζωή σου πρέπει να είναι πολύ άχαρη αν δεν πιστεύεις ότι υπάρχει κάποιος σκοπός”. Εγώ όμως προσβλέπω σε ένα ωραίο μεσημεριανό». Και, όντως, απολαύσαμε μαζί ένα ωραίο γεύμα.

Οι απέλπιδες προσπάθειες των απολογητών της θρησκείας να ανακαλύψουν πραγματικά διακεκριμένους επιστήμονες οι οποίοι είναι επίσης θρήσκοι δίνουν ολοφάνερα την εντύπωση αναζήτησης «βελόνας στα άχυρα». Η μόνη σχετική ιστοσελίδα που κατάφερα να βρω ισχυριζόταν ότι περιείχε έναν κατάλογο «χριστιανών επιστημόνων κατόχων βραβείου Νόμπελ», αλλά τελικά περιείχε μόνο έξι ονόματα, από ένα σύνολο μερικών εκατοντάδων επιστημόνων βραβευμένων με Νόμπελ. Από αυτούς τους έξι μάλιστα, οι τέσσερις δεν είναι καν νομπελίστες· και γνωρίζω με απόλυτη βεβαιότητα ότι τουλάχιστον ο ένας από αυτούς δεν είναι γνήσιος πιστός, αλλά εκκλησιάζεται αποκλειστικά για κοινωνικούς λόγους. Μια πιο συστηματική μελέτη του Benjamin Beit-Hallahmi βρήκε ότι «μεταξύ των κατόχων βραβείου Νόμπελ, τόσο για τις επιστήμες όσο και για τη λογοτεχνία, ο βαθμός θρησκευτικότητας ήταν αξιοσημείωτα μικρός, σε σύγκριση με τους πληθυσμούς της προέλευσής τους».⁵²

Μια μελέτη των Larson και Witham, δημοσιευμένη το 1998 στο κορυφαίο περιοδικό *Nature*, έδειξε ότι, από τους αμερικανούς επιστήμονες οι οποίοι θεωρούνται από τους ομοτίμους τους ως αρκετά διακεκριμένοι ώστε να εκλεγούν στην Εθνική Ακαδημία Επιστημών (NAS) των ΗΠΑ (το αντίστοιχο των εταίρων της Βασιλικής Εταιρείας της Βρετανίας), μόνο το 7% περίπου πιστεύει σε κάποιον προσωπικό Θεό.⁵³ Αυτή η σαρωτική επικράτηση των αθεϊστών αποτελεί το ακριβώς αντίθετο του προφίλ του ευρύτερου αμερικανικού πληθυσμού, ο οποίος σε ποσοστό 90% πιστεύει σε κάποιο είδος υπερφυσικού όντος. Το ποσοστό για τους λιγότερο διακεκριμένους επιστήμονες, οι οποίοι δεν έχουν εκλεγεί στη NAS, είναι ενδιάμεσο. Όπως και στο δείγμα των περισσότερο διαπρεπών, οι θρησκευόμενοι αποτελούν και εδώ μειονότητα —αλλά λιγότερο εντυπωσιακή, της τάξεως του 40%. Ακριβώς ό,τι περίμενα: οι αμερικανοί επιστήμονες είναι λιγότερο θρήσκοι από τον συνολικό αμερικανικό πληθυσμό, και οι πλέον διακεκριμένοι επιστήμονες είναι οι λιγότερο θρήσκοι απ’ όλους. Εντύπωση προκαλεί η εκ διαμέτρου αντίθεση μεταξύ θρησκευτικότητας του αμερικανικού πληθυσμού γενικότερα και αθεϊσμού της ελίτ των διανοουμένων.⁵⁴

Είναι κάπως αστείο το γεγονός ότι η βασική ιστοσελίδα των δημιουργιστών, με όνομα *Answers in Genesis* (Απαντήσεις στη *Γένεση*), αναφέρει τη μελέτη των Larson και Witham όχι ως ένδειξη ότι κάτι δεν πάει καλά με τη θρησκεία, αλλά ως όπλο στην εσωτερική τους διαμάχη με αντίπαλους απολογητές της θρησκείας, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι η εξέλιξη είναι συμβα-

τή με τη θρησκεία. Υπό τον εκπληκτικό τίτλο «Η NAS είναι άθην ως το κόκαλο»,⁵⁵ η εν λόγω ιστοσελίδα μνημονεύει ασμένως την καταληκτική παράγραφο της επιστολής των Larson και Witham προς τον επιμελητή του *Nature*:

Ενώ συγκεντρώναμε τα ευρήματά μας, η NAS εξέδωσε ένα φυλλάδιο με το οποίο ενθάρρυνε τη διδασκαλία της εξέλιξης στα δημόσια σχολεία, πράγμα που αποτελεί μόνιμο σημείο τριβής ανάμεσα στην επιστημονική κοινότητα και σε μερικούς συντηρητικούς χριστιανούς στις ΗΠΑ. Το φυλλάδιο διαβεβαιώνει τους αναγνώστες: «Η ύπαρξη ή μη του Θεού αποτελεί ερώτημα απέναντι στο οποίο η επιστήμη τηρεί ουδετερότητα». Επίσης, ο Bruce Alberts, πρόεδρος της NAS, δήλωσε: «Πολλά εξέχοντα μέλη αυτής της ακαδημίας είναι βαθιά θρησκευόμενοι άνθρωποι, άτομα που πιστεύουν στην εξέλιξη· πολλοί δε εξ αυτών είναι βιολόγοι». Η δική μας έρευνα υποστηρίζει το αντίθετο.

Έχει κανείς την αίσθηση ότι ο Alberts ενστερνίζεται τις NOMA, για τους λόγους που ανέλυσα στην ενότητα με επικεφαλίδα «Η σχολή εξελικτικών Neville Chamberlain» (βλ. Κεφάλαιο 2). Αλλά η ιστοσελίδα *Answers in Genesis* έχει πολύ διαφορετικούς στόχους.

Αντίστοιχη της NAS των ΗΠΑ είναι για τη Βρετανία (και για την Κοινοπολιτεία, που περιλαμβάνει τον Καναδά, την Αυστραλία, τη Νέα Ζηλανδία, την Ινδία, το Πακιστάν, την αγγλόφωνη Αφρική κ.λπ.) η Βασιλική Εταιρεία. Καθώς τούτο το βιβλίο όδευε προς το τυπογραφείο, οι συνάδελφοί μου R. Elisabeth Cornwell και Michael Stirtat συνέταξαν τη δική τους ανάλογη —αλλά περισσότερο διεξοδική— μελέτη σχετικά με τις θρησκευτικές απόψεις των εταίρων της Βασιλικής Εταιρείας. Τα συμπεράσματα των συγγραφέων θα δημοσιευτούν συνολικά αλλού, αλλά μου παραχώρησαν ευγενικά την άδεια να αναφέρω μερικά πρώτα ενδεικτικά αποτελέσματά τους εδώ. Οι ερευνητές χρησιμοποίησαν μια τυπική τεχνική διαβάθμισης στάσεων, την κλίμακα τύπου Lickert με επτά σημεία. Τα ερωτηματολόγια εστάλθηκαν μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου σε όσους εκ των 1.074 εταίρων της Βασιλικής Εταιρείας διέθεταν ηλεκτρονική διεύθυνση (δηλαδή στη μεγάλη πλειονότητα), και απάντησε περίπου το 23% (ένα σχετικά καλό ποσοστό για τέτοιου είδους μελέτη). Το ερωτηματολόγιο περιείχε διάφορες προτάσεις, όπως: «Πιστεύω σε έναν προσωπικό Θεό, δηλαδή σε έναν Θεό ο οποίος ενδιαφέρεται ατομικά για τους ανθρώπους, εισακούει και απαντά σε προσευχές, ασχολείται με την αμαρτία και με τα ανομήματα και κρίνει τους ανθρώπους». Για κάθε πρόταση, έπρεπε να επιλέξουν έναν αριθμό από το 1 (για την έκφραση πλήρους διαφωνίας με την πρόταση) έως το 7 (για

την έκφραση της πλήρους συμφωνίας τους). Είναι κάπως δύσκολο να συγκρίνει κανείς ευθέως τα αποτελέσματά τους με εκείνα της έρευνας των Larson και Witham, καθώς οι Larson και Witham έδωσαν στους δικούς τους ακαδημαϊκούς μια κλίμακα με τρία μόνο σημεία και όχι επτά, αλλά η γενική τάση είναι η ίδια: Η συντριπτική πλειονότητα των εταίρων της Βασιλικής Εταιρείας, όπως και η συντριπτική πλειονότητα των ακαδημαϊκών στις ΗΠΑ, είναι άθεοι. Μόνο το 3,3% των εταίρων συμφώνησε με την πρόταση ότι υπάρχει ένας προσωπικός Θεός (δηλαδή επέλεξαν το 7 της κλίμακας), ενώ το 78,8% διαφώνησε πλήρως (δηλαδή επέλεξαν το 1). Αν ορίσει κανείς ως «πιστούς» όσους επέλεξαν το 6 ή το 7 και ως «μη πιστούς» εκείνους που επέλεξαν το 1 ή το 2, τότε διαπιστώνει τη συντριπτική διαφορά: 213 άθεοι έναντι 12 μόνο πιστών. Όπως είχαν διαπιστώσει οι Larson και Witham, αλλά και οι Beit-Hallahmi και Argyle, οι Cornwell και Stirrat βρήκαν επίσης ότι υπήρχε μια μικρή αλλά στατιστικώς σημαντική τάση των επιστημόνων των βιολογικών πεδίων να είναι ακόμη περισσότερο άθεοι απ' ό,τι οι επιστήμονες των φυσικών επιστημών. Για περισσότερες λεπτομέρειες, και για όλα τα πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματά τους, μπορείτε να αναζητήσετε το άρθρο τους μόλις δημοσιευτεί.⁵⁶

Προχωρώντας πέρα από την επιστημονική ελίτ της NAS και της Βασιλικής Εταιρείας, μπορούμε να αναρωτηθούμε αν υπάρχουν καθόλου στοιχεία που να δείχνουν ότι και στον γενικό πληθυσμό οι άθεοι προέρχονται κυρίως από ομάδες με υψηλότερο επίπεδο μόρφωσης και νοημοσύνης. Έχουν δημοσιευτεί αρκετές ερευνητικές εργασίες για τη στατιστική σχέση θρησκευτικού συναισθήματος και επιπέδου εκπαίδευσης, ή θρησκευτικού συναισθήματος και δείκτη νοημοσύνης. Ο Michael Shermer, στο βιβλίο του *How We Believe: The Search for God in an Age of Science* (Πώς πιστεύουμε. Η αναζήτηση του Θεού σε μια εποχή επιστήμης), αναλύει τα αποτελέσματα μιας μεγάλης δημοσκοπήσης σε τυχαίως επιλεγμένο δείγμα Αμερικανών την οποία διεξήγαγε μαζί με το συνεργάτη του Frank Sulloway. Ανάμεσα στα πολλά ενδιαφέροντα ευρήματά τους συγκαταλέγεται και η ανακάλυψη ότι η θρησκευτική πίστη έχει πράγματι αρνητική συσχέτιση με το επίπεδο εκπαίδευσης (οι περισσότερο μορφωμένοι άνθρωποι είναι λιγότερο πιθανό να πιστεύουν στον Θεό). Το θρησκευτικό συναίσθημα συσχετίζεται επίσης αρνητικά με το ενδιαφέρον για την επιστήμη και (ισχυρώς αρνητικά) με τις φιλελεύθερες πολιτικές πεποιθήσεις. Τίποτε από όλα αυτά δεν προκαλεί έκπληξη, ούτε και το γεγονός ότι υπάρχει θετική συσχέτιση μεταξύ της θρησκευτικής πίστης των ερωτώμενων και της θρησκευτικής πίστης των γονέων τους. Οι κοινωνιολόγοι που διεξάγουν μελέτες σε παιδιά Βρετανών έχουν βρει ότι μόνο 1 στα 12 παιδιά διαφοροποιείται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των γονέων του.

Όπως φαντάζεστε ίσως, οι διάφοροι ερευνητές διεξάγουν μετρήσεις με διαφορετικούς τρόπους, και επομένως είναι δύσκολο να συγκριθούν τα αποτελέσματα διαφορετικών μελετών. Η μεταανάλυση αποτελεί τεχνική με την οποία ο ερευνητής εξετάζει όλες τις ερευνητικές μελέτες που έχουν δημοσιευτεί σχετικά με κάποιο θέμα, και μετρά πόσες εργασίες έχουν καταλήξει στο ένα συμπέρασμα έναντι των εργασιών που έχουν συμπεράνει κάτι άλλο. Όσον αφορά το θέμα της θρησκείας και του δείκτη νοημοσύνης, η μόνη μεταανάλυση που γνωρίζω έχει δημοσιευτεί το 2002 από τον Paul Bell στο *Mensa Magazine* (η Mensa είναι η ένωση των ατόμων με υψηλό δείκτη νοημοσύνης, και το περιοδικό τους περιέχει σχετικά άρθρα).⁵⁷ Ο Bell συμπέρανε: «Από σαράντα τρεις μελέτες που έχουν διεξαχθεί από το 1927 για τη σχέση μεταξύ θρησκευτικής πίστης και νοημοσύνης ή επιπέδου εκπαίδευσης, όλες, εκτός από τέσσερις, βρήκαν αρνητική συσχέτιση. Δηλαδή, όσο υψηλότερη είναι η νοημοσύνη ή το επίπεδο εκπαίδευσης κάποιου τόσο λιγότερες πιθανότητες υπάρχουν να είναι θρήσκος ή να διατηρεί "πίστεις" οποιουδήποτε είδους».

Μια μετααναλυτική μελέτη είναι σχεδόν αναπόφευκτα λιγότερο συγκεκριμένη απ' όσο οι μελέτες που αποτελούν αντικείμενό της. Θα έπρεπε να διεξάγονται περισσότερες έρευνες πάνω σε αυτό το θέμα, καθώς και περισσότερες έρευνες μεταξύ μελών κορυφαίων οργανισμών —όπως άλλων εθνικών ακαδημιών— και μεταξύ κατόχων σημαντικών βραβείων και μεταλλίων —όπως του Νόμπελ, του Crafoord, του Fields, του Kyoto, του Cosmos κ.ά. Ελπίζω οι μελλοντικές εκδόσεις τούτου του βιβλίου να περιλαμβάνουν και τέτοια δεδομένα. Ένα λογικό συμπέρασμα που προκύπτει από τις υπάρχουσες έρευνες είναι ότι οι απολογητές της θρησκείας, τουλάχιστον όσον αφορά τους επιστήμονες, καλά θα κάνουν να φωνασκούν λιγότερο απ' όσο συνηθίζουν όταν τίθεται το θέμα των αξιολογούμενων προτύπων μίμησης.

Το στοίχημα του Pascal

Ο μεγάλος γάλλος μαθηματικός Blaise Pascal παρατήρησε ότι, οσοδήποτε μεγάλες κι αν είναι οι πιθανότητες μη ύπαρξης του Θεού, υπάρχει μια ακόμη μεγαλύτερη δυσαναλογία στην ποινή για λανθασμένη επιλογή. Το καλύτερο που έχουμε να κάνουμε είναι να πιστεύουμε στον Θεό, διότι, αν έχουμε δίκιο, θα κερδίσουμε την αιώνια μακαριότητα, ενώ αν κάνουμε λάθος δεν θα υποστούμε καμία συνέπεια, ούτως ή άλλως. Αντιθέτως, αν δεν πιστεύουμε στον Θεό και αποδειχθεί ότι κάνουμε λάθος, καταδικαζόμαστε στον αιώνα τον άπαντα, ενώ αν έχουμε δίκιο δεν αντιμετωπίζουμε συνέπει-

ες. Καθώς φαίνεται, η απόφαση δεν χρειάζεται πολλή σκέψη: πρέπει να πιστεύουμε στον Θεό.

Υπάρχει όμως κάτι πολύ παράξενο σε τούτο το επιχείρημα: Η πίστη δεν είναι κάτι που αποφασίζεις να κάνεις, σαν να πρόκειται για ζήτημα πολιτικής —ή τουλάχιστον δεν είναι κάτι που μπορώ να αποφασίσω να κάνω ως εκούσια πράξη. Μπορώ να αποφασίσω να πάω στην εκκλησία ή να αποστηθίσω το «Σύμβολο της Πίστεως» ή να ορκιστώ πάνω σε μια στοίβα θεόπνευστων βιβλίων ότι πιστεύω και την τελευταία λέξη τους. Τίποτε όμως από όλα αυτά δεν θα με κάνει να τα πιστέψω αν δεν πιστεύω από μόνος μου. Το στοίχημα του Pascal θα μπορούσε να αντιπροσωπεύει ένα επιχείρημα *προσοπίσης* πίστης στον Θεό. Μάλιστα, ο Θεός στον οποίο ισχυρίζεσαι ότι πιστεύεις καλό θα ήταν να μην ανήκει σε εκείνους τους παντογνώστες, αλλιώς θα διακρίνει την απάτη σου. Η γελοία ιδέα ότι η πίστη είναι κάτι που μπορείς να *αποφασίσεις* να κάνεις διακωμωδείται απολαυστικότερα από τον Douglas Adams στο βιβλίο του *Dirk Gently's Holistic Detective Agency* (Το ολιστικό πρακτορείο ντετέκτιβ τού Dirk Gently), όπου συναντάμε το ρομπότ Ηλεκτρικός Μοναχός, μια συσκευή εξοικονόμησης χρόνου που την αγοράζεις «για να εκτελεί αντί για σένα τα θρησκευτικά σου καθήκοντα». Το *de luxe* μοντέλο διαφημίζεται ως «ικανό να πιστεύει πράγματα που δεν θα πίστευαν ούτε στο Σολτ Λέικ Σίτι».*

Εν πάση περιπτώσει όμως, γιατί αποδεχόμαστε με τόση ευκολία την ιδέα ότι το πρωταρχικό πράγμα που πρέπει να κάνουμε για να ευχαριστήσουμε τον Θεό είναι να *πιστεύουμε* σε αυτόν; Τι το τόσο ιδιαίτερο έχει η πίστη; Δεν θα ήταν εξίσου πιθανό ο Θεός να επιβράβευε την καλοσύνη, τη γενναιοδωρία ή την ταπεινότητα —ή, ακόμη καλύτερα, την ειλικρίνεια; Και τι γίνεται αν ο Θεός είναι τελικά ένας «επιστήμονας» ο οποίος θεωρεί ως υπέρτατη αρετή την αναζήτηση της αλήθειας; Μάλιστα, ο σχεδιαστής του Σύμπαντος δεν θα *όφειλε* να είναι επιστήμονας; Ο Bertrand Russell είχε ερωτηθεί τι θα απαντούσε αν, μετά το θάνατό του, βρισκόταν αντιμέτωπος με τον Θεό, και εκείνος απαιτούσε να μάθει γιατί δεν πίστευε όσο ζούσε: «Ανεπαρκή αποδεικτικά στοιχεία, Θεέ μου, ανεπαρκή στοιχεία!» ήταν η (αθάνατη, μπορώ να πω) απάντηση του Russell. Δεν θα εκτιμούσε ο Θεός πολύ περισσότερο τον Russell για τον γενναίο σκεπτικισμό του (ας μη μιλήσουμε δε για τον γενναίο πασιφισμό του, που στάθηκε αιτία της φυλάκισής του κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο) απ' όσο θα εκτιμούσε τον Pascal και τις δειλές επιφυλάξεις του; Άλλωστε, μολοντί δεν μπορούμε να ξέρουμε

* Το Σολτ Λέικ Σίτι φημίζεται για την επιρροή της Εκκλησίας των Μορμόνων, η οποία έχει εκεί την έδρα της. (Σ.τ.μ.)

ποια θα ήταν η γνώμη του Θεού, δεν χρειάζεται να *γνωρίζουμε* για να απορρίψουμε το στοίχημα του Pascal. Συζητάμε εξάλλου για ένα στοίχημα, και ο Pascal δεν ισχυριζόταν ότι η επιλογή του είχε κάτι περισσότερο από ελάχιστες πιθανότητες. Εσείς θα *στοιχηματίζατε* πως ο Θεός θα θεωρούσε την ανέντιμη προσποίηση πίστης (ή ακόμη και την ειλικρινή πίστη) ως πιο αξιόλογη από τον ειλικρινή σκεπτικισμό;

Εξάλλου, υποθέστε ότι ο Θεός με τον οποίο έρχεστε αντιμέτωποι όταν πεθαίνετε είναι εν τέλει ο Βάαλ, και ότι είναι τόσο φθονερός όσο και ο αιώνιος ανταγωνιστής του, ο Ιεχωβά. Δεν θα βρισκόταν σε καλύτερη θέση ο Pascal αν δεν στοιχημάτιζε σε κανέναν θεό απ' ό,τι αν στοιχημάτιζε σε λάθος θεό; Μάλιστα, μήπως ο ίδιος ο τεράστιος αριθμός πιθανών θεών και θεαινών στους οποίους θα μπορούσε κανείς να στοιχηματίσει δεν αποδυναμώνει από μόνος του την όλη λογική του Pascal; Ο Pascal πιθανότατα αστειευόταν όταν διατύπωσε το επιχείρημα του στοίχηματος, όπως ακριβώς αστειεύομαι και εγώ στην προσπάθειά μου να το ανασκευάσω. Έχω συναντήσει όμως ανθρώπους —για παράδειγμα, την ώρα των ερωταποκρίσεων ύστερα από μια διάλεξη— οι οποίοι πράγματι χρησιμοποίησαν το στοίχημα του Pascal ως επιχείρημα υπέρ της πίστης στον Θεό, και συνεπώς θεώρησα σκόπιμο να κάνω μια σύντομη αναφορά σχετικά.

Εν κατακλείδι, θα ήταν άραγε δυνατόν να διατυπωθεί ένα είδος αντιπασκαλικού στοίχηματος; Ας υποθέσουμε ότι δεχόμαστε μια μικρή πιθανότητα ύπαρξης του Θεού. Μπορούμε όμως να υποστηρίξουμε ότι, αν κάποιος στοιχημάτιζε ενάντια στην ύπαρξη του Θεού, θα περνούσε τη ζωή του καλύτερα και πληρέστερα απ' ό,τι αν στοιχημάτιζε ότι ο Θεός υπάρχει, οπότε θα σπαταλούσε τον πολύτιμο χρόνο του στη λατρεία Του ή κάνοντας θυσίες προς Εκείνον ή πολεμώντας και πεθαίνοντας στο όνομά Του, και άλλα παρόμοια. Δεν θα αναλύσω περισσότερο το ζήτημα εδώ, αλλά καλό θα ήταν να το λάβουν οι αναγνώστες υπόψη τους όταν θα φτάσουμε στα επόμενα κεφάλαια για τις δεινές συνέπειες οι οποίες μπορούν να προκύψουν από τη θρησκευτική πίστη και πρακτική.

Επιχειρήματα βασιζόμενα στο θεώρημα του Bayes

Νομίζω ότι το πιο παράξενο επιχείρημα υπέρ της ύπαρξης του Θεού είναι εκείνο που βασίζεται στο θεώρημα του Bayes, όπως το αναλύει ο Stephen Unwin στο βιβλίο του *The Probability of God* (Η πιθανότητα ύπαρξης του Θεού). Δίστασα να περιλάβω το εν λόγω επιχείρημα, διότι και ασθενέστερο είναι αλλά και λιγότερο καταξιωμένο λόγω αρχαιότητας από τα υπόλοι-

πα. Το βιβλίο του Unwin προσείλκυσε σε σημαντικό βαθμό την προσοχή των δημοσιογράφων όταν εκδόθηκε το 2003, και πράγματι μας δίνει την ευκαιρία να συναρμώσουμε κάποιες επεξηγηματικές κατευθύνσεις. Τρέφω μια κάποια συμπάθεια για τους στόχους του, διότι, όπως εξήγησα στο Κεφάλαιο 2, πιστεύω ότι η ύπαρξη του Θεού, ως επιστημονική υπόθεση, επιδέχεται διερεύνηση, —κατ' αρχήν τουλάχιστον. Επιπλέον, η δονκιωτική απόπειρα του Unwin να αποδώσει συγκεκριμένη αριθμητική τιμή στην πιθανότητα ύπαρξης του Θεού αποδεικνύεται διασκεδαστική.

Ο υπότιτλος του βιβλίου, *A Simple Calculation that Proves the Ultimate Truth* (Ένας απλός υπολογισμός που αποδεικνύει την έσχατη αλήθεια), προστέθηκε σίγουρα από τον εκδότη την τελευταία στιγμή, διότι τέτοια υπερφίαλη σιγουριά δεν διαφαίνεται πουθενά στο κείμενο του Unwin. Το βιβλίο θα έπρεπε μάλλον να αντιμετωπιστεί ως εγχειρίδιο οδηγίων —με πιθανό τίτλο «Εφαρμογές του θεωρήματος του Bayes σε κίβδηλες οντότητες»— που αξιοποιεί την υπόθεση της ύπαρξης του Θεού ως μια ημιευτράπελη μελέτη περιπτώσεων. Ο Unwin θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιήσει εξίσου αποτελεσματικά έναν υποθετικό φόνο ως δοκιμαστική περίπτωση για να επιδείξει την εφαρμογή του θεωρήματος του Bayes: Ο αστυνομικός επιθεωρητής συγκεντρώνει τα αποδεικτικά στοιχεία· τα δακτυλικά αποτυπώματα πάνω στο περιστρόφο στρέφουν τις υποψίες στην κυρία Peacock. Ποσοτικοποιήστε αυτή την υπόνοια προσάπτοντας μια αριθμητική τιμή πιθανότητας στην κυρία Peacock. Από την άλλη μεριά, ο καθηγητής Plum είχε λόγους να την παγιδεύσει. Μειώστε λοιπόν τις υπόνοιες για την κυρία Peacock κατά την αντίστοιχη αριθμητική τιμή. Τα ιατροδικαστικά στοιχεία δείχνουν ότι, με πιθανότητα 70%, το θύμα πυροβολήθηκε από μεγάλη απόσταση, επομένως ο δράστης είχε στρατιωτική εκπαίδευση. Ποσοτικοποιήστε τώρα τις υποψίες που εγείρονται για το συνταγματάρχη Mustard. Ο αιδεσιμότατος Green όμως έχει το πιο εύλογο κίνητρο για το φόνο.* Αυξήστε την αριθμητική τιμή και της δικής του πιθανότητας. Εντούτοις, η μακριά ξανθή τρίχα που βρέθηκε στο σακάκι του θύματος δεν μπορεί παρά να προέρχεται από τη δεσποινίδα Scarlet... κ.ο.κ. Ένα συνονθύλευμα λίγο-πολύ υποκειμενικά υπολογισμένων πιθανοτήτων βασανίζει τώρα το μυαλό του επιθεωρητή και τον οδηγεί προς διάφορες κατευθύνσεις. Το θεώρημα του Bayes υποτίθεται πως τον βοηθά να καταλήξει σε ένα τελικό συμπέρασμα.

* «Αιδεσιμότατος Green» είναι το όνομα ενός από τους χαρακτήρες του παιχνιδιού *Cluedo* που πωλείται στη Βρετανία (τη χώρα καταγωγής του), στην Αυστραλία, στην Ινδία και σε όλες τις άλλες αγγλόφωνες περιοχές, εκτός από τη Βόρεια Αμερική, όπου παραδόξως γίνεται «κύριος Green».

Το εν λόγω θεώρημα συνιστά μια μαθηματική μηχανή, η οποία, συνδυάζοντας πολλές εκτιμήσεις πιθανότητας, καταλήγει σε κάποια τελική ετυμηγορία, που έχει επίσης τη δική της αριθμητική τιμή πιθανότητας. Φυσικά, ο τελικός υπολογισμός δεν μπορεί να είναι περισσότερο έγκυρος απ' ό,τι οι αρχικοί αριθμοί με τους οποίους τροφοδοτήθηκε. Εντούτοις, οι σχετικές εκτιμήσεις είναι συνήθως υποκειμενικές, και συνεπώς συνοδεύονται αναπόφευκτα από αβεβαιότητα. Εδώ μπορεί να εφαρμοστεί η αρχή «άχρηστα στην είσοδο, άχρηστα στην έξοδο», σύμφωνα με την οποία, αναξιόπιστα δεδομένα εισόδου παράγουν αναξιόπιστα δεδομένα εξόδου — αν και, στην περίπτωση του Unwin, το ρήμα «εφαρμοστεί» κρίνεται εξαιρετικά επιεικές όσον αφορά το παράδειγμά του για τον Θεό.

Ο Unwin είναι σύμβουλος διαχείρισης κινδύνου, ο οποίος διακρύπτει τη χρησιμότητα της εφαρμογής του θεωρήματος του Bayes έναντι αντίπαλων στατιστικών μεθόδων. Επεξηγεί το συγκεκριμένο θεώρημα επιλέγοντας όχι ένα φόνο αλλά τη μεγαλύτερη δοκιμαστική περίπτωση όλων των εποχών, την ύπαρξη του Θεού. Καταπάνεται με το σχέδιό του ξεκινώντας από την απόλυτη αβεβαιότητα, την οποία αποφασίζει να ποσοτικοποιήσει αποδίδοντας αρχική πιθανότητα 50% τόσο στην ύπαρξη όσο και στη μη ύπαρξη του Θεού. Κατόπιν απαριθμεί έξι δεδομένα, τα οποία ενδέχεται να σχετίζονται με το ζήτημα, ορίζει για το καθένα έναν αριθμητικό συντελεστή στάθμισης, εισάγει τους έξι αριθμούς στη μηχανή του θεωρήματος και περιμένει να δει ποιος αριθμός θα προκύψει. Επαναλαμβάνω ότι το πρόβλημα έγκειται στο ότι οι έξι συντελεστές στάθμισης δεν αποτελούν ποσότητες που έχουν μετρηθεί αλλά απλώς προσωπικές κρίσεις του Stephen Unwin, οι οποίες έχουν μετατραπεί σε αριθμούς χάριν της άσκησης και μόνο. Τα έξι δεδομένα είναι τα εξής:

1. Έχουμε μια αίσθηση του ηθικώς ορθού.
2. Οι άνθρωποι κάνουν ανήθικες πράξεις (ο Χίτλερ, ο Στάλιν, ο Σαντάμ Χουσεΐν).
3. Η Φύση κάνει κακά πράγματα (σεισμούς, τσουνάμι, τυφώνες).
4. Ίσως συμβαίνουν μικρά θαύματα (έχασα τα κλειδιά μου και τα ξαναβρήκα).
5. Ίσως συμβαίνουν μεγάλα θαύματα (ο Ιησούς μπορεί να αναστήθηκε εκ νεκρών).
6. Οι άνθρωποι βιώνουν θρησκευτικές εμπειρίες.

Όποια κι αν είναι η αξία της (μηδενική, κατά τη γνώμη μου), αυτή η αμφίροπη μπειζιανή κούρσα —κατά την οποία ο Θεός αρχικά ξεχύνεται μπροστά σαν φαβορί, ύστερα μένει πίσω, κατόπιν ξανασκαρφλώνει με νύχια και με δόντια στο 50% απ' όπου ξεκίνησε— καταλήγει με τον Θεό να απολαμβάνει, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Unwin, πιθανότητες ύπαρξης 67%. Ο Unwin αποφασίζει κατόπιν ότι η μπειζιανή ετυμγορία του για την πιθανότητα 67% δεν είναι αρκετά υψηλή, οπότε κάνει ένα παράξενο βήμα και την ανεβάζει στο 95% με μια κατεπείγουσα ένεση «πίστης». Ακούγεται σαν ανέκδοτο, αλλά αυτός ακριβώς είναι ο τρόπος με τον οποίο προχωρεί. Μακάρι να μπορούσα να εξηγήσω πώς τον τεκμηριώνει, αλλά αδυνατώ να πω οτιδήποτε. Έχω ξανασυναντήσει τούτο το είδος παραλογισμού, όταν προκάλεσα θρήσκους —αλλά κατά τα άλλα ευφυείς επιστήμονες— να αιτιολογήσουν την πίστη τους, ενώ παράλληλα παραδέχονταν ότι δεν υπήρχαν αποδεικτικά στοιχεία τα οποία να την υποστηρίζουν, οπότε πήρα την απάντηση: «Ομολογώ ότι δεν υπάρχουν αποδείξεις. Υπάρχει λόγος που ονομάζεται “πίστη”» (με την τελευταία πρόταση να εκφέρεται με σχεδόν ωμή βεβαιότητα, χωρίς ίχνος απολογίας ή άμυνας).

Αναπάντεχα, ο κατάλογος των έξι προτάσεων του Unwin δεν περιλαμβάνει το επιχείρημα εκ του σχεδίου, ούτε κάποια από τις πέντε «αποδείξεις» του Ακινάτη, ή οποιοδήποτε από τα διάφορα οντολογικά επιχειρήματα. Δεν θέλει δοσοληψίες μαζί τους —δεν έχουν να προσφέρουν τίποτα στον αριθμητικό του υπολογισμό της πιθανότητας ύπαρξης του Θεού. Τα πραγματεύεται μεν, αλλά, σαν καλός στατιστικολόγος, τα απορρίπτει ως κενά νοήματος. Νομίζω ότι αυτό είναι προς τιμήν του, μολονότι ο λόγος για τον οποίο απορρίπτει το επιχείρημα του σχεδίου διαφέρει από τον δικό μου. Τα επιχειρήματα όμως που αφήνει να περάσουν την μπειζιανή πύλη του είναι —κατά τη γνώμη μου— εξίσου ανίσχυρα. Με άλλα λόγια, οι υποκειμενικοί συντελεστές πιθανότητας που θα προσέδιδα εγώ διαφέρουν από τους δικούς του, αλλά σε τελική ανάλυση ποιος νοιάζεται για τις όποιες υποκειμενικές κρίσεις; Ο Unwin πιστεύει ότι, επειδή έχουμε μια αίσθηση για το σωστό και το λάθος, τούτο μετρά υπέρ του Θεού, ενώ εγώ δεν καταλαβαίνω γιατί κάτι τέτοιο θα έπρεπε να τον μετακινήσει προς οποιαδήποτε κατεύθυνση από την αρχική αναμενόμενη πιθανότητα. Στα Κεφάλαια 6 και 7 θα δείξω ότι δεν είναι δυνατόν να υποστηριχθεί πειστικά πως η αίσθησή μας για το σωστό και το λάθος έχει οποιαδήποτε σχέση με την ύπαρξη κάποιας υπερφυσικής θεότητας. Όπως συμβαίνει και με την ικανότητά μας να εκτιμάμε ένα κουαρτέτο τού Μπετόβεν, η αίσθησή μας για το καλό (μολονότι όχι απαραίτητως και η προθυμία μας να το πράξουμε) θα ήταν ίδια, με ή χωρίς τον Θεό.

Από την άλλη πλευρά, ο Unwin νομίζει ότι η ύπαρξη του κακού —ιδι-

αίτερα οι φυσικές καταστροφές όπως οι σεισμοί και τα τσουνάμι— μετρά ισχυρά εναντίον των πιθανοτήτων να υπάρχει Θεός. Σε αυτό το σημείο, η εκτίμηση του Unwin έρχεται σε αντίθεση με τη δική μου, αλλά συμφωνεί με εκείνη πολλών ευρισκόμενων σε αμηχανία θεολόγων. Η «θεοδικία» (η υπεράσπιση της θείας πρόνοιας παρά την ύπαρξη του κακού στον Κόσμο) κρατά τους θεολόγους άγρυπνους τις νύχτες. Στο έγκυρο *Oxford Companion to Philosophy* (Βοήθημα φιλοσοφίας της Οξφόρδης) αναφέρεται ότι το πρόβλημα της ύπαρξης του κακού είναι «το πιο ισχυρό επιχείρημα ενάντια στον παραδοσιακό θεισμό». Πρόκειται όμως για ένα επιχείρημα που στρέφεται απλώς κατά της ύπαρξης ενός καλού, αγαθού Θεού. Η αγαθότητα δεν αποτελεί απαραίτητο στοιχείο του *ορισμού* της Υπόθεσης για την Ύπαρξη του Θεού —αποτελεί απλώς επιθυμητή προσθήκη.

Ομολογουμένως, οι άνθρωποι με κάποια θρησκευτική ροπή έχουν συχνά τη χρόνια ανικανότητα να διακρίνουν το ορθό από εκείνο που θα ήθελαν να είναι ορθό. Αλλά για έναν πιο καλλιεργημένο πιστό —που πιστεύει σε κάποια υπερφυσική διάνοια—, η υπέρβαση του προβλήματος του κακού στον Κόσμο είναι παιδαριωδώς εύκολη. Απλώς υποθέστε ότι υπάρχει ένας κακοπροαίρετος θεός —όπως εκείνος που ελλοχεύει πίσω από κάθε σελίδα της *Παλαιάς Διαθήκης*. Ή, αν προτιμάτε, επινοήστε έναν ξεχωριστό, μοχθηρό θεό, ονομάστε τον Σατανά, και αποδώστε την ύπαρξη του κακού στην κοσμική μάχη του με τον καλό θεό. Ή —ως ακόμη πιο εξεζητημένη λύση— υποθέστε ότι υπάρχει ένας θεός που έχει πιο σημαντικά πράγματα να κάνει από το να σκοτίζεται για την ανθρώπινη δυστυχία. Ή διατυπώστε την υπόθεση ενός θεού που δεν ενδιαφέρει για τα ανθρώπινα δεινά μιν, αλλά τα θεωρεί απαραίτητο τίμημα για την ύπαρξη της ελεύθερης βούλησης μέσα σε έναν εύτακτο και νομοτελή κόσμο. Πολλοί θεολόγοι αποδέχονται αφέλως όλες τις παραπάνω εκλογικεύσεις.

Για όλους αυτούς τους λόγους, αν επαναλάμβανα εγώ τη βασισμένη στο θεώρημα του Bayes άσκηση του Unwin, ούτε το πρόβλημα του κακού ούτε ζητήματα ηθικής θα με μετακινούσαν, είτε προς τη μία κατεύθυνση είτε προς την άλλη, από τη μηδενική υπόθεση (το 50% του Unwin). Δεν θέλω όμως να επιχειρηματολογήσω επ' αυτού, διότι ούτως ή άλλως οι προσωπικές απόψεις δεν με ενθουσιάζουν, είτε πρόκειται για του Unwin είτε για τις δικές μου.

Υπάρχει όμως ένα πολύ ισχυρότερο επιχείρημα, το οποίο δεν εξαρτάται από υποκειμενικές κρίσεις: το επιχείρημα της απιθανότητας. Τούτο πράγματι μας μεταφέρει με δραστικό τρόπο μακριά από τον αγνωστικισμό τού 50% —είτε προς το άκρο του θεισμού, σύμφωνα με την άποψη πολλών θειστών, είτε προς το άκρο του αθεισμού, κατά τη δική μου. Έχω ήδη κάνει αρκετές νύξεις σχετικά. Το όλο επιχείρημα στρέφεται γύρω από το γνωστό

ερώτημα «ποιος δημιούργησε τον Θεό;», το οποίο οι περισσότεροι σκεπτόμενοι άνθρωποι θέτουν από μόνοι τους. Η οργανωμένη πολυπλοκότητα δεν μπορεί να εξηγηθεί βάσει κάποιου σχεδιαστή Θεού, διότι ένας Θεός ικανός να σχεδιάσει οτιδήποτε θα ήταν επίσης επαρκώς πολύπλοκος ώστε να απαιτεί μια ειδική εξήγηση ο ίδιος. Η ίδια η έννοια του Θεού οδηγεί σε μια άπειρη αναδρομή, από την οποία ούτε ο Θεός δεν μπορεί να μας βοηθήσει να διαφύγουμε. Αυτό το επιχείρημα, όπως θα δείξω στο επόμενο κεφάλαιο, καταδεικνύει ότι ο Θεός, μολονότι τεχνικώς ανεπίδεκτος διάψευσης, αποτελεί ένα πολύ, μα πάρα πολύ απίθανο ενδεχόμενο.

4

ΓΙΑΤΙ ΕΙΝΑΙ ΣΧΕΔΟΝ ΒΕΒΑΙΟ ΟΤΙ ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΕΙ ΘΕΟΣ

Οι ιερείς των διάφορων θρησκευτικών αιρέσεων [...] τρέμουν την πρόοδο της επιστήμης, όπως οι μάγισσες τρέμουν τον ερχομό της αυγής, και δυσανασχετούν απέναντι στο μοιραίο άγγελμα που προμηνύει τον κατακερματισμό της απάτης υπό την οποία ζουν.

—THOMAS JEFFERSON

Το Έσχατο Μπόινγκ 747

Το επιχείρημα της απιθανότητας είναι καίριας σημασίας. Στην παραδοσιακή εκδοχή του επιχειρήματος υπέρ του σχεδίου, αποτελεί σήμερα το πλέον προσφιλές επιχείρημα υπέρ της ύπαρξης του Θεού και θεωρείται απολύτως πειστικό από έναν εκπληκτικά μεγάλο αριθμό θεϊστών. Πρόκειται όντως για ένα πολύ ισχυρό και, υποψιάζομαι, αποστομωτικό επιχείρημα —αλλά προς την εντελώς αντίθετη κατεύθυνση από εκείνη που έχουν κατά νου οι θεϊστές: Το επιχείρημα της απιθανότητας, εάν αναπτυχθεί σωστά, καταλήγει σχεδόν να αποδεικνύει ότι αποκλείεται να υπάρχει Θεός. Ονομάζω «ελιγμό του Έσχατου Μπόινγκ 747» τη στατιστική απόδειξη ότι ο Θεός σχεδόν σίγουρα δεν υπάρχει.

Η ονομασία προέρχεται από ένα ευφυολόγημα του Fred Hoyle (δεν είμαι σίγουρος εάν το διατύπωσε ποτέ ο ίδιος γραπτός, αλλά πάντως ο στενός συνεργάτης του Chandra Wickramasinghe το αποδίδει σε αυτόν).⁵⁸ Ο Hoyle λοιπόν είπε ότι η πιθανότητα για την ανάδυση ζωής στη Γη είναι μικρότερη από την πιθανότητα να συναρμολογηθεί ένα Μπόινγκ 747 από τον τυφώνα που θα σαρώσει κάποιο χώρο με παλιοσίδηρα. Άλλοι έχουν δανειστεί την ίδια μεταφορά για να αναφερθούν στη μεταγενέστερη εξέλιξη σύνθετων έμβιων όντων (όπου όμως η εφαρμογή της είναι λιγότερο επιτυχής): Οι πιθανότητες να «συναρμολογηθεί» ένα πλήρως λειτουργικό άλογο, ένα σκαθάρι ή μια στρουθοκάμηλος με τυχαία μείξη των συστατικών μερών τους είναι όσες και στην περίπτωση του Μπόινγκ 747. Με δυο λόγια, πρόκειται για το αγαπημένο επιχείρημα των δημιουργιστών —ένα επιχείρημα που μπορεί να προβάλει μόνο όποιος δεν κατανοεί τις βασικές αρχές της φυσικής επιλογής: όποιος νομίζει ότι η φυσική επιλογή είναι μια θεωρία του τυχαίου, ενώ —με την ορθή έννοια του τυχαίου— πρόκειται για το αντίθετο.

Η κακή χρήση του επιχειρήματος της απιθανότητας από τους δημιουργιστές παίρνει πάντα την ίδια γενική μορφή, και τούτο δεν αλλάζει εάν ένας δημιουργιστής επιλέγει την πολιτικά βολική μεταμφίεση του «ευφυούς σχεδίου».* Κάποιο παρατηρούμενο φαινόμενο —συνά ένας ζωντανός οργανισμός ή κάποιο από τα συνθετότερα όργανά του, μολοντί θα μπορούσε να είναι οτιδήποτε, από ένα μόριο μέχρι το ίδιο το Σύμπαν— δικαίως προκαλεί θαυμασμό ως στατιστικώς απίθανο. Μερικές φορές χρησιμοποιείται η γλώσσα της θεωρίας πληροφορίας: ο δαρβινιστής καλείται να εξηγήσει την πηγή όλων των πληροφοριών στην έμβια ύλη, με την τεχνική

* Το ευφύες σχέδιο έχει χαρακτηριστεί, όχι και τόσο ευγενικά, ως δημιουργισμός με φτηνό ορόκιν.

έννοια του πληροφοριακού περιεχομένου ως μέτρου της απιθανότητας. Ή, αλλιώς, το επιχείρημα μπορεί να επικαλείται το χλιοσειπωμένο σύνθημα των οικονομολόγων: δεν υφίσταται δωρεάν γεύμα —και ο δαρβινισμός κατηγορείται ότι προσπαθεί να εξαγάγει κάτι από το τίποτε. Στην πραγματικότητα, όπως θα δείξω σε τούτο το κεφάλαιο, η δαρβινική φυσική επιλογή είναι η μόνη γνωστή λύση στο κατά τα άλλα άλυτο αίνιγμα της προέλευσης της πληροφορίας. Αντιθέτως, η Υπόθεση για την Ύπαρξη του Θεού είναι εκείνη που προσπαθεί να εξαγάγει κάτι από το τίποτε. Ο Θεός προσπαθεί και να έχει ακέραιο το δωρεάν γεύμα του και να είναι χορτάτος. Όσο στατιστικώς απίθανη και να είναι η οντότητα που προσπαθείτε να εξηγήσετε επικαλούμενοι ένα σχεδιαστή, ο ίδιος ο σχεδιαστής θα πρέπει να είναι τουλάχιστον εξίσου απίθανος. Ο Θεός είναι το Έσχατο Μπρόνγκ 747.

Το επιχείρημα της απιθανότητας υποδηλώνει ότι πολύπλοκα πράγματα δεν μπορεί να έχουν σχηματιστεί τυχαία. Αλλά πολλοί *ορίζουν* το νόημα της φράσης «έχουν σχηματιστεί τυχαία» ως συνώνυμο της φράσης «έχουν σχηματιστεί απουσία σκόπιμου σχεδίου». Εύλογα, λοιπόν, θεωρούν την απιθανότητα ως ένδειξη για την ύπαρξη σχεδίου. Η δαρβινική φυσική επιλογή δείχνει πόσο λανθασμένο είναι τούτο το σκεπτικό όσον αφορά την απιθανότητα στη βιολογία. Και μολοντί ο δαρβινισμός δεν σχετίζεται άμεσα με τον άψυχο κόσμο —με την κοσμολογία, παραδείγματος χάριν—, μας κάνει να συνειδητοποιούμε ζητήματα σε περιοχές πέρα από τον αρχικό τομέα του, τη βιολογία.

Κατανοώντας το δαρβινισμό, μαθαίνουμε να αντιμετωπίζουμε με επιφυλακτικότητα την εύκολη υπόθεση ότι το σχέδιο είναι η μοναδική εναλλακτική περίπτωση απέναντι στο τυχαίο, και επίσης μαθαίνουμε να αναζητάμε βαθμίδες αργά και κλιμακωτά αυξανόμενης πολυπλοκότητας. Πριν από τον Δαρβίνο, φιλόσοφοι όπως ο Χιουμ κατανοούσαν το γεγονός ότι η απιθανότητα της εμφάνισης ζωής δεν σήμαινε απαραίτητα και ότι σχεδιάστηκε, ωστόσο δεν μπορούσαν να φανταστούν κάποια εναλλακτική λύση. Μετά τον Δαρβίνο, όλοι θα πρέπει να είμαστε, μέχρι τα μύχια της ύπαρξής μας, καχύποπτοι απέναντι στην ιδέα του σχεδίου καθαυτήν. Η πλάνη του σχεδίου είναι μια παγίδα στην οποία έχουμε πέσει και παλαιότερα, και θα έπρεπε πλέον, αφότου ο Δαρβίνος συνέβαλε στην αφύπνιση της συνειδήσής μας, να έχουμε αποκτήσει κάποια ανοσία. Μακάρι να το είχε επιτύχει για όλους μας αυτό.

Η φυσική επιλογή αφυπνίζει συνειδήσεις

Φανταστείτε αστροναύτες σε ένα διαστημόπλοιο να αναπολούν με νοσταλγία: «Αχ, στη Γη έχουμε άνοιξη τώρα!». Ίσως να μη διακρίνετε αμέσως το πρόβλημα· τόσο βαθιά ριζωμένος είναι ο ασυνείδητος σοβινισμός του βόρειου ημισφαιρίου σε όσους ζουν εκεί —αλλά ακόμη και σε κάποιους που ζουν πέραν αυτού. Η λέξη «ασυνείδητος» δεν επιλέχθηκε τυχαία: Εδώ ακριβώς υπεισέρχεται η αφύπνιση της συνείδησης. Ίσως σας φαίνεται αστείο το γεγονός ότι στην Αυστραλία και τη Νέα Ζηλανδία μπορείτε να αγοράσετε παγκόσμιους χάρτες με τον Νότιο Πόλο στην κορυφή του χάρτη, αλλά για σκεφθείτε το καλύτερα: Με τι θαυμάσιο τρόπο θα αφύπνιζαν συνειδήσεις οι χάρτες τούτοι, αναρτημένοι στους τοίχους των σχολείων του βόρειου ημισφαιρίου μας! Κάθε μέρα θα θύμιζαν στα παιδιά ότι ο «Βορράς» αποτελεί αυθαίρετη πολικότητα η οποία δεν μπορεί να μονοπωλεί το «πάνω». Ο χάρτης θα κινούσε την περιέργειά τους και παράλληλα θα αφύπνιζε τις συνειδήσεις τους. Θα γύριζαν στο σπίτι και θα το έλεγαν στους γονείς τους —παρεμπιπτόντως, το μεγαλύτερο δώρο που μπορεί να κάνει ένας δάσκαλος στα παιδιά είναι να τους δώσει κάτι το οποίο θα προκαλέσει έκπληξη στους γονείς τους.

Εκείνες που με έκαναν να αισθανθώ τη δύναμη της συνειδητοποίησης ήταν οι φεμινίστριες: Το «herstory» είναι προφανώς γελοίο, και μόνο για το λόγο ότι το «his» (αυτού, του) στη λέξη «history» (ιστορία) δεν συνδέεται ετυμολογικά με την αρσενική κτητική αντωνυμία. Από ετυμολογική άποψη, είναι εξίσου ανόητο όσο η απόλυση, το 1999, ενός αξιωματούχου στην Ουάσινγκτον διότι θεωρήθηκε ρατσιστικά προσβλητική η από μέρους του χρήση του όρου «niggardly» (τοιγκούνικα).^{*} Αλλά ακόμη και τέτοια εξωφρενικά παραδείγματα όπως το «niggardly» ή το «herstory» καταφέρνουν να αφυπνίσουν τη συνείδηση. Όταν θα πάψουν να ορθώνονται οι φιλοσοφικές μας τρίκες και όταν θα έχουμε σταματήσει να γελάμε, το «herstory» θα μας δείξει την ιστορία από διαφορετική σκοπιά. Οι αντωνυμίες που δηλώνουν φύλο αποτελούν την περιβόητη πρώτη γραμμή μιας τέτοιας αφύπνισης της συνείδησης. Αυτός ή αυτή πρέπει να ρωτήσει τον εαυτό του ή τον εαυτό της εάν η αισθητική του/της τού/τής επιτρέπει να γράφει με αυτό τον τρόπο. Αλλά εάν καταφέρουμε να ξεπεράσουμε το κραυγαλέο γλωσσικό ατόπημα, συνειδητοποιούμε τις ευαισθησίες της μισής ανθρώπινης φυ-

^{*} Ο όρος προέρχεται από τα αρχαία σκανδιναβικά και ουδόλως σχετίζεται με το «nigger», που αποτελεί μειωτικό και προσβλητικό χαρακτηρισμό για τους μαύρους. Η ηχητική συνάφεια είναι παραπλανητική. (Σ.τ.μ.)

λής. Ο άνθρωπος, η Ανθρωπότητα, τα δικαιώματα του ανθρώπου, όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ίσοι, κάθε άνθρωπος μία ψήφος — η αγγλική γλώσσα πολύ συχνά φαίνεται να αποκλείει τη γυναίκα.* Όταν ήμουν νέος, ποτέ δεν διανοήθηκα ότι οι γυναίκες πιθανόν να αισθάνονταν πως υποτιμούνται από μια απλή και αθώα φράση όπως «the future of man» (το μέλλον του ανθρώπου). Στις δεκαετίες που μεσολάβησαν, αφυπνίστηκε η συνείδηση όλων μας. Ακόμη και όσοι εξακολουθούν να χρησιμοποιούν το «man» αντί για το «human», το κάνουν με ενσυνείδητα απολογητικό πνεύμα — ή με επιθετικότητα, σε υποστήριξη της παραδοσιακής γλώσσας, ή ακόμη και σκόπιμα, προκειμένου να εκνευρίσουν τις φεμινίστριες. Όλοι όσοι ζουν στο *Zeitgeist* (βλ. Κεφάλαιο 7) έγιναν πιο συνειδητοποιημένοι, ακόμη και όσοι από πείσμα επιλέγουν να αντιδρούν αρνητικά και να διπλασιάζουν τις προσβλητικές εκφράσεις.

Ο φεμινισμός μάς δείχνει τη δύναμη της συνειδητοποίησης, και θέλω να δανειστώ την τεχνική του για τη φυσική επιλογή επίσης. Η φυσική επιλογή δεν εξηγεί μόνο το σύνολο της ζωής μας κάνει επίσης να συνειδητοποιήσουμε τη δύναμη της επιστήμης να εξηγεί τη δυνατότητα ανάδυσης οργανωμένης πολυπλοκότητας από απλά αρχικά στάδια χωρίς καμία σκόπιμη καθοδήγηση. Η πλήρης κατανόηση της φυσικής επιλογής μάς ενθαρρύνει να προχωρήσουμε τολμηρά σε άλλους τομείς. Ενισχύει την καχυποψία μας, σε εκείνους τους άλλους τομείς, απέναντι στις απατηλές εναλλακτικές προτάσεις οι οποίες κάποτε, στην προ Δαρβίνου εποχή, παραπλανούσαν τη βιολογία. Ποιος μπορούσε να φανταστεί, πριν από τον Δαρβίνο, ότι κάτι τόσο φανερά *σχεδιασμένο* όπως η φτερούγα μιας λιβελούλας ή το μάτι ενός αετού αποτελούν στην πραγματικότητα το τελικό προϊόν μιας μακράς σειράς όχι τυχαίων αλλά καθαρά φυσικών αιτιών;

Η συγκινητική και διασκεδαστική περιγραφή του Douglas Adams για τον δικό του «προσπλουτισμό» στον ριζοσπαστικό αθεϊσμό — επέμενε στο «ριζοσπαστικός» ώστε να μη θεωρηθεί λανθασμένα αγνωστικιστής — συνιστά μαρτυρία της δύναμης του δαρβινισμού ως παράγοντα συνειδητοποίησης. Ελπίζω να μου συγχωρηθεί η φανερή αυταρέσκεια του ακόλουθου αποσπάσματος. Ο λόγος που το παραθέτω είναι ότι ο προσπλουτισμός του Douglas εξαιτίας των προηγούμενων βιβλίων μου — τα οποία δεν είχαν πρόθεση να

* Τα κλασικά λατινικά και ελληνικά ήταν καλύτερα εφοδιασμένα. Στην πρώτη τους σημασία, το λατινικό *homo* (ελληνικά: *άνθρωπος*) σημαίνει άνθρωπος, σε αντίθεση με το *vir* (*ανήρ*) που σημαίνει άντρας και το *femina* (*γυνή*) που σημαίνει γυναίκα. Έτσι, ο όρος ανθρωπολογία αφορά όλη την ανθρωπότητα, ενώ η ανδρολογία και η γυναικολογία είναι κλάδοι της ιατρικής που δηλώνουν αποκλειστικά το φύλο. [Από την άλλη, στα αγγλικά, ο όρος «άνθρωπος» (*human*) συμπίπτει με τον όρο «άντρας» (*man*). (Σ.τ.μ.)]

προσπλυτίσουν κανέναν— με ενέπνευσε να αφιερώσω τούτο το βιβλίο —το οποίο όντως έχει αυτή την πρόθεση!— στη μνήμη του. Σε μια συνέντευξη, η οποία ανατυπώθηκε μετά θάνατον στο *The Salmon of Doubt* (Ο σολομός της αμφιβολίας), ρωτήθηκε από ένα δημοσιογράφο πώς έγινε άθεος. Άρχισε εξηγώντας πώς έγινε αγνωστικιστής, και μετά συνέχισε:

Και σκεπτόμουν πάλι και πάλι και πάλι. Αλλά δεν διέθετα αρκετά στοιχεία για να συνεχίσω, οπότε δεν κατέληξα ουσιαστικά σε καμία απόφαση. Οι αμφιβολίες μου για την ιδέα του Θεού ήταν εξαιρετικά μεγάλες, ωστόσο δεν γνώριζα όσα έπρεπε ώστε να διαθέτω ένα καλό λειτουργικό μοντέλο οποιασδήποτε άλλης εξήγησης —για τη ζωή, το Σύμπαν και τα πάντα. Αλλά επέμεινα, και συνέχισα να διαβάζω και να σκέπτομαι. Κάποια στιγμή, όταν είχα κλείσει τα τριάντα, γνώρισα την εξελικτική βιολογία, κυρίως μέσα από τα βιβλία του Richard Dawkins, το *The Selfish Gene* (Το εγωιστικό γονίδιο)* και το *The Blind Watchmaker* (Ο τυφλός ωρολογοποιός),** και ξαφνικά (νομίζω όταν διάβαζα για δεύτερη φορά το *Εγωιστικό γονίδιο*) όλα μπήκαν στη θέση τους. Η σύλληψη ήταν εκπληκτικά απλή, αλλά εξηγούσε με φυσικό τρόπο όλη την άπειρη πολυπλοκότητα της ζωής, μισροστά στην οποία νιώθουμε τόσο αμχανία. Το δέος που μου ενέπνευσε έκανε το δέος στο οποίο αναφέρονται οι άνθρωποι σε σχέση με τη θρησκευτική εμπειρία να μοιάζει, ειλικρινά, συγκριτικά ανόητο. Σε κάθε περίπτωση, θα προτιμούσα το δέος της κατανόησης αντί για το δέος της άγνοιας.⁵⁹

Η εκπληκτικά απλή σύλληψη στην οποία αναφερόταν δεν είχε, φυσικά, καμία σχέση με εμένα. Επρόκειτο για τη δαρβινική θεωρία της εξέλιξης μέσω φυσικής επιλογής —τον υπέρτατο επιστημονικό παράγοντα συνειδητοποίησης. Douglas, μου λείπεις! Υπήρξες ο πιο έξυπνος, ο πιο διασκεδαστικός, ο πιο ανοιχτόμυαλος, ο πιο εύστροφος, ο πιο ψηλός και πιθανόν ο μοναδικός προσπλυτός μου. Ελπίζω ότι αυτό το βιβλίο θα σε έκανε ίσως να γελάσεις —αν και όχι τόσο όσο εσύ έκανες εμένα να γελάσω.

Ο Daniel Dennett ο φιλόσοφος που τυχαίνει να ξέρει κάτι από επιστήμη, επισήμανε το γεγονός ότι η εξέλιξη αντιστρατεύεται μία από τις αρχαιότερες ιδέες μας: «Την ιδέα ότι απαιτείται κάτι μεγάλο και φανταστικά έξυπνο για να κατασκευάσει κάτι υποδεέστερο. Το ονομάζω θεωρία της στάγδην Δημιουργίας. Ποτέ δεν θα δείτε ένα δόρυ να κατασκευάζει έναν κατασκευ-

* Κάτοπτρο, υπό έκδοση ο τριακονταετής επετειακός τόμος. (Σ.τ.μ.)

** Ελληνική έκδοση: Κάτοπτρο, 1994 (πρώτη έκδοση), 2001 (δεύτερη έκδοση). (Σ.τ.μ.)

αστή δοράτων. Ποτέ δεν θα δείτε ένα αλογοπέταλο να κατασκευάζει έναν πεταλουργό. Ποτέ δεν θα δείτε ένα αγγείο να κατασκευάζει έναν αγγειοπλάστη». ⁶⁰ Η ανακάλυψη από τον Δαρβίνο μιας λειτουργικής διαδικασίας, η οποία επιτυγχάνει ακριβώς αυτό το τόσο αντίθετο στη διαίσθησή μας, είναι εκείνο που καθιστά τόσο επαναστατική τη συμβολή του στην ανθρώπινη σκέψη και τόσο ικανή στο να αφυπνίζει συνειδήσεις.

Προξενεί εντύπωση το πόσο αναγκαία είναι μια τέτοια αφύπνιση της συνείδησης, ακόμη και για εξαιρετικούς επιστήμονες άλλων τομέων εκτός από τη βιολογία. Ο Fred Hoyle υπήρξε λαμπρός φυσικός και κοσμολόγος, ωστόσο η παρανόσή του σχετικά με το Μπίοινγκ 747, καθώς και άλλα σφάλματα στη βιολογία —όπως η απόπειρά του να απορρίψει το απολίθωμα του *Archaeopteryx* (αρχαιοπτερυξ) ως απάτη—, υποδηλώνει ότι η συνείδησή του χρειαζόταν αφύπνιση με μια παρατεταμένη έκθεση στον κόσμο της φυσικής επιλογής. Σε διανοητικό επίπεδο, υποθέτω ότι κατανοούσε τη φυσική επιλογή. Αλλά ίσως χρειάζεται να εμποτιστεί κανείς με τη φυσική επιλογή, να βυθιστεί σε αυτή, να κολυμπήσει μέσα της, πριν μπόρεσει να εκτιμήσει αληθινά τη δύναμή της.

Άλλες επιστήμες αφυπνίζουν τη συνείδησή μας με διαφορετικούς τρόπους. Η επιστήμη του Fred Hoyle, η αστρονομία, μας βάζει στη θέση μας, τόσο μεταφορικά όσο και κυριολεκτικά, συρρικνώνοντας τη ματαιοδοξία μας ώστε να χωρέσει στη μικροσκοπική σκηνή όπου διαδραματίζεται η ζωή μας —τη δική μας κουκκίδα ανάμεσα στα θραύσματα της κοσμικής έκρηξης. Η γεωλογία, η οποία μάς θυμίζει τη μικρή διάρκεια της ύπαρξής μας τόσο ως ατόμων όσο και ως είδους, αφύπνισε τη συνείδηση του John Ruskin κάνοντάς τον να δηλώσει σπαρακτικά το 1851: «Ας με άφηναν ήσυχο οι γεωλόγοι, και θα τα κατάφερα πολύ καλά, αλλά εκείνα τα φρικτά σφυριά! Ακούω τους χτύπους τους στο τέλος κάθε απαγγελίας των στίχων της *Βίβλου*». Η εξέλιξη μας αφυπνίζει παρόμοια ως προς την αίσθηση του χρόνου —και τούτο είναι εύλογο, δεδομένου ότι λειτουργεί σε γεωλογική χρονική κλίμακα. Αλλά η δαρβινική εξέλιξη, ειδικά η φυσική επιλογή, επιτυγχάνει κάτι περισσότερο. Συντρίβει την πλάνη του σχεδίου στο πεδίο της βιολογίας και μας διδάσκει να είμαστε καχύποπτοι απέναντι σε κάθε είδος υποθετικού σχεδίου στη φυσική και την κοσμολογία επίσης. Νομίζω ότι ο φυσικός Leonard Susskind είχε αυτό κατά νου όταν έγραφε: «Δεν είμαι ιστορικός, αλλά θα τολμήσω να εκφέρω μια γνώμη: η σύγχρονη κοσμολογία στην πραγματικότητα άρχισε με τον Δαρβίνο και τον Wallace. Σε αντίθεση με κάθε άλλον πριν από αυτούς, προσέφεραν εξηγήσεις για την ύπαρξή μας οι οποίες απέρριπταν κάθε υπερφυσική δύναμη [...]. Ο Δαρβίνος και ο Wallace καθιέρωσαν ένα μέτρο όχι μόνο για τις επιστήμες της ζωής αλλά και για την κοσμολογία». ⁶¹ Άλλοι φυσικοί επιστήμονες που δεν χρειάζονται κα-

θόλου μια τέτοια αφύπνιση της συνείδησής τους είναι ο Victor Stenger —συνιστώ θερμά το βιβλίο του *Has Science Found God?* (Ανακάλυψε η επιστήμη τον Θεό;) (η απάντηση είναι όχι)*— και ο Peter Atkins, το βιβλίο του οποίου *Creation Revisited* (Η Δημιουργία —αναθεωρημένη)** είναι το αγαπημένο μου έργο «επιστημονικής πρόζας».

Συνεχώς με εκπλήσσουν εκείνοι οι θεϊστές οι οποίοι, κάθε άλλο παρά συνειδητοποιημένοι με τον τρόπο που εγώ προτείνω, φαίνεται να εξυμνούν τη φυσική επιλογή ως «τον τρόπο του Θεού για την επίτευξη των δημιουργημάτων Του». Επισημαίνουν ότι η εξέλιξη μέσω φυσικής επιλογής θα ήταν πολύ εύκολος και αποτελεσματικός τρόπος για τη Δημιουργία ενός Κόσμου γεμάτου ζωή. Ο Θεός δεν θα χρειαζόταν να κάνει τίποτε απολύτως! Ο Peter Atkins, στο βιβλίο που προανέφερα, οδηγεί αυτή τη σκέψη σε μια εύλογη κατάληξη όπου ο Θεός απουσιάζει, όταν δέχεται έναν υποθετικό σκνηρό Θεό ο οποίος προσπαθεί να τα καταφέρει κάνοντας όσο το δυνατόν λιγότερα προκειμένου να δημιουργήσει ένα Σύμπαν με ζωή. Ο σκνηρός Θεός του Atkins είναι πιο σκνηρός και από τον Θεό των πιστών του Διαφωτισμού του 18ου αιώνα: *deus otiosus* —κυριολεκτικά, Θεός εν αργία, ανεπάγγελτος, άνεργος, περιττός, άχρηστος. Βήμα βήμα, ο Atkins επιτυγχάνει να μειώσει το μέγεθος της εργασίας που πρέπει να εκτελέσει ο σκνηρός Θεός, ώσπου τελικά καταλήγει να μην κάνει τίποτε: θα μπορούσε κάλλιστα να μη σκοπιστεί αν θα υπάρξει. Στη μνήμη μου ζωντανεύει το διεισδυτικό παράπονο του Γούντι Άλεν: «Εάν αποδειχθεί ότι υπάρχει Θεός, δεν πιστεύω πως θα είναι κακός. Το χειρότερο πάντως που μπορείς να πεις γι' αυτόν είναι ότι βασικά αποδεικνύεται κατώτερος των προσδοκιών».

Μη αναγώγιμη πολυπλοκότητα

Το μέγεθος του προβλήματος που έλυσαν ο Δαρβίνος και ο Wallace ξεπερνά κάθε περιγραφή. Θα μπορούσα να αναφέρω, για παράδειγμα, την ανατομία, την κυτταρική δομή, τη βιοχημεία και τη συμπεριφορά κυριολεκτικά κάθε ζωντανού οργανισμού. Αλλά τα πιο εκπληκτικά κατορθώματα ενός φαινομενικού σχεδιασμού είναι εκείνα τα οποία —για ευνόπτους λόγους— επιλέγονται από τους δημιουργιστές συγγραφείς —εντελώς ειρωνικά, εγώ

* Βλ. επίσης το βιβλίο του *God, the Failed Hypothesis: How Science Shows that God Does Not Exist* (Θεός, η υπόθεση που απέτυχε. Πώς η επιστήμη δείχνει ότι Θεός δεν υπάρχει) (2007).

** Ελληνική έκδοση: Κάτοπτρο, 1996. (Σ.τ.μ.)

επιλέγω τα δικά μου από ένα βιβλίο των δημιουργιστών. Το βιβλίο *Life —How Did It Get Here?* (Ζωή. Πώς έφτασε εδώ;), χωρίς όνομα συγγραφέα αλλά δημοσιευμένο από την εταιρεία Watchtower Bible and Tract Society* σε δεκαέξι γλώσσες και 11 εκατομμύρια αντίτυπα, προφανώς είναι σταθερά πρώτο στις προτιμήσεις, διότι τουλάχιστον έξι από αυτά τα αντίτυπα έχουν σταλεί σε εμένα —ανεπιθύμητα δώρα καλοθελητών από ολόκληρο τον κόσμο.

Διαλέγοντας στην τύχη μία σελίδα από το εν λόγω ανώνυμο και απλόχερα διανερόμενο έργο, βρίσκουμε ένα απόσπασμα του σερ David Attenborough, όπου ούτε λίγο ούτε πολύ διαβάζουμε τα εξής για τον πυριτόσπογγο *Euplectella* (ευπλεκτέλλα): «Όταν αντικρίζετε τον πολύπλοκο σκελετό ενός σπόγγου —όπως του γνωστού ως ευπλεκτέλλα—, ο οποίος σχηματίζεται από σκληρίτες διοξειδίου του πυριτίου, η φαντασία σας τρίζει. Πώς είναι δυνατόν οιοσδήποτε ανεξάρτητα μικροσκοπικά κύτταρα να συνεργάζονται ώστε να σχηματίζουν 1 εκατομμύριο υαλώδεις αγκίδες και να κατασκευάζουν ένα τόσο πολυσύνθετο και όμορφο πλέγμα; Δεν γνωρίζουμε». Οι συγγραφείς της Watchtower σπεύδουν να προσθέσουν: «Αλλά γνωρίζουμε ένα πράγμα: Η τύχη δεν αποτελεί έναν πιθανό σχεδιαστή». Πράγματι, η τύχη δεν είναι ο πιθανός σχεδιαστής —σε τούτο όλοι μπορούμε να συμφωνήσουμε. Η στατιστική απθανότητα φαινομένων όπως ο σκελετός της ευπλεκτέλλας συνιστά καίριο πρόβλημα το οποίο οφείλει να λύσει κάθε θεωρία περί ζωής. Όσο μεγαλύτερη στατιστική απθανότητα συναντάμε τόσο περισσότερο απομακρύνεται το ενδεχόμενο να είναι η λύση το τυχαίο: αυτό σημαίνει απίθανο. Αλλά οι υποψήφιες λύσεις στο αίνιγμα του απίθανου δεν είναι, όπως κακώς υπονοείται, το σχέδιο και η τύχη. Είναι το σχέδιο και η φυσική επιλογή. Η τύχη δεν αποτελεί λύση, με δεδομένα τα πολύ υψηλά επίπεδα απθανότητας τα οποία παρατηρούμε στους ζωντανούς οργανισμούς, και κανείς λογικός βιολόγος δεν έχει προτείνει κάτι τέτοιο. Ούτε το σχέδιο αποτελεί πραγματική λύση, όπως θα δούμε· προς το παρόν, όμως, θέλω να επιμείνω στην ανάδειξη του προβλήματος που πρέπει να λύσει κάθε θεωρία της ζωής: το πρόβλημα πώς να ξεφύγουμε από το τυχαίο.

Ξεφυλλίζοντας περαιτέρω το βιβλίο της Watchtower, βρίσκουμε το θαυμάσιο φυτό *Aristolochia trilobata* (αριστολόχια η τρίλοβη), όλα τα τμήματα του οποίου φαίνεται να έχουν σχεδιαστεί με χάρη ώστε να παγιδεύουν έντομα, να τα καλύπτουν με γύρη και να τα στέλνουν να βρουν μια άλλη αριστολόχια. Η κομψή πολυπλοκότητα του άνθους ωθεί τους συγγραφείς

* Watchtower Bible and Tract Society: ίδρυμα των μαρτύρων τού Ιεχωβά στις ΗΠΑ· αναφέρεται εν συντομία και ως «Watchtower». (Σ.τ.μ.)

του βιβλίου της Watchtower να ρωτήσουν: «Συνέβησαν όλα αυτά τυχαία; Ή συνέβησαν βάσει ευφυούς σχεδίου;». Για άλλη μία φορά, απαντάμε: *φυσικά* όχι, δεν συνέβησαν τυχαία· και το ευφρές σχέδιο δεν είναι η κατάλληλη εναλλακτική λύση απέναντι στο τυχαίο. Η φυσική επιλογή δεν αποτελεί απλώς μια οικονομική, εύλογη και κομψή λύση· είναι η μόνη λειτουργική εναλλακτική λύση απέναντι στο τυχαίο η οποία προτάθηκε ποτέ. Το ευφρές σχέδιο πλήττεται από την ίδια ακριβώς αντίρρηση η οποία προβάλλεται εναντίον του τυχαίου. Απλούστατα δεν αποτελεί εύλογη λύση στο αίνιγμα του στατιστικώς απίθανου. Και όσο μεγαλύτερη είναι η απιθανότητα τόσο λιγότερο εύλογο καθίσταται το ευφρές σχέδιο. Εάν το δούμε πιο προσεκτικά, θα καταλάβουμε ότι το ευφρές σχέδιο ισοδυναμεί με διπλασιασμό του προβλήματος. Για άλλη μία φορά, τούτο συμβαίνει διότι ο σχεδιαστής ο ίδιος (/η ίδια/το ίδιο) εγείρει αμέσως το ακόμη μεγαλύτερο πρόβλημα της δικής του καταγωγής: οποιαδήποτε οντότητα ικανή να σχεδιάσει με ευφυή τρόπο κάτι τόσο απίθανο όσο η αριστολόγια (ή ένα σύμπαν) πρέπει να είναι ακόμη πιο απίθανη από την αριστολόγια. Ο Θεός όχι μόνο δεν τερματίζει τη φαύλη αναδρομή, αλλά την επιδεινώνει εκδικητικά.

Γυρίστε άλλη μία σελίδα του βιβλίου της Watchtower και θα βρείτε τη γλαφυρή περιγραφή του *Sequoiadendron giganteum* (γιγάντια σεκόγια), του δέντρου για το οποίο τρέφω ιδιαίτερη στοργή, καθώς έχω ένα στον κήπο μου —μωρό ακόμα, ηλικίας μόλις πάνω από έναν αιώνα, αλλά το ψηλότερο δέντρο στη γειτονιά. «Μπροστά στην πανύψηλη σεκόγια, ο μικροσκοπικός άνθρωπος μόνο δέος μπορεί να νιώσει, συνεπαρμένος από το επιβλητικό μεγαλείο της. Είναι άραγε λογικό να πιστεύουμε ότι αυτός ο μεγαλειώδης γίγαντας —αλλά και ο μικροσκοπικός σπόρος στον οποίο ήταν κλεισμένος— δεν δημιουργήθηκε βάσει σχεδίου;». Και πάλι, αν νομίζετε ότι η μόνη εναλλακτική λύση απέναντι στο σχέδιο είναι η τύχη, τότε, όχι, δεν είναι λογικό. Αλλά και πάλι οι συγγραφείς παραλείπουν κάθε αναφορά στην πραγματική εναλλακτική λύση, τη φυσική επιλογή, είτε διότι όντως δεν την καταλαβαίνουν είτε διότι δεν θέλουν να την καταλάβουν.

Τα φυτά, είτε πρόκειται για μικροσκοπικές αναγαλλίδες είτε για πανύψηλες σεκόγιες, αποκτούν την απαραίτητη ενέργεια για την ανάπτυξή τους μέσω της διαδικασίας της φωτοσύνθεσης. Το βιβλίο της Watchtower αναφέρει σχετικά: «Στη φωτοσύνθεση εμπλέκονται περίπου εβδομήντα διαφορετικές χημικές αντιδράσεις», σύμφωνα με ένα βιολόγο. «Πρόκειται για αξιοθαύμαστο γεγονός». Τα πράσινα φυτά έχουν ονομαστεί φυσικά “εργοστάσια” —όμορφα, ήσυχα, δεν ρυπαίνουν, παράγουν οξυγόνο, ανακυκλώνουν το νερό και τρέφουν τον κόσμο. Προέκυψαν απλώς κατά τύχη; Μπορεί στ’ αλήθεια να γίνει κάτι τέτοιο πιστευτό;». Όχι, δεν είναι πιστευτό· αλλά η βαρετή επανάληψη του ενός παραδείγματος μετά το άλλο δεν μας

οδηγεί πουθενά. Η «λογική» των δημιουργιστών παραμένει η ίδια: Κάθε φυσικό φαινόμενο είναι τόσο απίθανο στατιστικά, τόσο σύνθετο, τόσο όμορφο, προκαλεί τέτοιο δέος, ώστε δεν είναι δυνατόν να οφείλει την ύπαρξή του στην τύχη. Το σχέδιο αποτελεί τη μόνη εναλλακτική λύση απέναντι στο τυχαίο που μπορούν να φανταστούν οι συγγραφείς. Συνεπώς, πρέπει να το έχει δημιουργήσει ένας σχεδιαστής. Και η απάντηση της επιστήμης σε αυτή την εσφαλμένη λογική είναι επίσης πάντα η ίδια: Το σχέδιο δεν συνιστά τη μόνη εναλλακτική λύση απέναντι στο τυχαίο· η φυσική επιλογή είναι καλύτερη εναλλακτική λύση. Στην πραγματικότητα, το σχέδιο δεν αποτελεί καθόλου εναλλακτική λύση, διότι θέτει ένα ακόμη μεγαλύτερο πρόβλημα από εκείνο που λύνει: ποιος σχεδίασε το σχεδιαστή; Ούτε το τυχαίο ούτε το σχέδιο αποτελούν λύση στο πρόβλημα της στατιστικής απιθανότητας, διότι το ένα εξ αυτών συνιστά το πρόβλημα, και το άλλο επανέρχεται σε αυτό. Η φυσική επιλογή αποτελεί πραγματική λύση, τη μόνη αποτελεσματική λύση που προτάθηκε ποτέ. Και δεν είναι μόνο αποτελεσματική· διαθέτει επίσης εκπληκτική κομψότητα και δύναμη.

Σε τι λοιπόν οφείλει την επιτυχία της η φυσική επιλογή ως λύση στο πρόβλημα της απιθανότητας, αφού τόσο το τυχαίο όσο και το σχέδιο αποτυγχάνουν από τα πρώτα ήδη βήματα; Η απάντηση είναι ότι η φυσική επιλογή αποτελεί σωρευτική διαδικασία, η οποία διασπά το πρόβλημα της απιθανότητας σε μικρότερα τμήματα. Καθένα από τα τμήματα αυτά είναι ελαφρώς —αλλά όχι απαγορευτικά— απίθανο. Όταν τούτα τα ελαφρώς απίθανα γεγονότα στοιβάζονται στη σειρά σε μεγάλους αριθμούς, το τελικό προϊόν της συσσώρευσης είναι πράγματι πολύ απίθανο, αρκετά απίθανο ώστε να βρίσκεται πέρα από την εμβέλεια του τυχαίου. Αυτά τα τελικά προϊόντα συνιστούν το αντικείμενο του πληκτικά επαναλαμβανόμενου επιχειρήματος των δημιουργιστών. Ο δημιουργιστής (οι γυναίκες θα πρέπει αυτή τη φορά να μην ενοκληθούν που αποκλείονται με τη χρήση του αρσενικού γένους) χάνει εντελώς από τα μάτια του το ζήτημα, διότι επιμένει να αντιμετωπίζει τη γένεση της στατιστικής απιθανότητας ως μοναδικό γεγονός συντελούμενο άπαξ δια παντός. Δεν κατανοεί τη δύναμη της συσσώρευσης.

Στο βιβλίο *Climbing Mount Improbable* (Αναρρίχηση στο όρος Απίθανο) εξέφρασα το ίδιο ζήτημα αλληγορικά: Η μία πλευρά του όρους είναι κρημνώδης —αδύνατον να τη σκαρφαλώσεις—, αλλά η άλλη είναι ομαλή από τις υπώρειες μέχρι την κορυφή. Στην κορυφή βρίσκεται κάποιο πολύπλοκο κατασκευάσμα, όπως το μάτι ή ο κινητήρας των μαστιγίων ενός βακτηρίου. Η παράλογη ιδέα ότι κάτι τόσο πολύπλοκο μπορεί να αυτοσυναρμολογηθεί αυθόρμητα συμβολίζεται με ένα άλμα από τη βάση του γκρεμού κατευθείαν στην κορυφή. Η εξέλιξη, αντιθέτως, προχωρεί στο πίσω μέρος

του βουνού και σκαρφαλώνει την ομαλή πλαγιά μέχρι την κορυφή: εύκολο! Η αρχή της αναρρίχησης στην ομαλή πλαγιά σε αντίθεση με το άλμα πάνω από τον γκρεμό είναι τόσο απλή ώστε προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι άργησε τόσο πολύ να εμφανιστεί ένας Δαρβίνος για να την ανακαλύψει. Όταν το έκανε, είχαν περάσει σχεδόν δύο αιώνες από το *annus mirabilis* του Νεύτωνα, μολονότι τα δικά του επιτεύγματα φαίνονται εκ πρώτης όψεως δυσκολότερα από τα επιτεύγματα του Δαρβίνου.

Εύστοχη μεταφορά για την ακραία απιθανότητα είναι και ο συνδυασμός του μηχανισμού σφαλισματος μιας τραπεζικής θυρίδας. Θεωρητικά, ένας ληστής μπορεί να βρει τον σωστό συνδυασμό αριθμών κατά τύχη. Στην πράξη, όμως, ο συνδυασμός της κλειδαριάς έχει σχεδιαστεί ώστε κάτι τέτοιο να είναι τόσο απίθανο που να ισοδυναμεί με αδύνατο —σχεδόν τόσο απίθανο όσο το Μπρίνγκ 747 του Fred Hoyle. Φανταστείτε όμως έναν κακοσχεδιασμένο συνδυασμό κλειδαριάς, ο οποίος κάθε τόσο κάνει μικρές χρήσιμες υποδείξεις —κάτι ισοδύναμο με το «κρύο-ζεστό» που φωνάζουν τα παιδιά στο γνωστό παιχνίδι. Υποθέστε λοιπόν ότι όποτε ένας από τους δίσκους της κλειδαριάς πλησιάζει στη σωστή θέση, η θυρίδα σχηματίζει ένα μικρό κενό μέσα από το οποίο πέφτουν λίγα κέρματα. Ο διαρρήκτης θα έκανε τζακπότε στη στιγμή.

Οι δημιουργιστές, στην προσπάθειά τους να χρησιμοποιήσουν το επιχείρημα της απιθανότητας προς όφελός τους, υποθέτουν πάντα ότι η βιολογική προσαρμογή σημαίνει «ή τζακπότε ή τίποτε». Ένα διαφορετικό όνομα για το σφάλμα του τύπου «ή τζακπότε ή τίποτε» είναι «μη αναγώγιμη πολυπλοκότητα». Ο οφθαλμός ή βλέπει ή όχι. Η φτερούγα ή πετά ή όχι. Υποτίθεται ότι δεν υπάρχουν χρήσιμες ενδιάμεσες καταστάσεις. Τούτο όμως είναι πέρα για πέρα λάθος. Τέτοιες ενδιάμεσες καταστάσεις συναντώνται πολύ συχνά στην πράξη —και ακριβώς το ίδιο θα έπρεπε να περιμένουμε στη θεωρία. Ο συνδυασμός της κλειδαριάς της ζωής είναι μια κατασκευή για «ζεστό, κρύο και ξανά ζεστό», όπως στο προαναφερθέν παιχνίδι. Η πραγματική ζωή αναζητά τις ομαλές πλαγιές στο πίσω μέρος του όρους Απίθανο, ενώ οι δημιουργιστές δεν βλέπουν παρά μόνο τον απειλητικό γκρεμό της μπροστινής πλευράς.

Ο Δαρβίνος αφιέρωσε ένα ολόκληρο κεφάλαιο της *Καταγωγής των ειδών* στις «δυσκολίες της θεωρίας περί καταγωγής μέσω τροποποιήσεων», και αξίζει να σημειώσουμε ότι το εν λόγω σύντομο κεφάλαιο προέβλεψε και αντιμετώπισε καθεμιά από τις υποτιθέμενες δυσκολίες οι οποίες έχουν προταθεί έκτοτε. Σύμφωνα δε με τον Δαρβίνο, τις φοβερότερες δυσκολίες παρουσιάζουν τα «όργανα εξαιρετικής τελειότητας και πολυπλοκότητας», τα οποία μερικές φορές περιγράφονται λανθασμένα ως «κατά μη αναγώγιμο τρόπο πολύπλοκα». Ο Δαρβίνος ξεχώρισε τον οφθαλμό καθότι θέτει ένα ι-

διαίτερα δύσκολο πρόβλημα: «Η υπόθεση ότι είναι δυνατόν το μάτι — με όλα τα αμίμητα τεχνάσματά του για την προσαρμογή της εστίας σε διαφορετικές αποστάσεις, για την υποδοχή διαφορετικών ποσοτήτων φωτός και για τη διόρθωση της σφαιρικής και της χρωματικής εκτροπής— να έχει διαμορφωθεί από τη φυσική επιλογή φαίνεται, το ομολογώ ανενδοίαστα, παράλογη στον υπέρτατο βαθμό». Οι δημιουργιστές παραθέτουν με αγγλίαση αυτή τη φράση σε κάθε ευκαιρία. Εννοείται ότι δεν παραθέτουν ποτέ τη συνέχεια. Η ανενδοίαστη ομολογία του Δαρβίνου δεν ήταν παρά ρητορικό σχήμα: προσείλκυε τους αντιπάλους του προς το μέρος του, ώστε να αισθανθούν τη γροθιά του πολύ δυνατότερα. Η γροθιά, φυσικά, ήταν η αβίαστη εξήγησή του για τον ακριβή τρόπο με τον οποίο ο οφθαλμός εξελίχθηκε βαθμιαία. Ο Δαρβίνος μπορεί να μη χρησιμοποίησε τη φράση «μη αναγώγιμη πολυπλοκότητα» ή «ομαλή κλίση προς το όρος Απίθανο», ωστόσο κατανοούσε σαφώς την αρχή και στις δύο περιπτώσεις.

Τα ερωτήματα «Τι χρησιμότητα έχει μισός οφθαλμός;» και «Τι χρησιμότητα έχει μισή φτερούγα;» αποτελούν περιπτώσεις του επιχειρήματος της «μη αναγώγιμης πολυπλοκότητας». Μια λειτουργική μονάδα θεωρείται κατά μη αναγώγιμο τρόπο πολύπλοκη εάν η αφαίρεση ενός τμήματός της συνεπάγεται αδυναμία λειτουργίας του όλου. Τούτο υποτίθεται ότι είναι αυτονόητο τόσο για τον οφθαλμό όσο και για τις φτερούγες. Εντούτοις, αμέσως μόλις σκεφθούμε αυτές τις υποθέσεις, αναγνωρίζουμε το σφάλμα. Η ασθενής που υποφέρει από καταρράκτη και έχει υποβληθεί σε εγχείρηση αφαίρεσης του φακού του ματιού της δεν μπορεί να διακρίνει καθαρά χωρίς γυαλιά, ωστόσο μπορεί να βλέπει αρκετά καλά ώστε να μη σκοντάψει σε ένα δέντρο ούτε να πέσει σε γκρεμό. Η μισή φτερούγα πράγματι δεν είναι το ίδιο καλή με μια ολόκληρη φτερούγα, όμως σίγουρα είναι προτιμότερη από το να μην υπάρχει καθόλου φτερούγα. Η μισή φτερούγα μπορεί να σώσει τη ζωή σας κάνοντας ομαλότερη την πτώση σας από ένα δέντρο κάποιου ύψους. Και το 51% μιας φτερούγας μπορεί να σας σώσει αν πέσετε από ένα λίγο ψηλότερο δέντρο. Οποιοδήποτε κλάσμα της φτερούγας θα σώσει τη ζωή σας αν πέσετε από ένα αντίστοιχο ύψος, και δεν θα σας έσωζε ένα ελαφρώς μικρότερο τμήμα φτερούγας. Το νοητικό πείραμα της πτώσης από δέντρα διαφορετικού ύψους είναι μόνο ένας τρόπος να διαπιστώσουμε, θεωρητικά, ότι τα πλεονεκτήματα αυξάνονται ακολουθώντας ομαλή κλιμάκωση από το 1% της φτερούγας έως το 100%. Τα δάση βρίθουν ζώων που κινούνται στον αέρα σαν ανεμοπλάνα ή αλεξιπτωτιστές, επιδεικνύοντας στην πράξη το κάθε βήμα της διαδρομής πάνω στη συγκεκριμένη πλαγιά του όρους Απίθανο.

Σε αναλογία με τα δέντρα διαφορετικού ύψους, είναι εύκολο να φανταστούμε καταστάσεις στις οποίες μισός οφθαλμός μπορεί να σώσει τη ζωή

ενός ζώου, ενώ το 49% του οφθαλμού δεν θα το μπορούσε. Ομαλές κλίσεις παρατηρούνται κατά τις μεταβολές στις συνθήκες φωτισμού ή στην απόσταση από την οποία μπορείτε να διακρίνετε τη λεία σας —ή το θηρευτή σας. Και, όπως συμβαίνει με τις φτερούγες και τις πτήσεις, δεν είναι απλώς εύκολο να φανταστούμε ενδεχόμενες ενδιάμεσες καταστάσεις: αφθονούν σε όλο το ζωικό βασίλειο. Έτσι, ο οφθαλμός του πλατυέλμινθα υπολείπεται τουλάχιστον κατά το ήμισυ του ανθρώπινου, με κάθε λογικό μέτρο. Ο οφθαλμός του *Nautilus* (ναυτίλος) (και πιθανόν των εξαφανισμένων αμμωνιτών, των εξαδέλφων του που κυριαρχούσαν στις θάλασσες του Παλαιοζωικού και Μεσοζωικού) βρίσκεται μεταξύ πλατυέλμινθα και ανθρώπου. Σε αντίθεση με τον οφθαλμό του πλατυέλμινθα, ο οποίος μπορεί να ανιχνεύσει το φως και τη σκιά αλλά δεν διακρίνει εικόνα, ο οφθαλμός του ναυτίλου —ο οποίος μοιάζει με «σκοτεινό θάλαμο»— σχηματίζει πραγματική εικόνα, αλλά θολή και ασαφή σε σύγκριση με τον δικό μας. Η απόδοση αριθμών στις διαδοχικές βελτιώσεις δεν θα προσέθετε σε ακρίβεια, ωστόσο κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί λογικά ότι οι οφθαλμοί αυτών των ασπονδύλων, καθώς και πολλών άλλων, είναι καλύτεροι από την παντελή έλλειψη οφθαλμού και ότι όλοι καταλαμβάνουν μια συνεχή και ελαφρώς κεκλιμένη πλαγιά του όρους Απίθανο, με το δικό μας μάτι σε μια κορυφή —όχι στην ψηλότερη κορυφή, αλλά αρκετά ψηλά. Στο *Climbing Mount Improbable* αφιέρωσα από ένα ολόκληρο κεφάλαιο στον οφθαλμό και στη φτερούγα, δείχνοντας πόσο εύκολο υπήρξε να εξελιχθούν με αργά (ή ακόμη και με όχι τόσο αργά) βαθμιαία βήματα, και δεν θα επιμείνω περισσότερο σε τούτο το ζήτημα εδώ.

Είδαμε λοιπόν ότι οι οφθαλμοί και οι φτερούγες σίγουρα δεν είναι κατά μη αναγώγιμο τρόπο πολύπλοκα· μεγαλύτερο όμως ενδιαφέρον και από τούτα τα ειδικά παραδείγματα παρουσιάζει το γενικό δίδαγμα που πρέπει να εξαγάγουμε: το γεγονός ότι τόσο πολλοί έσφαλαν σχετικά με τις προφανείς τούτες περιπτώσεις πρέπει να μας προειδοποιεί για άλλα παραδείγματα λιγότερο προφανή, όπως οι περιπτώσεις των κυττάρων και της βιοχημείας, τις οποίες τώρα εκμεταλλεύονται οι δημιουργιστές που καλύπτονται πίσω από τον πολιτικά βολικό ευφημισμό των «θεωρητικών του ευφυούς σχεδίου».

Ιδού λοιπόν το μήνυμα από όλη αυτή τη διδακτική ιστορία: μη διακρύψετε με ευκολία ότι τα πράγματα είναι κατά μη αναγώγιμο τρόπο πολύπλοκα· υπάρχει περίπτωση να μην έχετε προσέξει αρκετά τις λεπτομέρειες ή να μην τις σκεφθήκατε αρκετά. Από την άλλη, όσοι θεραπεύουμε την επιστήμη δεν θα πρέπει να επιδεικνύουμε τόσο δογματική βεβαιότητα. Πιθανόν να υπάρχει κάτι στη Φύση το οποίο όντως αποκλείει, λόγω της γνίσης μη αναγώγιμης πολυπλοκότητάς του, την ομαλή κλίση του όρους Απί-

θανο. Οι δημιουργιστές έχουν δίκιο στο εξής: εάν ήταν δυνατόν να αποδειχθεί πλήρως η μη αναγώγιμη πολυπλοκότητα, τότε θα κατέρρευε η θεωρία του Δαρβίνου. Ο ίδιος ο Δαρβίνος το αναγνώρισε: «Εάν καταστεί δυνατό να αποδειχθεί ότι οποιοδήποτε πολύπλοκο όργανο υπάρχει χωρίς τη δυνατότητα να έχει διαμορφωθεί μέσω αναριθμητών, διαδοχικών, μικρών τροποποιήσεων, τότε η θεωρία μου θα καταρρεύσει απολύτως. Αλλά αδυνατώ να βρω τέτοια περίπτωση». Ο Δαρβίνος δεν μπορούσε να βρει τέτοια περίπτωση, ούτε έχει βρει κανείς από την εποχή του και μετά, παρά τις επίμονες —ή μάλλον απεγνωσμένες— προσπάθειες. Πολλοί υποψήφιοι για αυτό το «άγιο δισκοπότηρο» του δημιουργισμού έχουν προταθεί, αλλά κανένας δεν άντεξε στη βάσανο της ανάλυσης.

Σε κάθε περίπτωση, μολονότι η γνήσια μη αναγώγιμη πολυπλοκότητα, αν ποτέ ανακαλυπτόταν, θα κατέρριπτε τη θεωρία του Δαρβίνου, ποιος μας διαβεβαιώνει ότι δεν θα κατέρριπτε επίσης τη θεωρία του ευφυούς σχεδίου; Πράγματι, ήδη έχει καταρρίψει τη θεωρία του ευφυούς σχεδίου, διότι, όπως λέω συνεχώς και θα επαναλάβω, όσο λίγα και να γνωρίζουμε σχετικά με τον Θεό, μπορούμε να είμαστε σίγουροι μόνο για ένα πράγμα: πρέπει να είναι πάρα πολύ πολύπλοκος —και πιθανώς κατά μη αναγώγιμο τρόπο!

Η λατρεία των κενών

Η αναζήτηση επιμέρους παραδειγμάτων μη αναγώγιμης πολυπλοκότητας δεν αποτελεί με κανέναν τρόπο επιστημονικό τρόπο δράσης, αλλά ειδική περίπτωση επιχειρηματολογίας με αφετηρία τη σημερινή άγνοια. Επικαλείται την ίδια λανθασμένη λογική με τη στρατηγική του τύπου «ο Θεός των κενών» την οποία καταδίκασε ο θεολόγος Dietrich Bonhoeffer: Οι δημιουργιστές αναζητούν εναγωνίως κενά στη σημερινή γνώση ή κατανόηση. Εάν βρουν ένα τέτοιο φαινομενικό κενό, υποθέτουν ότι ο Θεός, ελλείπει άλλης πρότασης, πρέπει να το καλύπτει. Εκείνο που ανησυχεί τους σκεπτόμενους θεολόγους σαν τον Bonhoeffer είναι ότι τα κενά συρρικνώνονται καθώς προοδεύει η επιστήμη, και ο Θεός κινδυνεύει να μην έχει τελικά τίποτε να κάνει και πουθενά να κρυφτεί. Εκείνο που ανησυχεί τους επιστήμονες είναι κάτι άλλο. Ουσιαστικό μέρος του επιστημονικού εγχειρήματος συνίσταται στην παραδοχή της άγνοιας —ακόμη και στην απόλαυση της άγνοιας ως πρόκληση για μελλοντικές κατακτήσεις. Όπως χαρακτηριστικά έχει γράψει ο φίλος μου Matt Ridley, «Οι περισσότεροι επιστήμονες αισθάνονται πλήξη με ό,τι έχουν ήδη ανακαλύψει. Η άγνοια είναι εκείνο που τους ωθεί να συνεχίσουν». Οι μυστικιστές απολαμβάνουν το μυστήριο και επιθυμούν

να παραμείνει μυστήριο. Οι επιστήμονες απολαμβάνουν το μυστήριο για διαφορετικό λόγο: τους προσφέρει κάτι να κάνουν. Γενικότερα, όπως θα επαναλάβω στο Κεφάλαιο 8, ένα από τα ομολογουμένως κακά αποτελέσματά της θρησκείας συνίσταται στο ότι μας διδάσκει πως είναι αρετή να ικανοποιούμαστε χωρίς να κατανοούμε.

Η παραδοχή της άγνοιας και η προσωρινή αμηχανία αποτελούν ζωτικούς παράγοντες για την καλή επιστήμη. Συνεπώς, θα χαρακτηρίζαμε τουλάχιστον ατυχές το γεγονός ότι η κύρια στρατηγική των προπαγανδιστών της Δημιουργίας είναι αρνητική: η αναζήτηση κενών στην επιστημονική γνώση και ο ισχυρισμός ότι το «ευφύες σχέδιο» τα καλύπτει ελλείπει άλλης πρότασης. Ότι ακολουθεί είναι υποθετικό αλλά εντελώς αντιπροσωπευτικό: Λέει ένας δημιουργιστής: «Η άρθρωση του αγκώνα του ολιγόστοικτου βατράχου-“νυφίτσα” είναι κατά μη αναγώγιμο τρόπο πολύπλοκη. Κανένα τμήμα της δεν ωφελεί σε τίποτε, αν δεν συναρμολογηθεί το σύνολο. Στοιχηματίζω ότι δεν μπορείτε να φανταστείτε έναν τρόπο με τον οποίο ο αγκώνας του βατράχου-“νυφίτσα” θα μπορούσε να έχει εξελιχθεί με αργό βαθμιαίο τρόπο». Εάν ο επιστήμονας δεν δώσει μια άμεση και περιεκτική απάντηση, ο δημιουργιστής εξάγει ένα συμπέρασμα *ελλείπει άλλης πρότασης*: «Ωραία τότε· η εναλλακτική θεωρία, το “ευφύες σχέδιο”, κερδίζει ελλείπει άλλης πρότασης». Σημειώστε τη μεροληπτική λογική: Εάν η θεωρία Α αποτυγχάνει σε κάποιο επιμέρους ζήτημα, τότε η θεωρία Β πρέπει να είναι σωστή. Εννοείται ότι το επείρημα δεν εφαρμόζεται προς την αντίθετη κατεύθυνση. Μας προτρέπουν να βασιστούμε στην «ελλείπει άλλης πρότασης» θεωρία χωρίς καν να διερευνήσουμε μήπως και εκείνη αποτυγχάνει στο ίδιο ακριβώς επιμέρους ζήτημα όπως η θεωρία την οποία δήθεν αντικαθιστά. Στο ευφύες σχέδιο χορηγείται μια κάρτα ελευθέρως, μια μαγική ασυλία απέναντι σε όσα απαιτούνται με αυστηρότητα από την εξέλιξη.

Εδώ όμως θα ήθελα να επισημάνω ότι το τέχνασμα των δημιουργιστών υπονομεύει τη φυσική —και μάλιστα αναγκαία— ευχαρίστηση που νιώθει ο επιστήμονας στην (προσωρινή) αβεβαιότητα. Για καθαρά πολιτικούς λόγους, ο σπμερινός επιστήμονας ίσως διστάσει πριν πει: «Χμ, ενδιαφέρον. Αναρωτιέμαι πώς οι πρόγονοι του βατράχου-“νυφίτσα” απέκτησαν εξελικτικά την άρθρωση του αγκώνα τους. Δεν είμαι ειδικός στους βατράχους-“νυφίτσες”, πρέπει να πάω στην πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη και να κοιτάξω. Θα μπορούσε να είναι ενδιαφέρουσα εργασία για έναν μεταπτυχιακό φοιτητή». Μόλις ένας επιστήμονας πει κάτι τέτοιο —και πολύ πριν ο φοιτητής αρχίσει την εργασία του—, το «ελλείπει άλλου» συμπέρασμα θα εμφανιστεί στην επικεφαλίδα κάποιου φυλλαδίου των δημιουργιστών: «Ο βάτραχος-“νυφίτσα” μόνο από τον Θεό θα μπορούσε να έχει σχεδιαστεί».

Υπάρχει, επομένως, μια ατυχής σύζευξη μεταξύ της μεθοδολογικής ανά-

γκης της επιστήμης να αναζητά περιοχές άγνοιας στις οποίες θα επικεντρώσει την έρευνα και της ανάγκης του ευφυούς σχεδίου να αναζητά περιοχές άγνοιας για να ισχυριστεί ότι υπερικχύει ελλείψει άλλης πρότασης. Το γεγονός ότι το ευφυές σχέδιο δεν στηρίζεται σε ανεξάρτητες ενδείξεις (αλλά ευδοκιμεί σαν παράσιτο στα κενά της επιστημονικής γνώσης) είναι ακριβώς εκείνο που δεν συμβιβάζεται εύκολα με την ανάγκη της επιστήμης να εντοπίζει και να παρουσιάζει τα ίδια ακριβώς κενά ως προσίμιο της διερεύνησής τους. Από αυτή την άποψη, η επιστήμη συμμαχεί με σκεπτόμενους θεολόγους όπως ο Bonhoeffer κατά του κοινού εχθρού: της αφέλους, λαϊκιστικής θεολογίας και της θεολογίας του ευφυούς σχεδίου που βασίζεται στα κενά.

Η τάση των δημιουργιστών να φλερτάρουν με τα «κενά» στο αρχείο απολιθωμάτων συμβολίζει ολόκληρη την «κενή» θεολογία τους. Κάποτε ξεκίνησα το κεφάλαιο ενός βιβλίου σχετικά με την επονομαζόμενη έκρηξη του Καμβρίου με την εξής φράση: «Μοιάζει σαν τα απολιθώματα να φυτευτήκαν εκεί χωρίς καμία εξελικτική ιστορία». Και πάλι, μιλούσα μεταφορικά με σκοπό να διεγείρω το ενδιαφέρον του αναγνώστη για την πλήρη εξήγηση που ακολουθούσε. Εκ των υστέρων αναγνωρίζω με λύπη πόσο αναμενόμενο ήταν να αποσιωπηθεί η υπομονετική εξήγησή μου —και, αντίθετα, να παρατίθεται αποκομμένη από το γενικό πλαίσιο η εισαγωγική φράση μου. Οι δημιουργιστές λατρεύουν τα «κενά» στο αρχείο απολιθωμάτων, ακριβώς όπως λατρεύουν τα κενά γενικά.

Πολλές εξελικτικές μεταβάσεις στοιχειοθετούνται κομψά από λίγο-πολύ συνεχείς σειρές βαθμιαία μεταβαλλόμενων ενδιάμεσων απολιθωμάτων. Για μερικές όμως δεν ισχύει κάτι τέτοιο, και εδώ εντοπίζονται τα περίφημα «κενά». Ο Michael Shermer έχει τονίσει εύστοχα ότι, εάν η ανακάλυψη ενός νέου απολιθώματος διχοτομήσει κάποιο «κενό», ο δημιουργιστής θα διακηρύξει ότι τώρα υπάρχει διπλάσιος αριθμός κενών! Αλλά σε κάθε περίπτωση, σημειώστε για άλλη μία φορά την αθέμιτη χρήση του επιχειρήματος περί «έλλειψης άλλης πρότασης». Εάν δεν υπάρχουν καθόλου απολιθώματα που να στοιχειοθετούν μια λογικά αναμενόμενη εξελικτική μετάβαση, η «ελλείψει άλλης πρότασης» υπόθεση είναι ότι δεν υπήρξε καμία εξελικτική μετάβαση, επομένως πρέπει να έχει επέμβει ο Θεός.

Είναι εντελώς παράλογο να απαιτεί κανείς την πλήρη στοιχειοθέτηση κάθε βήματος οποιασδήποτε αφήγησης, είτε πρόκειται για την εξέλιξη είτε για οποιαδήποτε άλλη επιστήμη. Είναι σαν να απαιτούσε κανείς, πριν καταδικάσει κάποιον για δολοφονία, ένα πλήρες κινηματογραφικό ιστορικό κάθε βήματος του δολοφόνου μέχρι τη στιγμή του εγκλήματος, χωρίς να λείπει καμία σκηνή. Μόνο ένα ελάχιστο ποσοστό πτωμάτων απολιθώνεται, και είμαστε τυχεροί που διαθέτουμε έστω και τα υπάρχοντα ενδιάμεσα α-

πολιθώματα. Θα μπορούσαμε κάλλιστα να μην έχουμε καθόλου απολιθώματα, αλλά και πάλι τα αποδεικτικά στοιχεία για την εξέλιξη από άλλες πηγές —όπως η μοριακή γενετική και η γεωγραφική κατανομή— θα ήταν συντριπτικά. Εξάλλου, η εξέλιξη διατυπώνει την ισχυρή πρόβλεψη ότι, εάν ένα και μόνο απολιθώμα εμφανιστεί σε λάθος γεωλογικό στρώμα, τότε η θεωρία θα τιναχτεί στον αέρα. Όταν ένας πιστός οπαδός του Popper προκάλεσε τον J.B.S. Haldane να εξηγήσει πώς θα μπορούσε ποτέ να διαψευστεί η εξέλιξη, εκείνος μουρμούρισε τη διάσημη φράση: «Με απολιθώματα κουνελιών στο Προκάμβριο». Ποτέ δεν υπήρξαν αυθεντικά στοιχεία της ύπαρξης τέτοιων αναχρονιστικών απολιθωμάτων, παρά τους αποδεδειγμένα ανυπόστατους μύθους των δημιουργιστών για ανθρώπινα κρανία στο ανώτερο Λιθανθρακοφόρο και για ανθρώπινες πατημασιές ανάμεσα σε ίχνη δεινοσαύρων.

Τα κενά, ελλείψεις στο νου του δημιουργιστή, καλύπτονται από τον Θεό. Το ίδιο ισχύει για όλα τα φαινομενικά βάραθρα στο όρος Απίθανο, όπου η ομαλή πλαγιά δεν είναι άμεσα προφανής ή παραβλέπεται. Περιοχές για τις οποίες υπάρχει έλλειψη στοιχείων —ή κατανόησης— υποτίθεται αυτομάτως ότι ανήκουν, ελλείψει άλλης πρότασης, στον Θεό. Το να καταφεύγει κανείς βιαστικά σε μια δραματική διακήρυξη περί «μη αναγώγιμης πολυπλοκότητας» προδίδει έλλειψη φαντασίας. Κάποιο βιολογικό όργανο —αν όχι το μάτι, τότε ο κινητήρας των μαστιγίων ενός βακτηρίου ή μια βιοχημική διαδικασία— *ανακηρύσσεται* χωρίς άλλα επιχειρήματα πολύπλοκο κατά μη αναγώγιμο τρόπο. Δεν καταβάλλεται καμία προσπάθεια να αποδειχθεί η μη αναγώγιμη πολυπλοκότητα. Παρά το γεγονός ότι η ιστορία των ματιών, των φτερούγων και πολλών άλλων πραγμάτων μάς καθιστά προσεκτικούς, κάθε νέος υποψήφιος για το αμφίβολο χρίσμα υποτίθεται ότι είναι ολοφάνερα, αυτονόητα πολύπλοκος κατά μη αναγώγιμο τρόπο, εξ ορισμού. Αλλά σκεφθείτε: Εφόσον η μη αναγώγιμη πολυπλοκότητα χρησιμοποιείται ως επιχειρήματα υπέρ του σχεδίου, τότε δεν θα έπρεπε να βεβαιώνεται αξιωματικά περισσότερο απ' ό,τι το ίδιο το σχέδιο. Θα μπορούσατε κάλλιστα να βεβαιώσετε απλώς ότι ο βάτραχος-«νυφίτσα» αποδεικνύει το σχέδιο χωρίς περαιτέρω επιχειρήματα ή δικαιολόγηση. Με αυτό τον τρόπο όμως δεν υπηρετείς την επιστήμη.

Αυτή η λανθασμένη επιχειρηματολογία δεν είναι περισσότερο πειστική από την εξής δήλωση: «Ο υποφαινόμενος [όνομα] δηλώνω προσωπικά ανίκανος να σκεφθώ οποιονδήποτε τρόπο με τον οποίο [κάποιο βιολογικό φαινόμενο] μπορεί να έχει διαμορφωθεί σταδιακά. Επομένως, αυτό είναι πολύπλοκο κατά μη αναγώγιμο τρόπο, άρα έχει σχεδιαστεί». Διατυπώστε το επιχειρημά σας έτσι, και θα δείτε αμέσως πόσο ευάλωτο είναι, αφού ένας επιστήμονας μπορεί να ανακαλύψει κάποιο ενδιάμεσο βήμα —ή, του-

λάχιστον, μπορεί να φανταστεί κανείς ένα πιθανό ενδιάμεσο βήμα. Ακόμη κι αν κανείς επιστήμονας δεν προσφέρει μια εξήγηση, η υπόθεση ότι το «σχεδίο» θα ευοδωθεί δεν ευσταθεί από άποψη λογικής: ο συλλογισμός πίσω από τη θεωρία του «ευφυούς σχεδίου» είναι πρόχειρος και πτωπαθής —ο κλασικός συλλογισμός του «Θεού των κενών». Πρόκειται για αυτό που παλαιότερα το έχω ονομάσει Επιχείρημα Προσωπικής Έλλειψης Πίστης.

Φανταστείτε ότι παρακολουθείτε ένα πραγματικά αξιοθαύμαστο μαγικό τρικ. Το διάσημο ντουέτο μάγων Penn και Teller εκτελούν ένα νούμερο όπου πυροβολούν ταυτόχρονα ο ένας τον άλλο, και ο καθένας πιάνει τη σφαίρα με τα δόντια του. Οι σφαίρες καράσσονται με χαρακτηριστικά σημάδια πριν τοποθετηθούν στα όπλα, εθελοντές από το ακροατήριο με εμπειρία στα πυροβόλα όπλα παρακολουθούν στενά όλη τη διαδικασία, και γενικά λαμβάνονται όλα τα μέτρα ώστε να αποκλειστούν οι πιθανότητες εξαπάτησης. Η σημαδεμένη σφαίρα του Teller καταλήγει στο στόμα του Penn, και το αντίστροφο. Εγώ [ο Richard Dawkins] δηλώνω παντελώς ανίκανος να φανταστώ με ποιον τρόπο τούτο θα μπορούσε να είναι τρικ. Το Επιχείρημα Προσωπικής Έλλειψης Πίστης κραυγάζει από τα βάθη των προεπιστημονικών εγκεφαλικών μου κέντρων και σχεδόν με υποχρεώνει να πω: «Πρέπει να είναι θαύμα. Δεν υπάρχει επιστημονική εξήγηση. Πρέπει να είναι υπερφυσικό». Εντούτοις, η αδύναμη ακόμα φωνή της επιστημονικής παιδείας μου στέλνει διαφορετικό μήνυμα: Οι Penn και Teller είναι παγκοσμίου φήμης θαυματοποιοί. Υπάρχει λοιπόν πλήρως ικανοποιητική εξήγηση. Δεν μπορώ όμως να τη σκεφθώ επειδή είμαι πολύ αφελής ή ελάχιστα παρατηρητικός, ή επειδή δεν έχω καθόλου φαντασία. Αυτή είναι η σωστή αντίδραση σε μια ταχυδακτυλουργία —αλλά και σε ένα βιολογικό φαινόμενο το οποίο φαίνεται μη αναγώγιμα πολύπλοκο. Όσοι επικαλούνται βιαστικά το υπερφυσικό αμέσως μόλις νιώσουν αμηχανία μπροστά σε ένα φυσικό φαινόμενο δεν είναι καλύτεροι από τους ανόητους οι οποίοι, όταν βλέπουν θαυματοποιούς να λυγίζουν κουτάλια, σπεύδουν να συμπεράνουν ότι πρόκειται για «παραφυσικά» φαινόμενα.

Στο βιβλίο του *Seven Clues to the Origin of Life* (Τα επτά ίχνη για την προέλευση της ζωής),* ο σκωτσέζος χημικός A.G. Cairns-Smith θέτει ένα επιπλέον ζήτημα, χρησιμοποιώντας την αναλογία με την αψίδα: Μια αψίδα κατασκευασμένη μόνο από κοντροκομμένες πέτρες, χωρίς κονίαμα, μπορεί να είναι σταθερή κατασκευή, αλλά και επίσης μη αναγώγιμα πολύπλοκη: καταρρέει εάν αφαιρεθεί έστω και μία πέτρα. Πώς, λοιπόν, οικοδομήθηκε; Ένας τρόπος είναι να στοιβάχτηκαν πέτρες σε ένα σωρό, και κατόπιν να

* Ελληνική έκδοση: Κάτοπτρο, 1992. (Σ.τ.μ.)

αφαιρέθηκαν κάποιες πέτρες μία προς μία. Γενικότερα, υπάρχουν πολλές μη αναγώγιμες δομές —με την έννοια ότι δεν μπορούν να διατηρηθούν μετά την αφαίρεση οποιουδήποτε τμήματός τους— οι οποίες όμως οικοδομήθηκαν με τη βοήθεια μιας σκαλωσιάς που στη συνέχεια αφαιρέθηκε και δεν είναι πλέον ορατή. Μόλις ολοκληρωθεί η κατασκευή, η σκαλωσιά μπορεί να αφαιρεθεί με ασφάλεια, και η κατασκευή παραμένει στη θέση της. Στην εξέλιξη, ομοίως, το όργανο ή η δομή που εξετάζουμε σήμερα ίσως είχε χρησιμοποιήσει, σε κάποια προγονική μορφή, μια σκαλωσιά η οποία κατόπιν αφαιρέθηκε.

Η «μη αναγώγιμη πολυπλοκότητα» δεν αποτελεί νέα ιδέα· η συγκεκριμένη έκφραση επινοήθηκε από το δημιουργιστή Michael Behe το 1996.⁶² Του έλαχε (εάν αυτή είναι η κατάλληλη λέξη) να μεταφέρει το δημιουργισμό σε μια νέα περιοχή της βιολογίας: τη βιοχημεία και την κυτταρική βιολογία· ίσως θεώρησε ότι εκεί θα αλιεύσει κενά ευκολότερα απ' ό,τι στα μάτια και τις φτερούγες. Το καλύτερο παράδειγμα που βρήκε (ατυχές ωστόσο) ήταν ο κινητήρας του μαστιγίου των βακτηρίων.

Ο κινητήρας του μαστιγίου των βακτηρίων αποτελεί αριστούργημα της Φύσης, διότι κινεί το μοναδικό γνωστό παράδειγμα —πέρα από την ανθρωπινή τεχνολογία— ενός ελεύθερα περιστρεφόμενου άξονα. (Υποψιάζομαι ότι οι τροχοί σε μεγάλα ζώα θα αποτελούσαν γνήσια παραδείγματα μη αναγώγιμης πολυπλοκότητας, και γι' αυτό πιθανώς δεν υπάρχουν. Πώς θα μπορούσαν άλλωστε τα νεύρα και τα αιμοφόρα αγγεία να διαπεράσουν τον κυλίσιοτριβέα;*) Το μαστίγιο είναι μια νηματοειδής έλικα, με τη βοήθεια της οποίας το βακτήριο ανοίγει δρόμο μέσα στο νερό. Λέω «ανοίγει δρόμο» αντί για «κολυμπά» διότι, στη βακτηριακή κλίμακα ύπαρξης, ένα υγρό σαν το νερό δεν θα έδινε την αίσθηση που δίνει σε εμάς. Μάλλον θα έδινε την αίσθηση σιροπιού ή γέλης ή ακόμη και άμμου, και το βακτήριο θα φαινόταν ότι ανοίγει δρόμο ή «βιδώνει» μέσα στο νερό αντί να κολυμπά. Σε αντίθεση με το επονομαζόμενο μαστίγιο μεγαλύτερων οργανισμών όπως τα πρωτόζωα, το βακτηριακό μαστίγιο δεν κυματίζει απλώς ούτε χτυπά το νερό σαν κουπί. Διαθέτει έναν κανονικό, ελεύθερα περιστρεφόμενο άξονα

* Ο συγγραφέας παιδικών βιβλίων Philip Pullman, στο *His Dark Materials* (Τα σκοτεινά υλικά του), φαντάζεται ένα είδος ζώων, τα «μουλεφά», τα οποία συνυπάρχουν με δέντρα που παράγουν λοβούς τέλειου κυκλικού σχήματος με μία οπή στο κέντρο. Τα μουλεφά χρησιμοποιούν αυτούς τους λοβούς ως τροχούς! Οι τροχοί όμως, καθώς δεν αποτελούν μέρος του σώματος, δεν διαθέτουν νεύρα ούτε αιμοφόρα αγγεία που θα συστρέφονταν γύρω από τον «άξονα». Ο Pullman επισημαίνει έξυπνα ένα επιπρόσθετο σημείο: το σύστημα λειτουργεί επειδή ο πλανήτης είναι στρωμένος με φυσικές λωρίδες βασάλτη, οι οποίες παίζουν το ρόλο «δρόμων». Οι τροχοί δεν δουλεύουν σε ανώμαλο έδαφος.

ο οποίος στρέφεται συνεχώς μέσα σε έναν κυλίσιοτριβέα, με την ώθηση του αξιοθαύμαστου μικρού μοριακού κινητήρα του. Σε μοριακό επίπεδο, ο κινητήρας βασίζεται ουσιαστικά στην ίδια αρχή με τους μυς, όμως εκτελεί ελεύθερη περιστροφή αντί για διακοπτόμενη συστολή.* Έχει παρομοιαστεί γλαφυρά με μικροσκοπικό εξωλέμβιο κινητήρα (αν και με τα μηχανικά κριτήρια —και πράγμα ασυνήθιστο για βιολογικό μηχανισμό— είναι θεαματικά αναποτελεσματικός).

Χωρίς λέξη δικαιολόγησης, εξήγησης ή επέκτασης, ο Behe απλώς *ανακηρύσσει* τον κινητήρα του βακτηριακού μαστιγίου πολύπλοκο κατά μη αναγώγιμο τρόπο. Δεδομένου ότι δεν προσφέρει κανένα επιχειρήμα για να στηρίξει τον ισχυρισμό του, μπορούμε καταρχάς να υποψιαστούμε ότι η φαντασία του τον προδίδει. Ισχυρίζεται επιπλέον ότι η εξειδικευμένη βιολογική βιβλιογραφία έχει αγνοήσει το πρόβλημα. Το ψεύδος του ισχυρισμού του αποδείχθηκε κατά τρόπο συντριπτικό και (για τον ίδιο τον Behe) ενοχλητικό σε δίκη που διεξήχθη στην Πενσιλβάνια το 2005, με πρόεδρο το δικαστή John E. Jones· ο Behe είχε κληθεί να καταθέσει ως εμπειρογνώμων υπέρ μιας ομάδας δημιουργιστών οι οποίοι είχαν προσπαθήσει να συμπεριλάβουν το δημιουργισμό του «ευφυούς σχεδίου» στα μαθήματα φυσικών επιστημών ενός τοπικού δημόσιου σχολείου —μια ενέργεια «τόσο βλακώδης που σε αφήνει άφωνο», όπως είπε χαρακτηριστικά ο δικαστής Jones (τόσο η φράση όσο και ο ίδιος εξασφάλισαν αιώνια υστεροφημία). Αυτή δεν υπήρξε η μόνη περίπτωση όπου ο Behe περιήλθε σε δύσκολη θέση κατά την ακροαματική διαδικασία, όπως θα δούμε.

Το κλειδί για την απόδειξη της μη αναγώγιμης πολυπλοκότητας συνίσταται στο να δείχτεί ότι κανένα από τα τμήματα δεν μπορεί να είναι χρήσιμο από μόνο του. Πρέπει όλα να βρίσκονται στην κατάλληλη θέση πριν μπορέσει οποιοδήποτε να ωφελήσει σε κάτι (η προσφιλής αναλογία τού Behe είναι η ποντικοπαγίδα). Στην πραγματικότητα, οι μοριακοί βιολόγοι δεν δυσκολεύονται να βρουν τμήματα που λειτουργούν εκτός του συνόλου, τόσο στον κινητήρα του μαστιγίου όσο και στα άλλα υποτιθέμενα παρα-

* Με συναρπαστικό τρόπο, η αρχή των μυών χρησιμοποιείται και σε μερικά έντομα όπως μύγες, μέλισσες και σκαθάρια, στα οποία οι μύες για την πτήση εκτελούν εγγενώς ταλαντώσεις σαν παλινδρομικές μηχανές. Ενώ άλλα έντομα όπως οι ακρίδες στέλνουν εντολές με νευρικά σήματα για κάθε κίνηση της φτερούγας (όπως συμβαίνει με τα πτηνά), οι μέλισσες στέλνουν εντολή να ξεκινήσει (ή να σταματήσει) ο κινητήρας ταλαντώσεων. Τα βακτήρια έχουν ένα μηχανισμό ο οποίος δεν είναι ούτε απλός συστολέας (όπως ο πτητικός μυς ενός πτηνού) ούτε παλινδρομητής (όπως ο πτητικός μυς μιας μέλισσας), αλλά αληθινός περιστροφέας: από αυτή την άποψη μοιάζει με ηλεκτρικό κινητήρα ή μηχανάκι Wankel.

δείγματα του Behe περί μη αναγώγιμης πολυπλοκότητας. Το ζήτημα τούτο έχει επαρκώς τονιστεί από τον Kenneth Miller, του Πανεπιστημίου Brown, ο οποίος στοιχηματίζω ότι αποτελεί την πλέον πειστική νέμεση του «ευφυσούς σχεδίου», μιας και είναι και πιστός χριστιανός. Σε θρησκευόμενους οι οποίοι μου γράφουν αφού έχουν εξαπατηθεί από τον Behe, συχνά συνιστώ το βιβλίο *Finding Darwin's God* (Ανακαλύπτοντας τον Θεό του Δαρβίνου) του Miller.

Στην περίπτωση της βακτηριακής περιστροφικής μηχανής, ο Miller επιστά την προσοχή μας σε ένα μηχανισμό ο οποίος ονομάζεται εκκριτικό σύστημα τύπου III (TTSS).⁶³ Το TTSS δεν χρησιμοποιείται για περιστροφική κίνηση· αποτελεί ένα από τα πολλά συστήματα που χρησιμοποιούν τα παρρασιτικά βακτήρια για την άντληση τοξικών ουσιών διαμέσου του κυτταρικού τοιχώματός τους, προκειμένου να δηλητηριάσουν τον ξενιστή οργανισμό. Στη δική μας ανθρώπινη κλίμακα, μπορούμε να φανταστούμε ότι διοχετεύουμε ή εκτοξεύουμε υγρό μέσα από μια οπή· αλλά, και πάλι, στη βακτηριακή κλίμακα τα πράγματα διαφέρουν: Κάθε μόριο της εκκρινόμενης ουσίας είναι μια μεγάλη πρωτεΐνη με συγκεκριμένη, τρισδιάστατη δομή στην ίδια κλίμακα με τη δομή του TTSS —μοιάζει περισσότερο με στερεό γλυπτό παρά με υγρό. Κάθε μόριο προωθείται ξεχωριστά μέσα από έναν προσεκτικά διαμορφωμένο μηχανισμό, ο οποίος μοιάζει μάλλον με κερματοδέκτη αυτόματου μηχανήματος πώλησης αναψυκτικών παρά με απλή οπή μέσα από την οποία μπορεί να «ρέει» μια ουσία. Ο ίδιος ο μηχανισμός συγκροτείται από λίγα μάλλον μόρια πρωτεΐνης, το καθένα εκ των οποίων είναι συγκρίσιμο ως προς το μέγεθος και την πολυπλοκότητα με τα μόρια που διοχετεύει. Προκαλεί ενδιαφέρον το ότι παρόμοιοι βακτηριακοί κερματοδέκτες απαντούν συχνά σε βακτήρια τα οποία δεν συγγενεύουν στενά. Για την κατασκευή τους, τα γονίδια έχουν πιθανόν «αντιγραφεί και επικολληθεί» από άλλα βακτήρια —κάτι που τα βακτήρια κάνουν με αξιοθαύμαστη ικανότητα και συνάμα αποτελεί συναρπαστικό θέμα αφεαυτού. Πρέπει όμως να προχωρήσω.

Τα μόρια πρωτεΐνης που συγκροτούν το TTSS μοιάζουν πολύ με τα εξαρτήματα του κινητήρα του μαστιγίου. Για τον εξελικτικό, είναι σαφές ότι συνιστώσες του TTSS επετέχθησαν για μια νέα, όχι όμως εντελώς άσχετη, λειτουργία όταν εξελίχθηκε ο κινητήρας του μαστιγίου. Μιας και το TTSS σύρει μόρια διαμέσου του, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι βασίζεται σε μια στοιχειώδη παραλλαγή της αρχής που χρησιμοποιεί ο κινητήρας του μαστιγίου, ο οποίος παρασύρει τα μόρια του άξονα στην περιστροφική τους κίνηση. Προφανώς, κρίσιμα συστατικά του κινητήρα του μαστιγίου υπήρχαν ήδη και λειτουργούσαν πριν εξελιχθεί ο κινητήρας. Η επίταξη υπάρχοντων μηχανισμών συνιστά τον προφανή τρόπο με τον οποίο ένας μηχανισμός

νισμός, φαινομενικά πολύπλοκος κατά μη αναγώγιμο τρόπο, μπορεί να αναρριχηθεί στο όρος Απίθανο.

Φυσικά, χρειάζεται πολλή δουλειά ακόμα, και είμαι σίγουρος ότι θα τα καταφέρουμε. Αυτή η δουλειά όμως δεν θα γινόταν ποτέ αν οι επιστήμονες έμεναν ικανοποιημένοι με το να απρακτούν «ελλείπει άλλης πρότασης» —στάση την οποία ενθαρρύνει η «θεωρία του ευφυούς σχεδίου». Ένας φανταστικός «θεωρητικός του ευφυούς σχεδίου» ίσως να έστελνε το εξής μήνυμα στους επιστήμονες: «Αν δεν καταλαβαίνετε πώς λειτουργεί κάτι, μη στενοχωριέστε: απλώς παραιτηθείτε και πείτε ότι το έκανε ο Θεός. Δεν γνωρίζετε πώς λειτουργεί η νευρική ώση; Καλώς! Δεν κατανοείτε πώς αποτυπώνονται οι αναμνήσεις στον εγκέφαλο; Θαυμάσια! Προκαλεί αμνηχανία η πολυπλοκότητα της φωτοσυνθετικής διαδικασίας; Υπέροχα! Παρακαλώ, μη συνεχίζετε να ασχολείστε με το πρόβλημα· απλώς αφήστε το και επικαλεστείτε τον Θεό. Αγαπητοί επιστήμονες, μην εργάζεστε πάνω στα μυστήρια που αντιμετωπίζετε. Φέρτε τα μυστήριά σας σε εμάς, διότι μπορούμε να τα χρησιμοποιήσουμε. Μη σπαταλάτε την πολύτιμη άγνοια διαλύοντάς τη με την έρευνα. Χρειαζόμαστε αυτά τα μεγαλειώδη κενά ως τελευταίο καταφύγιο του Θεού». Ο Ιερός Αυγουστίνος το εξέφρασε απερίφραστα: «Υπάρχει άλλη μία μορφή πειρασμού, πολύ πιο επικίνδυνη: η νόσος της περιέργειας. Αυτή μάς ωθεί να ανακαλύψουμε τα μυστικά της Φύσης, εκείνα τα μυστικά που υπερβαίνουν την κατανόσή μας, που δεν μας ωφελούν σε τίποτε και τα οποία ο άνθρωπος δεν πρέπει να επιθυμεί να τα μάθει» (παρατίθεται στο Freeman 2002).

Ένα ακόμα προσφιλές στον Behe παράδειγμα «μη αναγώγιμης πολυπλοκότητας» είναι το ανοσοποιητικό σύστημα. Ας αφήσουμε το δικαστή Jones να συνεχίσει την ιστορία:

Πράγματι, σε κατ' αντιπαράσταση εξέταση, ο καθηγητής Behe ρωτήθηκε σχετικά με τον ισχυρισμό που διατύπωσε το 1996, ότι η επιστήμη δεν θα έβρισκε ποτέ μια εξελικτική εξήγηση για το ανοσοποιητικό σύστημα. Του παρουσιάστηκαν πενήντα οκτώ δημοσιεύματα ελεγμένα από ειδικούς, εννέα βιβλία και αρκετά κεφάλαια εγχειριδίων ανοσολογίας σχετικά με το ανοσοποιητικό σύστημα· εντούτοις, επέμεινε απλώς ότι αυτά δεν αποτελούσαν επαρκείς ενδείξεις για την εξέλιξη και ότι δεν ήταν «αρκετά ικανοποιητικά».

Ο Behe, εξεταζόμενος από τον Eric Rothschild, βασικό συνήγορο των εναγόντων, υποχρεώθηκε να παραδεχθεί ότι δεν είχε διαβάσει τα περισσότερα από εκείνα τα πενήντα οκτώ άρθρα. Εντελώς κατανοητό, καθότι η ανοσολογία αποτελεί δύσκολη δουλειά. Το λιγότερο συγχωρητέο είναι ότι ο

Behe απέρριψε τη σχετική έρευνα ως «άκαρπη». Ασφαλώς είναι άκαρπη αν στοχεύει στην προπαγάνδα μεταξύ εύπιστων μη ειδικών και πολιτικών, και όχι στην ανακάλυψη σημαντικών αληθειών για τον πραγματικό κόσμο. Αφού άκουσε τον Behe, ο Rothschild συνόψισε εύγλωττα τα αισθήματα που πρέπει να ένιωσε κάθε αμερόληπτος άνθρωπος στην αίθουσα εκείνου του δικαστηρίου:

Ευτυχώς, υπάρχουν επιστήμονες οι οποίοι διεξάγουν έρευνα αναζητώντας απαντήσεις στο ερώτημα της προέλευσης του ανοσοποιητικού συστήματος [...]. Αποτελεί την άμυνά μας απέναντι σε εξασθενητικές και μοιραίες νόσους. Οι επιστήμονες που έγραψαν εκείνα τα βιβλία και άρθρα μοχθούν στην αφάνεια, χωρίς συγγραφικά δικαιώματα ή δημόσιες ομιλίες. Οι προσπάθειές τους μας βοηθούν να καταπολεμήσουμε και να θεραπεύσουμε σοβαρές ιατρικές καταστάσεις. Αντιθέτως, ο καθηγητής Behe και ολόκληρο το κίνημα του ευφυούς σχεδίου δεν κάνουν τίποτε για να προωθήσουν την επιστημονική ή ιατρική γνώση και παροτρύνουν τις μελλοντικές γενεές επιστημόνων να μη σκοτιζονται.⁶⁴

Ο αμερικανός γενετιστής Jerry Coyne, στην κριτική του βιβλίου τού Behe, δήλωσε χαρακτηριστικά: «Εάν μας δείχνει κάτι η ιστορία της επιστήμης, αυτό είναι ότι δεν καταλήγουμε πουθενά αν ονοματίσουμε την άγνοιά μας “Θεό”». Στο ίδιο πνεύμα, ένας εύγλωττος χρήστης του Διαδικτύου (σκολιάζοντας σε κάποιο ιστοπερολόγιο το άρθρο που έγραψα με τον Coyne σχετικά με το ευφυές σχέδιο, και το οποίο δημοσιεύτηκε στην *Guardian*) είπε:

Γιατί θεωρείται ο Θεός εξήγηση για οτιδήποτε; Δεν είναι· αντίθετα, ισодυναμεί με πλήρη αδυναμία εξήγησης, με ένα σήκωμα των ώμων, με ένα «δεν ξέρω» φτιασιδωμένο με πνευματικότητα και τελετουργίες. Εάν αποδίδει κανείς κάτι στον Θεό, τούτο σημαίνει γενικά ότι δεν έχει ιδέα επ’ αυτού, οπότε το αποδίδει σε ένα άπιαστο, μη γνώσιμο ουράνιο αερίκό. Ρωτήστε από πού προέρχεται αυτή η εξήγηση, και πιθανότατα θα πάρετε την αόριστη, ψευδοφιλοσοφική απάντηση ότι υπήρχε ανέκαθεν ή ότι βρίσκεται έξω από τη Φύση. Πράγμα που, φυσικά, δεν εξηγεί τίποτε.⁶⁵

Ο δαρβινισμός αφυπνίζει τη συνείδησή μας και με άλλους τρόπους. Τα εξελιγμένα όργανα, μολονότι συνήθως κομψά και αποτελεσματικά, παρουσιάζουν επίσης εμφανή ελαττώματα —ακριβώς αυτό που θα περιμέναμε αν είχαμε μια εξελικτική ιστορία, και ακριβώς ό,τι δεν θα περιμέναμε αν είχαν

οχεδιαστεί. Έχω εξετάσει σχετικά παραδείγματα σε άλλα βιβλία: το παλίνδρομο λαρυγγικό νεύρο, λόγου χάριν, το οποίο προδίδει την εξελικτική του ιστορία με μια τεράστια και σπάταλη παράκαμψη καθ' οδόν προς τον προορισμό του. Πολλές ανθρώπινες παθήσεις μας — από τους πόνους της μέσης και την κήλη μέχρι την πρόπτωση μήτρας και την ευπάθειά μας σε ιγμορίτιδες — οφείλονται άμεσα στο γεγονός ότι τώρα βαδίζουμε όρθιοι με ένα σώμα το οποίο είχε ωστόσο προσαρμοστεί — σε διάστημα εκατοντάδων εκατομμυρίων ετών — να περπατά στα τέσσερα. Η συνειδήσή μας αναπτύσσεται επίσης μέσα από την ωμότητα και τη σπατάλη της φυσικής επιλογής. Οι θηρευτές φαίνονται «οχεδιασμένοι» όμορφα για να συλλαμβάνουν θηράματα, ενώ τα θηράματα φαίνονται «οχεδιασμένα» εξίσου όμορφα για να τους ξεφεύγουν. Με τίνος το μέρος είναι ο Θεός;⁶⁶

Η ανθρωπική αρχή: η πλανητική εκδοχή

Οι θεολόγοι του κενού, οι οποίοι ίσως έχουν εγκαταλείψει την προσπάθεια σχετικά με τα μάτια και τις φτερούγες, τους κινητήρες μαστιγίων και τα ανοσοποιητικά συστήματα, συχνά αποθέτουν τις εναπομένουσες ελπίδες τους στην προέλευση της ζωής. Η ρίζα της εξέλιξης στη μη βιολογική χημεία φαίνεται ότι κατά κάποιον τρόπο συνιστά μεγαλύτερο κενό από οποιαδήποτε επιμέρους μετάβαση κατά τη διάρκεια της κατοπινής εξέλιξης. Και κατά μία έννοια όντως πρόκειται για μεγαλύτερο κενό. Η εν λόγω έννοια όμως είναι εντελώς συγκεκριμένη και δεν αποτελεί παρηγοριά για τους απολογητές της θρησκείας. Η προέλευση της ζωής χρειαζόταν να συμβεί μόνο μία φορά. Επομένως, μπορούμε να δεχτούμε ότι υπήρξε γεγονός εξαιρετικά απίθανο, κατά πολλές τάξεις μεγέθους περισσότερο απίθανο απ' όσο φαντάζονται οι περισσότεροι, όπως θα δείξω στη συνέχεια. Τα μεταγενέστερα εξελικτικά βήματα επαναλαμβάνονται, με παρόμοιους λίγο-πολύ τρόπους, σε εκατομμύρια και εκατομμύρια είδη ανεξάρτητα, συνεχώς και επανειλημμένα μέσα στον γεωλογικό χρόνο. Συνεπώς, για να εξηγήσουμε την εξέλιξη της πολύπλοκης ζωής, δεν μπορούμε να καταφύγουμε στο ίδιο είδος στατιστικού συλλογισμού τον οποίο μπορούμε να εφαρμόσουμε σχετικά με την προέλευση της ζωής. Τα γεγονότα που συνιστούν τη συνηθισμένη εξέλιξη, σε αντίθεση με τη μοναδική απαρχή της (και ίσως λίγες ειδικές περιπτώσεις), δεν πρέπει να ήταν πολύ απίθανα.

Η διάκριση ίσως φαίνεται αινιγματική, γι' αυτό και θα την εξηγήσω περαιτέρω, χρησιμοποιώντας την επονομαζόμενη ανθρωπική αρχή. Η ανθρωπική αρχή ονομάστηκε έτσι από το μαθηματικό Brandon Carter το 1974, και αναπτύχθηκε από τους φυσικούς John Barrow και Frank Tipler στο σχε-

τικό βιβλίο τους.⁶⁷ Το ανθρωπικό επιχείρημα εφαρμόζεται συνήθως στο Σύμπαν, και θα αναφερθώ στη συνέχεια σε αυτό. Προς το παρόν θα εφαρμόσω την ιδέα σε μικρότερη, πλανητική κλίμακα: Υπάρχουμε εδώ, στη Γη επομένως, η Γη πρέπει να συνιστά εκείνο το είδος πλανήτη που έχει την ικανότητα να μας γεννήσει και να μας υποστηρίξει —οσοδήποτε ασυνήθιστο, ή μοναδικό, κι αν είναι αυτό το είδος πλανήτη. Για παράδειγμα, το δικό μας είδος ζωής δεν μπορεί να επιβιώσει χωρίς νερό σε υγρή κατάσταση. Πράγματι, οι εξωβιολόγοι, οι οποίοι αναζητούν ενδείξεις εξωγήινης ζωής, σαρώνουν τους ουρανούς αναζητώντας στην ουσία ίχνη νερού. Πύρω από ένα τυπικό άστρο, όπως ο δικός μας Ήλιος, υπάρχει η επονομαζόμενη «ζώνη της Χρυσομαλλούσας»* —ούτε πολύ θερμή ούτε πολύ ψυχρή, αλλά ακριβώς ό,τι πρέπει— για πλανήτες με νερό σε υγρή κατάσταση. Μια λεπτή λωρίδα τροχιών βρίσκεται ανάμεσα στις πολύ απομακρυσμένες από το άστρο, όπου το νερό παγώνει, και στις πολύ κοντινές, όπου βράζει.

Επίσης, μια φιλική προς τη ζωή τροχιά πρέπει να είναι σχεδόν κυκλική. Αντίθετα, μια έντονα ελλειπτική τροχιά, σαν εκείνη του προσφάτως ανακαλυφθέντος δέκατου πλανήτη που ονομάστηκε ανεπισήμως Ζήνα,** θα επέτρεπε στην καλύτερη περίπτωση στον πλανήτη να διασχίσει ορμητικά για ελάχιστο χρονικό διάστημα τη ζώνη της Χρυσομαλλούσας μία φορά κάθε λίγες (γίνες) δεκαετίες ή εκατονταετίες. Η ίδια η Ζήνα δεν εισέρχεται καθόλου στη ζώνη της Χρυσομαλλούσας, ακόμη και όταν βρίσκεται πλησιέστερα στον Ήλιο, πράγμα που συμβαίνει μία φορά κάθε 560 γήινα χρόνια. Η θερμοκρασία του κομήτη του Halley κυμαίνεται μεταξύ 47 βαθμών Κελσίου στο περιήλιο και -270 βαθμών Κελσίου στο αφήλιο. Η τροχιά της Γης, όπως και όλων των πλανητών, είναι έλλειψη (βρίσκεται πλησιέστερα στον Ήλιο τον Ιανουάριο και μακρύτερα τον Ιούλιο***). ο κύκλος, ωστόσο, αποτελεί ειδική περίπτωση της έλλειψης, και η τροχιά της Γης προσεγγίζει τόσο πολύ τον κύκλο ώστε ποτέ δεν εξέρχεται από τη ζώνη της Χρυσομαλλούσας. Η θέση της Γης στο ηλιακό σύστημα ευνοεί την εξέλιξη ζωής και από άλλες απόψεις, που την καθιστούν ακόμη πιο ξεχωριστή: Ο Δίας, ο μεγαλύτερος πλανήτης του ηλιακού μας συστήματος, βρίσκεται στην κατάλληλη θέση ώστε να «αναχαιτίζει» τους αστεροειδείς (ασκώντας τους

* Ζώνη της Χρυσομαλλούσας (Goldilocks): ο κατάλληλος κάθε φορά συνδυασμός συνθηκών (εδώ, για τη ζωή)· η φράση προέρχεται από το παραμύθι *Η Χρυσομαλλούσα και οι τρεις αρκούδες*, όπου η πριβίδα θέλει το κυλό της «ούτε πολύ καυτό ούτε πολύ κρύο, αλλά ακριβώς όπως πρέπει». (Σ.τ.μ.)

** Επισήμως ονομάστηκε «Έρις». (Σ.τ.μ.)

*** Εάν αυτό σας εκπλήσσει, ίσως πάσχετε από σοβινισμό του βόρειου ημισφαιρίου, όπως περιγράφεται στη σελ. 140.

βαρυτικές παρέλξεις), οι οποίοι σε διαφορετική περίπτωση θα μας απειλούσαν με θανάσιμες συγκρούσεις. Το μοναδικό και σχετικά μεγάλο φεγγάρι της Γης βοηθά στη σταθεροποίηση του άξονα περιστροφής της⁶⁸ και συμβάλλει στην ανάπτυξη ζωής με διάφορους άλλους τρόπους. Ο Ήλιος μας δεν είναι συννηθισμένος: δεν ανήκει —μαζί με ένα άλλο άστρο συνοδό— σε διπλό σύστημα αστέρων, δεσμευμένων σε τροχιές ο ένας γύρω από τον άλλο. Οι διπλοί αστέρες ενδέχεται να έχουν πλανήτες, αλλά οι τροχιές τους πιθανότατα είναι υπερβολικά μεταβλητές με καοστικό τρόπο, οπότε δεν θα ευνοούν την εξέλιξη ζωής.

Δύο βασικές εξηγήσεις έχουν προταθεί για την ιδιόμορφη φιλικότητα του πλανήτη μας απέναντι στη ζωή: Η θεωρία του σχεδίου ισχυρίζεται ότι ο Θεός δημιούργησε τον Κόσμο, τον τοποθέτησε στη ζώνη της Χρυσομαλλούσας και ρύθμισε σκόπιμα όλες τις λεπτομέρειες προς όφελός μας. Η ανθρωπική προσέγγιση είναι πολύ διαφορετική και έχει μια αμυδρή δαρβινική χροιά. Στη μεγάλη πλειονότητά τους, οι πλανήτες στο Σύμπαν δεν βρίσκονται στις ζώνες της Χρυσομαλλούσας των αντίστοιχων άστρων τους, και έτσι είναι ακατάλληλοι για ζωή. Σε κανέναν από αυτούς δεν υπάρχει ζωή. Οσοδήποτε μικρή κι αν είναι η μειονότητα των πλανητών με τις ακριβώς κατάλληλες συνθήκες για ζωή, εμείς πρέπει αναγκαία να κατοικούμε σε έναν από αυτούς, διότι βρισκόμαστε εδώ και σκεπτόμαστε όλα αυτά.

Παρεμπιπτόντως, οι απολογητές της θρησκείας, κατά πολύ παράξενο τρόπο, αποδέχονται την ανθρωπική αρχή. Για κάποιον ανόητο λόγο, νομίζουν ότι στηρίζει την υπόθεσή τους. Ακριβώς το αντίθετο ισχύει! Η ανθρωπική αρχή, όπως και η φυσική επιλογή, αποτελεί *εναλλακτική υπόθεση* απέναντι στην υπόθεση του σχεδίου. Προσφέρει μια ορθολογική, απαλλαγμένη από οποιαδήποτε θεωρία σχεδίου, εξήγηση του γεγονότος ότι βρισκόμαστε σε μια κατάσταση ευνοϊκή για την ύπαρξή μας. Νομίζω ότι η σύγχυση δημιουργείται στον θρησκευόμενο νου διότι η ανθρωπική αρχή αναφέρεται μόνο στο πλαίσιο του προβλήματος που επιλύει, δηλαδή του γεγονότος ότι ζούμε σε έναν τόπο φιλικό προς τη ζωή. Εκείνο το οποίο δεν συλλαμβάνει ο θρησκευόμενος νους είναι ότι προσφέρονται δύο υποψήφιος λύσεις του προβλήματος. Ο Θεός είναι η μία. Η ανθρωπική αρχή είναι η άλλη. Συνιστούν *εναλλακτικές περιπτώσεις*.

Το νερό σε υγρή κατάσταση είναι αναγκαία συνθήκη για τη ζωή όπως τη γνωρίζουμε, αλλά κάθε άλλο παρά ικανή. Η ζωή πρέπει να δημιουργήθηκε στο νερό, και η προέλευσή της υπήρξε ίσως εξαιρετικά απίθανο συμβάν. Η δαρβινική εξέλιξη προχωρεί απρόσκοπτα αφότου δημιουργήθηκε η ζωή. Αλλά πώς ξεκίνησε η ζωή; Η προέλευση της ζωής ανάγεται στο χημικό γεγονός ή στη σειρά χημικών γεγονότων μέσω των οποίων εμφανίστηκαν για πρώτη φορά οι ζωτικές συνθήκες για τη φυσική επιλογή. Το κυριότερο συ-

στατικό υπήρξε η κληρονομικότητα —είτε το DNA είτε (το πιθανότερο) κάτι που αντιγράφεται όπως το DNA αλλά με μικρότερη ακρίβεια, ίσως το συναφές μόριο του RNA. Άπαξ και υπάρχει το ζωτικό συστατικό —κάποιο είδος γενετικού μορίου—, μπορεί πλέον να επακολουθήσει η αληθινή δαρβινική φυσική επιλογή, και ως τελική συνέπεια αναδύεται η πολύπλοκη ζωή. Αλλά η αυθόρμητη εμφάνιση του πρώτου μορίου κληρονομικότητας κατά τύχη θεωρείται από πολλούς απίθανη. Ίσως είναι απίθανη —πολύ απίθανη, και θα επιμείνω σε αυτό, διότι αποτελεί καίριο ζήτημα τούτου του κεφαλαίου.

Η προέλευση της ζωής αποτελεί αντικείμενο έρευνας που ανθεί, αν και συχνά αφορά εικασίες. Η απαιτούμενη ειδικότητα είναι η χημεία, όχι η δική μου. Παρατηρώ αμέτοχος, γεμάτος περιέργεια, και δεν θα εκπλαγώ εάν, στα επόμενα λίγα χρόνια, οι χημικοί αναφέρουν ότι κατόρθωσαν να δημιουργήσουν μια νέα απαρχί ζωής στο εργαστήριο. Εντούτοις, αυτό δεν έχει συμβεί ακόμα, και προς το παρόν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η πιθανότητα να συμβεί είναι, και πάντα ήταν, εξαιρετικά χαμηλή —μολονότι συνέβη ήδη μία φορά!

Ακριβώς όπως κάναμε με τις τροχιές της ζώνης της Χρυσομαλλούσας, μπορούμε να επισημάνουμε ότι, όσο απίθανη κι αν φαίνεται η προέλευση της ζωής, γνωρίζουμε ότι συνέβη στη Γη καθότι βρισκόμαστε εδώ. Όπως και με τη θερμοκρασία, υπάρχουν πάλι δύο υποθέσεις που φιλοδοξούν να εξηγήσουν τι ακριβώς συνέβη —η υπόθεση του σχεδίου και η επιστημονική, ή «ανθρωπική», υπόθεση. Η προσέγγιση του σχεδίου δέχεται έναν Θεό ο οποίος σκάρωσε σκόπιμα ένα θαύμα, κεραυνοβόλησε την προβιοτική «σουπά» με θεϊκό πυρ και εγκαινίασε τη μεγαλειώδη σταδιοδρομία τού DNA ή κάποιου ισοδύναμου μορίου.

Και πάλι, όπως με τη ζώνη της Χρυσομαλλούσας, η ανθρωπική αρχή προβάλλει ως εναλλακτική λύση έναντι στην υπόθεση του σχεδίου για λόγους στατιστικής. Οι επιστήμονες επικαλούνται τη μαγεία των μεγάλων αριθμών: Έχει υπολογιστεί ότι στον Γαλαξία μας υπάρχουν από 1 δισεκατομμύριο έως 30 δισεκατομμύρια πλανήτες, και περίπου 100 δισεκατομμύρια γαλαξίες στο Σύμπαν. Αν αφαιρέσουμε λίγα μηδενικά για λόγους απλής σωφροσύνης, το 1 δισεκατομμύριο δισεκατομμύρια (10^{18}) αποτελεί συντηρητική εκτίμηση για τον αριθμό των διαθέσιμων πλανητών στο Σύμπαν. Τώρα, αν υποθέσουμε ότι η προέλευση της ζωής, η αυθόρμητη ανάδυση κάποιου ισοδύναμου μορίου τού DNA, υπήρξε όντως ένα εξωφρενικά απίθανο γεγονός. Ας υποθέσουμε ότι ήταν τόσο απίθανο ώστε συνέβη μόνο σε έναν πλανήτη ανά 1 δισεκατομμύριο πλανήτες. Κι όμως... ακόμη και με τέτοιες παράλογα μικρές πιθανότητες, η ζωή θα πρέπει να έχει εμφανιστεί σε 1 δισεκατομμύριο πλανήτες —έναν από τους οποίους, φυσικά, είναι η Γη.⁶⁹

Τούτο το συμπέρασμα είναι τόσο εκπληκτικό ώστε θα το επαναλάβω: Ακόμη κι αν οι πιθανότητες να αναδυθεί ζωή αυθόρμητα σε έναν πλανήτη είναι 1 προς 1.000.000.000, αυτό το εξωφρενικά απίθανο γεγονός θα συνέβαινε σε ένα δισεκατομμύριο πλανήτες. Η περίπτωση να βρούμε οποιονδήποτε πλανήτη με ζωή μέσα σε αυτό το δισεκατομμύριο θυμίζει βελόνα στον αχυρώνα. Εντούτοις, δεν χρειάζεται να καταβάλουμε προσπάθεια για να βρούμε τη βελόνα, διότι (η ανθρωπική αρχή πάλι) οποιαδήποτε όντα ικανά να ψάξουν πρέπει αναγκαία να κάθονται ήδη πάνω σε μια από αυτές τις εκπληκτικά σπάνιες βελόνες, οπότε δεν χρειάζεται καν να ψάξουν!

Κάθε δήλωση σχετικά με πιθανότητες γίνεται βάσει ενός ορισμένου επιπέδου άγνοιας. Εάν αγνοούμε τα πάντα σχετικά με κάποιον πλανήτη, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η πιθανότητα να εμφανιστεί ζωή σε αυτόν είναι, έστω, 1 προς 1.000.000.000. Εάν όμως συμπεριλάβουμε κάποιες νέες υποθέσεις στις εκτιμήσεις μας, τα πράγματα αλλάζουν. Ένας συγκεκριμένος πλανήτης ίσως έχει κάποιες ξεχωριστές ιδιότητες, πιθανόν μια ειδική κατανομή περιεκτικότητας στοιχείων στα πετρώματά του, οι οποίες αυξάνουν τις πιθανότητες να αναδυθεί ζωή. Μερικοί πλανήτες, με άλλα λόγια, είναι περισσότερο «γεωειδείς» απ' ό,τι άλλοι. Η ίδια η Γη, φυσικά, είναι ιδιαίτερα γεωειδής! Τούτο θα πρέπει να ενθαρρύνει τους χημικούς μας που προσπαθούν να αναπαραγάγουν το γεγονός στο εργαστήριο, διότι το καθιστά λιγότερο απίθανο. Ο προηγούμενος υπολογισμός μου, ωστόσο, έδειξε ότι ακόμη και ένα χημικό μοντέλο με πολύ μικρές πιθανότητες επιτυχίας, της τάξεως του 1 προς 1.000.000.000, θα προέβλεπε την εμφάνιση ζωής σε ένα δισεκατομμύριο πλανήτες στο Σύμπαν. Και η γοητεία της ανθρωπικής αρχής έγκειται στο ότι μας λέει, σε αντίθεση με τη διαίσθηση, ότι ένα χημικό μοντέλο χρειάζεται απλώς να προβλέψει ότι θα εμφανιστεί ζωή σε έναν πλανήτη μεταξύ ενός δισεκατομμυρίου δισεκατομμυρίων πλανητών για να μας προσφέρει μια καλή και πλήρως ικανοποιητική εξήγηση για την ύπαρξη ζωής εδώ. Δεν πιστεύω καθόλου ότι η εμφάνιση ζωής υπήρξε στην πραγματικότητα τόσο απίθανη. Θεωρώ ότι σίγουρα αξίζει να δαπανάμε χρήματα στην προσπάθεια αναπαραγωγής του γεγονότος στο εργαστήριο και —για τους ίδιους λόγους— στο πρόγραμμα SETI, διότι πιστεύω στην πιθανότητα ύπαρξης ευφυών όντων αλλού.

Ακόμη κι αν δεχτούμε τις πλέον απαισιόδοξες εκτιμήσεις για την πιθανότητα αυθόρμητης εμφάνισης της ζωής, το στατιστικό αυτό επιχείρημα αποκλείει εντελώς τη σκέψη ότι πρέπει να υποθέσουμε ένα σχέδιο για να καλύψουμε το κενό. Από όλα τα φαινομενικά κενά στην εξελικτική ιστορία, το κενό της προέλευσης της ζωής μπορεί να φαίνεται αγεφύρωτο σε εγκεφάλους ρυθμισμένους να εκτιμούν την πιθανότητα και το ρίσκο σε καθημερινή κλίμακα. Εντούτοις, ακόμη και ένα τόσο μεγάλο κενό σαν αυτό

καλύπτεται εύκολα από την επιστήμη, η οποία λαμβάνει υπόψη της τη στατιστική, ενώ η ίδια η στατιστική επιστήμη αποκλείει έναν θείο Δημιουργό στη βάση του «Εσχατου Μπρίνγκ 747» που συναντήσαμε προηγουμένως.

Τώρα όμως ας επιστρέψουμε στο ενδιαφέρον ζήτημα με το οποίο ξεκινήσαμε τούτη την ενότητα. Ας υποθέσουμε ότι κάποιος προσπαθεί να εξηγήσει το γενικό φαινόμενο της βιολογικής προσαρμογής με τον τρόπο που αντιμετωπίσαμε την προέλευση της ζωής: με την παραπομπή στον τεράστιο αριθμό διαθέσιμων πλανητών. Ξέρουμε από την παρατήρηση ότι κάθε είδος, και κάθε όργανο που μελετήθηκε ποτέ εντός κάθε είδους, είναι καλό σε αυτό που κάνει. Οι φτερούγες των πτηνών, των μελισσών και των νυχτερίδων προσφέρονται για την πτήση. Οι οφθαλμοί προσφέρονται για την όραση. Τα φύλλα προσφέρονται για τη φωτοσύνθεση. Ζούμε σε έναν πλανήτη όπου μας περιβάλλουν ίσως 10 εκατομμύρια είδη, το καθένα από τα οποία επιδεικνύει ανεξάρτητα μια ισχυρή επίφαση φαινομενικού σχεδίου. Κάθε είδος είναι καλά προσαρμοσμένο στον ιδιαίτερο τρόπο ζωής του. Θα μπορούσαμε άραγε να βασιστούμε στο επιχείρημα του «τεράστιου αριθμού πλανητών» για να εξηγήσουμε όλες αυτές τις διαφορετικές επιφάσεις σχεδίου; Όχι, δεν θα μπορούσαμε· επαναλαμβάνω όχι. Να μην το διανοηθείτε καν. Αυτό είναι σημαντικό, διότι βρίσκεται στο επίκεντρο της σοβαρότερης παρανόησης σχετικά με το δαρβινισμό.

Δεν έχει σημασία με πόσους πλανήτες μπορούμε να παίξουμε· η τύχη ποτέ δεν θα μπορέσει να εξηγήσει την πλούσια ποικιλότητα της έμβιας πολυπλοκότητας πάνω στη Γη με τον ίδιο τρόπο που την επικαλεστήκαμε για να εξηγήσουμε την αρχική εμφάνιση της ζωής στον πλανήτη μας. Η εξέλιξη της ζωής συνιστά εντελώς διαφορετική περίπτωση από την προέλευση της ζωής, διότι, επαναλαμβάνω, η προέλευση της ζωής υπήρξε (ή μπορούσε να είναι) ένα μοναδικό γεγονός που χρειάστηκε να συμβεί μόνο μία φορά. Από την άλλη, η προσαρμογή των ειδών στα ιδιαίτερα περιβάλλοντά τους έχει πολλές όψεις και πραγματοποιείται συνεχώς.

Είναι σαφές ότι εδώ στη Γη έχουμε να κάνουμε με μια γενικευμένη διαδικασία βελτιστοποίησης βιολογικών ειδών, μια διαδικασία η οποία εκτυλίσσεται σε ολόκληρο τον πλανήτη, σε όλες τις πειρώς και τα νησιά, και κάθε στιγμή. Μπορούμε με ασφάλεια να προβλέψουμε ότι, εάν περιμένουμε άλλα 10 εκατομμύρια χρόνια, πολλά εντελώς νέα είδη θα είναι εξίσου καλά προσαρμοσμένα στον τρόπο ζωής τους όσο τα σημερινά. Πρόκειται για επαναλαμβανόμενο, προβλέψιμο, πολλαπλό φαινόμενο, και όχι για κάποια στατιστική τύχη που την αναγνωρίζουμε εκ των υστέρων. Χάρη δε στον Δαρβίνο, γνωρίζουμε πώς επιτυγχάνεται: με τη φυσική επιλογή.

Η ανθρωπική αρχή αδυνατεί να εξηγήσει τις ποικίλες λεπτομέρειες των έμβιων όντων. Χρειαζόμαστε πράγματι τον ισχυρό γερανό του Δαρβίνου για

να εξηγήσουμε τη βιοποικιλότητα στη Γη, και ιδιαίτερα την πειστική επίφραση σχεδίου. Η προέλευση της ζωής, αντιθέτως, βρίσκεται έξω από την εμβέλεια του συγκεκριμένου γερανού, διότι η φυσική επιλογή δεν μπορεί να προχωρήσει χωρίς αυτή. Σε τούτο το σημείο υπεισέρχεται η ανθρωπική αρχή. Μπορούμε να αντιμετωπίσουμε τη μοναδική απαρχή της ζωής υποθέτοντας έναν πολύ μεγάλο αριθμό πλανητικών ευκαιριών. Άπαξ και υπάρξει η αρχική αυτή καλή τύχη —και η ανθρωπική αρχή μάς την εγγυάται αποφασιστικά—, η φυσική επιλογή αναλαμβάνει τα υπόλοιπα: η φυσική επιλογή δεν αποτελεί ούτε κατά διάνοια ζήτημα τύχης.

Εντούτοις, είναι πιθανό η προέλευση της ζωής να μην αποτελεί το μοναδικό μεγάλο κενό στην ιστορία της εξέλιξης που γεφυρώνεται από απλή τύχη, δικαιολογημένη βάσει της ανθρωπικής αρχής. Για παράδειγμα, ο συνάδελφός μου Mark Ridley στο βιβλίο του *Mendel's Demon* (Ο δαίμονας του Mendel) —το οποίο μετονομάστηκε κατά περιττό και παραπλανητικό τρόπο σε *The Cooperative Gene* (Το συνεργατικό γονίδιο) από τους αμερικανούς εκδότες του— έχει προτείνει ότι η προέλευση του ευκαρυωτικού κυττάρου (του δικού μας είδους κυττάρου, με έναν πυρήνα και διάφορα άλλα σύνθετα χαρακτηριστικά όπως τα μιτοχόνδρια, τα οποία δεν υπάρχουν στα βακτήρια) υπήρξε ακόμη πιο κοσμοϊστορικό, δύσκολο και στατιστικά απίθανο βήμα απ' ό,τι η προέλευση της ζωής. Η προέλευση της συνείδησης αποτελεί πιθανόν ένα άλλο μεγάλο κενό του οποίου η γεφύρωση υπήρξε εξίσου απίθανη. Παρόμοια γεγονότα που συμβαίνουν άπαξ διά παντός θα μπορούσαν ίσως να εξηγηθούν από την ανθρωπική αρχή με τον ακόλουθο τρόπο: Σε δισεκατομμύρια πλανήτες έχει αναπτυχθεί ζωή σε επίπεδο βακτηρίων, αλλά μόνο ένα κλάσμα από τις εν λόγω μορφές ζωής κατόρθωσε να υπερβεί το κενό και να φτάσει στο ευκαρυωτικό κύτταρο. Και από αυτές, ένα ακόμη μικρότερο κλάσμα κατόρθωσε να διαβεί τον τελευταίο Ρουβίκωνα και να φτάσει στη συνείδηση. Εάν αμφότερα τούτα τα γεγονότα συνέβησαν άπαξ διά παντός, τότε δεν έχουμε να κάνουμε με μια πανταχού παρούσα διαδικασία για τα πάντα, όπως συμβαίνει με τη συνηθισμένη, κοινή βιολογική προσαρμογή. Η ανθρωπική αρχή ορίζει ότι, εφόσον είμαστε ζωντανοί, αποτελούμαστε από ευκαρυωτικά κύτταρα και διαθέτουμε συνείδηση, τότε ο πλανήτης μας πρέπει να είναι ένας από εκείνους τους πολύ σπάνιους πλανήτες που έχει γεφυρώσει και τα τρία κενά.

Η φυσική επιλογή λειτουργεί επειδή συνιστά έναν σωρευτικό μονόδρομο προς τη βελτίωση. Χρειάζεται κάποια τύχη για να ξεκινήσει, και η ανθρωπική αρχή με την επίκληση του «1 δισεκατομμυρίου πλανητών» τής αναγνωρίζει αυτή την τύχη. Πιθανόν λίγα μεταγενέστερα κενά στην ιστορία της εξέλιξης χρειάζονται επίσης μεγάλες δόσεις τύχης, με ανθρωπική αιτιολόγηση. Αλλά στιδήποτε άλλο κι αν πούμε, το σχέδιο ασφαλώς δεν λει-

τουργεί ως εξήγηση της ζωής, διότι σε τελική ανάλυση δεν είναι σωρευτικό και συνεπώς εγείρει περισσότερα προβλήματα απ' όσα απαντά —μας οδηγεί πίσω στην άπειρη αναδρομή του Έσχατου Μπίονγκ 747.

Ζούμε σε έναν πλανήτη φιλικό προς το δικό μας είδος ζωής, και είδαμε δύο λόγους για αυτό. Ο ένας είναι ότι η ζωή έχει εξελιχθεί ώστε να ευδοκίμει στις συνθήκες που προσφέρει ο πλανήτης. Τούτο συμβαίνει λόγω της φυσικής επιλογής. Ο άλλος λόγος βασίζεται στην ανθρωπική αρχή. Υπάρχουν δισεκατομμύρια πλανήτες στο Σύμπαν και, οσοδήποτε μικρή κι αν είναι η μειονότητα των πλανητών που ευνοούν την εξέλιξη, ο πλανήτης μας υποχρεωτικά πρέπει να είναι ένας από αυτούς. Τώρα έφτασε η στιγμή να εφαρμόσουμε την ανθρωπική αρχή σε ένα πρωιμότερο στάδιο: από τη βιολογία πίσω στην κοσμολογία.

Η ανθρωπική αρχή: η κοσμολογική εκδοχή

Δεν ζούμε μόνο σε έναν φιλικό πλανήτη αλλά και σε ένα φιλικό Σύμπαν. Το γεγονός της ύπαρξής μας συνεπάγεται ότι οι νόμοι της φυσικής πρέπει να είναι αρκετά φιλικοί για να επιτρέπουν την ανάδυση ζωής. Δεν είναι τυχαίο που βλέπουμε άστρα όταν κοιτάζουμε τον νυχτερινό ουρανό, διότι τα άστρα αποτελούν αναγκαία προϋπόθεση για την ύπαρξη των περισσότερων χημικών στοιχείων —και χωρίς τη χημεία δεν μπορεί να υπάρξει ζωή. Οι φυσικοί έχουν υπολογίσει ότι, εάν οι νόμοι και οι φυσικές σταθερές ήταν έστω και ελάχιστα διαφορετικά, το Σύμπαν θα είχε εξελιχθεί με τρόπο που θα καθιστούσε τη ζωή αδύνατη. Αυτό το εκφράζουν με διαφορετικούς τρόπους, αλλά το συμπέρασμα παραμένει πάντοτε σχεδόν το ίδιο. Ο Martin Rees, στο βιβλίο του *Just Six Numbers* (Μόνο έξι αριθμοί),* απαριθμεί έξι θεμελιώδεις σταθερές, οι οποίες θεωρείται ότι ισχύουν σε όλο το Σύμπαν. Καθένας από αυτούς τους έξι αριθμούς έχει ρυθμιστεί πολύ λεπτά, με την έννοια ότι, εάν ήταν ελαφρώς διαφορετικός, το Σύμπαν θα ήταν εντελώς διαφορετικό και πιθανότατα καθόλου φιλικό απέναντι στη ζωή.**

* Ελληνική έκδοση: Κάτοπτρο, 2001. (Σ.τ.μ.)

** Λέω «πιθανότατα», εν μέρει επειδή δεν γνωρίζουμε πόσο διαφορετικές μπορεί να είναι οι ξένες μορφές ζωής, και εν μέρει διότι ενδέχεται να διαπράξουμε σφάλμα εάν θεωρήσουμε μόνο τις συνέπειες από την αλλαγή μίας σταθεράς κάθε φορά. Άραγε μπορεί κάποιος άλλος *συνδυασμοί* τιμών των έξι αριθμών να είναι φιλικό απέναντι στη ζωή, με τρόπους που δεν μπορούμε να ανακαλύψουμε εάν εξετάζουμε την αλλαγή ενός μόνο αριθμού κάθε φορά; Εντούτοις, χάριν απλότητας, θα συνεχίσω να θεωρώ τη λεπτή, ως φαίνεται, ρύθμιση των θεμελιωδών σταθερών μεγάλο ερώτημα που απαιτεί εξήγηση.

Μεταξύ των έξι αριθμών του Rees συγκαταλέγεται και το μέγεθος της επονομαζόμενης «ισχυρής» πυρηνικής δύναμης —της δύναμης που συνδέει τα συστατικά ενός ατομικού πυρήνα και η οποία πρέπει να υπερνικηθεί κατά τη σκάση του ατόμου. Το μέτρο της, συμβολιζόμενο με ϵ , εκφράζει το ποσοστό της μάζας ενός πυρήνα υδρογόνου η οποία μετατρέπεται σε ενέργεια κατά την παραγωγή πλίου μέσω σύντηξης υδρογόνου. Η τιμή αυτού του αριθμού στο Σύμπαν μας είναι 0,007 —φαίνεται ότι πρέπει οπωσδήποτε να προσεγγίζει πολύ τη συγκεκριμένη τιμή προκειμένου να καθίσταται δυνατή οποιαδήποτε χημεία (η οποία αποτελεί προϋπόθεση της ζωής). Η γνωστή μας χημεία συνίσταται στο συνδυασμό και ανασυνδυασμό των περίπου ενενήντα στοιχείων του περιοδικού πίνακα που απαντούν στη Φύση. Το υδρογόνο είναι το απλούστερο και πιο κοινό στοιχείο. Σε τελική ανάλυση, όλα τα άλλα χημικά στοιχεία στο Σύμπαν σχηματίζονται από το υδρογόνο μέσω πυρηνικής σύντηξης. Η πυρηνική σύντηξη είναι μια δύσκολη διαδικασία, η οποία εκτυλίσσεται στις εξαιρετικά θερμές συνθήκες στο εσωτερικό των άστρων (και στις βόμβες υδρογόνου). Τα σχετικώς μικρά άστρα, όπως ο Ήλιος μας, μπορούν να παρασκευάσουν μόνο ελαφρά στοιχεία —όπως ήλιο, το δεύτερο ελαφρότερο στοιχείο στον περιοδικό πίνακα μετά το υδρογόνο. Απαιτούνται μεγαλύτερα και θερμότερα άστρα για την ανάπτυξη των υψηλών θερμοκρασιών που είναι αναγκαίες για την παρασκευή βαρύτερων στοιχείων, μέσα σε μια χιονοστιβάδα αντιδράσεων πυρηνικής σύντηξης· τις σχετικές λεπτομέρειες είχαν επεξεργαστεί ο Fred Hoyle και δύο συνάδελφοί του (επίτευγμα για το οποίο, κατά μυστηριώδη τρόπο, δεν απονεμήθηκε το βραβείο Νόμπελ και στον Hoyle αλλά μόνο στους άλλους δύο). Αυτά τα μεγάλα άστρα μπορούν να εκραγούν ως υπερκαινοφανείς αστέρες (σουπερνόβα), σκορπίζοντας τα υλικά τους —συμπεριλαμβανομένων των στοιχείων του περιοδικού πίνακα— σε νέφη σκόνης. Τα νέφη σκόνης τελικά συμπυκνώνονται σχηματίζοντας νέα άστρα και πλανήτες, όπως ο δικός μας. Για αυτό το λόγο, η Γη διαθέτει άφθονα στοιχεία εκτός από το πανταχού παρόν υδρογόνο: στοιχεία χωρίς τα οποία η χημεία —και η ζωή— θα ήταν αδύνατη.

Πρέπει να δώσουμε ιδιαίτερη προσοχή στο γεγονός ότι η τιμή της ισχυρής πυρηνικής δύναμης συνιστά κρίσιμο παράγοντα προκειμένου να προσδιοριστεί μέχρι ποιο σημείο μέσα στον περιοδικό πίνακα μπορεί να φτάσει η χιονοστιβάδα της πυρηνικής σύντηξης. Αν η ισχυρή πυρηνική δύναμη ήταν πολύ μικρή, έστω 0,006 αντί για 0,007, το Σύμπαν δεν θα περιείχε τίποτε άλλο εκτός από υδρογόνο, και δεν θα προέκυπτε καμία ενδιαφέρουσα χημεία. Εάν πάλι ήταν πολύ μεγάλη, έστω 0,008, όλο το υδρογόνο θα είχε παραγάγει μέσω σύντηξης βαρύτερα στοιχεία. Εντούτοις, μια χημεία χωρίς υδρογόνο δεν θα μπορούσε να παραγάγει τη ζωή που ξέρουμε, διότι

καταρχάς δεν θα υπήρχε νερό. Η τιμή λοιπόν του ϵ —το 0,007— έχει ρυθμιστεί με εξαιρετική ακρίβεια ώστε να επιτρέπει την παραγωγή όλων εκείνων των χημικών στοιχείων που απαιτούνται για μια ενδιαφέρουσα και ζωογόνο χημεία.

Δεν θα ασχοληθώ με τους υπόλοιπους από τους έξι αριθμούς του Rees, αφού το συμπέρασμα είναι το ίδιο: στον καθένα αντιστοιχεί μια αυστηρά καθορισμένη περιοχή τιμών, έξω από την οποία η ζωή δεν θα ήταν δυνατή. Τι πρέπει να πούμε για αυτό; Και πάλι, έχουμε αφενός την απάντηση του θεϊστή και αφετέρου την απάντηση βάσει της ανθρωπικής αρχής. Ο θεϊστής ισχυρίζεται ότι ο Θεός, όταν δημιουργούσε το Σύμπαν, ρύθμισε τις θεμελιώδεις σταθερές έτσι ώστε η καθεμιά να ευνοεί την εμφάνιση ζωής —σαν να είχε μπροστά Του έξι κουμπιά που τα γύριζε προσεκτικά. Όπως πάντα, η απάντηση του θεϊστή είναι κάθε άλλο παρά ικανοποιητική, διότι αφήνει ανεξήγητη την ύπαρξη του Θεού. Ένας Θεός ικανός να δώσει αυτές τις τιμές στους έξι αριθμούς πρέπει να είναι τουλάχιστον εξίσου απίθανος όσο και ο ίδιος ο συνδυασμός που προκύπτει με τη λεπτή ρύθμιση των αριθμών· οντως είναι πολύ απίθανος —και αυτό βεβαίως συνιστά τη βάση όλης της συζήτησής μας. Έπεται ότι η απάντηση του θεϊστή δεν συμβάλλει καθόλου στη λύση του προβλήματός μας. Δεν έχω άλλη επιλογή από το να την απορρίψω, ενώ ταυτόχρονα απορώ με το πλήθος των ανθρώπων που αδυνατούν να δουν το πρόβλημα και δείχνουν ικανοποιημένοι με το επιχείρημα του «θεϊκού χειριστή κουμπιών».

Ίσως η ψυχολογική αιτία αυτής της εκπληκτικής τύφλωσης να σχετίζεται με το γεγονός ότι πολλοί άνθρωποι δεν έχουν επίγνωση, όπως έχουν οι βιολόγοι, της φυσικής επιλογής και της ικανότητάς της να δαμάζει το απίθανο. Ο J. Anderson Thomson, ως εξελικτικός ψυχίατρος, μου υποδεικνύει έναν επιπλέον λόγο: την τάση όλων μας προς την προσωποποίηση άψυχων αντικειμένων ως ενεργών παραγόντων. Όπως λέει, έχουμε μάλλον την τάση να εκλαμβάνουμε μια σκιά ως διαρρήκτη παρά ένα διαρρήκτη ως σκιά. Μια λανθασμένη θετική απόκριση μπορεί να είναι απλώς σπατάλη χρόνου. Μια λανθασμένη αρνητική απόκριση μπορεί να είναι μοιραία. Σε κάποια επιστολή του, διατύπωσε τη σκέψη ότι, στο προγονικό μας παρελθόν, η μεγαλύτερη πρόκληση από το περιβάλλον μας προερχόταν από τις μεταξύ μας σχέσεις. «Αυτό μας κληροδότησε την αυθαίρετη παραδοχή, και συχνά το φόβο, της ανθρώπινης πρόθεσης. Δυσκολευόμαστε πολύ να αναγνωρίσουμε οτιδήποτε άλλο εκτός από ανθρώπινες αιτιακές σχέσεις». Αυτό το γενικεύσαμε, εντελώς φυσικά, σε θεία πρόθεση. Θα επανέλθω στη γοητεία των «ενεργών παραγόντων» στο Κεφάλαιο 5.

Οι βιολόγοι έχουν αυξημένη επίγνωση της δυνατότητας της φυσικής επιλογής να εξηγήει την ανάδυση απίθανων γεγονότων· συνεπώς, μάλλον

δεν τους ικανοποιεί οποιαδήποτε θεωρία αποφεύγει εντελώς το πρόβλημα της απιθανότητας. Και η θειστική απάντηση στο αίνιγμα της απιθανότητας αποτελεί αποκάλυπτη υπεκφυγή. Συνιστά κάτι περισσότερο από επαναδιατύπωση του προβλήματος: είναι η τραγελαφική διόγκωσή του. Ας στραφούμε, λοιπόν, στην εναλλακτική λύση της ανθρωπικής αρχής. Σύμφωνα με την ανθρωπική απάντηση, στην πλέον γενική μορφή της, μπορούμε να συζητάμε το ζήτημα μόνο σε εκείνο το είδος σύμπαντος το οποίο υπήρξε ικανό να μας παραγάγει. Η ύπαρξή μας, επομένως, ορίζει ότι οι θεμελιώδεις φυσικές σταθερές έπρεπε να εμπίπτουν στις αντίστοιχες ευνοϊκές για τη ζωή «ζώνες της Χρυσομαλλούσας». Διάφοροι φυσικοί ασπάζονται διαφορετικούς τύπους ανθρωπικών λύσεων στο αίνιγμα της ύπαρξής μας.

Κάποιοι περισσότερο «προσγειωμένοι» φυσικοί διατείνονται ότι, καταρχάς, τα έξι «κουμπιά» δεν θα μπορούσαν ποτέ να γυρίζουν ελεύθερα. Όταν τελικά φτάσουμε στην πολυπόθητη Θεωρία των Πάντων, θα δούμε ότι οι έξι καίριοι αριθμοί αλληλεξαρτώνται ή εξαρτώνται από κάτι άλλο, άγνωστο προς το παρόν, με τρόπους που σήμερα δεν μπορούμε να φανταστούμε. Θα προκύψει ίσως ότι οι εν λόγω αριθμοί είναι περισσότερο ελεύθεροι να μεταβάλλονται απ' ό,τι ο λόγος της περιφέρειας του κύκλου προς τη διάμετρό του. Θα προκύψει ότι ο τρόπος ύπαρξης του Σύμπαντος είναι μοναδικός. Όχι μόνο δεν χρειάζεται να υπάρχει ένας Θεός για να στρέφει τα έξι κουμπιά, αλλά δεν υπάρχουν καν τέτοια κουμπιά.

Άλλοι φυσικοί (πιθανότατα και ο ίδιος ο Martin Rees) δεν μένουν ικανοποιημένοι με αυτό, και νομίζω ότι συμφωνώ μαζί τους. Πράγματι, είναι πολύ πιθανό να υπάρχει μόνο ένας δυνατός τρόπος ύπαρξης του Σύμπαντος. Γιατί όμως αυτός ο μοναδικός τρόπος έπρεπε να συνιστά ένα τέτοιο πλαίσιο για την εξέλιξή μας τελικά; Γιατί να είναι εκείνο το είδος σύμπαντος που σχεδόν φαίνεται ότι —κατά την έκφραση του θεωρητικού φυσικού Freeman Dyson— «πρέπει να γνώριζε ότι θα ερχόμασταν εμείς»; Ο φιλόσοφος John Leslie χρησιμοποιεί την αναλογία ενός καταδικασμένου σε θάνατο διά τυφεκισμού: Είναι πιθανό να αστοχήσουν και οι δέκα άντρες του εκτελεστικού αποσπάσματος. Εκ των υστέρων, ο επιζήσας, αναλογιζόμενος την καλή του τύχη, μπορεί να πει καρούμενα: «Λοιπόν, αστόχησαν όλοι, αλλιώς δεν θα βρισκόμουν εδώ να το σκέπτομαι». Δικαιολογημένα, ωστόσο, θα μπορούσε να αναρωτηθεί γιατί αστόχησαν όλοι, και να παίξει με την υπόθεση ότι είχαν δωροδοκηθεί ή ότι ήταν μεθυσμένοι.

Αυτή η αντίρρηση μπορεί να αντιμετωπιστεί με την πρόταση —την οποία υποστηρίζει ο ίδιος ο Martin Rees— ότι υπάρχουν πολλά σύμπαντα, τα οποία, όπως οι φυσαλίδες του αφρού, συγκροτούν ένα «πολυσύμπαν» (multiverse) ή «μεγασύμπαν» (megaverse), όπως προτιμά να το ονομάζει ο

Leonard Susskind.* Οι νόμοι και οι σταθερές καθενός από τα σύμπαντα, όπως το δικό μας παρατηρήσιμο Σύμπαν, είναι παράγωγοι νόμοι. Το πολυσύμπαν συνολικά διαθέτει πολλά εναλλακτικά σύνολα παράγωγων νόμων. Η ανθρωπική αρχή παρεμβαίνει για να εξηγήσει ότι πρέπει να βρισκόμαστε σε ένα από εκείνα τα σύμπαντα (μια μειονότητα πιθανώς) των οποίων οι νόμοι συνέβη να ευνοούν τελικά την εξέλιξή μας και άρα το γεγονός ότι αναλογιζόμαστε το πρόβλημα.

Μια πολύ ενδιαφέρουσα εκδοχή της θεωρίας του πολυσύμπαντος προκύπτει από σκέψεις σχετικά με την τελική μοίρα του Σύμπαντός μας. Εξαρτώμενο από τις τιμές αριθμών όπως οι έξι σταθερές του Martin Rees, το Σύμπαν μας ίσως προορίζεται να διαστέλλεται επ' αόριστον ή μπορεί να σταθεροποιηθεί σε μια κατάσταση ισορροπίας ή η διαστολή πιθανόν να αντιστραφεί σε συστολή, με αποκορύφωμα την επονομαζόμενη «Μεγάλη Σύνθλιψη». Σύμφωνα με κάποια μοντέλα Μεγάλης Σύνθλιψης, το Σύμπαν τότε θα αρχίσει να διαστέλλεται και πάλι κ.ο.κ., επ' αόριστον σε έναν περιοδικό κύκλο —έστω, 20 δισεκατομμυρίων ετών. Το Καθιερωμένο Μοντέλο του Σύμπαντός μας λέει ότι ο ίδιος ο χρόνος, μαζί και ο χώρος, άρχισε με τη Μεγάλη Έκρηξη, περίπου πριν από 13 δισεκατομμύρια χρόνια. Το μοντέλο των επαναλαμβανόμενων Μεγάλων Συνθλίψεων τροποποιεί αυτή την απόφαση: ο δικός μας χρόνος και χώρος όντως ξεκίνησε κατά τη δική μας Μεγάλη Έκρηξη, αλλά αυτή δεν ήταν παρά η τελευταία μιας μακράς σειράς Μεγάλων Εκρήξεων, η καθεμιά εκ των οποίων προκλήθηκε από τη Μεγάλη Σύνθλιψη στην οποία κατέληξε το προηγούμενο σύμπαν της σειράς. Κανείς δεν κατανοεί τι ακριβώς συμβαίνει σε χωροχρονικές ανωμαλίες όπως η Μεγάλη Έκρηξη, οπότε δεν αποκλείεται οι νόμοι και οι σταθερές να επαναπροσδιορίζονται κάθε φορά σε νέες τιμές. Εάν διαρκώς λαμβάνουν χώρα τέτοιοι επαναλαμβανόμενοι κύκλοι έκρηξης-διαστολής-συστολής-σύνθλιψης, τότε θα έχουμε μάλλον μια σειραϊκή και όχι παράλληλη εκδοχή του πολυσύμπαντος. Για άλλη μία φορά, η ανθρωπική αρχή εκτελεί το εξηγητικό της καθήκον: Από όλα τα σύμπαντα της σειράς, μόνο σε μια μειονότητα «τα κουμπιά επιλογής» είναι ρυθμισμένα σε βιογενετικές συνθήκες. Και, φυσικά, το παρόν Σύμπαν πρέπει να ανήκει σε αυτή τη μειονότητα, διότι βρισκόμαστε μέσα του. Όπως προκύπτει, η σειραϊκή τούτη εκδοχή του πολυσύμπαντος πρέπει να θεωρηθεί σήμερα λιγότερο πιθανή απ' ό,τι

* Ο Susskind (2006) συνηγορεί με θαυμάσιο τρόπο υπέρ της ανθρωπικής αρχής στο μεγασύμπαν. Λέει ότι οι περισσότεροι φυσικοί μισούν αυτή την ιδέα. Δεν μπορώ να καταλάβω γιατί. Προσωπικά τη θεωρώ όμορφη —ίσως επειδή η συνείδησή μου έχει αφυπνιστεί από τον Δαρβίνο.

άλλοτε, διότι πρόσφατες ενδείξεις αρχίζουν να μας απομακρύνουν από το μοντέλο της Μεγάλης Σύνθλιψης. Τώρα πλέον φαίνεται ότι το Σύμπαν μας είναι προορισμένο να διαστέλλεται για πάντα.

Ένας άλλος θεωρητικός φυσικός, ο Lee Smolin, έχει αναπτύξει μια ελκυστικά δαρβινική παραλλαγή της θεωρίας του πολυσύμπαντος, η οποία περιλαμβάνει τόσο σειραϊκά όσο και παράλληλα στοιχεία. Η ιδέα του Smolin, η οποία εκτίθεται στο βιβλίο του *The Life of the Cosmos* (Η ζωή του Κόσμου), στηρίζεται στη θεωρία ότι θυγατρικά σύμπαντα γεννιούνται από μητρικά σύμπαντα, όχι σε μια καθολική Μεγάλη Σύνθλιψη αλλά πιο τοπικά, σε μαύρες τρύπες. Ο Smolin εδώ προσθέτει μια μορφή κληρονομικότητας: οι θεμελιώδεις σταθερές ενός θυγατρικού σύμπαντος αποτελούν ελαφρώς «μεταλλαγμένες» παραλλαγές των σταθερών του γεννήτορά του. Η κληρονομικότητα συνιστά ουσιώδες συστατικό της δαρβινικής φυσικής επιλογής, και ομοίως η υπόλοιπη θεωρία του Smolin προκύπτει φυσιολογικά: Όσα σύμπαντα διαθέτουν ό,τι χρειάζεται προκειμένου να «επιβιώσουν» και να «αναπαραχθούν» κυριαρχούν τελικά στο πολυσύμπαν. «ό,τι χρειάζεται» σημαίνει, μεταξύ άλλων, αρκετά μεγάλη διάρκεια ζωής ώστε να «αναπαραχθούν». Εφόσον η πράξη της αναπαραγωγής λαμβάνει χώρα σε μαύρες τρύπες, τα επιτυχημένα σύμπαντα πρέπει να διαθέτουν ό,τι χρειάζεται για να παράγουν μαύρες τρύπες. Η ικανότητα αυτή συνεπάγεται διάφορες άλλες ιδιότητες. Για παράδειγμα, η τάση της ύλης να συμπυκνώνεται και να σχηματίζει νέφη και κατόπιν άστρα αποτελεί προϋπόθεση για τη δημιουργία μαύρων τρυπών. Τα άστρα επίσης, όπως είδαμε, προμηνύουν την ανάπτυξη ενδιαφέρουσας χημείας, άρα και ζωής. Έτσι, προτείνει ο Smolin, υπήρξε μια δαρβινική φυσική επιλογή συμπάντων στο πολυσύμπαν, η οποία ευνόησε άμεσα την ικανότητα γέννησης μαύρων τρυπών και έμμεσα την παραγωγή ζωής. Δεν ασπάζονται όλοι οι φυσικοί με ενθουσιασμό την ιδέα του Smolin, μολονότι ο νομπελίστας φυσικός Murray Gell-Mann φέρεται να δήλωσε: «Ο Smolin; Είναι εκείνος ο νεαρός με τις τρελές ιδέες; Τως δεν έχει άδικο».⁷⁰ Ένας κακεντρεχής βιολόγος ίσως αναρωτηθεί μίπως κάποιοι φυσικοί έχουν ανάγκη από δαρβινική αφύπνιση της συνείδησής τους.

Νιώθει κανείς τον πειρασμό να σκεφθεί (και πολλοί έχουν υποκύψει σε αυτόν) ότι το αίτημα μιας πληθώρας συμπάντων αποτελεί σπάταλη και ανεπίτρεπτη πολυτέλεια. Σύμφωνα με το σχετικό επιχείρημα, εάν μπορούμε να διανοηθούμε κάτι τόσο αλλόκοτο όσο ένα πολυσύμπαν, τότε θα μπορούσαμε κάλλιστα να κάνουμε άλλο ένα βήμα στο συλλογισμό μας και να αποδεχθούμε έναν Θεό. Μίπως και οι δύο υποθέσεις είναι εξίσου εξωφρενικές και *ad hoc* —και εξίσου μη ικανοποιητικές; Όσοι σκέπτονται έτσι δεν έχουν επίγνωση των μαθημάτων της φυσικής επιλογής. Η κρίσιμη διαφορά μεταξύ της πράγματι αλλόκοτης υπόθεσης του Θεού και της φαινομενικά

αλλόκοτης υπόθεσης του πολυσύμπαντος συνιστά διαφορά στατιστικής απιθανότητας. Το πολυσύμπαν, με ό,τι αλλόκοτο συνεπάγεται, είναι απλό. Ο Θεός, ή οποιοσδήποτε νοίμων ενεργός παράγοντας με την ικανότητα να λαμβάνει αποφάσεις και να υπολογίζει, πρέπει να είναι εξαιρετικά απίθανος με την ίδια ακριβώς στατιστική έννοια που είναι και οι οντότητες τις οποίες υποτίθεται ότι εξηγεί. Το πολυσύμπαν ίσως φαίνεται εξωφρενικό ως προς το τεράστιο πλήθος συμπάντων. Εάν όμως το καθένα από αυτά τα σύμπαντα είναι απλό όσον αφορά τους θεμελιώδεις νόμους του, τότε δεν υποθέτουμε τίποτε εξαιρετικά απίθανο. Το ακριβώς αντίθετο πρέπει να ληχθεί για κάθε είδος διάνοιας.

Ως γνωστόν, μερικοί φυσικοί είναι θρήσκοι (ανέφερα ήδη δύο Βρετανούς, τον Russel Stannard και τον αιδεσιμότατο John Polkinghorne). Αυτοί λοιπόν, βασιζόμενοι εύλογα στο πόσο απίθανο είναι να έχουν συντονιστεί όλες οι φυσικές σταθερές στις λίγο-πολύ στενές «ζώνες της Χρυσομαλλούσας», προβάλλουν την άποψη ότι πρέπει να υπάρχει μια κοσμική διάνοια η οποία πέτυχε το συντονισμό σκόπιμα. Έχω ήδη απορρίψει αυτού του είδους τις προτάσεις, διότι θέτουν μεγαλύτερα προβλήματα απ' όσα λύνουν. Αλλά τι απαντούν οι θεϊστές; Πώς αντιμετωπίζουν το επείρημα ότι ένας Θεός ικανός να σχεδιάσει ένα σύμπαν, προσεκτικά και προνοητικά συντονισμένο ώστε να οδηγήσει στη δική μας εξέλιξη, πρέπει να αποτελεί εξαιρετικά πολύπλοκη και απίθανη οντότητα η οποία χρίζει μεγαλύτερης εξήγησης απ' όση υποτίθεται ότι προσφέρει;

Ο θεολόγος Richard Swinburne, όπως θα περιμέναμε, νομίζει ότι διαθέτει μια απάντηση σε αυτό το πρόβλημα και την εκθέτει στο βιβλίο του *Is There a God?*. Καταρχάς, δείχνει τις καλές του προθέσεις καταδεικνύοντας πειστικά γιατί πρέπει πάντα να προτιμάμε την απλούστερη υπόθεση η οποία ταιριάζει στα γεγονότα. Η επιστήμη εξηγεί πολύπλοκα πράγματα με βάση τις αλληλεπιδράσεις απλούστερων πραγμάτων —σε τελική ανάλυση, τις αλληλεπιδράσεις στοιχειωδών σωματιδίων. Εγώ (και, τολμώ να πω, εσείς) θεωρώ γοητευτικά απλή την ιδέα ότι τα πάντα συγκροτούνται από στοιχειώδη σωματίδια, τα οποία —μολονότι πολυάριθμα— κατατάσσονται σε ένα μικρό, πεπερασμένο σύνολο τύπων σωματιδίου. Αν το αντιμετωπίζουμε αυτό με σκεπτικισμό, ίσως οφείλεται ακριβώς στο ότι θεωρούμε τη συγκεκριμένη ιδέα υπερβολικά απλή. Αλλά για τον Swinburne δεν είναι καθόλου απλή· το εντελώς αντίθετο.

Δεδομένου ότι ο αριθμός σωματιδίων κάθε τύπου, λόγου χάριν των ηλεκτρονίων, είναι μεγάλος, ο Swinburne θεωρεί ότι δεν αποτελεί σύμπτωση το γεγονός ότι τόσο πολλά σωματίδια έχουν τις ίδιες ιδιότητες. Για ένα ηλεκτρόνιο, θα μπορούσε να το κωνέψει. Αλλά να υπάρχουν δισεκατομμύρια και δισεκατομμύρια ηλεκτρονίων όλα με τις ίδιες ιδιότητες; Ε, αυτό τού

φαίνεται απίστευτο. Κατά τη γνώμη του, θα ήταν απλούστερο και πιο φυσιολογικό —η δε απαίτηση για εξήγηση θα ήταν μικρότερη— εάν όλα τα ηλεκτρόνια διέφεραν μεταξύ τους. Ακόμη χειρότερα, κανονικά κανένα ηλεκτρόνιο δεν θα έπρεπε να διατηρεί τις ιδιότητές του πάνω από μία στιγμή κάθε φορά· όλα θα έπρεπε να αλλάζουν ιδιότροπα, άτακτα και φευγαλέα από τη μία στιγμή στην άλλη. Αυτή είναι η άποψη του Swinburne για την απλή, φυσιολογική κατάσταση των πραγμάτων. Καθετί περισσότερο ομοιόμορφο (εκείνο που εσείς ή εγώ θα χαρακτηρίζαμε απλούστερο) απαιτεί ειδική εξήγηση. «Ακριβώς επειδή τα ηλεκτρόνια και τα κομμάτια χαλκού και όλα τα άλλα υλικά αντικείμενα έχουν στον 20ό αιώνα τις ίδιες ιδιότητες που είχαν και στον 19ο, τα πράγματα τώρα είναι όπως είναι».

Εδώ υπεισέρχεται ο Θεός. Σώζει την κατάσταση διατηρώντας σκόπιμα και συνεχώς τις ιδιότητες όλων εκείνων των δισεκατομμυρίων ηλεκτρονίων και κομματιών χαλκού, και εξουδετερώνοντας την κατά τα άλλα εγγενή τάση τους να αλλάζουν απότομα και αλλοπρόσαλλα. Νά λοιπόν γιατί όταν έχετε δει ένα ηλεκτρόνιο είναι σαν να τα έχετε δει όλα· νά γιατί τα επιμέρους κομμάτια χαλκού συμπεριφέρονται όλα σαν κομμάτια χαλκού· νά γιατί κάθε ηλεκτρόνιο και κάθε κομμάτι χαλκού παραμένει अपαράλλακτο από το ένα μικροδευτερόλεπτο στο άλλο, και από τον έναν αιώνα στον άλλο. Όλα αυτά συμβαίνουν διότι ο Θεός κρατά σταθερά το δάκτυλό του πάνω στο κάθε σωματίδιο, περιορίζοντας τις απερίσκεπτες υπερβολές του και υποχρεώνοντάς το να συμβαδίζει με τα όμοιά του, έτσι ώστε όλα να παραμένουν ίδια.

Πώς τολμά όμως ο Swinburne να χαρακτηρίζει *απλή* μια τέτοια υπόθεση, για έναν Θεό ο οποίος κρατά αμέτρητα δάκτυλα πάνω σε «δύστροπα» ηλεκτρόνια; Φυσικά, κάθε άλλο παρά απλή είναι. Ο Swinburne απάρεσκα συνεχίζει το τέχνασμά του με εκπληκτικό διανοητικό θράσος. Βεβαιώνει, χωρίς καμία αιτιολόγηση, ότι ο Θεός είναι μόνο μία *μοναδική* υπόσταση. Τι θαυμαστή οικονομία εξηγητικών αιτίων, σε σύγκριση με όλον εκείνον τον υπέρογκο αριθμό ανεξάρτητων ηλεκτρονίων που τυχαίνει να είναι όλα ίδια!

Ο θεϊσμός υποστηρίζει ότι η αιτία για την ύπαρξη —και τη διατήρηση σε ύπαρξη— κάθε υπαρκτού αντικειμένου είναι μία μόνο υπόσταση, ο Θεός. Υποστηρίζει επίσης ότι κάθε ιδιότητα οποιασδήποτε ουσίας οφείλεται στο γεγονός ότι ο Θεός την προκαλεί ή επιτρέπει την ύπαρξή της. Η αποδοχή λίγων αιτιών αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό απλής εξήγησης. Από αυτή την άποψη, δεν μπορεί να υπάρχει απλούστερη εξήγηση από εκείνη που υποθέτει μία μόνο αιτία. Ο θεϊσμός είναι απλούστερος από τον πολυθεϊσμό. Και ο θεϊσμός δέχεται ως μοναδική

αιτία ένα πρόσωπο [με] άπειρη δύναμη (ο Θεός μπορεί να κάνει οτιδήποτε είναι λογικά δυνατόν), άπειρη γνώση (ο Θεός γνωρίζει καθετί που είναι λογικά δυνατόν να γνωσθεί) και άπειρη ελευθερία.

Ο Swinburne παραδέχεται γενναϊόψυχα ότι ο Θεός δεν μπορεί να επιτελέσει κατορθώματα τα οποία είναι λογικώς αδύνατα, και αισθανόμαστε ευγνώμονες για τη χάρη που μας κάνει. Έχοντας πει και αυτό, δεν υπάρχει πλέον όριο στους εξηγητικούς σκοπούς τους οποίους εξυπηρετεί η άπειρη δύναμη του Θεού. Δυσκολεύεται η επιστήμη να εξηγήσει το X; Κανένα πρόβλημα. Μην ασχολείστε πλέον με το X. Η άπειρη δύναμη του Θεού προσφέρεται άκοπα να το εξηγήσει (μαζί με όλα τα άλλα), και αποτελεί την υπέρτατη απλή εξήγηση διότι, στο κάτω κάτω, υπάρχει μόνο ένας Θεός. Τι θα μπορούσε να είναι απλούστερο;

Στην πραγματικότητα, τα πάντα. Ένας Θεός ικανός να παρακολουθεί και να ελέγχει διαρκώς την ατομική κατάσταση κάθε σωματιδίου στο Σύμπαν δεν μπορεί να είναι απλός. Η ύπαρξή Του αυτή καθαυτήν χρειάζεται μια εξήγηση-μαμούθ. Ακόμη χειρότερα (από την άποψη της αιτιότητας), άλλες πτυχές της γιγαντιαίας συνειδήσης του Θεού απασχολούνται ταυτόχρονα με τα έργα, τα αισθήματα και τις προσευχές κάθε ανθρώπινου όντος —και κάθε νοήμονος εξωγήινου που ίσως υπάρχει σε άλλους πλανήτες του δικού μας και άλλων 100 δισεκατομμυρίων γαλαξιών. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Swinburne, πρέπει να αποφασίζει διαρκώς να μην επεμβαίνει θαυματουργά για να μας σώσει όταν πάσχουμε από καρκίνο. Κάτι τέτοιο δεν θα το έκανε ποτέ, διότι «εάν ο Θεός απαντούσε στις περισσότερες προσευχές για να θεραπευτεί ένας συγγενής μας από καρκίνο, τότε ο καρκίνος δεν θα συνιστούσε πρόβλημα προς επίλυση για τους ανθρώπους». Και τότε πώς θα περνούσαμε το χρόνο μας;

Δεν προχωρούν όλοι οι θεολόγοι τόσο όσο ο Swinburne. Εντούτοις, ο ισχυρισμός ότι η Υπόθεση για την Ύπαρξη του Θεού είναι απλή απαντά και σε άλλα σύγχρονα θεολογικά κείμενα. Στο βιβλίο του *God, Chance and Necessity* (Θεός, τύχη και αναγκαιότητα), το οποίο δημοσιεύτηκε το 1996, ο Keith Ward —καθηγητής τότε στην υπό βασιλική αιγίδα έδρα θεολογίας στην Οξφόρδη— ήταν πολύ σαφής σχετικά με αυτό το ζήτημα:

Στην πραγματικότητα, ο θεϊστής θα ισχυριστεί ότι ο Θεός είναι μια πολύ κομψή, λιτή και γόνιμη εξήγηση για την ύπαρξη του Σύμπαντος. Είναι λιτή διότι αποδίδει την ύπαρξη και τη φύση όλων απολύτως των πραγμάτων στο Σύμπαν σε ένα μόνο ον, σε μία τελική αιτία, η οποία καθορίζει το λόγο για την ύπαρξη των πάντων, συμπεριλαμβανομένου του εαυτού της. Είναι κομψή διότι όλη η φύση του Θεού και η ύπαρξη

του Σύμπαντος μπορεί να εξηγηθούν κατά τρόπο κατανοητό από μία κρίσιμη ιδέα —την ιδέα του τελειότατου δυνατού όντος.

Όπως ο Swinburne, έτσι και ο Ward παρανοεί τη σημασία της εξήγησης και επίσης φαίνεται ότι δεν κατανοεί τι σημαίνει να χαρακτηρίζουμε κάτι ως απλό. Δεν καταλαβαίνω εάν ο Ward θεωρεί όντως απλό τον Θεό ή εάν το παραπάνω απόσπασμα εκπροσωπούσε μια προσωρινή άσκηση «κάρην του επιχειρήματος». Ο ser John Polkinghorne, στο βιβλίο του *Science and Christian Belief* (Επιστήμη και χριστιανική πίστη), παραθέτει την παλαιότερη κριτική τού Ward για την άποψη του Θωμά Ακινάτη: «Το βασικό της σφάλμα συνίσταται στο ότι υποθέτει πως ο Θεός είναι λογικά απλός —απλός όχι μόνο με την έννοια ότι η ύπαρξή Του είναι αδιαίρετη, αλλά με την κατά πολύ ισχυρότερη έννοια πως ό,τι αληθεύει για κάθε μέρος του Θεού αληθεύει επίσης για το όλον. Είναι εντελώς λογικό, ωστόσο, να υποθέσουμε ότι ο Θεός, αν και αδιαίρετος, είναι εσωτερικά πολύπλοκος». Ο Ward έχει δίκιο εδώ. Πράγματι, ο βιολόγος Julian Huxley, το 1912, όρισε την πολυπλοκότητα βάσει της «ετερογένειας των μερών», εννοώντας ένα ιδιαίτερο είδος λειτουργικής αδιαιρετότητας.⁷¹

Ο Ward σε άλλα σημεία προσφέρει ενδείξεις της δυσκολίας που αντιμετωπίζει ο θεολογικός νους στην προσπάθειά του να συλλάβει την προέλευση της πολυπλοκότητας της ζωής. Παραθέτει έναν άλλο θεολόγο-επιστήμονα, το βιοχημικό Arthur Peacocke (το τρίτο μέλος της τριάδας των βρετανών θρησκειών επιστημόνων), ο οποίος δέχεται την ύπαρξη μιας «ροπής προς αυξανόμενη πολυπλοκότητα» μέσα στην έμβια ύλη. Ο Ward χαρακτηρίζει την εν λόγω ροπή ως «εγγενή στάθμιση της εξελικτικής αλλαγής που ευνοεί την πολυπλοκότητα». Στη συνέχεια προτείνει ότι μια τέτοια προδιάθεση «ίσως είναι κάποια στάθμιση της διαδικασίας μεταλλάξεων, προκειμένου να εξασφαλιστεί η εμφάνιση περισσότερο πολύπλοκων μεταλλάξεων». Ο Ward το αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό, όπως αρμόζει άλλωστε. Η εξελικτική ώθηση προς την πολυπλοκότητα δεν προέρχεται, τουλάχιστον σε εκείνες τις γενεαλογικές γραμμές στις οποίες παρατηρείται, από κάποια εγγενή ροπή για αυξανόμενη πολυπλοκότητα ούτε από προδιατεθειμένες μεταλλάξεις. Προέρχεται από τη φυσική επιλογή: τη διαδικασία η οποία, εξ όσων γνωρίζουμε, είναι η μόνη που μπορεί να παράγει πολυπλοκότητα από την απλότητα. Η θεωρία της φυσικής επιλογής είναι πραγματικά απλή —το ίδιο και η αρχή από την οποία ξεκινά. Από την άλλη, εξηγεί κάτι ανεπίπρωτα πολύπλοκο —περισσότερο πολύπλοκο απ' οτιδήποτε μπορούμε να φανταστούμε, εκτός από έναν Θεό ικανό να το σχεδιάσει.

Ένα ιντερλούδιο στο Καίμπριτζ

Σε ένα πρόσφατο συνέδριο στο Καίμπριτζ με θέμα την επιστήμη και τη θρησκεία —όπου προέβала το επιχείρημα το οποίο ονομάζω εδώ «επιχείρημα του Έσχατου Μπόινγκ 747»—, βίωσα μια «τονωτική» αποτυχία, ούτως ειπείν, της προσπάθειας να επιτευχθεί ομόνοια σχετικά με το ζήτημα της απλότητας του Θεού. Η εμπειρία υπήρξε όντως αποκαλυπτική, και θα ήθελα να τη μοιραστώ μαζί σας.

Καταρχάς, πρέπει να εξομολογηθώ (αυτή είναι πιθανόν η σωστή λέξη) ότι χορηγός του συνεδρίου ήταν το Ίδρυμα Templeton. Το ακροατήριο αποτελούσαν λίγοι επίλεκτοι βρετανοί και αμερικανοί δημοσιογράφοι που ασχολούνταν με επιστημονικά θέματα. Εγώ ήμουν ο μόνος άθεος μεταξύ δεκαοκτώ προσκεκλημένων ομιλητών. Ένας από τους δημοσιογράφους, ο John Horgan, ανέφερε στο ρεπορτάζ του ότι όλοι τους είχαν λάβει το γενναίο ποσό των 15.000 δολαρίων για να συμμετάσχουν στο συνέδριο, συν τα χρήματα για όλα τα έξοδα. Εξεπλάγην όταν το άκουσα. Η μακρά εμπειρία μου από ακαδημαϊκά συνέδρια δεν περιλάμβανε περιπτώσεις όπου το ακροατήριο (σε αντίθεση με τους ομιλητές) πληρωνόταν για να συμμετάσχει. Αν το γνώριζα, θα μου είχαν γεννηθεί αμέσως υποψίες. Μήπως ο Templeton χρησιμοποιούσε τα χρήματά του για να εξαγοράσει τους επιστημονικούς συντάκτες; Ο John Horgan αργότερα αναρωτήθηκε για το ίδιο, και έγραψε ένα άρθρο για τις εμπειρίες που αποκόμισε γενικά από το συνέδριο.⁷² Εκεί αποκάλυψε, προς μεγάλη μου λύπη, ότι η πολυδιαφημιζόμενη συμμετοχή μου ως ομιλητή είχε συμβάλει στο να ξεπεράσει —όπως και άλλοι— τις αμφιβολίες του:

Ο βρετανός βιολόγος Richard Dawkins, η συμμετοχή του οποίου στη συνάντηση συνέβαλε στο να πείσει εμένα και άλλους για την εγκυρότητα της, υπήρξε ο μόνος ομιλητής ο οποίος αποκέρυξε τις θρησκευτικές πεποιθήσεις ως ασύμβατες με την επιστήμη, ανορθολογικές και βλαβερές. Οι άλλοι ομιλητές —τρεις αγνωστικιστές, ένας ιουδαίος, ένας ντειστής και δώδεκα χριστιανοί (ο μουσουλμάνος εισηγητής ματαίωσε την παρουσία του την τελευταία στιγμή)— παρουσίασαν μια προοπτική η οποία έκλινε σαφώς υπέρ της θρησκείας και του χριστιανισμού.

Το άρθρο του Horgan είναι ελκυστικά αμφίρροπο. Παρά τις επιφυλάξεις του, αναφέρει ότι αποκόμισε κάποιες εμπειρίες τις οποίες σαφώς εκτίμησε (καθώς και εγώ, όπως θα γίνει φανερό στη συνέχεια). Έγραψε χαρακτηριστικά:

Οι συζητήσεις μου με τους πιστούς με έκαναν να εκτιμήσω βαθύτερα το λόγο που μερικοί ευφυείς, μορφωμένοι άνθρωποι ασπάζονται τη θρησκεία. Ένας ομιλητής αναφέρθηκε στην εμπειρία της γλωσσολαλίας, και ένας άλλος περιέγραψε τη στενή σχέση του με τον Ιησού. Οι πεποιθήσεις μου δεν άλλαξαν, άλλαξαν όμως κάποιων άλλων. Τουλάχιστον ένας δήλωσε ότι η πίστη του κλονίστηκε ως αποτέλεσμα της ανατομής της θρησκείας από τον Dawkins. Και εάν το Ίδρυμα Templeton μπορεί να προκαλέσει έστω και ένα τόσο μικρό βήμα προς το όραμά μου για έναν κόσμο χωρίς θρησκεία, πόσο κακό μπορεί να είναι;

Το άρθρο τού Horgan επαναδημοσιεύτηκε από τον πράκτορα πνευματικών δικαιωμάτων John Brockman στην ιστοσελίδα του Edge (η οποία συχνά περιγράφεται ως ένα διαδικτυακό επιστημονικό σαλόνι), όπου προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις, συμπεριλαμβανομένης και εκείνης του θεωρητικού φυσικού Freeman Dyson. Απάντησα στον Dyson, παραθέτοντας τα λόγια από την ομιλία του όταν του απονεμήθηκε το βραβείο Templeton. Είτε του άρεσε είτε όχι, αποδεχόμενος το βραβείο Templeton, ο Dyson είχε στείλει ένα ισχυρό μήνυμα στον κόσμο. Θα μπορούσε να εκληφθεί ως προσυπογραφή της θρησκείας από έναν εκ των πλέον διακεκριμένων φυσικών παγκοσμίως:

«Μου αρκεί να ανήκω στο πλήθος των χριστιανών οι οποίοι δεν ενδιαφέρονται πολύ για το τριαδικό δόγμα ή για την ιστορική αλήθεια των Ευαγγελίων».

Μήπως όμως δεν θα έλεγε τούτο ακριβώς κάθε άθεος επιστήμονας εάν ήθελε να ακούγεται ως χριστιανός; Παρέθεσα και άλλα αποσπάσματα από την ομιλία τού Dyson, παρεμβάλλοντας —με σατιρική διάθεση— φανταστικές ερωτήσεις (με πλάγια γράμματα) σε ένα στέλεχος του Ιδρύματος Templeton:

Ω, θέλετε κάτι λίγο πιο βαθύ, επίσης; Τι θα λέγατε για το εξής:

«Δεν κάνω σαφή διάκριση ανάμεσα στο νου και τον Θεό. Θεός είναι εκείνο που γίνεται ο νους όταν υπερβαίνει την κλίμακα της κατανόησής μας».

Αρκούν όσα είπα; Μπορώ τώρα να επιστρέψω στη φυσική μου; Ω, δεν είναι ακόμα αρκετά; Καλά λοιπόν, τι λέτε για αυτό:

«Ακόμη και στη μακάβρια ιστορία του 20ού αιώνα διακρίνω κάποιες εν-

δείξεις προόδου στη θρησκεία. Τα δύο πρόσωπα που εκφράζουν όλα τα δεινά του αιώνα μας, ο Αδόλφος Χίτλερ και ο Ιωσήφ Στάλιν, ήταν αμφότεροι δηλωμένοι άθεοι».*

Μπορώ να φύγω τώρα;

Ο Dyson θα μπορούσε εύκολα να ανασκευάσει το συμπέρασμα από τα παραπάνω αποσπάσματα της ομιλίας του εάν εξηνούσε σαφώς ποιες ενδείξεις στηρίζουν την πίστη στον Θεό, με κάτι περισσότερο από την έννοια του Αϊνστάιν την οποία, όπως εξήγησα στο Κεφάλαιο 1, μπορούμε όλοι να αποδεχθούμε κατά τετριμμένο τρόπο. Αν κατάλαβα σωστά, το ζήτημα που θέτει ο Horgan είναι ότι τα χρήματα του Ιδρύματος Templeton διαφθείρουν την επιστήμη. Είμαι όμως σίγουρος ότι ο Freeman Dyson κάθε άλλο παρά μπορεί να διαφθαρεί. Αλλά η ομιλία του παραμένει ατυχής, αφού φαίνεται ότι συνιστά παράδειγμα για άλλους. Το βραβείο Templeton είναι δύο τάξεις μεγέθους μεγαλύτερο από το δέλεαρ που προσφέρθηκε στους δημοσιογράφους στο Καίμπριτζ —μεγαλύτερο ακόμη και από το βραβείο Νόμπελ. Στο πνεύμα του Φάουστ, ο φιλόσοφος φίλος μου Daniel Dennett μου είπε κάποτε αστειευόμενος: «Richard, αν ποτέ βρεθείς σε δύσκολους καιρούς...».

Για καλό ή για κακό, παρακολούθησα το συνέδριο στο Καίμπριτζ επί δύο ημέρες, δίνοντας τη δική μου ομιλία και συμμετέχοντας στη συζήτηση σε αρκετές άλλες. Προκάλεσα τους θεολόγους να απαντήσουν στο ερώτημα ότι ένας Θεός ικανός να σχεδιάσει ένα σύμπαν, ή οτιδήποτε άλλο, πρέπει να είναι πολύπλοκος και στατιστικά απίθανος. Η ισχυρότερη απάντηση που έλαβα ήταν ότι ήθελα να επιβάλω με ωμό τρόπο την επιστημονική γνωσιοθεωρία σε μια απρόθυμη θεολογία.** Οι θεολόγοι πάντα όριζαν τον Θεό ως απλό. Πώς τολμούσα εγώ, ένας επιστήμονας, να υπαγορεύσω στους θεολόγους ότι ο Θεός τους έπρεπε να είναι πολύπλοκος; Τα επιστημονικά επιχειρήματα, όπως εκείνα τα οποία συνήθιζα να χρησιμοποιώ στον δικό μου τομέα, ήταν ακατάλληλα εφόσον οι θεολόγοι υποστήριζαν σταθερά ότι ο Θεός βρίσκεται πέρα από την επιστήμη.

Δεν σχημάτισα την εντύπωση ότι οι θεολόγοι οι οποίοι αμύνθηκαν με τέτοιες υπεκφυγές υπήρξαν ανέντιμοι με τη θέλησή τους. Νομίζω ότι το έκαναν με κάθε ειλικρίνεια. Εντούτοις, δεν μπορούσα παρά να θυμηθώ το

* Ασχολούμαι με αυτή τη συκοφαντία στο Κεφάλαιο 7.

** Αυτή η κατηγορία θυμίζει τις ΝΟΜΑ, με τους παραφουσκωμένους ισχυρισμούς που με απασχόλησαν στο Κεφάλαιο 2.

σχόλιο του Peter Medawar σχετικά με το βιβλίο *The Phenomenon of Man* (Το φαινόμενο του ανθρώπου) του πατρός Teilhard de Chardin, στην κατά πάσα πιθανότητα περισσότερο αρνητική βιβλιοκριτική όλων των εποχών: «Ο συγγραφέας μπορεί να απαλλαγεί από την κατηγορία της ανεντιμότητας επειδή απλώς, πριν παραπλανήσει άλλους, κατέβαλε μεγάλη προσπάθεια για να παραπλανήσει τον εαυτό του». ⁷³ Οι θεολόγοι που συνάντησα στο Καίμπριτζ αυτοπροσδιορίζονταν ως «γνωσιοθεωρητική ασφαλής ζώνη», όπου δεν μπορούσε να τους αγγίξει η ορθολογική επιχειρηματολογία, διότι είχαν *διακηρύξει αξιωματικά* ότι αυτό δεν ήταν δυνατόν. Ποιος ήμουν εγώ που θα έλεγα ότι το ορθολογικό επιχείρημα αποτελούσε το μόνο αποδεκτό είδος επιχειρηματολογίας; Υπάρχουν και άλλοι τρόποι απόκτησης γνώσης εκτός από τον επιστημονικό, και πρέπει να χρησιμοποιηθεί ένας από αυτούς για να γνωρίσουμε τον Θεό.

Όπως φάνηκε στις συζητήσεις, ο σημαντικότερος από αυτούς τους διαφορετικούς τρόπους γνώσης συνίσταται στην προσωπική, υποκειμενική εμπειρία του Θεού. Αρκετοί συζητητές στο Καίμπριτζ ισχυρίστηκαν ότι ο Θεός τούς μίλησε, μέσα στα κεφάλια τους, τόσο ζωντανά και προσωπικά όσο θα τους μιλούσε ένας άλλος άνθρωπος. Ασχολήθηκα με τις αισθητηριακές πλάνες και τις ψευδαισθήσεις στο Κεφάλαιο 3, αλλά στο συνέδριο του Καίμπριτζ προσέθεσα δύο ακόμα σημεία: Πρώτον, εάν ο Θεός όντως επικοινωνούσε με ανθρώπους, το γεγονός αυτό ασφαλώς και δεν βρισκόταν έξω από τη δικαιοδοσία της επιστήμης. Ο Θεός εφορμά από την εξώκοσμη περιοχή όπου κατοικεί, εισβάλλει στον δικό μας κόσμο όπου τα μηνύματά του συλλαμβάνονται από ανθρώπινους εγκέφαλους —και μας λέτε ότι αυτό το φαινόμενο δεν έχει καμία σχέση με την επιστήμη; Δεύτερον, ένας Θεός ικανός να στέλνει κατανοητά σήματα σε εκατομμύρια ανθρώπους ταυτόχρονα —και να λαμβάνει μηνύματα από όλους αυτούς ταυτόχρονα— κάθε άλλο παρά απλός πρέπει να είναι. Οπόση ευρυζωνικότητα! Ο Θεός δεν διαθέτει μεν εγκέφαλο με νευρώνες ούτε έναν κεντρικό επεξεργαστή από πυρίτιο, αλλά, εάν όντως έχει τις δυνάμεις που Του αποδίδονται, τότε πρέπει να διαθέτει κάτι κατασκευασμένο με πολύ πιο περίπλοκο (και καθόλου τυχαίο) τρόπο απ' ό,τι ο μεγαλύτερος εγκέφαλος ή ο μεγαλύτερος υπολογιστής που γνωρίζουμε.

Επανελημμένα οι θεολόγοι φίλοι μου τόνιζαν ότι πρέπει να υφίσταται κάποιος λόγος που υπάρχει κάτι και όχι το τίποτα. Πρέπει να δεχτούμε την ύπαρξη μιας πρώτης αιτίας των πάντων, και κάλλιστα μπορούμε να της δώσουμε το όνομα Θεός. Ναι, είπα, αλλά πρέπει να είναι απλή· επομένως, μπορούμε να της δώσουμε οποιοδήποτε όνομα αλλά όχι πάντως το «Θεός» (εκτός εάν αφαιρέσουμε από τη συγκεκριμένη λέξη όλο το νοηματικό φορτίο με το οποίο την εννοούν οι περισσότεροι θρήσκοι). Η πρώτη αιτία την

οποία αναζητάμε πρέπει να υπήρξε η απλή βάση ενός αυτοανυψούμενου γερανού ο οποίος τελικά ύψωσε τον Κόσμο όπως τον γνωρίζουμε στην παρούσα πολύπλοκη ύπαρξή του. Το να λέμε ότι το αρχικό πρώτο κινούν υπήρξε αρκετά περίπλοκο για να προσφερθεί σε ένα ευφυές σχέδιο —για να μην αναφερθούμε στην ικανότητα να διαβάσει το νου εκατομμυρίων ανθρώπων ταυτοχρόνως— ισοδυναμεί με το να πάρεις ένα «τέλειο χέρι» στο μπριτζ. Κοιτάξτε γύρω σας τον έμβιο κόσμο· το δάσος βροχής του Αμαζονίου με το πλούσιο πλέγμα από κληματίδες, βρομελιώδη, ρίζες και θόλους· με τις στρατιές από μυρμήγκια και με τους ιαγουάρους του, με τους ταπίρους και τα πεκάρια, τους δενδροβατράχους και τους παπαγάλους. Αυτό που βλέπετε είναι το στατιστικό ισοδύναμο ενός «τέλειου χεριού» στα καρτιά (αναλογιστείτε όλους τους άλλους τρόπους με τους οποίους θα μπορούσατε να παραλλάξετε τα συστατικά μέρη, από τους οποίους κανένας δεν θα λειτουργούσε) —με τη διαφορά ότι γνωρίζουμε πώς σχηματίστηκε· με τη βαθμιαία δράση του γερανού της φυσικής επιλογής. Δεν εξεγείρονται μόνο οι επιστήμονες μπροστά στην τυφλή αποδοχή της δυνατότητας αυθόρμητης ανάδυσης μιας τέτοιας απιθανότητας· αντιδρά επίσης ο κοινός νους. Η ιδέα ότι η πρώτη αιτία, το μεγάλο άγνωστο που ευθύνεται για την ύπαρξη του κάτι αντί για το τίποτα, είναι ένα ον ικανό να σχεδιάσει το Σύμπαν και να μιλά σε 1 εκατομμύριο ανθρώπους ταυτόχρονα, συνιστά πλήρη παραίτηση από την ευθύνη για την αναζήτηση μιας εξήγησης. Αποτελεί τρομακτική επίδειξη αυτάρεσκης και ασυλλόγιστης πίστης σε μια άνωθεν έλξη.

Δεν υποστηρίζω κάποιο είδος στενά επιστημονιστικού τρόπου σκέψης. Αλλά το απολύτως ελάχιστο που πρέπει να διαθέτει κάθε έντιμη αναζήτηση της αλήθειας όταν επιδιώκει να εξηγήσει τέτοιες τερατώδεις απιθανότητες —όπως ένα δάσος βροχής, έναν κοραλλιογενή ύφαλο ή το Σύμπαν— είναι ο γερανός και όχι το άγκιστρο εξ ουρανού. Ο γερανός δεν χρειάζεται να είναι η φυσική επιλογή. Πρέπει βέβαια να παραδεχθούμε ότι κανείς δεν σκέφθηκε ποτέ κάτι καλύτερο, ωστόσο θα μπορούσε να υπάρχει και κάτι άλλο, το οποίο δεν έχει ακόμα ανακαλυφθεί. Όταν κατανοηθεί καλύτερα ο «πληθωρισμός», που οι φυσικοί δέχονται ότι συνέβη σε κάποιο κλάσμα του πρώτου επιτάκις εκατομμυριοστού της ύπαρξης του Σύμπαντος, ίσως αποδειχθεί ότι είναι ένας κοσμολογικός γερανός ο οποίος στέκεται πλάι στον βιολογικό γερανό του Δαρβίνου. Ίσως, πάλι, ο ασύλληπτος γερανός που αναζητούν οι κοσμολόγοι να αποτελεί εκδοχή της ίδιας της ιδέας του Δαρβίνου —το μοντέλο του Smolin ή κάτι παρόμοιο. Ή ίσως είναι το πολυσύμπαν μαζί με την ανθρωπική αρχή που ασπάζεται ο Martin Rees και άλλοι. Πιθανόν να είναι και ένας υπεράνθρωπος σχεδιαστής —αλλά, εάν συμβαίνει αυτό, ασφαλέστατα δεν θα είναι ένας σχεδιαστής ο οποίος ξεφύτρωσε

ξαφνικά ή που υπήρχε πάντα. Εάν το Σύμπαν μας έχει σχεδιαστεί (πράγμα που δεν το πιστεύω καθόλου) και, επιπροσθέτως, εάν ο σχεδιαστής διαβά-ζει τις σκέψεις μας και μοιράζει πάνσοφες συμβουλές, συγχώρεση και λύ-τρωση, τότε ο ίδιος ο σχεδιαστής πρέπει να συνιστά το τελικό προϊόν κά-ποιας σωρευτικής διαδικασίας ή γερανού, ίσως μια εκδοχή δαρβινισμού σε ένα άλλο σύμπαν.

Η τελευταία γραμμή άμυνας των επικριτών μου στο Καίμπριτζ ήταν η επίθεση. Ολόκληρη η κοσμοαντίληψή μου καταδικάστηκε ως «ίδιον του 19ου αιώνα». Πρόκειται για τόσο κακό επιχείρημα ώστε σχεδόν παρέλειψα να το αναφέρω. Δυστυχώς όμως, το συναντώ μάλλον συχνά. Εννοείται ότι το να πούμε πως ένα επιχείρημα ανήκει στον 19ο αιώνα δεν σημαίνει ότι εξηγούμε πού σφάλει. Κάποιες ιδέες του 19ου αιώνα ήταν πολύ καλές, και μία από τις καλύτερες υπήρξε η επικίνδυνη ιδέα του Δαρβίνου. Πάντως, αυτό το ιδιαίτερο είδος χαρακτηρισμών φαίνεται κάπως υπερβολικό όταν προέρχεται —όπως συνέβη στη συγκεκριμένη περίπτωση— από έναν επι-στήμονα (διακεκριμένο γεωλόγο του Καίμπριτζ, ο οποίος σίγουρα είχε προ-χωρήσει πολύ στο δρόμο του Φάουσι προς ένα μελλοντικό βραβείο Tem-pleton), ο οποίος δικαιολόγησε τη χριστιανική πίστη του επικαλούμενος την «ιστορικότητα», όπως είπε, της *Καινής Διαθήκης*. Κατά τον 19ο αιώνα οι θεολόγοι, ιδιαίτερα στη Γερμανία, αμφισβήτησαν σοβαρά αυτή την υποτιθέ-μενη ιστορικότητα, χρησιμοποιώντας βασιζόμενες σε ενδείξεις μεθόδους της ιστορικής επιστήμης. Τούτο επισημάνθηκε πράγματι αμέσως από τους θεολόγους στο συνέδριο του Καίμπριτζ.

Σε κάθε περίπτωση, γνωρίζω τις λοιδορίες περί «19ου αιώνα» από παλιά. Συμβαδίζουν με τις ειρωνείες περί «άξεστου άθεου». Συμβαδίζουν με το σαρκασμό του τύπου: «Σε αντίθεση με ό,τι πιστεύεις —χα, χα, χα—, εμείς δεν πιστεύουμε πλέον σε ένα γέρο με μακριά άσπρη γενειάδα —χα, χα, χα». Και τα τρία ειρωνικά αστεία είναι κωδική ονομασία για κάτι άλλο, όπως ακριβώς όταν ζούσα στην Αμερική στα τέλη της δεκαετίας του 1960, η έκ-φραση «νόμος και τάξη» αποτελούσε την κωδική ονομασία που χρησιμο-ποιούσαν οι πολιτικοί για την προκατάληψη κατά των μαύρων. Ποιο, λοι-πόν, είναι το κωδικοποιημένο νόημα της φράσης «θυμίζεις τόσο πολύ 19ο αιώνα» στο πλαίσιο μιας συζήτησης για τη θρησκεία; Είναι η κωδική ονο-μασία για το εξής: «Είσαι τόσο άξεστος και αγροίκος! Πρέπει να είσαι πολύ αναίσθητος και ανάγωγος για να μου υποβάλλεις τέτοιες καίριες, ευθείες ερωτήσεις όπως “Πιστεύεις στα θαύματα;” ή “Πιστεύεις ότι ο Ιησούς γεν-νήθηκε από μια παρθένο;”. Δεν γνωρίζεις ότι στην καθωσπρέπει κοινωνία δεν κάνουμε πια τέτοιες ερωτήσεις; Αυτό το είδος ερωτήσεων εξέλιπε ήδη κατά τον 19ο αιώνα». Σκεφθείτε όμως γιατί αποτελεί αγένεια να υποβάλ-λουμε τέτοιες ευθείες ερωτήσεις επί γεγονότων σε θρήσκους συνανθρώ-

πους μας σήμερα. Διότι προκαλούν αμχανία! Αλλά εκείνο μάλλον που προκαλεί αμχανία είναι μια καταφατική απάντηση.

Η σύνδεση με τον 19ο αιώνα έγινε τώρα σαφής. Ο 19ος αιώνας υπήρξε η τελευταία εποχή κατά την οποία ένα μορφωμένο άτομο μπορούσε να παραδεχθεί ότι πιστεύει σε θαύματα —όπως η γέννηση από παρθένο— χωρίς να ντρέπεται. Όταν πιεστούν, πολλοί σύγχρονοι μορφωμένοι χριστιανοί είναι τόσο πιστοί ώστε δεν μπορούν να αρνηθούν τη γέννηση από παρθένο και την ανάσταση. Νιώθουν όμως αμχανία διότι ο ορθολογικός νους τους αναγνωρίζει τον παραλογισμό, οπότε θα προτιμούσαν να μην ερωτηθούν. Επομένως, εάν κάποιος σαν εμένα επιμένει στο ερώτημα, θα κατηγορηθεί ότι «έχει μείνει στον 19ο αιώνα». Είναι πράγματι πολύ αστείο, αν το σκεφθείτε.

Έφυγα από το συνέδριο ενθαρρυμένος και τονωμένος, με ενισχυμένη την πεποίθησή μου ότι το επιχείρημα της απιθανότητας —ο ελιγμός με το «Εσχατο Μπόινγκ 747»— αποτελεί πολύ σοβαρό επιχείρημα εναντίον της ύπαρξης του Θεού, στο οποίο δεν έχω ακούσει ακόμα κανένα θεολόγο να δίνει πειστική απάντηση, παρά τις αναρίθμητες ευκαιρίες και προκλήσεις. Ο Daniel Dennett το περιγράφει σωστά ως «μια μη επιδεχόμενη ανασκευής διάψευση, εξίσου συντριπτική σήμερα όσο όταν ο Φίλων το χρησιμοποιούσε για να κατατροπώσει τον Κλεάνθη στο *Dialogues* (Διάλογοι) του Χιουμ πριν από δύο αιώνες. Ένα άγκιστρο εξ ουρανού στην καλύτερη περίπτωση θα ανέβαλλε απλώς τη λύση του προβλήματος, αλλά ο Χιουμ δεν μπορούσε να σκεφθεί κανένα γερανό, οπότε ενέδωσε».⁷⁴ Ο Δαρβίνος, φυσικά, προσέφερε τον ζωτικό γερανό. Πόσο θα άρεσε στον Χιουμ!

Το παρόν κεφάλαιο περιέχει το κεντρικό επιχείρημα του βιβλίου μου, οπότε, με τον κίνδυνο της επανάληψης, θα το συνοψίσω σε μια σειρά έξι αριθμημένων σημείων.

1. Μία από τις μεγαλύτερες προκλήσεις για την ανθρώπινη διάνοια, ανά τους αιώνες, ήταν να εξηγηθεί πώς αναδύεται η πολύπλοκη, απίθανη επίφαση σχεδίου.
2. Εκ φύσεως μπαίνουμε στον πειρασμό να αποδώσουμε την επίφαση σχεδίου σε πραγματικό σχέδιο. Στην περίπτωση ενός ανθρώπινου τεχνήματος, ο σχεδιαστής είναι όντως ένας νοήμων μηχανικός. Αισθανόμαστε επίσης τον πειρασμό να εφαρμόσουμε την ίδια λογική σε ένα μάτι ή μια φτερούγα, σε μια αράχνη ή στον άνθρωπο.
3. Ο πειρασμός εξαπατά, διότι η υπόθεση του σχεδιαστή θέτει αμέσως το μεγαλύτερο πρόβλημα: Ποιος σχεδίασε το σχεδιαστή; Το συνολικό πρό-

βλημα με το οποίο ξεκινήσαμε ήταν το πρόβλημα της εξήγησης της στατιστικής απιθανότητας. Προφανώς δεν αποτελεί λύση το να δεχτούμε κάτι περισσότερο απίθανο. Χρειαζόμαστε ένα «γερανό», όχι ένα «άγκιστρο εξ ουρανού», διότι μόνο ένας γερανός μπορεί να επιτελέσει, βαθμιαία και εύλογα, το έργο της ανόδου από την απλότητα στην κατά τα άλλα απίθανη πολυπλοκότητα.

4. Ο μεγαλοφυέστερος και ισχυρότερος γερανός που έχει ανακαλυφθεί μέχρι τώρα είναι η δαρβινική εξέλιξη μέσω φυσικής επιλογής. Ο Δαρβίνος και οι διάδοχοί του έχουν δείξει πώς τα έμβια όντα, με τη θεαματική στατιστική απιθανότητά τους και την επίφαση σχεδίου, έχουν εξελιχθεί με αργά βαθμιαία βήματα από απλές αφετηρίες. Μπορούμε πια να πούμε με ασφάλεια ότι η πλάνη του σχεδίου στα έμβια όντα είναι ακριβώς αυτό — μια πλάνη.
5. Δεν διαθέτουμε ακόμα έναν αντίστοιχο γερανό για τη φυσική. Κάποια θεωρία πολυσύμπαντος θα μπορούσε κατ' αρχήν να παίξει για τη φυσική τον ίδιο εξηγητικό ρόλο που παίζει για τη βιολογία ο δαρβινισμός. Αυτό το είδος εξήγησης είναι κάπως λιγότερο ικανοποιητικό από τη βιολογική εκδοχή του δαρβινισμού, διότι απαιτεί πολύ περισσότερα από την καλή τύχη. Εντούτοις, η ανθρωπική αρχή μάς επιτρέπει να δεχτούμε πολύ περισσότερη καλή τύχη από εκείνη με την οποία αισθάνεται άνετα η περιορισμένη ανθρώπινη διαίσθησή μας.
6. Δεν πρέπει να εγκαταλείψουμε την ελπίδα ότι θα εμφανιστεί ένας καλύτερος γερανός στη φυσική, εξίσου ισχυρός όσο ο δαρβινισμός στη βιολογία. Αλλά ακόμη και στην απουσία ενός πλήρως ικανοποιητικού γερανού ιούτιμου με τον βιολογικό, οι σχετικά αδύναμοι γερανοί τους οποίους διαθέτουμε προς το παρόν, με τη βοήθεια της ανθρωπικής αρχής, είναι προφανώς καλύτεροι από την ατελέφορη υπόθεση του άνωθεν αγκίστρου ενός ευφυούς σχεδιαστή.

Εάν γίνει δεκτό το επιχείρημα του παρόντος κεφαλαίου, τότε η επί γεγονότων προϋπόθεση της θρησκείας — η Υπόθεση για την Ύπαρξη του Θεού — αποδεικνύεται αίολη. Ο Θεός σχεδόν σίγουρα δεν υπάρχει. Αυτό συνιστά το κύριο συμπέρασμα του βιβλίου μέχρις εδώ. Ακολουθούν δε διάφορα ερωτήματα: Ακόμη κι αν δεχτούμε ότι δεν υπάρχει Θεός, η θρησκεία δεν διαθέτει ήδη πολλά ισχυρά σημεία; Δεν προσφέρει παραμυθία; Δεν νουθετεί τους ανθρώπους να πράττουν το καλό; Εάν δεν υπήρχε η θρησκεία, πώς θα γνωρίζαμε τι είναι σωστό; Γιατί, ούτως ή άλλως, τόσο εχθρότητα; Εάν η θρησκεία είναι πλάνη, γιατί κάθε πολιτισμός παγκοσμίως έχει

τη δική του; Είτε αλήθεια είτε πλάνη, η θρησκεία είναι πανταχού παρούσα· από πού λοιπόν προέρχεται; Τούτο το τελευταίο ερώτημα θα εξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

5

ΟΙ ΡΙΖΕΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

*Για έναν εξελικτικό ψυχολόγο, οι οικουμενικοί
εξωφρενισμοί των θρησκευτικών τελετουργιών, με το κόστος
τους σε χρόνο, πόρους, πόνο και στέρση, πρέπει να
υποδηλώνουν εξίσου έντονα όσο τα οπίσθια ενός μανδρίλου
ότι η θρησκεία είναι πιθανόν προσαρμοστική.*

—MAREK KOHN

Η δαρβινική επιταγή

Ο καθένας έχει την αγαπημένη του θεωρία για την προέλευση της θρησκείας και για την παρουσία της σε όλους τους ανθρώπινους πολιτισμούς: Προσφέρει παρηγορία και ανακούφιση· ενθαρρύνει τη συντροφικότητα της ομάδας· ικανοποιεί τη δίψα μας να κατανοήσουμε το λόγο της ύπαρξής μας. Θα επανέλθω σε εξηγήσεις αυτού του τύπου σε λίγο, αλλά προς το παρόν θέλω να θέσω ένα ερώτημα το οποίο προέχει (και είναι βασικότερο για λόγους που θα δούμε στη συνέχεια): ένα δαρβινικό ερώτημα σχετικά με τη φυσική επιλογή.

Γνωρίζοντας ότι αποτελούμε προϊόντα δαρβινικής εξέλιξης, πρέπει να αναρωτηθούμε ποια πίεση —ή πιέσεις— άσκησε η φυσική επιλογή ώστε να ευνοηθεί αρχικά η τάση προς τη θρησκεία. Το ερώτημα καθίσταται ιδιαίτερα πειστικό αν εξηγήσουμε κάποιες βασικές δαρβινικές έννοιες με οικονομικούς όρους: Η θρησκεία είναι τόσο δαπανηρή, τόσο σπατάλη· από την άλλη, η δαρβινική επιλογή έχει τη συνήθεια να βάζει στο στόχαστρο και να εξαλείφει τη σπατάλη. Η Φύση είναι μίζερος λογιστής, τοιγκουνεύεται ακόμπη και τις δεκάρες, κοιτάζει συνεχώς το ρολόι, τιμωρεί την παραμικρή υπερβολή. Ακαταμάχητα και ασταμάτητα, όπως εξήγησε ο Δαρβίνος, «η φυσική επιλογή, κάθε ημέρα και κάθε ώρα, εξετάζει σχολαστικά κάθε παραλλαγή, και την πιο μικρή, σε όλο τον κόσμο· απορρίπτει οτιδήποτε κακό, διατηρεί και συσσωρεύει ό,τι είναι καλό· εργάζεται σιωπηρά και ασυναίσθητα, όταν και όπου βρίσκει την ευκαιρία, για τη βελτίωση κάθε οργανικής ύπαρξης». Εάν ένα άγριο ζώο συνηθίζει να επιδίδεται σε κάποια άχρηστη δραστηριότητα, τότε η φυσική επιλογή θα ευνοήσει τα ανταγωνιστικά άτομα που αφιερώνουν, αντίθετα, το χρόνο και την ενεργητικότητά τους στην επιβίωση και την αναπαραγωγή. Η Φύση δεν μπορεί να ανεχτεί επιπόλαιους εξωφρενισμούς. Σε αυτήν κυριαρχεί ο ανελέητος ωφελιμισμός, έστω κι αν τούτο δεν είναι πάντα φανερό.

Εκ πρώτης όψεως, η ουρά ενός παγονιού είναι ένας κατεξοχήν εξωφρενισμός. Σίγουρα δεν ευνοεί την επιβίωση του κατόχου της. Ωφελεί ωστόσο τα γονίδια που τον καθιστούν περισσότερο θεαματικό από τους ανταγωνιστές του. Στην οικονομία της Φύσης, η ουρά αποτελεί διαφήμιση για την προσέλκυση θηλυκών. Το ίδιο ισχύει για τον κόπο και το χρόνο που αφιερώνει ένας αρσενικός πτιλονόρρυγχος στην αναδενδράδα του: τη στολίζει με φύλλα, κλωνάρια, πολύχρωμους καρπούς, άνθη και —όταν είναι διαθέσιμα— χάντρες, μικροαντικείμενα και πόματα από φιάλες. Ή, για να διαλέξω ένα παράδειγμα που δεν αφορά διαφήμιση, υπάρχει και το «λουτρό με μυρμηγκία»: η παράξενη συνήθεια μερικών πτηνών, όπως οι καρακάδες, να «λουούνται» σε μια μυρμηγκοφωλιά ή να στολίζουν τα φτερά τους με μυρ-

μήγκια. Κανείς δεν είναι σίγουρος για το όφελος από αυτό το λουτρό με μυρμήγκια —ίσως πρόκειται για κάποιο είδος υγιεινής, για τον καθαρισμό των φτερών από παράσιτα· υπάρχουν και διάφορες άλλες υποθέσεις, καμία από τις οποίες δεν στηρίζεται ικανοποιητικά από τις ενδείξεις. Αλλά η αβεβαιότητα σχετικά με τις λεπτομέρειες δεν εμποδίζει —ούτε πρέπει να εμποδίζει— τους δαρβινιστές να υποθέτουν με βεβαιότητα ότι το λουτρό με μυρμήγκια πρέπει να γίνεται «για» κάποιο λόγο. Στην περίπτωση αυτή, ο κοινός νους πιθανόν θα συμφωνήσει, αλλά η δαρβινική λογική έχει έναν ιδιαίτερο λόγο να πιστεύει ότι, εάν τα πτηνά δεν το έκαναν, θα ζημιώνονταν οι στατιστικές προοπτικές τους για γενετική επιτυχία, έστω κι αν δεν γνωρίζουμε προς το παρόν την ακριβή διαδρομή της ζημίας. Το συμπέρασμα προκύπτει από τη διπλή προϋπόθεση ότι η φυσική επιλογή τιμωρεί τη σπατάλη χρόνου και ενέργειας και ότι έχει παρατηρηθεί πως τα πτηνά συστηματικά αφιερώνουν χρόνο και ενέργεια στο λουτρό με μυρμήγκια. Εάν η συγκεκριμένη «προσαρμοστική» αρχή μπορεί να διακηρυχθεί με μία περιεκτική φράση, αυτή είναι —ομολογουμένως με κάπως ακραίους και υπερβολικούς όρους— η φράση του Richard Lewontin, διακεκριμένου γενετιστή του Harvard: «Νομίζω ότι σε τούτο το σημείο συμφωνούν όλοι οι εξελικτικοί, δηλαδή ότι ουσιαστικά είναι αδύνατον να γίνει καλύτερη δουλειά από εκείνη που κάνει ένας οργανισμός στο δικό του περιβάλλον».⁷⁵ Εάν το λουτρό με μυρμήγκια δεν εξυπηρετούσε την επιβίωση και την αναπαραγωγή, η φυσική επιλογή θα είχε προ πολλού ευνοήσει τα άτομα που το αποφεύγουν. Ένας δαρβινιστής ίσως αισθανθεί τον πειρασμό να πει το ίδιο για τη θρησκεία· εξού και η ανάγκη για την παρούσα συζήτηση.

Για έναν εξελικτικό, οι θρησκευτικές τελετουργίες «ξεχωρίζουν όπως το παγόني σε ένα ηλιόλουστο ξέφωτο» (η φράση είναι του Daniel Dennett). Η θρησκευτική συμπεριφορά αποτελεί, κατά κάποιον τρόπο, το ανθρώπινο ανάλογο του λουτρού με μυρμήγκια ή του στολίσματος της αναδενδράδας. Απαιτεί χρόνο, καταναλώνει ενέργεια, συχνά είναι εξίσου εντυπωσιακά φανταχτερή όσο το πτίλωμα ενός παραδείσιου πουλιού. Η θρησκεία μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη ζωή του ευσεβούς ατόμου, καθώς και τη ζωή άλλων. Χιλιάδες άνθρωποι έχουν βασανιστεί λόγω της πίστης τους σε μια θρησκεία, ή έχουν καταδικαστεί από ζηλωτές για κάτι που —σε πολλές περιπτώσεις— αποτελεί ελάχιστα διαφορετική εναλλακτική πίστη. Η θρησκεία καταβροχθίζει πόρους, μερικές φορές σε τεράστια κλίμακα: ένας μεσαιωνικός καθεδρικός ναός μπορούσε να απαιτήσει 100 εργατοιαίνες για την κατασκευή του, ωστόσο δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ ως κατοικία ή για κάποιον πραγματικά χρήσιμο σκοπό. Μήπως λειτουργούσε ως ένα είδος αρχιτεκτονικής ουράς του παγονιού; Αν ναι, ποιος ήταν ο στόχος της διαφήμισης; Η θρησκευτική μουσική και οι λατρευτικοί πίνακες ζωγραφικής

μονοπώλησαν σε μεγάλο βαθμό τα ταλέντα του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης. Ευσεβείς άνθρωποι έχουν πεθάνει για τους θεούς τους και έχουν σκοτώσει για χάρη τους· έχυσαν το αίμα τους αυτοτιμωρούμενοι, ορκίστηκαν να περάσουν όλη τη ζωή τους άγαμοι ή σε μοναστική σιωπή, όλα στην υπηρεσία της θρησκείας. Για ποιο λόγο; Ποιο το όφελος από τη θρησκεία;

Λέγοντας «όφελος», ο δαρβινιστής κατά κανόνα εννοεί κάποια αυξημένη δυνατότητα επιβίωσης των γονιδίων ενός ατόμου. Αλλά εν προκειμένω το σημαντικό σημείο είναι ότι το δαρβινικό όφελος δεν περιορίζεται στα γονίδια του ατομικού οργανισμού. Υπάρχουν τρεις δυνατοί εναλλακτικοί στόχοι για το όφελος: Ο ένας προκύπτει από τη θεωρία της επιλογής ομάδας, και θα επανέλθω σε αυτό. Ο δεύτερος αποτελεί απόρροια της θεωρίας την οποία υποστήριξα στο βιβλίο *The Extended Phenotype* (Ο διευρυμένος φαινότυπος): είναι πιθανό το υπό παρατήρηση άτομο να λειτουργεί χειραγωγούμενο από την επιρροή γονιδίων κάποιου άλλου ατόμου, ίσως ενός παρασίτου. Ο Daniel Dennett μάς θυμίζει ότι το κοινό κρουολόγημα είναι καθολικό σε όλους τους λαούς όπως και η θρησκεία, ωστόσο δεν θα ισχυριζόμασταν ότι τα κρουολογήματα μας ωφελούν. Μας είναι γνωστά άφθονα παραδείγματα ζώων τα οποία υποχρεώνονται να συμπεριφερθούν με τρόπο που ευνοεί τη μετάδοση ενός παρασίτου στον επόμενο ξενιστή του. Συμπύκνωσα αυτό το ζήτημα στο «κεντρικό θεώρημα του διευρυμένου φαινοτύπου»: «Η συμπεριφορά ενός ζώου τείνει να μεγιστοποιήσει τις πιθανότητες επιβίωσης των γονιδίων “για” αυτή τη συμπεριφορά, είτε τα εν λόγω γονίδια βρίσκονται στο σώμα του ζώου που εμφανίζει τη συγκεκριμένη συμπεριφορά είτε όχι».

Τρίτον, το «κεντρικό θεώρημα» μπορεί να αντικαταστήσει τον όρο «γονίδια» με τον γενικότερο όρο «αντιγραφείς». Το γεγονός ότι η θρησκεία είναι πανταχού παρούσα σημαίνει πιθανόν ότι έχει λειτουργήσει προς κάποιο όφελος, αλλά ενδέχεται να μην αφορά εμάς ή τα γονιδιά μας. Ίσως να λειτουργεί μόνο προς όφελος των ίδιων των θρησκευτικών ιδεών, εφόσον συμπεριφέρονται ως οιονεί γονίδια, ως αντιγραφείς. Θα ασχοληθώ με αυτό στη συνέχεια, στην ενότητα με τίτλο «Ελαφροπάτα, γιατί πατάς τα μιμίδιά μου».* Εν τω μεταξύ, παραμένω στις περισσότερο παραδοσιακές ερμηνείες του δαρβινισμού, σύμφωνα με τις οποίες υποτίθεται ότι το «όφελος» σημαίνει όφελος για την ατομική επιβίωση και αναπαραγωγή.

Κάποιες φυλές κυνηγών-τροφοσυλλεκτών, όπως οι Αβορίγινες της Αυ-

* Παράφραση του στίχου «Tread softly, because you tread on my dreams» (Ελαφροπάτα, γιατί πατάς τα όνειρά μου) από το ποίημα *He wishes for the cloths of heaven* (Μια ευχή για τα υφάδια τ' ουρανού) του W.B. Yeats. (Σ.τ.μ.)

στραλίας, υποτίθεται πως ζουν όπως περίπου ζούσαν και οι μακρινοί πρόγονοί μας. Ο αυστραλονεοζηλανδός φιλόσοφος της επιστήμης Kim Sterelny επισημαίνει μια δραματική αντίθεση στη ζωή τους. Αφενός, οι Αβορίγινες διαθέτουν εξαιρετική ικανότητα επιβίωσης σε συνθήκες που υποβάλλουν σε σκληρότατη δοκιμασία τις πρακτικές δεξιότητές τους. Αφετέρου, συνεχίζει ο Sterelny, το είδος μας είναι μεν ευφυές αλλά *διστραμμένα ευφυές*: οι ίδιοι αυτοί άνθρωποι, που κατέχουν τόσες γνώσεις για τον φυσικό κόσμο και για το πώς να επιβιώνουν σε αυτόν, ταυτόχρονα παραφορτώνουν το νου τους με πεποιθήσεις ολοφάνερα λανθασμένες, για τις οποίες ο όρος «άχρηστες» αποτελεί γενναίο ευφημισμό. Ο ίδιος ο Sterelny είναι εξοικειωμένος με λαούς Αβορίγινων της Παπούα Νέας Γουινέας. Επιβιώνουν σε δυσχερέστερες συνθήκες όπου η ανεύρεση τροφής είναι δύσκολη, χάρη σε «μια θρυλικά πλήρη κατανόηση του βιολογικού περιβάλλοντός τους. Αλλά συνδυάζουν αυτή την κατανόηση με βαθιές και καταστροφικές εμμονές σχετικά με τη μαγεία και τη μόλυνση από τη γυναικεία εμμηνόρροια. Πολλές από τις τοπικές κουλτούρες κατατρύχονται από φόβους απέναντι στη μαγεία και τις μαγανείες, και από τη βία που συνοδεύει τέτοιους φόβους». Ο Sterelny μάς καλεί να εξηγήσουμε «πώς γίνεται να είμαστε ταυτόχρονα τόσο έξυπνοι και τόσο ανόητοι».⁷⁶

Μολονότι οι λεπτομέρειες διαφέρουν από τόπο σε τόπο, όλοι οι γνωστοί πολιτισμοί διαθέτουν κάποια εκδοχή των χρονοβόρων τελετουργιών που καταβροχθίζουν πλούτο και προκαλούν εχθρότητα, των αντιπαραγωγικών θρησκευτικών φαντασιώσεων που αντιφάσκουν με τα γεγονότα. Κάποια μορφωμένα άτομα ίσως εγκαταλείψουν τη θρησκεία, ωστόσο όλοι έχουν ανατραφεί στο πλαίσιο μιας θρησκευτικής κουλτούρας, και συνήθως χρειάστηκε να λάβουν συνειδητή απόφαση για να την εγκαταλείψουν. Το παλιό αστείο της Βόρειας Ιρλανδίας, «Ναι, αλλά είσαι προτεστάντης άθεος ή καθολικός άθεος;», αποπνέει πικρή αλήθεια. Η θρησκευτική συμπεριφορά μπορεί να χαρακτηριστεί καθολική μεταξύ των ανθρώπων με τον ίδιο τρόπο που μπορεί να θεωρηθεί καθολική η ετεροφυλόφιλη συμπεριφορά. Και οι δύο γενικεύσεις επιτρέπουν κάποιες ατομικές εξαιρέσεις, αλλά όλες αυτές οι εξαιρέσεις καταλαβαίνουν θαυμάσια τον κανόνα από τον οποίο απομακρύνθηκαν. Τα καθολικά χαρακτηριστικά ενός είδους απαιτούν μια δαρβινική εξήγηση.

Προφανώς, δεν είναι καθόλου δύσκολο να εξηγηθεί το δαρβινικό πλεονέκτημα της σεξουαλικής συμπεριφοράς. Αφορά τη γέννηση μωρών, ακόμη και σε εκείνες τις περιπτώσεις όπου η αντισύλληψη ή η ομοφυλοφιλία φαίνεται να το διαψεύδουν. Αλλά τι μπορούμε να πούμε για τη θρησκευτική συμπεριφορά; Γιατί οι άνθρωποι νηστεύουν, γονατίζουν, κάνουν μετάνοιες, αυτομαστιγώνονται, υποκλίνονται μανιωδώς μπροστά σε ένα τείχος, οργα-

νώνουν σταυροφορίες, ή αλλιώς επιδίδονται σε δαπανηρές πρακτικές οι οποίες φθείρουν τη ζωή τους και, σε ακραίες περιπτώσεις, την τερματίζουν;

Άμεσα πλεονεκτήματα της θρησκείας

Οι ενδείξεις ότι η θρησκευτική πίστη προστατεύει τους ανθρώπους από ασθένειες σχετιζόμενες με το στρες είναι λιγιστές και αδύναμες. Ωστόσο, δεν θα έπρεπε να εκπλαγούμε αν κάποια φορά αυτό αλήθευε, για τον ίδιο λόγο που οι προσευχές μπορεί να θεραπεύουν σε λίγες περιπτώσεις. Περιτεύει, ελπίζω, να προσθέσω ότι τέτοια ευεργετικά αποτελέσματα δεν αυξάνουν καθόλου την αληθοτιμή των ισχυρισμών της θρησκείας. Όπως είπε ο George Bernard Shaw, «Το γεγονός ότι ένας πιστός είναι ευτυχέστερος από ένα σκεπτικιστή δεν σημαίνει τίποτε περισσότερο από το γεγονός ότι ο μεθυσμένος αισθάνεται ευτυχέστερος από τον ζεμέθυστο».

Εκτός των άλλων, ένας γιατρός μπορεί να βοηθήσει τον ασθενή του παρηγορώντας ή καθησυχάζοντάς τον. Αυτό δεν πρέπει να αγνοείται αβασάνιστα. Ο γιατρός μου βέβαια δεν εφαρμόζει τη θεραπεία με προσευχές ή με το άγγιγμα των χεριών του, αλλά πολλές φορές «θεραπεύτηκα» ακαριαία από κάποια ασήμαντη πάθηση ακούγοντας την καθησυχαστική φωνή ενός ευφυούς προσώπου με στηθοσκόπιο. Το φαινόμενο πλασέμπο (εικονικό φάρμακο) έχει στοιχειοθετηθεί πλήρως, και δεν αποτελεί καθόλου μυστήριο. Ψεύτικα χάπια, χωρίς καμία απολύτως φαρμακολογική δράση, βελτιώνουν αποδεδειγμένα την υγεία. Για αυτό το λόγο οι διπλές-τυφλές δοκιμές φαρμάκων πρέπει να χρησιμοποιούν πλασέμπο στις ομάδες ελέγχου. Για αυτό το λόγο τα ομοιοπαθητικά φάρμακα φαίνεται να λειτουργούν, μολοντί σε τέτοιο βαθμό αραιωμένα ώστε περιέχουν τόσο ποσότητα ενεργού συστατικού όσο και το πλασέμπο —μηδέν μόρια. Επί τη ευκαιρία, οι γιατροί τώρα φοβούνται να συστήσουν πλασέμπο στην κανονική πρακτική, διότι η νομοθεσία τους υποχρεώνει να το αναφέρουν σε πρακτικά στα οποία ο ασθενής έχει πρόσβαση, πράγμα που φυσικά ακυρώνει την αποτελεσματικότητα του πλασέμπο. Οι ομοιοπαθητικοί ίσως έχουν μεγαλύτερη επιτυχία, διότι, σε αντίθεση με τους παραδοσιακούς γιατρούς, τους επιτρέπεται ακόμα να χορηγούν πλασέμπο —με διαφορετικό όνομα. Έχουν επίσης μεγαλύτερη άνεση χρόνου, και έτσι μπορούν να συζητούν περισσότερο με τον ασθενή και να τον περιποιούνται επιμελέστερα. Επιπλέον, στις απαρχές της μακράς ιστορίας της, η φήμη της ομοιοπαθητικής ενισχύθηκε από το γεγονός ότι οι συνταγές της δεν προκαλούσαν καμία απολύτως βλάβη —σε αντίθεση με τις επικίνδυνες πρακτικές της παραδοσιακής ιατρικής, όπως η αφαιμάξη.

Είναι μήπως η θρησκεία ένα πλασέμπο που παρατείνει τη ζωή μειώνοντας το στρες; Πιθανώς, μολοντί η εν λόγω θεωρία πρέπει να αντιμετωπίσει τα πυρά των σκεπτικιστών, οι οποίοι επισημαίνουν τις πολλές περιπτώσεις όπου η θρησκεία προκαλεί μάλλον παρά καταπολεμά το στρες. Είναι δύσκολο να πιστέψουμε, για παράδειγμα, ότι η υγεία βελτιώνεται από τη σχεδόν μόνιμη κατάσταση νοσηρής ενοχής ενός ρωμαιοκαθολικού ο οποίος χαρακτηρίζεται από τα φυσιολογικά ανθρώπινα ελαττώματα και από λιγότερη του φυσιολογικού ευφυΐα. Ίσως δεν είναι δίκαιο να ξεχωρίζουμε τους καθολικούς. Η αμερικανίδα κωμικός Cathy Ladman παρατηρεί: «Όλες οι θρησκείες είναι ίδιες: βασικά ενοχή, με διαφορετικές γιορτές». Σε κάθε περίπτωση, νομίζω ότι η θεωρία του πλασέμπο δεν είναι αντάξια του ευρέως διαδεδομένου, παγκόσμιου φαινομένου της θρησκείας. Δεν πιστεύω ότι έχουμε θρησκεία επειδή αυτή μειώνει τα επίπεδα στρες των προγόνων μας. Είναι μια ανεπαρκής θεωρία, μολοντί το πρόβλημα του στρες έπαιξε ίσως έναν επικουρικό ρόλο. Η θρησκεία συνιστά μεγάλο φαινόμενο και απαιτεί εξίσου μεγάλη θεωρία για την εξήγησή της.

Άλλες θεωρίες αγνοούν εντελώς τη σημασία των δαρβινικών εξηγήσεων. Εννοώ προτάσεις όπως «η θρησκεία ικανοποιεί την περιέργειά μας για το Σύμπαν και για τη θέση μας σε αυτό» ή «η θρησκεία παρηγορεί». Πιθανόν εδώ υπάρχει κάποια ψυχολογική αλήθεια, όπως θα δούμε στο Κεφάλαιο 10, αλλά καμία από τις δύο προτάσεις δεν συνιστά δαρβινική εξήγηση. Όπως σημείωσε δηκτικά ο Steven Pinker σχετικά με τη θεωρία της παρηγοριάς, στο βιβλίο του *How the Mind Works* (Πώς λειτουργεί ο νους): «Θέτει απλώς το ερώτημα *γιατί* να εξελιχθεί ένας νους κατά τρόπο ώστε να βρίσκει παρηγοριά σε πεποιθήσεις τις οποίες μπορεί καθαρά να αναγνωρίσει ως εσφαλμένες. Όποιος τρέμει από το κρύο δεν βρίσκει παρηγοριά αν πιστέψει ότι ζεσταίνεται· όποιος βρίσκεται πρόσωπο με πρόσωπο με ένα λιοντάρι δεν πουχάζει με τη σκέψη ότι πρόκειται για λαγό». Στην ελάχιστη των περιπτώσεων, η θεωρία της παρηγοριάς πρέπει να μεταφραστεί σε δαρβινικούς όρους, και αυτό είναι δυσκολότερο απ' όσο φαντάζεστε. Οι ψυχολογικές εξηγήσεις για το γεγονός ότι οι άνθρωποι θεωρούν κάποια πεποίθηση ευχάριστη ή δυσάρεστη είναι εξηγήσεις που αφορούν τα άμεσα —όχι τα απώτατα— αίτια.

Οι δαρβινιστές δίνουν μεγάλη σημασία σε τούτη τη διάκριση μεταξύ άμεσου και απώτατου. Η άμεση εξήγηση για την έκρηξη στον κύλινδρο μιας μηχανής εσωτερικής καύσης επικαλείται το σπινθηριστή. Η απώτατη εξήγηση αφορά το σκοπό για τον οποίο σχεδιάστηκε η έκρηξη: την ώθηση ενός εμβόλου στον κύλινδρο, στρέφοντας κάποιον στροφαλοφόρο άξονα. Η άμεση αιτία της θρησκείας ίσως είναι η υπερδραστηριότητα σε κάποιον συγκεκριμένο κόμβο του εγκεφάλου. Δεν πρόκειται να επιμείνω στη νευρο-

λογική ιδέα ενός «θεϊκού κέντρου» στον εγκέφαλο, διότι δεν ασχολούμαι εδώ με άμεσα ερωτήματα. Τούτο δεν σημαίνει ότι τα υποτιμώ. Συνιστώ το βιβλίο *How We Believe: The Search for God in an Age of Science* του Michael Shermer, για μια περιεκτική πραγμάτευση· περιλαμβάνει την πρόταση του Michael Persinger και άλλων ότι οι εμπειρίες θρησκευτικών οραμάτων σχετίζονται με την επιληψία κροταφικού λοβού.

Αλλά σε τούτο το κεφάλαιο θα ασχοληθούμε με τις δαρβινικές *απώτατες* εξηγήσεις. Εάν οι νευροφυσιολόγοι βρουν ένα «θεϊκό κέντρο» στον εγκέφαλο, οι δαρβινικοί επιστήμονες σαν εμένα θα θελήσουν να κατανοήσουν και την επιλεκτική πίεση που το ευνόπησε. Γιατί όσοι πρόγονοί μας είχαν τη γενετική τάση να αναπτύξουν ένα θεϊκό κέντρο επιβίωσαν και απέκτησαν περισσότερους απογόνους από τους ανταγωνιστές τους που δεν είχαν τέτοια τάση; Το δαρβινικό απώτατο ερώτημα δεν είναι καλύτερο ούτε βαθύτερο ούτε περισσότερο επιστημονικό από το νευρολογικής φύσεως άμεσο ερώτημα. Αλλά με αυτό ασχολούμαι εδώ.

Οι δαρβινιστές δεν ικανοποιούνται ούτε με πολιτικές εξηγήσεις, όπως «Η θρησκεία είναι το μέσο που χρησιμοποιεί η άρχουσα τάξη για να χαλιναγωγήει τα χαμηλότερα στρώματα». Ασφαλώς αληθεύει το γεγονός ότι οι μαύροι σκλάβοι στην Αμερική έβρισκαν παρηγοριά στις υποσχέσεις για μέλλουσα ζωή, πράγμα που απάλυνε τη δυσαρέσκεία τους για τούτη τη ζωή —και έτσι ωφελούσε τους ιδιοκτήτες τους. Το ζήτημα κατά πόσον οι θρησκείες σχεδιάζονται σκόπιμα από κυνικούς ιερείς ή άρχοντες είναι ενδιαφέρον, και πρέπει να προκαλεί την προσοχή των ιστορικών. Δεν συνιστά όμως, αυτό καθαυτό, δαρβινικό ερώτημα. Ο δαρβινιστής εξακολουθεί να θέλει να μάθει γιατί οι άνθρωποι είναι *ευάλωτοι* στα θέληγτρα της θρησκείας και συνεπώς πρόσφοροι για εκμετάλλευση από ιερείς, πολιτικούς και βασιλείς.

Εάν ένας επιτήδειος ήθελε να χειραγωγήσει κάποιους, θα χρησιμοποιούσε ίσως τη σεξουαλική λαγνεία για να πετύχει το σκοπό του· ωστόσο εξακολουθεί να απαιτείται μια δαρβινική εξήγηση του λόγου για τον οποίο κάτι τέτοιο λειτουργεί. Στην περίπτωση του σεξουαλικού πόθου, η απάντηση είναι εύκολη: οι εγκέφαλοί μας έχουν οργανωθεί κατά τρόπο ώστε να νιώθουν ευχαρίστηση με το σεξ, διότι το σεξ, στη φυσιολογική μορφή του, δημιουργεί μωρά. Ένα ακόμη πιο αδιάστακτο άτομο ίσως χρησιμοποιήσει βασανιστήρια για να επιτύχει τους σκοπούς του. Και πάλι, ο δαρβινιστής πρέπει να εξηγήσει το λόγο για τον οποίο τα βασανιστήρια είναι αποτελεσματικά: διότι θα κάνουμε σχεδόν τα πάντα προκειμένου να αποφύγουμε τον έντονο πόνο. Και πάλι φαίνεται προφανές έως και κοινότοπο, αλλά ο δαρβινιστής πρέπει να το εξηγήσει ρητά: η φυσική επιλογή έχει καταστήσει την αίσθηση του πόνου ένδειξη απειλητικής για τη ζωή σωματικής βλά-

βης και μας έχει προγραμματίσει να την αποφεύγουμε. Εκείνα τα σπάνια άτομα που δεν μπορούν να αισθανθούν πόνο —ή δεν νοιάζονται για αυτόν— συνήθως πεθαίνουν πρόωρα από τραύματα τα οποία οι υπόλοιποι άνθρωποι θα είχαν φροντίσει να αποφύγουν. Είτε γίνεται όργανο κυνικής εκμετάλλευσης είτε απλώς εκδηλώνεται αυθόρμητα, τι εξηγεί τελικά τον πόθο για τους θεούς;

Επιλογή ομάδας

Συχνά αποδεικνύεται —ή καθομολογείται— ότι κάποιες υποτιθέμενες απώτατες εξηγήσεις συνιστούν θεωρίες περί «επιλογής ομάδας». Επιλογή ομάδας είναι η αμφιλεγόμενη ιδέα ότι η δαρβινική επιλογή επιλέγει μεταξύ ειδών ή άλλων ομάδων ατόμων. Ο αρχαιολόγος τού Καίμπριτζ Colin Renfrew εκφέρει την άποψη ότι ο χριστιανισμός επιβίωσε μέσω κάποιας μορφής επιλογής ομάδας, διότι ενίσχυσε την ιδέα της νομιμοφροσύνης και της αδελφικής αγάπης εντός της ομάδας, βοηθώντας έτσι τις ομάδες θρησκευομένων να επιβιώσουν εις βάρος λιγότερο θρησκευόμενων ομάδων. Ο αμερικανός υπέρμαχος της επιλογής ομάδας D.S. Wilson ανέπτυξε ανεξάρτητα και εκτενέστερα μια παρόμοια άποψη στο βιβλίο του *Darwin's Cathedral* (Ο καθεδρικός ναός του Δαρβίνου).

Θα παραθέσω ένα φανταστικό παράδειγμα για να δείξω τη μορφή που θα αποκτούσε μια θεωρία επιλογής ομάδας για τη θρησκεία. Μια φυλή με έναν ευέξαπτο αρειμάνιο «θεό του πολέμου» κερδίζει συνεχώς στους πολέμους εναντίον ανταγωνιστικών φυλών των οποίων οι θεοί προτρέπουν σε ειρήνη και αρμονία, ή φυλών χωρίς καθόλου θεούς. Όσοι πολεμιστές πιστεύουν ακράδαντα ότι ο μαρτυρικός θάνατος θα τους στείλει κατευθείαν στον παράδεισο πολεμούν γενναία και θυσιάζουν οικειοθελώς τη ζωή τους. Επομένως, φυλές με τέτοιου είδους θρησκεία έχουν περισσότερες πιθανότητες να επιβιώσουν σε διαφυλετικές συρράξεις, να αρπάξουν τα ζώα της πτηνένης φυλής και να κάνουν παλλακίδες τις αιχμάλωτες γυναίκες της. Θυγατρικές φυλές αναπτύσσονται ραγδαία από τον κύριο κορμό τέτοιων επιτυχημένων φυλών και εξαπλώνονται αναπτύσσοντας περισσότερες θυγατρικές φυλές, οι οποίες λατρεύουν όλες τον ίδιο φυλετικό θεό. Παρεμπιπτόντως, η ιδέα ότι μια ομάδα γεννά θυγατρικές ομάδες, όπως σμήνη μελισσών ξεπετάγονται από την κυψέλη, δεν στερείται βάσης. Ο ανθρωπολόγος Napoleon Chagnon χαρτογράφησε μια τέτοια διάσπαση χωριών στην πολυσυζητημένη μελέτη του για τους Γιανομαμό, τον «άγριο λαό» της νοτιοαμερικανικής ζούγκλας.⁷⁷

Ο Chagnon δεν είναι υποστηρικτής της επιλογής ομάδας, ούτε εγώ άλλ-

λωστε. Εκφράζονται ισχυρότατες αντιρρήσεις επ' αυτού. Δεδομένου ότι συμμετέχω στη διαμάχη, πρέπει να προσέξω και να μην ξεφύγω από την κύρια πορεία του παρόντος βιβλίου. Μερικοί βιολόγοι συγχέουν την αληθινή επιλογή ομάδας (εκείνη, λόγου χάριν στο υποθετικό παράδειγμά μου για το θεό του πολέμου) με κάτι άλλο το οποίο *ονομάζουν* επιλογή ομάδας, αλλά με λεπτομερέστερη εξέταση αποδεικνύεται ότι πρόκειται για επιλογή του συγγενούς ή για αμοιβαίο αλτρουισμό (βλ. Κεφάλαιο 6).

Ακόμη και όσοι υποβαθμίζουν το ρόλο της επιλογής ομάδας δέχονται ότι είναι κατ' αρχήν δυνατή. Το ερώτημα έγκειται στο κατά πόσο συνιστά σημαντική δύναμη στην εξέλιξη. Όταν συγκρίνεται με την επιλογή σε κατώτερο επίπεδο —όπως όταν η επιλογή ομάδας προβάλλεται ως εξήγηση για την ατομική αυτοθυσία—, υπερισχύει μάλλον η κατώτερου επιπέδου επιλογή. Στην υποθετική μας φυλή, φανταστείτε κάποιον ιδιοτελή πολεμιστή σε ένα στρατό όπου κυριαρχούν οι επίδοξοι μάρτυρες της ελευθερίας, πρόθυμοι να πεθάνουν για τη φυλή και να κερδίσουν την ουράνια αμοιβή. Καθώς δεν ρίχνεται στην πρώτη γραμμή της μάχης μιας και θέλει να σώσει το κεφάλι του, οι πιθανότητες να καταλήξει με το μέρος των νικητών μειώνονται ελάχιστα. Η αυτοθυσία των συντρόφων του θα τον ωφελήσει περισσότερο απ' ό,τι θα ωφελήσει κατά μέσον όρο τον καθένα από αυτούς, διότι θα είναι όλοι τους νεκροί. Έχει περισσότερες πιθανότητες από τους άλλους να αναπαραχθεί, και τα γονίδιά του —υπεύθυνα για την άρνησή του να γίνει μάρτυρας— έχουν περισσότερες πιθανότητες να μεταδοθούν στην επόμενη γενεά. Συνεπώς, οι τάσεις για αυτοθυσία θα είναι μειωμένες στις μελλοντικές γενεές.

Πρόκειται για απλοποιημένο υποθετικό παράδειγμα, αλλά φωτίζει ένα μόνιμο πρόβλημα της επιλογής ομάδας. Οι θεωρίες επιλογής ομάδας για την ατομική αυτοθυσία είναι πάντα ευάλωτες στην εκ των έσω υπονόμηση: οι θάνατοι και οι αναπαραγωγές των ατόμων πραγματοποιούνται σε μικρότερη χρονική κλίμακα και με μεγαλύτερη συχνότητα από τις ομαδικές εξαφανίσεις και διασχίσεις. Είναι βέβαια δυνατόν να σχεδιαστούν μαθηματικά μοντέλα που οδηγούν σε ειδικές συνθήκες στις οποίες η επιλογή ομάδας ενδέχεται να αποβεί ισχυρή από εξελικτική άποψη. Οι ειδικές αυτές συνθήκες συνήθως δεν απαντούν στη Φύση, ωστόσο μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι θρησκείες στις ανθρώπινες φυλετικές ομάδες ενισχύουν τέτοιες —κατά τα άλλα μη ρεαλιστικές— ειδικές συνθήκες. Πρόκειται για ενδιαφέρουσα θεωρητική άποψη, αλλά εδώ δεν θα επιμείνω σε αυτή· θα αναγνωρίσω μόνο ότι ο ίδιος ο Δαρβίνος, μολονότι συνήθως υποστήριζε σθεναρά την επιλογή σε επίπεδο μεμονωμένου οργανισμού, πλησίασε πολύ στην ιδέα της επιλογής ομάδας όταν πραγματευόταν τις ανθρώπινες φυλές:

Εάν δύο φυλές πρωτόγονων ανθρώπων, που ζούσαν στην ίδια χώρα, άρχιζαν να ανταγωνίζονται μεταξύ τους, και αν η μία φυλή περιλάμβανε (με όμοιες τις υπόλοιπες συνθήκες) μεγαλύτερο αριθμό θαρραλέων, αλληλέγγυων και πιστών μελών, πάντα έτοιμων να ενθαρρύνουν τους άλλους απέναντι στον κίνδυνο, να βοηθήσουν και να υπερασπίσουν αλληλούς, τότε αυτή η φυλή αναμφίβολα θα επιτύχανε καλύτερα και θα κατακτούσε την άλλη [...]. Οι ιδιοτελείς και οι εριστικοί δεν συσπειρώνονται, και χωρίς συσπείρωση τίποτε δεν μπορεί να επιτευχθεί. Αν μια φυλή διαθέτει τις παραπάνω ιδιότητες σε υψηλό βαθμό, θα επεκταθεί και θα νικίσει άλλες φυλές· στην πορεία του χρόνου, ωστόσο, κρίνοντας από όλη την ιστορία του παρελθόντος, θα καταβληθεί με τη σειρά της από κάποια άλλη, περισσότερο προικισμένη φυλή.⁷⁸

Για να ικανοποιήσω τους ειδικούς βιολόγους που τυχόν διαβάζουν τούτες τις γραμμές, πρέπει να προσθέσω ότι ο Δαρβίνος δεν αναφερόταν αυστηρά στην επιλογή ομάδας, με την πραγματική έννοια της ανάδυσης θυγατρικών ομάδων από επιτυχημένες ομάδες με συχνότητα που μπορεί να μετρηθεί σε ένα μεταπληθυσμό ομάδων. Μάλλον είχε κατά νου φυλές με αλτρουιστικά συνεργάσιμα μέλη, οι οποίες επεκτείνονται και γίνονται περισσότερο πολυπληθείς. Το μοντέλο του Δαρβίνου προσεγγίζει περισσότερο την εξάπλωση του φαιού σκίουρου στη Βρετανία εις βάρος του ερυθρού: οικολογική αντικατάσταση, όχι αληθινή επιλογή ομάδας.

Η θρησκεία ως παραπροϊόν

Εν πάση περιπτώσει, θα αφήσω πλέον κατά μέρος την επιλογή ομάδας και θα παραθέσω τη δική μου άποψη για τη δαρβινική επιβιωτική αξία της θρησκείας. Είμαι ένας από τους όλο και περισσότερους βιολόγους οι οποίοι θεωρούν τη θρησκεία *παραπροϊόν* κάποιου άλλου φαινομένου. Γενικότερα πιστεύω ότι όλοι όσοι διατυπώνουμε εικασίες σχετικά με τη δαρβινική επιβιωτική αξία είμαστε αναγκασμένοι να σκεπτόμαστε μήπως έχουμε να κάνουμε με ένα παραπροϊόν. Όταν ρωτάμε σχετικά με την επιβιωτική αξία οποιουδήποτε, ίσως υποβάλλουμε λάθος ερώτηση — και μάλλον χρειάζεται να την αναδιατυπώσουμε με προσφορότερο τρόπο. Ίσως το χαρακτηριστικό που μας ενδιαφέρει (εν προκειμένω η θρησκεία) δεν έχει άμεση επιβιωτική αξία το ίδιο, αλλά είναι παραπροϊόν κάποιου άλλου το οποίο έχει. Θεωρώ χρήσιμο να εισαγάγουμε την ιδέα του παραπροϊόντος με μια αναλογία από τον δικό μου επιστημονικό τομέα, τη συμπεριφορά των ζώων.

Μερικά νυκτόβια λεπιδόπτερα έλκονται από το φως των κεριών, και

τούτο δεν φαίνεται να συμβαίνει τυχαία: καταβάλλουν πράγματι προσπάθεια να γίνουν παρανάλωμα του πυρός. Θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τη συγκεκριμένη συμπεριφορά τους «αυτοκαταστροφική» και, με αυτή την προκλητική ονομασία, να αναρωτηθούμε πώς είναι δυνατόν να την έχει ευνοήσει η φυσική επιλογή. Θέλω όμως να τονίσω το εξής: πρέπει να αναδιατυπώσουμε το ερώτημα πριν καν επιχειρήσουμε να δώσουμε μια λογική απάντηση. Δεν πρόκειται για τάση αυτοκτονίας. Η φαινομενική αυτοκτονία είναι η ακούσια ανεπιθύμητη ενέργεια ή το παραπροϊόν κάποιου άλλου πράγματος. Παραπροϊόν... τίνος; Λοιπόν, ιδού μία δυνατότητα, η οποία θα βοηθήσει να εξηγήσουμε το ζήτημα.

Ο τεχνητός φωτισμός εισήχθη πρόσφατα στο νυχτερινό σκηνικό. Μέχρι πρότινος, τα μόνα φώτα που αντίκριζε κανείς τη νύχτα ήταν η Σελήνη και τα άστρα. Βρίσκονται στο οπτικό άπειρο, οπότε οι ακτίνες τους είναι παράλληλες. Αυτό τα καθιστά κατάλληλα για χρήση ως πυξίδες. Είναι γνωστό ότι τα έντομα χρησιμοποιούν ουράνια αντικείμενα, όπως ο Ήλιος και η Σελήνη, για να κατευθύνονται με ακρίβεια σε ευθεία γραμμή, και μπορούν να χρησιμοποιήσουν την ίδια πυξίδα, με αντίθετο τρόπο, για την επιστροφή στην εστία τους ύστερα από μια εξόρμηση. Το νευρικό σύστημα των εντόμων έχει την ικανότητα να θέτει έναν προσωρινό εμπειρικό κανόνα τού εξής τύπου: «Ακολούθησε πορεία τέτοια ώστε οι φωτεινές ακτίνες να προσπίπτουν στο μάτι σου υπό γωνία 30 μοιρών». Εφόσον τα έντομα έχουν σύνθετους οφθαλμούς (με ράβδους που εκτείνονται ακτινωτά από το κέντρο του οφθαλμού σαν τα αγκάθια ενός σκαντζόχοιρου), τούτο μπορεί πρακτικά να σημαίνει κάτι απλό: να διατηρηθεί το φως σε μία συγκεκριμένη ράβδο, ή ομματίδιο.

Αλλά η φωτεινή πυξίδα εξαρτάται αποφασιστικά από την παρουσία του ουράνιου αντικειμένου στο οπτικό άπειρο. Αν αυτό δεν συμβαίνει, οι ακτίνες δεν είναι παράλληλες, αλλά αποκλίνουν όπως οι ακτίνες ενός τροχού. Ένα νευρικό σύστημα το οποίο εφαρμόζει τον εμπειρικό κανόνα που υπαγορεύει πορεία υπό γωνία 30 μοιρών (ή οποιαδήποτε οξεία γωνία) προς ένα κοντινό κερί, σαν να επρόκειτο για τη Σελήνη στο οπτικό άπειρο, θα κατευθύνει το έντομο, μέσω σπειροειδούς τροχιάς, στη φλόγα. Μπορείτε να το σχεδιάσετε οι ίδιοι, με κάποια οξεία γωνία, λόγου χάριν 30 μοιρών, και θα κατασκευάσετε μια όμορφη λογαριθμική σπείρα που καταλήγει στο κερί.

Μολονότι μοιραίος εν προκειμένω, ο παραπάνω εμπειρικός κανόνας είναι γενικά αποτελεσματικός, διότι οι περιπτώσεις όπου τα έντομα αντικρίζουν ένα κερί σπανίζουν σε σύγκριση με τις περιπτώσεις όπου αντικρίζουν τη Σελήνη. Δεν δίνουμε σημασία στα εκατοντάδες έντομα που σιωπηλά και αποτελεσματικά προσανατολίζονται με τη βοήθεια της Σελήνης ή ενός φωτεινού άστρου, ή ακόμη και της αχνοφεγγιάς από μια μακρινή πόλη. Βλέ-

πουμε μόνο τις πεταλουδίτσες που στροβιλίζονται πάνω στο κερί μας και διατυπώνουμε τη λανθασμένη ερώτηση: Γιατί αυτοκτονούν όλες αυτές οι πεταλουδίτσες; Θα έπρεπε, αντιθέτως, να ρωτήσουμε γιατί έχουν νευρικά συστήματα προσανατολισμού βάσει διατήρησης μιας σταθερής γωνίας με τις φωτεινές ακτίνες —τακτική την οποία αντιλαμβανόμαστε μόνο όταν αποτυγχάνει. Όταν αναδιατυπωθεί το ερώτημα, το μυστήριο διαλύεται. Δεν θα έπρεπε να το ονομάζουμε αυτοκτονία. Πρόκειται για παραπροϊόν δυσλειτουργίας μιας συνήθως χρήσιμης πυξίδας.

Τώρα, ας εφαρμόσουμε την ιδέα του παραπροϊόντος στην ανθρώπινη θρησκευτική συμπεριφορά. Μεγάλο ποσοστό ανθρώπων —το 100% ενίοτε— έχουν πεποιθήσεις καταφανώς αντίθετες με αποδεδειγμένα επιστημονικά γεγονότα, καθώς και με ανταγωνιστικές θρησκείες άλλων. Οι άνθρωποι όχι μόνο διατηρούν αυτές τις πεποιθήσεις με παθιασμένη βεβαιότητα, αλλά επίσης αφιερώνουν χρόνο και πόρους στις δαπανηρές δραστηριότητες τις οποίες συνεπάγονται. Πεθαίνουν ή σκοτώνουν για αυτές. Τούτο, φυσικά, μας καταπλήσσει —όπως ακριβώς μας κατέπλησσαν οι πεταλουδίτσες με την «αυτοκαταστροφική συμπεριφορά» τους. Αμήχανοι, ρωτάμε γιατί. Αλλά και εδώ θέλω να πω ότι πιθανώς διατυπώνουμε λάθος ερώτηση. Η θρησκευτική συμπεριφορά ίσως συνιστά μια δυσλειτουργία, μια αστοχία, το ατυχές παραπροϊόν μιας υποκείμενης ψυχολογικής τάσης η οποία σε άλλες συνθήκες είναι, ή ήταν κάποτε, χρήσιμη. Από την άποψη αυτή, η τάση την οποία ευνόησε η φυσική επιλογή στους προγόνους μας δεν ήταν η θρησκεία καθαυτή· είχε κάποιο άλλο όφελος, και μόνο περιστασιακά εκδηλώνεται ως θρησκευτική συμπεριφορά. Θα κατανοήσουμε τη θρησκευτική συμπεριφορά μόνο όταν τη μετονομάσουμε.

Εάν, λοιπόν, η θρησκεία αποτελεί παραιροϊόν, τότε τίνος παραπροϊόν είναι; Ποιο είναι το αντίστοιχο της συνήθειας των νυκτιόβιων λεπιδοπτέρων να προσανατολίζονται με ουράνιες φωτεινές πυξίδες; Ποιο είναι το πρωταρχικά πλεονεκτικό χαρακτηριστικό το οποίο μερικές φορές οδηγεί σε δυσλειτουργίες και παράγει θρησκεία; Θα εκφράσω την άποψή μου με ένα παράδειγμα, όμως πρέπει να τονίσω ότι πρόκειται μόνο για παράδειγμα του είδους του πράγματος που εννοώ, και θα προχωρήσω σε παράλληλες προτάσεις άλλων. Επιμένω πολύ περισσότερο στη γενική αρχή ότι το ερώτημα πρέπει να τεθεί σωστά —και να αναδιατυπωθεί, αν είναι αναγκαίο— παρά σε κάποια επιμέρους απάντηση.

Η ιδιαίτερη υπόθεσή μου αφορά παιδιά. Περισσότερο από κάθε άλλο είδος, επιβιώνουμε με τη βοήθεια της συσσωρευμένης εμπειρίας παλαιότερων γενεών, και αυτή η εμπειρία πρέπει να μεταδοθεί στα παιδιά για την προστασία και την ευημερία τους. Θεωρητικά, τα παιδιά μπορούν να μάθουν από την προσωπική τους εμπειρία ότι δεν πρέπει να πλησιάζουν πο-

λύ το χείλος ενός γκρεμού, να μη δοκιμάζουν άγνωστα κόκκινα μούρα, να μην κολυμπούν σε νερά γεμάτα κροκόδειλους. Αλλά μπορούμε επίσης να πούμε ότι θα υπάρχει επλεκτικό πλεονέκτημα στους παιδικούς εγκεφάλους που κατέχουν τον εξής εμπειρικό κανόνα: Πίστευε, χωρίς να ρωτάς, οτιδήποτε σου λένε οι μεγαλύτεροί σου. Να υπακούς τους γονείς σου· να υπακούς τους γέροντες της φυλής, ιδιαίτερα όταν μιλούν με σοβαρό, επιτακτικό τόνο. Να εμπιστεύεσαι τους μεγαλύτερους σου χωρίς αντίρρηση. Αυτός ο κανόνας είναι γενικά πολύτιμος για ένα παιδί. Αλλά, όπως συμβαίνει με τα λεπιδόπτερα, μπορεί να οδηγήσει και σε ανεπιθύμητες συνέπειες.

Ποτέ δεν ξέχασα ένα τρομακτικό κήρυγμα, στο παρεκκλήσι του σχολείου μου όταν ήμουν μικρός. Βέβαια, το θεωρώ τρομακτικό εκ των υστέρων: εκείνη την εποχή, το παιδικό μου μυαλό το δέχτηκε όπως το εννοούσε ο ιεροκέρυκας. Μας διηγήθηκε μια ιστορία για ένα λόχο στρατιωτών που έκαναν γυμνάσια δίπλα σε μια σιδηροδρομική γραμμή. Κάποια στιγμή, αποσπάστηκε η προσοχή του λοχία, και δεν έδωσε την εντολή να σταματήσουν. Οι στρατιώτες είχαν εκπαιδευτεί να είναι τόσο πολύ ευπειθείς ώστε συνέχισαν να βαδίζουν κατευθείαν πάνω στο τρένο που ερχόταν. Τώρα, φυσικά, δεν πιστεύω την ιστορία και ελπίζω να μην την πίστευε και ο ιεροκέρυκας. Αλλά την πίστευα όταν ήμουν εννέα ετών, διότι την άκουγα από έναν σεβασμό ενήλικα. Ο δε ιεροκέρυκας, είτε το πίστευε είτε όχι, επιθυμούσε εμείς τα παιδιά να θαυμάζουμε και να έχουμε ως πρότυπο τη δουλική και χωρίς αντίρρηση υπακοή των στρατιωτών στην οσοδήποτε εξωφρενική διαταγή μιας προσωπικότητας με κύρος. Όσον αφορά εμένα, νομίζω ότι όντως τη θαυμάζαμε. Ως ενήλικας, μου φαίνεται σχεδόν αδύνατο να δεχτώ ότι ο παιδικός μου εαυτός αναρωτιόταν εάν θα είχα το θάρρος να εκτελέσω το καθήκον μου βαδίζοντας προς το τρένο. Έτσι όμως αισθανόμουν, ότι κι αν σημαίνει αυτό. Προφανώς το κήρυγμα μου έκανε βαθιά εντύπωση, αφού το θυμήθηκα και σας το διηγήθηκα.

Βέβαια, δεν πιστεύω ότι ο ιεροκέρυκας μας μετέδιδε ένα θρησκευτικό μήνυμα. Μάλλον ήταν στρατιωτικό παρά θρησκευτικό, στο πνεύμα του ποιήματος *Charge of the Light Brigade* (Επέλαση της Ελαφράς Ταξιαρχίας) του Tennyson, στο οποίο μπορούσε κάλλιστα να είχε αναφερθεί:

«Ελαφρά Ταξιαρχία, εμπρός!»

Υπάρχει μεταξύ σας κανείς δειλός;

Όχι, οι στρατιώτες δεν απειθούν

Ακόμη κι όταν λάθος τούς διοικούν:

Δουλειά τους δεν είναι να απαντούν,

Δουλειά τους δεν είναι να αναρωτηθούν,

Δουλειά τους είναι μόνο να σκοτώσουν και να σκοτωθούν:

Στην κοιλάδα του Θανάτου, εξακόσια παλικάρια
 Όρμησαν σαν τα λιοντάρια.

(Μία από τις παλαιότερες, γεμάτες παράσιτα ηχογραφήσεις της ανθρώπινης φωνής που έγιναν ποτέ είναι του ίδιου του λόρδου Τεννyson καθώς διάβαζε αυτό το ποίημα, και η υπόκωφη απαγγελία, μέσα από μια μακριά, σκοτεινή σήραγγα από τα βάρη του παρελθόντος, φαντάζει απόκοσμα ταιριαστή.) Από την άποψη της ανώτατης διοίκησης, θα ισοδυναμούσε με τρέλα να επιτραπεί σε κάθε μεμονωμένο στρατιώτη να κρίνει πότε θα υπακούει τις διαταγές και πότε όχι. Τα κράτη των οποίων οι στρατιώτες δρουν με δική τους πρωτοβουλία —αντί να υπακούουν σε εντολές— συνήθως κάνουν τους πολέμους. Από την άποψη του κράτους, τούτο παραμένει καλός εμπειρικός κανόνας, έστω κι αν μερικές φορές οδηγεί σε επιμέρους καταστροφές. Οι στρατιώτες εκπαιδεύονται έτσι ώστε να μεταβληθούν όσο το δυνατόν περισσότερο σε αυτόματα ή υπολογιστές.

Οι υπολογιστές κάνουν ό,τι τους πούμε. Υπακούουν δουλικά οποιαδήποτε εντολή τούς δοθεί στη γλώσσα προγραμματισμού τους. Αυτός είναι ο λόγος που κάνουν χρήσιμα πράγματα όπως η επεξεργασία κειμένου και οι υπολογισμοί λογιστικών φύλλων. Αλλά το αναπόφευκτο παραπροϊόν είναι ότι υπακούουν και κακές εντολές με τον ίδιο αυτοματισμό. Δεν μπορούν να διακρίνουν εάν μια εντολή θα έχει καλό ή κακό αποτέλεσμα. Απλώς υπακούουν, όπως υποτίθεται ότι πρέπει να κάνουν οι στρατιώτες. Εκείνο που καθιστά τους υπολογιστές χρήσιμους είναι η υπακοή τους χωρίς αντιρρήσεις, και το ίδιο ακριβώς τους καθιστά αναπόφευκτα ευάλωτους σε «ιούς» και «σκουλήκια». Ένα κακόβουλο λογισμικό που λέει «Αντίγραφέ με και στείλε με σε κάθε διεύθυνση που βρίσκεις σε αυτό τον σκληρό δίσκο» θα εκτελεστεί, και κατόπιν θα εκτελεστεί πάλι από τους υπολογιστές στους οποίους απευθύνεται, σε μια εκθετικά εξελισσόμενη διαδικασία. Είναι δύσκολο, ίσως αδύνατο, να σχεδιαστεί ένας υπολογιστής υπάκουος και ταυτόχρονα άτρωτος στις μολύνσεις.

Έπειτα από όσα είπα, θα έχετε καταλάβει το επιχείρημά μου σχετικά με τους παιδικούς εγκεφάλους και τη θρησκεία: η φυσική επιλογή οικοδομεί παιδικούς εγκεφάλους με την τάση να πιστεύουν στιδήποτε τους λένε οι γονείς τους και οι γέροντες της φυλής. Μια τέτοια ευπειθής υπακοή έχει τεράστια σημασία για την επιβίωση: είναι ανάλογη με τον προσανατολισμό του εντόμου μέσω της Σελήνης. Ωστόσο, η άλλη όψη της ευπειθούς υπακοής είναι η δουλική ευπιστία, με αναπόφευκτο παραπροϊόν την ευπάθεια σε μολύνσεις από ιούς του νου. Για θαυμάσιους λόγους σχετικούς με τη δαρβινική επιβίωση, οι παιδικοί εγκέφαλοι έχουν ανάγκη να εμπιστεύονται τους γονείς και όσους γηραιότερους υποδεικνύουν οι γονείς. Αυτόματα συ-

νέπεια αυτού είναι ότι όποιος εμπιστεύεται αδυνατεί να διακρίνει την καλή από την κακή συμβουλή: Το παιδί δεν μπορεί να γνωρίζει ότι η συμβουλή «Μην τσαλαβουτάς στη γεμάτη κροκόδειλους λίμνη» είναι καλή, αλλά η συμβουλή «Πρέπει να θυσιάσεις μια κατσίκα όταν είναι πανσέληνος, αλλιώς δεν θα έρθουν οι βροχές» είναι στην καλύτερη περίπτωση σπατάλη χρόνου και κατσικιών. Και οι δύο νουθεσίες μοιάζουν άξιες εμπιστοσύνης. Και οι δύο προέρχονται από σεβαστή πηγή και διατυπώνονται με επίσημη σοβαρότητα η οποία εμπνέει σεβασμό και απαιτεί υπακοή. Το ίδιο ισχύει για προτάσεις σχετικά με τον Κόσμο, την ηθικότητα και την ανθρώπινη φύση. Και, πιθανότατα, όταν το παιδί μεγαλώσει και αποκτήσει δικά του παιδιά, είναι φυσιολογικό να τους τα μεταδώσει όλα —τόσο τα ανόητα όσο και τα λογικά—, με την ίδια μεταδοτική σοβαρότητα.

Σύμφωνα με το παραπάνω μοντέλο, θα πρέπει να περιμένουμε ότι, σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές, διαφορετικές αυθαίρετες πεποιθήσεις —με καμία βάση επί γεγονότων— θα μεταδίδονται από γενεά σε γενεά και θα γίνονται εξίσου πιστευτές ως χρήσιμα δείγματα παραδοσιακής σοφίας, όπως η πεποίθηση ότι η κοπριά είναι καλή για τη σοδειά. Πρέπει επίσης να αναμένουμε ότι προλύψεις και άλλες αβάσιμες πεποιθήσεις θα εξελιχθούν τοπικά —μεταβαλλόμενες διαμέσου των γενεών— είτε με τυχαία γενετική παρέκκλιση είτε με κάποιο ανάλογο της δαρβινικής επιλογής, αναδεικνύοντας τελικά ένα μοτίβο σημαντικής απόκλισης από τον κοινό πρόγονο. Οι γλώσσες απομακρύνονται από μια κοινή καταγωγή με την πάροδο του χρόνου και τη γεωγραφική απομόνωση (θα επιστρέψω σε τούτο το ζήτημα στη συνέχεια). Το ίδιο φαίνεται να ισχύει για αβάσιμες και αυθαίρετες πεποιθήσεις και απαγορεύσεις, οι οποίες μεταδίδονται από γενεά σε γενεά —πεποιθήσεις ευνοημένες ίσως από τη χρήσιμη ικανότητα προγραμματισμού του παιδικού εγκεφάλου.

Οι θρησκευτικοί ηγέτες έχουν πλήρη επίγνωση τόσο της τρωτότητας του παιδικού εγκεφάλου όσο και της σημασίας της κατάχρησης εξ απαλών ονύχων. Η καυχσιολογία του ιησούτη, «Δώσε μου το επτάχρονο παιδί σου, και θα σου το φέρω άνθρωπο», δεν παύει να είναι ακριβής (ή απειλητική) μολονότι κοινότοπη. Πιο πρόσφατα, ο James Dobson, ιδρυτής του σύγχρονου εποινειδιστου κινήματος «Επικεντρώσου στην Οικογένεια» (Focus on the Family),* γνωρίζει εξίσου καλά την αρχή: «Εκείνοι που ελέγχουν τη διδασκαλία των παιδιών και τις εμπειρίες τους —τι θα βλέπουν, τι θα α-

* Γέλασα όταν διάβασα τη φράση «επικεντρώσου στη δική σου καταραμένη οικογένεια» σε ένα αυτοκόλλητο πάνω σε κάποιο αυτοκίνητο στο Κολοράντο, αλλά τώρα μου φαίνεται λιγότερο αστείο. Κάποια παιδιά ίσως πρέπει να προστατευθούν από την κατάχρηση των ιδίων των γονέων τους (βλ. Κεφάλαιο 9).

κούνε, πώς θα σκέπτονται και σε τι θα πιστεύουν— θα καθορίσουν τη μελλοντική πορεία του έθνους».⁷⁹

Θυμηθείτε όμως: η συγκεκριμένη πρότασή μου σχετικά με τη χρησιμη ευπιστία του παιδικού νου αποτελεί μόνο ένα παράδειγμα του είδους της κατάστασης η οποία αντιστοιχεί πιθανόν στον προσανατολισμό των εντόμων με τη βοήθεια της Σελήνης ή των άστρων. Ο ηθολόγος Robert Hinde, στο *Why Gods Persist* (Γιατί επιμένουν οι θεοί), και οι ανθρωπολόγοι Pascal Boyer, στο *Religion Explained*, και Scott Atran, στο *In Gods We Trust*, έχουν προβάλει ανεξάρτητα τη γενική εικόνα της θρησκείας ως παραπροϊόντος κανονικών ψυχολογικών προδιαθέσεων —πολλών παραπροϊόντων, θα έλεγα, διότι οι ανθρωπολόγοι ενδιαφέρονται ιδιαίτερα να τονίσουν την ποικιλία των θρησκευιών παγκοσμίως καθώς και τα κοινά τους σημεία. Τα ευρήματα των ανθρωπολόγων μάς φαίνονται παράδοξα επειδή απλώς μας είναι ανοίκεια. Όλες οι θρησκευτικές πεποιθήσεις φαίνονται παράδοξες σε όσους δεν ανατράφηκαν με αυτές. Ο Boyer επισκέφθηκε και μελέτησε τους Φανγκ τού Καμερούν, οι οποίοι πιστεύουν

ότι οι μάγισσες έχουν ένα επιπλέον εσωτερικό ζωόμορφο όργανο με το οποίο πετούν τις νύχτες και καταστρέφουν τη σοδειά άλλων ανθρώπων ή δηλητηριάζουν το αίμα τους. Φημολογείται επίσης ότι αυτές οι μάγισσες συγκεντρώνονται μερικές φορές για τεράστια φαγοποιία, όπου καταβροχθίζουν τα θύματά τους και σχεδιάζουν μελλοντικές επιθέσεις. Πολλοί θα σας πουν ότι ο φίλος ενός φίλου είδε πράγματι μάγισσες να πετούν τη νύχτα πάνω από το χωριό, καθισμένες σε ένα μπανανόφυλλο και εξακοντίζοντας μαγικά βέλη σε διάφορα ανύπνια θύματα.

Ο Boyer συνεχίζει με ένα προσωπικό περιστατικό:

Ανέφερα αυτήν και άλλες εξωτικές ιστορίες στη διάρκεια ενός δείπνου σε ένα κολέγιο του Καίμπριτζ, όταν κάποιος από τους καλεσμένους μας, διακεκριμένος θεολόγος τού Καίμπριτζ, γύρισε και μου είπε: «Νά τι κάνει την ανθρωπολογία τόσο συναρπαστική αλλά και τόσο δύσκολη: Πρέπει να εξηγήτε πώς οι άνθρωποι μπορούν να πιστεύουν τέτοιες ανοησίες». Έμεινα εμβρόντητος. Η συζήτηση προχώρησε πριν προλάβω να σκεφθώ μια κατάλληλη απάντηση —κάτι σχετικό με τσαγιέρες και κατσαρόλες.

Αν υποθέσουμε ότι ο θεολόγος τού Καίμπριτζ ήταν παραδοσιακός χριστιανός, θα πίστευε πιθανόν σε κάποιο συνδυασμό των εξής:

- Την εποχή των προγόνων, ένας άντρας γεννήθηκε από παρθένο μητέρα χωρίς τη συμμετοχή βιολογικού πατέρα.
- Ο ίδιος απάτωρ άντρας είπε κάποτε «βγες έξω» σε ένα φίλο του ονόματι Λάζαρο, ο οποίος ήταν νεκρός αρκετές ημέρες και είχε αρχίσει να μυρίζει άσχημα, και ο Λάζαρος αναστήθηκε αμέσως.
- Ο απάτωρ άντρας επανήλθε ο ίδιος στη ζωή τρεις ημέρες μετά την ταφή του.
- Σαράντα ημέρες αργότερα, ο απάτωρ άντρας ανέβηκε στην κορυφή ενός λόφου και «ανελήφθη» στους ουρανούς.
- Αν σιγομουρμουρίζεις κάτι ή ακόμη και αν το πεις από μέσα σου, ο απάτωρ άντρας και ο «πατέρας» του (ο οποίος συμπίπτει με τον ίδιο) θα εισακούσει τις σκέψεις σου και ίσως δράσει αναλόγως. Έχει την ικανότητα να ακούει ταυτοχρόνως τις σκέψεις όλων των ανθρώπων στον κόσμο.
- Ότι και να κάνεις, κακό ή καλό, ο ίδιος απάτωρ άντρας τα βλέπει όλα, έστω κι αν δεν τα βλέπει κανείς άλλος. Μπορείτε να ανταμειφθείτε ή να τιμωρηθείτε αναλόγως, ακόμη και μετά θάνατον.
- Η παρθένος μητέρα του απάτορος άντρα δεν πέθανε ποτέ, αλλά το σώμα της «μετέστη» στους ουρανούς.
- Το ψωμί και το κρασί, εάν ευλογηθούν από ιερό πρόσωπο (το οποίο πρέπει απαραίτητα να διαθέτει όρχεις), «γίνονται» το σώμα και το αίμα του απάτορα άντρα.

Τι νόημα θα έβγαζε από όλα αυτά ένας αντικειμενικός ανθρωπολόγος που θα συναντούσε για πρώτη φορά τούτες τις πεποιθήσεις εάν έκανε εργασία πεδίου στο Καίμπριτζ;

Ψυχολογικά προδιατεθειμένοι για θρησκεία

Η ιδέα των ψυχολογικών παραπροϊόντων απορρέει, φυσικά, από τον σημαντικό και αναπτυσσόμενο τομέα της εξελικτικής ψυχολογίας.⁸⁰ Οι εξελικτικοί ψυχολόγοι εκφράζουν την άποψη ότι, ακριβώς όπως το μάτι είναι ένα εξελιγμένο όργανο για την όραση και η φτερούγα ένα εξελιγμένο όργανο για την πτήση, έτσι και ο εγκέφαλος συγκροτείται από μια συλλογή οργάνων (ή «λειτουργικών μονάδων») ώστε να αντιμετωπίζει πολλές εξειδικευμένες ανάγκες επεξεργασίας δεδομένων. Μια λειτουργική μονάδα ασχολεί-

ται με τη συγγένεια, μια άλλη με τις αμοιβαίες ανταλλαγές, κάποια άλλη με την ενουναίσθηση κ.λπ. Η θρησκεία μπορεί να θεωρηθεί παραπροϊόν δυσλειτουργίας αρκετών από αυτές τις λειτουργικές μονάδες —για παράδειγμα, των λειτουργικών μονάδων για τη διαμόρφωση θεωριών σχετικών με άλλους τρόπους σκέψης, για το σχηματισμό συμμαχιών και για τις διακρίσεις υπέρ των ημετέρων και κατά των ξένων. Καθένα από αυτά θα μπορούσε να θεωρηθεί το ανθρώπινο ισοδύναμο του προσανατολισμού των εντόμων με τη βοήθεια της Σελήνης, ευάλωτου σε δυσλειτουργίες με τον ίδιο τρόπο που πρότευνα και για την ευπιστία της παιδικής ηλικίας. Ο ψυχολόγος Paul Bloom, ένας ακόμα υποστηρικτής της άποψης πως «η θρησκεία είναι παραπροϊόν», επισημαίνει το γεγονός ότι τα παιδιά έχουν φυσική τάση προς μια *δυσίτικη* θεωρία του νου. Η θρησκεία, κατά την άποψή του, αποτελεί παραπροϊόν ενός τέτοιου ενστικτώδους δυϊσμού. Θεωρεί ότι εμείς οι άνθρωποι, και ιδιαίτερα τα παιδιά, είμαστε γεννημένοι δυσίτες.

Ο δυσίτης αποδέχεται μια θεμελιώδη διάκριση μεταξύ ύλης και νου. Ο μονιστής, αντιθέτως, πιστεύει ότι ο νους αποτελεί εκδήλωση της ύλης —του υλικού μέρους ενός εγκεφάλου ή ίσως ενός υπολογιστή— και δεν μπορεί να υπάρχει χωριστά από την ύλη. Ο δυσίτης πιστεύει ότι ο νους είναι κάποιο είδος πνεύματος το οποίο *ενοικεί* στο σώμα· εννοείται επομένως ότι μπορεί να αφήσει το σώμα και να υπάρξει κάπου αλλού. Οι δυσίτες πρόθυμα ερμηνεύουν τις ψυχικές νόσους ως «κατάληψη από διαβόλους», από πνεύματα που εδρεύουν προσωρινά στο σώμα, οπότε μπορούν να «αποβληθούν». Οι δυσίτες προσωποποιούν άψυχα φυσικά αντικείμενα με την παραμικρή ευκαιρία, βλέποντας πνεύματα και δαίμονες ακόμη και στους καταρράκτες ή στα σύννεφα.

Το μυθιστόρημα *Vice Versa* (Αντιστρόφως) του F. Anstey, χρονολογούμενο από το 1882, έχει ασφαλώς νόημα για ένα δυσίτη, αλλά πρέπει να είναι ολοκληρωτικά ακατανόητο για έναν πεπεισμένο μονιστή όπως εγώ. Ο κύριος Bultitude και ο γιος του ανακαλύπτουν μυστηριωδώς ότι έχουν ανταλλάξει τα σώματά τους. Ο πατέρας, προς μεγάλη χαρά του γιου, είναι υποχρεωμένος να πηγαίνει στο σχολείο με το σώμα του γιου του· ενώ ο γιος, με το σώμα του πατέρα, σχεδόν καταστρέφει την πατρική επιχείρηση με τις ανώριμες αποφάσεις του. Παρόμοιο θέμα πραγματεύεται ο P.G. Wodehouse στο *Laughing Gas* (Το αέριο του γέλιου), όπου ο μαρκήσιος Havershot και ένας ανήλικος κινηματογραφικός αστέρας ναρκώνονται ταυτόχρονα σε γειτονικές οδοντιατρικές πολυθρόνες και ξυπνούν έχοντας ανταλλάξει σώματα. Και εδώ, η πλοκή έχει νόημα μόνο για ένα δυσίτη. Πρέπει να υπάρχει κάτι που αντιστοιχεί στον μαρκήσιο Havershot αλλά δεν αποτελεί τμήμα του σώματός του —πώς αλλιώς θα μπορούσε να ξυπνήσει μέσα στο σώμα ενός παιδιού;

Όπως οι περισσότεροι επιστήμονες, δεν είμαι δυσίστης, ωστόσο μπορώ να απολαύσω το *Vice Versa* και το *Laughing Gas*. Ο Paul Bloom θα έλεγε ότι τούτο συμβαίνει διότι, παρόλο που έχω μάθει να είμαι διανοητικά μονιστής, ανήκω στο ανθρώπινο είδος και συνεπώς έχω εξελιχθεί ως ενστικτώδης δυσίστης. Η ιδέα ότι υπάρχει ένα εγώ κourνιασμένο κάπου πίσω από τα μάτια μου και ικανό, τουλάχιστον στα μυθιστορήματα, να μεταναστεύσει στο κεφάλι κάποιου άλλου, είναι βαθιά ριζωμένη μέσα μου και σε όλα τα ανθρώπινα όντα, όσο κι αν αποδεχόμαστε το μονισμό. Ο Bloom υποστηρίζει τη θεωρία του με πειραματικά στοιχεία ότι τα παιδιά έχουν περισσότερες πιθανότητες να είναι δυσίτες απ' ό,τι οι ενήλικες —ιδιαίτερα τα πολύ μικρά παιδιά. Τούτο υποδηλώνει ότι στον εγκέφαλο έχει αναπτυχθεί μια τάση προς το δυισμό και, σύμφωνα με τον Bloom, δημιουργεί τη φυσική προδιάθεση να υποθετούμε θρησκευτικές ιδέες.

Ο Bloom θεωρεί επίσης ότι έχουμε την εγγενή προδιάθεση να είμαστε δημιουργιστές. Η φυσική επιλογή «δεν έχει διαισθητικό νόημα». Τα παιδιά τείνουν να αποδίδουν σκοπούς στα πάντα, όπως μας λέει η ψυχολόγος Deborah Keleman στο άρθρο της «Are children “intuitive theists”?» (Είναι τα παιδιά «διαισθητικά θεϊστές;»).⁸¹ Τα σύννεφα υπάρχουν «για να βρέχουν». Οι μυτεροί βράχοι υπάρχουν «για να ξύνονται τα ζώα όταν έχουν φαγούρα». Η απόδοση σκοπού στα πάντα ονομάζεται τελεολογία. Τα παιδιά ασπάζονται εκ γενετής την τελεολογία, και πολλοί δεν απαλλάσσονται από αυτήν ούτε όταν μεγαλώσουν.

Ο εκ γενετής δυισμός και η εκ γενετής τελεολογία μάς προδιαθέτουν, σε κατάλληλες συνθήκες, για τη θρησκεία, όπως ακριβώς η αντίδραση του λεπιδιοπτέρου στη φωτεινή πυξίδα το προδιαθέτει για ακούσια «αυτοκτονία». Ο εγγενής δυισμός μας μάς προετοιμάζει να πιστεύουμε σε μια «ψυχή» η οποία μάλλον ενοικεί στο σώμα παρά αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του. Εύκολα λοιπόν μπορούμε να φανταστούμε ότι ένα τέτοιο πνεύμα μεταβαίνει κάπου αλλού μετά το θάνατο του σώματος. Επίσης, εύκολα μπορούμε να διανοηθούμε την ύπαρξη μιας θεότητας ως καθαρού πνεύματος —όχι ως αναδυόμενη ιδιότητα πολύπλοκης ύλης, αλλά ως κάτι που υπάρχει ανεξάρτητα από την ύλη. Είναι ακόμη πιο προφανές ότι η παιδική τελεολογία μάς προετοιμάζει για τη θρησκεία. Εάν όλα έχουν ένα σκοπό, τίνος είναι ο σκοπός; Του Θεού, φυσικά.

Ποιο είναι όμως το αντίστοιχο της χρησιμότητας της φωτεινής πυξίδας του εντόμου; Γιατί άραγε ευνόπησε η φυσική επιλογή το δυισμό και την τελεολογία στους εγκεφάλους των προγόνων μας και των παιδιών τους; Έως αυτό το σημείο, η παρουσίαση της θεωρίας περί «εγγενώς δυσιτών» έχει απλώς υποθέσει ότι οι άνθρωποι υποθετούν το δυισμό και την τελεολογία εκ γενετής. Ποιο όμως είναι το δαρβινικό πλεονέκτημά τους; Η πρόβλεψη

της συμπεριφοράς των όντων του κόσμου μας είναι σημαντική για την επιβιώσή μας —και, όπως θα περιμέναμε, η φυσική επιλογή έχει διαμορφώσει τους εγκεφάλους μας έτσι ώστε να το επιτυγχάνουν με αποτελεσματικότητα και ταχύτητα. Μήπως ο δυϊσμός και η τελεολογία μάς εξυπηρετούν σε κάτι τέτοιο; Μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα αυτή την υπόθεση αν ανατρέξουμε σε ό,τι ο Daniel Dennett έχει ονομάσει προθετική στάση.

Ο Dennett έχει προτείνει μια χρήσιμη τριπλή ταξινόμηση των «στάσεων» που υιοθετούμε στην προσπάθειά μας να κατανοήσουμε —και άρα να προβλέψουμε— τη συμπεριφορά οντοτήτων όπως τα ζώα, οι μηχανές ή οι όμοιοί μας:⁸² είναι η φυσική στάση, η στάση του σχεδίου και η προθετική στάση. Η *φυσική στάση* λειτουργεί πάντα κατ' αρχήν, διότι σε τελική ανάλυση τα πάντα υποτάσσονται στους νόμους της φυσικής. Εντούτοις, η νοητική επεξεργασία υπό το πρίσμα της φυσικής στάσης ενδέχεται να είναι πολύ αργή: εάν καταπασιάσουμε με τον υπολογισμό όλων των αλληλεπιδράσεων των κινητών μερών ενός σύνθετου αντικειμένου, η πρόβλεψη της συμπεριφοράς του πιθανότατα θα γίνει «κατόπιν εορτής». Για κάθε αντικείμενο το οποίο έχει πράγματι σχεδιαστεί, όπως ένα πλυντήριο ή μια βαλλίστρα, η *στάση του σχεδίου* είναι μια οικονομική συντόμευση. Μπορούμε να προβλέψουμε πώς θα συμπεριφερθεί το αντικείμενο παρακάμπτοντας τη φυσική και επικαλούμενοι κατευθείαν το σχέδιο. Όπως λέει ο Dennett,

Σχεδόν όλοι μπορούν να προβλέψουν πότε θα σημάνει ένα ζυγνητήρι, ακόμη και με την πιο επιφανειακή επιθεώρηση της όψης του. Δεν γνωρίζουμε —ούτε και ενδιαφερόμαστε να μάθουμε— εάν κουνδίζεται με ελατήριο, εάν λειτουργεί με συσσωρευτή ή με το φως του Ήλιου, εάν έχει κατασκευαστεί με ορειχάλκινους τροχούς και ρουμπίνια ή με μικροτοίπι πυριτίου —υποθέτουμε απλώς ότι έχει σχεδιαστεί για να σημαίνει την ώρα στην οποία ρυθμίζεται.

Τα έμβια όντα δεν έχουν σχεδιαστεί, αλλά η δαρβινική φυσική επιλογή επιτρέπει να εφαρμοστεί μια εκδοχή της στάσης του σχεδίου και σε αυτά. Λόγου χάριν, συντομεύουμε τη διαδικασία κατανόησης της καρδιάς εάν υποθέσουμε ότι έχει «σχεδιαστεί» για να αντλεί αίμα. Ο Karl von Frisch οδηγήθηκε στη διερεύνηση της έγχρωμης όρασης των μελισσών (σε πείσμα της παραδοσιακής άποψης ότι έχουν αχρωματοψία), διότι υπέθεσε ότι τα ζωηρά χρώματα των ανθέων είχαν «σχεδιαστεί» για να τις προσελκύουν. Τα εισαγωγικά μπαίνουν για να αποτρέψουν κακόπιστους δημιουργιστές να ισχυριστούν ότι ο μεγάλος αυστριακός ζωολόγος ανήκει σε αυτούς. Εννοείται ότι εκείνος ήταν αξιοθαύμαστα ικανός να μεταφράσει τη στάση του σχεδίου σε κατάλληλους δαρβινικούς όρους.

Η προθετική στάση συνιστά επίσης συντόμευση, αλλά καλύτερη από τη στάση του σχεδίου. Ένα ον δεν υποτίθεται απλώς ότι έχει σχεδιαστεί για κάποιο σκοπό, αλλά ότι αποτελεί, ή περιέχει, έναν ενεργό παράγοντα με προθέσεις οι οποίες καθοδηγούν τις πράξεις του. Αν έρθετε αντιμέτωποι με μια τίγρη, καλά θα κάνετε να μην καθυστερήσετε να προβλέψετε την πιθανή συμπεριφορά της. Μην νοιαστείτε για τις φυσικές αρχές που διέπουν τα μόριά της και ξεχάστε το σχέδιο των μελών της, των νυχιών και των δοντιών της. Το αιλουροειδές προτίθεται να σας καταβροχθίσει και θα χρησιμοποιήσει τα μέλη, τα νύχια και τα δόντια του με ευκινησία και εφευρετικότητα ώστε να πραγματοποιήσει την πρόθεσή του. Ο ταχύτερος τρόπος να μαντέψετε τη συμπεριφορά του είναι να ξεχάσετε τη φυσική και τη φυσιολογία και να επικεντρωθείτε κατευθείαν στις επιθετικές προθέσεις του. Σημειώστε ότι, όπως ακριβώς η στάση του σχεδίου λειτουργεί τόσο για πράγματα που δεν έχουν όντως σχεδιαστεί όσο και για πράγματα που έχουν σχεδιαστεί, έτσι και η προθετική στάση λειτουργεί για πράγματα που δεν έχουν σκόπιμες συνειδητές προθέσεις αλλά και για όσα έχουν.

Θεωρώ εντελώς λογικό να υποθέσουμε ότι η προθετική στάση έχει επιβιωτική αξία ως εγκεφαλικός μηχανισμός ο οποίος επιταχύνει τη λήψη αποφάσεων σε δύσκολες περιστάσεις και σε κρίσιμες κοινωνικές καταστάσεις. Δεν είναι εξίσου άμεσα σαφές ότι ο δυϊσμός αποτελεί αναγκαίο συνακόλουθο της προθετικής στάσης. Δεν θα επιμείνω σε τούτο το ζήτημα εδώ, ωστόσο νομίζω ότι θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως κάποιου είδους θεωρία για άλλους τρόπους σκέψης, η οποία εύλογα θα χαρακτηριζόταν δυϊστική, ίσως να βρίσκεται πίσω από την προθετική στάση —ιδιαίτερα σε περιπλοκές κοινωνικές καταστάσεις, και ειδικότερα εκεί όπου υπεισέρχεται η *ανώτερον βαθμού* προθετικότητα.

Ο Dennett αναφέρεται σε *τρίτον βαθμού προθετικότητα* (ο άντρας πίστευε ότι η γυναίκα γνώριζε πως την ήθελε), *τέταρτον βαθμού* (η γυναίκα κατάλαβε ότι ο άντρας πίστευε πως η γυναίκα γνώριζε ότι την ήθελε), ακόμη και *πέμπτον βαθμού* προθετικότητα (ο σαμάνος μάντεψε ότι η γυναίκα κατάλαβε πως ο άντρας πίστευε ότι η γυναίκα γνώριζε πως την ήθελε). Πολύ υψηλοί βαθμοί προθετικότητας πιθανόν απαντούν μόνο σε μυθιστορήματα, όπως το διακωμωδεί ο Michael Frayn στο εύθυμο διήγημά του *The Tin Men* (Οι τενεκεδένιοι άνθρωποι): «Παρατηρώντας τον Νουνόπουλο, ο Ρικ γνώριζε ότι ήταν σχεδόν σίγουρος πως η Άννα αισθανόταν εντονότατη περιφρόνηση για την αδυναμία του Φιντλινγκτσάιλντ να καταλάβει τα αισθήματά της για τον Φιντλινγκτσάιλντ, και εκείνη γνώριζε επίσης ότι η Νίνα γνώριζε πως η ίδια γνώριζε εκείνο που γνώριζε ο Νουνόπουλος [...]». Το γεγονός όμως ότι μπορούμε να γελάμε με τέτοια μυθιστορηματικά περίπλοκα συμπεράσματα για τις σκέψεις των άλλων ίσως μας λείει κάτι σημα-

ντικό σχετικά με τον τρόπο που ο νους μας έχει διαμορφωθεί από τη φυσική επιλογή για να λειτουργεί στον πραγματικό κόσμο.

Η προθετική στάση, κατώτερων βαθμών τουλάχιστον, εξοικονομεί χρόνο που ίσως είναι ζωτικός για την επιβίωση, όπως κάνει και η στάση του σχεδίου. Συνεπώς, η φυσική επιλογή διαμόρφωσε τους εγκεφάλους μας έτσι ώστε να υιοθετούν την προθετική στάση προκειμένου «να κόβουν δρόμο». Είμαστε βιολογικά προγραμματισμένοι να αποδίδουμε προθέσεις σε όντα των οποίων η συμπεριφορά έχει σημασία για εμάς. Για άλλη μία φορά, ο Paul Bloom παραθέτει πειραματικά στοιχεία ότι τα παιδιά επιδεικνύουν ιδιαίτερη τάση να υιοθετούν την προθετική στάση: όταν τα μωρά βλέπουν ένα αντικείμενο να ακολουθεί φαινομενικά κάποιο άλλο (για παράδειγμα, στην οθόνη του υπολογιστή), υποθέτουν ότι γίνονται μάρτυρες μιας πραγματικής καταδίωξης από έναν εμπρόθετο ενεργό παράγοντα, και το δείχνουν εκφράζοντας έκπληξη όταν ο υποτιθέμενος διώκτης δεν συνεχίζει την καταδίωξη.

Η στάση του σχεδίου και η προθετική στάση συνιστούν χρήσιμους μηχανισμούς του εγκεφάλου, σημαντικούς για την επιτάχυνση της πρόβλεψης της συμπεριφοράς όντων τα οποία έχουν ουσιαστική σημασία για την επιβίωση, όπως είναι οι θηρευτές ή οι πιθανοί σύντροφοι. Αλλά, όπως συμβαίνει και με άλλους μηχανισμούς του εγκεφάλου, οι εν λόγω στάσεις ενδέχεται να παρουσιάσουν δυσλειτουργίες. Τα παιδιά, καθώς και οι πρωτόγονοι λαοί, αποδίδουν προθέσεις στον καιρό, στα κύματα και στα ρυάκια, στους βράχους που πέφτουν. Όλοι τείνουμε να κάνουμε το ίδιο με τις μηχανές, ιδιαίτερα όταν μας απογοητεύουν —λόγου χάριν, όταν χαλά το αυτοκίνητο ή ο υπολογιστής μας. Ο Justin Barrett επινόησε τον όρο «ουσκευή υπερδραστήριας ανίχνευσης ενεργών παραγόντων» για να περιγράψει αυτή την κατάσταση. Ανιχνεύουμε με περισσή ενεργητικότητα ενεργούς παράγοντες εκεί όπου δεν υπάρχουν, και έτσι αποδίδουμε στη Φύση δόλο ή ευμένεια, ενώ στην πραγματικότητα είναι απλώς αδιάφορη. Συλλαμβάνω τον εαυτό μου να τρέφει προς στιγμίν αισθήματα άγριας οργής εναντίον κάποιου αθώου άψυχου αντικειμένου όπως η αλυσίδα του ποδηλάτου μου. Πρόσφατα αναφέρθηκε η χαρακτηριστική περίπτωση ενός άντρα ο οποίος πάτησε το λυμένο κορδόνι του στο Μουσείο Fitzwilliam τού Καίμπριτζ, καταράκλυσε στις σκάλες και έσπασε τρία ανεκτίμητης αξίας βάζα της δυναστείας των Γοιγκ: «Προσγειώθηκε ανάμεσα στα βάζα, που θρυμματίστηκαν σε χιλιάδες κομμάτια. Καθόταν ακόμα εκεί εμβρόντιτος όταν έφτασε το προσωπικό. Όλοι στέκονταν τριγύρω του άφωνοι και ταραγμένοι. Ο άντρας έδειχνε συνεχώς το κορδόνι του λέγοντας με τρεμάμενη φωνή “Νά, αυτός είναι ο ένοχος”».⁸³

Άλλες εξηγήσεις της θρησκείας ως παραπροϊόντος έχουν προταθεί από

τους Hinde, Shermer, Boyer, Atran, Bloom, Dennett, Keleman κ.ά. Ο Dennett έχει εκφράσει την ιδιαίτερα ελκυστική άποψη ότι ο παραλογισμός της θρησκείας ίσως αποτελεί παραπροϊόν ενός ειδικού εγγενούς μηχανισμού ανορθολογικότητας στον εγκέφαλό μας: της τάσης μας, η οποία πιθανώς έχει γενετικά πλεονεκτήματα, να ερωτευόμαστε.

Η ανθρωπολόγος Helen Fisher, στο *Why We Love* (Γιατί ερωτευόμαστε), περιγράφει με γλαφυρό τρόπο την τρέλα του ρομαντικού έρωτα και τις υπερβολές του σε σύγκριση με ό,τι φαίνεται απολύτως αναγκαίο. Ας το δούμε ως εξής: Από την οπτική ενός άντρα, λόγου χάριν, είναι απίθανο οποιαδήποτε γυναίκα από όσες γνωρίζει να είναι εκατό φορές πιο γοητευτική από την πλησιέστερη ανταγωνίστριά της, ωστόσο μάλλον έτσι θα την περιγράψει όταν «νιώθει ερωτευμένος». Αντί για τη φανατικά μονογαμική αφοσίωση προς την οποία ρέπουμε, κάποιο είδος «πολυέρωτα» είναι εκ πρώτης όψεως περισσότερο λογικό («πολυέρωτας» σημαίνει ότι μπορεί κανείς να αγαπά ταυτοχρόνως αρκετά μέλη του αντίθετου φύλου, ακριβώς όπως μπορούμε να αγαπάμε περισσότερα από ένα κρασιά, συνθέτες, βιβλία ή αθλήματα). Ευχαρίστως δεχόμαστε ότι μπορούμε να αγαπάμε πολλά παιδιά, γονείς, αδέρφια, δασκάλους, φίλους ή κατοικίδια ζώα. Αν το σκεφθούμε έτσι, δεν φαίνεται εντελώς παράδοξη η ολοκληρωτική αποκλειστικότητα την οποία αναμένουμε από τον συζυγικό έρωτα; Και όμως, είναι αυτό που προσδοκούμε —και που επιδιώκουμε να επιτύχουμε. Πρέπει να υπάρχει ένας λόγος.

Η Helen Fisher και άλλοι έχουν δείξει ότι ο έρωτας συνοδεύεται από μοναδικές εγκεφαλικές καταστάσεις, συμπεριλαμβανομένης της παρουσίας χημικών ουσιών οι οποίες δρουν στα νεύρα (κάτι σαν φυσικά φάρμακα) και είναι εξαιρετικά εξειδικευμένες και χαρακτηριστικές της κατάστασης. Οι εξελικτικοί ψυχολόγοι συμφωνούν μαζί της ότι το παράλογο του «κεραυνοβόλου έρωτα» ίσως είναι ένας μηχανισμός που εξασφαλίζει την αμοιβαία αφοσίωση και πίστη των γονέων, τουλάχιστον για όσο χρόνο απαιτεί η από κοινού ανατροφή ενός παιδιού. Από δαρβινική άποψη, χωρίς αμφιβολία έχει μεγάλη σημασία η επιλογή ενός καλού συντρόφου, για ποικίλους λόγους. Αλλά, αφότου γίνει η επιλογή συντρόφου —έστω και κακή— και συλληφθεί το παιδί, μεγαλύτερη σημασία έχει η προσκόλληση σε τούτη τη συγκεκριμένη «επιλογή» —με οποιεσδήποτε συνθήκες— τουλάχιστον μέχρι να απογαλακτιστεί το παιδί.

Είναι άραγε δυνατόν να αποτελεί η παράλογη θρησκεία παραπροϊόν των μηχανισμών ανορθολογικότητας, οι οποίοι αρχικά αναπτύχθηκαν στον εγκέφαλό μας μέσω φυσικής επιλογής για την περίπτωση του έρωτα; Βεβαίως, η θρησκευτική πίστη έχει αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με τον έρωτα (αμφότερα δε εμφανίζουν συμπτώματα που παρατηρούνται όταν κάποιος

βρίσκεται υπό την επίρεια εθιστικού ναρκωτικού*). Ο νευροψυχίατρος John Smythies εφιστά την προσοχή στο γεγονός ότι υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ των περιοχών του εγκεφάλου που δραστηριοποιούνται από αυτά τα δύο είδη μανίας. Εντούτοις, επισημαίνει και κάποιες αξιόλογες ομοιότητες:

Μία από τις πολλές εκδηλώσεις της θρησκείας είναι η σφοδρή αγάπη για ένα υπερφυσικό πρόσωπο, δηλαδή τον Θεό, σε συνδυασμό με τον βαθύ σεβασμό προς τις εικόνες του ίδιου προσώπου. Η κινητήρια δύναμη στη ζωή του ανθρώπου συνίσταται σε μεγάλο βαθμό στα εγωιστικά γονίδια μας και τις διεργασίες ενίσχυσης. Σημαντική θετική ενίσχυση απορρέει από τη θρησκεία: το θερμό και καθουχαστικό αίσθημα ότι μας αγαπούν και μας προστατεύουν σε έναν επικίνδυνο κόσμο, η απαλλαγή από το φόβο του θανάτου, η εξ ουρανού βοήθεια ως ανταπόκριση των προσευχών μας σε δύσκολους καιρούς κ.λπ. Παρομοίως, ο ρομαντικός έρωτας για ένα άλλο πραγματικό πρόσωπο (συνήθως του αντίθετου φύλου) αποκαλύπτει την ίδια έντονη επικέντρωση στον άλλο και σχετικές θετικές ενισχύσεις. Τα εν λόγω αισθήματα μπορούν να γεννηθούν από εικόνες του άλλου, όπως γράμματα, φωτογραφίες ή και —όπως συννηθίζοταν κατά τη βικτωριανή εποχή— τούφρες από μαλλιά. Η ερωτική κατάσταση έχει πολλά φυσιολογικά επακόλουθα, όπως το να στενάζει κανείς σαν φουσερό.⁸⁴

Συνέκρινα τον έρωτα με τη θρησκεία το 1993, όταν παρατήρησα ότι τα συμπτώματα που παρουσίαζε ένα άτομο «προσβεβλημένο» από θρησκεία «ενδέχεται να θυμίζουν εκπληκτικά τα συμπτώματα που συνήθως συνδέονται με τη σεξουαλική επιθυμία. Αυτή είναι μια εξαιρετικά ισχυρή δύναμη στον εγκέφαλο, και δεν πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι κάποιοι ιοί έχουν εξελιχθεί με τρόπο ώστε να την εκμεταλλεύονται» (οι «ιοί» εδώ αποτελούν μεταφορική έκφραση για τις θρησκείες: ο τίτλος του άρθρου μου ήταν «Viruses of the mind» [Ιοί του νου]). Το διάσημο οργασμικό όραμα της αγίας Τερέζας της Άβιλα είναι πασίγνωστο και δεν χρειάζεται να επαναληφθεί. Πιο σοβαρά, και λιγότερο αισθησιακά, ο φιλόσοφος Anthony Kenny καταθέτει μια συγκινητική μαρτυρία για την καθαρή απόλαυση που αναμένει όσους κατορθώνουν να πιστέψουν στο μυστήριο της «μετουσίωσης». Αφού πρώτα περιγράφει τη χειροτονία του ως ρωμαιοκαθολικού ιερέα,

* Βλ. την περιγραφή μου για το επικίνδυνο ναρκωτικό Gerin Oil: R. Dawkins, «Gerin Oil», *Free Inquiry*, 24:1, 2003, 9-11.

εξουσιοδοτημένου να καθαγιάζει με το άγγιγμα των χεριών, συνεχίζει περιγράφοντας πόσο ζωντανά θυμάται

την έξαρση που ένιωθα τους πρώτους μήνες αφότου εκρίθην άξιος να τελώ τη Θεία Λειτουργία. Ενώ παλιότερα μου άρεσε να μένω ξαπλωμένος μέχρι αργά και να τεμπελιάζω, τώρα πηδούσα νωρίς από το κρεβάτι, σε πλήρη εγρήγορηση και γεμάτος έξαψη στη σκέψη της μεγαλειώδους πράξης που είχα το προνόμιο να εκτελέσω [...].

Το άγγιγμα του σώματος του Χριστού, η εγγύτητα του ιερέα προς τον Ιησού, ήταν εκείνο που με συνάρπαζε περισσότερο. Ατένιζα την όσπια μετά τον καθαγιασμό της, σαγηνευμένος σαν εραστής που κοιτάζει στα μάτια την αγαπημένη του [...]. Εκείνες οι πρώτες μου ημέρες ως ιερέα έχουν μείνει στη μνήμη μου ως ημέρες πληρότητας και δειλής ευτυχίας· ως κάτι πολύτιμο, ωστόσο πολύ εύθραυστο για να διατηρηθεί, όπως μια ρομαντική ερωτική ιστορία που τερματίστηκε απότομα από την πραγματικότητα ενός αταίριαστου γάμου.

Το ισοδύναμο της αντίδρασης μιας πεταλούδας στη φωτεινή πυξίδα της είναι η φαινομενικά παράλογη αλλά χρήσιμη συνήθεια να ερωτευόμαστε ένα και μόνο ένα μέλος του αντίθετου φύλου. Το παραπροϊόν λόγω δυσλειτουργίας —ισοδύναμο με το πέταγμα προς τη φλόγα του κεριού— είναι να ερωτευόμαστε τον Ιεχωβά (ή την Παρθένο ή τον Αλλάχ) και να προβαίνουμε σε παράλογες πράξεις με κίνητρο έναν τέτοιο έρωτα.

Ο βιολόγος Lewis Wolpert, στο *Six Impossible Things Before Breakfast* (Εξι αδύνατα πράγματα πριν από το πρωινό), εκφράζει την άποψη —η οποία μπορεί να θεωρηθεί γενίκευση της ιδέας του εποικοδομητικού ανορθολογισμού— ότι μια παράλογα ισχυρή πεποίθηση προφυλάσσει από την ασάθεια του νου: «Εάν τα πιστεύω που έσωζαν ζωές δεν ήταν ισχυρά, αυτό θα σήμαινε μειονεκτήματα κατά την πρόωμη εξέλιξη του ανθρώπου. Θα συνιστούσε σοβαρό μειονέκτημα, για παράδειγμα, εάν άλλαζε κανείς συνεχώς γνώμη την ώρα που κυνηγούσε ή κατασκεύαζε εργαλεία». Το επιχείρημα του Wolpert συνεπάγεται ότι, σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, είναι προτιμότερη η επιμονή σε μια παράλογη πεποίθηση από την αμφιταλάντευση, έστω κι αν νέα στοιχεία ή ένας συλλογισμός ευνοούν την αλλαγή. Είναι εύκολο να δούμε το επιχείρημα περί «έρωτα» ως ειδική περίπτωση, και αντίστοιχα είναι εύκολο να δούμε την «παράλογη επιμονή» τού Wolpert ως μία ακόμα χρήσιμη ψυχολογική προδιάθεση, ικανή να εξηγήσει σημαντικές όψεις της παράλογης θρησκευτικής συμπεριφοράς: μολαταύτα, παραμένει ακόμα ένα παραπροϊόν.

Στο βιβλίο του *Social Evolution* (Κοινωνική εξέλιξη), ο Robert Trivers α-

νέπτυξε περισσότερο την εξελικτική θεωρία του περί αυτοεξαπάτησης, που είχε διατυπώσει το 1976. Η αυτοεξαπάτηση είναι

η απόκρυψη της αλήθειας από τον συνειδητό σου ώστε να διαφεύγει αποτελεσματικότερα την προσοχή των άλλων. Στο δικό μας είδος αναγνωρίζουμε ότι οι λοξές ματιές, οι ιδρωμένες παλάμες και οι σπασμένες φωνές δείχνουν ίσως την αγωνία που συνοδεύει τη συνειδητή γνώση της επιχειρούμενης εξαπάτησης. Όταν κάποιος παύει να έχει συνειδηση της εξαπάτησης που διαπράττει, κρύβει τέτοια σημάδια από τον παρατηρητή. Μπορεί να ψεύδεται χωρίς τη νευρική νευρικότητα που συνοδεύει την εξαπάτηση.

Ο ανθρωπολόγος Lionel Tiger λέει κάτι παρόμοιο στο *Optimism: The Biology of Hope* (Αισιοδοξία. Η βιολογία της ελπίδας). Η σύνδεση με το είδος του εποικοδομητικού ανορθολογισμού στο οποίο μόλις αναφερθήκαμε φαίνεται στην παράγραφο του Trivers σχετικά με την «αντιληπτική άμυνα»:

Οι άνθρωποι έχουν την τάση να βλέπουν συνειδητά ό,τι επιθυμούν να δουν. Τους είναι κυριολεκτικά δύσκολο να δουν πράγματα με αρνητικές συνδηλώσεις, ενώ βλέπουν με αυξανόμενη ευκολία στιδήποτε θετικό. Για παράδειγμα, λέξεις που προκαλούν άγχος, είτε λόγω της προσωπικής ιστορίας κάποιου είτε εξαιτίας πειραματικού χειρισμού, απαιτούν περισσότερες διευκρινίσεις πριν γίνουν για πρώτη φορά αντιληπτές.

Η σχέση με τους ευσεβείς πόθους της θρησκείας δεν χρειάζεται περισσότερες διευκρινίσεις.

Με όλα αυτά επιθυμώ να υποστηρίξω τη γενική θεωρία της θρησκείας ως τυχαίου παραπροϊόντος —όταν κάτι χρήσιμο δυσλειτουργεί. Οι λεπτομέρειες είναι ποικίλες, περίπλοκες και αμφιλεγόμενες. Για να την εξηγήσω, θα συνεχίσω να χρησιμοποιώ τη θεωρία μου περί «εύπιστου παιδιού» ως αντιπροσωπευτική των θεωριών «παραπροϊόντος» γενικά. Η εν λόγω θεωρία —ότι ο παιδικός εγκέφαλος είναι, για βάσιμους λόγους, ευάλωτος σε μολύνσεις από νοητικούς «ιούς»— θα φανεί σε μερικούς αναγνώστες ατελής. Ο νους είναι ίσως ευάλωτος, γιατί όμως να προσβάλλεται από αυτό τον ιό αντί για κάποιον άλλο; Μήπως κάποιος ιός διαθέτουν ιδιαίτερη ικανότητα να προσβάλλουν έναν ευάλωτο νου; Γιατί η «μόλυνση» εκδηλώνεται υπό τη μορφή θρησκείας αντί για... —τι άραγε; Κάτι που θέλω να πω είναι ότι δεν έχει σημασία ποιο ιδιαίτερο είδος ανοησίας μολύνει τον παιδικό εγκέφαλο. Αφότου μολυνθεί, το παιδί θα μεγαλώσει και θα μολύνει την επόμενη γενιά με την ίδια ανοησία, όποια κι αν είναι αυτή.

Μια ανθρωπολογική επισκόπηση όπως Ο χρυσός κλώνος του Frazer μάς εντυπωσιάζει με την ποικιλία των παράλογων πειποθήσεων των ανθρώπων. Αφότου εδραιωθούν σε μια κουλτούρα, επιμένουν, εξελίσσονται και αποκλίνουν, με τρόπο που θυμίζει τη βιολογική εξέλιξη. Εντούτοις, ο Frazer διακρίνει ορισμένες γενικές αρχές, για παράδειγμα την «ομοιοπαθητική μαγεία», κατά την οποία ξόρκια και μάγια δανείζονται κάποια συμβολική όψη του αντικειμένου από τον πραγματικό κόσμο το οποίο θέλουν να επηρεάσουν. Ένα παράδειγμα με τραγικές συνέπειες αποτελεί η πίστη στις αφροδισιακές ιδιότητες της σκόνης από κέρατο ρινόκερου —ένας ανόητος μύθος που βασίζεται στην υποτιθέμενη ομοιότητα του κέρατου με σφριγηλό πέος. Το γεγονός ότι η ομοιοπαθητική μαγεία είναι ευρέως διαδεδομένη δείχνει ότι η ανοπισία που προσβάλλει τους ευάλωτους εγκεφάλους δεν είναι εντελώς τυχαία ή αυθαίρετη.

Αν επεκτείνουμε την αναλογία με τη βιολογία, φτάνουμε στο σημείο να αναρωτηθούμε εάν υπάρχει ένας μηχανισμός αντίστοιχος της φυσικής επιλογής. Μήπως μερικές ιδέες διαδίδονται ευκολότερα από άλλες λόγω κάποιας εγγενούς γοητείας ή προσόντος ή επειδή είναι συμβατές με υπάρχουσες ψυχολογικές προδιαθέσεις; Θα μπορούσε άραγε αυτό να εξηγήσει τη φύση και τις ιδιότητες των σημερινών θρησκειών, με τον ίδιο τρόπο που χρησιμοποιούμε τη φυσική επιλογή για να εξηγήσουμε τους ζωντανούς οργανισμούς; Έχει σημασία να κατανοήσουμε ότι «προσόν» εδώ σημαίνει μόνο την ικανότητα επιβίωσης και διάδοσης. Δεν σημαίνει έκφραση θετικής αξιολογικής κρίσης —κάτι για το οποίο θα μπορούσαμε να είμαστε υπερήφανοι ως άνθρωποι.

Ακόμη και σε ένα εξελικτικό μοντέλο δεν χρειάζεται να υπάρχει οποιαδήποτε φυσική επιλογή. Οι βιολόγοι αναγνωρίζουν ότι ένα γονίδιο μπορεί να διαδίδεται σε κάποιον πληθυσμό όχι επειδή είναι καλό αλλά απλώς επειδή είναι τυχερό. Τούτο ονομάζεται γενετική παρέκκλιση. Η σημασία της σε σύγκριση με τη φυσική επιλογή παραμένει αμφιλεγόμενη. Γίνεται ωστόσο ευρέως αποδεκτό τώρα υπό τη μορφή της επονομαζόμενης ουδέτερης θεωρίας της μοριακής γενετικής. Εάν ένα γονίδιο μεταλλάσσεται σε διαφορετική παραλλαγή του εαυτού του η οποία έχει πανομοιότυπο αποτέλεσμα, τότε η διαφορά είναι ουδέτερη, και η επιλογή δεν μπορεί να ευνοήσει το ένα ή το άλλο. Εντούτοις, λόγω του επονομαζόμενου στη στατιστική δειγματοληπτικού σφάλματος από τη μία γενεά στην άλλη, η νέα μεταλλαγμένη μορφή μπορεί εν τέλει να αντικαταστήσει την αρχική στη δεξαμενή γονιδίων. Πρόκειται για αληθινή εξελικτική αλλαγή σε μοριακό επίπεδο (έστω κι αν δεν παρατηρείται αλλαγή στους οργανισμούς ως σύνολα). Συνιστά ουδέτερη εξελικτική αλλαγή, η οποία δεν οφείλει τίποτε σε επιλεκτικό πλεονέκτημα.

Το πολιτισμικό ισοδύναμο της γενετικής παρέκκλισης συνιστά πειστική επιλογή, την οποία δεν μπορούμε να παραλείψουμε όταν εξετάζουμε την εξέλιξη της θρησκείας. Η γλώσσα εξελίσσεται με οιονεί βιολογικό τρόπο, χωρίς καθορισμένη κατεύθυνση κατά την εξέλιξή της, με τρόπο που μοιάζει πολύ με τυχαία παρέκκλιση. Κληροδοτείται μέσω ενός πολιτισμικού αναλόγου της γενετικής, μεταβαλλόμενη αργά μέσα στους αιώνες, μέχρις ότου τελικά οι διάφοροι κλάδοι της αποκλίνουν τόσο ώστε καταλήγουν αμοιβαία ακατανόητοι. Ίσως η εξέλιξη της γλώσσας να καθοδηγείται εν μέρει από ένα είδος φυσικής επιλογής, ωστόσο τούτη η άποψη δεν φαίνεται πολύ πειστική. Θα εξηγήσω στη συνέχεια ότι μια παρόμοια ιδέα έχει προταθεί για μεγάλης κλίμακας γλωσσικές τάσεις, όπως η μεγάλη φωνηεντική μεταβολή* η οποία πραγματοποιήθηκε στην αγγλική γλώσσα από τον 15ο έως τον 18ο αιώνα. Εντούτοις, μια τέτοια λειτουργική υπόθεση δεν είναι απαραίτητη για να εξηγήσουμε τα περισσότερα από όσα παρατηρούμε. Πιθανώς η γλώσσα να εξελίσσεται φυσιολογικά με το πολιτισμικό ισοδύναμο της τυχαίας γενετικής παρέκκλισης. Σε διάφορα μέρη της Ευρώπης, από τα λατινικά προήλθαν εξελικτικά οι διάφορες λατινογενείς γλώσσες (ισπανικά, πορτογαλικά, ιταλικά, γαλλικά, ραιτορομανικά) και οι διάφορες διάλεκτοι αυτών των γλωσσών. Και δεν είναι καθόλου προφανές ότι τούτες οι εξελικτικές αλλαγές αντανακλούν πλεονεκτήματα ή «επιλεκτικές πιέσεις».

Εικάζω ότι οι θρησκείες, όπως οι γλώσσες, εξελίσσονται με αρκετά τυχαίο τρόπο, από επαρκώς αυθαίρετα αρχικά στάδια, γεννώντας την άξια απορίας —και μερικές φορές επικίνδυνη— ποικιλία που παρατηρούμε. Παράλληλα, είναι δυνατόν μια μορφή φυσικής επιλογής, σε συνδυασμό με τη θεμελιώδη ομοιομορφία της ανθρώπινης ψυχολογίας, να φροντίζει ώστε οι ποικίλες θρησκείες να έχουν σημαντικά κοινά χαρακτηριστικά. Πολλές θρησκείες, για παράδειγμα, διδάσκουν το αντικειμενικά απίθανο αλλά υποκειμενικά ελκυστικό δόγμα ότι οι προσωπικότητές μας επιβιώνουν μετά τον σωματικό θάνατο. Η ίδια η ιδέα της αθανασίας επιβιώνει και διαδίδεται διότι ενισχύει ευσεβείς πόθους μας. Και οι ευσεβείς πόθοι παίζουν σημαντικό ρόλο, διότι η ανθρώπινη ψυχολογία έχει τη σχεδόν καθολική τάση να χρωματίζει τις πεποιθήσεις με επιθυμίες («Η επιθυμία σου, Harry, ήταν πατέρας της σκέψης εκείνης», όπως είπε στο γιο του ο Ερρίκος Δ', Μέρος II**).

* Μεγάλη φωνηεντική μεταβολή (ή μετατόπιση) (Great Vowel Shift): η μεταβολή που επήλθε στο φωνολογικό σύστημα της αγγλικής, κατά την εποχή του Τζόσεφ· εκτός του ότι άλλαξε την προφορά των φωνηέντων, προκάλεσε και αναστάτωση στην ορθογραφία για αρκετούς αιώνες. (Σ.τ.μ.)

** Το αστείο δεν είναι δικό μου: *1066 and All That*. [«1066 και όλα τα σχετικά. Ευκολομνημόνευτη ιστορία της Αγγλίας, αποτελούμενη από όλα όσα μπορείτε να θυμηθείτε,

Φαίνεται σίγουρο ότι πολλά χαρακτηριστικά της θρησκείας είναι καλώς προσαρμοσμένα για να υποβοηθούν την επιβίωση της ίδιας της θρησκείας και την επιβίωση των σχετικών χαρακτηριστικών, μέσα στη κοάνη της ανθρώπινης κουλτούρας. Προκύπτει τώρα το ερώτημα εάν η κατάλληλη προσαρμογή επιτυγχάνεται με το «ευφυές σχέδιο» ή με τη φυσική επιλογή. Η απάντηση πιθανόν είναι «και με τα δύο». Από την πλευρά του σχεδίου, οι θρησκευτικοί ηγέτες αποδεικνύονται ικανότατοι σε λογοκοπίες και τεχνάσματα που υποβοηθούν την επιβίωση της θρησκείας. Ο Μαρτίνος Λούθηρος είχε πλήρη επίγνωση ότι η λογική αποτελούσε τον κύριο εχθρό της θρησκείας, και προειδοποιούσε συχνά για τους κινδύνους που αντιπροσώπευε: «Η λογική είναι ο μεγαλύτερος εχθρός της πίστης· ποτέ δεν γίνεται αρωγός των πνευματικών πραγμάτων, αλλά πολύ συχνά αγωνίζεται εναντίον του Θείου Λόγου, αντιμετωπίζοντας με περιφρόνηση όλα όσα προέρχονται από τον Θεό».⁸⁵ Και πάλι: «Όποιος θέλει να είναι χριστιανός πρέπει να αποστρέφει το βλέμμα από τη λογική του». Επίσης: «Η λογική πρέπει να καταστραφεί σε όλους τους χριστιανούς». Ο Λούθηρος δεν δυσκολευόταν να σχεδιάσει ευφυώς μη ευφυείς όψεις μιας θρησκείας για να τη βοηθήσει να επιβιώσει. Τούτο όμως δεν σημαίνει απαραίτητως ότι ο ίδιος, ή οποιοσδήποτε άλλος, όντως τις σχεδίασε. Μπορούσαν επίσης να είχαν εξελιχθεί με μια (όχι γενετική) μορφή φυσικής επιλογής, όπου ο Λούθηρος δεν υπήρξε σχεδιαστής αλλά οξυδερκής παρατηρητής της αποτελεσματικότητάς της.

Μολονότι η συμβατική δαρβινική επιλογή είναι δυνατόν να έχει ευνοήσει τις ψυχολογικές προδιαθέσεις που παράγουν τη θρησκεία ως παραπροϊόν, θεωρείται απίθανο να διαμόρφωσε τις λεπτομέρειες. Έχω ήδη αναφέρει ότι, εάν πρόκειται να εφαρμόσουμε κάποια μορφή θεωρίας επιλογής στις εν λόγω λεπτομέρειες, δεν πρέπει να επικεντρωθούμε στα γονίδια αλλά στα πολιτισμικά τους ισοδύναμα. Είναι άραγε οι θρησκείες κάτι σαν εκείνο που συγκροτεί τα μιμίδια;

συμπεριλαμβανομένων 103 καλών πραγμάτων, 5 κακών βασιλιάδων και 2 γνησίων χρονολογιών»: παρωδία του τρόπου διδασκαλίας της ιστορίας στις αρχές του 20ού αιώνα, των W.C. Sellar και R.J. Yeatman. Το αστείο έγκειται στο ότι στο εν λόγω βιβλίο οι βασιλείς αναφέρονται ως σαιξπηρικά έργα: Ερρίκος Δ', Μέρος II. (Σ.τ.μ.)]

Ελαφροπάτα, γιατί πατάς τα μιμίδιά μου

Η αλήθεια, σε θρησκευτικά ζητήματα, είναι απλώς η άποψη που έχει επιβιώσει.

—OSCAR WILDE

Το παρόν κεφάλαιο ξεκίνησε με την παρατήρηση ότι, εφόσον η δαρβινική φυσική επιλογή απεχθάνεται τη σπατάλη, κάθε καθολικό χαρακτηριστικό ενός είδους —όπως η θρησκεία— πρέπει να έχει προσφέρει κάποιο πλεονέκτημα, αλλιώς δεν θα είχε επιβιώσει. Παρατήρησα όμως ότι το πλεονέκτημα δεν χρειάζεται να αντανakλάται στην επιβίωση ή την αναπαραγωγική επιτυχία του ατόμου. Όπως είδαμε, το πλεονέκτημα για τα γονίδια του ιού του κρουολογίματος εξηγεί επαρκώς την καθολική παρουσία αυτής της απαίσιος αδιαθεσίας στο είδος μας.* Δεν χρειάζεται καν να είναι το γονίδιο αυτό που ωφελείται. Οποιοσδήποτε *αντιγραφέας* αρκεί. Τα γονίδια αποτελούν μόνο το προφανέστερο παράδειγμα αντιγραφέα. Άλλοι υποψήφιοι είναι οι ιοί των υπολογιστών και τα μιμίδια —μονάδες πολιτισμικής κληρονομιάς και θέμα τούτης της ενότητας. Προκειμένου να κατανοήσουμε τα μιμίδια, πρέπει πρώτα να εξετάσουμε λίγο προσεκτικότερα πώς ακριβώς λειτουργεί η φυσική επιλογή.

Στη γενικότερη μορφή της, η φυσική επιλογή πρέπει να επιλέγει μεταξύ εναλλακτικών αντιγραφών. Ο αντιγραφέας είναι ένα σύνολο κωδικοποιημένων πληροφοριών το οποίο κατασκευάζει ακριβή αντίγραφα του εαυτού του και, περιστασιακά, ανακριβή αντίγραφα, ή «μεταλλάξεις». Η δαρβινική άποψη αφορά ακριβώς αυτό. Όσες παραλλαγές του αντιγραφέα συμβαίνει να είναι καλές στην αντιγραφή γίνονται περισσότερες, εις βάρος άλλων παραλλαγών που δεν είναι καλές. Αυτό συνιστά τη φυσική επιλογή στη στοιχειωδέστερη μορφή της. Ο αρχετυπικός αντιγραφέας είναι ένα γονίδιο, ένα τμήμα DNA το οποίο αναδιπλασιάζεται —σχεδόν πάντα με εξαιρετική ακρίβεια— σε απροσδιόριστο αριθμό γενεών. Το κεντρικό ερώτημα για τη θεωρία των μιμιδίων είναι εάν υπάρχουν μονάδες πολιτισμικής μίμησης οι οποίες να συμπεριφέρονται σαν αληθινοί αντιγραφείς, όπως τα γονίδια. Δεν λέω ότι τα μιμίδια αναγκαστικά είναι ακριβώς ανάλογα των γονι-

* Ιδιαίτερα στο έθνος όπου ανήκω, σύμφωνα με το εθνικό στερεότυπο «*Voici l'anglais avec son sang froid habituel*» (ιδού ο Άγγλος με το συνηθισμένο αναθεματισμένο κρύωμά του)· από το *Fractured French* (Σπασμένα γαλλικά) του F.S. Pearson, όπου υπάρχουν και άλλες μεταφράσεις-μαργαριτάρια, όπως «*coup de grâce*» (χορτοκοπτική μηχανή). [Οι γαλλικές φράσεις στην πραγματικότητα σημαίνουν, αντιστοίχως, «ιδού ο Άγγλος με τη συνηθισμένη ψυχραιμία του» και «χαριστική βολή». (Σ.τ.μ.)]

δίων, αλλά απλώς ότι όσο περισσότερο μοιάζουν με γονίδια τόσο καλύτερα θα λειτουργεί η θεωρία των μιμιδίων· και σκοπός τούτης της ενότιπας είναι να *διερωτηθεί* εάν η θεωρία των μιμιδίων μπορεί να λειτουργήσει στην ειδική περίπτωση της θρησκείας.

Στον κόσμο των γονιδίων, τα περιστασιακά σφάλματα κατά την αντιγραφή (μεταλλάξεις) φροντίζουν ώστε η γονιδιακή δεξαμενή να περιέχει εναλλακτικά παραλλάγματα καθενός γονιδίου —«αλληλόμορφα»— τα οποία επομένως μπορούν να θεωρηθούν ανταγωνιστικά μεταξύ τους. Ανταγωνιστικά ως προς τι; Για την ιδιαίτερη χρωμοσωμική σχισμή, ή «τόπο», η οποία ανήκει στο συγκεκριμένο σύνολο αλληλομόρφων. Και πώς ανταγωνίζονται; Όχι με μάχη κατευθείαν μόριο προς μόριο, αλλά δι' αντιπροσώπου. Οι αντιπρόσωποι είναι τα «φαινοτυπικά χαρακτηριστικά» τους —όπως το μήκος των ποδιών ή το χρώμα του τριχώματος: εκδηλώσεις γονιδίων οι οποίες αποκτούν σάρκα και οστά ως ανατομία, φυσιολογία, βιοχημεία ή συμπεριφορά. Η μοίρα ενός γονιδίου συνήθως είναι συνδεδεμένη με τα σώματα στα οποία κατοικεί διαδοχικά. Στο βαθμό που επηρεάζει αυτά τα σώματα, επιδρά και στις δικές του πιθανότητες να επιβιώσει στη γονιδιακή δεξαμενή. Στην αλληλοδιαδοχή των γενεών, η συχνότητα των γονιδίων στη γονιδιακή δεξαμενή αυξάνεται ή μειώνεται χάρη στους φαινοτυπικούς αντιπροσώπους τους.

Μήπως το ίδιο συμβαίνει με τα μιμίδια; Μία άποψη ως προς την οποία διαφέρουν από τα γονίδια είναι ότι δεν υπάρχει τίποτε που να αντιστοιχεί προφανώς στα χρωμοσώματα ή τους γενετικούς τόπους ή τα αλληλόμορφα ή τον εγγενή ανασυνδυασμό. Η μιμιδιακή δεξαμενή είναι λιγότερο δομημένη και λιγότερο οργανωμένη από τη γονιδιακή δεξαμενή. Εντούτοις, δεν αποτελεί προφανή ανομοιομορφία να μιλάμε για μιμιδιακή δεξαμενή, όπου τα επιμέρους μιμίδια παρουσιάζονται ίσως με «συχνότητα» η οποία δύναται να μεταβάλλεται ως συνέπεια ανταγωνιστικών αλληλεπιδράσεων με εναλλακτικά μιμίδια.

Κάποιοι έχουν διατυπώσει αντιρρήσεις σχετικά με τις εξηγήσεις βάσει μιμιδίων, για ποικίλους λόγους οι οποίοι συνήθως πηγάζουν από το γεγονός ότι τα μιμίδια δεν μπορούν να παρομοιαστούν εντελώς με τα γονίδια. Ο ακριβής φυσικός χαρακτήρας ενός γονιδίου είναι τώρα πια γνωστός (μια ακολουθία στο DNA), ενώ των μιμιδίων όχι, και διάφοροι «μιμιδιαστές» προκαλούν αμοιβαία σύγχυση, μεταπηδώντας από το ένα φυσικό μέσο στο άλλο. Μόνο στους εγκεφάλους υπάρχουν τα μιμίδια; Ή κάθε έντυπο και ηλεκτρονικό αντίγραφο ενός, λόγου χάρη, συγκεκριμένου ασυνάρτητου πεντάστιχου δικαιούται επίσης να ονομαστεί μιμίδιο; Τέλος, ενώ τα γονίδια αναπαράγονται με πολύ υψηλή πιστότητα, γιατί τα μιμίδια —εάν αναπαράγονται καν— το πράττουν με χαμηλή πιστότητα;

Τα εν λόγω υποτιθέμενα προβλήματα των μιμιδίων αποτελούν υπερβολή. Η σημαντικότερη αντίρρηση συνίσταται στον ισχυρισμό ότι τα μιμίδια αντιγράφονται με ανεπαρκώς υψηλή πιστότητα ώστε δεν είναι δυνατόν να λειτουργήσουν ως δαρβινικοί αντιγραφείς. Υπάρχει δε η υποψία ότι, εάν ο «μεταλλακτικός ρυθμός» σε κάθε γενεά είναι υψηλός, τότε το μιμίδιο θα μεταλλαχθεί μέχρι να εξαφανιστεί, πριν προλάβει η δαρβινική επιλογή να επιδράσει κάπως στη συχνότητά του εντός της μιμιδιακής δεξαμενής. Το πρόβλημα, ωστόσο, είναι απατηλό. Φανταστείτε έναν αρχιξυλουργό —ή έναν προϊστορικό επεξεργαστή πυριτολίθου— να επιδεικνύει μια συγκεκριμένη τεχνική σε έναν νεαρό μαθητευόμενο. Εάν ο μαθητευόμενος αναπαράγει πιστά κάθε κίνηση του χεριού του αρχιξυλουργού, τότε πράγματι θα περιμέναμε να μεταλλαχθεί το μιμίδιο μέχρι να γίνει αγνώριστο σε διάστημα λίγων «γενεών» μεταβίβασης από αρχιτεχνίτη σε μαθητευόμενο. Αλλά, φυσικά, ο μαθητευόμενος δεν αναπαράγει πιστά κάθε κίνηση του χεριού —κάτι τέτοιο θα φαινόταν γελοίο. Αντιθέτως, παρατηρεί το σκοπό που προσπαθεί να επιτύχει ο αρχιξυλουργός, και τον μιμείται. Για παράδειγμα, προσπαθεί να καρφώσει ένα καρφί μέχρι να μην εξέχει καθόλου η κεφαλή του, με οσαδήποτε σφυροκοπήματα χρειαστούν —τα οποία πιθανόν να μην είναι όσα χρειάστηκε ο αρχιξυλουργός. Τέτοιου είδους κανόνες μπορούν να μεταδοθούν σε απροσδιόριστο αριθμό «γενεών» μίμησης, ανεξάρτητα από το ότι οι λεπτομέρειες της εκτέλεσής τους μπορούν να ποικίλλουν από άτομο σε άτομο και από τη μια περίπτωση στην άλλη. Οι πόντοι στο πλέξιμο, οι κόμπι στα σκοινιά ή στα δίκτυα του ψαρέματος, οι διαφορετικοί τρόποι διπλώματος στο οριγκάμι, κρίσιμα τεχνάσματα στην ξυλουργία ή την αγγειοπλαστική: όλα μπορούν να αναχθούν σε διακριτά στοιχεία τα οποία όντως έχουν την ευκαιρία να μεταδοθούν με απροσδιόριστο αριθμό γενεών μίμησης χωρίς μεταβολή. Οι λεπτομέρειες ίσως κυμαίνονται ακανόνιστα, αλλά η ουσία μεταδίδεται αμετάλλακτη —και τούτο είναι το μόνο που χρειάζεται για να λειτουργεί η αναλογία των μιμιδίων με τα γονίδια.

Στον πρόλογο που έγραψα για το βιβλίο *The Meme Machine* (Η μιμιδιακή μηχανή) της Susan Blackmore, παρουσίασα το παράδειγμα μιας διαδικασίας οριγκάμι για την κατασκευή ενός μοντέλου κινεζικού ιστιοφόρου. Πρόκειται για πολύ περίπλοκη συνταγή, με τριάντα δύο διπλώσεις (ή παρόμοιες πράξεις). Το τελικό αποτέλεσμα (το ίδιο το κινεζικό ιστιοφόρο) είναι ένα διασκεδαστικό αντικείμενο, όπως και τουλάχιστον τρία ενδιάμεσα στάδια στην «εμβρυολογία» του —δηλαδή, το «καταμαράν», το «κουτί με δύο καπάκια» και η «κορνίζα». Το όλο εγχείρημα πράγματι μου θυμίζει τις διπλώσεις και τις εγκολπώσεις που σχηματίζονται στη μεμβράνη ενός εμβρύου κατά τη μετατροπή του από βλαστίδιο σε γαστρίδιο και νευρίδιο. Έμαθα να κατασκευάζω το κινεζικό ιστιοφόρο όταν ήμουν παιδί από τον

πατέρα μου, ο οποίος, στην ίδια περίπου ηλικία, είχε μάθει την τέχνη στο δημοτικό σχολείο. Μια μανία κατασκευής κινεζικών ιστιοφόρων, την οποία είχε ξεκινήσει η διευθύντρια του σχολείου, είχε διαδοθεί εκείνη την εποχή σαν επιδημία, κατόπιν κόπασε, πάλι σαν επιδημία. Ύστερα από είκοσι έξι χρόνια, όταν η διευθύντρια είχε προ πολλού φύγει, πήγα στο ίδιο σχολείο. Επανεισιγήαγα τη μανία, διαδόθηκε για άλλη μία φορά σαν επιδημία, κατόπιν κόπασε πάλι. Το γεγονός ότι μια τέτοια διδακτική τεχνική μπορεί να μεταδοθεί σαν επιδημία μάς λέει κάτι σημαντικό για την υψηλή πιστότητα της μιμιδιακής μετάδοσης. Μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι τα ιστιοφόρα που κατασκεύασαν τα παιδιά της γενεάς του πατέρα μου στη δεκαετία του 1920 δεν διέφεραν σε γενικές γραμμές από εκείνα που κατασκεύασε η δική μου γενεά στη δεκαετία του 1950.

Το φαινόμενο μπορεί να διερευνηθεί συστηματικότερα με μια παραλλαγή του παιδικού παιχνιδιού των «κινεζικών ψιθύρων» (γνωστό και ως «καλασμένο τηλεφωνό»): Παίρνετε διακόσιους ανθρώπους οι οποίοι δεν έχουν ποτέ πριν κατασκευάσει κινεζικό ιστιοφόρο και τους βάζετε στη σειρά σε είκοσι ομάδες των δέκα ατόμων. Συγκεντρώνετε τους πρώτους από κάθε ομάδα γύρω από ένα τραπέζι και τους δείχνετε πώς να κατασκευάζουν ένα κινεζικό ιστιοφόρο. Κατόπιν στέλνετε τον καθένα από αυτούς να διδάξει αποκλειστικά το δεύτερο άτομο της ομάδας του, δείχνοντάς του πάλι την τεχνική της κατασκευής. Στη συνέχεια, κάθε μέλος της δεύτερης «γενεάς» διδάσκει το τρίτο άτομο της ομάδας του κ.ο.κ., μέχρι το δέκατο μέλος της κάθε ομάδας. Συγκεντρώνετε όλα τα ιστιοφόρα που κατασκευάστηκαν καθ' όλη αυτή τη διαδικασία και σημειώνετε πάνω τους τον αριθμό της αντίστοιχης ομάδας και «γενεάς» για μεταγενέστερη εξέταση.

Δεν έχω ακόμα κάνει το πείραμα (θα το ήθελα), αλλά διαθέτω μια ισχυρή πρόβλεψη για το αποτέλεσμα: δεν θα καταφέρουν και οι είκοσι ομάδες να μεταδώσουν την τεχνική ακέραια μέχρι το δέκατο μέλος τους, ωστόσο ένας σημαντικός αριθμός θα το καταφέρει. Σε κάποιες από τις ομάδες θα γίνουν λάθη: ίσως κάποιος αδύνατος κρίκος της αλυσίδας ξεχάσει ένα ζωτικό βήμα της διαδικασίας, οπότε προφανώς θα αποτύχουν όλοι οι επόμενοι. Ίσως η ομάδα 4 φτάσει μέχρι το στάδιο του «καταμαράν», αλλά κατόπιν θα ξεστρατίσει. Ίσως το όγδοο μέλος της ομάδας 13 παραγάγει ένα «μεταλλαγμένο» αντικείμενο μεταξύ του «κουτιού με δύο καπάκια» και της «κορνίζας», οπότε το ένατο και δέκατο μέλος της ομάδας του θα αντιγράψουν τη μεταλλαγμένη εκδοχή.

Έχω και μια επιπλέον πρόβλεψη για τις ομάδες στις οποίες η τεχνική μεταδίδεται με επιτυχία μέχρι τη δέκατη γενεά: αν κατατάξουμε τα ιστιοφόρα κατά σειρά «γενεάς», δεν θα παρατηρήσουμε καμία συστηματική επιδείνωση της ποιότητας από γενεά σε γενεά. Εάν, εξάλλου, πραγματοποιή-

σουμε ένα πείραμα παρόμοιο με το προηγούμενο αλλά με τη διαφορά ότι η τεχνική που θα μεταδίδεται δεν θα αφορά το οριγκάμι αλλά την αντιγραφή του *ιχνογραφήματος* ενός ιστοιοφόρου, τότε σίγουρα θα υπάρχει συστηματική επιδείνωση της ακρίβειας με την οποία το σκίτσο της πρώτης γενεάς θα «επιβιώνει» στη δέκατη γενεά.

Στην εκδοχή του πειράματος με τα ιχνογραφήματα, όλα τα σκίτσα της δέκατης γενεάς θα έχουν μια αμυδρή ομοιότητα με αυτά της πρώτης γενεάς. Και στο εσωτερικό κάθε ομάδας, η ομοιότητα θα χειροτερεύει λίγο-πολύ σταθερά καθώς θα προχωρούμε στις διαδοχικές γενεές. Αντιθέτως, στην εκδοχή με το οριγκάμι, τα σφάλματα ή θα εμφανίζονται μονομιάς ή καθόλου: θα είναι «ψηφιακές» μεταλλάξεις. Είτε μια ομάδα δεν θα κάνει καθόλου λάθη και το ιστοιοφόρο της δέκατης γενεάς δεν θα είναι κατά μέσον όρο χειρότερο ούτε καλύτερο από εκείνο της πέμπτης ή της πρώτης γενεάς· είτε θα εμφανιστεί μια «μετάλλαξη» σε κάποια γενεά και όλες οι μετέπειτα προσπάθειες θα καταλήγουν σε πλήρη αποτυχία, συχνά αναπαράγοντας πιστά το μετάλλαγμα.

Ποια είναι η κρίσιμη διαφορά μεταξύ των δύο περιπτώσεων; Το ότι η τεχνική του οριγκάμι συνίσταται σε μια σειρά διακριτών πράξεων, καμία από τις οποίες δεν είναι δύσκολο να εκτελεστεί καθαυτήν. Μάλλον οι ενέργειες μοιάζουν με το «διπλώνουμε και τις δύο πλευρές στη μέση». Κάποιο μέλος μιας ομάδας ενδέχεται να μην εκτελέσει σωστά αυτό το βήμα, ωστόσο θα είναι σαφές στο επόμενο μέλος της ομάδας τι *προσπαθεί* να κάνει. Τα βήματα του οριγκάμι «αυτοκανονικοποιούνται»· αυτό ακριβώς τα καθιστά «ψηφιακά». Μοιάζει με την περίπτωση του αρχιξυλουργού, η πρόθεση του οποίου (να σφηνώσει το καρφί στο ξύλο χωρίς να προεξέχει η κεφαλή του) είναι προφανής στον μαθητευόμενό του, ανεξάρτητα από τις λεπτομέρειες των χτυπημάτων με το σφυρί. Η εκτελείς σωστά ένα συγκεκριμένο βήμα του οριγκάμι ή όχι. Η ιχνογράφηση, αντιθέτως, συνιστά αναλογική τεχνική: Όλοι μπορούν να προσπαθήσουν, αλλά κάποιοι αντιγράφουν ένα σχέδιο με μεγαλύτερη ακρίβεια από άλλους, και κανείς δεν το αντιγράφει τέλεια. Επίσης, η πιστότητα του αντιγράφου εξαρτάται από το χρόνο και την προσοχή που του αφιερώνουμε, και αυτές είναι ποσότητες μεταβαλλόμενες κατά τρόπο συνεχή. Επιπλέον, κάποια μέλη των ομάδων μάλλον θα εξωραϊζουν και θα «βελτιώνουν» —αντί να αντιγράφουν αυστηρά— το προηγούμενο μοντέλο.

Οι λέξεις —τουλάχιστον όταν γίνονται κατανοητές— αυτοκανονικοποιούνται όπως οι πράξεις του οριγκάμι. Στη συνηθισμένη εκδοχή του χαλασμένου τηλεφώνου, το πρώτο παιδί ακούει μια ιστορία ή μια φράση και πρέπει να τη μεταβιβάσει στο διπλανό του. Εάν η φράση αποτελείται το πολύ από επτά λέξεις, στη μητρική γλώσσα όλων των παιδιών, είναι πολύ

πιθανό να επιβιώσει αμετάλλακτη μέχρι τη δέκατη γενεά. Εάν όμως διατυπώνεται σε μια άγνωστη ξένη γλώσσα, οπότε τα παιδιά υποχρεώνονται να τη μιμηθούν φωνητικά αντί λέξη προς λέξη, το μήνυμα δεν επιβιώνει. Η πορεία αλλοίωσης από γενεά σε γενεά είναι τότε παρόμοια με την περίπτωση του ιχνογραφήματος, και θα καταλήξει σε διαστρέβλωση. Όταν το μήνυμα έχει νόημα στη γλώσσα των παιδιών και δεν περιέχει καθόλου ανοίκειες λέξεις όπως «φαινότυπος» ή «αλληλόμορφο», τότε επιβιώνει. Αντί να μιμείται φωνητικά τους ήχους, κάθε παιδί αναγνωρίζει την κάθε λέξη ως μέλος ενός πεπερασμένου λεξιλογίου και επιλέγει την ίδια λέξη, μολονότι πιθανότατα με διαφορετική προφορά, όταν τη διαβιβάζει στο επόμενο παιδί. Η γραπτή γλώσσα αυτοκανονικοποιείται επίσης, διότι ορνιθοσκαλισματα στο χαρτί, όσο κι αν διαφέρουν στις λεπτομέρειες, θα βασίζονται όλα σε ένα πεπερασμένο αλφάβητο είκοσι έξι, λόγου χάριν, γραμμάτων.

Το γεγονός ότι τα μιμείδια μπορούν μερικές φορές να εμφανίσουν πολύ υψηλή πιστότητα, λόγω διαδικασιών αυτοκανονικοποίησης τέτοιου είδους, αρκεί για να απαντηθούν μερικές από τις πιο κοινές αντιρρήσεις που προβάλλονται στην αναλογία μεταξύ μιμιδίων και γονιδίων. Σε κάθε περίπτωση, ο κύριος σκοπός της θεωρίας των μιμιδίων, σε τούτο το πρώιμο στάδιο της ανάπτυξής της, δεν είναι να προσφέρει μια πλήρη θεωρία των πολιτισμών, ισάξια με τη γενετική των Watson και Crick. Όταν πρότεινα τα μιμείδια, αρχικός μου σκοπός στην πραγματικότητα ήταν να αμφισβητήσω την εντύπωση ότι το γονίδιο αποτελούσε το μοναδικό δαρβινικό παιχνίδι —εντύπωση που κινδύνευε να δημιουργεί το *Εγωιστικό γονίδιο*. Ο Peter Richerson και ο Robert Boyd τονίζουν τούτο το σημείο στον τίτλο του πολυτιμου και βαθυστόχαστου βιβλίου τους *Not by Genes Alone* (Όχι μόνο με τα γονίδια), μολονότι δεν υιοθετούν τον όρο «μιμείδια» αλλά προτιμούν τον όρο «πολιτισμικά παραλλάγματα». Ο Stephen Shennan εμπνεύστηκε το βιβλίο του *Genes, Memes and Human History* (Γονίδια, μιμείδια και ανθρώπινη ιστορία) από ένα προηγούμενο εξαιρετικό βιβλίο, το *Culture and the Evolutionary Process* (Κουλτούρα και εξελικτική διαδικασία), των Boyd και Richerson. Άλλα βιβλία που πραγματεύονται τα μιμείδια είναι τα: *The Electric Meme* (Το ηλεκτρικό μιμείδιο) του Robert Aunger, *The Selfish Meme* (Το εγωιστικό μιμείδιο) της Kate Distin και το *Virus of the Mind: The New Science of the Meme* (Ιός του νου. Η νέα επιστήμη του μιμιδίου) του Richard Brodie.

Εκείνη όμως που έχει προβάλει τη θεωρία των μιμιδίων περισσότερο από οποιονδήποτε είναι η Susan Blackmore, στο βιβλίο της *The Meme Machine*. Φαντάζεται επανειλημμένα έναν κόσμο γεμάτο με εγκεφάλους (ή άλλους υποδοχείς ή διόδους, όπως οι υπολογιστές ή οι ζώνες ραδιοσυχνότητων) και μιμείδια που ανταγωνίζονται για να τους καταλάβουν. Όπως συμβαίνει με τα γονίδια σε μια γονιδιακή δεξαμενή, κυριαρχούν τα μιμείδια

που διαθέτουν την ικανότητα να αντιγράφονται. Τούτο ίσως οφείλεται στην άμεση ελκυστικότητα τους, όπως συμβαίνει, υποθέτουμε, με το μιμίδιο της αθανασίας για μερικούς ανθρώπους. Ή διότι ανθούν παρουσία άλλων μιμιδίων τα οποία έχουν ήδη γίνει πολυάριθμα στη μιμιδιακή δεξαμενή. Αυτό οδηγεί στο σχηματισμό συμπλεγμάτων μιμιδίων, ή «ριμπλεγμάτων». Όπως συμβαίνει συνήθως με τα μιμίδια, τα κατανοούμε αν στραφούμε στη γονιδιακή αφετηρία της αναλογίας.

Για διδακτικούς σκοπούς, μεταχειρίστηκα τα γονίδια σαν απομονωμένες μονάδες που δρουν ανεξάρτητα. Αλλά, φυσικά, δεν είναι ανεξάρτητα μεταξύ τους, και τούτο το γεγονός φαίνεται με δύο τρόπους. Πρώτον, τα γονίδια διατάσσονται γραμμικά κατά μήκος χρωμοσωμάτων, και έτσι συνήθως ταξιδεύουν από γενεά σε γενεά συνοδευόμενα από άλλα συγκεκριμένα γονίδια που καταλαμβάνουν γειτονικούς χρωμοσωμικούς τόπους. Εμείς οι επαίοντες ονομάζουμε αυτό το είδος σύνδεσης *σύνδεση*, αλλά δεν θα αναφερθώ περισσότερο σε τούτο, διότι τα μιμίδια δεν έχουν χρωμοσώματα, αλληλόμορφα ή εγγενή ανασυνδυασμό. Η άλλη άποψη κατά την οποία τα γονίδια δεν είναι ανεξάρτητα διαφέρει πολύ από τη γενετική σύνδεση, και εδώ υπάρχει μια καλή αναλογία με τα μιμίδια. Αφορά την εμβρυολογία, η οποία διαφέρει εντελώς από τη γενετική, αν και πολλοί τις συγχέουν. Τα σώματα δεν συναρμολογούνται σαν μωσαϊκά φαινοτυπικών τεμαχίων, που το καθένα αποτελεί συνεισφορά κάποιου διαφορετικού γονιδίου. Δεν υπάρχει ένα προς ένα απεικόνιση μεταξύ γονιδίων και μονάδων ανατομίας ή συμπεριφοράς. Τα γονίδια «συνεργάζονται» με εκατοντάδες άλλα γονίδια στον προγραμματισμό των αναπτυξιακών *διεργασιών*, οι οποίες κορυφώνονται με το σχηματισμό του σώματος, όπως ακριβώς οι λέξεις μιας συνταγής συνεργάζονται σε μια μαγειρική διεργασία η οποία κορυφώνεται σε ένα έδεσμα. Δεν ισχύει ότι κάθε λέξη της συνταγής αντιστοιχεί σε διαφορετική μπουκιά του εδέσματος.

Τα γονίδια, λοιπόν, συνεργάζονται συνασπισμένα για να οικοδομήσουν σώματα, και αυτή είναι μία από τις σημαντικές αρχές της εμβρυολογίας. Νιώθουμε τον πειρασμό να πούμε ότι η φυσική επιλογή ευνοεί τους συνασπισμούς γονιδίων εν είδει κάποιας επιλογής ομάδας μεταξύ εναλλακτικών συνασπισμών. Τούτο όμως μαρτυρεί σύγχυση. Στην πραγματικότητα, τα άλλα γονίδια της γονιδιακής δεξαμενής συνιστούν βασικό τμήμα του *περιβάλλοντος* εντός του οποίου επιλέγεται κάθε γονίδιο απέναντι στα αλληλόμορφα του. Εφόσον το καθένα από αυτά επιλέγεται έτσι ώστε να έχει επιτυχία παρουσία των άλλων —τα οποία επίσης επιλέγονται με παρόμοιο τρόπο—, *αναδίδονται* οι συνασπισμοί συνεργαζόμενων γονιδίων. Εδώ έχουμε κάτι που μοιάζει μάλλον με ελεύθερη αγορά παρά με σχεδιασμένη οικονομία: Υπάρχει κρεοπώλης και αρτοποιός, ίσως όμως όχι κατασκευαστής κε-

ριών. Το αόρατο χέρι της φυσικής επιλογής καλύπτει αυτό το κενό. Εδώ βρίσκεται η διαφορά με την ύπαρξη ενός κεντρικού σχεδιαστή ο οποίος ευνοεί την τριάδα «κρεοπώλης-αρτοποιός-κατασκευαστής κεριών». Η ιδέα των συνεργαζόμενων συνασπισμών που συγκροτούνται από το αόρατο χέρι θα αναδειχθεί σε κεντρικό θέμα όσον αφορά την κατανόηση θρησκευτικών μιμιδίων και του τρόπου λειτουργίας τους.

Διαφορετικά είδη συνασπισμών γονιδίων αναδύονται σε διαφορετικές γονιδιακές δεξαμενές. Οι γονιδιακές δεξαμενές των σαρκοφάγων ζώων διαθέτουν γονίδια τα οποία προγραμματίζουν αισθητήρια όργανα ανίχνευσης θηραμάτων, νύχια για τη σύλληψη θηραμάτων, δόντια ικανά να ξεσχιζουν σάρκες, ένζυμα για την πέψη κρέατος και πολλά άλλα γονίδια, όλα λεπτά ρυθμισμένα να συνεργάζονται μεταξύ τους. Την ίδια στιγμή, στις γονιδιακές δεξαμενές των χορτοφάγων ευνοούνται διαφορετικά σύνολα αμοιβαία συμβατών γονιδίων για τη συνεργασία μεταξύ τους. Είμαστε εξοικειωμένοι με την ιδέα ότι ένα γονίδιο ευνοείται βάσει της συμβατότητας του φαινοτύπου του με το εξωτερικό περιβάλλον του είδους: έρμημο, δάσπ ή στιδίποτε άλλο. Τώρα θέλω να τονίσω ότι ευνοείται επίσης βάσει της συμβατότητάς του με τα άλλα γονίδια της συγκεκριμένης γονιδιακής δεξαμενής στην οποία ανήκει. Ένα γονίδιο σαρκοφάγου δεν θα μπορούσε να επιβιώσει σε μια γονιδιακή δεξαμενή χορτοφάγου, και αντιστρόφως. Μακροπρόθεσμα και από την άποψη του γονιδίου, η γονιδιακή δεξαμενή του είδους —το σύνολο των γονιδίων τα οποία αναμειγνύονται επανειλημμένα μέσω της εγγενούς αναπαραγωγής— συνιστά το γενετικό περιβάλλον εντός του οποίου κάθε γονίδιο επιλέγεται βάσει της ικανότητάς του να συνεργάζεται. Μολονότι οι μιμιδιακές δεξαμενές είναι σε μικρότερο βαθμό κερματισμένες και δομημένες απ' ό,τι οι γονιδιακές δεξαμενές, μπορούμε και εδώ να μιλήσουμε για μιμιδιακή δεξαμενή ως σημαντικό τμήμα του «περιβάλλοντος» κάθε μιμιδίου στο μιμιπλέγμα.

Το μιμιπλέγμα συνίσταται σε ένα σύνολο μιμιδίων τα οποία, μολονότι δεν διαθέτουν από μόνα τους μεγάλη ικανότητα επιβίωσης, διαθέτουν τέτοια ικανότητα παρουσία άλλων μελών του μιμιπλέγματος. Στην προηγούμενη ενότητα εξέφρασα αμφιβολίες σχετικά με το εάν οι λεπτομέρειες της εξέλιξης της γλώσσας ευνοούνται από κάποιο είδος φυσικής επιλογής. Διατύπωσα την εικασία ότι η εξέλιξη της γλώσσας διέπεται, αντιθέτως, από τυχαίες αλλαγές. Μπορούμε να φανταστούμε ότι ορισμένα φωνήεντα και σύμφωνα ακούγονται καλύτερα από άλλα σε ορεινές περιοχές, και επομένως εξελίσσονται σε χαρακτηριστικά διαλέκτων —λόγου χάριν, της Ελβετίας, του Θιβέτ και των Άνδεων— ενώ άλλοι φθόγγοι είναι κατάλληλοι για ψιθυρίσματα σε πυκνά δάσπ και άρα χαρακτηρίζουν γλώσσες των Πυγμαίων και του Αμαζονίου. Το παράδειγμα όμως που ανέφερα σχετικά με τη

φυσική επιλογή γλωσσών —τη θεωρία ότι η μεγάλη φωνηεντική μεταβολή ενδέχεται να έχει λειτουργική εξήγηση— δεν είναι τέτοιου τύπου· μάλλον αφορά τη συναρμογή μιμιδίων με αμοιβαίως συμβατά μιμιπλέγματα. Ένα φωνήεν άλλαξε πρώτο, για άγνωστους λόγους —ίσως επειδή η μίμηση κάποιου δημοφιλούς ή ισχυρού ατόμου ήταν του συρμού, όπως υποτίθεται ότι συνέβη με την καταγωγή του ισπανικού ψευδίσματος. Δεν έχει σημασία πώς ξεκίνησε η μεγάλη φωνηεντική μεταβολή: υποτίθεται ότι από τη στιγμή που άλλαξε το πρώτο φωνήεν, άλλα φωνήεντα έπρεπε να ακολουθήσουν κατά πόδας ώστε να μειωθούν οι ασάφειες κ.ο.κ., εν είδει χιονοστιβάδας. Σε τούτο το δεύτερο στάδιο της διαδικασίας, τα μιμίδια επιλέγονται στο υπόβαθρο των ήδη υπάρχουσών μιμιδιακών δεξαμενών, συγκροτώντας ένα νέο μιμιπλέγμα αμοιβαία συμβατών μιμιδίων.

Έχουμε λοιπόν πλέον όλα τα εφόδια για να στραφούμε στη θεωρία των μιμιδίων για τη θρησκεία. Κάποιες θρησκευτικές ιδέες, όπως κάποια γονίδια, πιθανόν επιβιώνουν λόγω των απόλυτων χαρισμάτων τους. Αυτά τα μιμίδια θα επιβίωναν σε οποιαδήποτε μιμιδιακή δεξαμενή, ανεξάρτητα από τα άλλα μιμίδια που τα περιβάλλουν (πρέπει να επαναλάβω και εδώ το κρίσιμο σημείο ότι «χάρισμα» με αυτή την έννοια σημαίνει απλώς «ικανότητα επιβίωσης στη δεξαμενή», όχι αξιολογική κρίση). Κάποιες θρησκευτικές ιδέες επιβιώνουν διότι είναι συμβατές με άλλα μιμίδια, ήδη πολυάριθμα στη μιμιδιακή δεξαμενή —ως τμήματα ενός μιμιπλέγματος. Ακολουθεί ένας κατάλογος κάποιων θρησκευτικών μιμιδίων τα οποία θα μπορούσαν ίσως να έχουν επιβιωτική αξία στη μιμιδιακή δεξαμενή, είτε λόγω απόλυτου «χαρίσματος» είτε λόγω συμβατότητας με ένα υπάρχον μιμιπλέγμα:

- Θα επιβιώσεις μετά θάνατον.
- Εάν πεθάνεις ως μάρτυρας, θα πας σε ένα ιδιαίτερα θαυμάσιο μέρος του παραδείσου, όπου θα απολαμβάνεις εβδομήντα δύο παρθένες (ας σκεφθούμε λίγο τις άτυχες νέες).
- Οι αιρετικοί, οι βλάσφημοι και οι απιστάτες πρέπει να θανατώνονται (ή να τιμωρούνται με άλλους τρόπους, όπως για παράδειγμα με εξοβελισμό από τις οικογένειές τους).
- Η πίστη στον Θεό συνιστά υπέρτατη αρετή. Εάν κλονιστεί η πίστη σου, να εργαστείς σκληρά για να την αποκαταστήσεις και να ικετεύεις τον Θεό να σε βοηθήσει στην απιστία σου. (Όταν συζητήσαμε το στοίχημα του Pascal, ανέφερα την παράξενη υπόθεση ότι το μόνο που πραγματικά επιθυμεί ο Θεός από εμάς είναι η πίστη. Τότε, το αντιμετωπίσα ως παραδοξότητα· τώρα έχουμε μια εξήγηση.)

- Η θρησκευτική πίστη (πίστη χωρίς αποδείξεις) είναι αρετή. Όσο περισσότερο απηφάς τις αποδείξεις τόσο πιο ενάρετος είσαι. Οι «δεξιότητες» πιστοί οι οποίοι κατορθώνουν να πιστέψουν κάτι αληθινά αλλόκοτο, αστήρικτο και αναπόδεικτο, σε πείσμα των αποδεικτικών στοιχείων και της λογικής, ανταμείβονται ιδιαίτερα πλουσιοπάροχα.
- Οι πάντες, ακόμη και όσοι δεν έχουν θρησκευτικές πεποιθήσεις, πρέπει να τρέφουν για αυτές ιδιαίτερα υψηλού επιπέδου αυθόρμητο και αναμφισβήτητο σεβασμό απ' ό,τι για άλλα είδη πεποιθήσεων (το συναντήσαμε στο Κεφάλαιο 1).
- Υπάρχουν κάποια αλλόκοτα πράγματα (όπως η Αγία Τριάδα, η μετουσίωση, η ενσάρκωση) τα οποία *δεν προορίζονται* να γίνουν κατανοητά από εμάς. Μην *προσπαθήσεις* καν να κατανοήσεις κάποιο από αυτά, διότι η απόπειρα πιθανόν να το καταστρέψει. Μάθε να κατακτάς την πληρότητα ονομάζοντάς τα *μυστήρια*. Θυμήσου τη σφοδρή καταδίκη της λογικής από τον Μαρτίνο Λούθηρο και αναλογίσου πόσο προστατευτικά θα αποδεικνυόταν για την επιβίωση των μιμιδίων.
- Η γλυκιά μουσική, η τέχνη και οι Γραφές αποτελούν αυτοαναπαράγόμενα δείγματα θρησκευτικών ιδεών.*

Μερικά σημεία τού παραπάνω καταλόγου έχουν πιθανότατα απόλυτη επιβιωτική αξία και θα ευδοκίμουσαν εντός οποιουδήποτε μιμπλέγματος. Αλλά, όπως συμβαίνει με τα γονίδια, μερικά μιμιδία επιβιώνουν μόνο στο σωστό υπόβαθρο άλλων μιμιδίων, καταλήγοντας στη συγκρότηση εναλλακτικών μιμπλεγμάτων. Δύο διαφορετικές θρησκείες μπορούν να θεωρηθούν ως δύο εναλλακτικά μιμπλέγματα. Ίσως το ισλάμ αντιστοιχεί σε ένα σαρκοφάγο σύμπλεγμα γονιδίων και ο βουδισμός σε ένα χορτοφάγο. Οι ιδέες μιας θρησκείας δεν είναι «καλύτερες» από τις ιδέες κάποιας άλλης με απόλυτη έννοια, όπως ακριβώς τα «σαρκοφάγα» γονίδια δεν είναι «καλύτερα» από τα «χορτοφάγα». Τα θρησκευτικά μιμιδία αυτού του είδους δεν διαθέτουν κάποια απόλυτη κλίση για επιβίωση· εντούτοις, είναι καλά υπό

* Διαφορετικές σχολές και τεχνοτροπίες μπορούν να αναλυθούν ως εναλλακτικά μιμπλέγματα, καθώς οι καλλιτέχνες αντιγράφουν ιδέες και μοτίβα από προγενέστερους καλλιτέχνες, και καθώς τα νέα μοτίβα επιβιώνουν μόνο εάν εναρμονίζονται με άλλα. Πράγματι, όλο το ακαδημαϊκό γνωστικό αντικείμενο ιστορία της τέχνης, με την εξεζητημένη διερεύνηση της πορείας εικονογραφιών και συμβολισμών, μπορεί να θεωρηθεί περίτεχνη μελέτη στο θέμα της μιμπλεκτικότητας. Οι λεπτομέρειες είτε θα έχουν ευνοηθεί είτε όχι από την παρούσα υπαρκτών μελών της μιμιδιακής δεξαμενής, και μεταξύ αυτών θα υπάρχουν συχνά θρησκευτικά μιμιδία.

την έννοια ότι ευδοκιμούν παρουσία άλλων μιμιδίων της ίδιας θρησκείας, αλλά όχι παρουσία μιμιδίων της άλλης θρησκείας. Βάσει αυτού του μοντέλου, ο ρωμαιοκαθολικισμός και το ισλάμ, λόγω χάριν, δεν σχεδιάστηκαν απαραίτητως από συγκεκριμένα άτομα, αλλά εξελίχθηκαν χωριστά ως εναλλακτικές συλλογές μιμιδίων που ευδοκιμούν παρουσία άλλων μελών του ίδιου μιμιπλέγματος.

Οι οργανωμένες θρησκείες οργανώνονται από ανθρώπους: από ιερείς και επισκόπους, ραββίνους, ιμάμηδες και αγιατολάχ. Αλλά, για να επαναλάβω το σημείο που τόνισα αναφορικά με τον Μαρτίνο Λούθηρο, τούτο δεν σημαίνει ότι τις συνέλαβαν και τις σχεδίασαν άνθρωποι. Ακόμη και όταν έγιναν αντικείμενο εκμετάλλευσης και χειραγώγησης προς όφελος ισχυρών προσώπων, οι θρησκείες κατά πάσα πιθανότητα απέκτησαν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους εν πολλοίς από μη συνειδητή εξέλιξη —όχι με γενετική φυσική επιλογή, η οποία είναι τόσο αργή ώστε δεν εξηγεί τη γοργή εξέλιξη και απόκλιση των θρησκειών. Ο ρόλος της γενετικής φυσικής επιλογής σε τούτη την ιστορία έγκειται στο ότι παρέχει τον εγκέφαλο, με όλες τις κλίσεις και τις προδιαθέσεις του —το «υλισμικό» και το χαμηλού επιπέδου «λογισμικό», τα οποία αποτελούν το υπόβαθρο της μιμιδιακής επιλογής. Με δεδομένο το εν λόγω υπόβαθρο, νομίζω ότι η κάποιου είδους μιμιδιακή φυσική επιλογή προσφέρει μια πιθανή εξήγηση της λεπτομερούς εξέλιξης επιμέρους θρησκειών. Στα πρώτα στάδια της εξέλιξης μιας θρησκείας, πριν οργανωθεί, απλά μιμίδια επιβιώνουν χάρη στην καθολική τους ελκυστικότητα απέναντι στην ανθρώπινη ψυχολογία. Εδώ ακριβώς αλληλεπικαλύπτονται η μιμιδιακή θεωρία της θρησκείας και η ψυχολογική θεωρία της θρησκείας ως παραπροϊόντος. Τα μεταγενέστερα στάδια —όταν μια θρησκεία οργανώνεται, καθίσταται περίτεχνη και οσοδήποτε διαφορετική από άλλες θρησκείες— αντιμετωπίζονται ικανοποιητικά από τη θεωρία των μιμιπλεγμάτων —τους συνασπισμούς αμοιβαία συμβατών μιμιδίων. Αυτό όμως δεν αποκλείει τον επιπρόσθετο ρόλο σκόπιμης χειραγώγησης από ιερείς και άλλους. Οι θρησκείες πιθανώς είναι σχεδιασμένες, τουλάχιστον εν μέρει, με ευφυΐα, όπως οι σχολές και οι τάξεις στην τέχνη.

Μία θρησκεία η οποία σχεδιάστηκε ευφυώς, σχεδόν εξ ολοκλήρου, είναι η σαϊεντιολογία, ωστόσο υποψιάζομαι ότι αποτελεί εξαίρεση. Ένας άλλος υποψήφιος ως εξ ολοκλήρου σχεδιασμένη θρησκεία είναι ο μορμονισμός. Ο Joseph Smith, ο ευρηματικά ψευδολόγος ιδρυτής του, έφτασε στο σημείο να συντάξει μια εντελώς νέα ιερά βίβλο, τη *Βίβλο του Μορμόν*, επινοώντας από το τίποτε μια ολόκληρη νέα πλαστή αμερικανική ιστορία, γραμμένη σε πλαστά αγγλικά του 17ου αιώνα. Ο μορμονισμός, ωστόσο, έχει εξελιχθεί, αφότου χαλκεύτηκε κατά τον 19ο αιώνα, και έχει πλέον καταστεί μία από τις αξιосέβαστες κύριες θρησκείες της Αμερικής —και μάλιστα πολλοί ισχυρί-

ζονται ότι είναι η ταχύτερα αναπτυσσόμενη, ενώ κατά καιρούς γίνεται λόγος για την υποβολή υποψηφιότητας μορμόνου για την προεδρία.

Οι περισσότερες θρησκείες εξελίσσονται. Επομένως, οποιαδήποτε θεωρία εξέλιξης των θρησκειών υιοθετήσουμε, πρέπει οπωσδήποτε να είναι ικανή να εξηγήσει την εκπληκτική ταχύτητα της διαδικασίας θρησκευτικής εξέλιξης, υπό τις κατάλληλες συνθήκες. Μία μελέτη περιπτώσεων παρατίθεται στη συνέχεια.

Λατρείες φορτίου

Στην ταινία *Ένας προφήτης μα τι προφήτης*, ένα από τα πολλά πράγματα στα οποία είχε δίκιο η ομάδα των Μόντι Πάιθον ήταν η εξαιρετική ταχύτητα με την οποία μπορεί να διαδοθεί μια νέα θρησκευτική λατρεία. Μπορεί να ξεπιδήσει ανά πάσα στιγμή και κατόπιν να ενσωματωθεί σε μια κουλτούρα, όπου παίζει ανησυχητικά κυρίαρχο ρόλο. Οι «λατρείες φορτίου» (cargo cults) της Μελανησίας και της Νέας Γουινέας, στον Ειρηνικό, μας προσφέρουν το πιο φημισμένο παράδειγμα από την πραγματική ζωή. Ολόκληρη η ιστορία κάποιων από αυτές τις λατρείες —από τη γέννηση μέχρι την εξάλειψή τους— είναι ανεξίτηλα χαραγμένη στη μνήμη των πιστών. Σε αντίθεση με τη λατρεία του Ιησού, για την καταγωγή της οποίας δεν υπάρχουν αξιόπιστα στοιχεία, διαθέτουμε ολόκληρη την πορεία των γεγονότων (ακόμη και εδώ όμως, όπως θα δούμε, κάποιες λεπτομέρειες έχουν πλέον χαθεί). Μπορούμε να διατυπώσουμε τη συναρπαστική εικασία ότι η λατρεία του χριστιανισμού σχεδόν σίγουρα εγκαινιάστηκε με αρκετά παρόμοιο τρόπο και εξαπλώθηκε με την ίδια περίπου μεγάλη ταχύτητα.

Η κύρια πηγή μου για τις λατρείες φορτίου είναι το *Quest in Paradise* (Αναζήτηση στον παράδεισο) του David Attenborough, ο οποίος είχε την ευγενή καλοσύνη να μου το παρουσιάσει. Το μοτίβο είναι το ίδιο για όλες αυτές τις λατρείες, από τις αρχαιότερες, του 19ου αιώνα, μέχρι τις περισσότερο γνωστές, οι οποίες αναπτύχθηκαν μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Φαίνεται ότι σε κάθε περίπτωση οι κάτοικοι των νησιών του Ειρηνικού έμειναν κατάπληκτοι μπροστά στα θαυμαστά υπάρχοντα των λευκών αποίκων, συμπεριλαμβανομένων των διοικητικών υπαλλήλων, των στρατιωτών και των ιεραποστόλων. Ίσως υπήρξαν θύματα του τρίτου νόμου του Arthur C. Clarke, στον οποίο αναφέρθηκα στο Κεφάλαιο 2: «Οποιαδήποτε επαρκώς προηγμένη τεχνολογία δεν διαφέρει από τη μαγεία».

Οι νησιώτες παρατήρησαν ότι οι λευκοί απολάμβαναν αυτά τα «θαύματα» αλλά δεν τα κατασκεύαζαν οι ίδιοι: όταν κάποια αντικείμενα χρειάζονταν επισκευή, αποστέλλονταν μακριά, και έφταναν καινούργια διαρκώς ω-

«φορτίο» με πλοία ή, αργότερα, αεροπλάνα. Κανείς λευκός δεν παρατηρήθηκε ποτέ να κατασκευάζει ή να επισκευάζει οτιδήποτε, και μάλιστα κανείς δεν έκανε κάτι το οποίο θα μπορούσε να θεωρηθεί κάποιου είδους χρήσιμη εργασία (προφανώς το να κάθεται κανείς πίσω από ένα γραφείο ανακατεύοντας χαρτιά αποτελούσε θρησκευτική ιεροτελεστία). Όπως φαίνεται, λοιπόν, το «φορτίο» έπρεπε να είχε υπερφυσική προέλευση. Προς επίρρωση αυτού, οι λευκοί έκαναν ορισμένα πράγματα τα οποία δεν μπορούσαν παρά να συνιστούν τελετουργίες:

Κατασκευάζουν ψηλούς πυλώνες με σύρματα δεμένα πάνω τους· κάθονται και ακούν μικρά κουτιά, τα οποία βγάζουν φως και εκπέμπουν παράξενους ήχους και πιγμένες φωνές· πείθουν τους ντόπιους να ντυθούν με ομοιόμορφα ρούχα και τους κάνουν να βαδίζουν πάνω-κάτω —δύσκολα μπορεί να φανταστεί κανείς περισσότερο άχρηστη ασχολία από αυτήν. Και τότε, ο ιθαγενής καταλαβαίνει ότι βρήκε την απάντηση στο μυστήριο: αυτές οι ακατανόητες πράξεις είναι οι τελετουργίες που εκτελούν οι λευκοί για να πείσουν τους θεούς να στείλουν το φορτίο. Εάν ο ιθαγενής θέλει το φορτίο, τότε πρέπει και αυτός να κάνει τα ίδια.

Είναι εκπληκτικό ότι παρόμοιες λατρείες φορτίου ξεφύτρωσαν ανεξάρτητα σε νησιά τα οποία ήταν πολύ απομακρυσμένα το ένα από το άλλο, τόσο γεωγραφικά όσο και πολιτισμικά. Ο David Attenborough μάς λέει ότι

οι ανθρωπολόγοι έχουν παρατηρήσει δύο διαφορετικές λατρευτικές εκδηλώσεις στη Νέα Καληδονία, τέσσερις στις Νήσους του Σολομώντος, τέσσερις στα νησιά Φίτζι, επτά στις Νέες Εβρίδες και πάνω από πενήντα στη Νέα Γουινέα, οι περισσότερες από τις οποίες είναι εντελώς ανεξάρτητες και ασύνδετες μεταξύ τους. Στην πλειονότητά τους, αυτές οι θρησκείες ισχυρίζονται ότι ένας συγκεκριμένος μεσσίας θα φέρει το φορτίο όταν φτάσει η ημέρα της αποκάλυψης.

Η παράλληλη ευδοκίμηση τόσο πολλών ανεξάρτητων αλλά παρόμοιων λατρειών υποδηλώνει κάποια κοινά χαρακτηριστικά της ανθρώπινης ψυχολογίας γενικά.

Μια διάσημη λατρεία στο νησί Τάνα των Νέων Εβρίδων (γνωστό ως Βαγουάτου μετά το 1980) επιβιώνει ακόμα. Στο κέντρο της βρίσκεται ένα μεσαιανικό πρόσωπο ονόματι John Frum. Οι παλαιότερες αναφορές στον John Frum σε επίσημα κυβερνητικά αρχεία ανάγονται μέχρι το 1940 μόνο, αλλά, ακόμη και για έναν τόσο πρόσφατο μύθο, δεν είναι γνωστό με σιγουριά εάν πρόκειται όντως για υπαρκτό πρόσωπο. Ένας θρύλος τον περιέγραφε ως

μικρόσωμο άντρα, με ψιλή φωνή και ξεθωριασμένα μαλλιά, που φορούσε πανωφόρι με λαμπερά κουμπιά. Έκανε παράξενες προφητείες και κατέβαλε μεγάλες προσπάθειες να στρέψει τους ανθρώπους κατά των ιεραποστόλων. Τελικά επέστρεψε στους προγόνους, αφού υποσχέθηκε θριαμβευτική δεύτερη παρουσία, φορτωμένος με πλούσιο φορτίο. Το αποκαλυπτικό όραμά του περιλάμβανε έναν «μεγάλο κατακλυσμό· τα βουνά θα ισοπεδώνονταν και οι κοιλάδες θα πλημύριζαν.* οι ηλικιωμένοι θα ξανάβρισκαν τη νιότη τους και οι ασθενείς θα εξαφανίζονταν· οι λευκοί θα εκδιώκονταν από το νησί για να μην επιστρέψουν ποτέ· και φορτίο θα έφτανε σε μεγάλες ποσότητες, ώστε όλοι να αποκτήσουν όσο ήθελαν».

Προς μεγάλη ανησυχία της αποικιακής κυβέρνησης, ο John Frum προφήτευσε επίσης ότι, κατά τη δεύτερη παρουσία του, θα έφερνε ένα νέο νόμισμα, με την ανάγλυφη παράσταση μιας καρύδας. Συνεπώς, όλοι έπρεπε να ξεφορτωθούν τα χρήματα των λευκών. Το 1941, αυτό οδήγησε σε όργιο δαπανών· οι άνθρωποι έπαψαν να εργάζονται, και η οικονομία του νησιού υπέστη σοβαρή ζημιά. Η αποικιακή διοίκηση συνέλαβε τους υποκινητές, ωστόσο δεν μπορούσε να εξουδετερώσει τη λατρεία, ό,τι και να έκανε· οι εκκλησίες και τα σχολεία των ιεραποστόλων ερημώθηκαν.

Λίγο αργότερα, εμφανίστηκε ένα νέο δόγμα, ότι ο John Frum ήταν βασιλιάς της Αμερικής. «Θεόσταλτα» αμερικανικά στρατεύματα είχαν φτάσει στις Νέες Εβρίδες περίπου εκείνη την εποχή και, θαύμα θαυμάτων, συμπεριλάμβαναν μαύρους οι οποίοι δεν ήταν φτωχοί όπως οι νησιώτες, αλλά

εφοδιασμένοι με φορτίο εξίσου πλούσιο με τους λευκούς στρατιώτες. Άγρια συγκίνηση κατέκλυσε την Τάνα. Η ημέρα της αποκάλυψης πλησίαζε. Οι πάντες άρχισαν να προετοιμάζονται για την άφιξη του John Frum. Ένας από τους ηγέτες είπε ότι ο John Frum θα ερχόταν από την Αμερική με αεροπλάνο, και εκατοντάδες άντρες βάλθηκαν να καθαρίζουν το κέντρο του νησιού από τους θάμνους, ώστε να υπάρχει ένας διάδρομος για την προσγείωση του αεροπλάνου.

Ο διάδρομος διέθετε έναν «πύργο ελέγχου» από μπαμπού και «ελεγκτές εναέριας κυκλοφορίας» που φορούσαν ψεύτικα ακουστικά από ξύλο. Υπήρχαν επίσης ψεύτικα αεροπλάνα στο «διάδρομο», ως δέλεαρ, με σκοπό να προσελκύσουν το αεροπλάνο του John Frum.

* Να συγκριθεί με τον *Ησαΐα* 40:4: «Κάθε φαράγγι ας υψωθεί, κάθε βουνό και κάθε λόφος ας χαμηλώσει». Η ομοιότητα δεν δείχνει αναγκαία κάποιο θεμελιώδες χαρακτηριστικό της ανθρώπινης ψυχής ή του «συλλογικού ασυνείδητου» του Jung. Τα εν λόγω νησιά μαστίζονταν επί μακρόν από ιεραποστόλους.

Τη δεκαετία τού 1950, ο νεαρός David Attenborough ταξίδεψε στην Τάνα μαζί με έναν εικονολήπτη, τον Geoffrey Mulligan, για να ερευνήσει τη λατρεία τού John Frum. Αφού κατέγραψαν άφθονα στοιχεία για τη θρησκεία, τελικά οδηγήθηκαν και στον αρχιερέα της, έναν άντρα ονόματι Nambas. Ο Nambas αναφερόταν με οικειότητα στο μεσσία του ως John και ισχυριζόταν ότι του μιλούσε τακτικά στο «ραδιόφωνο». Αυτό («ράδιο ανήκει John») δεν ήταν παρά μια ηλικιωμένη γυναίκα με ένα καλώδιο γύρω από τη μέση της, η οποία έπεφτε σε έκσταση και έλεγε ασυναρτησίες, τις οποίες ο Nambas ερμήνευε ως λόγια τού John Frum. Ο Nambas ισχυρίστηκε επίσης ότι γνώριζε εκ των προτέρων την επικείμενη επίσκεψη του Attenborough, διότι ο John Frum τού το είχε αποκαλύψει στο «ραδιόφωνο». Ο Attenborough ζήτησε να δει το «ραδιόφωνο», αλλά συνάντησε (πράγμα αναμενόμενο) άρνηση. Άλλαξε θέμα και ρώτησε εάν ο Nambas είχε δει ποτέ τον John Frum:

Ο Nambas κατένευσε ζωηρά. «Εγώ βλέπει αυτόν φορές πολλές».

«Με τι μοιάζει;».

Ο Nambas με έδειξε με το δάκτυλό του. «'τός μοιάζει εσένα. 'τός έχει άσπρο πρόσωπο. 'τός ψηλός. 'τός ζει Νότια Αμερική».

Αυτή η λεπτομέρεια αντιφάσκει με τον προαναφερόμενο θρύλο, σύμφωνα με τον οποίο ο John Frum ήταν κοντός. Με τέτοιο τρόπο εξελίσσονται οι θρύλοι.

Πιστεύεται ότι η ημέρα της επιστροφής τού John Frum θα είναι η 15η Φεβρουαρίου, αλλά το έτος παραμένει άγνωστο. Κάθε χρόνο στις 15 Φεβρουαρίου, λοιπόν, οι οπαδοί του τελούν μια θρησκευτική τελετή για να τον καλωσορίσουν. Μέχρι στιγμής δεν έχει επιστρέψει, αλλά δεν απογοητεύονται. Ο David Attenborough είπε σε έναν πιστό ονόματι Sam:

«Αλλά, Sam, έχουν περάσει δεκαεννέα χρόνια αφότου ο John είπε ότι θα έρθει το φορτίο. Το υποσχέθηκε ξανά και ξανά, ωστόσο το φορτίο δεν έρχεται. Δεν είναι πολύς χρόνος τα δεκαεννέα χρόνια για να περιμένει κανείς;».

Ο Sam σήκωσε το βλέμμα από το έδαφος και με κοίταξε. «Αν εσείς μπορείτε να περιμένετε 2.000 χρόνια για να έρθει ο Ιησούς Χριστός και δεν έρχεται, τότε εγώ μπορώ να περιμένω περισσότερο από δεκαεννέα χρόνια για τον John».

Το βιβλίο τού Robert Buckman, *Can We Be Good without God?* (Μπορούμε να είμαστε καλοί χωρίς Θεό;), αναφέρει την ίδια αξιοθαύμαστη απάντηση ενός οπαδού τού John Frum, τούτη τη φορά σε κάποιον καναδό δημοσιο-

γράφο, περίπου σαράντα χρόνια μετά την επίσκεψη του David Attenborough.

Η βασίλισσα Ελισάβετ και ο πρίγκιπας Φίλιππος επισκέφθηκαν την περιοχή το 1974, και στη συνέχεια ο πρίγκιπας θεοποιήθηκε σε μια δεύτερη εκδοχή της λατρείας του John Frum (σημειώστε, για ακόμα μία φορά, πόσο γρήγορα μπορούν να μεταβληθούν οι λεπτομέρειες κατά την εξέλιξη της θρησκείας). Ο πρίγκιπας είναι όμορφος άντρας και πρέπει να έδειχνε επιβλητικός και εντυπωσιακός με τη λευκή ναυτική στολή του και την περικεφαλαία με το λοφίο, οπότε δεν προκαλεί εντύπωση το ότι εκείνος, και όχι η βασίλισσα, εξυψώθηκε με τέτοιον τρόπο —πέρα από το γεγονός ότι στην τοπική κουλτούρα των ιθαγενών δύσκολα θα γινόταν αποδεκτή μια θηλυκή θεότητα.

Δεν θέλω να υπερτονίσω τη σημασία των λατρειών φορτίου του νότιου Ειρηνικού. Προσφέρουν ωστόσο ένα συναρπαστικό σύγχρονο πρότυπο του τρόπου με τον οποίο οι θρησκείες ξεφυτρώνουν σχεδόν από το τίποτε. Ειδικότερα, μας προσφέρουν τέσσερα διδάγματα σχετικά με την καταγωγή των θρησκειών γενικά, και θα τα εκθέσω εδώ με συντομία: Πρώτον, μια λατρεία μπορεί να αναδυθεί και να διαδοθεί με εκπληκτική ταχύτητα. Δεύτερον, τα ίχνη της καταγωγής της χάνονται ταχύτατα μέσω κάποιας διαδικασίας. Ο John Frum, εάν υπήρξε καν, πρέπει να έζησε στο πρόσφατο παρελθόν· εντούτοις, ακόμη και η δική του ιστορικότητα αμφισβητείται. Το τρίτο δίδαγμα έχει να κάνει με την ανεξάρτητη ανάδυση παρόμοιων λατρειών σε διαφορετικά νησιά: η συστηματική μελέτη των ομοιοτήτων μπορεί να μας διδάξει κάτι σχετικά με την ανθρώπινη ψυχολογία και την επιδεκτικότητά της για θρησκεία.

Τέταρτον, οι λατρείες φορτίου έχουν κοινά στοιχεία όχι μόνο μεταξύ τους αλλά και με παλαιότερες θρησκείες. Ο χριστιανισμός και άλλες αρχαίες θρησκείες με παγκόσμια εξάπλωση ίσως να άρχισαν ως τοπικές λατρείες σαν εκείνη του John Frum. Πράγματι, λόγιοι όπως ο Geza Vermes, καθηγητής εβραϊκών σπουδών στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, έχει προτείνει ότι ο Ιησούς υπήρξε μία από τις πολλές τέτοιες χαρισματικές προσωπικότητες οι οποίες εμφανίστηκαν στην Παλαιστίνη εκείνη την εποχή, και περιβλήθηκαν από παρόμοιους θρύλους. Οι περισσότερες από εκείνες τις λατρείες εξέλιπαν. Η μόνη που επιβίωσε, κατά την παραπάνω άποψη, είναι αυτή την οποία συναντάμε σήμερα. Στο πέρασμα μάλιστα των αιώνων έχει ακονιστεί από περαιτέρω εξέλιξη (μιμιδιακή επιλογή, αν θέλετε να το διατυπώσουμε έτσι) για να καταλήξει σε ένα εξεζητημένο σύστημα —ή μάλλον σε αποκλίνοντα σύνολα συστημάτων-απογόνων, τα οποία κυριαρχούν σήμερα σε μεγάλα τμήματα του κόσμου. Οι θάνατοι χαρισματικών σύγχρονων προσωπικοτήτων, όπως ο Χαϊλέ Σιλασιέ, ο Έλβις Πρίσλεϊ και η πρι-

γκίπσοσα Νταϊάνα, μας προσφέρουν άλλες ευκαιρίες να μελετήσουμε τη γοργή ανάδυση λατρειών και τη μεταγενέστερη μιμιδιακή εξέλιξή τους.

Αυτά είναι όλα όσα θέλω να πω σχετικά με τις ρίζες της ίδιας της θρησκείας, εκτός από μια σύντομη ανασκόπηση στο Κεφάλαιο 10, όπου θα πραγματευθώ το φαινόμενο του «φανταστικού φίλου» της παιδικής ηλικίας, με θέμα τις ψυχολογικές «ανάγκες» που καλύπτει η θρησκεία.

Συχνά πιστεύεται ότι οι ρίζες της ηθικότητας βρίσκονται στη θρησκεία, και στο επόμενο κεφάλαιο θέλω να αμφισβητήσω αυτή την άποψη. Θα υποστηρίξω ότι η καταγωγή της ηθικότητας μπορεί επίσης να αποτελεί αντικείμενο ενός δαρβινικού ερωτήματος. Ακριβώς όπως ρωτήσαμε «Ποια είναι η δαρβινική επιβιωτική αξία της θρησκείας;», έτσι μπορούμε να υποβάλουμε το ίδιο ερώτημα σχετικά με την ηθικότητα. Μάλιστα, η ηθικότητα πιθανόν προηγήθηκε της θρησκείας. Ακριβώς όπως στην περίπτωση της θρησκείας αποστασιοποιηθήκαμε από το ερώτημα και το αναδιατυπώσαμε, έτσι και στην περίπτωση της ηθικότητας θα δούμε ότι αυτά μπορεί να θεωρηθεί μάλλον *παρπροϊόν* κάποιου άλλου πράγματος.

6

ΟΙ ΡΙΖΕΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΟΤΗΤΑΣ: ΓΙΑΤΙ ΕΙΜΑΣΤΕ ΚΑΛΟΙ;

Παράξενη η κατάσταση μας εδώ στη Γη. Ο καθένας από εμάς κάνει μια σύντομη επίσκεψη σε τούτο τον κόσμο, μη γνωρίζοντας το γιατί, κι όμως, μερικές φορές σαν να μαντεύει ένα σκοπό. Από τη σκοπιά της καθημερινής ζωής ωστόσο, υπάρχει κάτι που όντως γνωρίζουμε: ότι ο άνθρωπος βρίσκεται εδώ για χάρη άλλων ανθρώπων —πάνω από όλα, για εκείνους που από το χαμόγελο και την ευημερία τους εξαρτάται η δική του ευτυχία.

—ΑΛΜΠΕΡΤ ΑΪΝΣΤΑΪΝ

Πολλοί θρησκευόμενοι δυσκολεύονται να φανταστούν πώς μπορεί κανείς να είναι καλός, ή ακόμη και να θέλει να είναι καλός, χωρίς θρησκεία. Θα εξετάσω τέτοια ζητήματα στο παρόν κεφάλαιο. Οι αμφιβολίες όμως προχωρούν περισσότερο και ωθούν κάποιους θρησκευόμενους σε παροξυσμούς μίσους εναντίον όσων δεν συμμερίζονται την πίστη τους. Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι αντιλήψεις περί ηθικής βρίσκονται κρυμμένες πίσω από θρησκευτικές συμπεριφορές σχετικά με άλλα ζητήματα τα οποία ουδόλως συνδέονται με την ηθικότητα. Η αντίθεση στη διδασκαλία της εξέλιξης σε μεγάλο βαθμό δεν συνδέεται με την εξέλιξη καθαυτήν ούτε με οτιδήποτε επιστημονικό, αλλά τροφοδοτείται από ηθική αγανάκτηση. Τούτο εκτείνεται από την αφελή ιδέα πως «Εάν διδάξετε στα παιδιά σας ότι εξελίχθηκαν από τις μαϊμούδες, τότε θα συμπεριφέρονται σαν μαϊμούδες», έως το πιο εξεζητημένο υπόγειο κίνητρο ολόκληρης της στρατηγικής «αιχμής» του «ευφούς σχεδίου», όπως αποκαλύπτεται ανελέητα από την Barbara Forrest και τον Paul Gross στο βιβλίο τους *Creationism's Trojan Horse: The Wedge of Intelligent Design* (Ο δούρειος ίππος του δημιουργισμού. Η αιχμή του ευφούς σχεδίου).

Λαμβάνω πολλές επιστολές αναγνωστών των βιβλίων μου,* από τις οποίες οι περισσότερες είναι εγκάρδια φιλικές, κάποιες χρήσιμες λόγω των παρατηρήσεών τους και μερικές κακόβουλες —ακόμη και μοχθηρές. Και το κίνητρο των πιο κακόβουλων, οφείλω να το πω μετά λύπης μου, κατά κανόνα είναι η θρησκεία. Τέτοιες καθόλου χριστιανικές ύβρεις δέχονται συνήθως όσοι θεωρούνται εχθροί του χριστιανισμού. Για παράδειγμα, παραθέτω μια επιστολή που δημοσιεύτηκε στο Διαδίκτυο απευθυνόμενη στον Brian Flemming, συγγραφέα και σκηνοθέτη του *The God Who Wasn't There* (Ο Θεός που δεν ήταν εκεί),⁸⁶ μιας σοβαρής και συγκινητικής ταινίας η οποία υποστηρίζει τον αθεϊσμό. Με τίτλο «Να καίγεσαι ενώ εμείς θα γελάμε» και με ημερομηνία 21 Δεκεμβρίου 2005, η επιστολή προς τον Flemming έχει ως εξής:

Σίγουρα έχεις θράσος. Θα μου άρεσε να πάρω ένα μαχαίρι, να ξεκοιλιάσω εσάς τους ανόητους και να ουρλιάζω από χαρά καθώς θα ξεχύνονται τα σωθικά σας. Προσπαθείτε να ξεκινήσετε έναν ιερό πόλεμο στον οποίο κάποια ημέρα εγώ, και άλλοι σαν εμένα, ίσως έχουμε τη χαρά να κάνουμε αυτά που αναφέρω πιο πάνω.

* Περισσότερες απ' όσες μπορώ να ελπίζω ότι θα απαντήσω επαρκώς, πράγμα για το οποίο ζητώ συγγνώμη.

Ο επιστολογράφος φαίνεται ότι σε τούτο το σημείο αναγνωρίζει καθυστερημένα πως το λεξιλόγιό του δεν είναι πολύ χριστιανικό, διότι συνεχίζει πιο μεγαλόψυχα:

Ωστόσο, ο ΘΕΟΣ μάς διδάσκει να μη ζητάμε εκδίκηση, αλλά να προσευχόμαστε για όλους τους ομοίους σου.

Η μεγαλοψυχία του όμως δεν κρατά πολύ:

Θα ανακουφιστώ αν μάθω ότι η τιμωρία που θα σου επιβάλει ο ΘΕΟΣ θα είναι χίλιες φορές χειρότερη απ' οτιδήποτε μπορώ να σου κάνω εγώ. Πάντως ΣΙΓΟΥΡΑ θα υποφέρεις αιωνίως για τις αμαρτίες τις οποίες αγνοείς εντελώς. Η Οργή του ΘΕΟΥ δεν θα δείξει έλεος. Για το καλό σου, ελπίζω να σου αποκαλυφθεί η αλήθεια πριν το μαχαίρι φτάσει στη σάρκα σου. Καλά ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΑ!!!

Υ.Γ. Εσύ και οι όμοιοί σου δεν έχετε ιδέα τι σας περιμένει [...]. Ευχαριστώ τον ΘΕΟ που δεν είμαι στη θέση σου.

Θεωρώ άκρως αινιγματικό το γεγονός ότι μια απλή θεολογική διαφορά μπορεί να παραγάγει τέτοιο δηλητήριο. Ακολουθεί ένα δείγμα από τις επιστολές προς τη σύνταξη του περιοδικού *Freethought Today*, το οποίο εκδίδεται από το Ίδρυμα για την Ελευθερία από τη Θρησκεία (Freedom from Religion Foundation, FFRF) και διεξάγει ειρηνική εκστρατεία κατά της υπονόμευσης του συνταγματικού χωρισμού Εκκλησίας και Κράτους:

Γεια σας, τυροφάγοι βρομιάρηδες. Εμείς οι χριστιανοί είμαστε πολύ περισσότεροι απ' ό,τι εσείς οι χαμένοι. ΔΕΝ υπάρχει χωρισμός της Εκκλησίας από το Κράτος, και εσείς οι ειδωλολάτρες θα πτηθείτε [...].

Τι σχέση έχει το τυρί; Κάποιοι αμερικανοί φίλοι μου έχουν πιθανολογήσει σύνδεση με την πανθομολογουμένως φιλελεύθερη Πολιτεία τού Ουισκόνσιν —έδρα τού FFRF και κέντρο της βιομηχανίας γαλακτοκομικών—, αλλά σίγουρα θα πρέπει να υπάρχει και κάτι άλλο. Και τι να πούμε για εκείνες τις γαλλικές «τυροφάγες μαϊμούδες που σηκώνουν ψηλά τα χέρια»;* Ποια είναι η σημειολογία του τυριού; Συνεχίζουμε:

* Μειωτική και προσβλητική έκφραση, διαδεδομένη μεταξύ μερικών αμερικανικών κύκλων με αφορμή τον πόλεμο στο Ιράκ. Το «ψηλά τα χέρια» παραπέμπει στη γρήγορη παράδοση της Γαλλίας κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. (Σ.τ.μ.)

Σκουπίδια που λατρεύετε τον Σατανά [...]. Παρακαλώ να πεθάνετε και να πάτε στην κόλαση [...]. Ελπίζω να σας χτυπήσει μια οδυνηρή ασθένεια όπως ο καρκίνος του εντέρου και να πεθάνετε αργά και οδυνηρά, για να μπορέσετε να συναντήσετε τον Θεό σας, τον ΣΑΤΑΝΑ [...]. Κοίτα, φιλαράκο, αυτή η ελευθερία από τη θρησκεία βρομάει [...]. Και εσείς, αδερφές και παλιολεσβίες, καθίστε και κοιτάξτε πού πηγαίνετε, γιατί ο Θεός θα σας βρει εκεί που δεν το περιμένετε [...]. Αν δεν σας αρέσει τούτη η χώρα και αυτό πάνω στο (και για το) οποίο ιδρύθηκε, ξεκουμπιστείτε και πηγαίνετε κατευθείαν στην κόλαση [...].

Υ.Γ. Πηδήξου, κομμουνιστική πόρνη [...]. Έξω οι μαύροι κώλοι σας από τις ΗΠΑ [...]. Δεν έχετε καμία δικαιολογία. Η Δημιουργία είναι υπεραρκετή απόδειξη της παντοδύναμης δύναμης του ΚΥΡΙΟΥ ΙΗΣΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ.

Γιατί όχι της παντοδυναμίας τού Αλλάχ; Ή του Βράχμα; Ή ακόμη και του Ιεχωβά;

Δεν θα φύγουμε πίσχα. Αν στο μέλλον χρειαστεί βία, να θυμάστε μόνο ότι εσείς την προκαλέσατε. Το τουφέκι μου είναι γεμάτο.

Γιατί —δεν μπορώ παρά να αναρωτηθώ— υποτίθεται ότι ο Θεός χρειάζεται τέτοια βίαιη υπεράσπιση; Δεν είναι άλλωστε θαυμάσια ικανός να φροντίσει τον εαυτό Του; Να έχετε υπόψη σας, μέσα σε όλα αυτά, ότι ο αρχισυντάκτης που υβρίζεται και απειλείται με τόσο αγριότητα είναι μια ευγενική και γοπευτική νεαρή γυναίκα.

Ίσως επειδή δεν ζω στην Αμερική, οι περισσότερες από τις υβριστικές επιστολές που λαμβάνω δεν μοιάζουν ακριβώς με τις παραπάνω, αλλά πάντως ούτε αυτές αποπνέουν τη μεγαλοψυχία για την οποία διακρινόταν ο ιδρυτής του χριστιανισμού. Η επιστολή που ακολουθεί, με ημερομηνία Μάιος 2005, από έναν βρετανό γιατρό, μολονότι ξεχειλίζει σίγουρα από μίσος, μου δημιουργεί την εντύπωση ότι είναι μάλλον οικτρή παρά κακόβουλη, και αποκαλύπτει πώς όλο το ζήτημα της ηθικότητας συνιστά βαθιά πηγή εκθρότητας απέναντι στον αθεϊσμό. Ύστερα από κάποιες προκαταρκτικές παραγράφους —όπου επιτίθεται δριμύτητα στην εξέλιξη (και όπου ρωτά σαρκαστικά εάν ένας «νέγρος» βρίσκεται «ακόμα στη διαδικασία της εξέλιξης»), προσβάλλει τον Δαρβίνο προσωπικά, αναφέρει παραπλανητικά τον Huxley ως αντιεξελεκτικό και με παροτρύνει να διαβάσω ένα βιβλίο (το έχω διαβάσει) το οποίο υποστηρίζει ότι ο Κόσμος έχει ηλικία μόνο 8.000 ετών (μπορεί *αλήθεια* να είναι γιατρός;)—, καταλήγει:

Τα βιβλία σας, το κύρος σας στην Οξφόρδη, όσα αγαπάτε στη ζωή και έχετε επιτύχει, όλα αποτελούν άσκηση ολοκληρωτικής ματαιότητας [...]. Το ερώτημα-πρόκληση του Καμί κρίνεται αναπόφευκτο: Γιατί δεν αυτοκτονούμε όλοι; Πράγματι, η άποψή σας για τον Κόσμο έχει αυτού του είδους το αποτέλεσμα σε σπουδαστές και πολλούς άλλους [...] ότι όλοι εξελιχθήκαμε από τυφλή τύχη, από το τίποτα, και επιστρέφουμε στο τίποτα. Ακόμη κι αν η θρησκεία αποτελούσε ένα ψέμα, είναι καλύτερο —πέρα πολύ καλύτερο— να πιστεύουμε σε κάποιον ευγενή μύθο, σαν εκείνον του Πλάτωνα, εάν τούτο οδηγεί σε πνευματική γαλήνη για όσο ζούμε. Αλλά η δική σας αντίληψη για τον Κόσμο οδηγεί στο άγχος, στην εξάρτηση από τα ναρκωτικά, τη βία, το μηδενισμό, τον ηδονισμό, την επιστήμη τύπου Φρανκενστάιν, και την κόλαση επί της Γης, και στον Τρίτο Παγκόσμιο Πόλεμο [...]. Αναρωτιέμαι πόσο ευτυχής είστε εσείς στις προσωπικές σας σχέσεις. Διαζευγμένος; Χήρος; Γκέι; Άνθρωποι σαν εσάς δεν νιώθουν ποτέ ευτυχείς, αλλιώς δεν θα προσπαθούσαν τόσο σκληρά να αποδείξουν ότι δεν υπάρχει ευτυχία ούτε νόημα σε τίποτε.

Η λειψότητα αισθημάτων στη συγκεκριμένη επιστολή, αν όχι και το ύφος της, είναι αντιπροσωπευτικά πολλών. Ο δαρβινισμός, πιστεύει αυτός ο άνθρωπος, είναι εγγενώς μηδενιστικός, διδάσκει ότι εξελιχθήκαμε από τυφλή τύχη (για πολλοστή φορά, η φυσική επιλογή αποτελεί το ακριβώς αντίθετο μιας τυχαίας διαδικασίας) και εξαφανιζόμαστε όταν πεθάνουμε. Ως άμεση συνέπεια μιας τέτοιας υποτιθέμενης αρνητικότητας, έπονται όλων των ειδών τα κακά. Φαντάζομαι ότι δεν ήθελε πραγματικά να υπονοήσει πως η χρεία μπορεί να πηγάζει άμεσα από το δαρβινισμό μου, αλλά η επιστολή του, αναφέροντας κάτι τέτοιο, είχε φτάσει σε εκείνο το επίπεδο μανιασμένης κακοβουλίας την οποία επανειλημμένα διακρίνω μεταξύ των χριστιανών επιστολογράφων μου. Έχω αφιερώσει ένα ολόκληρο βιβλίο, το *Unweaving the Rainbow* (Υφαίνοντας το ουράνιο τόξο),* στο ύστατο νόημα, στην ποίηση της επιστήμης και στην ανασκευή —ειδικά και διά μακρών— της κατηγορίας περί μηδενιστικής αρνητικότητας, οπότε δεν θα επεκταθώ εδώ. Τούτο το κεφάλαιο ασχολείται με το κακό και το αντίθετό του, το καλό· με την ηθικότητα: ποια είναι η προέλευσή της, γιατί πρέπει να την αγκαλιάσουμε και εάν χρειαζόμαστε τη θρησκεία προς τούτο.

* Ελληνική έκδοση: Τραυλός, 2000. (Σ.τ.μ.)

Έχει δαρβινική προέλευση το ηθικό μας αίσθημα;

Αρκετά βιβλία, συμπεριλαμβανομένων των *Why Good is Good* (Γιατί το καλό είναι καλό;) του Robert Hinde, *The Science of Good and Evil* (Η επιστήμη του καλού και του κακού) του Michael Shermer, *Can We Be Good Without God?* τού Robert Buckman και *Moral Minds* (Ηθικός νους) του Marc Hauser, έχουν υποστηρίξει ότι το περί δικαίου και αδικού αίσθημά μας είναι δυνατόν να προέρχεται από το δαρβινικό μας παρελθόν. Στην παρούσα ενότητα εκθέτω τη δική μου εκδοχή του επιχειρήματος.

Εκ πρώτης όψεως, η δαρβινική ιδέα ότι κινητήρια δύναμη της εξέλιξης είναι η φυσική επιλογή φαίνεται ακατάλληλη να εξηγήσει όση καλοσύνη διαθέτουμε, ή τα συναισθήματα ηθικότητας, ευπρέπειας, ενσυναίσθησης και ελέους. Η φυσική επιλογή μπορεί εύκολα να εξηγήσει την πείνα, το φόβο και τον σεξουαλικό πόθο, αφού όλα συμβάλλουν ευθέως στην επιβίωσή μας ή τη διατήρηση των γονιδίων μας. Αλλά τι γίνεται με τον βασανιστικό οίκτο που αισθανόμαστε όταν βλέπουμε ένα ορφανό παιδί να κλαίει, μια ηλικιωμένη χήρα απελπισμένη στη μοναξιά της ή ένα ζώο να βογκά από πόνο; Τι μας κάνει να νιώθουμε την έντονη παρόρμηση να στείλουμε ανώνυμα μια χρηματική συνεισφορά ή ρουχισμό στα θύματα ενός τσουνάμι στην άλλη άκρη του κόσμου, τα οποία δεν θα συναντήσουμε ποτέ και πιθανότατα δεν θα μας ανταποδώσουν τη χάρη; Από πού προέρχεται ο καλός Σαμαρείτης μέσα μας; Μήπως η καλοσύνη δεν είναι ασύμβατη με τη θεωρία του «εγωιστικού γονιδίου»; Όχι. Πρόκειται για συνηθισμένη παρεξήγηση της θεωρίας — μια λυπηρή (και, εκ των υστέρων, προβλέψιμη) παρεξήγηση.* Χρειάζεται οπωσδήποτε να τονίσουμε τη σωστή λέξη. Η έμφαση πρέπει να δοθεί στο εγωιστικό γονίδιο, διότι έρχεται σε αντίθεση με τον εγωιστικό οργανισμό, φέρ' ειπείν, ή με το εγωιστικό είδος. Ας το εξηγήσω.

Σύμφωνα με τη λογική του δαρβινισμού, η μονάδα στην ιεραρχία της ζωής η οποία επιβιώνει και περνά από το φίλτρο της φυσικής επιλογής θα τείνει να είναι εγωιστική. Στον κόσμο επιβιώνουν όσες μονάδες επιτυγχάνουν να επιβιώσουν εις βάρος των ανταγωνιστών τους στο ίδιο με αυτές ε-

* Πάγωσα όταν διάβασα στην *Guardian* («Animal Instincts», 27 Μαΐου 2006) ότι το *Εγωιστικό γονίδιο* είναι το αγαπημένο βιβλίο τού Jeff Skilling, διευθυνόντος συμβούλου της επενδυστικής Enron Corporation, και ότι τον ενέπνευσε να ασχοληθεί με τον κοινωνικό δαρβινισμό. Ο Richard Conniff, δημοσιογράφος τής *Guardian*, προσφέρει μια καλή εξήγηση — βλ. <http://money.guardian.co.uk/workweekly/story/0,1783900,00.html>. Προσπάθησα να προλάβω παρόμοιες παρεξηγήσεις στη νέα εισαγωγή μου με αφορμή την τριακονταετή επετειακή έκδοση του *Εγωιστικού γονιδίου*, που μόλις κυκλοφόρησε από τον Oxford University Press.

πίπεδο ιεραρχίας. Τούτο ακριβώς σημαίνει ο όρος «εγωιστικό» εν προκειμένω. Αναδύεται τώρα το ερώτημα: Ποιο είναι το επίπεδο της δράσης; Όλη η ιδέα του εγωιστικού γονιδίου, με τη σωστή έμφαση στη δεύτερη λέξη, έγκειται στο ότι η μονάδα της φυσικής επιλογής (δηλαδή η μονάδα του ιδίου συμφέροντος) δεν συνίσταται στον εγωιστικό οργανισμό ούτε στην εγωιστική ομάδα ή το εγωιστικό είδος ή το εγωιστικό οικοσύστημα, αλλά στο εγωιστικό γονίδιο. Το γονίδιο είναι εκείνο το οποίο, με τη μορφή της πληροφορίας, είτε επιβιώνει επί πολλές γενεές είτε όχι. Αντίθετα με το γονίδιο (και το μιμίδιο, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε), ο οργανισμός, η ομάδα και το είδος δεν αποτελούν τον σωστό τύπο οντότητας που να μπορεί να παίξει το ρόλο μονάδας υπό αυτή την έννοια, διότι δεν παράγουν ακριβή αντίγραφα του εαυτού τους και δεν ανταγωνίζονται σε μια δεξαμενή τέτοιων αυτοαναπαραγόμενων οντοτήτων. Τούτο ακριβώς είναι που κάνουν τα γονίδια, και αυτό αποτελεί την —ουσιαστικά λογική— δικαιολογία για να ξεχωρίσουμε το γονίδιο ως μονάδα «εγωισμού», με την ειδική δαρβινική έννοια του όρου.

Ο πλέον προφανής τρόπος με τον οποίο τα γονίδια εξασφαλίζουν τη δική τους «εγωιστική» επιβίωση σε σχέση με άλλα γονίδια είναι μέσω του προγραμματισμού μεμονωμένων οργανισμών ώστε να είναι εγωιστικοί. Υπάρχουν πράγματι πολλές περιπτώσεις κατά τις οποίες η επιβίωση του μεμονωμένου οργανισμού θα ευνοήσει την επιβίωση των γονιδίων που μεταφέρει μέσα του. Αλλά διαφορετικές περιπτώσεις ευνοούν διαφορετικές τακτικές: κάποιες φορές —όχι ιδιαίτερα σπάνιες— τα γονίδια εξασφαλίζουν τη δική τους εγωιστική επιβίωση επηρεάζοντας τους οργανισμούς ώστε να συμπεριφέρονται αλτρουιστικά. Τέτοιες περιπτώσεις έχουν πλέον κατανοηθεί αρκετά ικανοποιητικά και εμπίπτουν σε δύο βασικές κατηγορίες. Ένα γονίδιο το οποίο προγραμματίζει μεμονωμένους οργανισμούς ώστε να ευνοούν τα γενετικά συγγενή του είναι στατιστικώς πιθανό να ωφελεί αντίγραφό του. Η συχνότητα ενός τέτοιου γονιδίου στη γονιδιακή δεξαμενή μπορεί να αυξηθεί μέχρις ότου ο αλτρουισμός μεταξύ συγγενών καταστεί ο κανόνας. Η καλοσύνη κάποιου απέναντι στα παιδιά του αποτελεί το πιο προφανές παράδειγμα, αλλά δεν είναι το μόνο. Οι μέλισσες, οι σφήκες, τα μυρμήγκια, οι τερμίτες και, σε μικρότερο βαθμό, ορισμένα σπονδυλωτά όπως οι ποντικοί ασπάλακες, οι σουρικάτες και οι τοικλιτάρες έχουν σχηματίσει μέσω της εξέλιξης κοινωνίες στις οποίες τα μεγαλύτερα νεογνά φροντίζουν τα νεότερα (με τα οποία πιθανώς μοιράζονται τα ίδια υπεύθυνα για τη φροντίδα γονίδια). Γενικά, όπως έδειξε ο αείμνηστος συνάδελφός μου W.D. Hamilton, τα ζώα συνήθως φροντίζουν, υπερασπίζονται, μοιράζονται τους πόρους, προειδοποιούν για τον κίνδυνο ή συμπεριφέρονται με διάφορους τρόπους αλτρουιστικά απέναντι στους στενούς συγγε-

νείς, λόγω της στατιστικής πιθανότητας οι συγγενείς να φέρουν αντίγραφα των ίδιων γονιδίων.

Ο άλλος κύριος τύπος αλτροουισμού για τον οποίο έχουμε μια καλώς επεξεργασμένη δαρβινική λογική εξήγηση είναι ο αμοιβαίος αλτροουισμός («βάστα με να σε βαστώ»). Η εν λόγω θεωρία, την οποία εισήγαγε αρχικά στην εξελικτική βιολογία ο Robert Trivers και η οποία εκφράζεται συχνά με τη μαθηματική γλώσσα της θεωρίας παιγνίων, δεν εξαρτάται από την κοινότητα γονιδίων. Πράγματι, λειτουργεί εξίσου καλά, ίσως καλύτερα, μεταξύ μελών πολύ διαφορετικών ειδών, οπότε συχνά ονομάζεται συμβίωση. Η ίδια αρχή αποτελεί επίσης τη βάση κάθε εμπορίου και συναλλαγής μεταξύ ανθρώπων. Ο κυνηγός χρειάζεται ένα δόρυ και ο σιδηρουργός θέλει κρέας. Η ασυμμετρία μεσολαβεί για ένα διακανονισμό. Η μέλισσα χρειάζεται νέκταρ και το άνθος χρειάζεται επικονίαση. Τα άνθη δεν μπορούν να πετάξουν, έτσι «πληρώνουν» τις μέλισσες με νόμισμα το νέκταρ, για να δανειστούν τα φτερά τους. Τα πουλιά μελισσοδείκτες μπορούν να ανακαλύψουν τις φωλιές των μελισσών, αλλά δεν μπορούν να εισβάλουν σε αυτές. Οι μελλιβόρες (συγγενείς του ασβού) μπορούν να εισβάλουν στις φωλιές των μελισσών, αλλά δεν έχουν φτερά ώστε να τις εντοπίσουν. Έτσι, οι μελισσοδείκτες οδηγούν τις μελλιβόρες (και μερικές φορές τους ανθρώπους) στο μέλι με ένα ειδικό προκλητικό πέταγμα, το οποίο δεν χρησιμοποιούν για κανέναν άλλο σκοπό. Και οι δύο πλευρές ωφελούνται από τη συναλλαγή. Ένα κομμάτι χρυσού ίσως βρίσκεται κάτω από μια μεγάλη πέτρα, πολύ βαριά για να τη μετακινήσει εκείνος που το ανακαλύπτει. Καταφεύγει λοιπόν στη βοήθεια άλλων, έστω κι αν χρειαστεί να μοιραστεί το χρυσό, διότι χωρίς τη βοήθειά τους δεν θα αποκτούσε τίποτε. Τα ζωικά βασίλεια βρίθουν τέτοιων αμοιβαίων σχέσεων: βούβαλοι και βουφαγοί, σωληνοειδή άνθη και κολιμπρί, επινέφελι και λαμπρίδες-καθαριστές, αγελάδες και μικροοργανισμοί στο πεπτικό τους σύστημα. Ο αμοιβαίος αλτροουισμός λειτουργεί εξαιτίας ασυμμετριών μεταξύ αναγκών και ικανότητας για την ικανοποίησή τους. Νά γιατί λειτουργεί ιδιαίτερα καλά μεταξύ διαφορετικών ειδών: οι ασυμμετρίες εκεί είναι μεγαλύτερες.

Μεταξύ των ανθρώπων, οι συναλλαγματικές και το χρήμα συνιστούν τρόπους οι οποίοι επιτρέπουν καθυστερήσεις στις συναλλαγές. Τα συναλλασσόμενα μέρη δεν παραδίδουν τα αγαθά ταυτοχρόνως, αλλά μπορούν να χρεώνονται για το μέλλον, ακόμη και να εμπορεύονται το χρέος με άλλους. Εκτός από τους ανθρώπους, κανένα ζώο σε άγρια κατάσταση, απ' όσο γνωρίζω, δεν διαθέτει το αντίστοιχο του χρήματος. Αλλά η ανάμνηση της ταυτότητας ατόμων παίζει τον ίδιο περίπου ρόλο, αλλά πιο «ανεπίσημα». Οι νυχτερίδες βαμπίρ μαθαίνουν ποια άτομα της κοινωνικής ομάδας τους είναι αξιόπιστα ως προς την πληρωμή των χρεών τους (σε αναμασχημένο

αίμα) και ποια άτομα εξαπατούν. Η φυσική επιλογή ευνοεί γονίδια τα οποία προδιαθέτουν τα άτομα, σε σχέσεις ασύμμετρων αναγκών και ευκαιριών, να δίνουν όταν μπορούν και να ζητούν ανταπόδοση όταν δεν μπορούν. Ευνοεί επίσης τις τάσεις προς απομνημόνευση των υποχρεώσεων, διατήρηση παραπόνων, αστυνόμευση των σχέσεων ανταλλαγής και τιμωρία όσων εξαπατούν παίρνοντας αλλά όχι δίνοντας όταν έρθει η σειρά τους.

Και τούτο διότι πάντα θα υπάρχουν απατεώνες, και οι ευσταθείς λύσεις των παιγνιοθεωρητικών γρίφων του αμοιβαίου αλτρουισμού πάντοτε περιέχουν ένα στοιχείο τιμωρίας της εξαπάτησης. Η μαθηματική θεωρία επιτρέπει δύο ευρείες κλάσεις ευσταθών λύσεων σε «παιγνία» αυτού του είδους. Η λύση «να είσαι πάντα κακός» είναι ευσταθής κατά το ότι, εάν όλοι οι άλλοι κάνουν το ίδιο, ένα μοναδικό καλό άτομο δεν μπορεί να τα καταφέρει καλύτερα. Αλλά υπάρχει άλλη μία στρατηγική η οποία φαίνεται επίσης ευσταθής («ευσταθής» σημαίνει ότι, αφότου υπερβεί μια κρίσιμη συχνότητα εντός του πληθυσμού, καμία εναλλακτική λύση δεν είναι καλύτερη). Πρόκειται για τη στρατηγική «να είσαι καλός αρχικά και όχι καχύποπτος απέναντι στους άλλους. Στη συνέχεια, να ανταποδίδεις τις καλές πράξεις με καλές, αλλά να εκδικείσαι τις κακές πράξεις». Στη γλώσσα της θεωρίας παιγνίων, αυτή η στρατηγική (ή η οικογένεια σχετικών στρατηγικών) έχει διάφορα ονόματα, όπως «μία σου και μία μου»* ή «αμοιβαιότητα και ανταπόδοσης» ή «ίσου πλήγματος». Είναι ευσταθής από εξελικτική άποψη υπό ορισμένες συνθήκες, με την έννοια ότι, δεδομένου ενός πληθυσμού ο οποίος κυριαρχείται από ανταποδότες, κανένα κακό άτομο και κανένα ανεπιφύλακτα καλό άτομο δεν θα έχει καλύτερη τύχη. Υπάρχουν άλλες, συνθετότερες παραλλαγές τού «μία σου και μία μου», οι οποίες σε ορισμένες περιπτώσεις έχουν καλύτερα αποτελέσματα.

Έχω αναφέρει τη συγγένεια και την ανταπόδοση ως δίδυμους πυλώνες του αλτρουισμού σε έναν δαρβινικό κόσμο, αλλά υπάρχουν δευτερεύουσες δομές οι οποίες στηρίζονται στους βασικούς αυτούς πυλώνες. Ιδιαίτερα στην ανθρώπινη κοινωνία, με τη γλώσσα και το κουτσομπολιό, η φήμη είναι σημαντική. Ένα άτομο ίσως φημίζεται για την ευγένεια και τη γενναιοδωρία του. Ένα άλλο άτομο ίσως έχει τη φήμη ότι είναι αναξίοπисто, ότι εξαπατά και παραβιάζει τις συμφωνίες. Κάποιο άλλο ίσως έχει τη φήμη ότι φέρεται γενναιόδωρα απέναντι σε όσους έχουν κερδίσει την εμπιστοσύνη του, αλλά ότι τιμωρεί ανελέητα όσους το εξαπατούν. Η απλή θεωρία του αμοιβαίου αλτρουισμού αναμένει από τα ζώα κάθε είδους να βασίζονται τη

* Ο καθιερωμένος αγγλικός όρος είναι «tit-for-tat»: καλή συμπεριφορά έναντι καλής, κακή έναντι κακής. (Σ.τ.μ.)

συμπεριφορά τους στην ασυνείδητη ανταπόκριση σε τέτοια χαρακτηριστικά των ομοίων τους. Στις ανθρώπινες κοινωνίες εκμεταλλευόμαστε τη δύναμη της γλώσσας για τη διάδοση της φήμης, συνήθως με τη μορφή κουτσομπολιού. Δεν χρειάζεται να έχει υποστεί κάποιος προσωπικά την άρνηση του Χ να κεράσει όταν έρθει η σειρά του. Μαθαίνει από τις διαδόσεις ότι ο Χ είναι «σπαγκοραμμένος», ή —προσθέτοντας μια ειρωνική νότα στο παράδειγμα— ότι ο Ψ είναι τρομερός σπερμολόγος. Η φήμη έχει σημασία, και οι βιολόγοι μπορούν να αναγνωρίσουν μια δαρβινική επιβιωτική αξία όχι απλώς όταν είναι κανείς καλός ανταποδότης, αλλά και όταν καλλιεργεί τη φήμη ότι είναι καλός ανταποδότης. Το βιβλίο *The Origins of Virtue* (Η καταγωγή της αρετής) του Matt Ridley, εκτός του ότι αποτελεί μια γλαφυρή περιγραφή όλου του τομέα της δαρβινικής ηθικότητας, κρίνεται ιδιαίτερα καλό και όσον αφορά τη φήμη.*

Ο νορβηγοαμερικανός οικονομολόγος Thorstein Veblen και, κατά διαφορετικό μάλλον τρόπο, ο ισραηλινός ζωολόγος Amotz Zahavi έχουν προσθέσει μια επιπλέον συναρπαστική ιδέα. Η αλτρουιστική προσφορά ίσως αποτελεί διαφήμιση κυριαρχίας ή ανωτερότητας. Οι ανθρωπολόγοι τη γνωρίζουν ως «φαινόμενο πότλατς», ονομασία προερχόμενη από το έθιμο κάποιων φυλών του βορειοδυτικού Ειρηνικού να ανταγωνίζονται μεταξύ τους επιδιδόμενες σε καταστροφικά υπερπολυτελείς εορτές. Σε ακραίες περιπτώσεις, τέτοιοι ανταποδοτικοί «αγώνες διασκέδασης» συνεχίζονται μέχρις ότου η μία πλευρά να περιπέσει σε πλήρη ένδεια, χωρίς ο νικητής να βρίσκεται σε καλύτερη κατάσταση. Η έννοια της «επιδεικτικής κατανάλωσης» του Veblen κάτι σημαίνει για πολλούς παρατηρητές της σύγχρονης σκηνής. Η συνεισφορά του Zahavi, παραγνωρισμένη από τους βιολόγους επί πολλά χρόνια μέχρις ότου επιβεβαιώθηκε με τη βοήθεια λαμπρών μαθηματικών μοντέλων από τον θεωρητικό Alan Grafen, συνίσταται στην εισαγωγή μιας εξελικτικής εκδοχής της ιδέας του πότλατς. Ο Zahavi μελετά αραβικές τσίχλες, μικρά φαιόχρωμα πτηνά τα οποία ζουν σε κοινωνικές ομάδες και φροντίζουν τα νεογνά τους συνεργατικά. Όπως πολλά μικρά πτηνά, οι τσί-

* Η φήμη δεν περιορίζεται στους ανθρώπους. Έχει πρόσφατα δείχτει ότι ισχύει σε μία από τις κλασικές περιπτώσεις αμοιβαίου αλτρουισμού μεταξύ ζώων, τη συμβιωτική σχέση μεταξύ μικρών ψαριών καθαριστών και μεγάλων ψαριών πελατών τους. Σε ένα ευφυές πείραμα, ορισμένες λαμπρίδες-καθαριστές (*Labroides dimidiatus*), για τις οποίες ο υποψήφιος πελάτης είχε παρατηρήσει ότι ήταν επιμελείς καθαριστές, φαινόταν πιθανότερο να επιλεχθούν από τον πελάτη σε σχέση με τις ανταγωνιστικές *Labroides* για τις οποίες είχε παρατηρηθεί ότι αμελούσαν να καθαρίσουν. Βλ. R. Bshary και A.S. Grutter, «Image scoring and cooperation in a cleaner fish mutualism» (Διαμόρφωση εικόνας και συνεργασία σε μια αμοιβαιότητα μεταξύ ψαριών καθαριστών), *Nature*, 441, 975-978, 22 Ιουνίου 2006.

χλες κρώζουν προειδοποιητικά και επίσης προσφέρουν τροφή η μία στην άλλη. Μια συνήθης δαρβινική μελέτη τέτοιων αλτρουιστικών ενεργειών θα αναζητούσε, καταρχάς, σχέσεις ανταπόδοσης και συγγένειας μεταξύ των πτηνών. Όταν μια τοίχλα τρέφει σύντροφό της, το κάνει επειδή αναμένει να τραφεί η ίδια αργότερα; Ή μήπως ο αποδέκτης της εύνοιάς της είναι στενός γενετικός συγγενής; Η ερμηνεία τού Zahavi ξαφνιάζει: Οι κυριάρχες τοίχλες επιβεβαιώνουν την κυριαρχία τους τρέφοντας τις κυριαρχούμενες. Για να χρησιμοποιήσουμε τη μεταφορική γλώσσα στην οποία αρέσκεται ο Zahavi, το κυριάρχο πτηνό μοιάζει να λέει: «Κοίτα πόσο ανώτερός σου είμαι· έχω τη δυνατότητα να σε τρέφω». Ή «Κοίτα πόσο ανώτερος είμαι· τολμώ να εκθέσω τον εαυτό μου στα γεράκια, καθισμένος σε ένα ψηλό κλαδί, στο ρόλο του φρουρού που θα προειδοποιήσει το υπόλοιπο σμήνος το οποίο τρέφεται στο έδαφος». Οι παρατηρήσεις τού Zahavi και των συνεργατών του στηρίζουν μάλιστα την άποψη ότι οι τοίχλες ανταγωνίζονται έντονα για τον επικίνδυνο ρόλο του φρουρού. Και όταν μια υποδεέστερη τοίχλα επιχειρήσει να προσφέρει τροφή σε κάποια κυρίαρχη, η φαινομενική γενναιοδωρία αποκρούεται βίαια. Η ουσία της ιδέας τού Zahavi είναι ότι η διαφήμιση ανωτερότητας επικυρώνεται από το κόστος της. Μόνο ένα γηνοσίως ανώτερο άτομο έχει τη δυνατότητα να διαφημίζει το γεγονός με ένα δαπανηρό δώρο. Τα άτομα αγοράζουν την επιτυχία, ως προς την προσέλκυση ερωτικών συντρόφων για παράδειγμα, μέσω δαπανηρών επιδείξεων ανωτερότητας, συμπεριλαμβανομένης της επιδεικτικής γενναιοδωρίας και της ανιδιοτελούς ανάληψης κινδύνων.

Διαθέτουμε τώρα τέσσερις καλούς δαρβινικούς λόγους για να είναι τα άτομα αλτρουιστικά, γενναιοδώρα ή «ηθικά» μεταξύ τους. Πρώτον, υπάρχει η ειδική περίπτωση της γενετικής συγγένειας. Δεύτερον, υπάρχει η ανταπόδοση: το αντίτιμο για μια εκδούλευση, και η εκδούλευση με την «προσδοκία» ανταμοιβής. Ως συνέπεια αυτών υπάρχει, τρίτον, το δαρβινικό όφελος της απόκτησης φήμης για γενναιοδωρία και ευγένεια. Και τέταρτον, εάν ο Zahavi έχει πράγματι δίκιο, υπάρχει το πρόσθετο ιδιαίτερο όφελος της επιδεικτικής γενναιοδωρίας ως τρόπου αγοράς ανόθευτης, αυθεντικής διαφήμισης.

Κατά το μεγαλύτερο μέρος της προϊστορίας μας, οι άνθρωποι ζούσαμε σε συνθήκες ευνοϊκές για την εξέλιξη και των τεσσάρων ειδών αλτρουισμού. Ζούσαμε σε χωριά ή, νωρίτερα, σε διακριτές περιφερόμενες ομάδες σαν μπαμπούινοι, απομονωμένοι εν μέρει από γειτονικές ομάδες ή χωριά. Τα περισσότερα από τα μέλη της ίδιας ομάδας θα έπρεπε να ήταν συγγενείς, σε στενότερες σχέσεις μεταξύ τους παρά με μέλη άλλων ομάδων —άφθονες ευκαιρίες για την εξέλιξη του αλτρουισμού μεταξύ συγγενών. Και, είτε συγγενείς είτε όχι, συνήθως θα συναντούσαν τα ίδια άτομα επανειλημμένα

σε όλη τη ζωή τους —ιδανικές συνθήκες για την εξέλιξη του αμοιβαίου αλτρουισμού· ιδανικές επίσης συνθήκες για την οικοδόμηση της φήμης του αλτρουιστή, και εξίσου ιδανικές για τη διαφήμιση της επιδεικτικής γενναιοδωρίας. Μέσω οποιασδήποτε ή όλων των τεσσάρων διαδρομών, οι γενετικές τάσεις προς τον αλτρουισμό θα είχαν μεταξύ των πρώτων ανθρώπων ευνοηθεί. Εύκολα καταλαβαίνουμε γιατί οι προϊστορικοί πρόγονοί μας θα ήταν καλοί στο εσωτερικό της δικής τους ομάδας αλλά κακοί —μέχρι σημείου ξενοφοβίας— απέναντι σε άλλες ομάδες. Αλλά γιατί —τώρα που οι περισσότεροι ζούμε σε μεγάλες πόλεις όπου δεν μας περιβάλλουν πλέον οι συγγενείς μας και όπου κάθε ημέρα συναντάμε άτομα τα οποία δεν πρόκειται ποτέ να ξανασυναντήσουμε—, γιατί εξακολουθούμε να είμαστε τόσο καλοί μεταξύ μας, μερικές φορές απέναντι και σε άλλους οι οποίοι θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ανήκουν σε μια εξωομάδα;

Έχει σημασία να μην κάνουμε λάθος ως προς την εμβέλεια της φυσικής επιλογής. Η επιλογή δεν ευνοεί την εξέλιξη κάποιας επίγνωσης του τι είναι καλό για τα γονιδιά μας. Αυτή η επίγνωση έπρεπε να περιμένει μέχρι τον 20ό αιώνα για να φτάσει σε γνωστικό επίπεδο, και ακόμη και τώρα η πλήρης κατανόηση περιορίζεται σε μια μειονότητα ειδικών επιστημόνων. Το τι ευνοεί η φυσική επιλογή συνίσταται σε εμπειρικούς κανόνες, οι οποίοι λειτουργούν στην πράξη προκειμένου να προάγουν τα γονιδια στα οποία οφείλονται. Οι εμπειρικοί κανόνες, από τη φύση τους, μερικές φορές αστοχούν. Στον εγκέφαλο ενός πτηνού, ο κανόνας «αναζήτησε μικρά πράγματα που κρώζουν στη φωλιά σου και ρίξε τροφή στο κόκκινο σημείο του ανοικτού στόματός τους» έχει συνήθως ως αποτέλεσμα τη διατήρηση των γονιδίων στα οποία οφείλεται, διότι τα αντικείμενα που κρώζουν με ανοικτό στόμα στη φωλιά ενός ενήλικου πτηνού κανονικά είναι δικοί του απόγονοι. Ο κανόνας αστοχεί εάν ένα άλλο νεογνό εισχωρήσει κάπως στη φωλιά, όπως συνηθίζουν να κάνουν με πονηριά οι κούκοι. Είναι άραγε δυνατόν οι παρορμήσεις «καλού Σαμαρείτη» που διαθέτουμε να αποτελούν δυσλειτουργίες, αστοχίες, ανάλογες με εκείνες των μητρικών ενστίκτων μιας καλαμοποταμίδας όταν εργάζεται εξαντλητικά για χάρη ενός νεαρού κούκου; Μια ακόμη περισσότερο οικεία αναλογία είναι η ανθρώπινη παρόρμηση για την υιοθεσία ενός παιδιού. Εδώ πρέπει να σπεύσω να προσθέσω ότι ο όρος «δυσλειτουργία» έχει αυστηρά δαρβινικό νόημα μόνο. Δεν υπονοεί τίποτε υποτιμητικό.

Η ιδέα περί «λάθους» ή «παραπροϊόντος», την οποία ασπάζομαι, λειτουργεί ως εξής: Την εποχή των προγόνων μας, όταν ζούσαμε σε μικρές και σταθερές ομάδες σαν μπαμπούινοι, η φυσική επιλογή εγκατέστησε στους εγκεφάλους μας αλτρουιστικές παρορμήσεις, δίπλα στις παρορμήσεις για σεξ, τις παρορμήσεις πείνας, ξενοφοβίας κ.λπ. Ένα νοήμον ζευγάρι μπορεί

να έχει διαβάσει Δαρβίνο και να γνωρίζει ότι η απώτατη αιτία για τις σεξουαλικές παρορμήσεις του είναι η διακίωσις του είδους. Γνωρίζουν επίσης ότι η γυναίκα δεν μπορεί να συλλάβει αν παίρνει αντισυλληπτικά χάπια. Κι όμως, δεν βλέπουν τη σεξουαλική επιθυμία τους να μειώνεται καθόλου λόγω αυτής της γνώσης. Η σεξουαλική επιθυμία είναι σεξουαλική επιθυμία, και η ισχύς της, στην ψυχολογία ενός ατόμου, δεν εξαρτάται από την απώτατη δαρβινική πίεση που υπήρξε κινητήρια δύναμή της. Αποτελεί ισχυρή παρόρμηση, η οποία υπάρχει ανεξάρτητα από την απώτατη αιτιολόγησή της.

Υποστηρίζω ότι το ίδιο ισχύει και με την παρόρμηση για ευγένεια —για αλτρουισμό, γενναιοδωρία, ενσυναίσθηση, έλεος. Την εποχή των προγόνων μας, είχαμε την ευκαιρία να επιδεικνύουμε αλτρουισμό μόνο απέναντι σε στενούς συγγενείς και δυνάμει ανταποδότες. Σήμερα δεν υπάρχει πλέον αυτός ο περιορισμός, αλλά ο εμπειρικός κανόνας επιμένει. Γιατί όχι; Είναι ακριβώς όπως η σεξουαλική επιθυμία. Δεν μπορούμε πλέον παρά να αισθανθούμε λύπη όταν βλέπουμε κάποιο δυστυχή να κλαίει (ο οποίος δεν έχει σχέση με εμάς ούτε με τη δυνατότητα ανταπόδοσης) όπως ακριβώς αισθανόμαστε επιθυμία για ένα μέλος του αντίθετου φύλου (ίσως άγονο ή καθ' οποιονδήποτε τρόπο ανίκανο για αναπαραγωγή). Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για δυσλειτουργίες, για δαρβινικά λάθη —ευλογημένα, πολύτιμα λάθη.

Μη διανοηθείτε ούτε στιγμή ότι ο δαρβινικός αυτός λόγος μειώνει ή υποβιβάζει τα ευγενή αισθήματα της συμπόνιας και της γενναιοδωρίας· ούτε της σεξουαλικής επιθυμίας. Η σεξουαλική επιθυμία, όταν διοχετεύεται στους διαύλους της γλωσσικής κουλτούρας, αναδεικνύεται σε σπουδαία ποίηση και δραματουργία: στα ερωτικά ποιήματα του John Donne, για παράδειγμα, ή στο *Ρωμαίος και Ιουλιέτα*. Και φυσικά το ίδιο συμβαίνει με τη δυσλειτουργία που σχετίζεται με τον αναπροσανατολισμό της βασισμένης σε συγγένεια και σε ανταπόδοση συμπόνιας. Η μεγαλοψυχία απέναντι σε ένα χρεώστη στον *Έμπορο της Βενετίας* είναι, θεωρούμενη εκτός συμφραζομένων, εξίσου μη δαρβινικά όσο και η υιοθεσία ενός παιδιού:

Η χάρη πού 'χει το έλεος δεν επιβάλλεται,
στάζει σαν τη γλυκιά βροχή απ' τον ουρανό
πάνω στο χώμα.

Ο σεξουαλικός πόθος συνιστά εν πολλοίς κινητήρια δύναμη της φιλοδοξίας και των αγώνων του ανθρώπου, και αποτελεί σε μεγάλο βαθμό δυσλειτουργία. Δεν υπάρχει λόγος να μην ισχύει το ίδιο για τον πόθο να είμαστε γενναιόδωροι και να συμπάσχουμε, εάν τούτο αποτελεί δυσλειτουργία της

ζωής των προγόνων στο χωριό. Ο καλύτερος τρόπος για να αναπτύξει η φυσική επιλογή αμφότερα τα είδη πόθου την εποχή των προγόνων μας ήταν να εγκαταστήσει εμπειρικούς κανόνες στον εγκέφαλο. Τέτοιοι κανόνες μάς επηρεάζουν ακόμα σήμερα, έστω κι αν οι συνθήκες τούς καθιστούν ακατάλληλους για την αρχική λειτουργία τους.

Τέτοιοι εμπειρικοί κανόνες εξακολουθούν να μας επηρεάζουν, όχι με έναν καλβινιστικά αιτιοκρατικό τρόπο, αλλά φιλτραρισμένοι από τις εκπολιτιστικές επιρροές της φιλολογίας και του εθίμου, του νόμου και της παράδοσης — και, φυσικά, της θρησκείας. Όπως ακριβώς ο πρωτόγονος εγκεφαλικός κανόνας του σεξουαλικού πόθου περνά μέσα από το φίλτρο του πολιτισμού για να αναδυθεί στις ερωτικές σκηνές τού *Ρωμαίος και Ιουλιέτα*, έτσι και οι πρωτόγονοι εγκεφαλικοί κανόνες της βεντέτας «εμείς απέναντι σε αυτούς» αναδύονται με τη μορφή των ασταμάτητων αγώνων μεταξύ Καπουλέτων και Μοντέγκων, ενώ οι πρωτόγονοι εγκεφαλικοί κανόνες του αλτρουισμού και της ενουναίσθησης καταλήγουν στη δυσλειτουργία που μας χαροποιεί κατά τη φρονηματιστική συμφιλίωση της τελικής σαιξπηρικής σκηνής.

Μια μελέτη περιπτώσεων για τις ρίζες της ηθικότητας

Εάν το ηθικό μας αίσθημα, όπως η σεξουαλική μας επιθυμία, είναι όντως βαθιά ριζωμένο στο δαρβινικό παρελθόν μας, πριν από τη θρησκεία, τότε θα πρέπει να αναμένουμε ότι η έρευνα του ανθρώπινου πνεύματος θα αποκαλύπτει κάποια ηθικά καθολικά στοιχεία, που θα ξεπερνούν γεωγραφικούς, πολιτισμικούς και —το πιο κρίσιμο— θρησκευτικούς φραγμούς. Ο Marc Hauser, βιολόγος στο Πανεπιστήμιο Harvard, στο βιβλίο του *Moral Minds*, έχει διευρύνει μια γόνιμη σειρά νοητικών πειραμάτων τα οποία προτάθηκαν αρχικά από ηθικούς φιλοσόφους. Η μελέτη τού Hauser θα εξυπηρετήσει έναν πρόσθετο σκοπό, την εισαγωγή του τρόπου σκέψης των ηθικών φιλοσόφων. Τίθεται ένα υποτιθέμενο ηθικό δίλημμα, και η δυσκολία που αισθανόμαστε απέναντί του μας διδάσκει κάτι για το περί καλού και κακού αίσθημά μας. Ο Hauser προχωρεί πέρα από τους φιλοσόφους καθότι διενεργεί πραγματικές στατιστικές επισκοπήσεις και ψυχολογικά πειράματα, χρησιμοποιώντας ερωτηματολόγια στο Διαδίκτυο, για παράδειγμα, προκειμένου να διερευνήσει το ηθικό αίσθημα των ανθρώπων. Από την παρούσα άποψη, το ενδιαφέρον είναι ότι οι περισσότεροι άνθρωποι καταλήγουν στα ίδια συμπεράσματα όταν αντιμετωπίζουν αυτά τα ερωτήματα, και η συμφωνία τους ως προς τις αποφάσεις καθαυτές είναι ισχυρότερη από

την ικανότητά τους να εκφράσουν τους λόγους για τους οποίους το κάνουν. Τούτο ακριβώς θα έπρεπε να περιμένουμε εάν στον εγκέφαλό μας έχει αναπτυχθεί ένα ηθικό αίσθημα, όπως το σεξουαλικό μας ένστικτο ή ο φόβος μας για τα ύψη ή, όπως προτιμά να λέει ο ίδιος ο Hauser, η ικανότητά μας για απόκτηση γλώσσας (οι λεπτομέρειες ποικίλλουν από κουλτούρα σε κουλτούρα, αλλά η υποκείμενη βαθιά δομή της γραμματικής είναι καθολική). Όπως θα δούμε, ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι αντιδρούν σε τούτες τις ηθικές δοκιμασίες και η ανικανότητά τους να εκφράσουν το λόγο φαίνεται ότι σε μεγάλο βαθμό δεν εξαρτώνται από τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις ή από την απουσία τέτοιων πεποιθήσεων. Το μήνυμα του βιβλίου του Hauser, για να το εκφράσω με τα δικά του λόγια, είναι το εξής: «Η κινητήρια δύναμη των ηθικών κρίσεών μας συνίσταται σε μια καθολική ηθική γραμματική, μια λειτουργία του νου η οποία εξελίχθηκε σε διάστημα εκατομμυρίων ετών κατά τρόπο ώστε να περιλαμβάνει ένα σύνολο αρχών για την οικοδόμηση μιας γκάμμας δυνατών ηθικών συστημάτων. Όπως συμβαίνει με τη γλώσσα, οι αρχές που συνιστούν την ηθική γραμματική μας πετούν χαμπλά, ασύλληπτες από το ραντάρ της επίγνωσής μας».

Αντιπροσωπευτικές των ηθικών διλημμάτων του Hauser είναι διάφορες παραλλαγές της ιστορίας ενός ακυβέρνητου βαγονιού πάνω σε σιδηροτροχιές, το οποίο απειλεί να σκοτώσει κάποιους ανθρώπους. Στην απλούστερη εκδοχή, φανταζόμαστε ένα πρόσωπο, την Ντενίς, να στέκεται μπροστά σε ένα κλειδί, έχοντας τη δυνατότητα να εκτρέψει το βαγόνι σε μια παρακαμπτήριο γραμμή, σώζοντας έτσι τη ζωή πέντε ανθρώπων παγιδευμένων στην κύρια γραμμή. Δυστυχώς, υπάρχει ένας άνθρωπος παγιδευμένος στην παρακαμπτήριο. Εφόσον όμως είναι μόνον ένας, υπολειπόμενος αριθμητικά από τους πέντε παγιδευμένους στην κύρια γραμμή, οι περισσότεροι συμφωνούν ότι είναι ηθικά επιτρεπτό, αν όχι υποχρεωτικό, να γυρίσει η Ντενίς το κλειδί και να σώσει τους πέντε σκοτώνοντας τον έναν. Αγνωούμε υποθετικές δυνατότητες, όπως ότι ο ένας άνθρωπος στην παρακαμπτήριο ίσως είναι ο Μπετόβεν ή ένας στενός φίλος μας.

Περισσότερο επεξεργασμένες εκδοχές αυτού του νοητικού πειράματος οδηγούν σε μια σειρά ηθικών ερωτημάτων που προκαλούν αυξανόμενο προβληματισμό: Τι συμβαίνει στην περίπτωση όπου το βαγόνι μπορεί να σταματήσει αν ρίξουμε ένα μεγάλο βάρος στην πορεία του από μια υπερκείμενη γέφυρα; Αυτό είναι εύκολο: προφανώς πρέπει να ρίξουμε το βάρος. Αλλά τι να κάνουμε εάν το μόνο διαθέσιμο μεγάλο βάρος είναι ένας ευτραφής άντρας που κάθεται στη γέφυρα θαυμάζοντας το ηλιοβασίλεμα; Σχεδόν όλοι συμφωνούν ότι είναι ανήθικο να σπρώξουμε τον εύσωμο άντρα από τη γέφυρα, έστω κι αν, από μία άποψη, το δίλημμα φαίνεται να αντιστοιχεί σε εκείνο της Ντενίς, όπου το γύρισμα του κλειδιού σκοτώνει έναν

για να σώσει πέντε. Οι περισσότεροι διαισθανόμαστε έντονα ότι υπάρχει κρίσιμη διαφορά μεταξύ των δύο περιπτώσεων, μολοντί μπορεί να μην είμαστε σε θέση να την αρθρώσουμε.

Το ριζιμο του ευτραφούς άντρα από τη γέφυρα θυμίζει ένα άλλο δίλημμα που εξετάζει ο Hauser: Πέντε ασθενείς σε κάποιο νοσοκομείο πεθαίνουν, ο καθένας από ανεπάρκεια διαφορετικού οργάνου. Ο καθένας θα μπορούσε να σωθεί εάν βρισκόταν δότης για το ελαττωματικό του όργανο, αλλά δεν υπάρχει κανείς. Τότε ο χειρουργός παρατηρεί ότι στην αίθουσα αναμονής περιμένει ένας υγιής άντρας, του οποίου τα πέντε όργανα είναι όλα σε καλή κατάσταση και κατάλληλα για μεταμόσχευση. Στην περίπτωση τούτη δεν θα βρεθεί σχεδόν κανείς να πει ότι η ηθική πράξη είναι να σκοτωθεί ο ένας για να σωθούν οι πέντε.

Όπως συμβαίνει με τον ευτραφή άντρα στη γέφυρα, η κοινή διαίσθηση των περισσότερων είναι ότι ένα τυχαία παρευρισκόμενο άτομο δεν πρέπει να υποστεί ξαφνικά μια τόσο απαίσια μεταχείριση και να χρησιμοποιηθεί προς όφελος άλλων χωρίς τη συγκατάθεσή του. Ο Ιμάνουελ Καντ διατύπωσε την περίφημη αρχή ότι ένα λογικό ον δεν πρέπει ποτέ να χρησιμοποιείται ως απλό ακούσιο μέσο για κάποιο σκοπό, ούτε καν με σκοπό το όφελος άλλων. Τούτο φαίνεται να προσφέρει την κρίσιμη διαφορά μεταξύ της περίπτωσης του εύσωμου άντρα στη γέφυρα (ή αυτού στην αίθουσα αναμονής του νοσοκομείου) και του ατόμου στην παρακαμπτήριο της Ντενίς. Ο ευτραφής άντρας στη γέφυρα χρησιμοποιείται θετικά ως το μέσο για να σταματήσει το ακυβέρνητο βαγόνι. Τούτο σαφώς παραβιάζει την καντιανή αρχή. Ο άνθρωπος στην παρακαμπτήριο δεν χρησιμοποιείται για τη σωτηρία της ζωής των πέντε ανθρώπων πάνω στην κύρια γραμμή. Εκείνο που χρησιμοποιείται είναι η παρακαμπτήριος, και αυτός έχει απλώς την κακή τύχη να βρίσκεται εκεί. Αλλά, όταν η διαφορά τίθεται με αυτό τον τρόπο, γιατί μας ικανοποιεί; Κατά τον Καντ, είναι ένα ηθικό απόλυτο. Κατά τον Hauser, είναι εγκατεστημένο μέσα μας από την εξέλιξή μας.

Οι υποθετικές περιπτώσεις σχετικά με το ακυβέρνητο βαγόνι γίνονται βαθμιαία περισσότερο ευρηματικές, και τα ηθικά διλήμματα περισσότερο βασανιστικά ομοίως. Ο Hauser αντιπαραβάλλει τα διλήμματα δύο υποθετικών προσώπων ονόματι Νεντ και Όσκαρ: Ο Νεντ στέκεται δίπλα στις σιδηροτροχιές. Σε αντίθεση με την Ντενίς, η οποία μπορούσε να εκτρέψει το βαγόνι στην παρακαμπτήριο, το κλειδί του Νεντ το εκτρέπει σε μια παράκαμψη η οποία επιστρέφει στην κύρια γραμμή ακριβώς πριν από το σημείο όπου βρίσκονται οι πέντε άνθρωποι. Το απλό γύρισμα του κλειδιού δεν βοηθά: το βαγόνι θα πέσει ούτως ή άλλως πάνω στους πέντε. Εντούτοις, συμβαίνει να βρίσκεται ένας εξαιρετικά ευτραφής άντρας στην παράκαμψη, αρκετά βαρύν ώστε να σταματήσει το βαγόνι. Πρέπει ο Νεντ να γυρίσει το

κλειδί και να εκτρέψει το τρένο; Σύμφωνα με τη διαίσθηση των περισσότερων, δεν πρέπει. Αλλά ποια είναι η διαφορά μεταξύ των διλημάτων του Νεντ και της Ντενίς; Υποτίθεται ότι οι άνθρωποι εφαρμόζουν διαισθητικά την καντιανή αρχή. Η Ντενίς εκτρέπει το βαγόνι εμποδίζοντάς το να πέσει πάνω στους πέντε, και το άτυχο θύμα στην παρακαμπτήριο αποτελεί «παράπλευρη απώλεια», σύμφωνα με τη χαριτωμένη φράση του αμερικανού υπουργού Ντόναλντ Ράμσφελντ. Δεν χρησιμοποιείται από την Ντενίς για να σωθούν οι άλλοι. Στην πραγματικότητα, ο Νεντ *χρησιμοποιεί* τον ευτραφή άντρα για να σταματήσει το βαγόνι, και οι περισσότεροι (ίσως ασυναίσθητα), όπως και ο Καντ (ο οποίος το σκέπτεται με κάθε λεπτομέρεια), το θεωρούν κρίσιμη διαφορά.

Η διαφορά προβάλλει και στο δίλημμα του Όσκαρ: Η κατάσταση του Όσκαρ είναι παρόμοια με εκείνη τού Νεντ, εκτός του ότι υπάρχει ένα μεγάλο σιδερένιο σώμα στην παράκαμψη της γραμμής, αρκετά βαρύ για να σταματήσει το βαγόνι. Ο Όσκαρ ασφαλώς δεν πρέπει να έχει πρόβλημα να αποφασίσει να γυρίσει το κλειδί και να εκτρέψει το βαγόνι. Αλλά συμβαίνει να περπατά ένας άνθρωπος μπροστά από το σιδερένιο σώμα. Θα σκοτωθεί σίγουρα εάν ο Όσκαρ γυρίσει το κλειδί, το ίδιο σίγουρα με τον ευτραφή άντρα τού Νεντ. Η διαφορά έγκειται στο ότι ο οδοιπόρος τού Όσκαρ δεν χρησιμοποιείται για να σταματήσει το βαγόνι: αποτελεί παράπλευρη απώλεια, όπως στο δίλημμα της Ντενίς. Όπως ο Hauser, και όπως τα περισσότερα άτομα στα πειράματα του Hauser, αισθάνομαι ότι ο Όσκαρ επιτρέπεται να γυρίσει το κλειδί, όχι όμως ο Νεντ. Αλλά επίσης δυσκολεύομαι πολύ να δικαιολογήσω αυτή τη διαίσθησή μου. Το σημείο που θέλει να τονίσει ο Hauser είναι ότι τέτοιες ηθικές διαισθήσεις συχνά δεν έχουν υποστεί επαρκή νοητική επεξεργασία, ωστόσο είναι έντονες ούτως ή άλλως, λόγω της εξελικτικής κληρονομιάς μας.

Σε ένα ενδιαφέρον εγχείρημα στον τομέα της ανθρωπολογίας, ο Hauser και οι συνεργάτες του προσάρμοσαν τα ηθικά πειράματά τους στους Κούνα, μια μικρή φυλή της Κεντρικής Αμερικής με λιγότες επαφές με Δυτικούς και καμία επίσημη θρησκεία. Οι ερευνητές αναδιτύπωσαν το νοητικό πείραμα με το βαγόνι στη βάση τοπικά κατάλληλων ισοδυνάμων, όπως κροκόδειλοι που κολυμπούν προς μονόξυλα. Με κάποιες ελάχιστες διαφορές, οι Κούνα επιδεικνύουν τις ίδιες ηθικές κρίσεις με εμάς τους υπόλοιπους.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το παρόν βιβλίο έχει το ότι ο Hauser αναρωτήθηκε επίσης εάν οι θρησκευόμενοι διαφέρουν από τους άθεους ως προς τις ηθικές τους διαισθήσεις. Ασφαλώς, εάν η ηθικότητά μας προέρχεται από τη θρησκεία, πρέπει να διαφέρουν. Φαίνεται ωστόσο ότι τούτο δεν συμβαίνει. Ο Hauser, εργαζόμενος μαζί με τον ηθικό φιλόσοφο Peter Singer,⁸⁷ επι-

κεντρώθηκε σε τρία υποθετικά διλήμματα και συνέκρινε την κρίση άθεων με την κρίση θρησκουόμενων. Σε κάθε περίπτωση, ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες στο πείραμα να επιλέξουν εάν μια υποθετική ενέργεια είναι ηθικά «υποχρεωτική», «επιτρεπτή» ή «απαγορευμένη». Τα τρία διλήμματα ήταν:

1. Το δίλημμα της Ντενίς. Το 90% των ανθρώπων είπε ότι ήταν επιτρεπτό να εκτραπεί το βαγόνι, σκοτώνοντας τον ένα για να σωθούν οι πέντε.
2. Βλέπετε ένα παιδί να πνίγεται σε μια λίμνη και δεν διαφαίνεται άλλος τρόπος σωτηρίας. Μπορείτε να σώσετε το παιδί, αλλά έτσι θα καταστρέψετε το παντελόني σας. Το 97% συμφώνησε ότι πρέπει να σώσετε το παιδί (είναι εκπληκτικό ότι ένα 3% φαίνεται να προτιμά να σώσει το παντελόني του).
3. Το δίλημμα με τη μεταμόσχευση οργάνων που περιγράφηκε προηγουμένως. Το 97% συμφώνησε ότι είναι ηθικά ανεπίτρεπτο να αρπάξουν τον υγιή άνθρωπο στην αίθουσα αναμονής και να τον θανατώσουν για τα όργανά του, σώζοντας έτσι πέντε άλλους ανθρώπους.

Το κύριο συμπέρασμα της μελέτης των Hauser και Singer ήταν ότι δεν υπάρχει στατιστικώς σημαντική διαφορά μεταξύ άθεων και θρησκουόμενων στη διατύπωση των παραπάνω κρίσεων. Τούτο φαίνεται να συμφωνεί με την άποψη, την οποία εγώ και πολλοί άλλοι πρεσβεύουμε, ότι δεν χρειαζόμαστε τον Θεό για να είμαστε καλοί —ή κακοί.

Εάν δεν υπάρχει Θεός, γιατί να είμαστε καλοί;

Διατυπωμένο με αυτό τον τρόπο, το ερώτημα έχει ευτελές. Όταν κάποιος θρησκουόμενος μου το απευθύνει έτσι (και πολλοί το κάνουν), νιώθω αμέσως τον πειρασμό να του απαντήσω προκλητικά ως εξής: «Απλά μου λες ότι προσπαθείς να είσαι καλός μόνο και μόνο για να κερδίσεις την έγκριση και την επιβράβευση του Θεού, ή για να αποφύγεις την αποδοκιμασία και την τιμωρία Του; Αυτό δεν είναι ηθικότητα· σημαίνει απλώς ευτελή κολακεία, ταπεινωτική συμπεριφορά, σημαίνει να κοιτάς συνεχώς τη μεγάλη κάμερα στον ουρανό, ή τον μικροσκοπικό κοριό μέσα στο κεφάλι σου, που παρακολουθούν κάθε κίνησή σου, ακόμη και κάθε ταπεινή σκέψη σου». Όπως είπε ο Αϊνστάϊν, «Εάν οι άνθρωποι είναι καλοί μόνο και μόνο επειδή φοβούνται την τιμωρία και προσδοκούν αμοιβή, τότε είμαστε πράγματι θλιβεροί». Ο Michael Shermer, στο βιβλίο του *The Science of Good and Evil*,

το ονομάζει φραγμό στη συζήτηση. Εάν συμφωνείτε πως, χωρίς Θεό, θα «διαπράττατε ληστείες, βιασμούς και δολοφονίες», τότε αποκαλύπτεται ότι κατά βάθος είστε ανήθικο άτομο, «και καλά θα κάναμε να κρατηθούμε σε απόσταση από εσάς». Εάν, από την άλλη, δέχεστε ότι θα συνεχίζατε να είστε καλός και χωρίς θεία επίβλεψη, τότε έχετε υπονομεύσει καίρια τον ισοχυρισμό σας ότι χρειάζεται απαραίτητως ο Θεός για να είμαστε καλοί. Υποψιάζομαι ότι πολλοί θρησκοκευόμενοι όντως πιστεύουν πως η θρησκεία τους ωθεί να είναι καλοί, ιδιαίτερα εάν ανήκουν σε ένα από εκείνα τα δόγματα τα οποία εκμεταλλεύονται συστηματικά την προσωπική ενοχή.

Έχω την εντύπωση ότι πρέπει να διαθέτει κανείς πολύ λίγο αυτοσεβασμό για να νομίζει ότι, εάν εξαφανιστεί ξαφνικά από τον κόσμο η πίστη στον Θεό, θα γίνουμε όλοι πωρωμένοι και εγωιστικοί ηδονιστές, χωρίς ευσπλαχνία, χωρίς έλεος, χωρίς γενναιοδωρία, χωρίς τίποτε που αξίζει να ονομάζεται καλό. Πιστεύεται ευρέως ότι ο Ντοστογιέφσκι είχε αυτή την άποψη, πιθανώς εξαιτίας κάποιων παρατηρήσεων που έβαλε στο στόμα τού Ιβάν Καραμαζόφ:

[Ο Ιβάν] παρατήρησε σοβαρά ότι κανένας απολύτως νόμος της Φύσης δεν υποχρεώνει τον άνθρωπο να αγαπά την ανθρωπότητα, και εάν υπήρχε όντως η αγάπη —αν υπήρξε καν στον κόσμο μέχρι τώρα—, αυτό δεν οφειλόταν σε φυσικό νόμο, αλλά αποκλειστικά στην πίστη του ανθρώπου στη δική του αθανασία. Προσέθεσε ακόμα ότι αυτό ακριβώς συνιστούσε τον φυσικό νόμο, δηλαδή ότι, από τη στιγμή που θα καταστρεφόταν η πίστη του ανθρώπου στη δική του αθανασία, τότε όχι μόνο θα εξαφανίζοταν η ικανότητά του για αγάπη αλλά και οι ζωτικές δυνάμεις οι οποίες συντηρούσαν τη ζωή σε τούτη τη Γη. Και, επιπλέον, τίποτε δεν θα ήταν πλέον ανήθικο· τα πάντα θα επιτρέπονταν, ακόμη και η ανθρωποφαγία. Και τέλος, σαν να μην ήταν αρκετά όλα αυτά, διακήρυξε ότι για κάθε άτομο —όπως εσείς και εγώ, για παράδειγμα— που δεν πιστεύει ούτε στον Θεό ούτε στη δική του αθανασία, ο φυσικός νόμος πρέπει αμέσως να καταστεί το εντελώς αντίθετο του βασιζόμενου στη θρησκεία προγενέστερου νόμου, και ότι ο εγωισμός, φτάνοντας μέχρι και τη διάπραξη εγκλημάτων, όχι μόνο θα ήταν επιτρεπτός, αλλά και θα αναγνωριζόταν ως ο ουσιώδης, ο πλέον λογικός, ακόμη και ο πλέον ευγενής λόγος ύπαρξης της ανθρώπινης κατάστασης.⁸⁸

Αφελώς ίσως, τείνω προς μια λιγότερο κυνική άποψη για την ανθρώπινη φύση απ' ό,τι ο Ιβάν Καραμαζόφ. Χρειαζόμαστε πράγματι αστυνόμευση —είτε από τον Θεό είτε από εμάς τους ίδιους— για να μη συμπεριφερόμαστε εγωιστικά και εγκληματικά; Επιθυμώ διακαώς να πιστεύω ότι δεν χρει-

άζομαι τέτοια επίβλεψη —ούτε εσύ, αγαππτε αναγνώστη. Από την άλλη, για να κλονίσω απλώς την εμπιστοσύνη μας, σημειώνω την απογοητευτική εμπειρία του Steven Pinker σχετικά με μια απεργία της αστυνομίας στο Μόντρεαλ, την οποία περιγράφει στο βιβλίο του *The Blank Slate* (Άγραφο χαρτί):

Ός νεαρός έφηβος στον υπερήφανα ειρηνικό Καναδά κατά τη ρομαντική δεκαετία του 1960, πίστευα ειλικρινά στον αναρχισμό του Μπακούβιν. Περιγελούσα το επχείρημα των γονέων μου ότι, εάν η κυβέρνηση κατέθετε ποτέ τα όπλα της, θα γινόταν κόλαση. Οι αντίθετες προβλέψεις μας δοκιμάστηκαν στις 8:00 π.μ. της 17ης Οκτωβρίου 1969, όταν η αστυνομία του Μόντρεαλ κατέβηκε σε απεργία. Στις 11:20 π.μ. είχε ληστευτεί η πρώτη τράπεζα. Μέχρι το μεσημέρι, τα περισσότερα κεντρικά καταστήματα είχαν κλείσει εξαιτίας των λεπλαισίων. Σε διάστημα λίγων ακόμα ωρών, οδηγοί ταξί έκαψαν το γκαράζ μιας ανταγωνιστικής υπηρεσίας που διέθετε λιμουζίνες για διαδρομές προς το αεροδρόμιο, κάποιος ελεύθερος σκοπευτής σκότωσε έναν άντρα της επαρχιακής αστυνομίας, παραξίες εισέβαλαν σε αρκετά ξενοδοχεία και εστιατόρια, και ένας γιατρός έσφαξε τον επίδοξο διαρρήκτη του σπιτιού του σε κάποιο προάστιο. Μέχρι το τέλος της ημέρας, έξι τράπεζες είχαν ληστευτεί, εκατό καταστήματα είχαν λεπλαιηθεί, δώδεκα εμπρησμοί είχαν διαπραχθεί, σαράντα βιτρίνες είχαν γίνει κομμάτια, και οι ζημιές σε περιουσίες έφτασαν το ύψος των 3 εκατομμυρίων δολαρίων, πριν οι αρχές της πόλης αναγκαστούν να καλέσουν το στρατό και, φυσικά, την έφιππη αστυνομία για την αποκατάσταση της τάξης. Αυτή η αποφασιστική εμπειρική δοκιμασία έκανε κομμάτια τις πολιτικές μου πεποιθήσεις [...].

Ίσως και εγώ να είμαι πολύ αφελής και να πιστεύω ότι οι άνθρωποι θα παρέμεναν καλοί αν δεν τους παρατηρούσε και δεν τους αστυνόμει ο Θεός. Από την άλλη, όμως, υποτίθεται ότι η πλειονότητα του πληθυσμού του Μόντρεαλ πίστευε στον Θεό. Γιατί λοιπόν δεν τους συγκράτησε ο φόβος του Θεού όταν η γίνη αστυνομία εγκατέλειψε προσωρινά τη σκηνή; Μήπως η απεργία στο Μόντρεαλ δεν υπήρξε πολύ καλό φυσικό πείραμα για να δοκιμαστεί η υπόθεση ότι η πίστη στον Θεό μάς κάνει καλούς; Ή μήπως είχε δίκιο ο κυνικός H.L. Mencken όταν παρατήρησε καυστικά: «Οι άνθρωποι λέμε ότι χρειαζόμαστε τη θρησκεία, ενώ αυτό που εννοούμε στην πραγματικότητα είναι ότι χρειαζόμαστε την αστυνομία».

Προφανώς, δεν συμπεριφέρθηκαν όλοι άσχημα στο Μόντρεαλ μόλις εξαφανίστηκε η αστυνομία. Θα έχει ενδιαφέρον να μάθουμε εάν υπήρξε

κάποια στατιστική τάση, οσοδήποτε ελαφρά, που να δείχνει ότι οι θρησκευόμενοι λεπλάτησαν και κατέστρεψαν λιγότερο από τους μη θρησκευόμενους. Τολμώ να προβλέψω ότι μάλλον το αντίθετο ισχύει. Λέγεται συχνά με κυνισμό ότι δεν υπάρχουν άθεοι στα χαρακώματα. Τείνω να υποψιάζομαι (βάσει κάποιων στοιχείων, μολονότι είναι ίσως απλοϊκό να συνάγονται συμπεράσματα από αυτά) ότι υπάρχουν πολύ λίγοι άθεοι στις φυλακές. Δεν ισχυρίζομαι υποχρεωτικά ότι ο αθεϊσμός ενισχύει την ηθικότητα, μολονότι ο ουμανισμός —το σύστημα ηθικής που συχνά συνοδεύει τον αθεϊσμό— πιθανόν την ενισχύει. Μια άλλη σοβαρή πιθανότητα είναι ότι ο αθεϊσμός συσχετίζεται με κάποιον τρίτο παράγοντα, όπως η ανώτερη εκπαίδευση, η ευφυΐα ή η στοχαστική σκέψη, που θα μπορούσαν να αντιστρατευθούν τις εγκληματικές παρορμήσεις. Τα αποτελέσματα των μέχρι τώρα ερευνών σίγουρα δεν υποστηρίζουν την κοινή άποψη ότι η πίστη σε κάποια θρησκεία συσχετίζεται θετικά με την ηθικότητα. Τα στοιχεία συσχετισμού δεν θεωρούνται ποτέ τελεσίδικα, αλλά τα ακόλουθα δεδομένα, τα οποία περιγράφει ο Sam Harris στο βιβλίο του *Letter to a Christian Nation* (Επιστολή σε ένα χριστιανικό έθνος), είναι εντυπωσιακά.

Αν και η υποστήριξη πολιτικών κομμάτων στις ΗΠΑ δεν αποτελεί ακριβή δείκτη θρησκευτικότητας, όλοι γνωρίζουν ότι οι λεγόμενες «κόκκινες [ρεπουμπλικανικές] πολιτείες» είναι πρωταρχικά κόκκινες λόγω της συντριπτικής πολιτικής επιρροής συντηρητικών χριστιανών. Εάν υπήρχε στενός συσχετισμός μεταξύ χριστιανικού συντηρητισμού και κοινωνικής υγείας, θα περιμέναμε να δούμε κάποιο σημάδι του στην Αμερική των κόκκινων πολιτειών. Δεν το βλέπουμε όμως. Από τις είκοσι πέντε πόλεις με τα χαμηλότερα ποσοστά βίαιων εγκλημάτων, το 62% ανήκει σε «γαλάζιες» [δημοκρατικές] πολιτείες και το 38% σε «κόκκινες» [ρεπουμπλικανικές] πολιτείες. Από τις είκοσι πέντε πλέον επικίνδυνες πόλεις, το 76% βρίσκεται σε κόκκινες πολιτείες και το 24% σε γαλάζιες. Στην πραγματικότητα, τρεις από τις πέντε πλέον επικίνδυνες πόλεις των ΗΠΑ ανήκουν στην «ευσεβή» Πολιτεία του Τέξας. Οι δώδεκα πολιτείες με τα υψηλότερα ποσοστά διαρρήξεων είναι κόκκινες. Είκοσι τέσσερις από τις είκοσι εννέα πολιτείες με τα υψηλότερα ποσοστά κλοπών είναι κόκκινες. Από τις είκοσι δύο πολιτείες με τα υψηλότερα ποσοστά δολοφονιών, οι δεκαεπτά είναι κόκκινες.*

* Σημειώστε ότι οι αμερικανικές συμβάσεις σχετικά με τα χρώματα είναι ακριβώς αντίθετες από τις βρετανικές, όπου το γαλάζιο είναι το χρώμα του Συντηρητικού Κόμματος ενώ το κόκκινο, όπως στον υπόλοιπο κόσμο, συνδέεται παραδοσιακά με την πολιτική αριστερά.

Η συστηματική έρευνα, αν μη τι άλλο, τείνει να στηρίζει τέτοια δεδομένα συσχετισμών. Ο Gregory S. Paul, στο περιοδικό *Journal of Religion and Society* (2005), συνέκρινε συστηματικά δεκαεπτά οικονομικά ανεπτυγμένες χώρες και κατέληξε στο συντριπτικό συμπέρασμα ότι «υψηλότερα ποσοστά πίστης και λατρείας ενός Δημιουργού συσχετίζονται με υψηλότερα ποσοστά ανθρωποκτονιών, νεανικής και πρώιμης θνησιμότητας, μολύνσεων από σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα, εφηβικής εγκυμοσύνης και αμβλώσεων στις πλούσιες δημοκρατίες». Ο Daniel Dennett, στο *Breaking the Spell*, σχολιάζει δηκτικά τέτοιου είδους μελέτες γενικά:

Περιττεύει να πούμε ότι τα αποτελέσματα τούτα πλύνουν τόσο καίρια τους συνάθεις ισχυρισμούς περί μεγαλύτερης ηθικής αρετής μεταξύ των θρησκουμένων, ώστε ακολούθησε σημαντικό κύμα επιπρόσθετων ερευνών με την πρωτοβουλία θρησκευτικών οργανώσεων, οι οποίες επιχείρησαν να τα ανασκευάσουν [...]. Ένα πράγμα για το οποίο μπορούμε να είμαστε σίγουροι είναι ότι, εάν υπάρχει σημαντικός θετικός συσχετισμός μεταξύ ηθικής συμπεριφοράς και θρησκευτικής ένταξης, πρακτικής ή πίστης, τότε θα ανακαλυφθεί σύντομα, δεδομένου ότι τόσο πολλές θρησκευτικές οργανώσεις πασχίζουν να επιβεβαιώσουν επιστημονικά τις σχετικές παραδοσιακές πεποιθήσεις τους (εντυπωσιάζονται όμως πολύ από την ικανότητα της επιστήμης να ανακαλύπτει την αλήθεια, όταν αυτή στηρίζει εκείνο που ήδη πιστεύουν). Κάθε μήνας που περνά χωρίς μια σχετική απόδειξη ενισχύει την υποψία ότι απλούστατα δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο.

Οι περισσότεροι σκεπτόμενοι άνθρωποι θα συμφωνήσουν ότι η ηθικότητα απουσία αστυνόμευσης είναι, τρόπον τινά, πιο αληθινή από το είδος της πλαστής ηθικότητας η οποία εξαφανίζεται όταν απεργεί η αστυνομία ή όταν σβήνει η κατασκοπευτική κάμερα — είτε πρόκειται για αληθινή κάμερα παρακολούθησης και ελέγχου ενός χώρου είτε για φανταστική στον ουρανό. Ωστόσο, ίσως δεν είναι σωστό να ερμηνεύουμε το ερώτημα «Εάν δεν υπάρχει Θεός, γιατί να είμαστε καλοί;» με τέτοιον κυνικό τρόπο.* Κάποιος θρησκουόμενος στοχαστής θα μπορούσε να προσφέρει μια γνησιότερα ηθική ερμηνεία, στο πνεύμα της ακόλουθης δήλωσης ενός φανταστικού απολογητή. «Εάν δεν πιστεύετε στον Θεό, δεν πιστεύετε ότι υπάρχουν απόλυτα πρότυπα ηθικότητας. Ίσως προτίθεσθε να είστε καλός όσο κανένας

* Ο H.L. Mencken, και πάλι με χαρακτηριστικό κυνισμό, όρισε τη συνείδηση ως την εσωτερική εκείνη φωνή η οποία μας προειδοποιεί ότι κάποιος μπορεί να μας βλέπει.

άλλος στον κόσμο, αλλά πώς θα αποφασίσετε τι είναι καλό και τι κακό; Μόνο η θρησκεία μπορεί τελικά να προσφέρει το μέτρο του καλού και του κακού. Χωρίς θρησκεία, πρέπει να το χαράζετε εσείς στην πορεία. Τούτο θα αποτελούσε ηθικότητα χωρίς κανόνες: ηθικότητα που αυτοσχεδιάζεται στα τυφλά. Εάν η ηθικότητα συνιστά απλώς ζήτημα επιλογής, τότε ο Χίτλερ θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι υπήρξε ηθικός σύμφωνα με τα δικά του πρότυπα τα εμπνευσμένα από την ευγονική, οπότε το μόνο που απομένει στον άθεο είναι να κάνει μια προσωπική επιλογή ζωής με διαφορετικές κατευθυντήριες αρχές. Ο χριστιανός, ο ιουδαίος ή ο μουσουλμάνος, αντιθέτως, μπορούν να ισχυριστούν ότι το κακό έχει απόλυτο νόημα, αληθινό σε κάθε χρόνο και χώρο, σύμφωνα με το οποίο ο Χίτλερ ήταν απολύτως κακός».

Ακόμη κι αν όντως χρειαζόμασταν τον Θεό για να είμαστε ηθικοί, η ύπαρξή Του δεν θα γινόταν, φυσικά, ως εκ τούτου περισσότερο πιθανή, αλλά απλώς περισσότερο επιθυμητή (πολλοί αδυνατούν να διακρίνουν τη διαφορά). Ωστόσο, εδώ πρόκειται για κάτι άλλο. Ο φανταστικός θρησκευόμενος απολογητής μου δεν χρειάζεται να παραδεχθεί ότι η κολακεία απέναντι στον Θεό αποτελεί το θρησκευτικό κίνητρο της αγαθοεργίας. Μάλλον ισχυρίζεται ότι, από οπουδήποτε κι αν προέρχεται το κίνητρο της καλοσύνης, χωρίς Θεό δεν θα υπήρχε κανένα κριτήριο για να αποφασιστεί τι είναι καλό. Θα μπορούσε ο καθένας να φτιάξει τον δικό του ορισμό του καλού και να συμπεριφέρεται αναλόγως. Όσες ηθικές αρχές βασίζονται μόνο στη θρησκεία (σε αντιδιαστολή προς τον «χρυσό κανόνα», ούτως ειπείν, ο οποίος συχνά συνδέεται με θρησκείες, αλλά μπορεί να εξαχθεί και από άλλου) μπορούν να ονομαστούν απόλυτες. Το καλό είναι καλό και το κακό είναι κακό, και δεν ψάχνουμε να αποφασίσουμε σχετικά με ειδικές περιπτώσεις ανάλογα, για παράδειγμα, με το εάν κάποιος υποφέρει. Ο θρησκευόμενος απολογητής μου θα ισχυριζόταν ότι μόνο η θρησκεία μπορεί να προσφέρει τη βάση της απόφασης για το τι είναι καλό.

Μερικοί φιλόσοφοι, κατά κύριο λόγο ο Καντ, έχουν προσπαθήσει να συναγάγουν απόλυτες ηθικές αρχές από μη θρησκευτικές πηγές. Μολονότι θρησκευόμενος ο ίδιος, όπως ήταν σχεδόν αναπόφευκτο την εποχή του,* ο Καντ προσπάθησε να βασίσει την ηθικότητα στο καθήκον χάριν του καθήκοντος και όχι χάριν του Θεού. Η διάσημη κατηγορική προσταγή του μας προτρέπει να «δρούμε μόνο σύμφωνα με τον κανόνα βάσει του οποίου

* Πρόκειται για τη συνήθη ερμηνεία των απόψεων του Καντ. Εντούτοις, ο διακεκριμένος φιλόσοφος A.C. Grayling έχει υποστηρίξει πειστικά (*New Humanist*, Ιούλιος-Αύγουστος 2006) ότι, μολονότι ο Καντ ακολουθούσε δημοσίως τις θρησκευτικές συμβάσεις της εποχής του, στην πραγματικότητα ήταν άθεος.

μπορούμε την ίδια στιγμή να επιθυμούμε να καταστεί η πράξη μας καθολικός νόμος». Αυτό λειτουργεί όμορφα, για παράδειγμα, σχετικά με τα ψέματα. Φανταστείτε έναν κόσμο όπου οι άνθρωποι ψεύδονται για λόγους αρχής, όπου η ψευδολογία θεωρείται καλή και ηθική. Σε έναν τέτοιο κόσμο, το ίδιο το ψεύδος θα έπαιε να έχει οποιοδήποτε νόημα. Το ψεύδος χρειάζεται την αλήθεια ως προϋπόθεση για τον ίδιο τον ορισμό του. Εάν μια ηθική αρχή αποτελεί κάτι το οποίο πρέπει να ευχόμαστε να ακολουθούν οι πάντες, το ψεύδος δεν μπορεί να είναι ηθική αρχή, διότι η ίδια η αρχή θα κατέρρευε χάνοντας κάθε νόημα. Το ψεύδος, ως κανόνας ζωής, είναι εγγενώς ασταθές. Γενικότερα, ο εγωισμός, ή ο ανέξοδος παρασιτισμός που εκμεταλλεύεται την καλή θέληση των άλλων, ίσως ωφελούν εμένα ως μοναχικό εγωιστικό άτομο και μου προσφέρουν προσωπική ικανοποίηση. Αλλά δεν μπορώ να ευχηθώ να υιοθετήσουν οι πάντες τον εγωιστικό παρασιτισμό ως ηθική αρχή, έστω και μόνο επειδή τότε δεν θα έβρισκα κανέναν επί του οποίου να παρασιτίσω.

Η καντιανή προσταγή φαίνεται να λειτουργεί σχετικά με την ελικρίνεια και μερικές άλλες περιπτώσεις. Δεν είναι εύκολο να δούμε πώς μπορεί να διευρυνθεί στην ηθικότητα γενικά. Παρά τα όσα υποστηρίζει ο Καντ, τείνουμε να συμφωνήσουμε με τον υποθετικό απολογητή μου ότι η θρησκεία αποτελεί την κινητήρια δύναμη των απόλυτων ηθικών αρχών. Είναι άραγε πάντα κακό να βάζουμε τέλος στη δυστυχία ενός ασθενούς που υποφέρει από ανίατη ασθένεια όταν ο ίδιος το ζητά; Είναι άραγε πάντα κακό να κάνουμε έρωτα με ένα μέλος του ίδιου με εμάς φύλου; Είναι άραγε πάντα κακό να σκοτώνουμε ένα έμβρυο; Υπάρχουν εκείνοι οι οποίοι το πιστεύουν, και οι λόγοι που το πιστεύουν είναι απόλυτοι. Δεν επιδέχονται ούτε επιχειρήματα ούτε συζήτηση. Οποιοσδήποτε διαφωνεί αξίζει να τουφεκιστεί: μεταφορικά βεβαίως, όχι κυριολεκτικά —εκτός από την περίπτωση κάποιων γιατρών σε αμερικανικές κλινικές που πραγματοποιούν αμβλώσεις (βλ. το επόμενο κεφάλαιο). Ευτυχώς ωστόσο, οι ηθικές αρχές δεν είναι κατ' ανάγκην απόλυτες.

Οι ηθικοί φιλόσοφοι είναι οι αρμόδιοι επαγγελματίες όταν πρόκειται για το καλό και το κακό. Όπως το έθεσε επιγραμματικά ο Robert Hinde, συμφωνούν ότι «οι ηθικοί κανόνες, ενώ δεν κατασκευάζονται αναγκαία από τη λογική, πρέπει να είναι υπερασπίσιμοι από τη λογική».⁸⁹ Ταξινομούνται με πολλούς τρόπους, αλλά στη σύγχρονη ορολογία η κύρια διαίρεση είναι μεταξύ «δεοντολόγων» (όπως ο Καντ) και «συνεπειοκρατών» (συμπεριλαμβανομένων των «ωφελιμιστών» όπως ο Jeremy Bentham, 1748-1832). Ο όρος «δεοντολογία» αποτελεί την εξεζητημένη ονομασία της πεποίθησης ότι η ηθικότητα συνίσταται στην υποταγή σε κανόνες. Αποτελεί κυριολεκτικά την επιστήμη του καθήκοντος, του «δέοντος». Η δεοντολογία δεν είναι ακρι-

βώς το ίδιο με την ηθική απολυτοκρατία, αλλά σε ένα βιβλίο σχετικό με τη θρησκεία δεν υπάρχει ανάγκη να επιμείνουμε στη μεταξύ τους διάκριση. Οι απολυτοκράτες πιστεύουν ότι υπάρχει απόλυτο καλό και απόλυτο κακό, επιταγές των οποίων η ορθότητα δεν αναφέρεται στις συνέπειές τους. Οι συνεπειοκράτες υποστηρίζουν πιο πραγματιστικά ότι η ηθικότητα μιας πράξης πρέπει να κρίνεται από τις συνέπειές της. Μία εκδοχή της συνεπειοκρατίας είναι ο ωφελιμισμός, η φιλοσοφία που συνδέεται με τον Bentham, το φίλο του James Mill (1773-1836) και το γιο του Mill, τον John Stuart Mill (1806-1873). Ο ωφελιμισμός συχνά συνοψίζεται με την ανακριβή, δυστυχώς, επιγραμματική φράση του Bentham: «Η μέγιστη ευτυχία του μέγιστου αριθμού ανθρώπων αποτελεί το θεμέλιο της ηθικής και της νομοθεσίας».

Δεν προέρχεται κάθε πίστη στο απόλυτο από τη θρησκεία. Εντούτοις, είναι πολύ δύσκολο να υπερασπιστεί κανείς απόλυτες ηθικές αρχές για άλλους λόγους εκτός από θρησκευτικούς. Ο μόνος ανταγωνιστής που μπορώ να σκεφθώ είναι ο πατριωτισμός, ιδιαίτερα σε περίοδο πολέμου. Όπως είπε ο διακεκριμένος ισπανός σκηνοθέτης Λουίς Μπουνιουέλ, «Ο Θεός και η Πατρίδα είναι ακτύπητη ομάδα· καταρρίπτουν όλα τα ρεκόρ καταπίεσης και αιματοχυσίας». Οι στρατολόγοι βασίζονται σε μεγάλο βαθμό στο αίσθημα πατριωτικού καθήκοντος των θυμάτων τους. Κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι γυναίκες αντιμετώπιζαν χλευαστικά τους νεαρούς άντρες που δεν κατατάσσονταν στο στρατό:

Ω, δεν θέλουμε να σας χάσουμε, αλλά νομίζουμε πως πρέπει να πάτε,
Γιατί και το Βασιλιά και την πατρίδα σας θα πρέπει να αγαπάτε.

Ο κόσμος απεχθανόταν τους αντιρρησίες συνείδησης, ακόμη και εκείνους της εχθρικής χώρας, διότι ο πατριωτισμός θεωρούνταν απόλυτη αρετή. Δύσκολα θα βρεθεί κάτι περισσότερο απόλυτο από το «Η πατρίδα μου, είτε έχει δίκιο είτε άδικο» του επαγγελματία στρατιώτη, διότι αυτό το σύνθημα δεσμεύει κάποιον να σκοτώσει οποιονδήποτε κι αν επιλέξουν οι πολιτικοί για να τον ονομάσουν εχθρό σε κάποια μελλοντική χρονική στιγμή. Η συλλογιστική της συνεπειοκρατίας ενδέχεται να επηρεάσει την πολιτική απόφαση για πόλεμο, αλλά, αφότου κηρυχθεί ο πόλεμος, ο απόλυτος πατριωτισμός επικρατεί με τέτοια δύναμη και ισχύ ώστε όμοιά της δεν συναντάμε πουθενά εκτός από τη θρησκεία. Ο στρατιώτης που θα επιτρέψει σε σκέψεις συνεπειοκρατικής ηθικότητας να τον πείσουν να μην υπερβεί τα όρια πιθανότητας θα καταλήξει στο στρατοδικείο, ή ακόμη και στο εκτελεστικό απόσπασμα.

Το έναυσμα για την παρούσα συζήτηση περί ηθικής φιλοσοφίας υπήρξε ο υποθετικός θρησκευτικός ισχυρισμός ότι, χωρίς Θεό, οι ηθικές αρχές εί-

ναι σχετικές και αυθαίρετες. Με την εξαίρεση του Καντ και άλλων καλλιεργημένων ηθικών φιλοσόφων, και με την απαιτούμενη αναγνώριση της πατριωτικής ζέσης, η ευνοούμενη πηγή απόλυτης ηθικότητας είναι συνήθως κάποιο ιερό βιβλίο, ερμηνευόμενο με τρόπο που να διαθέτει κύρος πολύ πέρα απ' όσο μπορεί να δικαιολογήσει η ιστορία του. Πράγματι, οι υποστηρικτές της βιβλικής εγκυρότητας επιδεικνύουν απελπιστικά μικρή περιέργεια σχετικά με την (κατά κανόνα άκρως αμφίβολη) ιστορική καταγωγή των ιερών βιβλίων τους. Το επόμενο κεφάλαιο θα δείξει ότι, σε κάθε περίπτωση, όσοι ισχυρίζονται ότι συνάγουν την ηθική τους από τις Γραφές δεν το κάνουν πραγματικά στην πράξη. Και τούτο είναι πολύ καλό, όπως θα συμφωνήσουν και οι ίδιοι — αν το σκεφθούν.

7

ΤΟ «ΚΑΛΟ» ΒΙΒΛΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΤΕΞΕΛΙΣΣΟΜΕΝΟ ΗΘΙΚΟ ΖΕΙΤΓΕΙΣΤ

*Η πολιτική έχει σφάζει χιλιάδες,
αλλά η θρησκεία δεκάδες χιλιάδες.*

—SEAN O'CASEY

Δύο είναι οι τρόποι με τους οποίους οι Γραφές μπορούν να αποτελέσουν πηγή άντλησης ηθικών αρχών ή κανόνων ζωής. Ο ένας είναι μέσω άμεσης διδασκαλίας, όπως για παράδειγμα μέσω των Δέκα Εντολών —αντικείμενο οξύτατων διενέξεων στα πλαίσια της πολιτισμικής αναταραχής στη φτωχή ενδοχώρα των ΗΠΑ. Ο άλλος είναι μέσω παραδείγματος: ο Θεός, ή κάποιος άλλος βιβλικός χαρακτήρας, μπορεί να χρησιμεύσει —για να καταφύγω στη σύγχρονη φρασεολογία— ως «πρότυπο ρόλου». Ευλαβώς ακολουθούμενες (το επίρρημα το χρησιμοποίηώ με τη μεταφορική του έννοια αλλά παραπέμποντας επίσης στην προέλευσή του), και οι δύο οδοί οι οποίες χαράσσονται από τις Γραφές καλλιεργούν ένα σύστημα ηθικών αρχών που κάθε πολιτισμένος άνθρωπος σήμερα, θρήσκος ή μη, θα χαρακτήριζε —δεν μπορώ να το θέσω πιο ήπια— αποκρουστικό.

Για να είμαστε δίκαιοι, η *Βίβλος* σε μεγάλη έκταση δεν είναι συστηματικά ανήθικη αλλά απλώς εξαιρετικά αλλόκοτη, κάτι άλλωστε αναμενόμενο από μια χαοτικά και πρόχειρα συμπληρωμένη ανθολογία ασύνδετων μεταξύ τους κειμένων, των οποίων η σύνταξη, διόρθωση, μετάφραση, διαστρέβλωση και «βελτίωση» συνεχίστηκε επί εννέα αιώνες, από εκατοντάδες ανώνυμους συγγραφείς, διορθωτές και αντιγραφείς, άγνωστους σήμερα σε εμάς, και κατά το πλείστον άγνωστους μεταξύ τους.⁹⁰ Ίσως έτσι εξηγείται εν μέρει η απόλυτη παραδοξότητα της *Βίβλου*. Δυστυχώς όμως, αυτό τον αλλοπρόσαλλο τόμο κραδαίνουν μπροστά μας οι ζηλωτές της θρησκείας ως αλάθητη πηγή των ηθικών αρχών και των πρακτικών μας. Όσοι επιθυμούν να βασίζονται κατά γράμμα την ηθικότητά τους στη *Βίβλο* είτε δεν την έχουν διαβάσει είτε δεν την έχουν κατανοήσει, όπως σωστά παρατήρησε ο επισκοπός John Shelby Spong στο βιβλίο του *The Sins of Scripture* (Οι αμαρτίες της Αγίας Γραφής). Ο επίσκοπος Spong, παρεμπιπτόντως, αποτελεί ωραίο παράδειγμα φιλελεύθερου επισκόπου, με αντιλήψεις τόσο προοδευτικές ώστε να μην αναγνωρίζονται πλέον από την πλειονότητα όσων αυτοαποκαλούνται χριστιανοί. Το αντίστοιχό του στη Βρετανία είναι ο Richard Holloway, πρόσφατα συνταξιοδοτημένος από τη θέση του επισκόπου του Εδιμβούργου. Ο επίσκοπος Holloway φτάνει μάλιστα στο σημείο να περιγράφει τον εαυτό του ως «ανανήφοντα χριστιανό». Συμμετείχα μαζί του σε κάποια δημόσια συζήτηση στο Εδιμβούργο, η οποία ήταν μια από τις πιο εποικοδομητικές και ενδιαφέρουσες συναντήσεις της ζωής μου.⁹¹

Η Παλαιά Διαθήκη

Ας ξεκινήσουμε από τη *Γένεση*, με την προσφιλή ιστορία του Νώε, η οποία έχει προέλθει από τον βαβυλωνιακό μύθο του Ουταναπιστίμ* και απαντά επίσης σε αρχαιότερες μυθολογίες αρκετών πολιτισμών.** Ο μύθος για τα ζώα που μπήκαν ανά ζεύγη στην Κιβωτό είναι χαριτωμένος, αλλά το ηθικό δίδαγμα της ιστορίας του Νώε ανατριχιαστικό. Επειδή οι άνθρωποι έπεσαν στην εκτίμησή Του, ο Θεός (με την εξαίρεση μίας μόνο οικογένειας) έπνιξε τους πάντες μαζί με τα παιδιά τους, ενώ επιπροσθέτως έπνιξε και όλα τα υπόλοιπα (προφανώς αθώα) ζώα.

Φυσικά, διάφοροι θεολόγοι θα υποβάλουν εξοργισμένοι την ένσταση ότι δεν ερμηνεύουμε πλέον κατά κυριολεξία το βιβλίο της *Γενέσεως*. Ακριβώς εδώ βρίσκεται όμως το σημείο που θέλω να αναδείξω! Σταχυολογούμε και ξεδιαλέγουμε τα αποσπάσματα των Γραφών τα οποία θα πιστέψουμε από εκείνα που θα αποκριύζουμε ως συμβολικά ή αλληγορικά. Αυτό το ξεδιάλεγμα είναι ζήτημα προσωπικής επιλογής, στον ίδιο μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό κατά τον οποίο η απόφαση ενός άθεου να ακολουθήσει τη μία ή την άλλη ηθική προσταγή αποτελεί επίσης προσωπική επιλογή, χωρίς απόλυτη θεμελίωση. Αν η μία πρακτική αντιπροσωπεύει μια ηθικότητα βασισμένη στον αυτοσχεδιασμό, τότε το ίδιο ισχύει και για την άλλη.

Εν πάση περιπτώσει, παρά τις αγαθές προθέσεις των καλλιεργημένων θεολόγων, ένα τρομακτικά μεγάλο πλήθος ανθρώπων εξακολουθεί να ερμηνεύει τα ιερά κείμενα της θρησκείας του, συμπεριλαμβανομένης της ιστορίας του Νώε, κατά κυριολεξία. Σύμφωνα με δημοσκοπήσεις, σε αυτή την κατηγορία συγκαταλέγεται περίπου το 50% του εκλογικού σώματος των ΗΠΑ. Αναμφίβολα επίσης, σε αυτούς ανήκουν και πολλοί ασιάτες «άγιοι» άνθρωποι, οι οποίοι απέδωσαν το τσουνάμι του 2004 όχι στη μετατόπιση των τεκτονικών πλακών αλλά σε ανθρώπινες αμαρτίες⁹² —από το να πίνει κανείς και να χορεύει σε μπαρ έως την παραβίαση κάποιου ασήμαντου κανόνα του Σαββάτου. Ποιος μπορεί να τους κατηγορήσει, από τη στιγμή που είναι τόσο εμποτισμένοι από την ιστορία του Νώε και αγνοούν παντελώς οτιδήποτε άλλο πέραν των βιβλικών διδαχών; Από την παιδεία που έλαβαν έχουν οδηγηθεί στην αντίληψη ότι οι φυσικές καταστροφές συνδέονται αναπόσπαστα με τις ανθρώπινες υποθέσεις, ότι αποτελούν α-

* Ο Ουταναπιστίμ είναι χαρακτήρας που εμφανίζεται στο βαβυλωνιακό Έπος του Γίλγαμές. Ο Ουταναπιστίμ και η γυναίκα του ήταν οι μόνοι άνθρωποι που επέζησαν ενός παρόμοιου με τον βιβλικό κατακλυσμού. (Σ.τ.μ.)

** Στην αρχαία ελληνική μυθολογία, φέρ' ειπείν, αντίστοιχο παράδειγμα αποτελεί ο μύθος του Δευκαλίωνα και της Πύρρας. (Σ.τ.μ.)

νταπόδοση μάλλον για ανθρώπινα παραπτώματα παρά κάτι τόσο απρόσωπο όσο οι κινήσεις των τεκτονικών πλακών. Επί τη ευκαιρία, αναλογιστείτε τι επιρμένο εγωκεντρισμό υποδηλώνει η πίστη ότι γεωλογικά γεγονότα τα οποία σείουν τη Γη, σε κλίμακα που μόνο ένας θεός (ή μια τεκτονική πλάκα) θα μπορούσε να προκαλέσει, πρέπει οπωσδήποτε να σχετίζονται με τους ανθρώπους. Γιατί θα έπρεπε μια θεϊκή οντότητα, πολύ απασχολημένη ήδη με όλη τη Δημιουργία και την Αιωνιότητα, να δίνει δεκάρα τσακιστή για μηδαμινές ανθρώπινες αδικίες; Εμείς οι άνθρωποι έχουμε τόσο μεγάλη ιδέα για τον εαυτό μας ώστε φτάνουμε να αναβαθμίζουμε τις μίζερες «αμαρτιούλες» μας σε επίπεδο κοσμικής σπουδαιότητας!

Όταν πήρα συνέντευξη για την τηλεόραση από τον αιδεσιμότατο Michael Bray, γνωστό αμερικανό ακτιβιστή κατά των εκτρώσεων, τον ρώτησα γιατί οι ευαγγελικοί χριστιανοί έχουν τέτοια εμμονή με τις προσωπικές σεξουαλικές προτιμήσεις όπως η ομοφυλοφιλία, εφόσον αυτές δεν επηρεάζουν τη ζωή των άλλων. Στην απάντησή του επικαλέστηκε κάτι που θυμίζει αυτοάμυνα. Αν σε μια πόλη κατοικούν αμαρτωλοί, οι αθώοι πολίτες της κινδυνεύουν να αποτελέσουν παράπλευρες απώλειες όταν ο Θεός αποφασίσει να την πλήξει με κάποια φυσική καταστροφή. Την υπέροχη πόλη της Νέας Ορλεάνης έπληξε το 2005 μια καταστροφική πλημμύρα, επακόλουθο του τυφώνα Κατρίνα. Ο αιδεσιμότατος Pat Robertson, ένας από τους γνωστότερους τηλεευαγγελιστές της Αμερικής και πρώην υποψήφιος για την προεδρία, φέρεται να απέδωσε το χτύπημα του τυφώνα στην παρουσία μιας λεσβίας κωμικής ηθοποιού, η οποία τύχαινε να ζει στη Νέα Ορλεάνη.* Θα περίμενε κανείς πως ένας παντοδύναμος Θεός θα ακολουθούσε μια πιο στοχευμένη τακτική κατακεραύνωσης των αμαρτωλών: μια καλοζυγισμένη καρδιακή προσβολή ενδεχομένως, και όχι την ολοσχερή καταστροφή μιας ολόκληρης πόλης, μόνο και μόνο διότι αποτελούσε τόπο μόνιμης κατοικίας μιας λεσβίας ηθοποιού.

* Δεν είναι σίγουρο ότι αληθεύει η εν λόγω ιστορία, η οποία δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στον δικτυακό τόπο <http://datelinehollywood.com/archives/2005/09/05/robertson-blames-hurricane-on-choice-of-ellen-deneres-to-host-emmys/>. Είτε αληθινή, πάντως, είτε όχι, πολλοί την πιστεύουν, και τούτο αναμφίβολα διότι είναι εντελώς χαρακτηριστική των δηλώσεων ευαγγελικών κληρικών, του Robertson μη εξαιρουμένου, σχετικά με καταστροφές όπως του τυφώνα Κατρίνα. Βλ., λόγου χάριν, www.emediawire.com/releases/2005/9/emw281940.htm. Η ιστοσελίδα που αναφέρει ότι οι παραπάνω δηλώσεις του Robertson είναι ψευδείς φήμες (www.snopes.com/katrina/satire/robertson.asp) περιέχει και ένα σχόλιο του Robertson για την παρέλαση ομοφυλοφίλων που είχε γίνει παλαιότερα στο Ορλάντο της Φλόριδα: «Θα ήθελα να προειδοποιήσω την πόλη του Ορλάντο ότι σας περιμένουν μερικοί πολύ μεγάλοι τυφώνες, οπότε δεν νομίζω πως εγώ θα ανέμιζα τέτοιες σημαίες μπροστά στο πρόσωπο του Θεού αν ήμουν στη θέση σας».

Τον Νοέμβριο του 2005, οι πολίτες τού Ντόβερ στην Πενσιλβάνια καταψήφισαν μια ολόκληρη λίστα φονταμενταλιστών του τοπικού σχολικού συμβουλίου τους, οι οποίοι είχαν γίνει αιτία να δυσφημιστεί, αν όχι να γελοιοποιηθεί, η πόλη ολόκληρη, ύστερα από την απόπειρά τους να επιβάλουν τη διδασκαλία του «ευφυσός σχεδίου». Όταν ο Pat Robertson έμαθε ότι οι φονταμενταλιστές είχαν πτηθεί με δημοκρατικές διαδικασίες, απύθνητε την παρακάτω σκληρή προειδοποίηση στο Ντόβερ:

Θα ήθελα να πω στους χρυστούς πολίτες τού Ντόβερ ότι, αν συμβεί κάποια καταστροφή στην περιοχή σας, να μη στραφείτε στον Θεό. Τούτη μόλις τη στιγμή η πόλη σας Τον απέρριψε· επομένως, να μην αναρωτηθείτε γιατί δεν θα σας βοηθά όταν αρχίσουν τα προβλήματα —αν αρχίσουν, και δεν εννοώ με αυτό ότι οπωσδήποτε θα γίνει έτσι. Αν όμως σας ζώσουν τα προβλήματα, θυμηθείτε ότι μόλις τώρα ψηφίσατε να φύγει ο Θεός από την πόλη σας. Και αν έτσι έρθουν τα πράγματα, τότε μην μπειτε στον κόπο να ζητήσετε τη βοήθειά Του, διότι μάλλον δεν θα σταθεί στο πλευρό σας.⁹³

Ο Pat Robertson θα αποτελούσε ακίνδυνο και φαιδρό πρόσωπο, αν δεν ήταν τόσο αντιπροσωπευτικός όσων διαθέτουν σήμερα δύναμη και επιρροή στις ΗΠΑ.

Όταν καταστράφηκαν τα Σόδομα και τα Γόμορρα, το αντίστοιχο του Νώε —δηλαδή ο ανιψιός τού Αβραάμ, ο Λωτ— και η οικογένειά του επιλέχθηκαν για να σωθούν, διότι ο Λωτ ήταν πολύ ενάρετος. Δύο αρσενικοί άγγελοι, απεσταλμένοι του Θεού, έφτασαν στα Σόδομα για να προειδοποιήσουν τον Λωτ να εγκαταλείψει την πόλη προτού οι ουρανοί εξαπολύσουν πυρ και θείον. Ο Λωτ καλωσόρισε και φιλοξένησε τους αγγέλους, αλλά λίγο αργότερα συγκεντρώθηκαν γύρω από το σπίτι του όλοι οι άντρες των Σοδόμων και απαιτούσαν να τους παραδώσει τους αγγέλους για να τους (τι άλλο;) σοδομίσουν: «Πού είναι εκείνοι οι άνθρωποι που ήρθαν σπίτι σου απόψε; Φέρ' τους μας έξω, να συνευρεθούμε μαζί τους!» (Γένεσις, 19:5). Φυσικά, ο συνήθης ευφημισμός που χρησιμοποιείται στην επίσημη αγγλική μετάφραση της *Βίβλου* (η οποία εκπονήθηκε το 1611 επί βασιλείας Ιακώβου) έχει πολύ κωμικό αποτέλεσμα εν προκειμένω.* Η γενναιότητα του

* Η έκφραση από την επίσημη αγγλική μετάφραση της *Βίβλου* είναι «that we may know them» και αντιστοιχεί στη φράση «(να συγγενώμεθα αυτοίς) της ελληνικής μετάφρασης των Εβδομήκοντα. Ωστόσο, αξίζει να σημειώσουμε ότι η λέξη «συγγίνομαι» δεν αντιπροσωπεύει ευφημισμό, καθώς μία από τις σημασίες που έχει είναι και «συνουσιάζομαι». (Σ.τ.μ.)

Λωτ, ο οποίος αρνείται σθεναρά να υποχωρήσει στις μιαιρές αξιώσεις τους, δείχνει ότι ίσως κάτι ήξερε ο Θεός όταν τον ξεχώριζε ως τον μοναδικό καλό άνθρωπο στα Σόδομα. Εντούτοις, η όμορφη αυτή αρχική εντύπωση κηλιδώνεται από τους όρους που ο Λωτ αντιπροτείνει στη συνέχεια: «“Σας παρακαλώ, αδέλφια μου”, τους έλεγε, “μην κάνετε κανένα κακό. Νά, έχω δύο θυγατέρες, που δεν έχουν γνωρίσει άντρα. Θα σας τις φέρω, και εσείς κάντε τους ό,τι σας αρέσει. Μόνο στους ανθρώπους αυτούς μην κάνετε κάτι κακό· είναι φιλοξενούμενοί μου και ήρθαν να προστατευτούν στο σπίτι μου”» (Γένεσις, 19:7-8).

Ό,τι νόημα κι αν έχει τούτη η παράξενη ιστορία, το μόνο σίγουρο είναι ότι μας δίνει μερικές πληροφορίες σχετικά με το «σεβασμό» που απολάμβαναν οι γυναίκες σε αυτή τη βαθιά θρησκευόμενη πολιτισμική ομάδα. Πάντως, τα παζάρια που έκανε ο Λωτ με την παρθενία των θυγατέρων του αποδείχθηκαν εν τέλει περιττά, διότι οι άγγελοι κατάφεραν να αποθήσουν τους εισβολείς, τυφλώνοντάς τους. Κατόπιν συμβούλευσαν τον Λωτ να πάρει αμέσως την οικογένειά του και τα ζώα του και να εγκαταλείψει την πόλη, διότι τα Σόδομα επρόκειτο να καταστραφούν. Όλη η οικογένεια του Λωτ γλίτωσε, με εξαίρεση την άτυχη γυναίκα του, την οποία ο Κύριος μετέτρεψε σε στήλη άλατος επειδή υπέπεσε στο —σχετικώς ασήμαντο, θα λέγαμε— παράπτωμα να στραφεί πίσω και να ρίξει μια ματιά στα «πυροτεχνήματα».

Αργότερα, οι δύο κόρες τού Λωτ επανεμφανίζονται δυναμικά στην ιστορία. Αφότου η μητέρα τους μετατράπηκε σε στήλη άλατος, ζούσαν με τον πατέρα τους σε μια σπηλιά πάνω στα βουνά. Καθώς τους έλειπε απελπιστικά η αντρική συντροφιά, αποφάσισαν να μεθύσουν τον πατέρα τους και να συνευρεθούν μαζί του. Ο Λωτ ήταν υπερβολικά μεθυσμένος για να καταλάβει ότι κώθηκε στα σκεπάσματά του η μεγαλύτερη κόρη του, αλλά όχι και τόσο μεθυσμένος ώστε να μην την αφήσει έγκυο. Την επόμενη νύχτα, οι δύο κόρες συμφώνησαν ότι σειρά είχε η μικρότερη. Και πάλι, ο Λωτ ήταν πολύ μεθυσμένος για να πάρει είδηση κάτι, οπότε κατέστησε έγκυο και τη δεύτερη (Γένεσις, 19:31-36). Αν τούτη η προβληματική οικογένεια ήταν ό,τι καλύτερο είχαν να παρουσιάσουν τα Σόδομα από άποψη χρηστών ηθών, μερικοί ίσως αρχίσουν πια να νιώθουν μια κάποια κατανόηση για τον Θεό και το ακριβοδίκαιο θείαφι Του.

Ένας παράξενος απόηχος της ιστορίας τού Λωτ και των Σοδομιτών υπάρχει στο κεφάλαιο 19 του βιβλίου *Κριταί*, όπου ένας ανώνυμος λευίτης (ιερέας) ταξιδεύει με την παλλακίδα του στη Γαβαά. Περνούσαν τη νύχτα τους στο σπίτι ενός φιλόξενου γέροντα όταν, καθώς δειπνούσαν, κατέφθασαν έξω από το σπίτι οι άντρες της πόλης και βροντούσαν την πόρτα απαιτώντας από τον οικοδεσπότη να τους παραδώσει τον φιλοξενούμενο άντρα

ώστε «να συνευρεθούν μαζί του».* Σχεδόν με τα ίδια λόγια τού Λωτ, ο γέροντας αποκρίθηκε: «Οχι φίλοι μου, σας παρακαλώ, μην κάνετε αυτό το κακό. Αφού αυτός ο άνθρωπος ήρθε να μείνει στο σπίτι μου, μην κάνετε αυτή την επονείδιστη πράξη. Ακούστε, έχω την κόρη μου που είναι παρθένα και αυτός έχει μια παλλακίδα· θα σας τις φέρω έξω, και εσείς ατιμάστε τες και κάνετε τους ό,τι σας αρέσει. Αλλά σε αυτό τον άνθρωπο μην κάνετε τούτη την επαισχυντη πράξη» (*Κριταί*, 19:23-24). Και πάλι ο μισογυνισμός των πθών της εποχής κραυγάζει. Ειδικά η φράση «ατιμάστε τες» μου φαίνεται ανατριχιαστική. Διασκεδάστε, δηλαδή, ταπεινώνοντας και βιάζοντας την κόρη μου και την παλλακίδα του ιερέα, αλλά δείξτε τον προσήκοντα σεβασμό στον φιλοξενούμενό μου, ο οποίος, στο κάτω κάτω, είναι άντρας. Παρά την ομοιότητα των δύο ιστοριών, ο επίλογος υπήρξε λιγότερο ευχάριστος για την παλλακίδα του λευίτη απ' ό,τι για τις κόρες τού Λωτ.

Ο λευίτης την παρέδωσε στον όχλο, που τη βίαζε ομαδικά όλη τη νύχτα: «Τη βίασαν και ασέλγησαν επάνω της όλη τη νύχτα, ως το πρωί. Με την αυγή, την άφησαν ελεύθερη. Όταν άρχιζε να χαράζει, η γυναίκα ήρθε και έπεσε στην πόρτα του σπιτιού του γέροντα, όπου βρισκόταν ο άντρας της· και έμεινε εκεί, ώσπου ξημέρωσε καλά» (*Κριταί*, 19:25-26). Το πρωί, ο λευίτης βρήκε την παλλακίδα του σωριασμένη με τα χέρια απλωμένα στο κατώφλι και είπε —με τρόπο που σήμερα θα χαρακτηρίζαμε βάνουσο και βίαιο: «Σήκω να φύγουμε». Εκείνη δεν κουνήθηκε καθόλου. Είχε πεθάνει. Έτσι, εκείνος «πήρε ένα μαχαίρι και διαμέλισε τη νεκρή παλλακίδα του σε δώδεκα κομμάτια και τα έστειλε σε όλες τις φυλές τού Ισραήλ». Ναι, σωστά διαβάσατε! Ελέγξετε το και μόνοι σας στο βιβλίο *Κριταί* 19:29. Θα μπορούσαμε να το αποδώσουμε και πάλι, επεικώς, στην τρέλα που χαρακτηρίζει συλλήβδην τη *Βίβλο*. Στην πραγματικότητα όμως, η όλη ιστορία δεν είναι τόσο παράλογη όσο ακούγεται. Υπήρχε ένα κίνητρο· η υποκίνηση σε εκδίκηση, η οποία τελικά ευοδώθηκε, αφού το συμβάν προκάλεσε πόλεμο αντιποίνων κατά της φυλής τού Βενιαμίν, στον οποίο, όπως περιγράφει χαιρέκακα το κεφάλαιο 20 του βιβλίου *Κριταί*, σκοτώθηκαν περισσότεροι από 60.000 άνθρωποι.** Αυτή η ιστορία έχει τόσο πολλές και αξιοσημείωτες ο-

* Και εδώ, ο συγγραφέας αναφέρει τον συνήθη ευφημισμό που χρησιμοποιείται στην αγγλική μετάφραση της *Βίβλου*. Η φράση «so that we may know him» αντιστοιχεί στη φράση «(να γνώμεν αυτόν)» της ελληνικής μετάφρασης των Εβδομήκοντα. (Σ.τ.μ.)

** Η συγκεκριμένη πράξη του διαμελισμού της παλλακίδας και της αποστολής των μελών της στις φυλές τού Ισραήλ είχε χαρακτήρα καταγγελίας. Το αποτέλεσμα ήταν η συγκέντρωση των αρχηγών των φυλών τού Ισραήλ και η κήρυξη πολέμου αντιποίνων εναντίον της φυλής τού Βενιαμίν, στην οποία ανήκαν οι κάτοικοι της Γαθαά, που κακοποίησαν την παλλακίδα. (Σ.τ.μ.)

μοιότητες με εκείνη τού Λωτ ώστε δεν είναι δυνατόν να μην αναρωτηθούμε εμείς με τη σειρά μας μήπως, σε κάποιο σκριπτόριο του μακρινού παρελθόντος, κάποιο χειρόγραφο απόσπασμα παράπεσε και ενσωματώθηκε αλλού· ένα παράδειγμα που καταδεικνύει την αλλοπρόσαλλη προέλευση των ιερών κειμένων.

Ο θεός τού Λωτ, ο Αβραάμ, υπήρξε ο πατέρας και θεμελιωτής και των τριών «μεγάλων» μονοθεϊστικών θρησκειών. Το κύρος του ως γενάρχη τον καθιστά πιθανό πρότυπο ρόλου, ελάχιστα υπολειπόμενο σε σύγκριση με τον Θεό. Αλλά ποιος σύγχρονος ηθικολόγος θα ακολουθούσε ποτέ το παράδειγμά του; Σχετικά νωρίς στον μακρόχρονο βίο του, ο Αβραάμ πήγε μαζί με τη γυναίκα του, τη Σάρρα, στην Αίγυπτο, για να γλιτώσουν από ένα λιμό. Είχε διαισθανθεί ότι οι Αιγύπτιοι θα επιθυμούσαν την πολύ όμορφη γυναίκα του και ότι η ζωή του, ως συζύγου της, θα διέτρεχε κίνδυνο. Αποφάσισε λοιπόν να υποκριθεί πως ήταν αδελφή του. Με αυτή την ιδιότητα, η Σάρρα βρέθηκε στο χαρέμι τού φαραώ, και ο Αβραάμ στη συνέχεια έγινε πλούσιος, υπό την εύνοιά του. Ο Θεός αποδοκίμασε αυτή τη βολική διευθέτηση και έστειλε πληγές στο φαραώ και τον οίκο του (άραγε γιατί όχι και στον Αβραάμ;). Δικαιολογημένα αγανακτισμένος, ο φαραώ απαίτησε να μάθει γιατί ο Αβραάμ δεν του είχε πει ότι η Σάρρα ήταν γυναίκα του. Μετά επέστρεψε στον Αβραάμ τη σύζυγό του και έδωσε και τους δύο κλοτσιπδόν από την Αίγυπτο (*Γένεσις*, 12:18-19). Κατά πολύ παράξενο τρόπο, το ζεύγος φαίνεται ότι προσπάθησε αργότερα να ξεγελάσει με το ίδιο τέχνασμα και τον Αβιμέλεχ, το βασιλιά των Γεράρων. Και τούτος παρασύρθηκε επίσης από τον Αβραάμ και παντρεύτηκε τη Σάρρα, πιστεύοντας ότι ήταν αδελφή του και όχι σύζυγός του (*Γένεσις*, 20:2-5). Και εκείνος επίσης εξέφρασε την αγανάκτησή του, με λέξεις απαράλλακτες σχεδόν με εκείνες που χρησιμοποίησε ο φαραώ — δεν μπορεί παρά να συμπονέσει κανείς και τους δύο τους. Αποτελεί άραγε και αυτή η ομοιότητα άλλη μία ένδειξη της αναξιοπιστίας του κειμένου;

Κάτι τέτοια δυσάρεστα επεισόδια από την ιστορία τού Αβραάμ είναι απλά πταίσματα σε σύγκριση με την απεχθή ιστορία της θυσίας του γιου του, Ισαάκ (οι μουσουλμανικές Γραφές περιέχουν μια παρόμοια ιστορία για τον άλλο γιο τού Αβραάμ, τον Ισμαήλ). Ο Θεός διέταξε τον Αβραάμ να Του προσφέρει ολοκαύτωμα το γιο του, που τόσο πολύ είχε επιθυμήσει να αποκτήσει. Ο Αβραάμ έχτισε ένα θυσιαστήριο, το σκέπασε με ξύλα για να ανάψει φωτιά και έδωσε πισθάγκωνα τον Ισαάκ πάνω τους. Είχε κιόλας πάσει το φονικό μαχαίρι όταν, με δραματικό τρόπο, ένας άγγελος παρενέβη φέρνοντας τα νέα πως το σχέδιο είχε αλλάξει την τελευταία στιγμή: ο Θεός τελικά αστειευόταν, «έβαζε σε πειρασμό» τον Αβραάμ και δοκίμαζε την πίστη του. Κάθε σημερινός ηθικολόγος θα αναρωτιόταν φυσικά πώς θα μπο-

ρούσε ένα παιδί να συνέλθει ποτέ ύστερα από τέτοιο ψυχικό τραύμα. Για τα σημερινά πρότυπα ηθικότητας, αυτή η αποτρόπαιη ιστορία αποτελεί ταυτόχρονα παράδειγμα παιδικής κακοποίησης, παράδειγμα εκφοβισμού του ασθενέστερου στα πλαίσια δύο διαφορετικών, ασύμμετρων σχέσεων ισχύος και, τέλος, την πρώτη καταγεγραμμένη χρήση του επιχειρήματος της υπεράσπισης στη Δίκη της Νυρεμβέργης: «Απλώς εκτελούσα διαταγές». Κι όμως, αυτός ο μύθος είναι από τους μεγάλους, θεμελιακούς μύθους και των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών.

Και πάλι, οι σύγχρονοι θεολόγοι θα εκφράσουν τη διαμαρτυρία τους ότι η ιστορία της θυσίας του Ισαάκ από τον Αβραάμ δεν πρέπει να εκλαμβάνεται κατά κυριολεξία. Και, για μία ακόμα φορά, η κατάλληλη απάντηση έχει δύο σκέλη. Πρώτον, πάρα πολλοί άνθρωποι, ακόμη και στις ημέρες μας, πράγματι ερμηνεύουν τις Γραφές τους κατά κυριολεξία, και οι ίδιοι διαθέτουν μεγάλη πολιτική εξουσία πάνω σε εμάς τους υπόλοιπους, ειδικά στις ΗΠΑ και στον ισλαμικό κόσμο. Δεύτερον, αν δεν πρέπει να την εκλάβουμε κυριολεκτικά, τότε πώς πρέπει να την κατανοήσουμε; Ως αλληγορία; Και αν την εξηγήσουμε έτσι, τι μήνυμα παίρνουμε; Όχι κάτι αξιόπαινο, σίγουρα. Να την ερμηνεύσουμε μήπως ως μάθημα ηθικής; Μα τι είδους ηθικές αρχές μπορεί να αποκομίσει κανείς από αυτή τη φρικιαστική ιστορία; Θυμηθείτε, το μόνο που προσπαθώ να τεκμηριώσω προς το παρόν είναι ότι στην πραγματικότητα δεν αποκομίζουμε τις ηθικές μας αρχές από τις Γραφές. Ή πάλι, όταν το κάνουμε, επιλέγουμε τα πιο «κόσμια» αποσπάσματα και απορρίπτουμε τα απεχθή. Στην περίπτωση αυτή όμως, πρέπει να διαθέτουμε εμείς από μόνοι μας κάποιο ανεξάρτητο κριτήριο, σύμφωνα με το οποίο αποφαινόμαστε για τη χρησιμότητα των αποσπασμάτων —ένα κριτήριο που, ό,τι προέλευση κι αν έχει, αποκλείεται να προέρχεται από τις ίδιες τις Γραφές και το οποίο, καθώς φαίνεται, διαθέτουμε όλοι, θρησκευόμενοι ή μη.

Οι απολογητές της θρησκείας επιχειρούν ακόμη και να διασώσουν με όποιον τρόπο μπορούν την αξιοπρέπεια του χαρακτήρα «Θεός» σε τούτη την αξιοθρήνητη ιστορία: Δεν ήταν καλοσύνη του Θεού που χάρισε τη ζωή στον Ισαάκ την τελευταία στιγμή; Στην τελείως απίθανη περίπτωση όπου μια τόσο εμφανώς απαράδεκτη συνηγορία πείσει ορισμένους από τους αναγνώστες μου, τους παραπέμπω σε μια άλλη ιστορία ανθρωποθυσίας η οποία είχε λιγότερο ευτυχές τέλος. Στο βιβλίο *Κριταί*, κεφάλαιο 11, ο ηγέτης του ισραηλιτικού στρατού, ο Ιεφθάε, κάνει τάμα στον Θεό: Αν στον πόλεμο με τους Αμμωνίτες ο Θεός του εξασφαλίσει τη νίκη, τότε ο Ιεφθάε υποσχεται ότι θα προσφέρει εξάπαντος ως ολοκαύτωμα αυτόν που θα βγει πρώτος από την πόρτα του σπιτιού του να τον προϋπαντήσει όταν με το καλό θα επιστρέφει. Ο Ιεφθάε, πράγματι, τελικά, νίκησε τους Αμμωνίτες

(και «η ήττα τους ήταν πολύ μεγάλη»,* σύμφωνα με τον συνήθη τρόπο έκφρασης στο βιβλίο των *Κριτών*) και επέστρεψε θριαμβευτής. Όχι πολύ απροσδόκπα βέβαια, από το σπίτι βγήκε για να τον προϋπαντήσει («με τύμπανα και με χορούς») η κόρη του, το μοναχοπαιδί του, και, αλίμονο, αυτή ήταν η πρώτη που αντίκρισε ο Ιεφθάε. Ο Ιεφθάε, φυσικά, διέρρηξε τα ιμάτιά του, αλλά δεν μπορούσε να κάνει τίποτε πια. Προφανώς, ο Θεός ανυπομονούσε να λάβει τη θυσία που Του είχαν υποσχεθεί και, υπό τις συνθήκες αυτές, η θυγατέρα του Ιεφθάε, πολύ κοσμίως πράγματι, συγκατατέθηκε να θυσιαστεί. Ζήτησε μόνο να της επιτρέψουν να πάει για δύο μήνες στο βουνό να θρηνήσει την παρθενία της. Στο τέλος αυτής της περιόδου, πολύ υπάκουα γύρισε πίσω, και ο Ιεφθάε την έψησε. Σε τούτη την περίπτωση, ο Θεός δεν το θεώρησε πρόπον να επέμβει.

Η δε μνημειώδης οργή του Θεού κάθε φορά που ο εκλεκτός λαός Του φλέρταρε με κάποιον ανταγωνιστή Του μοιάζει πάρα πολύ με σεξουαλική ζήλια του χειριστού είδους, και ένας σημερινός ηθικολόγος θα εκτιμούσε πως και τούτη η ιδιότητα αντιπροσωπεύει κάθε άλλο παρά παράδειγμα προς μίμηση. Ο πειρασμός της σεξουαλικής απιστίας είναι εύκολα κατανοητός ακόμη και σε όποιον δεν υποκύπτει, και αποτελεί κεντρικό στοιχείο της μυθοπλασίας και της δραματουργίας, από τον *Σαίξπηρ* έως και την ερωτική φαρσοκωμωδία. Αλλά ο καθώς φαίνεται ακαταμάχητος πειρασμός να «πορνεύσει»** κανείς με ξένους θεούς είναι κάτι το οποίο δυσκολευόμαστε περισσότερο να συναισθανθούμε στην εποχή μας. Στα δικά μου αφελή μάτια, το «Δεν θα υπάρχουν για σένα άλλοι θεοί εκτός από μένα» φαντάζει σαν εντολή όχι ιδιαίτερα δύσκολο να τηρηθεί —παιχνιδάκι, θα λέγαμε, αν το συγκρίνει κανείς με το «Δεν θα επιθυμήσεις τη γυναίκα του πλησίον σου». Ούτε το γάιδάρό της.*** (Ούτε και το βόδι της.) Και όμως, σε όλη την *Παλαιά Διαθήκη*, με την ίδια προβλέψιμη κανονικότητα που συναντά κανείς και στις ερωτικές φαρσοκωμωδίες, μόλις ο Θεός γυρίσει για λίγο την πλάτη Του, οι Υιοί του Ισραήλ αμέσως τον απατούν με τον Βάαλ ή με κάποιαν άλλη ειδωλολάτρισσα πόρνη. Ή, όπως συνέβη σε μια μοιραία περίπτωση, με κάποιον χρυσό μόσχο...

Ο Μωυσής, περισσότερο και από τον Αβραάμ ακόμη, αποτελεί πιθανό

* Ο Richard Dawkins σχολιάζει το ύφος που χρησιμοποιείται στο βιβλίο *Κριταί*. Η φράση «with a very great slaughter» της αγγλικής μετάφρασης της *Βίβλου* αντιστοιχεί στην απόδοση «πληγὴν μεγάλην σφόδρα» των Εβδομήκοντα. (Σ.τ.μ.)

** Στην *Έξοδο* χρησιμοποιείται η φράση «και εκπορνεύσωσιν οπίσω των θεών αυτών» («go a whoring after their gods» στην αγγλική μετάφραση). (Σ.τ.μ.)

*** Στο πρωτότυπο, η φράση «Or her ass» αποτελεί λογοπαίγνιο, καθώς η αγγλική λέξη *ass* σημαίνει το γάιδάρο αλλά και τα οπίσθια. (Σ.τ.μ.)

πρότυπο ρόλου για τους πιστούς και των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών. Ο Αβραάμ είναι μεν ο γενάρχης, αλλά αν κάποιος πρέπει να ονομαστεί θεμελιωτής του δόγματος του ιουδαϊσμού και των παράγωγων θρησκειών του, αυτός σίγουρα είναι ο Μωυσής. Στο περιστατικό με το είδωλο του χρυσού μόσχου, ο Μωυσής είχε αφήσει ελεύθερο το πεδίο, ανεβαίνοντας στο όρος Σινά για να επικοινωνήσει με τον Θεό και να παραλάβει τις Δέκα Εντολές. Ο λαός, που είχε μείνει στους πρόποδες (και στον οποίο είχε απαγορευτεί με ποινή θανάτου ακόμη και να αγγίξει το βουνό), δεν έχασε καθόλου καιρό:

Όταν οι Ισραηλίτες είδαν ότι ο Μωυσής αργούσε να κατεβεί από το βουνό, μαζεύτηκαν γύρω από τον Ααρών και του είπαν: «Σίκω, φτιάξε μας θεούς, που να προπορεύονται στο δρόμο μας, διότι ο Μωυσής, ο άνθρωπος αυτός που μας έβγαλε από την Αίγυπτο, δεν ξέρουμε τι απέγινε» (Εξόδος, 32:1).

Ο Ααρών τους έβαλε να μαζέψουν όλα τα χρυσά αντικείμενα, τα έλιωσε και κατασκεύασε το είδωλο ενός χρυσού μοσχαριού. Έχτισε ύστερα ένα βωμό για αυτή τη νεοεφευρεθείσα θεότητα ώστε να αρχίσουν όλοι να της προσφέρουν θυσίες.

Ε λοιπόν, όφειλαν να είναι πιο προσεκτικοί και να μην παίζουν τέτοια παιχνίδια πίσω από την πλάτη του Θεού. Μπορεί βέβαια να βρισκόταν στο βουνό, αλλά, παντογνώστης καθώς ήταν, έστειλε χωρίς χρονοτριβές τον Μωυσή να επιβάλει το νόμο Του. Ο Μωυσής κατέβηκε τρέχοντας το βουνό, κρατώντας στα χέρια του τις λίθινες πλάκες πάνω στις οποίες είχε γράψει ο Θεός τις Δέκα Εντολές. Όταν έφτασε και είδε τον χρυσό μόσχο, έγινε τόσο έξαλλος ώστε έριξε κάτω τις πλάκες και τις έσπασε (ο Θεός τού έδωσε μετά ένα εφεδρικό σετ, οπότε μικρό το κακό). Ο Μωυσής άρπαξε τον χρυσό μόσχο, τον έκαψε, τον έκανε σκόνη και, αφού ανακάτεψε τη σκόνη με νερό, υποχρέωσε τους Ισραηλίτες να πιουν το μείγμα. Κατόπιν διέταξε όλα τα μέλη της ιερατικής φυλής των λευιτών να σφάζουν με τα σπαθιά τους όσο μπορούσαν περισσότερους Ισραηλίτες. Οι νεκροί ανήλθαν σε 3.000, αριθμός που θα ευελπιστούσε κανείς ότι θα αρκούσε για να κατευναστεί η ζηλόφθονη μήνις του Θεού. Όμως, όχι. Ο Θεός δεν είχε τελειώσει μαζί τους ακόμα. Όπως αναφέρεται στον τελευταίο στίχο του τρομερού αυτού κεφαλαίου, το πάρθιον βέλος Του ήταν να στείλει λοιμό σε όσους απέμειναν, «επειδή είχαν βάλει τον Ααρών να τους φτιάξει το μοσχάρι».

Το βιβλίο *Αριθμοί* αφηγείται πώς ο Θεός προέτρεψε τον Μωυσή να επιτεθεί στους Μαδιανίτες. Ο στρατός του έσφαξε με συνοπτικές διαδικασίες όλους τους άντρες και έκαψε όλες τις πόλεις των Μαδιαντιτών, αλλά χάρι-

σε τη ζωή στις γυναίκες και τα παιδιά. Αυτή η φιλεύσπλαχνη αυτοσυγκράτηση από μέρους των στρατιωτών του εξόργισε τον Μωυσή, ο οποίος τούς διέταξε να σκοτώσουν όλα τα αρσενικά παιδιά και τις γυναίκες που δεν ήταν παρθένες. Αλλά: «Όσα κορίτσια όμως δεν έχουν συνευρεθεί με άντρα αφήστε τα να ζήσουν για εσάς» (Αριθμοί, 31:18). Όχι· ο Μωυσής δεν θα αποτελούσε κατάλληλο πρότυπο ρόλου για τους σημερινούς ηθικολόγους.

Κάθε φορά που κάποιος σύγχρονος θρησκευόμενος συγγραφέας αποδίδει οποιοδήποτε συμβολικό ή αλληγορικό νόημα στη σφαγή των Μαδιανιτών, ο συμβολισμός στοχεύει προς την εντελώς λανθασμένη κατεύθυνση. Οι δύστυχοι Μαδιανίτες, απ' όσο είναι δυνατόν να συμπεράνουμε από τη βιβλική αφήγηση, έπεσαν θύματα γενοκτονίας μέσα στην ίδια τους τη χώρα. Εντούτοις, το όνομά τους επέζησε στη χριστιανική παράδοση μονάχα σε εκείνο τον δημοφιλή ύμνο (τον οποίο μπορώ ακόμα, ύστερα από πενήντα χρόνια, να ψάλω από μνήμης σε δύο διαφορετικές μελωδίες, σε καταθλιπτικό μινόρε και τις δύο):

Χριστιανέ, τους βλέπεις,
 Πάνω στ' άγια χώματα;
 Ο στρατός των Μαδιανιτών
 Τριγυρνά εδώ και εκεί.
 Χριστιανέ, πάταξέ τους,
 Δες το κέρδος, όχι την απώλεια.
 Πάταξέ τους με όπλο σου
 Τον Τιμιο Σταυρό.

Αλίμονο, οι καημένοι, συκοφαντημένοι, σφαγιασμένοι Μαδιανίτες έχουν μείνει στη μνήμη μόνο ως ποιπτικό σύμβολο του παγκόσμιου κακού σε έναν βικτωριανό ύμνο.

Ο ανταγωνιστής θεός Βάαλ φαίνεται πως μονίμως ήταν ο μέγας σαγηνευτής που έβαζε τους Ισραηλίτες στον πειρασμό να προσχωρούν σε ανταγωνιστικές λατρείες. Στους Αριθμούς, στο κεφάλαιο 25, αναφέρεται ότι πολλοί Ισραηλίτες δελεάστηκαν από τις Μωαβίτισσες και θυσίασαν στον Βάαλ. Ο Θεός αντέδρασε με τη χαρακτηριστική Του οργή. Διέταξε τον Μωυσή: «Πιάσε όλους τους αρχηγούς του λαού και θανάτωσέ τους για μένα απέναντι στον ήλιο. Έτσι θα πάψει ο καταστροφικός θυμός μου εναντίον του λαού». Για μία ακόμα φορά, δεν μπορούμε παρά να απορησουμε με τη δρακόντεια τιμωρία που επιφύλαξε στην αμαρτωλή ερωτοτροπία τους με αντίπαλους θεούς. Σύμφωνα όμως με το σύγχρονο αίσθημα αξιών και δικαιοσύνης, τούτο μοιάζει με μηδαμινό αμάρτημα, συγκρινόμενο, φέρ' ειπείν, με το να προσφέρει κανείς τη θυγατέρα του για ομαδικό βιασμό. Αποτελεί έ-

να ακόμα παράδειγμα που αναδεικνύει την απουσία σύνδεσης των σύγχρονων —μπαίνει κανείς στον πειρασμό να πει «πολιτισμένων»— νθών με εκείνα των Γραφών. Μπορεί φυσικά να εξηγηθεί αρκετά εύκολα με όρους της θεωρίας των μιμιδίων, και βάσει των ιδιοτήτων που θα όφειλε να έχει μια θεότητα ώστε να καταφέρει να επιβιώσει μέσα στη μιμιδιακή δεξαμενή.

Οι κωμικοτραγικές σκηνές της μανιακής ζήλιας του Θεού για τους αντίζηλους Του επανέρχονται ξανά και ξανά σε όλη την *Παλαιά Διαθήκη*. Αυτός ο φθόνος συνιστά το κίνητρο πίσω από την πρώτη εκ των Δέκα Εντολών (οι οποίες ήταν γραμμένες πάνω στις πλάκες που έσπασε ο Μωυσής —*Εξόδος*, 20, και *Δευτερονόμιον*, 5) και γίνεται ακόμη εμφανέστερος στις (κατά τα άλλα λίγο διαφορετικές) «εφεδρικές» εντολές που παρέδωσε ο Θεός σε αντικατάσταση των πρώτων (*Εξόδος*, 34). Αφού έχει υποσχεθεί να διώξει από τις πατρίδες τους τούς καημένους τούς Αμορραίους, τους Χαναναίους, τους Χετταίους, τους Φερεζαίους, τους Ευαίους και τους Ιεβουσαίους, ο Θεός καταπιάνεται με το πραγματικά φλέγον θέμα: τους *αντίπαλους* θεούς!

[...] να καταστρέψετε τους βωμούς τους, να συντρίψετε τις πέτρινες και τις ξύλινες λατρευτικές τους στήλες. Δεν επιτρέπεται να προσκυνήσετε άλλο θεό, διότι εγώ, ο Κύριος, δεν ανέχομαι αντίζηλους. Το όνομά μου είναι «Θεός που απαιτεί αφοσίωση». Να μη συνάψετε, λοιπόν, συνθήκη με τους κατοίκους της χώρας αυτής, διότι, όταν εκείνοι τελούν λατρεία αθέμιτη στους θεούς τους και κάνουν θυσίες σε αυτούς, υπάρχει φόβος να σας προσκαλέσουν να φάτε από αυτά που θυσιάζουν. Μπορεί ακόμα να πάρετε από τις θυγατέρες τους γυναίκες για τους γιους σας, και αυτές να πορνεύσουν, ακολουθώντας τους θεούς τους, και να παρασύρουν έτσι τα παιδιά σας στην ειδωλολατρία. Να μη χυτεύσετε είδωλα θεών για να τα λατρεύετε (*Εξόδος*, 34:13-17).

Γνωρίζω, βεβαιότατα, ότι οι καιροί έχουν αλλάξει και ότι κανένας σημερινός θρησκευτικός ηγέτης δεν σκέπτεται όπως ο Μωυσής (εκτός ίσως από τους Ταλιμπάν και τους αμερικανούς χριστιανούς ομοίους τους). Ακριβώς αυτό το ζήτημα όμως αποσκοπώ να αναδείξω. Εκείνο που προσπαθώ να τεκμηριώσω είναι ότι η σύγχρονη ηθικότητα, από όπου κι αν έλκει την καταγωγή της, σίγουρα δεν πηγάζει από τη *Βίβλο*. Οι απολογητές της θρησκείας δεν μπορούν να προσπεράσουν το γεγονός αυτό ισχυριζόμενοι ότι η θρησκεία τους φέρνει τάχα σε πλεονεκτική θέση όσον αφορά τη διάκριση του καλού από το κακό —σαν να απολαμβάνουν κάποιο προνόμιο που δεν είναι διαθέσιμο στους άθεους. Δεν μπορούν ούτε καν να καταφύγουν στο αγαπημένο τους τέχνασμα της ερμηνείας επιλεγμένων χωρίων ως «συμβο-

λικών» και όχι κατά κυριολεξία. Με ποιο κριτήριο *αποφασίζει κανείς* ποια αποσπάσματα είναι συμβολικά και ποια κυριολεκτούν;

Η εθνοκάθαρση, η οποία ξεκίνησε στους καιρούς του Μωυσή, φτάνει σε ένα αιματοβαμμένο αποκορύφωμα στο βιβλίο του *Ιησού του Ναυή*, ένα κείμενο αξιοπρόσεκτο για τις αιμοδιψείς σφαγές που καταγράφει, καθώς και για την ξενοφοβική ζέση με την οποία τις αποδίδει. Όπως λέει σε τόνο θριαμβευτικό το παλαιό και χαριτωμένο εκείνο τραγουδάκι, «Ο Ιησούς ετοίμασε τη μάχη της Ιεριχούς, και τα τείχη της γκρεμίστηκαν [...]. Κανείς δεν ήταν σαν τον καλό γερο-Ιησού στη μάχη της Ιεριχούς». Ο γερο-Ιησούς δεν σταμάτησε ώσπου «καθετί που υπήρχε στην πόλη, άνδρες και γυναίκες, νέοι, γέροι, βόδια, πρόβατα και γαϊδούρια, όλα παραδόθηκαν στη σφαγή» (*Ιησούς του Ναυή*, 6:21).

Και πάλι, οι θεολόγοι θα προβάλουν την ένσταση ότι κάτι τέτοιο δεν συνέβη. Φυσικά και δεν συνέβη —σύμφωνα με τη βιβλική αφήγηση, τα τείχη σωριάστηκαν από τις φωνές του λαού και τους ήχους των κεράτινων σαλπύγων· οπότε, πράγματι δεν συνέβη αληθινά—, αλλά δεν μας απασχολεί τούτο ακριβώς. Το ζήτημα είναι ότι, είτε καταγράφει πραγματικά γεγονότα είτε όχι, η *Βίβλος* προβάλλεται ως πηγή της ηθικότητάς μας. Από ηθική άποψη όμως, η βιβλική ιστορία της καταστροφής της Ιεριχούς από τον Ιησού του Ναυή και γενικότερα η εισβολή στη Γη της Επαγγελίας δεν διαφέρουν από την εισβολή του Χίτλερ στην Πολωνία ή από τις σφαγές των Κούρδων και των Αράβων των Ελών από τον Σαντάμ Χουσεΐν. Η *Βίβλος*, μολονότι ένα συναρπαστικό έργο μυθοπλασίας, δεν είναι το είδος του βιβλίου που πρέπει να δώσετε στα παιδιά σας να διαβάσουν για να διαμορφώσουν ηθικές αρχές. Ας σημειώσουμε εδώ ότι η ιστορία του Ιησού του Ναυή στην Ιερική αξιοποιήθηκε για τη διεξαγωγή ενός ενδιαφέροντος πειράματος πάνω στις ηθικές αντιλήψεις των παιδιών, στο οποίο θα αναφερθούμε παρακάτω σε τούτο το κεφάλαιο (στην ενότητα «Αγάπα τον πλησίον σου»).

Μη φανταστείτε πάντως ότι ο χαρακτήρας «Θεός» τής εν λόγω αφήγησης βασανίστηκε από αμφιβολίες ή ενδοιασμούς σχετικά με τις σφαγές και τις γενοκτονίες που συνόδευσαν την κατάκτηση της Γης της Επαγγελίας. Αντιθέτως μάλιστα, οι διαταγές Του, παραδείγματος χάριν στο *Δευτερονόμιον*, κεφάλαιο 20, υπήρξαν ανελέητα σαφείς. Έκανε ξεκάθαρη διάκριση μεταξύ όσων λαών κατοικούσαν ήδη στα εδάφη που χρειάζονταν οι Ισραηλίτες και όσων λαών ζούσαν σε μεγαλύτερη απόσταση από εκεί. Από τους τελευταίους έπρεπε να ζητηθεί να παραδοθούν ειρηνικά. Αν εκείνοι αρνούνταν, οι Ισραηλίτες είχαν διαταγές να σκοτώσουν όλους τους άντρες και να αιχμαλωτίσουν τις γυναίκες ώστε να χρησιμοποιηθούν για τεκνοποιία. Αντί αυτής τής σχετικά φιλεύσπλαχνης αντιμετώπισης όμως, δείτε τι επιφυλασσόταν σε όσες φυλές είχαν την ατυχία να κατοικούν ήδη στον *Le-*

*bensraum** που είχε υποσχεθεί ο Θεός στο λαό Του. «Στις πόλεις όμως των λαών τούτων, τις οποίες ο Κύριος, ο Θεός σας, σας δίνει για ιδιοκτησία, κανένας άνθρωπος δεν πρέπει να μείνει ζωντανός. Οφείλετε να τους εξοντώσετε όλους: τους Χετταίους, τους Αμορραίους, τους Χαναναίους, τους Φερεζαίους, τους Ευαίους και τους Ιεβουσαίους, όπως σας έχει δώσει εντολή ο Κύριος, ο Θεός σας».

Άραγε όσοι προβάλλουν τη Βίβλο ως πηγή χρηστοθήειας έχουν την παραμικρή ιδέα για το τι πραγματικά είναι γραμμένο εκεί μέσα; Σύμφωνα με το Λευιτικόν, κεφάλαιο 20, για τα ακόλουθα παραπτώματα ορίζεται η ποινή του θανάτου: εξύβριση των γονέων, διάπραξη μοιχείας, συνεύρεση με τη μητριά ή τη νύφη, ομοφυλοφιλία, γάμο με μητέρα και κόρη, κτηνοβασία (και, σαν να μην έφταναν αυτά, πρέπει να θανατωθεί και το άμοιρο το ζώο). Και φυσικά, εκτελείσαι αν δουλέψεις το Σάββατο: το συγκεκριμένο σημείο επαναλαμβάνεται συνεχώς, σε ολόκληρη την Παλαιά Διαθήκη. Στο βιβλίο Αριθμοί, κεφάλαιο 15, οι Υιοί του Ισραήλ συναντούν στην έρημο έναν άνθρωπο να μαζεύει ξύλα την απαγορευμένη ημέρα. Τον συλλαμβάνουν και ύστερα ρωτούν τον Θεό τι να τον κάνουν. Όπως αποδείχθηκε, ο Θεός δεν είχε διάθεση για ημίμετρα εκείνη την ημέρα. «Τότε είπε ο Κύριος στον Μωυσή: “ο άνθρωπος αυτός πρέπει δίχως άλλο να πεθάνει· πρέπει να τον λιθοβολήσει σύμπασα η κοινότητα”. Έτσι, όλη η κοινότητα τον έβγαλε έξω από το στρατόπεδο και τον θανάτωσε με λιθοβολισμό, όπως ο Κύριος είχε διατάξει τον Μωυσή». Άραγε αυτός ο άκακος άνθρωπος, που μάζευε ξύλα για φωτιά, είχε γυναίκα και παιδιά που τον θρήνησαν; Άραγε ικέτευε μέσα σε θανάσιμο φόβο, όταν άρχισαν να εκοφενδονίζονται οι πρώτες πέτρες; Και ούρλιαζε από πόνο όταν ο καταγιγισμός βολών διέλυε το κεφάλι του; Εκείνο που με ξαφνιάζει και με εξοργίζει σε αυτές τις ιστορίες δεν είναι ότι πράγματι συνέβησαν —πιθανότατα δεν συνέβησαν ποτέ. Με αφήνει άφωνο όμως το ότι πολλοί άνθρωποι σήμερα βασίζουν τη ζωή τους σε ένα αποκρουστικό πρότυπο ρόλου όπως ο Ιεχωβά —και το χειρότερο, επιχειρούν να επιβάλουν δεσποτικά αυτό το απεχθές τέρας (είτε αληθινό είτε μυθικό) σε εμάς τους υπόλοιπους.

Η μεγάλη πολιτική δύναμη εκείνων που σήμερα κραδαίνουν τις Δέκα Εντολές στην Αμερική είναι γεγονός ιδιαίτερα λυπηρό για τη μεγάλη αυτή δημοκρατία, της οποίας το Σύνταγμα έγραψαν άντρες του Διαφωτισμού, με σαφείς κοσμικούς όρους. Αν όντως παίρναμε τις Δέκα Εντολές στα σοβαρά,

* Ο όρος *Lebensraum* (ζωτικός χώρος) χρησιμοποιήθηκε από τον Χίτλερ. Κεντρική έννοια της ναζιστικής ιδεολογίας, η ανάγκη ευρύτερου ζωτικού χώρου για τη Γερμανία αποτέλεσε έρεσμα της πολιτικής επεκτατισμού που ακολούθησε. (Σ.τ.μ.)

θα τοποθετούσαμε τη λατρεία των λάθος θεών και την κατασκευή ειδώλων στην κορυφή όλων των αμαρτημάτων. Αντί να καταδικάσουμε τους απερίγραπτους βανδαλισμούς των Ταλιμπάν, οι οποίοι ανατίναξαν τους Βούδες του Μπαμιγιάν, αγάλματα ύψους 50 μέτρων στα βουνά του Αφγανιστάν, θα τους επιβραβεύαμε για την αρετή και την ευσέβειά τους, αφού κίνητρο για ό,τι εμείς θεωρούμε βανδαλισμό ήταν προφανώς ο ειλικρινής θρησκευτικός τους ζήλος. Ζωντανή μαρτυρία για τούτο αποτελεί μια πραγματικά αλλόκοτη ιστορία, που δημοσιεύτηκε ως κύριο άρθρο στην *Independent* του Λονδίνου στις 6 Αυγούστου 2005. Με πρωτοσέλιδο τίτλο «Η καταστροφή της Μέκκας», η *Independent* ανέφερε:

Η ιστορική Μέκκα, το λίκνο του ισλάμ, θάβεται κάτω από σωρούς ερειπίων, εξαιτίας μιας άνευ προηγουμένου επίθεσης θρησκευτικών ζηλωτών. Ολόκληρη σχεδόν η πλούσια και αποτυπωμένη σε πολλά στρώματα ιστορία της ιερής πόλης έχει καθεί [...]. Σήμερα, τον τόπο γέννησης του Προφήτη Μωάμεθ λυμαίνονται μπουλντόζες, με τη συμπαιγνία των θρησκευτικών αρχών της Σαουδικής Αραβίας, των οποίων η σκληροπυρηνική ερμηνεία των ισλαμικών Γραφών οδηγεί στην καταστροφή της ίδιας της πολιτισμικής κληρονομιάς τους [...]. Κίνητρο για κάτι τέτοιο είναι ο φόβος των φανατικών ουαχαβιστών ότι μνημεία ιστορικού και θρησκευτικού ενδιαφέροντος μπορεί να σπρώξουν το λαό στην ειδωλολατρία ή τον πολυθεισμό, στη λατρεία δηλαδή πολλών και ενδεχομένως ισότιμων θεών. Στη Σαουδική Αραβία εξάλλου, η λατρεία ειδώλων εξακολουθεί, θεωρητικώς, να τιμωρείται με αποκεφαλισμό.*

Πιστεύω πως ούτε ένας άθεος στον κόσμο δεν θα ισοπέδωνε ποτέ του τη Μέκκα με μπουλντόζες —ή τον καθεδρικό ναό τής Σαρτρ, τον καθεδρικό ναό του Πορκ ή την Παναγία των Παρισίων, την παγόδα Σουέ Νταγκόν, τους ναούς του Κιότο ή, φυσικά, τους Βούδες του Μπαμιγιάν. Όπως είπε ο αμερικανός νομπελίστας φυσικός Steven Weinberg, «Η θρησκεία αποτελεί προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Με ή χωρίς αυτήν, θα υπάρχουν καλοί άνθρωποι που θα πράττουν το καλό και κακοί που θα πράττουν το κακό. Αλλά για να πράξουν καλοί άνθρωποι το κακό, χρειάζεται η θρη-

* Το άρθρο του Johann Hari «We all fund this torrent of Saudi bigotry» (Όλοι χρηματοδοτούμε το χείμαρρο της σαουδαραβικής μισαλλοδοξίας) αποτελεί συνοπτική αναφορά στην ύπουλη επιρροή που ασκεί σήμερα στη Βρετανία η πολιτική των ουαχαβιστών της Σαουδικής Αραβίας. Πρωτοδημοσιευμένο στην *Independent*, στις 8 Φεβρουαρίου 2007, έχει έκτοτε αναδημοσιευτεί σε διάφορες ιστοσελίδες, συμπεριλαμβανομένης τής RichardDawkins.net.

σκεία». Ο Blaise Pascal (εκείνος με το στοίχημα) είπε κάτι παρόμοιο: «Ποτέ οι άνθρωποι δεν πράττουν το κακό με τόση ολοσχέρεια και ενθουσιασμό όσο όταν το πράττουν από θρησκευτική πεποίθηση».

Βασικός μου σκοπός εδώ δεν ήταν να δείξω ότι οι ηθικές μας αρχές δεν θα έπρεπε να πηγάζουν από τις Γραφές (μολονότι αυτή είναι η γνώμη μου). Σκοπός μου ήταν να αποδείξω (και τούτο αφορά την πλειονότητα των θρησκευόμενων) ότι στην πραγματικότητα δεν αντλούμε τις ηθικές αρχές μας από τις Γραφές. Εάν ήταν έτσι, θα τηρούσαμε την αργία του Σαββάτου και θα θεωρούσαμε ότι πρέπει να εκτελούμε όποιον αποφασίσει να την παραβλέψει. Θα λιθοβολούσαμε μέχρι θανάτου όποια νύφη δεν αποδείκνυε την παρθενία της, στην περίπτωση όπου ο σύζυγός της δήλωνε ότι δεν τον ικανοποιεί. Θα εκτελούσαμε τα ανυπάκουα παιδιά. Θα... αλλά, μια στιγμή. Ίσως υπήρξα άδικος. Οι καλοί χριστιανοί σίγουρα θα διαμαρτύρονταν καθ' όλη την έκταση τούτης της ενότιπας: όλοι ξέρουμε ότι η *Παλαιά Διαθήκη* είναι εξαιρετικά δυσάρεστη. Όμως η *Καινή Διαθήκη* του Ιησού επανορθώνει τη ζημιά και διευθετεί τα πάντα. Έτσι δεν είναι;

Μήπως η Καινή Διαθήκη είναι καλύτερη;

Αναντίρρητα, από ηθική άποψη, ο Ιησούς αντιπροσωπεύει τεράστια βελτίωση σε σύγκριση με το απάνθρωπο τέρας της *Παλαιάς Διαθήκης*. Ο Ιησούς, αν υπήρξε (ή όποιος έγραψε την ιστορία του, αν δεν υπήρξε), ήταν πράγματι ένας από τους μεγαλύτερους ηθικούς καινοτόμους της ιστορίας. Η Επί του Όρους Ομιλία του προπορεύεται κατά πολύ της εποχής της. Η παραίνεσή του «να γυρίσεις και το άλλο μάγουλο» προηγήθηκε του Γκάντι και του Μάρτιν Λούθερ Κινγκ κατά δύο χιλιετίες. Δεν έγραφα χωρίς λόγο ένα άρθρο με τίτλο «Atheists for Jesus» (Άθεοι υπέρ του Ιησού), και χάρηκα πολύ όταν αργότερα μου χάρισαν ένα μπλουζάκι με αυτό το σύνθημα.⁹⁴

Η ίδια όμως η ηθική ανωτερότητα του Ιησού επιβεβαιώνει την άποψή μου. Οι Γραφές με τις οποίες μεγάλωσε δεν τον ικανοποιούσαν ως βάση της ηθικής του. Παρεξέκλινε μάλιστα από αυτές απεριφραστα, όπως όταν γελοιοποιούσε τις αυστηρότατες προειδοποιήσεις για την παραβίαση της αργίας του Σαββάτου. Η ρήση του «Το Σάββατο έγινε για τον άνθρωπο· όχι ο άνθρωπος για το Σάββατο» έχει καταστεί πλέον σοφή παροιμία. Μια κεντρική θέση που υποστηρίζεται σε τούτο το κεφάλαιο είναι ότι δεν αντλούμε, και δεν πρέπει να αντλούμε τις ηθικές μας αρχές από τις Γραφές, και συνεπώς οφείλουμε σεβασμό στον Ιησού ως εκφραστή αυτής ακριβώς της θέσης.

Εντούτοις, οι οικογενειακές αξίες του δεν αποτελούν θέμα αξιο της προ-

σοχής μας. Οι τρόποι του απέναντι στη μητέρα του ήταν απότομοι, σε σημείο σχεδόν αγένειας, ενώ ενθάρρυνε τους μαθητές του να εγκαταλείψουν τις οικογένειές τους για να τον ακολουθήσουν: «Όποιος έρχεται κοντά μου και δεν απαρνιέται τον πατέρα και τη μητέρα του, τη γυναίκα και τα παιδιά του, τους αδερφούς και τις αδερφές του, ακόμη και την ίδια του τη ζωή, δεν μπορεί να είναι μαθητής μου». Η αμερικανίδα κωμικός Julia Sweeney εξέφρασε την απορία της στο σόου της *Letting Go of God* (Αφήνοντας τον Θεό):⁹⁵ «Αυτό ακριβώς δεν κάνουν οι αιρέσεις σήμερα; Δεν σε υποχρεώνουν να εγκαταλείψεις την οικογένειά σου ώστε να σε κατηχήσουν στα πιστεύω τους;».⁹⁶

Παρά τις κάπως αμφιλεγόμενες οικογενειακές αξίες του, οι περί ηθικής διδασχές του Ιησού ήταν —τουλάχιστον σε σύγκριση με τον ηθικό κρανίου τύπο που αντιπροσωπεύει η *Παλαιά Διαθήκη*— αξιοθαύμαστες· υπάρχουν όμως και άλλες διδασκαλίες μέσα στην *Καινή Διαθήκη* τις οποίες κανένας καλός άνθρωπος δεν θα αποδεχόταν. Αναφέρομαι στο κεντρικό δόγμα του χριστιανισμού: αυτό της «εξιλέωσης» για το «προπατορικό αμάρτημα». Η συγκεκριμένη διδαχή, στην καρδιά της θεολογίας της *Καινής Διαθήκης*, είναι τόσο ηθικώς επιβλαβής όσο σχεδόν και η ιστορία του Αβραάμ που ετοιμάστηκε να θυσιάσει στην πυρά τον Ισαάκ —ιστορία με την οποία άλλωστε και μοιάζει, πράγμα όχι τυχαίο, όπως εξηγεί ο Geza Vermes στο βιβλίο του *The Changing Faces of Jesus* (Τα διαφορετικά πρόσωπα του Ιησού). Το προπατορικό αμάρτημα έρχεται κατευθείαν από την *Παλαιά Διαθήκη* και το μύθο του Αδάμ και της Εύας. Το αμάρτημά τους —το ότι έφαγαν τον απαγορευμένο καρπό— φαίνεται μάλλον επιπόλαιο, ώστε να αρκεί μια απλή επίπληξη και μόνο. Αλλά ο συμβολικός χαρακτήρας του καρπού (η γνώση του καλού και του κακού, η οποία στην πράξη εκφράστηκε ως γνώση της γύμνιας τους) υπήρξε αρκετός για να μετατρέψει την κλοπή ενός μήλου σε μητέρα και πατέρα πασών των αμαρτιών. Οι πρωτόπλαστοι και όλοι οι απόγονοί τους διώχτηκαν για πάντα από τον Κήπο της Εδέμ, έχασαν το δώρο της αιώνιας ζωής και καταδικάστηκαν για γενεές επί γενεών να εργάζονται σκληρά και να φέρνουν με πόνους τα παιδιά τους στον κόσμο.

Έως εδώ όλα καλά, και εκδικητικά —με τον χαρακτηριστικό τρόπο της *Παλαιάς Διαθήκης*. Η θεολογία της *Καινής Διαθήκης* όμως προσθέτει μια επιπλέον αδικία, με επιστέγασμα έναν νέο σαδομαζοχισμό, που την αχρειότητά του δεν ξεπερνά ούτε και αυτή ακόμη η *Παλαιά Διαθήκη*. Αν το σκεφθούμε καλύτερα, είναι εντυπωσιακό το ότι μια θρησκεία υιοθετεί ως ιερό σύμβολό της, συνήθως περασμένο στο λαϊκό, ένα όργανο βασανισμού και εκτέλεσης. Σωστά παρατήρησε πνευματωδώς ο Lenny Bruce ότι: «Αν ο Ιησούς είχε θανατωθεί πριν από είκοσι χρόνια, οι μαθητές των καθολικών σχολείων θα φορούσαν στο λαιμό τους μικρές ηλεκτρικές καρέκλες αντί για

σταυρούς». Αλλά η θεολογία και η θεωρία τιμωρίας που υποκρύπτεται εδώ είναι ακόμη χειρότερη. Η αμαρτία του Αδάμ και της Εύας θεωρείται ότι έχει περάσει σε όλες τις γενεές των αντρών —μέσω του σπέρματος, κατά τον Ιερό Αυγουστίνο. Τι είδους ηθική φιλοσοφία είναι αυτή που καταδικάζει κάθε παιδί, πριν ακόμα γεννηθεί, να κληρονομήσει την αμαρτία κάποιου μακρινού προγόνου του; Στον Αυγουστίνο, ο οποίος ορθώς θεωρούσε εαυτόν εμπειρογνώμονα όσον αφορά την αμαρτία, οφείλουμε τη φράση «πρωταρχικό αμάρτημα».* Πριν από αυτόν, η αμαρτία ήταν γνωστή ως «προπατορικό αμάρτημα». Οι διακηρύξεις και τα επιχειρήματα του Ιερού Αυγουστίνου αποτελούν, κατά τη γνώμη μου, αποκορύφωμα της αρρωστημένης εμμονής των πρώτων χριστιανών θεολόγων με την αμαρτία. Θα μπορούσαν να είχαν αφιερώσει τα γραπτά και τα κηρύγματά τους σε εγκώμια του αστροποίκιλου ουρανού ή των βουνών και των καταπράσινων δασών, της θάλασσας και των κελαιδισμάτων των πουλιών. Σκόρπιες αναφορές γίνονται και σε αυτά, αλλά η προσοχή του χριστιανισμού είναι συγκεντρωμένη κατεξοχήν στην αμαρτία, αμαρτία, αμαρτία, αμαρτία, αμαρτία, αμαρτία, αμαρτία. Τι απαίσια εμμονή, να καταδυναστεύει τη ζωή σου! Ο Sam Harris γίνεται υπέροχα καυστικός στο βιβλίο του *Letter to a Christian Nation*: «Φαίνεται πως πρωταρχική σας ανησυχία είναι ότι ο Δημιουργός του Σύμπαντος θα προσβληθεί από κάτι που κάνουν οι άνθρωποι γυμνοί. Αυτή η σεμνοτυφία σας επιβαρύνει καθημερινά την περίσσεια της ανθρώπινης δυστυχίας».

Και τώρα, ο σαδομαζοχισμός. Ο Θεός ενσαρκώθηκε σε άνθρωπο, τον Ιησού, για να βασανιστεί και να θανατωθεί ώστε να *εξιλεωθούμε* για την κληρονομική αμαρτία του Αδάμ. Αφότου ο Απόστολος Παύλος ανέπτυξε διεξοδικά αυτό το αποκρουστικό δόγμα, ο Ιησούς λατρεύεται ως *λυτρωτής* από όλες μας τις αμαρτίες. Όχι μόνο από την παλαιά αμαρτία του Αδάμ αλλά και από τις *μελλοντικές* επίσης αμαρτίες μας, είτε οι μετέπειτα γενεές ανθρώπων αποφασίσουν να τις κάνουν είτε όχι!

Πολλοί, εξάλλου, συμπεριλαμβανομένου του Robert Graves στο επικό του μυθιστόρημα *King Jesus* (Βασιλιάς Ιησούς), έχουν την άποψη ότι ο άμοιρος Ιούδας Ισκαριώτης αδικήθηκε από την ιστορία, δεδομένου ότι η «προδοσία» του αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα του κοσμικού σχεδίου. Το ίδιο θα μπορούσε να ειπωθεί και για τους φερόμενους ως δολοφόνους του Ιησού. Εάν ο Ιησούς επιθυμούσε να προδοθεί και ύστερα να θανατωθεί

* Ο Ιερός Αυγουστίνος αντικατέστησε τον όρο «προπατορικό αμάρτημα» με τον όρο «πρωταρχικό αμάρτημα». Διατύπωσε την άποψη ότι, εφόσον η αμαρτία των πρωτόπλαστων κληρονομείται μέσω του σπέρματος σε όλες τις γενεές, κάθε άνθρωπος έρχεται στον κόσμο ως αμαρτωλός. (Σ.τ.μ.)

ώστε να μπορέσει να μας λυτρώσει όλους, δεν είναι λιγάκι άδικο από μέρους όσων θεωρούν εαυτούς λυτρωμένους να ξεσπούν τόσους αιώνες τώρα πάνω στον Ιούδα και τους Εβραίους; Έχω ήδη αναφέρει τον μακρύ κατάλογο των απόκρυφων *Ευαγγελίων*. Προσφάτως μεταφράστηκε ένα χειρόγραφο που υποτίθεται πως αποτελεί το χαμένο *Ευαγγέλιο του Ιούδα* και το οποίο έλαβε, φυσικά, μεγάλη δημοσιότητα.⁹⁷ Οι συνθήκες υπό τις οποίες ανακαλύφθηκε συνιστούν αντικείμενο διαφωνιών — φαίνεται πάντως ότι ήρθε στο φως στην Αίγυπτο, κάποια στιγμή μέσα στη δεκαετία τού 1970 ή του 1960. Είναι ένα κοπτικό κείμενο σε εξήντα δύο σελίδες παπύρου, και η ραδιοχρονολόγησή του έδειξε ότι γράφτηκε περί το 300 μ.Χ., αλλά πιθανότατα έχει βασιστεί σε παλαιότερο ελληνικό χειρόγραφο. Όποιος κι αν ήταν ο συγγραφέας του, το *Ευαγγέλιο* είναι γραμμένο από τη σκοπιά του Ιούδα Ισκαριώτη και υποστηρίζει ότι ο Ιούδας πρόδωσε τον Ιησού απλώς και μόνο διότι εκείνος τού ζήτησε να παίξει αυτό το ρόλο. Αποτελούσε μέρος του σχεδίου της σταύρωσης του Ιησού για τη λύτρωση της ανθρωπότητας. Όσο απεχθής κι αν είναι τούτη η διδαχή, φαίνεται ότι καθιστά τον διαρκή διασυρμό του Ιούδα ακόμη πιο δυσάρεστο.*

Έχω ήδη χαρακτηρίσει το κεντρικό δόγμα του χριστιανισμού, την εξιλέωση, αχρείο, σαδομαζοχιστικό και αποκρουστικό. Θα έπρεπε επίσης να το απορρίψουμε ως κραυγαλέα παρανοϊκό, αν η μεγάλη εξοικείωση μαζί του δεν άμβλυνε την αντικειμενικότητά μας. Εάν ο Θεός ήθελε να συγχωρήσει τις αμαρτίες μας, γιατί δεν τις συγχώρησε απλώς, χωρίς να βασανιστεί ή να εκτελεστεί σε ανταπόδοση —καταδικάζοντας μάλιστα γενεές ολόκληρες Εβραίων του απώτερου μέλλοντος σε πογκρόμ και διώξεις ως δήθεν «φονιάδων του Χριστού»; Ή μήπως πέρασε και αυτή η κληρονομική αμαρτία στις επόμενες γενεές μέσω του σπέρματος;

Ο Απόστολος Παύλος είχε γαλουχηθεί, όπως διευκρινίζει ο εβραίος μελετητής Geza Vermes, με την αρχαία ιουδαϊκή θεολογικά αρχή ότι, δίχως αίμα, εξιλέωση δεν μπορεί να επέλθει.⁹⁸ Πράγματι, στην *Προς Εβραίους Επιστολή* του (9:22), ο Απόστολος Παύλος εκφράζει ακριβώς αυτό. Στις ημέρες μας, οι προοδευτικοί ηθικοί φιλόσοφοι εκτιμούν ότι η υπεράσπιση της όποιας θεωρίας ανταπόδοσης όσον αφορά την τιμωρία συναντά μεγάλες δυσκολίες, για να μη μιλήσουμε για τη θεωρία περί αποδιοπομπαίου

* Το βιβλίο *Reading Judas* (Διαβάζοντας τον Ιούδα) των Elaine Pagels και Karen L. King (Viking, Λονδίνο, 2007) έχει μόλις κυκλοφορήσει —πολύ αργά για να το προλάβει η πρώτη πανόδετη έκδοση του βιβλίου μου. Βασισμένο στη μετάφραση του *Ευαγγελίου του Ιούδα* από την Karen King, αντιμετωπίζει με συμπάθεια αυτό τον θεωρούμενο ως αρχιπροδότη (ο οποίος αφηγείται σε τρίτο πρόσωπο το *Ευαγγέλιο*).

τράγου —δηλαδή, μιας θεωρίας που θα δικαιολογούσε την εκτέλεση ενός αθώου ως αντάλλαγμα για τις αμαρτίες των ενόχων. Εν πάση περιπτώσει (δεν μπορεί παρά να αναρωτηθεί κανείς), ποιον προσπαθούσε να εντυπωσιάσει ο Θεός; Πιθανότατα τον εαυτό Του και μόνο· έγινε δικαστής, σώμα ενόρκων και θύμα μαζί. Και το χειρότερο απ' όλα είναι ότι ο Αδάμ, ο υποτιθέμενος δράστης του προπατορικού αμαρτήματος, δεν υπήρξε ποτέ· ένα ενοχλητικό γεγονός —δικαιολογημένα άγνωστο στον Παύλο αλλά προφανώς γνωστό στον παντογνώστη Θεό (ίσως και στον Ιησού, αν πιστέψουμε ότι και εκείνος ήταν Θεός)— που υπονομεύει δραστικά τις υποθέσεις στις οποίες βασίζεται όλη αυτή η απαίσια και απατηλή θεωρία. Φυσικά όμως, η ιστορία του Αδάμ και της Εύας πάντα ήταν απλώς *συμβολική*, έτσι; *Συμβολική*; Οπότε, απλώς και μόνο για να εντυπωσιάσει τον εαυτό του, ο Ιησούς έβαλε να τον βασανίσουν και να τον εκτελέσουν, τιμωρούμενος στη θέση άλλων, για μια *συμβολική* αμαρτία που διαπράχθηκε από ένα *ανύπαρκτο* άτομο; Όπως είπα και πριν: κραυγαλέα παρανοϊκό και διεστραμμένα απεχθές.

Πριν αφήσουμε τη *Βίβλο*, οφείλω να επιστήσω την προσοχή σε μια ιδιαίτερα δύσπεπτη πλευρά των ηθικών διδασκαλιών της. Οι χριστιανοί σπανίως συνειδητοποιούν ότι, ως επί το πλείστον, η μέριμνα για τους συνανθρώπους, την οποία φαινομενικά καλλιεργούν τόσο η *Παλαιά* όσο και η *Καινή Διαθήκη*, αφορούσε αρχικά μόνο μια εσωμαδά με τη στενή έννοια. Το «αγάπα τον πλησίον σου» δεν σήμαινε εκείνο που σήμερα νομίζουμε ότι σημαίνει. Σήμαινε μόνο «αγάπα τον άλλο Ιουδαίο». Τούτο τεκμηριώνει κατά τρόπο αδιάσειστο ο αμερικανός γιατρός και εξελικτικός ανθρωπολόγος John Hartung. Ο Hartung έχει δημοσιεύσει ένα αξιοσημείωτο άρθρο σχετικά με την εξέλιξη και τη βιβλική ιστορία της ηθικότητας της εσωμαδάς, δίνοντας έμφαση επίσης στην αντίθετη όψη της: την εχθρότητα για την εξωομάδα.

Αγάπα τον πλησίον σου

Το μαύρο κιούμφορ του John Hartung γίνεται φανερό εξαρχής,⁹⁹ καθώς περιγράφει το γχείρημα κάποιων ποτών του δόγματος των βαπτιστών στις νότιες ΗΠΑ να μετρήσουν τον αριθμό των κολασμένων από την Αλαμπάμα. Όπως δημοσίευσαν οι *New York Times* και το *Newsday*, ο τελικός αριθμός των 1,86 εκατομμυρίων υπολογίστηκε βάσει ενός μυστικού τύπου στάθμισης, σύμφωνα με τον οποίο οι μεθοδιστές έχουν περισσότερες πιθανότητες να σωθούν απ' ό,τι οι ρωμαιοκαθολικοί, ενώ «ουσιαστικά όλοι όσοι δεν ανήκαν σε κάποιο συγκεκριμένο εκκλησίασμα συγκαταλέγονταν στους απολωλότες». Η αχαλίνωτη αλαζονεία τέτοιων ανθρώπων αντανακλάται σήμε-

ρα στις διάφορες ιστοσελίδες περί «αρπαγής των πιστών προ και εν μέσω της θλίψεως», των οποίων οι δημιουργοί θεωρούν αυτονόπο ότι οι ίδιοι θα βρίσκονται μεταξύ όσων θα αναληφθούν στους ουρανούς όταν έρθει το «πλήρωμα του χρόνου». Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, προερχόμενο από το δημιουργό του Rapture Ready (Ετοιμοί για την αρπαγή), ενός από τα πιο ελεεινά και φαρισαϊκά δείγματα αυτής της κατηγορίας, είναι το εξής: «Εάν λάβει χώρα η αρπαγή και εξαφανιστώ, θα πρέπει οι άγιοι της θλίψης να αναπαραγάγουν ή να υποστηρίξουν οικονομικά αυτή την ιστοσελίδα».*

Σύμφωνα με την ερμηνεία του Hartung, η Βίβλος δεν παρέχει ερείσματα που να δικαιολογούν τέτοια επηρμένη αυταρέσκεια εκ μέρους των χριστιανών. Ο Ιησούς είχε περιορίσει την εσωμάδα του των σεσωσμένων αυστηρά και μόνο στους ιουδαίους, ακολουθώντας έτσι την παράδοση της Παλαιάς Διαθήκης, η οποία ήταν και η μόνη που γνώριζε. Ο Hartung αποδεικνύει σαφώς ότι η εντολή «Ου φονεύσεις» δεν σήμαινε ό,τι και σήμερα. Σήμαινε, πολύ συγκεκριμένα, «δεν θα φονεύσεις ιουδαίους». Και όλες επίσης οι εντολές που αναφέρονται στον «πλησίον σου» εννοούνται με εξίσου αποκλειστική έννοια. Ο «πλησίον» έχει τη σημασία του συνανθρώπου ιουδαίου. Ο Μωυσής Μαϊμονίδης, ραββίνος και γιατρός του 12ου αιώνα, εξηγεί διεξοδικά το νόημα της εντολής «Ου φονεύσεις» ως εξής: «Αν κάποιος σκοτώσει έστω και έναν Ισραηλίτη, παραβαίνει μια αρνητικώς διατυπωμένη εντολή, αφού οι Γραφές λένε: "Ου φονεύσεις". Αν κάποιος φονεύσει εκ μισήσεως, παρουσία μαρτύρων, τότε εκτελείται διά του ξίφους. Περιττό να λεχθεί ότι δεν εκτελείται όποιος σκοτώσει παγανιστή». Περιττό να λεχθεί!

Ο Hartung, στο ίδιο πνεύμα, αναφέρει ότι το Σανκεντρίν (το ιουδαϊκό ανώτατο δικαστήριο, επί κεφαλής του οποίου είναι ο αρχιερέας) θα απήλασσε έναν Ισραηλίτη στην υποθετική περίπτωση όπου σκοτώσε έναν ομόθρησκο του κατά λάθος ενώ πρόθεσή του ήταν να σκοτώσει ζώο ή παγανιστή. Μάλιστα, το ακόλουθο ακανθώδες πθικό δίλημμα θέτει ένα ωραίο ζήτημα: Τι θα γινόταν αν ρίχναμε μια πέτρα εναντίον κάποιας ομάδας αποτελούμενης από εννέα παγανιστές και έναν Ισραηλίτη, και είχαμε την ατυχία να σκοτώσουμε τον Ισραηλίτη; Χμ, δύσκολο! Η απάντηση όμως υπάρχει έτοιμη: «Το ότι δεν φέρει ευθύνη συνάγεται από το γεγονός ότι οι περισσότεροι ήταν παγανιστές».

Ο Hartung χρησιμοποιεί πολλά από τα βιβλικά χωρία που παρέθεσα και εγώ σε τούτο το κεφάλαιο, σχετικά με την κατάκτηση της Γης της Επαγγελίας από τον Μωυσή, τον Ιησού του Ναυή και τους Κριτές. Δεν παρέλειψα

* Ίσως να μη γνωρίζετε τη σημασία της φράσης «άγιοι της θλίψης» σε αυτή την πρόταση. Μην μπείτε στον κόπο να μάθετε· έχετε καλύτερα πράγματα να κάνετε.

να αναγνωρίσω ότι οι θρησκευόμενοι δεν σκέπτονται πλέον σύμφωνα με τα βιβλικά πρότυπα. Κατ' εμέ, αυτό αποδεικνύει ότι οι ηθικές μας αρχές, είτε είμαστε θρήσκοι είτε όχι, προέρχονται από άλλη πηγή· και σε τούτη τη διαφορετική πηγή, όποια κι αν είναι, έχουμε πρόσβαση όλοι μας, ανεξάρτητα από τη θρησκεία μας ή την έλλειψή της. Εντούτοις, ο Hartung αναφέρεται σε μια μελέτη του ισραηλινού ψυχολόγου George Tamarin, η οποία προκαλεί τρόμο. Καταρχάς, ο Tamarin έδωσε σε περισσότερους από χίλιους ισραηλινούς μαθητές, ηλικίας οκτώ έως δεκατεσσάρων ετών, να διαβάσουν την περιγραφή της μάχης της Ιεριχούς από το βιβλίο του *Ιησού του Ναυή*:

Ο Ιησούς είπε στο λαό: «Αλαλάζτε τώρα! Ο Κύριος σας παρέδωσε την πόλη! Η πόλη και ό,τι υπάρχει σε αυτήν θα γίνει ανάθεμα και θα καταστραφεί ως αφιέρωμα στον Κύριο [...]. Όλο το ασήμι και το χρυσάφι, τα χάλκινα και τα σιδερένια σκεύη θα αφιερωθούν στον Κύριο και θα τοποθετηθούν στο θησαυροφυλάκιο του Κυρίου» [...]. Καθetti που υπήρχε στην πόλη, άντρες, γυναίκες, νέοι, γέροι, μωσάρια και υποζύγια, όλα παραδόθηκαν στη σφαγή [...]. Ύστερα πυρπόλησαν την πόλη και έκαναν στάχτη ό,τι βρισκόταν μέσα σε αυτήν, εκτός από το ασήμι, το χρυσάφι, τα χάλκινα και τα σιδερένια αντικείμενα που τα πήραν και τα τοποθέτησαν στο θησαυροφυλάκιο του οίκου του Κυρίου.

Κατόπιν, ο Tamarin έθεσε στα παιδιά ένα απλό ηθικό ερώτημα: «Πιστεύετε ότι ο Ιησούς του Ναυή και οι Ισραηλίτες έπραξαν σωστά ή όχι;». Τα παιδιά είχαν να επιλέξουν μεταξύ της απάντησης Α (που αντιπροσώπευε πλήρη επιδοκιμασία), Β (που σήμαινε αποδοχή εν μέρει) και Γ (που αντιστοιχούσε σε απόλυτη αποδοκιμασία των πράξεων). Τα αποτελέσματα έδειξαν μια πόλωση: το 66% υιοθέτησε την πλήρη επιδοκιμασία και το 26% την απόλυτη αποδοκιμασία, με λίγους μόνο μαθητές στο μέσον (το 8%) να επιλέγουν τη μερική αποδοχή. Παραθέτω τρεις χαρακτηριστικές απαντήσεις της ομάδας που εξέφρασε απόλυτη συμφωνία (Α):

Κατά τη γνώμη μου, ο Ιησούς και οι Υιοί του Ισραήλ έπραξαν σωστά, για τους εξής λόγους: ο Θεός τους είχε υποσχεθεί αυτή τη γη και τους είχε δώσει την άδεια να την κατακτήσουν. Αν δεν είχαν ενεργήσει με αυτό τον τρόπο και δεν είχαν σκοτώσει κανέναν, τότε οι Υιοί του Ισραήλ θα κινδύνευαν να αφομοιωθούν από τους Γκοϊμ.*

Κατά τη γνώμη μου, ο Ιησούς είχε δίκιο που το έκανε, και ένας από

* Υποτιμητικός χαρακτηρισμός για τους μη Εβραίους. (Σ.τ.μ.)

τους λόγους είναι ότι ο Θεός τον διέταξε να εξολοθρεύσει εκείνους τους ανθρώπους για να μην αφομοιωθούν οι φυλές του Ισραήλ από αυτούς και μάθουν τις κακές τους συνήθειες.

Ο Ιησούς έκανε καλά, διότι οι άνθρωποι που κατοικούσαν σε αυτή τη χώρα είχαν διαφορετική θρησκεία, και όταν ο Ιησούς τούς σκότώσε ξερίζωσε και τη θρησκεία τους από τη Γη.

Σε καθεμιά από τις ως άνω περιπτώσεις, η δικαιολόγηση της γενοκτονίας που διέπραξε ο Ιησούς έχει θρησκευτική βάση. Ακόμη και οι μαθητές που εξέφρασαν πλήρη αποδοκιμασία (Γ) το έκαναν, σε κάποιες περιπτώσεις, για τους αντίστροφους θρησκευτικούς λόγους. Ένα κορίτσι, για παράδειγμα, καταδίκασε την κατάκτηση της Ιερικούς από τον Ιησού του Ναυή, επειδή, για να το κάνει, έπρεπε να εισέλθει στην πόλη:

Το θεωρώ κακό, γιατί οι Άραβες είναι ακάθαρτοι, και αν κανείς εισέλθει σε ακάθαρτη γη, τότε θα γίνει και εκείνος ακάθαρτος και θα είναι καταραμένος όπως εκείνοι.

Δύο άλλοι μαθητές, που θεώρησαν την πράξη τελείως απαράδεκτη, στήριξαν την άποψή τους στο γεγονός ότι ο Ιησούς κατέστρεψε τα πάντα, μαζί και τα ζώα και τις περιουσίες, αντί να κρατήσει μερικά ως λάφυρα των Ισραηλιτών:

Νομίζω ότι ο Ιησούς δεν έκανε καλά, γιατί [οι Ισραηλίτες] μπορούσαν να είχαν κρατήσει μερικά ζώα για τους εαυτούς τους.

Νομίζω ότι ο Ιησούς δεν έπραξε σωστά, αφού μπορούσε να διαφυλάξει τα αγαθά της Ιερικούς· αν δεν είχε καταστρέψει τις περιουσίες, θα τις έπαιρναν οι Ισραηλίτες.

Για μία ακόμα φορά, ο σοφός Μαϊμονίδης, που συχνά μνημονεύεται λόγω της λογιοσύνης του, έχει ακλόνητες απόψεις επί του ζητήματος: «Είναι μια καταφατικός διατυπωμένη εντολή για καταστροφή των επτά εθνών, καθώς στις Γραφές αναφέρεται: *Θα τους εξοντώσετε εντελώς όλους*. Όποιος δεν θανατώσει κάποιον που έχει υπό την εξουσία του παραβαίνει μια αρνητικώς διατυπωμένη εντολή, καθώς οι Γραφές λένε: *Κανένας άνθρωπος δεν πρέπει να μείνει ζωντανός*».

Σε αντίθεση με τον Μαϊμονίδη, τα παιδιά που συμμετείχαν στο πείραμα του Tamarin ήταν αρκετά μικρά, και συνεπώς αθώα. Οι βάρβαρες απόψεις

που εξέφρασαν ήταν προφανώς εκείνες των γονέων τους ή της πολιτισμικής ομάδας μέσα στην οποία ανατράφηκαν. Δεν αποκλείεται, νομίζω, παιδιά Παλαιστινίων, μεγαλωμένα μέσα στην ίδια σπαρασσόμενη από τον πόλεμο χώρα, να εξέφραζαν τις αντίστοιχες αντιλήψεις της αντίθετης πλευράς. Αυτές οι σκέψεις με γεμίζουν απελπισία. Φαίνεται να καταδεικνύουν την τεράστια δύναμη που έχει η θρησκεία —ιδιαίτερα μάλιστα η ανατροφή των παιδιών με θρησκευτικές αντιλήψεις— να προκαλεί διχασμό, να καλλιεργεί ιστορικές έχθρες και να διαιωνίζει βεντέτες. Δεν μπορώ να μη σχολιάσω το γεγονός ότι δύο από τις τρεις χαρακτηριστικές απαντήσεις της ομάδας Α αναφέρονται στα δεινά της αφομοίωσης, ενώ η τρίτη τονίζει τη σπουδαιότητα που έχει η εξόντωση ανθρώπων με σκοπό τον αφανισμό της θρησκείας τους.

Ο Tamarit συμπεριέλαβε και μια ομάδα ελέγχου στο πείραμά του, με εκπληκτικά αποτελέσματα. Μια ξεχωριστή ομάδα 168 ισραηλινών μαθητών διάβασαν το ίδιο απόσπασμα από το βιβλίο του *Ιησού του Ναυή*, στο οποίο όμως το όνομα του Ιησού είχε αντικατασταθεί με το «στρατηγός Αιν» και η λέξη «Ισραήλ» με το «ένα κινεζικό βασίλειο πριν από 3.000 χρόνια». Τώρα, το πείραμα έδωσε τα αντίθετα αποτελέσματα: Μόνο το 7% επικρότησε τη συμπεριφορά του στρατηγού Αιν, και το 75% την αποδοκίμασε. Με άλλα λόγια, όταν δεν συνυπολογίζοταν ο παράγοντας της αφοσίωσής τους στον ιουδαϊσμό, τα παιδιά στην πλειονότητά τους συμφωνούσαν με τις ηθικές κρίσεις στις οποίες θα κατέληγαν και οι περισσότεροι σύγχρονοι άνθρωποι: οι πράξεις του Ιησού του Ναυή ισοδυναμούν με βάρβαρη γενοκτονία. Κι όμως, δείχνουν διαφορετικές υπό θρησκευτική οπτική. Και τούτη η διαφορά αρχίζει νωρίς στη ζωή. Η θρησκεία ήταν ο παράγοντας διαφοροποίησης μεταξύ των παιδιών που καταδίκασαν τη γενοκτονία και εκείνων που τη δικαιολόγησαν.

Στο δεύτερο μέρος του άρθρου του, ο Hartung προχωρεί στην *Καινή Διαθήκη*. Για να δώσω μια συνοπτική περιγραφή της θέσης του, ο Ιησούς υπήρξε, κατά την άποψή του, ένθερμος υποστηρικτής της ίδιας «εσωομαδικής» ηθικής —συνδυασμένης με εχθρότητα προς την εξωομάδα—, η οποία αποτελεί κοινό τόπο στην *Παλαιά Διαθήκη*. Ο Ιησούς ήταν ένας αφοσιωμένος ιουδαίος. Εκείνος που σκέφθηκε την ιδέα να διαδοθεί η λατρεία του ιουδαϊκού Θεού και στους εθνικούς ήταν ο Απόστολος Παύλος. Ο Hartung το θέτει πιο ωμά απ' όσο θα τολμούσα εγώ: «Τα κόκαλα του Ιησού θα έτριζαν αν μάθαινε ότι ο Παύλος οδήγησε το σχέδιό του στα γουρούνια».

Ο Hartung αντιμετωπίζει με αρκετή ειρωνεία την *Αποκάλυψη*, η οποία οπωσδήποτε είναι ένα από τα πιο αλλόκοτα βιβλία της *Βίβλου*. Θεωρείται ότι γράφτηκε από τον Ευαγγελιστή Ιωάννη, και όπως εύστοχα τίθεται από τον Ken Smith, στο βιβλίο του *Ken's Guide to the Bible* (Οδηγός τού Ken για

τη *Βίβλο*), αν οι *Επιστολές* του Ιωάννη φαίνεται να έχουν γραφτεί υπό την επήρεια κασις, η *Αποκάλυψη* μοιάζει γραμμένη υπό την επήρεια LSD.¹⁰⁰ Ο Hartung εφιστά την προσοχή στους δύο στίχους της *Αποκάλυψης* που περιορίζουν τον αριθμό των «εσφραγισμένων» (πράγμα που μερικές αιρέσεις, όπως των μαρτύρων του Ιεχωβά, ερμηνεύουν ως «σεσωσμένων») σε 144.000 ανθρώπους. Ο Hartung σημειώνει ότι όλοι έπρεπε να είναι Ιουδαίοι: 12.000 από καθενιά εκ των δώδεκα φυλών. Ο Smith προχωρεί πιο πέρα: οι 144.000 εκλεκτοί είναι «όσοι δεν μολύνθηκαν με γυναίκες», το οποίο προφανώς σημαίνει ότι ανάμεσά τους *δεν υπήρχε* γυναίκα. Βέβαια, αυτά πλέον έχουμε καταλήξει να τα θεωρούμε δεδομένα.

Υπάρχουν πολλά ακόμα ενδιαφέροντα σημεία στη διασκεδαστική μελέτη του Hartung. Απλώς θα τη συστήσω για άλλη μία φορά και θα τη συνοψίσω σε ένα παράθεμα:

Η *Βίβλος* αποτελεί έναν ολοκληρωμένο οδηγό ηθικότητας της εσωμάδας, με υποδείξεις για γενοκτονίες, υποδούλωση των εξωομάδων και κυριαρχία σε ολόκληρο τον κόσμο. Η *Βίβλος*, ωστόσο, δεν είναι αντίθικη επειδή έχει τέτοιες επιδιώξεις ή επειδή αποθεώνει το φόνο, τη βαρβαρότητα και το βιασμό. Πολλά αρχαία έργα το κάνουν αυτό — η *Ιλιάδα*, για παράδειγμα, ή οι ισλανδικές σάγκες, οι ιστορίες των αρχαίων Συρίων και οι επιγραφές των Μάγια. Κανείς όμως δεν πλασάρει την *Ιλιάδα* ως θεμέλιο της ηθικότητας. Εκεί ακριβώς έγκειται το πρόβλημα. Η *Βίβλος* πωλείται και αγοράζεται ως οδηγός για το πώς οφείλουν οι άνθρωποι να διάγουν το βίο τους. Είναι μάλιστα, με μεγάλη διαφορά, το μεγαλύτερο μπεστ-σέλερ όλων των εποχών.

Για να μη δημιουργηθεί η εντύπωση ότι η «πίστη στην αποκλειστικότητα» που διακρίνει τον παραδοσιακό Ιουδαϊσμό είναι φαινόμενο μοναδικό μεταξύ θρησκειών, ρίξτε μια ματιά στους ακόλουθους αυτάρεσκους στίχους ενός ύμνου του Isaac Watts (1674-1748):

Κύριε, τη Χάρη Σου αινώ,
Και δεν το θεωρώ τυχαίο,
Που μ' έχεις κάνει χριστιανό
Κι όχι παγανιστή ή Ιουδαίο.

Εκείνο που μου προκαλεί απορία σε τούτους τους στίχους δεν είναι η έννοια της αποκλειστικότητας καθαυτήν, αλλά η λογική τους. Αφού πάρα πολλοί άλλοι *όντως* γεννήθηκαν στους κόλπους άλλης θρησκείας, πώς αποφάσισε ο Θεός σε ποιους μελλοντικούς ανθρώπους θα επιφυλασσόταν τέ-

τοια προνομιακή γέννηση; Γιατί να δώσει τη χάρη Του στον Isaac Watts και σε όσους εκείνος φανταζόταν ότι θα έψαλλαν τον ύμνο του; Και, εν πάση περιπτώσει, πριν συλλάβει η μητέρα τού Watts, ποια ήταν η φύση της οντότητας που είχε την εύνοια του Θεού; Εδώ κολυμπάμε στα βαθιά, αλλά ίσως όχι και τόσο βαθιά για ένα νου συντονισμένο στη θεολογία. Ο ύμνος τού Isaac Watts θυμίζει τις τρεις καθημερινές προσευχές που διδάσκονται και αποστηθίζουν οι άρρενες ορθόδοξοι και συντηρητικοί (αλλά όχι οι μεταρρυθμιστές) Ιουδαίοι: «Ευλογημένος να είσαι, που δεν με έκανες εθνικό. Ευλογημένος να είσαι, που δεν με έκανες γυναίκα. Ευλογημένος να είσαι, που δεν με έκανες σκλάβο».

Η θρησκεία αναμφίβολα συνιστά παράγοντα δικασμού, και τούτη είναι μία από τις κύριες κατηγορίες που της απευθύνονται. Συχνά όμως, και δικαίως, λέγεται ότι οι πόλεμοι και οι βεντέτες μεταξύ θρησκευτικών ομάδων και αιρέσεων σπανίως αφορούν πράγματι διαφωνίες γύρω από θεολογικά ζητήματα. Όταν στο Όλστερ κάποιος προτεστάντης παραστρατιωτικός σκοτώνει έναν καθολικό, σίγουρα δεν μурμουρίζει μέσα από τα δόντια του «Άρπα την, μετουσιωσίπιστε, μαριολάτρη, απόβρασμα, που βρομοκοπάς λιβάνι!». Πολύ πιθανότερο είναι ότι εκδικείται το θάνατο κάποιου άλλου προτεστάντη που έχει δολοφονηθεί από έναν άλλο καθολικό, συνεχίζοντας μάλλον μια μακρόχρονη και επί πολλών γενεών βεντέτα. Η θρησκεία είναι μια ετικέτα για την έχθρα και τις βεντέτες μεταξύ εσω- και εξωομάδων· όχι απαραίτητως χειρότερη από άλλες —όπως εκείνες για τη φυλετική καταγωγή, τη γλώσσα ή την ποδοσφαιρική ομάδα—, αλλά συχνά διαθέσιμη όταν άλλες ετικέτες απουσιάζουν.

Ναι, βεβαιότατα, οι ταραχές στη Βόρεια Ιρλανδία έχουν πολιτικά αίτια. Υπήρξε όντως οικονομική και πολιτική καταπίεση της μίας ομάδας από την άλλη, και τούτο συμβαίνει εδώ και αιώνες. Υπάρχουν πραγματικές αδικίες και αιτίες αγανάκτησης, που λίγο φαίνεται να σχετίζονται με τη θρησκεία· με την εξαίρεση όμως —και αυτό είναι σημαντικό, αλλά σε μεγάλο βαθμό παραβλέπεται— ότι χωρίς τη θρησκεία δεν θα υπήρχαν οι ετικέτες για να επιλέξει κανείς ποιον θα καταπιέσει και για ποιον θα εκδικηθεί. Και το μεγάλο πρόβλημα στη Βόρεια Ιρλανδία είναι ότι οι ετικέτες κληρονομούνται σε βάθος πολλών γενεών. Οι καθολικοί, των οποίων οι γονείς, οι παππούδες και οι προπαππούδες πήγαν σε καθολικά σχολεία, στέλνουν τα παιδιά τους σε καθολικά σχολεία. Οι προτεστάντες, των οποίων οι γονείς, οι παππούδες και οι προπαππούδες πήγαν σε προτεστάντικά σχολεία, στέλνουν τα παιδιά τους σε προτεστάντικά σχολεία. Οι δύο αυτές ομάδες ανθρώπων έχουν το ίδιο χρώμα δέρματος, μιλούν την ίδια γλώσσα, απολαμβάνουν τα ίδια πράγματα, αλλά θα μπορούσαν κάλλιστα να ανήκουν σε διαφορετικά είδη —τόσο βαθύς είναι ο ιστορικός διχασμός μεταξύ τους. Χωρίς τη θρη-

σκεία όμως και τη χωριστή εκπαίδευση βάσει της θρησκείας, αυτή η διαχωριστική γραμμή απλουστάτα δεν θα υπήρχε. Οι αντιμαχόμενες ομάδες θα είχαν προ πολλού επιμιχθεί και διαλυθεί η μία μέσα στην άλλη. Εξετάστε προσεκτικά τις περιοχές του κόσμου όπου υπάρχει αθεράπευτο μίσος και βία μεταξύ αντίπαλων ομάδων: από το Κόσοβο έως την Παλαιστίνη, από το Ιράκ έως το Σουδάν, και από το Όλστερ έως την ινδική υποήπειρο. Δεν εγγύμια πως θα συμπεράνετε ότι οι θρησκείες αποτελούν τις κυρίαρχες ετικέτες για τις εσω- και εξωομάδες, αλλά πάντως είναι ένα στοίχημα με πολύ καλές πιθανότητες.

Στην Ινδία την εποχή της διαίρεσης, περισσότεροι από 1 εκατομμύριο άνθρωποι σφαγιασθηκαν σε θρησκευτικές ταραχές μεταξύ ινδουιστών και μουσουλμάνων (ενώ 15 εκατομμύρια εκτοπίστηκαν από την πατρίδα τους). Πέραν του θρησκευματος, δεν υπήρχαν άλλα διακριτικά σημεία σχετικά με το ποιος έπρεπε να σκοτωθεί. Σε τελευταία ανάλυση, τίποτε άλλο δεν τους χώριζε εκτός από τη θρησκεία. Ο Salman Rushdie, ωθούμενος από έναν πιο πρόσφατο γύρο θρησκευτικών σφαγών στην Ινδία, έγραψε ένα άρθρο με τίτλο: «Religion, as ever, is the poison in India's blood» (Η θρησκεία, όπως πάντα, είναι το δηλητήριο στο αίμα της Ινδίας).¹⁰¹ Η ακόλουθη παράγραφος αποτελούσε την κατακλείδα του:

Υπάρχει τίποτε άξιο σεβασμού σε όλα τούτα, ή σε οποιοδήποτε έγκλημα από όσα διαπράττονται σχεδόν καθημερινά ανά τον κόσμο στο τρομακτικό όνομα της θρησκείας; Με πόση μαστοριά, και με τι μοιραίες συνέπειες, η θρησκεία εγείρει τοτέμ, και τι πρόθυμοι που είμαστε να σκοτώσουμε για αυτά! Και όταν το έχουμε πράξει αρκετές φορές, η επακόλουθη απονέκρωση του συναισθήματος μας διευκολύνει να το επαναλάβουμε ξανά και ξανά.

Επομένως, το πρόβλημα της Ινδίας δείχνει να είναι πρόβλημα όλης της υπηλίου. Όσα συνέβησαν στην Ινδία έγιναν στο όνομα του Θεού.

Το όνομα του προβλήματος είναι «Θεός».

Δεν αρνούμαι ότι οι άνθρωποι θα είχαν ισχυρή τάση να αφοσιώνονται στην εσωομάδα και να νιώθουν εχθρότητα για την εξωομάδα, ακόμη και αν δεν υπήρχαν θρησκείες. Οι οπαδοί αντίπαλων ποδοσφαιρικών ομάδων συνιστούν παράδειγμα του φαινομένου σε μικρογραφία. Ακόμη και τους ποδοσφαιρικούς οπαδούς διχάζει κάποτε η θρησκεία, όπως στην περίπτωση των Γκλάσκου Ρέιντζερς και Σέλτικ. Οι διαφορετικές γλώσσες, οι φυλές και οι φυλετικές ομάδες (ιδιαίτερα στην Αφρική) είναι δυνατόν να αποτελέσουν ισχυρούς παράγοντες διχασμού. Η θρησκεία όμως μεγεθύνει και επιδεινώνει το πρόβλημα με τρεις τουλάχιστον τρόπους:

- Βάζοντας ετικέτες στα παιδιά. Ένα παιδί περιγράφεται ως «καθολικός» ή «προτεστάντης» κ.λπ. ήδη από μικρή ηλικία, και μάλιστα ηλικία εξαιρετικά πρόωμη για να έχει διαμορφώσει προσωπική άποψη γύρω από τη θρησκεία (επανερχομαι σε αυτή την κακοποίηση που υφίστανται τα παιδιά στο Κεφάλαιο 9).
- Με τα χωριστά σχολεία. Τα παιδιά λαμβάνουν την εκπαίδευσή τους, συχνά από πολύ μικρή ηλικία και πάλι, μαζί με μέλη της θρησκευτικής εσσομάδας τους και χωριστά από παιδιά οικογενειών που ανήκουν σε διαφορετικά θρησκευματα. Δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηρίξουμε ότι οι ταραχές στη Βόρεια Ιρλανδία θα τερματιζόνταν στη διάρκεια μίας και μόνο γενεάς αν καταργούνταν η χωριστή εκπαίδευση.
- Με τα ταμπού κατά των μικτών γάμων. Αυτά διαιωνίζουν τις κληρονομικές διαμάχες και βεντέτες καθώς εμποδίζουν την επιμειξία αντιμαχόμενων ομάδων. Οι μικτοί γάμοι, αν επιτρέπονταν, θα είχαν ως φυσική συνέπεια την άμβλυση της εκθρότητας.

Το χωριό Γκλέναρμ στη Βόρεια Ιρλανδία είναι η έδρα των ερλ* τού Αντρίμ. Σε μία αλθομόνητη περίσταση, ένας ερλ έκανε κάτι αδιανόητο: παντρεύτηκε μια καθολική. Αμέσως, σε όλα τα σπίτια τού Γκλέναρμ τα παντζούρια έκλεισαν σε ένδειξη πένθους. Ο τρόμος του γάμου με μέλη άλλων θρησκευτικών ομάδων είναι επίσης ευρύτατα διαδεδομένος μεταξύ θρησκευόμενων Εβραίων. Αρκετοί από τους ισραηλινούς μαθητές που προμνημονεύσαμε ανέφεραν τους φοβερούς κινδύνους της «αφομοίωσης» ως βασικό επιχείρημα υπεράσπισης του Ιησού του Ναυή στη μάχη της Ιερικούς. Ομοίως, όταν παντρεύονται δύο άνθρωποι προερχόμενοι από διαφορετικές θρησκευτικές ομάδες, το γεγονός περιγράφεται δυσσοίωνα και από τις δύο πλευρές ως «μικτός γάμος», ενώ συχνά ξεσπούν μακρόχρονες διαμάχες για το πώς πρέπει να ανατραφούν τα παιδιά. Όταν ήμουν παιδί και διατηρούσα ακόμα κάποια συμπάθεια για την Αγγλικανική Εκκλησία, θυμάμαι ότι είχα εκπλαγεί μαθαίνοντας για τον κανόνα που όριζε ότι, εάν πιστοί του ρωμαιοκαθολικού δόγματος παντρεύονταν άτομα του αγγλικανικού δόγματος, τα παιδιά θα ανατρέφονταν σύμφωνα με τον καθολικισμό. Δεν θα ξαφνιαζόμουν αν ο κάθε ιερέας προσπαθούσε να επιβάλει το δικό του δόγμα. Αλλά αυτό που δεν μπορούσα να καταλάβω (και ούτε ακόμα μπορώ) ήταν η ασυμμετρία του πράγματος. Γιατί άραγε οι αγγλικανοί ιερείς δεν αντα-

* Τίτλος ευγενείας της Βρετανίας και των σκανδιναβικών χωρών. (Σ.τ.μ.)

πέδιδαν τα ίσα, υιοθετώντας τον ίδιο κανόνα αντιστρόφως; Υποθέτω ότι εκείνοι ήταν λιγότερο αδίστακτοι. Ο παλαιός μας εφημέριος και «ο πατήρ μας» του Betjeman ήταν απλώς υπερβολικά ευγενικοί.

Οι κοινωνιολόγοι έχουν διεξαγάγει στατιστικές έρευνες σχετικά με τη θρησκευτική ομογαμία (το γάμο μεταξύ ατόμων κοινού θρησκευματος) και την ετερογαμία. Ο Norval D. Glenn, του Πανεπιστημίου του Τέξας στο Όστιν, συγκέντρωσε πλήθος τέτοιων μελετών που είχαν γίνει έως το 1978 και τις ανέλυσε συνολικά.¹⁰² Κατέληξε στο συμπέρασμα ότι μεταξύ χριστιανών υπήρχε μια σημαντική τάση θρησκευτικής ομογαμίας (οι προτεστάντες παντρεύονταν προτεστάντες και οι καθολικοί καθολικούς, και τούτο υπερβαίνει το συνηθισμένο φαινόμενο της σύναψης σχέσης με «τον νεαρό της διπλανής πόρτας»). Μεταξύ ιουδαίων όμως, η τάση αυτή ήταν ιδιαίτερα έντονη. Από το συνολικό δείγμα των 6.021 έγγαμων ατόμων που είχαν απαντήσει στο ερωτηματολόγιο, οι 140 αυτοχαρακτηρίζονταν ιουδαίοι και, από αυτούς, το 85,7% είχε παντρευτεί άτομο της ίδιας θρησκείας. Αυτό το ποσοστό είναι εξαιρετικά μεγαλύτερο από το αναμενόμενο τυχαίο ποσοστό ομογαμίας και, φυσικά, δεν εκπλήσσει κανέναν. Οι ιουδαίοι που τηρούν ευλαβικά τους κανόνες αποτρέπονται σθεναρά από το να παντρευτούν άτομα άλλων θρησκευτικών ομάδων, και το ταμπού αυτό φανερώνεται στα ανέκδοτα με τις ιουδαίες μπτέρες που προειδοποιούν τα αγόρια τους για τις ζανθές «σίκσα»* οι οποίες караδοκούν να τους «τυλίξουν». Ακολουθούν χαρακτηριστικές δηλώσεις τριών αμερικανών ραββίνων:

- «Αρνούμαι να ιεουργώ σε γάμους μεταξύ ατόμων διαφορετικής θρησκείας».
- «Τελώ γάμο όταν τα ζευγάρια δηλώνουν την πρόθεσή τους να αναθρέψουν τα παιδιά τους σύμφωνα με το ιουδαϊκό δόγμα».
- «Παντρεύω όσα ζευγάρια συμφωνούν να συμμετάσχουν σε συνεδρίες προγαμιαίας συμβουλευτικής υποστήριξης».

Οι δε ραββίνοι που συμφωνούν να τελέσουν γάμο μαζί με χριστιανό ιερέα σπανίζουν και είναι σε μεγάλη ζήτηση.

Ακόμη κι αν η θρησκεία δεν προκαλούσε άλλη βλάβη, αυτή η κακοπροαίρετη και προσεκτικά καλλιεργημένη ενθάρρυνση του διχασμού —αυτή η σκόπιμη και υπολογισμένη καππλεία της φυσικής ανθρωπίνης τάσης για

* Μειωτικός όρος που απευθύνεται σε γυναίκες που δεν είναι Εβραίες. (Σ.τ.μ.)

προτίμηση της εσωμάδας και αποφυγή των εξωμάδων— θα αρκούσε για να την καταστήσει ισχυρή δύναμη κακού μέσα στον Κόσμο.

Το ηθικό Zeitgeist

Ξεκινήσαμε το παρόν κεφάλαιο δείχνοντας ότι δεν στηρίζουμε —ούτε καν οι θρήσκοι— την ηθικότητά μας σε ιερά βιβλία, όσο κι αν μας αρέσει ίσως να υποθέτουμε το αντίθετο. Με ποιον τρόπο όμως διακρίνουμε το σωστό από το λάθος; Ανεξάρτητα από το πώς θα απαντήσουμε σε αυτή την ερώτηση, γεγονός είναι ότι υπάρχει ένα είδος συναίνεσης ως προς το τι πράγματι θεωρούμε σωστό και τι λάθος —μία συναίνεση που επικρατεί σε εντυπωσιακά ευρεία κλίμακα. Η εν λόγω συναίνεση δεν έχει καμία φανερή σχέση με τη θρησκεία. Εντούτοις, σε αυτήν περιλαμβάνονται και οι περισσότεροι θρήσκοι, είτε οι ίδιοι πιστεύουν ότι αντλούν τις ηθικές τους αξίες από τις Γραφές είτε όχι. Με κάποιες χαρακτηριστικές εξαιρέσεις, όπως των αφγανών Ταλιμπάν και των αμερικανών χριστιανών ομολόγων τους, οι περισσότεροι άνθρωποι δηλώνουν ότι συμμερίζονται τις ίδιες ευρέως και κοινώς αποδεκτές ηθικές αρχές. Οι περισσότεροι δεν προκαλούμε ανώφελο πόνο· πιστεύουμε στην ελευθερία του λόγου και την προστατεύουμε ακόμη και όταν διαφωνούμε με όσα λέγονται· πληρώνουμε τους φόρους μας· δεν εξαπατούμε τους άλλους, δεν σκοτώνουμε, δεν διαπράττουμε αιμομιξία και, γενικά, δεν κάνουμε στους άλλους ό,τι δεν θα επιθυμούσαμε να μας κάνουν. Μερικές από τις ηθικές αυτές αρχές υπάρχουν και στα ιερά κείμενα, θαμμένες όμως κάτω από πολλά άλλα τα οποία κανένας καλός άνθρωπος δεν θα ήθελε να ενστερνιστεί —εντούτοις, τα ιερά βιβλία δεν παρέχουν κανόνες για τη διάκριση μεταξύ καλών και κακών ηθικών αρχών.

Ένας τρόπος για να εκφραστεί η συναινετική αυτή ηθική μας είναι να παρουσιαστεί ως ένας «Νέος Δεκάλογος», πράγμα που έχουν επιχειρήσει αρκετά άτομα και οργανισμοί. Εκείνο όμως που έχει σημασία σε τέτοια εγχειρήματα είναι η τάση τους να καταλήγουν σε παρόμοια συμπεράσματα, τα οποία επιπλέον είναι χαρακτηριστικά της εποχής στην οποία ζουν οι δημιουργοί τους. Ακολουθεί ένας σύγχρονος «Νέος Δεκάλογος», τον οποίο έτυχε να βρω σε μια ιστοσελίδα αθεϊστικού περιεχομένου.¹⁰³

- Μην κάνεις στους άλλους ό,τι δεν θα ήθελες να σου κάνουν.
- Σε όλα σου τα εγχειρήματα, προσπάθησε να μην προκαλείς βλάβες.
- Να φέρεις στους συνανθρώπους σου, στα έμβια όντα και στον κόσμο γενικότερα με αγάπη, εντιμότητα, συνέπεια και σεβασμό.

- Μην παραβλέπεις το κακό όταν γίνεται, ούτε να αποφεύγεις να αποδώσεις δικαιοσύνη· όμως να είσαι επίσης πρόθυμος και να συγχωρήσεις κάποιον για αδικήματα που έχει αυτοβούλως παραδεχθεί και για τα οποία ειλικρινώς έχει μεταμεληθεί.
- Ζήσε τη ζωή με αίσθημα χαράς και θαυμασμού.
- Να προσπαθείς πάντα να μαθαίνεις κάτι νέο.
- Να εξετάζεις όλα τα πράγματα· να ελέγχεις πάντα τις ιδέες σου βάσει των γεγονότων και να είσαι έτοιμος να αποκηρύξεις ακόμη και πεποιθήσεις που διαφυλάσσεις ως κόρη οφθαλμού αν δεν συμβαδίζουν με αυτά.
- Ποτέ να μη λογοκρίνεις ούτε να γυρνάς την πλάτη στην έκφραση κριτικής· να σέβεσαι πάντοτε το δικαίωμα των άλλων να διαφωνούν μαζί σου.
- Να διαμορφώνεις τις απόψεις σου ανεξάρτητα, με βάση τη λογική σου και την πείρα σου· μην επιτρέπεις στον εαυτό σου να καθοδηγείται τυφλά από τους άλλους.
- Να αμφιβάλλεις για το καθετί.

Αυτή η μικρή συλλογή εντολών δεν αποτελεί έργο κάποιου μεγάλου σοφού ή προφήτη ή επαγγελματία ηθικού φιλοσόφου. Είναι απλώς η συμπαθέστατη απόπειρα ενός ανώνυμου χρήστη του Διαδικτύου να συνοψίσει τις σύγχρονες ηθικές αρχές στο ιστοημερολόγιό του, προκειμένου να αντιπαραβληθούν στις βιβλικές Δέκα Εντολές. Ήταν ο πρώτος κατάλογος που βρήκα όταν έδωσα τη φράση «Νέος Δεκάλογος» στη διαδικτυακή μηχανή αναζήτησης, και σκοπίμως δεν έψαξα περαιτέρω. Σημασία όμως έχει ότι ο παραπάνω δεκάλογος μοιάζει με εκείνον που θα κατάρτιζε κάθε συνηθισμένος, ευπρεπής άνθρωπος της εποχής μας. Δεν θα συνέκλιναν όλοι βέβαια στις ίδιες ακριβώς εντολές. Ο φιλόσοφος John Rawls θα περιλάμβανε ενδεχομένως και μια εντολή σαν την εξής: «Τους κανόνες να τους θεσπίζεις πάντοτε σαν να μη γνώριζες εάν θα βρίσκεσαι στην κορυφή ή στο κατώτατο σημείο της ιεραρχίας». Ένα σύστημα για δίκαιη μοιρασιά της τροφής που λέγεται πως έχουν οι Ινουίτ αποτελεί πρακτική εφαρμογή της αρχής του Rawls: όποιος μοιράζει το φαγητό σε μερίδες παίρνει το τελευταίο κομμάτι.

Για τη δική μου βελτιωμένη εκδοχή των Δέκα Εντολών θα δανειζόμουν μερικές από τις προαναφερθείσες, αλλά θα προσπαθούσα μεταξύ άλλων να βρω θέση και για τις ακόλουθες:

- Να απολαμβάνεις την ερωτική σου ζωή (εφόσον δεν βλάπτεις οποιονδήποτε άλλο) και να επιτρέπεις και στους άλλους να απολαμβάνουν κατ'

ιδίαν τη δική τους, όποιες κι αν είναι οι προτιμήσεις τους, οι οποίες δεν σε αφορούν ούτε στο ελάχιστο.

- Μην κάνεις διακρίσεις και μην καταδυναστεύεις άλλα πλάσματα εξαιτίας του φύλου, της φυλής τους ή (όσο είναι δυνατόν) του είδους τους.
- Μην κατπχείς τα παιδιά σου σε δόγματα. Δίδαξε τα πώς να σκέπτονται ανεξάρτητα, πώς να αξιολογούν δεδομένα και πώς να διαφωνούν μαζί σου.
- Να υπολογίζεις το μέλλον σε χρονική κλίμακα που ξεπερνά τη διάρκεια της δικής σου ζωής.

Ας αφήσουμε όμως κατά μέρος αυτές τις μικρές διαφορές προτεραιοτήτων. Το θέμα είναι ότι όλοι έχουμε προοδεύσει, και μάλιστα πολύ, από τους βιβλικούς καιρούς και ύστερα. Η δουλεία, λόγου χάριν, που ως θεσμός θεωρείται αποδεκτός και δεδομένος στη *Βίβλο*, όπως εξάλλου και κατά το μεγαλύτερο μέρος της ανθρώπινης ιστορίας, καταργήθηκε στις πολιτισμένες χώρες τον 19ο αιώνα. Σήμερα επίσης, όλα τα πολιτισμένα έθνη υιοθετούν μια αντίληψη που έως και τη δεκαετία του 1920 δεν θεωρούνταν αποδεκτή: ότι η ψήφος της γυναίκας, στις εκλογές ή σε ένα σώμα ενόρκων, είναι ισότιμη με του άντρα. Στις πεφωτισμένες κοινωνίες της εποχής μας (στις οποίες καταφανώς δεν συγκαταλέγεται η Σαουδική Αραβία, για παράδειγμα), οι γυναίκες δεν θεωρούνται πλέον κτήμα κανενός, όπως ολοφάνερα συνέβαινε κατά τους βιβλικούς χρόνους. Κάθε σύγχρονο νομικό σύστημα θα είχε ασκήσει ποινική δίωξη στον Αβραάμ για κακοποίηση ανηλίκου. Ενώ αν είχε πράγματι φέρει εις πέρας το σχέδιό του να θυσιάσει τον Ισαάκ, θα τον είχαμε καταδικάσει για ανθρωποκτονία εκ προθέσεως ιδιαζόντως ειδική. Και όμως, σύμφωνα με τα ήθη της εποχής του, η συμπεριφορά του ήταν αξιοθαύμαστη, υπόδειγμα συμμόρφωσης προς τις εντολές του Θεού. Θρήσκων ή μη, οι αντιλήψεις όλων μας έχουν αλλάξει άρδην ως προς το ηθικό και το ανήθικο. Ποια είναι η φύση αυτής της αλλαγής και τι συνιστά την κινητήρια δύναμή της;

Σε κάθε κοινωνία, υπάρχει ένα κάπως μυστηριώδες είδος συναίνεσης, το οποίο μεταβάλλεται με την πάροδο των δεκαετιών, και για το οποίο μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε, χωρίς να θεωρηθεί πομπώδες, τον δανεισμένο από τη γερμανική γλώσσα όρο *Zeitgeist* (πνεύμα των καιρών). Ανέφερα προηγουμένως ότι το δικαίωμα ψήφου των γυναικών αναγνωρίζεται καθολικά στις δημοκρατικές χώρες παγκοσμίως, όμως τούτη η μεταρρύθμιση είναι στην πραγματικότητα εκπληκτικά πρόσφατη. Δείτε μερικές ενδεικτικές χρονολογίες κατά τις οποίες θεσπίστηκε η ψήφος των γυναικών:

Νέα Ζηλανδία	1893
Αυστραλία	1902
Φινλανδία	1906
Νορβηγία	1913
ΗΠΑ	1920
Βρετανία	1928
Γαλλία	1945
Βέλγιο	1946
[Ελλάδα	1952]
Ελβετία	1971
Κουβέιτ	2006

Αυτή η διασπορά χρονολογιών καθ' όλο το εύρος του 20ού αιώνα αποτελεί δείκτη της αλλαγής του *Zeitgeist*. Παρόμοια είναι η στάση μας απέναντι στις φυλές. Σύμφωνα με τα σημερινά πρότυπα, όλοι σχεδόν οι πολίτες της Βρετανίας αλλά και πολλών άλλων χωρών των αρχών του 20ού αιώνα θα κρίνονταν ως ρατσιστές. Οι περισσότεροι λευκοί πίστευαν πως οι μαύροι (κατηγορία στην οποία θα στοίβαζαν αδιακρίτως Αφρικανούς διαφορετικής καταγωγής μαζί με άσχετες προς εκείνους ομάδες Ινδών, γηγενών Αυστραλών και Μελανησίων) είναι κατώτεροι των λευκών από κάθε άποψη, εκτός —με πνεύμα συγκαταβατικό— από την αίσθηση του ρυθμού. Στη δεκαετία του 1920, ο αντίστοιχος του σημερινού Τζέιμς Μποντ ήταν ένας πρόσχαρος και αεράτος ήρωας των αγοριών, ο Bulldog Drummond. Στο *Black Gang* (Η μαύρη συμμορία), ένα από τα μυθιστορήματα όπου πρωταγωνιστεί, ο Drummond αναφέρεται σε «Εβραίους, ξένους και λοιπούς λιγδιάρηδες». Στη σκηνή κορύφωσης της ιστορίας *The Female of the Species* (Το θηλυκό του είδους), ο Drummond είναι μεταμφιεσμένος σε Pedro, τον μαύρο υπηρέτη του αρχικακοποιού. Για να αποκαλύψει —ξαφνιάζοντας τόσο τους αναγνώστες όσο και τον κακό— ότι πίσω από τον Pedro κρύβεται στην πραγματικότητα ο ίδιος ο Drummond, θα μπορούσε να είχε πει: «Νομίζεις πως είμαι ο Pedro. Πού να ήξερες! Είμαι ο μέγας διώκτης σου, ο Drummond, με το πρόσωπο μουντζουρωμένο». Αντιθέτως, επέλεξε αυτές ακριβώς τις λέξεις: «Οι γενειάδες δεν είναι όλες ψεύτικες, όμως όλοι οι νέγροι βρομούν. Τούτη η γενειάδα δεν είναι ψεύτικη, αγαπητέ μου, αλλά και ο νέγρος δεν βρομάει. Μου φαίνεται λοιπόν ότι κάτι δεν πάει καλά εδώ». Το διάβασα τη δεκαετία του 1950, τριάντα χρόνια αφότου είχε γραφτεί, οπότε ήταν ακόμα (μόλις) δυνατόν να συναρπάσει ένα αγόρι χωρίς να το σοκάρει με το ρατσισμό του. Στις ημέρες μας βέβαια, κάτι τέτοιο είναι απλώς αδιανόητο.

Ο Thomas Henry Huxley ήταν, σύμφωνα με τα κριτήρια της εποχής του,

ένας καλλιεργημένος και φιλελεύθερος προοδευτικός. Η δική του εποχή όμως διέφερε από τη δική μας· το 1871 έγραψε τα εξής:

Κανένας λογικός άνθρωπος, γνώστης των δεδομένων, δεν πιστεύει ότι ο μέσος νέγρος είναι ίσος, πολύ λιγότερο δε ανώτερος, από τον λευκό. Τούτου δοθέντος, είναι βεβαίως αδύνατον να πιστέψουμε ότι, ακόμη και απαλλαγμένος από όλες του τις μειονεξίες, επί ίσοις όροις, χωρίς εύνοια αλλά και χωρίς παρεμπόδιση, ο πρόγναθος συγγενής μας θα μπορούσε να συναγωνιστεί επιτυχώς τον αντίπαλό του με τον μεγαλύτερο εγκέφαλο και το μικρότερο σαγόνι, σε ένα διαγωνισμό που θα διεξαγόταν με μόνο μέσο τη σκέψη και όχι τις δαγκωματιές. Οι υψηλότερες θέσεις στην ιεραρχία του πολιτισμού είναι σίγουρο ότι θα παραμείνουν εκτός των δυνατοτήτων των σκουρόχρωμων εξαδέλφων μας.¹⁰⁴

Αποτελεί κοινό τόπο ότι οι αντικειμενικοί ιστορικοί δεν αξιολογούν δηλώσεις που έχουν γίνει σε προγενέστερες εποχές με κριτήρια της δικής τους. Όπως ο Huxley, έτσι και ο Αβραάμ Λίνκολν προηγούνταν της εποχής του. Εντούτοις, οι απόψεις του όσον αφορά τις φυλές ηχούν οπισθοδρομικές και ρατσιστικές στους δικούς μας καιρούς. Το ακόλουθο απόσπασμα προέρχεται από μια αντιπαράθεσή του το 1858 με τον Stephen A. Douglas:

Θα δηλώσω, λοιπόν, ότι δεν υποστηρίζω, ούτε και υποστήριξα ποτέ, τη θεσμοθέτηση καθ' οιονδήποτε τρόπο της κοινωνικής και πολιτικής ισότητας μεταξύ λευκής και μαύρης φυλής· ότι δεν τάσσομαι ούτε και τάχθηκα ποτέ υπέρ της άποψης να γίνουν ψηφοφόροι ή ένορκοι οι νέγροι, ή να τους παρασχεθεί το δικαίωμα να αποκτούν δημόσια αξιώματα ή η δυνατότητα να παντρεύονται λευκά άτομα· και θα δηλώσω, επιπροσθέτως, ότι υπάρχει μια φυσική διαφορά μεταξύ της λευκής και της μαύρης φυλής η οποία πιστεύω πως θα απαγορεύει για πάντα στις δύο φυλές να συμβιώνουν υπό όρους κοινωνικής και πολιτικής ισότητας. Και εφόσον δεν είναι δυνατόν να συμβιώνουν κατ' αυτό τον τρόπο, ενόσω παραμένουν μαζί, πρέπει να ισχύει η σχέση του ανώτερου προς τον κατώτερο, οπότε εγώ, όπως και κάθε άλλος πολίτης, τάσσομαι υπέρ της άποψης ότι η ανώτερη θέση πρέπει να ανήκει στη λευκή φυλή.¹⁰⁵

Εάν ο Huxley και ο Λίνκολν είχαν γεννηθεί και μορφωθεί στη δική μας εποχή, θα ήταν οι πρώτοι ανάμεσά μας που θα έφριτταν με τις βικτωριανές αντιλήψεις και το γλοιώδες ύφος των λόγων τους. Παραθέτω εδώ τα αποσπάσματα απλώς για να αναδείξω τον τρόπο με τον οποίο προοδεύει το *Zeitgeist*. Εάν ακόμη και ο Huxley, ένας από τους μεγάλους φιλελεύθερους

στοχαστές των καιρών του, ή ακόμη και ο Λίνκολν, ο οποίος απελευθέρωσε τους σκλάβους, ήταν δυνατόν να λένε τέτοια πράγματα, φανταστείτε μόνο τι θα σκεπτόταν ο μέσος άνθρωπος της βικτωριανής εποχής. Πηγαίνοντας πιο πίσω ακόμη, στον 18ο αιώνα, ο Washington, ο Jefferson και άλλοι άντρες του Διαφωτισμού διατηρούσαν, ως γνωστόν, σκλάβους. Το *Zeitgeist* προχωρεί συνέχεια, τόσο αδυσώπητα, ώστε κάποτε το συνηθίζουμε και ξεχνάμε πως η αλλαγή αποτελεί καθαυτήν πραγματικό φαινόμενο.

Υπάρχουν πολυάριθμα άλλα παραδείγματα. Όταν οι πορτογάλοι ναυτικοί αποβιβάστηκαν για πρώτη φορά στον Μαυρίκιο και είδαν τα πράα πτηνά ντόντο [*Raphus cucullatus*], δεν διανοήθηκαν να κάνουν κάτι άλλο παρά να τα χτυπήσουν μέχρι θανάτου με τα ραβδιά τους. Δεν σκόπευαν καν να τα φάνε (καθώς περιγράφονταν ως άνοστα). Φαίνεται πως το να τσακίσουν τα κεφάλια ανυπεράσπιστων και ήμερων πτηνών που δεν μπορούσαν να πετάξουν ήταν για εκείνους ένας τρόπος να περάσουν την ώρα τους. Σήμερα, τέτοιου είδους συμπεριφορά θα ήταν αδιανόπη, και η εξαφάνιση όποιου σύγχρονου αντίστοιχου του ντόντο, ακόμη και από αμέλεια —για να μη μιλήσουμε για την περίπτωση σκόπιμης εξόντωσής του από ανθρώπους—, θεωρείται τραγωδία.

Μια τέτοια ακριβώς τραγωδία, σύμφωνα με τα πολιτισμικά κριτήρια της εποχής μας, ήταν η πρόσφατη εξαφάνιση του *Thylacinus* (θυλακίνος), του λύκου της Τασμανίας. Αυτά τα πλάσματα, χαρακτηριστική περίπτωση ειδών που σήμερα έχουν εκλείψει, ήταν επικηρυγμένα έως και πρόσφατα, μέχρι το 1909. Σε βικτωριανά μυθιστορήματα που εκτυλίσσονται στην Αφρική, ο «ελέφαντας», το «λιοντάρι» και η «αντιλόπη» (προσέξτε την αποκαλυπτική χρήση του ενικού αριθμού) αποτελούν «θήραμα»,* και εκείνο που φυσικά κάνει κάποιος με το θήραμα, χωρίς δεύτερη σκέψη, είναι να το πυροβολήσει. Όχι για να το φάει. Ούτε επειδή βρίσκεται σε αυτοάμυνα. Αλλά για το «άθλημα». Το *Zeitgeist* έχει όμως σήμερα αλλάξει. Ομολογουμένως, μερικοί πλούσιοι «αθλητές» της πολυθρόνας μπορούν ακόμα να σκοτώνουν άγρια αφρικανικά ζώα από την ασφάλεια του Land-Rover τους και να επιστρέφουν με βαλοσαμωμένα τα κεφάλια τους. Πρέπει ωστόσο να πληρώσουν πανάκριβα για αυτό, και πολλοί τους απεχθάνονται για την εν λόγω συνήθειά τους. Η προστασία της άγριας φύσης και η προστασία του περιβάλλοντος έχουν γίνει πλέον πλατιά αποδεκτές αξίες, με θέση τόσο υψηλή στην ιεραρχία αξιών όσο και εκείνη που καταλάμβανε άλλοτε η τήρηση της αργίας του Σαββάτου ή η αποκέρυξη των ειδωλολατρικών συμβόλων.

* Η αγγλική λέξη για το «θήραμα», «κυνήγι» είναι «game», που σημαίνει καταρχάς «παιχνίδι» ή «αγώνας». (Σ.τ.μ.)

Η κεφάλτη δεκαετία του 1960 έχει απομείνει θρυλική για τον αποκατάλληπτο μοντερνισμό της. Παρ' όλα αυτά, στις αρχές και εκείνης ακόμη της δεκαετίας, στη δίκη περί προσβολής των ηθών εξαιτίας του περιεχομένου του βιβλίου *Ο εραστής της Λαϊκής Τσάτερλι*, ο εισαγγελέας επρόκειτο να απευθύνει στους ενόρκους ερωτήσεις όπως: «Θα εγκρίνατε την ανάγνωση αυτού του βιβλίου από τους νεαρούς γιους και τις κόρες σας —επειδή και τα κορίτσια φυσικά, όπως και τα αγόρια, ξέρουν να διαβάζουν [μπορείτε να διανοηθείτε ότι το είπε αυτός]; Είναι τούτο ένα βιβλίο που θα αφήνατε να μπει στο σπίτι σας; Είναι τούτο ένα βιβλίο που θα επιθυμούσατε ποτέ να διαβάσει η γυναίκα σας ή το υπηρετικό σας προσωπικό;». Η τελευταία αυτή ρητορική ερώτηση φωτίζει με ιδιαίτερα εντυπωσιακό τρόπο την ταχύτητα με την οποία αλλάζει το *Zeitgeist*.

Η αμερικανική εισβολή στο Ιράκ έχει εγείρει διεθνή κατακραυγή λόγω των απωλειών σε βάρος του άμαχου πληθυσμού· εντούτοις, οι απώλειες αυτές είναι κατά τάξεις μεγέθους μικρότερες από αντίστοιχους αριθμούς του Β' Παγκόσμιου Πολέμου. Φαίνεται ότι υπάρχει ένας διαρκώς ανυψούμενος πήχυς σχετικά με το τι θεωρείται ηθικώς αποδεκτό. Ο Ντόναλντ Ράμσφελντ, που σήμερα ηχεί τόσο πωρωμένος και αποκρουστικός, θα είχε δώσει εντύπωση φιλελεύθερου και θερμού υπερασπιστή των αδυνάτων εάν είχε δηλώσει τα ίδια πράγματα κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου. Κάτι έχει αλλάξει κατά τις δεκαετίες που μεσολάβησαν. Έχει αλλάξει μέσα σε όλους μας, και η θρησκεία δεν σχετίζεται ούτε στο ελάχιστο με αυτό. Αν υπάρχει μάλιστα οποιαδήποτε σχέση, αυτή εντοπίζεται στο ότι η αλλαγή συμβαίνει παρά την ύπαρξη της θρησκείας, και όχι εξαιτίας της.

Η αλλαγή προχωρεί εμφανώς προς μια σταθερή κατεύθυνση, την οποία οι περισσότεροι θα ονομάζαμε βελτίωση. Ακόμη και ο Αδόλφος Χίτλερ, για τον οποίο οι περισσότεροι θεωρούν ότι ώθησε τα όρια του κακού σε ανεξερεύνητες έως τότε περιοχές, δεν θα αποτελούσε τόσο ακραία περίπτωση την εποχή του Καλιγούλα ή του Τζένγκις Χαν. Αναμφίβολα, ο Χίτλερ σκότωσε περισσότερους ανθρώπους απ' όσους ο Τζένγκις Χαν —επειδή όμως είχε στη διάθεσή του τεχνολογία του 20ού αιώνα. Άλλωστε, ακόμη και ο Χίτλερ δεν αντλούσε τη μεγαλύτερή του *ευχαρίστηση* από το θέαμα «των πνιγμένων στα δάκρυα συγγενών» των θυμάτων του, όπως αναίσχυντα δήλωνε για τον εαυτό του ο Τζένγκις Χαν. Κρίνουμε το κακό που αντιπροσωπεύει ο Χίτλερ σύμφωνα με τα κριτήρια της εποχής μας· το ηθικό *Zeitgeist* έχει κάνει μεγάλη πρόοδο από την εποχή του Καλιγούλα, όπως ακριβώς έχει συμβεί και με την τεχνολογία. Ο Χίτλερ φαντάζει ιδιαζόντως ανήθικος μόνο όταν η εκτίμησή μας βασίζεται στα πιο εξευγενισμένα κριτήρια της δικής μας εποχής.

Έχω ακούσει στη ζωή μου ανθρώπους να εκτοξεύουν απερισκεπτα μειω-

τικά παρατσούκλια, χαρακτηριστικά εθνικών και φυλετικών στερεοτύπων:* μακαρονάς, γερμαναράς, οβριός, αράπης, κιτρινιάρης. Δεν θα υποστηρίξω ότι αυτές οι λέξεις έχουν εκλείψει, αλλά σήμερα κρίνονται ως απαράδεκτες σε κύκλους καλλιεργημένων ανθρώπων. Η λέξη «νέγρος» (negro), μολοντί δεν χρησιμοποιούνταν αρχικά με προσβλητική πρόθεση, μπορεί σήμερα να αξιοποιηθεί για τη χρονολόγηση ενός αποσπάσματος αγγλικής πρόζας. Οι προκαταλήψεις είναι πράγματι αποκαλυπτικές της χρονολογίας κατά την οποία παρήχθη κάποιο απόσπασμα γραπτού λόγου. Στην εποχή κατά την οποία έγραφε ο σεβαστός θεολόγος τού Καίμπριτζ Α.Σ. Bouquet, θεωρούνταν θεμιτό να ξεκινήσει το κεφάλαιο σχετικά με το ισλάμ στο βιβλίο του *Comparative Religion* (Συγκριτική θρησκευσιολογία) με τα εξής λόγια: «Ο Σημίτης δεν είναι εκ φύσεως μονοθεϊστής, όπως θεωρούνταν περί τα μέσα του 19ου αιώνα. Είναι ανιμιστής». Η εμμονή με τη φυλή (σε αντίθεση με την επικέντρωση στον πολιτισμό) και η αποκαλυπτική χρήση του ενικού («Ο Σημίτης [...]. Είναι ανιμιστής»), προκειμένου να αναχθεί ένα ολόκληρο πλήθος ανθρώπων σε έναν «τύπο», δεν είναι τόσο πολύ σκανδαλώδεις. Αποτελούν όμως ακόμα μια μικρή ένδειξη του μεταβαλλόμενου *Zeitgeist*. Κανένας πλέον καθηγητής θεολογίας ή άλλης ειδικότητας στο Καίμπριτζ δεν θα μεταχειριζόταν σήμερα τέτοιες εκφράσεις. Τέτοια ανεπαίσθητα ίχνη της αλλαγής των ηθών μάς λένε ότι ο Bouquet δεν έγραφε υστερότερα από τα μισά του 20ού αιώνα. Πράγματι, ήταν το 1941.

Ας πάμε τέσσερις δεκαετίες ακόμη πιο πίσω, και η μεταβολή των ηθικών προτύπων γίνεται ολοφάνερη. Σε ένα παλαιότερο βιβλίο μου είχα αναφέρει την ουτοπική «Νέα Πολιτεία» τού Χέρμπερτ Τζορτζ Ουέλς και θα το επαναλάβω εδώ επειδή προσφέρει μια τόσο πολύ εξοργιστική αποτύπωση του ζητήματος που θέλω να τονίσω:

Και πώς θα μεταχειριστεί η Νέα Πολιτεία τις κατώτερες φυλές; Πώς θα αντιμετωπίζει τον μαύρο; [...] τον κίτρινο; [...] τον Εβραίο; [...] αυτά τα στίφη μαύρων και καφετιών και σταχτιών και κίτρινων ανθρώπων που δεν συμμορφώνονται με τις νέες ανάγκες για αποτελεσματικότητα; Ναι, ο κόσμος μας είναι κόσμος και όχι φιλανθρωπικό ίδρυμα, επομένως υ-

* Στο πρωτότυπο αναφέρονται διάφοροι μειωτικοί χαρακτηρισμοί για εθνοτικές ή φυλετικές ομάδες: Frog (βάτραχος, για τους Γάλλους), Wop (προσβλητικός όρος για τους Ιταλούς), Dago (από παραφθορά του ονόματος Diego, για ισπανόφωνους), Hun (Ούννος, για Γερμανούς), Yid (από τη γερμανική ρίζα για τον Ιουδαίο, για τους Εβραίους), Coon (ρακούν, για τους μαύρους), Nip (από το «Νιπόν» [η Ιαπωνία στα ιαπωνικά] για τους Ιάπωνες), Wog (προσβλητικός όρος για μαύρους και γενικότερα ανθρώπους με σκουρόχρωμο δέρμα). (Σ.τ.μ.)

ποθέτω ότι θα χρειαστεί να απομακρυνθούν [...]. Και το ηθικό σύστημα των ανθρώπων της Νέας Πολιτείας, το ηθικό σύστημα που θα κυριαρχήσει στο παγκόσμιο κράτος, θα διαμορφωθεί με κύριο στόχο να ευνοεί την αναπαραγωγή των χαρακτηριστικών της ανθρωπότητας που είναι εκλεπτυσμένα και αποτελεσματικά και ωραία —όμορφα και γερά σώματα, καθαρά και ισχυρά μυαλά [...]. Η δε μέθοδος που η Φύση έχει ακολουθήσει έως τώρα, με την οποία έχει εμποδιστεί η περαιτέρω αναπαραγωγή της αδυναμίας από την αδυναμία [...] είναι ο θάνατος [...]. Οι άνθρωποι της Νέας Πολιτείας [...] θα έχουν ένα ιδεώδες που θα καθιστά τη θανάτωση άξιο σκοπό.

Αυτά γράφτηκαν το 1902, και ο Ουέλς θεωρούνταν προοδευτικός στην εποχή του. Το 1902, τέτοιες αντιλήψεις, μολονότι όχι ευρύτατα αποδεκτές, θα μπορούσαν να ευσταθούν ως επιχείρημα σε συζητήσεις μεταξύ τυρού και αχλαδιού. Οι σύγχρονοι αναγνώστες, αντιθέτως, μένουν άναυδοι μπροστά σε τέτοια λόγια. Είμαστε υποχρεωμένοι να καταλήξουμε στη διαπίστωση ότι ο Χίτλερ, όσο αποκρουστικός κι αν ήταν, δεν απείχε από το *Zeitgeist* της εποχής του τόσο πολύ όσο δείχνει από τη δική μας οπτική γωνία σήμερα. Πόσο γοργά αλλάζει το *Zeitgeist* —και κινείται ταυτόχρονα, καθ' όλο το φάσμα του μορφωμένου κόσμου!

Από πού λοιπόν προέρχονται αυτές οι συντονισμένες και σταθερές αλλαγές της κοινωνικής συνείδησης; Το βάρος της απάντησης δεν πέφτει στους δικούς μου ώμους. Όσον αφορά τους δικούς μου σκοπούς, αρκεί η διαπίστωση ότι οπωσδήποτε δεν έχουν προέλθει από τη θρησκεία. Εάν υποχρεωνόμουν πάντως να διατυπώσω μια θεωρία, θα προσέγγιζα το ζήτημα από την εξής σκοπιά: Πρέπει να εξηγήσουμε γιατί το μεταβαλλόμενο ηθικό *Zeitgeist* εμφανίζει τέτοιο συγχρονισμό όσον αφορά μεγάλους αριθμούς ανθρώπων· και πρέπει να εξηγήσουμε επίσης τη σχετικώς σταθερή κατεύθυνσή του.

Καταρχάς, πώς προκύπτει τούτος ο συγχρονισμός μεταξύ τόσο πολλών ανθρώπων; Το *Zeitgeist* «εξαπλώνεται» από τον ένα νου στον άλλο, από συζητήσεις σε μπαρ και στη διάρκεια γευμάτων, μέσω βιβλίων και βιβλιοκριτικών, μέσα από εφημερίδες και εκπομπές, και τέλος, στις μέρες μας, μέσω του Διαδικτύου. Οι αλλαγές στο ηθικό κλίμα της εποχής αναφαίνονται σε άρθρα, σε ραδιοφωνικές συζητήσεις, σε πολιτικούς λόγους, στις ατάκες των κωμικών και στα σενάρια για σαπουνόπηρες, στις ψηφοφορίες των κοινοβουλίων που θεσπίζουν νόμους και στις αποφάσεις δικαστών οι οποίοι τους ερμηνεύουν. Ένας τρόπος για να το περιγράψει κανείς θα ήταν με όρους μεταβολής συχνότητας των μιμιδίων μέσα στη μιμιδιακή δεξαμενή, αλλά δεν θα επεκταθώ προς αυτή την κατεύθυνση.

Μερικοί υστερούμε σε σχέση με το προελαύνον κύμα του μεταβαλλόμενου ηθικού *Zeitgeist* και άλλοι προπορευόμαστε ελαφρώς. Αλλά οι περισσότεροι σύγχρονοι άνθρωποι του 21ου αιώνα συναθροίζομαστε σε ένα σύνολο που βρίσκεται πολύ πιο μπροστά από τους ανθρώπους του Μεσαίωνα ή της εποχής τού Αβραάμ, πιο μπροστά ακόμη και από ανθρώπους τόσο πρόσφατων εποχών όσο της δεκαετίας τού 1920. Ολόκληρο το κύμα συνεχίζει να κινείται, οπότε ακόμη και η εμπροσθοφυλακή κάποιου προηγούμενου αιώνα (ο Τ.Η. Huxley αποτελεί προφανές παράδειγμα) ξεπερνιέται κατά πολύ και από τους αργοπορημένους ενός μεταγενέστερου αιώνα. Φυσικά, η πρόοδος δεν συντελείται ως ανάβαση μιας ομαλής ανωφέρειας, αλλά ακολουθώντας ελικοειδείς και τεθλασμένες πορείες. Παρουσιάζει δε τοπικές και προσωρινές οπισθοδρομήσεις, όπως εκείνες που, αρχές του 21ου αιώνα πια, επιβάλλονται στις ΗΠΑ από την κυβέρνησή τους. Σε μακροχρόνια κλίμακα όμως, η προοδευτική πορεία είναι εμφανέστατη και θα συνεχιστεί.

Τι ωθεί το *Zeitgeist* στη σταθερή κίνησή του προς τα μπρος; Δεν πρέπει να αγνοήσουμε τον καθοδηγητικό ρόλο που παίζουν κάποιες ηγετικές φυσιογνωμίες, οι οποίες, καθώς προηγούνται της εποχής τους, ορθώνουν το ανάστημά τους και πείθουν εμάς τους υπόλοιπους να τις ακολουθήσουμε. Στην Αμερική, τα ιδεώδη της φυλετικής ισότητας προωθήθηκαν από ηγέτες της εμβέλειας του Μάρτιν Λούθερ Κινγκ, από ανθρώπους του χώρου της ψυχαγωγίας, από αθλητές και άλλα δημόσια πρόσωπα και πρότυπα ρόλου όπως ο Paul Robeson, ο Sidney Poitier, ο Jesse Owens και ο Jackie Robinson. Η χειραφέτηση τόσο των γυναικών όσο και των δούλων οφείλει πολλά σε χαρισματικούς ηγέτες. Μερικοί από αυτούς ήταν θρήσκοι· άλλοι όχι. Ορισμένοι εκ των πρώτων έκαναν τις καλές τους πράξεις επειδή θρησκευόνταν. Για άλλους, η θρησκεία τους συνιστούσε συμπτωματικό γεγονός. Μολονότι ο Μάρτιν Λούθερ Κινγκ ήταν χριστιανός, άντλησε τη φιλοσοφία του για πολιτική ανυπακοή χωρίς άσκηση βίας κατευθείαν από τον Γκάντι, ο οποίος δεν ήταν χριστιανός.

Συμβάλλει εξάλλου και η βελτιωμένη ποιότητα εκπαίδευσης και ιδιαίτερα η βαθύτερη κατανόηση ότι ο καθένας μας μοιράζεται με μέλη άλλων φυλών και με το αντίθετο φύλο μια κοινή ανθρώπινη φύση —ιδέες αντίθετες των βιβλικών, οι οποίες προέρχονται από τις βιολογικές επιστήμες, ιδιαίτερα από τη θεωρία της εξέλιξης. Ένας λόγος για τον οποίο οι μαύροι και οι γυναίκες —και στη ναζιστική Γερμανία οι Εβραίοι και οι τσιγγάνοι— έπεσαν θύματα κακομεταχείρισης ήταν ότι δεν θεωρούνταν εξ ολοκλήρου ανθρώπινα όντα. Ο φιλόσοφος Peter Singer, στο βιβλίο του *Animal Liberation* (Απελευθέρωση των ζώων), είναι ο πιο εύγλωττος υπερασπιστής της άποψης ότι πρέπει να κινηθούμε προς μια κατάσταση πραγμάτων «μετα-

οπισθοτική»,* επεκτείνοντας την ανθρωπιστική μεταχείριση σε όλα τα είδη που διαθέτουν την απαιτούμενη εγκεφαλική ισχύ για να την εκτιμήσουν. Ίσως μάλιστα τούτο αποτελεί νύξη για την κατεύθυνση που θα πάρει πιθανόν το ηθικό *Zeitgeist* στους ερχόμενους αιώνες. Θα συνιστά φυσική προέκταση προγενέστερων μεταρρυθμίσεων, όπως της κατάργησης της δουλείας και της χειραφέτησης των γυναικών.

Η ερασιτεχνική ενασχόλησή μου με την ψυχολογία και την κοινωνιολογία δεν μου επιτρέπει να προχωρήσω περαιτέρω στην εξήγηση του λόγου για τον οποίο το *Zeitgeist* κινείται με αυτό τον ευρύτατα συντονισμένο τρόπο. Για τους σκοπούς μου όμως αρκεί η διαπίστωση ότι *πράγματι προχωρεί* και δεν ωθείται από τη θρησκεία —και οπωσδήποτε όχι από τις Γραφές. Πιθανότατα δεν αποτελεί μία μοναδική δύναμη, όπως η βαρύτητα, αλλά μια πολύπλοκη αλληλεπίδραση μεταξύ διαφορετικών δυνάμεων όπως εκείνη που βρίσκεται πίσω από το νόμο του Μοργε, ο οποίος περιγράφει την εκθετική αύξηση της υπολογιστικής ισχύος. Όποια κι αν είναι η αιτία του, το πρόδηλο φαινόμενο της προόδου του *Zeitgeist* είναι παραιάνω από αρκετό για να υπονομευθεί ο ισχυρισμός ότι έχουμε ανάγκη τον Θεό ώστε να είμαστε καλοί, ή για να κρίνουμε τι είναι καλό.

Τι έχετε να πείτε για τον Χίτλερ και τον Στάλιν —αυτοί δεν ήταν άθεοι;

Το *Zeitgeist* μπορεί μεν να προχωρεί, και κατά κανόνα μάλιστα προς μια προοδευτική κατεύθυνση, αλλά, όπως προανέφερα, η πρόοδος του συντελείται μέσω τεθλασμένης και όχι ομαλής πορείας, και συνεπώς ενίοτε σημειώνονται ορισμένες τρομακτικές οπισθοδρομήσεις. Τεράστιες οπισθοδρομήσεις, βαθύτατες και φοβερές, αντιπροσωπεύουν οι δικτατορίες του 20ού αιώνα. Είναι σημαντικό να διακρίνουμε τις απεχθείς προθέσεις ανθρώπων όπως ο Στάλιν και ο Χίτλερ από τα μέσα και τις δυνάμεις που χρησιμοποιούσαν στην προσπάθειά τους να επιτύχουν τους σκοπούς τους. Έχω ήδη επισημάνει ότι οι ιδέες και οι προθέσεις του Χίτλερ δεν είναι αυταπόδεικτα περισσότερο φαύλες απ' όσο εκείνες του Καλιγούλα —ή ορισμένων οθωμανών σουλτάνων, των οποίων τα συγκλονιστικά και ελεεινά κατορθώματα περιγράφει ο Noel Barber στο *Lords of the Golden Horn* (Άρχοντες του

* Ο όρος «οπισθοισμός» (speciesism) —κατά το σεξισμός και ρατσισμός— αναφέρεται στη μεταχείριση των ζώων ως υποδεέστερων όντων, και στην κακοποίηση και εκμετάλλευσή τους προς όφελος των ανθρώπων. (Σ.τ.μ.)

χρυσού κέρατος). Ο Χίτλερ επιπλέον διέθετε όπλα και τηλεπικοινωνιακή τεχνολογία του 20ού αιώνα. Παρ' όλα αυτά, ο Χίτλερ και ο Στάλιν υπήρξαν πράγματι, σύμφωνα με οποιοδήποτε κριτήριο, εντυπωσιακά κακοί άνθρωποι.

«Ο Χίτλερ και ο Στάλιν ήταν άθεοι. Τι έχετε να πείτε για αυτό;». Τούτη η ερώτηση τίθεται ύστερα από κάθε σχεδόν διάλεξη που δίνω με θέμα τη θρησκεία, και στις περισσότερες επίσης συνεντεύξεις μου στο ραδιόφωνο. Τίθεται με επιθετικό τρόπο και φορτισμένη με αγανάκτηση· βασίζεται δε στις εξής δύο παραδοχές: όχι μόνο (1) ο Στάλιν και ο Χίτλερ υπήρξαν άθεοι, αλλά και (2) διέπραξαν τις φοβερές πράξεις τους επειδή ήταν άθεοι. Η παραδοχή (1) αληθεύει όσον αφορά τον Στάλιν, αλλά αμφισβητείται όσον αφορά τον Χίτλερ. Εντούτοις, η παραδοχή (1) είναι ούτως ή άλλως άσχετη, διότι η παραδοχή (2) είναι ψευδής. Αποτελεί οπωσδήποτε λογικά ανακόλουθο συμπέρασμα εάν θεωρηθεί ότι προκύπτει από την (1). Ακόμη κι αν αποδεχθούμε ότι ο Χίτλερ και ο Στάλιν ήταν αμφότεροι άθεοι, τότε αμφότεροι επίσης είχαν μουστάκια, όπως εξάλλου και ο Σαντάμ Χουσεΐν. Και τι μ' αυτό; Εδώ δεν μας ενδιαφέρει ούτε αν κάποιοι συγκεκριμένοι κακοί (ή καλοί) άνθρωποι υπήρξαν θρήσκοι ή άθεοι ούτε να καταμετρήσουμε τα «ανήθικα μυαλά» για να καταρτίσουμε δύο ονομαστικούς καταλόγους σε ένα διαγωνισμό αχρειότητας. Το γεγονός ότι στην πόρπη της ζώνης που φορούσαν οι ναζί ήταν χαραγμένη η φράση «Ο Θεός μαζί μας» δεν αποδεικνύει τίποτε, ή τουλάχιστον όχι χωρίς πολλή περαιτέρω ανάλυση. Σημασία δεν έχει αν ο Χίτλερ ή ο Στάλιν ήταν άθεοι, αλλά εάν ο αθεϊσμός ωθεί συστηματικά τους ανθρώπους στη διάπραξη του κακού. Απολύτως καμία ένδειξη δεν συνηγορεί υπέρ αυτού.

Δίχως αμφιβολία, ο Στάλιν ήταν πράγματι άθεος. Έλαβε τη μόρφωσή του σε μια ορθόδοξη ιερατική σχολή, και η μητέρα του δεν ξεπέρασε ποτέ την απογοήτευσή της που ο γιος της δεν έγινε τελικά ιερέας, όπως τον προόριζε —γεγονός το οποίο, σύμφωνα με τον Alan Bullock, διασκέδαζε πολύ τον ίδιο τον Στάλιν.¹⁰⁶ Ίσως εξαιτίας της ιερατικής εκπαίδευσής του, ο ώριμος Στάλιν τήρησε δριμύτατη στάση απέναντι στη ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία, καθώς και στο χριστιανισμό και τη θρησκεία γενικότερα. Αλλά δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι ο αθεϊσμός του ήταν εκείνο που υποκινούσε τη βαρβαρότητά του. Πιθανότατα όμως ούτε και η προηγούμενη θεολογική εκπαίδευσή του αποτέλεσε παρόμοιο κίνητρο, εκτός αν κάτι τέτοιο συνέβη μέσω διδασχών που του ενστάλαζαν σεβασμό προς την απόλυτη πίστη, σεβασμό προς κάθε ισχυρή αυθεντία και την πεποίθηση ότι ο σκοπός αγιάζει τα μέσα.

Ο μύθος ότι ο Χίτλερ ήταν άθεος έχει καλλιεργηθεί τόσο επιμελώς ώστε πολλοί τον πιστεύουν χωρίς περαιτέρω εξέταση, ενώ οι απολογητές της

θρησκείας τον προβάλλουν ανελλιπώς και προκλητικά. Το αν τούτο αληθεύει είναι κάθε άλλο παρά σαφές. Ο Χίτλερ γεννήθηκε από γονείς καθολικούς και ως παιδί πήγαινε σε καθολικά σχολεία και εκκλησίες. Βέβαια, το εν λόγω γεγονός δεν έχει μεγάλη σημασία καθαυτό: είναι βεβαίως δυνατόν να είχε εγκαταλείψει τον καθολικισμό, όπως ο Στάλιν εγκατέλειψε τη ρωσική ορθοδοξία αφότου έφυγε από το Θεολογικό Σεμινάριο της Τιφλίδας. Εντούτοις, ο Χίτλερ ποτέ δεν αποκέρυξε επισήμως τον καθολικισμό του, και υπάρχουν διάσπαρτες ενδείξεις από την ιστορία της ζωής του ότι παρέμεινε θρήσκος. Ακόμη κι αν δεν ήταν καθολικός, φαίνεται ότι είχε διατηρήσει μια πίστη σε κάποιο είδος Θείας Πρόνοιας. Για παράδειγμα, στο βιβλίο του *Ο αγών μου* περιγράφει χαρακτηριστικά πώς αντέδρασε όταν άκουσε την είδηση της κήρυξης του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου: «Έπεσα στα γόνατα και ευχαρίστησα τους Ουρανούς μέσα από τα βάθη της καρδιάς μου που με αξίωσαν να ζήσω σε τέτοιους καιρούς».¹⁰⁷ Τούτο όμως συνέβαινε το 1914, όταν ο Αδόλφος Χίτλερ ήταν μόλις είκοσι πέντε ετών. Υπάρχει περίπτωση να άλλαξε αργότερα;

Το 1920, όταν ο Αδόλφος Χίτλερ ήταν τριάντα ενός ετών, ο στενός συνεργάτης του Ρούντολφ Ες, ο οποίος επρόκειτο αργότερα να γίνει υπαρχηγός του ναζιστικού κόμματος, έγραφε σε μια επιστολή του προς τον πρωθυπουργό της Βαβαρίας: «Γνωρίζω τον κερ Χίτλερ προσωπικά και έχουμε στενή σχέση. Πρόκειται για έναν σπάνιο και αξιοθαύμαστο χαρακτήρα, γεμάτο βαθιά ευγένεια· και είναι θρήσκος, ένας καλός καθολικός».¹⁰⁸ Θα μπορούσε φυσικά να υποστηριχθεί ότι, εφόσον ο Ες έκανε τέτοιο τραγικό σφάλμα όσον αφορά τον «αξιοθαύμαστο χαρακτήρα» και «τη βαθιά ευγένεια» του Χίτλερ, ίσως έκανε λάθος και για τον «καλό καθολικό»! Ο Χίτλερ δύσκολα θα μπορούσε να περιγραφεί ως «καλός» σε σχέση με οτιδήποτε, πράγμα το οποίο μου θυμίζει το πιο κωμικό και θρασύ επιχείρημα που έχω ακούσει ποτέ προς υποστήριξη της άποψης ότι ο Χίτλερ πρέπει να ήταν άθεος. Συνοψίζοντας πολλές εκδοχές λοιπόν, το επιχείρημα έχει ως εξής: ο Χίτλερ ήταν κακός άνθρωπος, ο χριστιανισμός διδάσκει την καλοσύνη, άρα ο Χίτλερ αποκλείεται να ήταν χριστιανός! Τότε η παρατήρηση του Γκαϊρνγκ για τον Χίτλερ, ότι «Μόνο ένας καθολικός θα μπορούσε να ενώσει τη Γερμανία», υποθέτω ότι αναφερόταν σε κάποιον με καθολική ανατροφή μάλλον, παρά σε κάποιον πιστό του καθολικισμού.

Σε ένα λόγο του το 1933 στο Βερολίνο, ο Χίτλερ είπε: «Είμαστε απολύτως βέβαιοι ότι ο λαός έχει ανάγκη και απαιτεί αυτή την πίστη. Έχουμε λοιπόν ξεκινήσει τον αγώνα εναντίον του αθεϊστικού κινήματος, και μάλιστα όχι μέσω κάποιων θεωρητικών διακρύξεων απλώς: θα το εξαλείψουμε».¹⁰⁹ Ίσως τούτο υποδηλώνει απλώς ότι, όπως και πολλοί άλλοι, ο Χίτλερ «πίστευε στην πίστη». Σε ένα πολύ όψιμο όμως χρονικό σημείο της πορείας

του, το 1941, είπε στον υπασπιστή του, στρατηγό Gerhard Engel: «Θα παραμείνω καθολικός για πάντα».

Ακόμη κι αν δεν παρέμεινε ειλικρινά πιστός χριστιανός, ο Χίτλερ θα αποτελούσε εντελώς ασυνήθιστη περίπτωση αν δεν ειπρεαζόταν από τη μακραίωνη χριστιανική παράδοση του στιγματισμού των Εβραίων ως φονιάδων του Χριστού. Σε λόγο του στο Μόναχο το 1923, δήλωσε: «Το πρώτο πράγμα που πρέπει να γίνει είναι να σώσουμε [τη Γερμανία] από τον Εβραίο, που καταστρέφει τη χώρα μας [...]. Θέλουμε να αποτρέψουμε την πιθανότητα να υποστεί η Γερμανία μας ό,τι υπέστη κάποιος Άλλος: τη Σταύρωση».¹¹⁰ Στο βιβλίο του *Adolf Hitler: The Definitive Biography* (Αδόλφος Χίτλερ. Η οριστική βιογραφία), ο John Toland έγραψε για τη θέση του Χίτλερ σχετικά με τη θρησκεία κατά την περίοδο της Τελικής Λύσης:

Εξακολουθώντας να αποτελεί αξιοσέβαστο μέλος της Εκκλησίας της Ρώμης, παρά την αποστροφή του για την ιεραρχία της, διατηρούσε μέσα του τη διδαχή της ότι ο Εβραίος ήταν ο δολοφόνος του Θεού. Η εξόντωση επομένως —εφόσον γινόταν μηχανικά, χωρίς βαναυσότητα— μπορούσε να συντελεστεί δίχως την παραμικρή τύψη από μέρους του, αφού ο ίδιος θα ενεργούσε απλώς ως το χέρι της Θείας Δίκης.

Το μίσος των χριστιανών για τους Εβραίους δεν αποτελεί αποκλειστικά παράδοση των καθολικών. Ο Μαρτίνος Λούθηρος ήταν επίσης φαρμακερά αντισημίτης. Στη Δίαιτα της Βορμς δήλωσε: «Όλοι οι Εβραίοι πρέπει να διωχτούν από τη Γερμανία». Έγραψε μάλιστα ένα ολόκληρο βιβλίο, *Για τους ιουδαίους και τα ψεύδη τους*, το οποίο πιθανόν επηρέασε τον Χίτλερ. Ο Λούθηρος περιέγραψε τους Εβραίους ως «οχιάς γεννήματα», και η ίδια έκφραση χρησιμοποιήθηκε από τον Χίτλερ σε έναν αξιοσημείωτο λόγο του το 1922, όπου μάλιστα επανέλαβε αρκετές φορές ότι είναι χριστιανός:

Το χριστιανικό μου συναίσθημα με στρέφει προς τον Κύριο και Σωτήρα μου ως μαχητή. Με στρέφει προς τον άνθρωπο ο οποίος, ζώντας σε αρχαίους χρόνους μέσα στη μοναξιά, περιστοιχιζόμενος από λίγους μόνο οπαδούς, κατάλαβε εν τέλει το ποιόν των Εβραίων και κάλεσε και άλλους για να πολεμήσουν εναντίον τους· και ο οποίος, με την αλήθεια του Θεού, υπήρξε μέγας, όχι ως πάσχωα αλλά ως μαχητής. Με απέραντη αγάπη ως χριστιανός και ως άνθρωπος διαβάζω το απόσπασμα που μας λέει πώς ο Κύριος υψώθηκε τελικά με όλη Του την ισχύ και άρπαξε το φραγγέλιο για να διώξει από το Ναό τα γεννήματα της οχιάς, τις έχιδνες. Πόσο τρομερή ήταν η μάχη Του για τον κόσμο ενάντια στο δηλητήριο των Εβραίων. Σήμερα, ύστερα από 2.000 χρόνια, με

τη μεγαλύτερη συγκίνηση, συνειδητοποιώ πιο βαθιά από ποτέ ότι για αυτό το λόγο έπρεπε Εκείνος να κύσει το αίμα Του πάνω στο Σταυρό. Ως χριστιανός, χρέος έχω όχι να επιτρέπω να με εξαπατούν, αλλά να μάχομαι για την αλήθεια και τη δικαιοσύνη [...]. Και αν κάτι αποδεικνύει ότι ορθώς πράττουμε, τούτο είναι η δυστυχία που καθημερινά μεγαλώνει. Επειδή, ως χριστιανός, έχω επίσης ένα καθήκον απέναντι στον δικό μου λαό.¹¹¹

Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν ο Χίτλερ δανείστηκε την έκφραση «οχιιάς γεννήματα» από τον Λούθηρο ή αν την άντλησε κατευθείαν από το *Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο* (3:7), όπως προφανώς έκανε ο ίδιος ο Λούθηρος. Όσο δε για την προσπάθεια να παρουσιαστεί ο διωγμός των Εβραίων ως όψη του θελήματος του Θεού, ο Χίτλερ επανήλθε σε αυτό στο *Ο αγών μου*: «Ετσι, πιστεύω ότι σήμερα πράττω σύμφωνα με το θέλημα του Μεγαλοδύναμου Δημιουργού: *υπερασπιζόμενος τον εαυτό μου ενάντια στον Εβραίο, υπεραμύνομαι του έργου του Κυρίου*». Αυτά ειπώθηκαν το 1925. Τα επανέλαβε σε μια ομιλία του στο Ράιχσταγκ το 1938, και έλεγε παρόμοια πράγματα καθ' όλη τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του.

Παραθέματα όπως τα προηγούμενα πρέπει να αντιπαραβάλλονται με άλλα από το *Hitler's Table Talk* (Συζητήσεις με τον Χίτλερ στο τραπέζι), όπου, κατά τη γραμματέα του, ο Χίτλερ έπνεε μένεα εναντίον του χριστιανισμού. Όλα τα ακόλουθα χρονολογούνται από το 1941:

Το ισχυρότερο πλήγμα που δέχτηκε ποτέ η ανθρωπότητα ήταν ο ερχομός του χριστιανισμού. Ο μπολσεβικισμός είναι το νόθο παιδί του χριστιανισμού. Και τα δύο αποτελούν εφευρέσεις του Εβραίου. Το σκόπιμο ψέμα της θρησκείας εισήχθη στον κόσμο από το χριστιανισμό [...].

Ο λόγος για τον οποίο ο αρχαίος κόσμος υπήρξε τόσο καθαρός, φωτεινός και γαλήνιος είναι το ότι δεν γνώριζε καμία από τις δύο μεγάλες μαστιγές: τη σύφιλη και το χριστιανισμό.

Στο κάτω κάτω της γραφής, δεν έχουμε κανένα λόγο να επιθυμούμε να ελευθερωθούν οι Ιταλοί και οι Ισπανοί από το ναρκωτικό του χριστιανισμού. Ας είμαστε εμείς ο μόνος λαός με ανοσία σε αυτή την αρρώστια.

Το *Hitler's Table Talk* περιέχει και άλλες τέτοιες ρήσεις τού Χίτλερ, όπου συχνά εξισώνει το χριστιανισμό με τον μπολσεβικισμό, ή παρομοιάζει κάποτε τον Καρλ Μαρξ με τον Άγιο Παύλο, χωρίς βέβαια να ξεχνά ποτέ ότι και οι δύο ήταν Εβραίοι (μολονότι ο Χίτλερ, παραδόξως, αρνούνταν κατηγορηματικά ότι ο ίδιος ο Ιησούς ήταν Εβραίος). Είναι πιθανό ότι μέχρι το

1941 ο Χίτλερ βίωσε κάποιου είδους μεταστροφή ή ίσως απογοητεύτηκε από το χριστιανισμό. Ή μήπως η άρση των αντιφάσεων έγκειται απλώς στο ότι ήταν ένας καιροσκόπος ψεύτης, τους λόγους του οποίου ούτως ή άλλως δεν πρέπει να εμπιστευόμαστε;

Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι, παρά τα λεγόμενα του ίδιου και των συνεργατών του, ο Χίτλερ δεν ήταν στην πραγματικότητα θρήσκος, αλλά απλουσίτα εκμεταλλευόταν κυνικά το θρησκευτικό συναίσθημα του ακροατηρίου του. Ίσως συμφωνούσε με τον Ναπολέοντα, ο οποίος είπε ότι «η θρησκεία αποτελεί εξαιρετικό μέσο για τον κατευνασμό των κοινών ανθρώπων», και με τον Σενέκα το Νεότερο: «Η θρησκεία είναι για τους κοινούς ανθρώπους αλήθεια· για τους σοφούς, ψεύδος· και για τους ιθύνοντες, χρήσιμη». Κανένας δεν μπορεί να αρνηθεί ότι ο Χίτλερ ήταν ικανός για τέτοια ανεντιμότητα. Εάν τούτο αποτελούσε το πραγματικό του κίνητρο όταν υποκρινόταν τον θρήσκο, πρέπει να θυμόμαστε ότι ο Χίτλερ δεν πραγματοποίησε τις θηριωδίες του μόνος του. Οι ίδιες οι αγριόττες διαπράχθηκαν από στρατιώτες και τους αξιωματικούς τους, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν σίγουρα χριστιανοί. Πράγματι, η χριστιανική πίστη του γερμανικού λαού βρίσκεται στη βάση της ίδιας της υπόθεσης που εξετάζουμε — μιας υπόθεσης η οποία εξηγεί την υποτιθέμενη ανειλικρίνεια των θρησκευτικών διακηρύξεων του Χίτλερ! Ή, εναλλακτικά, ο Χίτλερ θεώρησε αναγκαίο να προσποιηθεί ότι συμπαθεί το χριστιανισμό, αλλιώς το καθεστώς του δεν θα απολάμβανε την υποστήριξη που του παρέσχε η Εκκλησία. Αυτή η υποστήριξη εκδηλώθηκε με διάφορους τρόπους, όπως με την επίμονη άρνηση του πάπα Πίου ΙΒ΄ να πάρει θέση εναντίον των ναζιστών — ένα θέμα που προκαλεί ιδιαίτερα μεγάλη αμηχανία στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία σήμερα. Ο Χίτλερ είτε ήταν ειλικρινής όταν διακήρυσσε τη χριστιανική πίστη του είτε ψευδώς, με σκοπό να κερδίσει — πράγμα που πέτυχε εν τέλει — τη συνεργασία των γερμανών χριστιανών και της Καθολικής Εκκλησίας. Σε κάθε περίπτωση, δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί ότι τα δεινά του χιτλερικού καθεστώτος απορρέουν από τον αθεϊσμό.

Ακόμη και όταν καταφερόταν κατά του χριστιανισμού, ο Χίτλερ ποτέ δεν σταμάτησε να αναφέρεται στη Θεία Πρόνοια: στη μυστηριώδη δύναμη η οποία, όπως πίστευε, τον είχε ξεχωρίσει και επιφορτίσει με τη θεία αποστολή να ηγηθεί της Γερμανίας. Άλλοτε την ονόμαζε Πρόνοια και άλλες φορές Θεό. Το 1938, όταν ο Χίτλερ επέστρεψε θριαμβευτής στη Βιέννη ύστερα από την *Anschluss*,* στον πανηγυρικό λόγο του ανέφερε τον Θεό υπό

* *Anschluss* (Ένωση) ονομάστηκε η προσάρτηση της Αυστρίας, γενέτειρας του Χίτλερ, στη ναζιστική Γερμανία το 1938.

το προσωπείο της Πρόνοιας και πάλι: «Πιστεύω ότι το θέλημα του Θεού ήταν να στείλει ένα αγόρι από εδώ έως το Ράιχ, να το αφήσει να μεγαλώσει και να το υψώσει ως την ηγεσία του έθνους, ώστε με τη σειρά του να οδηγήσει την ιδιαίτερη πατρίδα του στο Ράιχ».¹¹²

Όταν τον Νοέμβριο του 1939 γλίτωσε από την απόπειρα δολοφονίας εναντίον του στο Μόναχο, ο Χίτλερ το απέδωσε σε παρέμβαση της Πρόνοιας, που του έσωσε τη ζωή κάνοντάς τον να αλλάξει το πρόγραμμά του: «Τώρα είμαι απολύτως ευχαριστημένος. Το γεγονός ότι έφυγα από την μπιραρία νωρίτερα απ' ό,τι συνήθως αποτελεί επιβεβαίωση ότι η Πρόνοια επιθυμεί να επιτύχω το στόχο μου».¹¹³ Ύστερα από την αποτυχημένη απόπειρα εναντίον του, ο αρχιεπίσκοπος του Μονάχου, καρδινάλιος Michael Faulhaber, όρισε να ψαλεί ένα *Te Deum** στον καθεδρικό της πόλης, «ώστε να ευχαριστήσουμε τη Θεία Πρόνοια εκ μέρους της αρχιεπισκοπής για την ευτυχή διάσωση του Φύρερ». Μερικοί από τους οπαδούς τού Χίτλερ, με την υποστήριξη του Γκαίμπελς, δεν δίστασαν να μετατρέψουν το ίδιο το ναζιστικό καθεστώς σε θρησκεία. Η ακόλουθη προσφώνηση, από τον επί κεφαλής της ένωσης εργατικών σωματείων, έχει τη χροιά προσευχής και θυμίζει έως και το «Πάτερ ημών» ή το «Πιστεύω»:

Αδόλφε Χίτλερ! Είμαστε ενωμένοι μαζί σου μόνο! Θέλουμε να ανανεώσουμε τον όρκο μας αυτήν εδώ τη στιγμή: Σε τούτη τη Γη πιστεύουμε μόνο στον Αδόλφο Χίτλερ. Πιστεύουμε ότι ο εθνικοσοσιαλισμός είναι η μόνη σωτήρια πίστη για το λαό μας. Πιστεύουμε ότι υπάρχει στους ουρανούς ο Κύριος και Θεός μας, που μας δημιούργησε, που είναι ο ηγέτης μας, που μας καθοδηγεί και φανερά μας ευλογεί. Και πιστεύουμε ότι αυτός ο Κύριος και Θεός μας έστειλε τον Αδόλφο Χίτλερ για να γίνει η Γερμανία το θεμέλιο των πάντων στους αιώνες των αιώνων.¹¹⁴

Ο Jonathan Glover, στο αξιόλογο —και ανατριχιαστικό επίσης— βιβλίο του με τίτλο *Humanity: A Moral History of the Twentieth Century* (Ανθρωπότητα. Μια ιστορία της ηθικής του εικοστού αιώνα), σημειώνει ότι

πολλοί επίσης δέχτηκαν τη θρησκευτικού τύπου λατρεία τού Στάλιν όπως την εξέφρασε ένας λιθουανός συγγραφέας: «Πλησίασα στο πορτρέτο τού Στάλιν, το κατέβασα από τον τοίχο, το ακούμπησα πάνω στο τραπέζι, και με το κεφάλι μου στηριγμένο στα χέρια μου, τον κοίταξα

* *Te Deum* σημαίνει «Εσένα Κύριε» [δοξολογούμε]. Πρόκειται για εγκωμιαστικό ύμνο. (Σ.τ.μ.)

και στοχαζόμεουν. Τι έπρεπε να κάνω; Το πρόσωπο του Ηγέτη, όπως πάντα τόσο γαλήνιο, τα μάτια του τόσο καθαρά, διαπεραστικά, κοίταζαν μακριά. Είναι σαν η διαπεραστική του ματιά να τρυπά τους τοίχους του μικρού μου δωματίου και να βγαίνει για να αγκαλιάσει όλη την υφήλιο [...]. Με κάθε μου ίνα, κάθε νεύρο, κάθε σταγόνα του αίματός μου αισθάνομαι ότι, αυτή τη στιγμή, τίποτε άλλο δεν υπάρχει στον κόσμο παρκετός αυτό το αγαπητό, λατρεμένο πρόσωπο».

Τέτοιοι θρησκευτικής ευλάβειας λιβανωτοί πχούν περισσότερο ακόμη απδιαστικοί, καθώς στο βιβλίο του Glover παρατίθενται αμέσως μετά την περιγραφή των απίστευτων και τρομακτικών φρικαλεοτήτων που διέπραξε ο Στάλιν.

Ο Στάλιν ήταν άθεος, ο Χίτλερ πιθανότατα όχι· αλλά ακόμη κι αν ήταν, το τελικό συμπέρασμα όσον αφορά την επιχειρηματολογία για τον Στάλιν και τον Χίτλερ είναι πολύ απλό: Οι άθεοι ως άτομα ίσως κάνουν ανήθικες πράξεις, όμως δεν τις κάνουν στο όνομα του αθεϊσμού. Ο Στάλιν και ο Χίτλερ έκαναν αποκρουστικές πράξεις, στο όνομα, αντιστοίχως, του απολυτοκρατικού και δογματικού μαρξισμού, και στο όνομα μιας αρρωστημένης και αντιεπιστημονικής θεωρίας ευγονικής, διανθισμένης με ψευδοβαγκνερικά παραληρήματα. Οι ιεροί πόλεμοι πράγματι γίνονται στο όνομα της θρησκείας και με φρικτή συχνότητα στη διάρκεια της ιστορίας. Δεν μπορώ να σκεφθώ όμως κανέναν πόλεμο που να κηρύχθηκε στο όνομα του αθεϊσμού. Και γιατί να γίνει κάτι τέτοιο άλλωστε; Ένας πόλεμος μπορεί να υποκινηθεί από την οικονομική απλυστία, από την πολιτική φιλοδοξία, να κηρυχθεί εξαιτίας εθνοτικών ή φυλετικών προκαταλήψεων, λόγω παλαιών αδικιών και επιθυμίας για εκδίκηση, ή εξαιτίας της πατριωτικής πίστης στο ανώτερο πεπρωμένο ενός έθνους. Ακόμη πιο βάσιμο κίνητρο για πόλεμο συνιστά η αδιάσειστη πίστη κάποιου ότι η θρησκεία του είναι η μόνη αλήθεια, πίστη ενισχυόμενη από ένα ιερό βιβλίο το οποίο ρητώς καταδικάζει όλους τους αιρετικούς και τους πιστούς αντίπαλων θρησκείων σε θάνατο, και υπόσχεται σαφώς ότι οι μάρτυρες του Θεού θα πάνε κατευθείαν στον παράδεισο. Ο Sam Harris, όπως άλλωστε τόσο συχνά, πετυχαίνει διάνα, στο *End of Faith*:

Ο κίνδυνος από τη θρησκευτική πίστη συνίσταται στο ότι επιτρέπει σε κατά τα άλλα φυσιολογικά ανθρώπινα όντα να δρέπουν τους καρπούς της τρέλας και να τους θεωρούν μάλιστα *ιερούς*. Επειδή κάθε νέα γενεά παιδιών διδάσκεται ότι οι προτάσεις της θρησκείας δεν είναι ανάγκη να αιτιολογούνται έτσι όπως απαιτείται για όλες τις άλλες, ο πολιτισμός μας πολιορκείται ακόμα από τους στρατούς του παραλογισμού. Ακόμη

και σήμερα, σκοτωνόμαστε στο όνομα αρχαίων βιβλίων. Ποιος θα φανταζόταν ποτέ ότι θα ήταν δυνατόν κάτι τόσο τραγικά ανόητο;

Αντιθέτως, γιατί κανείς να κάνει πόλεμο στο όνομα της απουσίας θρησκευτικής πίστης;

8

ΤΙ ΚΑΚΟ ΕΧΕΙ Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ; ΠΡΟΣ ΤΙ ΤΟΣΗ ΕΧΘΡΟΤΗΤΑ;

Η θρησκεία έχει κατορθώσει να πείσει τον κόσμο ότι υπάρχει ένας αόρατος άνθρωπος —που ζει στον ουρανό— ο οποίος παρακολουθεί οτιδήποτε κάνεις, κάθε στιγμή της κάθε ημέρας. Και ο αόρατος άνθρωπος έχει έναν ειδικό κατάλογο από δέκα πράγματα τα οποία δεν θέλει να κάνεις. Και εάν κάνεις οτιδήποτε από τα δέκα αυτά πράγματα, έχει ένα ειδικό μέρος για σένα —γεμάτο φωτιά και καπνό και πόνο και βασανιστήρια και οδύνη—, στο οποίο θα σε στείλει για να ζήσεις και να υποφέρεις και να καίγεσαι και να πνίγεσαι και να ουρλιάζεις και να κλαις αιωνίως μέχρι το πλήρωμα του χρόνου...

Κι όμως, Αυτός σε αγαπάει!

—GEORGE CARLIN

Εκ φύσεως, δεν είμαι πνεύμα αντιλογίας. Δεν πιστεύω ότι το συγκρουσιακό σχήμα ενδείκνυται για την εξεύρεση της αλήθειας, και τακτικά απορρίπτω προσκλήσεις συμμετοχής σε δημόσιες αντιπαραθέσεις. Με είχαν κάποτε καλέσει σε μια τέτοια αντιπαραθέση με τον τότε αρχιεπίσκοπο του Γιορκ, στο Εδιμβούργο. Θεώρησα την πρόσκληση τριπτική και την αποδέχθηκα. Έπειτα από τη συζήτηση, ο θρησκοκευόμενος φυσικός Russell Stannard αναδημοσίευσε στο βιβλίο του *Doing Away with God?* (Απαλλαγή από τον Θεό;) μια επιστολή του προς την εφημερίδα *Observer*:

Κύριοι, υπό τον χαιρέκακο τίτλο «Ο Θεός έρχεται δεύτερος και καταϊδρωμένος μετά τη Μεγαλειότητα της Επιστήμης», ο επιστημονικός ανταποκριτής σας περιέγραφε (την Κυριακή του Πάσχα, παρακαλώ) πώς ο Richard Dawkins «κατέφερε ένα βαρύ διανοητικό πλήγμα» στον αρχιεπίσκοπο του Γιορκ στα πλαίσια ενός διαλόγου με θέμα την επιστήμη και τη θρησκεία. Διαβάσαμε για «αυτάρεσκα χαμόγελα αθεϊστών» και για «Λιοντάρια 10, Χριστιανοί 0».

Στη συνέχεια, ο Stannard επέπληττε την *Observer* καθότι παρέλειψε να αναφέρει μια μεταγενέστερη συνάντηση στη Βασιλική Εταιρεία, μεταξύ εκείνου, εμού, του επισκόπου του Μπέρμιγχαμ και του διακεκριμένου κοσμολόγου σερ Hermann Bondi, η οποία δεν είχε στηθεί ως δημόσια αντιπαραθέση και, ως εκ τούτου, ήταν πολύ πιο εποικοδομητική. Μπορώ να συμφωνήσω μόνο με την υποδηλούμενη καταδίκη του συγκρουσιακού σχήματος για τις δημόσιες αντιπαραθέσεις. Συγκεκριμένα, για λόγους τους οποίους επεξηγώ στο βιβλίο *A Devil's Chaplain* (Ένας εφημέριος του Διαβόλου), ποτέ δεν λαμβάνω μέρος σε αντιπαραθέσεις με δημιουργιστές.*

Εντούτοις, παρά την απέχθειά μου για τέτοιες αναμετρήσεις τύπου αρένας, φαίνεται πως έχω αποκτήσει τη φήμη του εριστικού απέναντι στη θρησκεία. Συνάδελφοί μου που συμφωνούν ότι δεν υπάρχει Θεός, ότι δεν χρειαζόμαστε τη θρησκεία για να είμαστε ηθικοί και ότι μπορούμε να εξηγήσουμε τις ρίζες της θρησκείας και της ηθικότητας με μη θρησκευτικούς όρους, μου ανταπαντούν παραδόξως με κάποια αμχανία: Γιατί είσαι τόσο εχθρικός; Τι το κακό έχει σε τελική ανάλυση η θρησκεία; Αλήθεια, προκα-

* Δεν διαθέτω τόσο θάρρος ώστε να αρνηθώ τη συμμετοχή μου με βάση το επικείμενο που επικαλείται ένας από τους πλέον διαπρεπείς επιστήμονες συναδέλφους μου, όποτε κάποιος δημιουργιστής επιχειρεί να τον εμπλέξει σε δημόσια αντιπαραθέση μαζί του (δεν θα σας πω το όνομά του, αλλά αν τον άκουγε κανείς να μιλά, θα συμπεραίνε ότι είναι Αυστραλός): «Αυτό θα φαινόταν θαυμάσιο στο δικό σας βιογραφικό, αλλά όχι στο δικό μου».

λεί τόση ζημιά ώστε να πρέπει να την αντιμαχόμαστε ενεργά; Γιατί να μην κοιτάμε τη δουλειά μας και να αφήσουμε τους άλλους να ζήσουν όπως θέλουν, όπως κάνουμε με τα ζώδια, την κρυσταλλική ενέργεια και τις γραμμές ley;* Ακίνδυνες ανοψίες δεν είναι όλα αυτά;

Θα μπορούσα να απαντήσω ότι η εχθρότητα που εγώ ή άλλοι άθεοι περιστασιακά εκφράζουμε εναντίον της θρησκείας περιορίζεται στα λόγια. Δεν σκοπεύω ούτε να βομβαρδίσω ούτε να αποκεφαλίσω ούτε να λιθοβολίσω ούτε να σταυρώσω ούτε να κάψω στην πυρά ή να ρίξω αεροπλάνα πάνω σε ουρανοξύστες, μόνο και μόνο εξαιτίας μιας θεολογικής διαφωνίας. Ο συνομιλητής μου όμως δεν αρκείται συνήθως σε αυτή την απάντηση. Τίως συνεχίσει λέγοντας κάτι σαν το ακόλουθο: «Δεν σε στιγματίζει η εχθρότητά σου ως έναν φονταμενταλιστή άθεο, εξίσου φονταμενταλιστή με τον τρόπο σου όσο και οι φανατικοί στη Ζώνη της Βίβλου** με τον δικό τους;». Πρέπει λοιπόν να απαλλαγώ αμέσως από τούτη την ενοχλητική συννηθισμένη κατηγορία για φονταμενταλισμό.

Φονταμενταλισμός και υπονόμηση της επιστήμης

Οι φονταμενταλιστές ξέρουν ότι έχουν δίκιο επειδή βρήκαν την αλήθεια σε ένα ιερό βιβλίο, και γνωρίζουν, εκ των προτέρων, ότι τίποτε δεν θα τους μετακινήσει από την πίστη τους. Η αλήθεια του ιερού βιβλίου είναι αξιωματική και δεν συνιστά προϊόν κάποιας λογικής διεργασίας. Το βιβλίο λέει αλήθεια, και εάν τα αποδεικτικά στοιχεία φαίνεται να το αντικρούουν, τότε μάλλον τα στοιχεία αυτά πρέπει να απορριφθούν, παρά το βιβλίο. Αντιθέτως, αυτό στο οποίο εγώ, ως επιστήμονας, πιστεύω —λόγου χάριν, στην εξέλιξη—, δεν το πιστεύω επειδή διάβασα κάποιο ιερό βιβλίο, αλλά επειδή μελέτησα όλες τις σχετικές ενδείξεις. Πρόκειται όντως για πολύ διαφορετικό ζήτημα. Τα βιβλία για την εξέλιξη δεν αποτελούν αντικείμενο πίστης επειδή είναι ιερά, αλλά διότι εκθέτουν ένα πλήθος αλληλοστηριζόμενων α-

* Στο πρωτότυπο: ley lines, όρος που εισηγήθηκε το 1921 από τον Alfred Watkins και αναφέρεται στις υποτιθέμενες ευθυγραμμισίες διάφορων τοποθεσιών αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, όπως αρχαία μνημεία και μεγάλοι θόλοι. Η ερμηνεία των γραμμών ley αποτελεί αντικείμενο έντονης παραφιλολογίας η οποία συχνά κινείται στο χώρο της μεταφυσικής. (Σ.τ.μ.)

** Ο όρος «Ζώνη της Βίβλου» (Bible Belt) αναφέρεται σε μια ευρεία περιοχή των ΗΠΑ που περιλαμβάνει τις κεντρικές και νοτιοανατολικές πολιτείες, στην οποία κυρίαρχο πολιτισμικό στοιχείο αποτελεί ο συντηρητικός χριστιανικός ευαγγελικός προτεσταντισμός. (Σ.τ.μ.)

ποδεικτικών στοιχείων. Κάθε αναγνώστης μπορεί κατ' αρχήν να ελέγξει ο ίδιος την εγκυρότητα των στοιχείων αυτών. Τυχόν σφάλματα σε επιστημονικά βιβλία ανακαλύπτονται και διορθώνονται τελικά από άλλους επιστήμονες. Κάτι τέτοιο εμφανέστατα δεν συμβαίνει με τα ιερά βιβλία.

Οι φιλόσοφοι —ιδιαίτερα οι ερασιτέχνες με λιγότερες γνώσεις φιλοσοφίας, και ακόμη περισσότερο όσοι έχουν μολυνθεί από τον «πολιτισμικό σχετικισμό»— ενδεχομένως στο σημείο αυτό θα αναμασήσουν ένα κουραστικό όσο και παραπλανητικό επιχείρημα: ότι η πίστη ενός επιστήμονα στα αποδεικτικά στοιχεία αποτελεί αυτή καθαυτήν φονταμενταλισμό. Έχω αντιμετωπίσει τούτη την επιχειρηματολογία αλλού, οπότε συνοπτικά και μόνο θα επαναλάβω τη θέση μου εδώ. Στη ζωή μας, όλοι μας πιστεύουμε σε ενδείξεις, οτιδήποτε κι αν διακηρύσσουμε επιδιδόμενοι σε ερασιτεχνικές αμπελοφιλοσοφίες. Εάν βρεθώ κατηγορούμενος για φόνο, και ο εισαγγελέας με ρωτήσει αυστηρά αν αληθεύει ότι βρισκόμουν εντός της πόλης του Σικάγου τη νύχτα του εγκλήματος, η παρακάτω φιλοσοφική υπεκφυγή δεν θα με απαλλάξει: «Εξαρτάται τι εννοείτε με το “αληθεύει”». Ούτε και μια σχετικιστική επίκληση της ανθρωπολογίας θα βοηθήσει: «Βρισκόμουν εντός του Σικάγου μόνο κατά τη δική σας δυτική επιστημονική έννοια του “εντός”. Οι Μπονγκολέζοι έχουν μια εντελώς διαφορετική αντίληψη του “εντός”, σύμφωνα με την οποία βρίσκεσαι αληθινά “εντός” ενός τόπου όταν είσαι ένας χρισμένος πρεσβύτερος, που δικαιούται να εισπνεύσει από το αποξηραμένο όσχεο ενός τράγου».¹¹⁵

Ίσως οι επιστήμονες είναι φονταμενταλιστές όταν πρόκειται για τον ορισμό με κάποιον αφηρημένο τρόπο του νοήματος της «αλήθειας». Το ίδιο ισχύει όμως και για τον υπόλοιπο κόσμο. Δεν είμαι περισσότερο φονταμενταλιστής όταν ισχυρίζομαι ότι η θεωρία της εξέλιξης αληθεύει απ' όσο όταν ισχυρίζομαι πως η Νέα Ζηλανδία βρίσκεται στο νότιο ημισφαίριο. Πιστεύουμε στην εξέλιξη επειδή τη στηρίζουν τα αποδεικτικά στοιχεία και θα την εγκαταλείπαμε εν μία νυκτί εάν ανέκυπταν νέα στοιχεία που τη διαψεύδουν. Κανένας γνήσιος φονταμενταλιστής δεν θα έλεγε ποτέ κάτι τέτοιο.

Εύκολα συγχέεται ο φονταμενταλισμός με το πάθος. Μπορεί κάλλιστα να φαίνομαι παθιασμένος όταν υπερασπίζομαι την εξέλιξη απέναντι σε κάποιον φονταμενταλιστή δημιουργιστή, τούτο όμως δεν οφείλεται σε έναν δικό μου ανταγωνιστικό φονταμενταλισμό. Οφείλεται στο γεγονός ότι οι ενδείξεις υπέρ της εξέλιξης είναι συντριπτικές, και παθιάζομαι όταν ο αντίπαλός μου δεν τις βλέπει —ή, συνηθέστερα, όταν αρνείται να τις αντικρίσει επειδή διαψεύδουν το ιερό του βιβλίο. Το πάθος μου ενισχύεται όταν αναλογίζομαι πόσο πολλά *χάνουν* οι άμοιροι φονταμενταλιστές, καθώς και εκείνοι τους οποίους επηρεάζουν. Οι αλήθειες της εξέλιξης, όπως και πολ-

λές άλλες επιστημονικές αλήθειες, είναι τόσο συναρπαστικά γοητευτικές και όμορφες· πόσο αληθινά τραγικό να πεθάνεις αγνοώντας όλα τούτα τα ωραία πράγματα! Φυσικά και με παθιάζει αυτό. Πώς θα μπορούσε να γίνει αλλιώς; Εντούτοις, η πίστη μου στην εξέλιξη δεν είναι φονταμενταλισμός —ούτε καν πίστη— διότι γνωρίζω τι χρειάζεται για να αλλάξω γνώμη, και θα άλλαζα γνώμη ευχαρίστως εάν ανέκυπταν τα απαραίτητα αποδεικτικά στοιχεία.

Και τούτο όντως συμβαίνει. Κάποτε είχα αφηγηθεί την ιστορία ενός αξιολογιστή πλικιωμένου επιστήμονα, διακεκριμένου στελέχους του Τμήματος Ζωολογίας στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης όταν ήμουν προπτυχιακός φοιτητής. Για χρόνια πίστευε με πάθος, και δίδασκε, ότι το σύμπλεγμα Golgi (ένα μικροσκοπικό ενδοκυτταρικό οργανίδιο) δεν υπήρχε στην πραγματικότητα: κατά την άποψή του, αποτελούσε τέχνημα, μια πλάνη. Υπήρχε η συνήθεια κάθε Δευτέρα απόγευμα ολόκληρο το τμήμα να παρακολουθεί μια διάλεξη από κάποιον επισκέπτη ομιλητή. Κάποια Δευτέρα, επισκέπτης ήταν ένας αμερικανός κυτταροβιολόγος, ο οποίος παρουσίασε απολύτως πειστικά στοιχεία ότι το σύμπλεγμα Golgi όντως υπήρχε. Στο τέλος της διάλεξης, ο πλικιωμένος άντρας προχώρησε στο μπροστινό μέρος της αίθουσας, έσφιξε το χέρι του Αμερικανού και είπε —με πάθος: «Αγαππé μου, θέλω να σας ευχαριστήσω. Έκανα λάθος τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια». Χειροκροτήσαμε κατασυγκινημένοι. Κανένας φονταμενταλιστής δεν θα το έλεγε ποτέ αυτό. Στην πράξη, ούτε καν όλοι οι επιστήμονες. Όλοι όμως οι επιστήμονες το ευαγγελίζονται ως ιδανικό —σε αντίθεση με τους πολιτικούς, λόγου χάριν, οι οποίοι πιθανότατα θα το καταδίκασαν ως οπορτουνιστική αλλαγή στάσης. Η ανάμνηση αυτού του περιστατικού ακόμα και σήμερα με πλημμυρίζει με συγκίνηση.

Ως επιστήμονας, είμαι εχθρικά διακείμενος απέναντι στη φονταμενταλιστική θρησκεία, διότι υποσκάπτει ενεργά το επιστημονικό εγχείρημα. Μας διδάσκει να μην αλλάζουμε γνώμη και να μην επιθυμούμε να γνωρίσουμε συναρπαστικά πράγματα προσβάσιμα στη γνώση. Υπονομεύει την επιστήμη και διαβρώνει τη νόηση. Το θλιβερότερο παράδειγμα που γνωρίζω είναι εκείνο του αμερικανού γεωλόγου Kurt Wise, ο οποίος τώρα διευθύνει το Κέντρο Έρευνας της Καταγωγής στο Κολέγιο Bryan, στο Ντέιτον του Τενεσί. Δεν είναι τυχαίο ότι το Κολέγιο Bryan έχει λάβει το όνομά του προς τιμήν τού William Jennings Bryan, κατηγορού του καθηγητή φυσικών επιστημών John Scopes στη «δίκη των πιθήκων» τού Ντέιτον, το 1925.* Ο Wise θα

* Πολύκροτη δίκη βασισμένη σε πολιτεακή νομοθεσία η οποία απαγόρευε κάθε διδασκαλία αντίθετη στο δόγμα της θείας καταγωγής του ανθρώπου. (Σ.τ.μ.)

μπορούσε να είχε πραγματοποιήσει την παιδική του φιλοδοξία να γίνει καθηγητής γεωλογίας σε ένα πραγματικό πανεπιστήμιο, ένα πανεπιστήμιο με γνώμονα το ρητό «Σκέπτεσθαι κριτικά», αντί για το παντελώς ανόητο που εμφανίζεται στην ιστοσελίδα του Κολεγίου Βρυαν, «Σκέπτεσθαι κριτικά και βιβλικά». Ο Wise, μάλιστα, είχε αποκτήσει ένα αληθινό πτυχίο γεωλογίας από το Πανεπιστήμιο του Σικάγου, και ακολούθως (ούτε λίγο ούτε πολύ) δύο μεταπτυχιακά στη γεωλογία και την παλαιοντολογία στο Πανεπιστήμιο Harvard, όπου σπούδασε (ούτε λίγο ούτε πολύ) υπό τον Stephen Jay Gould. Υπήρξε εξαιρετικά καταρτισμένος και φέρελπις νέος επιστήμονας, καθ' οδόν προς την επίτευξη του ονείρου του να διδάξει επιστήμη και να πραγματοποιήσει έρευνα σε ένα κανονικό πανεπιστήμιο.

Τότε τον χτύπησε η τραγωδία. Δεν ήρθε από έξω αλλά από τα ενδότερα του νου του, ενός νου μοιραία υπονομευμένου και εξασθενημένου από μια φονταμενταλιστική θρησκευτική ανατροφή, η οποία τον είχε αναγκάσει να πιστεύει ότι η Γη —το αντικείμενο της γεωλογικής του εκπαίδευσης στο Σικάγο και το Harvard— είχε ηλικία μικρότερη από 10.000 χρόνια. Ήταν αρκετά ευφυής ώστε να αναγνωρίσει τη μετωπική σύγκρουση μεταξύ της θρησκείας του και της επιστήμης του, και η αντιπαράθεση μέσα στο νου του τον καθιστούσε ολοένα και πιο ανήσυχος. Μια ημέρα, μην αντέχοντας άλλο στην πίεση, αποφάσισε να ρυθμίσει το θέμα οριστικά με ένα ψαλίδι: Πήρε μια *Βίβλο* και την ξεφύλλισε ψαλιδίζοντας κανονικά κάθε εδάφιο που θα έπρεπε να αφαιρεθεί εάν η επιστημονική οπτική του Κόσμου ήταν αληθής. Στο τέλος τούτης της ανηλεώς ειλικρινούς και έντονα κοπιαστικής άσκησης, είχαν απομείνει τόσο λίγα από τη *Βίβλο* του ώστε,

όσο κι αν προσπαθούσα, και μολονότι είχαν παραμείνει άθικτα τα περιθώρια όλων των σελίδων της *Αγίας Γραφής*, ήταν αδύνατον να σηκώσω το βιβλίο χωρίς αυτό να σκίζεται στα δύο. Έπρεπε να λάβω μια απόφαση μεταξύ της εξέλιξης και των Γραφών. Είτε οι Γραφές έλεγαν την αλήθεια και η εξέλιξη ήταν λάθος είτε η εξέλιξη ήταν η αλήθεια και έπρεπε να πετάξω τη *Βίβλο* [...]. Ακριβώς τη νύχτα εκείνη αποδέχθηκα το Λόγο του Θεού και απέρριψα όλα όσα θα μπορούσαν ποτέ να Τον διαψεύσουν, συμπεριλαμβανομένης και της εξέλιξης. Μαζί με όλα αυτά, με μεγάλη μου λύπη, έριξα στη φωτιά τα όνειρα και τις ελπίδες μου για την επιστήμη.

Το βρίσκω τραγικά θλιβερό· εντούτοις, ενώ η ιστορία με το σύμπλεγμα Golgi μου είχε φέρει δάκρυα θαυμασμού και αγαλλίασης, η ιστορία τού Kurt Wise είναι απλώς αξιοθρήνητη —αξιοθρήνητη και αξιοπεριφρόνητη. Το πλήγμα στη σταδιοδρομία και την ευτυχία του το επέφερε ο ίδιος στον

εαυτό του· ήταν τόσο ακρέιαστο, τόσο εύκολο να αποφευχθεί. Μπορούσε απλώς να πετάξει τη Βίβλο. Ή να την ερμηνεύσει συμβολικά ή αλληγορικά, όπως κάνουν οι θεολόγοι. Αντιθέτως, ενέδωσε στο φονταμενταλισμό και απέρριψε εντελώς την επιστήμη, τις ενδείξεις και τον ορθολογισμό, μαζί με όλα τα όνειρα και τις ελπίδες του.

Μόνος ενδεχομένως μεταξύ των φονταμενταλιστών, ο Kurt Wise είναι ειλικρινής —συγκλονιστικά, οδυνηρά, σκανδαλωδώς ειλικρινής. Αξίζει να λάβει το βραβείο Templeton —ίσως ο πρώτος πραγματικά άξιος παραλήπτης του. Ο Wise φέρνει στο φως αυτό που γίνεται κρυφά στο σκοτάδι, στο νου των φονταμενταλιστών εν γένει, κάθε φορά που συναντούν επιστημονικά τεκμήρια τα οποία διαψεύδουν τις πεποιθήσεις τους. Προσέξτε την κατακλείδα του:

Μολονότι υπάρχουν επιστημονικοί λόγοι για την αποδοχή μιας νεαρής Γης, εγώ είμαι ένας δημιουργιστής που πιστεύει στη νεαρή Γη επειδή έτσι κατανοώ τις Γραφές. Όπως είχα πει και στους καθηγητές μου όταν, πριν από χρόνια, ήμουν ακόμα στο κολέγιο, εάν όλες οι αποδείξεις στο Σύμπαν στρέφονταν εναντίον του δημιουργισμού, θα ήμουν ο πρώτος που θα το παραδεχόταν· θα παρέμενα ωστόσο δημιουργιστής, διότι τούτο φαίνεται να επιτάσσει ο Λόγος του Θεού. Αυτή πρέπει να είναι η θέση μου.¹¹⁶

Μοιάζει σαν να παραθέτει τα λόγια του Λούθηρου, όταν αναρτούσε τις θέσεις του στις πύλες της εκκλησίας στη Βιτεμβέργη, όμως ο δύσμοιρος Kurt Wise μου θυμίζει περισσότερο τον Γουίνστον Σμιθ από το 1984 —να παλεύει απεγνωσμένα να πιστέψει ότι 2 συν 2 ισούται με 5 εάν έτσι λέει ο Μεγάλος Αδελφός. Ο Γουίνστον όμως υφίστατο βασανιστήρια. Η διπλοσκέψη τού Wise δεν συνιστά υποταγή εξαιτίας σωματικών βασανιστηρίων αλλά επιταγή της θρησκευτικής πίστης, εξίσου ακαταμάχητη προφανώς για ορισμένους: θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μορφή πνευματικού βασανιστηρίου. Είμαι εχθρικά διακείμενος απέναντι στη θρησκεία εξαιτίας αυτού που έκανε στον Kurt Wise. Κι αν το έκανε αυτό σε έναν σπουδασμένο στο Harvard γεωλόγο, σκεφθείτε μόνο τι μπορεί να κάνει σε άλλους ανθρώπους λιγότερο προικισμένους και λιγότερο καλά εξοπλισμένους.

Η φονταμενταλιστική θρησκεία έχει βαλθεί πεισματικά να καταστρέψει την επιστημονική εκπαίδευση αμέτρητων χιλιάδων αθώων, καλοπροαίρετων, διψασμένων για γνώση νεαρών μυαλών. Η μη φονταμενταλιστική, «συνετή» θρησκεία ίσως δεν το κάνει αυτό. Εντούτοις καθιστά τον κόσμο ευεπίφορο στο φονταμενταλισμό διδάσκοντας στα παιδιά, από τα πρώτα τους χρόνια, ότι η τυφλή και πειθήνια πίστη αποτελεί αρετή.

Η σκοτεινή πλευρά της απολυτοκρατίας

Στο προηγούμενο κεφάλαιο, προσπαθώντας να εξηγήσω το μεταβαλλόμενο ηθικό *Zeitgeist*, επικαλέστηκα μια ευρέως διαδεδομένη συναίνεση φιλελεύθερων, φωτισμένων, έντιμων ανθρώπων. Υπέθεσα, αντικρίζοντας τα πράγματα από τη ρόδινη πλευρά τους, ότι όλοι «εμείς» αποδεχόμαστε σε γενικές γραμμές την εν λόγω συναίνεση, ορισμένοι περισσότερο από άλλους· είχα κατά νου τούς περισσότερους από όσους ίσως διαβάσουν τούτο το βιβλίο, είτε θρησκευόμενους είτε όχι. Ασφαλώς όμως δεν αποδέχονται όλοι τη συναίνεση (και φυσικά δεν θα εκδηλώσουν όλοι την επιθυμία να διαβάσουν το βιβλίο μου). Πρέπει να παραδεχθούμε ότι η απολυτοκρατία κάθε άλλο παρά έχει οβήσει. Μάλιστα κυριαρχεί σήμερα στο νου ενός σημαντικού πλήθους ανθρώπων, κατά πιο επικίνδυνο τρόπο στον μουσουλμανικό κόσμο και στην ανερχόμενη αμερικανική θεοκρατία (βλ. σχετικά το βιβλίο *American Theocracy* του Kevin Phillips). Μια τέτοιου είδους απολυτοκρατία απορρέει σχεδόν πάντοτε από ισχυρή θρησκευτική πίστη και συνιστά σοβαρό λόγο για να υποθέσουμε ότι η θρησκεία μπορεί να αποτελεί δύναμη κακού στον κόσμο.

Μία από τις αυστηρότερες τιμωρίες στην *Παλαιά Διαθήκη* είναι εκείνη που ορίζεται για τη βλασφημία. Βρίσκεται ακόμα σε ισχύ σε ορισμένες χώρες. Η παράγραφος 295-C του πακιστανικού ποινικού κώδικα προβλέπει ποινή θανάτου για τούτο το «έγκλημα». Στις 18 Αυγούστου 2001, ο δρ Γιουνίς Σαΐχ, γιατρός και λέκτορας, καταδικάστηκε σε θάνατο για βλασφημία. Το έγκλημα που διέπραξε ήταν να πει σε φοιτητές ότι ο Προφήτης Μωάμεθ δεν ήταν μουσουλμάνος πριν επινοήσει, σαράντα ετών, τη θρησκεία τού ισλάμ. Έντεκα από τους φοιτητές του τον ανέφεραν στις αρχές για αυτό το «αδίκημα». Ο νόμος περί βλασφημίας στο Πακιστάν συνηθέστερα εφαρμόζεται εναντίον χριστιανών, όπως συνέβη με τον Ογκουστίν Ασίζ «Κινγκρί» Μασίχ, ο οποίος καταδικάστηκε σε θάνατο στην Φαϊζαλαμπάντ το 2000. Ο Μασίχ, όντας χριστιανός, δεν μπορούσε να παντρευτεί την αγαπημένη του που ήταν μουσουλμάνα, και —απίστευτο— ο πακιστανικός (και ισλαμικός) νόμος δεν επιτρέπει σε μια μουσουλμάνα να παντρευτεί έναν μη μουσουλμάνο. Έτσι επιχειρήσει να ασπαστεί το ισλάμ και κατηγορήθηκε ότι το έπραξε με ταπεινά κίνητρα. Δεν είναι σαφές από τις ανταποκρίσεις που έχω διαβάσει εάν αυτό καθαυτό ήταν το έγκλημα που επέσυρε την ποινή του θανάτου ή εάν ήταν κάτι το οποίο φέρεται να είπε σχετικά με το ήθος του Προφήτη. Σε οποιαδήποτε περίπτωση, σίγουρα δεν επρόκειτο για το είδος του αδικήματος που θα επέσυρε ποινή θανάτου σε οποιαδήποτε χώρα με νόμους οι οποίοι δεν διέπονται από θρησκευτική μισαλλοδοξία.

Το 2006, στο Αφγανιστάν, ο Αμπντούλ Ραχμάν καταδικάστηκε σε θάνα-

το επειδή ασπάστηκε το χριστιανισμό. Μήπως σκότωσε κανέναν, πλήγωσε κανέναν, έκλεψε κάτι, προξένησε κάποια βλάβη; Όχι. Το μόνο που έκανε ήταν να αλλάξει γνώμη. Εσωτερικά και κατ' ιδίαν, άλλαξε γνώμη. Διατηρούσε κάποιες σκέψεις που δεν ήταν της αρεσκείας του κόμματος το οποίο κυβερνούσε τη χώρα του. Και, θυμηθείτε, δεν μιλάμε για το Αφγανιστάν των Ταλιμπάν, αλλά για το «απελευθερωμένο» Αφγανιστάν του Χαμίντ Καρζάι, το οποίο εγκαθιδρύθηκε από τον υπό αμερικανική ηγεσία συνασπισμό. Ο κύριος Ραχμάν τελικά γλίτωσε την εκτέλεση, αλλά μόνο αφότου επικαλέστηκε παραφροσύνη και έπειτα από έντονες διεθνείς πιέσεις. Έχει πλέον αναζητήσει άσυλο στην Ιταλία, για να μην τον δολοφονήσουν ζηλωτές ανυπόμονοι να εκπληρώσουν το ισλαμικό τους καθήκον. Ακόμη και σήμερα, το σύνταγμα του «απελευθερωμένου» Αφγανιστάν προβλέπει ότι η θρησκευτική αποστασία επισύρει ποινή θανάτου. Η θρησκευτική αποστασία, θυμηθείτε, δεν συνεπάγεται πραγματική ζημιά σε ανθρώπους ή περιουσία. Πρόκειται για ένα καθαρό έγκλημα σκέψης, για να χρησιμοποιήσω την ορολογία του 1984 του Τζορτζ Όργουελ, και η τιμωρία υπό τον ισλαμικό νόμο είναι ο θάνατος. Στις 3 Σεπτεμβρίου 1992, για να αναφέρουμε ένα παράδειγμα στο οποίο εφαρμόστηκε ο νόμος, ο Σαντίκ Αμπντούλ Καρίμ Μαλάλαχ αποκεφαλίστηκε δημόσια στη Σαουδική Αραβία αφού πρώτα καταδικάστηκε σύμφωνα με το νόμο για θρησκευτική αποστασία και βλασφημία.¹¹⁷

Κάποτε, σε μια τηλεοπτική συνάντηση με τον σερ Iqbal Sacranie, τον πλέον εξέχοντα «μετριοπαθή» μουσουλμάνο της Βρετανίας τον οποίο ανέφερα και στο Κεφάλαιο 1, προκάλεσα το συνομιλητή μου να εκθέσει τις απόψεις του πάνω στο θέμα της θανατικής ποινής ως τιμωρίας για τη θρησκευτική αποστασία. Το γυρόφερνε από εδώ, το γυρόφερνε από εκεί, όμως δεν μπορούσε ούτε να την αρνηθεί ούτε να την αποκρούσει. Προσπαθούσε συνεχώς να αλλάξει θέμα, λέγοντας ότι επρόκειτο για ασήμαντη λεπτομέρεια. Μιλάμε για έναν άντρα που έχει χριστεί ιππότης από τη βρετανική κυβέρνηση για την προώθηση καλών «διαθρησκευτικών σχέσεων».

Ας μην εφησυχάζει αυτάρεσκα όμως ο χριστιανικός κόσμος. Ακόμη και πρόσφατα, το 1922, στη Βρετανία, ο John William Gott καταδικάστηκε σε εννέα μήνες καταναγκαστικά έργα για βλασφημία: συνέκρινε τον Ιησού με έναν κλόουν. Είναι οχεδόν απίστευτο, αλλά το έγκλημα της βλασφημίας υπάρχει ακόμα στον ποινικό κώδικα της Βρετανίας,¹¹⁸ και το 2005 μια χριστιανική ομάδα προσπάθησε να ασκήσει δίωξη για βλασφημία εναντίον του BBC για τη μετάδοση της εκπομπής *Jerry Springer, the Opera*.*

* Μιούζικαλ, γραμμένο από τους Stewart Lee και Richard Thomas, βασισμένο στο αμερικανικό τηλεοπτικό ριάλιτι *The Jerry Springer Show*. (Σ.τ.μ.)

Τα τελευταία χρόνια στις ΗΠΑ ο χαρακτηρισμός «αμερικανοί Ταλιμπάν» γίνεται όλο και πιο συννηθισμένος, και μια πρόχειρη αναζήτηση στο Google αποκαλύπτει αρκετές ιστοσελίδες που τον έχουν όντως υιοθετήσει. Οι ρίσεις τις οποίες ανθολογούν —από αμερικανούς θρησκευτικούς ηγέτες καθώς και πολιτευόμενους που επικαλούνται τη θρησκεία— θυμίζουν ανατριχιαστικά τη στενόμυαλη μισαλλοδοξία, την άκαρδη σκληρότητα και την ωμή μοχθηρία των αφγανών Ταλιμπάν, του αγιατολάχ Χομείνι και της ουαχαβιτικής εξουσίας στη Σαουδική Αραβία. Μια ιστοσελίδα ονόματι The American Taliban συνιστά ιδιαίτερα πλούσια πηγή αποκρουστικά ανισόρροπων ρίσεων, με προεξάρχουσα τη ρίση-μαργαριτάρι κάποιας Ann Coulter η οποία, όπως με έχουν διαβεβαιώσει αμερικανοί συνάδελφοί μου, δεν αποτελεί προϊόν φάρσας επινοημένης από την *The Onion*,* αλλά πρόκειται για υπαρκτό πρόσωπο: «Πρέπει να εισβάλουμε στις χώρες τους, να σκοτώσουμε τους ηγέτες τους και να τους προσπλυσίσουμε στο χριστιανισμό».¹¹⁹ Άλλα μαργαριτάρια περιλαμβάνουν τη ρίση του βουλευτή Bob Doonan: «Μη χρησιμοποιείτε τη λέξη “γκέι” (gay) παρά μόνο ως ακρωνύμιο του “Got Aids Yet?” (κόλλησες AIDS ή ακόμα;)»· του στρατηγού William G. Boykin: «Ο Τζορτζ Μπους δεν εκλέχθηκε από μια πλειοψηφία ψηφοφόρων των ΗΠΑ, αλλά διορίστηκε από τον Θεό» —και μια παλαιότερη, σχετικά με τη διάσημη περιβαλλοντική πολιτική του υπουργού Εσωτερικών επί Ρόναλντ Ρέιγκαν: «Δεν χρειάζεται να προστατεύουμε το περιβάλλον· η Δευτέρα Παρουσία είναι προ των πυλών». Οι αφγανοί Ταλιμπάν και οι αμερικανοί Ταλιμπάν αποτελούν καλά παραδείγματα του τι συμβαίνει όταν οι άνθρωποι παίρνουν τις Ιερές Γραφές τους κατά γράμμα. Μας παρέχουν μια φρικιαστική σύγχρονη αναπαράσταση του πώς μπορεί να ήταν η ζωή υπό τη θεοκρατία της *Παλαιάς Διαθήκης*. Το βιβλίο της Kimberly Blaker, *The Fundamentals of Extremism: The Christian Right in America* (Τα θεμέλια του εξτρεμισμού. Η χριστιανική Δεξιά στην Αμερική) αποτελεί μια εκτεταμένη έκθεση της απειλής που συνιστούν οι χριστιανοί Ταλιμπάν (μολονότι δεν αναφέρονται με αυτή την ονομασία).

Πίστη και ομοφυλοφιλία

Στο Αφγανιστάν, υπό τους Ταλιμπάν, η επίσημη τιμωρία για την ομοφυλοφιλία ήταν η εκτέλεση μέσω μιας καλόγουστης μεθόδου: το θύμα θαβόταν ζωντανό κάτω από έναν τοίχο που σωριαζόταν πάνω του. Καθώς το «έ-

* Αμερικανική εβδομαδιαία σατιρική εφημερίδα. (Σ.τ.μ.)

γκλημα» αναφέρεται σε μια κατ' ιδίαν πράξη επιτελούμενη από συναινού- ντες ενήλικες που δεν βλάπτουν κανέναν άλλο, έχουμε μπροστά μας και πάλι το κλασικό σήμα κατατεθέν της θρησκοευτικής απολυτοκρατίας. Ούτε η δική μου χώρα δικαιούται να καυχάται. Η κατ' ιδίαν ομοφυλοφιλία συνι- στούσε κολάσιμο αδίκημα στη Βρετανία μέχρι —κατά εντυπωσιακό τρό- πο— το 1967. Το 1954, ο βρετανός μαθηματικός Alan Turing, υποψήφιος μαζί με τον John von Neumann για τον τίτλο του πατέρα του ηλεκτρονικού υπολογιστή, αυτοκτόνησε έπειτα από μια καταδίκη για το ποινικό αδίκημα της κατ' ιδίαν ομοφυλοφιλικής συμπεριφοράς. Ομολογουμένως, ο Turing δεν θάφτηκε ζωντανός κάτω από κάποιον τοίχο σπρωγμένο από ένα ταγκ. Του επέτρεψαν να επιλέξει μεταξύ δύο ετών φυλάκισης (μπορείτε να φα- νταστείτε βέβαια τον τρόπο με τον οποίο θα τον μεταχειρίζονταν οι υπό- λοιποι κρατούμενοι) και μιας σειράς ενέσεων με ορμόνες, η οποία θα ισο- δυναμούσε με χημικό ευνουχισμό και θα είχε ως συνέπεια να αναπτύξει γυναικείο στήθος. Η τελική, προσωπική επιλογή του ήταν ένα μίλο στο ο- ποίο είχε ενεθεί κάποια κυανιούχα ένωση.¹²⁰

Ως ιθύνων νους πίσω από το σπάσιμο των γερμανικών κωδίκων Enigma, ο Turing είχε πιθανότατα μεγαλύτερη συνεισφορά στη νίκη επί των ναζί απ' ό,τι ο Αϊζενχάουερ ή ο Τσόρτσιλ. Χάρη στον Turing και τους συναδέλ- φους του στο Μπλέτολεϊ Παρκ,* οι στρατηγοί των Συμμάχων στο πεδίο της μάχης είχαν σταθερά, για μακρές περιόδους του πολέμου, λεπτομερή γνώ- ση των γερμανικών σχεδίων πριν οι γερμανοί στρατηγοί προλάβουν να τα υλοποιήσουν. Μετά τον πόλεμο, όταν ο ρόλος τού Turing δεν ήταν πλέον άκρως απόρρητος, θα έπρεπε να είχε χριστεί ιππότης και να είχε τιμηθεί ως σωτήρας του έθνους του. Αντιθέτως, αυτή η ευγενής, τραυλή, εκκεντρι- κή ιδιοφυΐα καταστράφηκε, για ένα «έγκλημα» που διαπράχθηκε κατ' ιδίαν και δεν έβλαψε κανέναν. Για άλλη μία φορά, το απαραγνώριστο σήμα κατα- τεθέν του θρησκοευόμενου πθικολόγου είναι να ασχολείται επίμονα με όσα οι άλλοι άνθρωποι κάνουν (ή ακόμη και σκέπτονται) κατ' ιδίαν.

Η στάση των «αμερικανών Ταλιμπάν» απέναντι στην ομοφυλοφιλία απο- τελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της θρησκοευτικής τους απολυτοκρα- τίας. Ακούστε τον αιδεσιμότατο Jerry Falwell, ιδρυτή του Πανεπιστημίου Ελευθερίας (Liberty University) στο Λίντσμπουργκ της Βιρτζίνιας: «Το AIDS δεν είναι απλώς η τιμωρία του Θεού κατά των ομοφυλοφίλων· είναι η τι-

* Το Μπλέτολεϊ Παρκ είναι μια έπαυλη στην αγγλική κομόπολη Μιλέτολεϊ, η οποία υπήρξε έδρα της βρετανικής υπηρεσίας αποκρυπτογράφησης των γερμανικών τηλεπι- κοινωνιών κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου και έφερε την κωδική ονομα- σία «Ultra». (Σ.τ.μ.)

μωρία του Θεού κατά μιας κοινωνίας η οποία ανέχεται τους ομοφυλόφιλους». ¹²¹ Το πρώτο πράγμα που προσέχω σε τέτοιους ανθρώπους είναι η υπέροχη χριστιανική αγάπη τους. Τι είδους σώμα ψηφοφόρων θα μπορούσε, τη μία θητεία μετά την άλλη, να ψηφίζει έναν τόσο μισαλλόδοξο και παραπληροφορημένο άνθρωπο όσο ο Jesse Helms, ρεπουμπλικανός γερο-σιαστής της Βόρειας Καρολίνας, ο οποίος έχει πει χλευαστικά «Οι εφημερίδες *New York Times* και *Washington Post* μαστίζονται και οι δύο από ομοφυλόφιλους. Σχεδόν κάθε άνθρωπος εκεί μέσα είναι είτε ομοφυλόφιλος είτε λεσβία.»; ¹²² Η απάντηση, υποθέτω, είναι το είδος των ψηφοφόρων που αντιμετωπίζουν την ηθικότητα με στενά θρησκευτικούς όρους και νιώθουν απειλούμενοι από όσους δεν συμμερίζονται την ίδια απόλυτη πίστη.

Έχω ήδη παραθέσει μια ρήση του Pat Robertson, ιδρυτή του Χριστιανικού Συνασπισμού (Christian Coalition). Υπήρξε σοβαρός υποψήφιος για το χρίσμα του ρεπουμπλικανικού κόμματος στις προεδρικές εκλογές του 1988, και συγκέντρωσε πάνω από 3 εκατομμύρια εθελοντές για να εργαστούν στην εκστρατεία του, καθώς και ένα υπολογίσιμο ποσό χρημάτων: ανησυχητικά υψηλό επίπεδο υποστήριξης, δεδομένου ότι οι ακόλουθες ρήσεις του είναι απολύτως τυπικές: «[Οι ομοφυλόφιλοι] θέλουν να έρχονται στις εκκλησίες και να διακόπτουν τις εκκλησιαστικές λειτουργίες και να πετούν αίμα παντού και να προσπαθούν να μεταδώσουν στους ανθρώπους AIDS και να φτύνουν στα πρόσωπα των ιερέων». «[Η Planned Parenthood]* διδάσκει στα παιδιά να συνουσιάζονται, διδάσκει στους ανθρώπους να μοιχεύουν, να προβαίνουν σε κάθε είδος κτηνοβασίας, ομοφυλοφιλίας, λεσβιασμού — όλα εκείνα τα οποία η *Βίβλος* καταδικάζει». Η στάση του Robertson απέναντι στις γυναίκες, επίσης, θα ζέσταινε τις μαύρες καρδιές των αφγανών Ταλιμπάν: «Το ξέρω ότι είναι επώδυνο για τις κυρίες να το ακούνε, αλλά, εφόσον παντρευτείτε, αποδέχστε την αρχηγία ενός άντρα, του συζύγου σας. Ο Χριστός είναι η κεφαλή του σπιτιού, και ο σύζυγος είναι η κεφαλή της συζύγου, και έτσι έχουν τα πράγματα, τελεία και παύλα».

Ο Gary Potter, πρόεδρος της οργάνωσης Καθολικοί υπέρ της Χριστιανικής Πολιτικής Δράσης (Catholics for Christian Political Action), είχε να πει τα εξής: «Όταν η χριστιανική πλειονότητα αναλάβει την ηγεσία αυτής της

* Η Planned Parenthood (Σχεδιασμένη Γονική Μέριμνα) είναι μια διεθνής οργάνωση που παρέχει υπηρεσίες υγείας σχετικές με την αναπαραγωγή, τη μητρότητα και την παιδική ηλικία. Η προσφορά σε γυναίκες της δυνατότητας να πραγματοποιήσουν έκτρωση, καθώς και οι θέσεις της οργάνωσης υπέρ της σεξουαλικής εκπαίδευσης και της ανοικτής έκφρασης της σεξουαλικότητας έχουν προκαλέσει ποικίλες αντιδράσεις από χριστιανικές οργανώσεις, ορισμένες από τις οποίες κατέληξαν στο Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ. (Σ.τ.μ.)

χώρας, δεν θα υπάρχουν πλέον σατανικές εκκλησίες, ούτε ελεύθερη διακίνηση της πορνογραφίας, ούτε άλλες συζητήσεις για τα δικαιώματα των ομοφυλοφίλων. Όταν η χριστιανική πλειονότητα αναλάβει τον έλεγχο, ο πλουραλισμός θα αντιμετωπίζεται ως ανήθικος και κακός, και η πολιτεία δεν θα αναγνωρίζει σε κανέναν το δικαίωμα να διαπράττει το κακό». Η λέξη «κακό», όπως προκύπτει σαφέστατα από την παραπάνω παραπομπή, δεν αναφέρεται σε πράξεις που έχουν αρνητικές συνέπειες στους ανθρώπους. Αναφέρεται σε προσωπικές σκέψεις και πράξεις που δεν τυγχάνουν της αρεσκείας της «χριστιανικής πλειονότητας».

Ο πάστορας Fred Phelps, της Εκκλησίας Βαπτιστών τού Γουέστμπορο, είναι ένας ακόμα σθεναρός κήρυκας με μια έμμονη απέχθεια προς τους ομοφυλόφιλους. Όταν πέθανε η χήρα τού Μάρτιν Λούθερ Κινγκ, ο πάστορας Fred οργάνωσε μια διαδήλωση με πανό στην κηδεία της διακηρύσσοντας: «Ο Θεός μισεί τις αδερφές και όσους αναγνωρίζουν δικαιώματα στις αδερφές! Συνεπώς, ο Θεός μισεί την Coretta Scott King* και τώρα τη βασανίζει με φωτιά και θειάφι, εκεί όπου το σκουλήκι ποτέ δεν πεθαίνει και η φωτιά ποτέ δεν σβήνει, και ο καπνός του μαρτυρίου της θα ανέρχεται στον αιώνα τον άπαντα».¹²³ Είναι εύκολο να αντιπαρέλθουμε τον Fred Phelps ως ανισόρροπο· ωστόσο απολαύει άφθονης οικονομικής υποστήριξης από αρκετούς ανθρώπους. Σύμφωνα με την ιστοσελίδα του, ο Phelps έχει οργανώσει 22.000 διαδηλώσεις κατά των ομοφυλοφίλων από το 1991 (αριθμός που ισοδυναμεί κατά μέσον όρο με τέσσερις διαδηλώσεις ημερησίως) στις ΗΠΑ, τον Καναδά, την Ιορδανία και το Ιράκ, με συνθήματα όπως «ΔΟΞΑ ΤΩ ΘΕΩ ΓΙΑ ΤΟ AIDS». Ένα ιδιαίτερα χαριτωμένο χαρακτηριστικό της ιστοσελίδας του είναι η αυτόματη καταγραφή του αριθμού των ημερών κατά τις οποίες ένας συγκεκριμένος, επώνυμος, αποθανών ομοφυλόφιλος θα καίγεται στην κόλαση.

Οι στάσεις απέναντι στην ομοφυλοφιλία αποκαλύπτουν πολλά για το είδος της ηθικότητας που εμπνέεται από τη θρησκευτική πίστη. Εξίσου διαφωτιστικά παραδείγματα αποτελούν η έκτρωση και η ιερότητα της ανθρωπινής ζωής.

* Η Coretta Scott King επέδειξε αξιοσημείωτη κοινωνική δραστηριότητα, τόσο στο πλευρό του συζύγου της όσο και μετά το θάνατό του, με πιο γνωστές τις θέσεις και στάσεις της εναντίον τού απαρχαίαντ και της θανατικής ποινής, και υπέρ των δικαιωμάτων των γυναικών, της παγκόσμιας ειρήνης, της πρόληψης κατά του AIDS και των δικαιωμάτων των ομοφυλοφίλων. Το τελευταίο την έβαλε στο στόχαστρο του Fred Phelps, ο οποίος τη χαρακτήρισε υπέρμαχο των «δικαιωμάτων σε αδερφές». (Σ.τ.μ.)

Πίστη και ιερότητα της ανθρώπινης ζωής

Το ανθρώπινο έμβρυο αποτελεί μορφή ανθρώπινης ζωής. Άρα, με βάση τα κριτήρια της θρησκευτικής απολυτοκρατίας, η έκτρωση πολύ απλά είναι λάθος· κανονική δολοφονία. Δεν είμαι σίγουρος πώς να υποστηρίξω την ομολογουμένως ανεκδοτολογική παρατήρησή μου ότι πολλοί από εκείνους που αντιμάχονται με περίσσιο θένος την αφαίρεση της ζωής εμβρύων συχνά εμφανίζονται ιδιαίτερα πρόθυμοι να αφαιρέσουν τη ζωή ενός ενήλικα (για να είμαστε δίκαιοι, αυτό κατά κανόνα δεν ισχύει για τους ρωμαιοκαθολικούς, οι οποίοι συγκαταλέγονται στους πιο θορυβώδεις αντιπάλους των εκτρώσεων). Ο «αναγεννημένος» Τζορτζ Μπους ο νεότερος όμως, από την άλλη, αποτελεί τυπικό παράδειγμα της σημερινής θρησκευτικής κυριαρχίας. Τόσο εκείνος όσο και οι πολέμιοι των εκτρώσεων είναι σθεναροί υπερασπιστές της ανθρώπινης ζωής, αρκεί να πρόκειται για έμβρυο (ή για κάποιον ο οποίος βρίσκεται στο τελικό στάδιο μιας ανιάτης νόσου) —φτάνοντας ακόμη και στο σημείο να παρεμποδίζουν την ιατρική έρευνα που σίγουρα θα έσωζε πολλές ζωές.¹²⁴ Ο προφανής λόγος για την αντίθεση στη θανατική ποινή είναι ο σεβασμός προς την ανθρώπινη ζωή. Από το 1976, όταν το Ανώτατο Δικαστήριο ακύρωσε την απαγόρευση της θανατικής ποινής, περισσότερο από το 1/3 του συνόλου των εκτελέσεων σε όλες τις ΗΠΑ έχουν σημειωθεί στην Πολιτεία του Τέξας. Και ο Μπους έχει παρευρεθεί σε περισσότερες εκτελέσεις στο Τέξας απ' ό,τι οποιοσδήποτε άλλος κυβερνήτης στην ιστορία της πολιτείας, με μέσο όρο ένα θάνατο ανά εννέα ημέρες. Μήπως εκπλήρωνε απλώς το χρέος του, επιβλέποντας την εφαρμογή των νόμων της πολιτείας του;¹²⁵ Πώς όμως να αντιμετωπίσουμε, τότε, τη διάσημη ανταπόκριση του δημοσιογράφου του CNN Tucker Carlson; Ο Carlson, υποστηρικτής της θανατικής ποινής ο ίδιος, σκανδαλίστηκε από τη «χιουμοριστική» γκριμάτσα του Μπους για μια μελλοθάνατη, η οποία εκλιπαρούσε τον κυβερνήτη για αναστολή της εκτέλεσης: «“Σας παρακαλώ”, κλαψουρίζει ο Μπους, με τα χείλη του σουφρωμένα σε χλευαστικό μορφασμό απόγνωσης, “Μη με σκοτώσετε”».¹²⁶ Ίσως η εν λόγω γυναίκα να τύχανε περισσότερης κατανόησης εάν επισήμανε το γεγονός ότι κάποτε είχε η ίδια υπάρξει έμβρυο. Η μέριμνα για τα έμβρυα φαίνεται πραγματικά να έχει την πιο παράξενη επίδραση πάνω σε πολλούς πιστούς ανθρώπους. Η Μητέρα Τερέζα της Καλκούτας είχε μάλιστα πει, στην ομιλία της κατά την αποδοχή του βραβείου Νόμπελ ειρήνης: «Η μεγαλύτερη απειλή για την ειρήνη είναι η έκτρωση». Τι; Πώς είναι δυνατόν μια γυναίκα με τόσο στρεβλή κρίση να αντιμετωπίζεται σοβαρά πάνω σε οποιοδήποτε θέμα, πόσω μάλλον να θεωρείται άξια ενός βραβείου Νόμπελ; Όσοι μπαίνουν στον πειρασμό να εξαπατηθούν από τη φαρισαϊκή υποκρισία της Μητέρας Τερέζας πρέπει να

διαβάσουν το βιβλίο *The Missionary Position: Mother Teresa in Theory and Practice* (Η ιεραποστολική στάση. Η Μητέρα Τερέζα στη θεωρία και την πράξη) του Christopher Hitchens.

Για να επιστρέψουμε στους αμερικανούς Ταλιμπάν, ακούστε τον Randall Terry, ιδρυτή της Επιχείρησης Διάσωσης (Operation Rescue), μιας οργάνωσης που αποσκοπεί στον εκφοβισμό όσων πραγματοποιούν εκτρώσεις. «Όταν εγώ, ή άνθρωποι όπως εγώ, αναλάβουμε τη διακυβέρνηση της χώρας, καλύτερα να το σκάσετε, διότι θα σας πιάσουμε, θα σας δικάσουμε και θα σας εκτελέσουμε. Εννοώ κάθε λέξη που λέω. Θα θεωρήσω αποστολή μου να φροντίσω ώστε να δικαστείτε και να εκτελεστείτε». Ο Terry αναφερόταν εδώ στους γιατρούς που πραγματοποιούν εκτρώσεις, και το χριστιανικό του πνεύμα φαίνεται καθαρά και από άλλες δηλώσεις:

Θέλω να αφήσετε ένα ρεύμα αδιαλλαξίας να σας διατρέξει. Θέλω να αφήσετε ένα ρεύμα μίσους να σας διατρέξει. Ναι, το μίσος είναι καλό [...]. Ο στόχος μας είναι ένα χριστιανικό έθνος. Έχουμε ένα βιβλικό καθήκον· μας καλεί ο Θεός να κατακτήσουμε αυτή τη χώρα. Δεν θέλουμε ίση μεταχείριση από τα ΜΜΕ. Δεν θέλουμε πλουραλισμό.

Ο στόχος μας πρέπει να είναι απλός. Θέλουμε ένα χριστιανικό έθνος οικοδομημένο πάνω στο νόμο του Θεού, πάνω στις Δέκα Εντολές. Δεν απολογούμαστε σε κανέναν.¹²⁷

Η φιλοδοξία να εγκαθιδρυθεί αυτό το οποίο μόνο ως χριστιανικό φασιστικό κράτος μπορεί να χαρακτηριστεί συνιστά άκρως τυπικό γνώρισμα των αμερικανών Ταλιμπάν. Αποτελεί σχεδόν ακριβή κατοπτρική εικόνα του ισλαμικού φασιστικού κράτους στο οποίο τόσο διακαώς προσβλέπουν πολλοί άνθρωποι σε άλλα μέρη του κόσμου. Ο Randall Terry δεν κατέχει —προς το παρόν τουλάχιστον— θέση πολιτικής ισχύος. Κανένας όμως παρατηρητής της αμερικανικής πολιτικής σκηνής, τούτη τη στιγμή που γράφεται το παρόν βιβλίο (2006), δεν έχει την πολυτέλεια να αισθάνεται αισιόδοξος.

Ένας συνεπειοκράτης ή ωφελιμιστής είναι πιθανό να προσεγγίσει το ζήτημα της έκτρωσης με πολύ διαφορετικό τρόπο, προσπαθώντας να «ζυγίσει οδύνες». Υποφέρει το έμβρυο; (Μάλλον όχι, εάν αποβληθεί πριν αποκτήσει νευρικό σύστημα· αλλά ακόμη κι αν είναι αρκετά μεγάλο ώστε να έχει νευρικό σύστημα, σίγουρα υποφέρει λιγότερο απ' ό,τι, λόγω χάριν, μια ενήλικη αγελάδα σε ένα σφαγείο.) Μήπως υποφέρει η ίδια η έγκυος, ή η οικογένειά της, εάν δεν πραγματοποιηθεί η έκτρωση; Πολύ πιθανόν· και, εν πάση περιπτώσει, δεδομένου ότι το έμβρυο στερείται νευρικού συστήματος, δεν θα έπρεπε η επιλογή να ανήκει στο επαρκώς ανεπτυγμένο νευρικό σύστημα της μητέρας;

Τούτο δεν σημαίνει ότι αποκλείεται ένας συνεπειοκράτης να έχει λόγους μόνο για να εναντιωθεί στην έκτρωση. Μπορούν να διατυπωθούν επιχειρήματα από συνεπειοκράτες (μολονότι εγώ δεν θα το έπραττα εν προκειμένω) τα οποία κάνουν λόγο για «ολισθηρό κατήφορο». Ίσως τα έμβρυα να μην υποφέρουν, αλλά ένας πολιτισμός που ανέχεται την αφαίρεση της ανθρώπινης ζωής διατρέχει τον κίνδυνο να υπερβεί κάθε όριο: πού θα οδηγηθούμε; Στη βρεφοκτονία; Η στιγμή της γέννησης μας παρέχει έναν φυσικό Ρουβίκωνα για τον καθορισμό κανόνων, και —θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί— είναι δύσκολο να βρούμε κάποιον άλλο νωρίτερα κατά την εμβρυϊκή ανάπτυξη. Τέτοια επιχειρήματα περί ολισθηρού κατήφορου θα μπορούσαν, συνεπώς, να μας οδηγήσουν στο να αποδώσουμε στη στιγμή της γέννησης περισσότερη σημασία απ' όση θα προτιμούσε ο ωφελισμός, με τη στενή του έννοια.

Τα επιχειρήματα εναντίον της ευθανασίας μπορούν επίσης να διατυπωθούν με όρους ολισθηρού κατήφορου. Ας επινοήσουμε ένα φανταστικό επιχείρημα κάποιου ηθικού φιλοσόφου: «Αν επιτραπεί στους γιατρούς να λυτρώνουν από τα βάσανά τους όσους ασθενείς βρίσκονται σε τελικό στάδιο ανίατης νόσου, τότε όλοι θα αρχίσουν πάραυτα να ξεπαστρεύουν τις γιαγιάδες τους για να πάρουν τα χρήματά τους. Ίσως εμείς οι φιλόσοφοι να έχουμε ξεπεράσει την απολυτοκρατία, όμως η κοινωνία έχει ανάγκη από την πειθάρχηση σε απόλυτους κανόνες όπως το “Ου φονεύσεις”, ειδήλλως δεν θα ξέρει πού να σταματήσει. Υπό ορισμένες συνθήκες, η απολυτοκρατία θα μπορούσε, για όλων των ειδών τους εσφαλμένους λόγους σε έναν όχι και τόσο ιδανικό κόσμο, να έχει καλύτερες συνέπειες απ' ό,τι η αφελής συνεπειοκρατία! Εμείς οι φιλόσοφοι ίσως δυσκολευτούμε να απαγορεύσουμε να τρώγονται ήδη νεκροί άνθρωποι δίχως συγγενείς να τους θρηνήσουν —αλήτες που σκοτώθηκαν στο δρόμο, φέρ' ειπείν. Εντούτοις, για λόγους ολισθηρού κατήφορου, το απολυτοκρατικό ταμπού εναντίον του κανιβαλισμού είναι εξαιρετικά πολύτιμο για να καθεί».

Τα επιχειρήματα περί ολισθηρού κατήφορου θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως τρόπος διά του οποίου οι συνεπειοκράτες κατορθώνουν να επανεισαγάγουν μια μορφή έμμεσης απολυτοκρατίας. Εντούτοις, οι θρησκευόμενοι εχθροί των εκτρώσεων δεν σκοτίζονται για τους ολισθηρούς κατήφορους. Για αυτούς, το ζήτημα είναι πολύ πιο απλό: Έμβρυο ίσον «μωρό»· το να σκοτώσεις έμβρυο συνιστά δολοφονία, και αυτό είναι όλο· τέλος συζήτησης. Η απολυτοκρατική στάση εν προκειμένω συνεπάγεται πολλά. Καταρχάς, η έρευνα πάνω στα εμβρυϊκά βλαστικά κύτταρα πρέπει να σταματήσει, παρά τις υποσχέσεις της για την ιατρική επιστήμη, διότι οδηγεί σε θάνατο εμβρυϊκών κυττάρων. Η ασυνέπεια γίνεται εμφανής εάν αναλογιστούμε ότι η κοινωνία ήδη αποδέχεται την εξωσωματική γονιμο-

ποίηση, κατά την οποία οι γιατροί τακτικά διεγείρουν γυναίκες ώστε να παραγάγουν επιπλέον ωάρια, τα οποία θα γονιμοποιηθούν έξω από το σώμα τους. Μπορεί να παραχθεί μέχρι και μία δωδεκάδα βιώσιμων ζυγωτών, εκ των οποίων δύο ή τρία εμφυτεύονται στη μήτρα. Η προσδοκία είναι ότι θα επιβιώσουν μόνο ένα ή πιθανώς δύο από αυτά. Η εξωσωματική γονιμοποίηση λοιπόν σκοτώνει γονιμοποιημένα ωάρια σε δύο στάδια της διαδικασίας, αλλά η κοινωνία εν γένει δεν έχει κάποιο πρόβλημα με αυτό. Εδώ και είκοσι πέντε χρόνια, η εξωσωματική γονιμοποίηση αποτελεί μια καθιερωμένη διαδικασία που φέρνει χαρά στη ζωή άτεκνων ζευγαριών.

Οι θρησκευόμενοι οπαδοί του απόλυτου, ωστόσο, ενδέχεται να έχουν πρόβλημα και με την εξωσωματική γονιμοποίηση. Η εφημερίδα *Guardian* δημοσίευσε στις 3 Ιουνίου 2005 μια περιεργή ιστορία υπό τον τίτλο «Christian couples answer call to save embryos left by IVF» (Χριστιανικά ζευγάρια απαντούν σε κλήση διάσωσης εμβρύων που περίσσεψαν από εξωσωματική γονιμοποίηση). Η ιστορία αφορά μια οργάνωση ονόματι Χιονονιφάδες (Snowflakes), η οποία επιδιώκει να «διασώσει» τυχόν έμβρυα που απομένουν από εξωσωματική γονιμοποίηση. «Νιώσαμε πραγματικά ότι ο Κύριος μας καλούσε να προσπαθήσουμε να δώσουμε σε ένα από τα έμβρυα αυτά —τα παιδιά αυτά— μια πιθανότητα να ζήσει», δήλωσε μια γυναίκα από την Πολιτεία της Ουάσιγκτον, της οποίας το τέταρτο παιδί προέκυψε από τούτη την «παράδοξη συμμαχία που έχουν συνάψει συντηρητικοί χριστιανοί με τον κόσμο των παιδιών του σωλήνα». Ανήσυχος με την εν λόγω συμμαχία, ο σύζυγός της συμβουλευτήκε έναν πρεσβύτερο της εκκλησίας, ο οποίος τού συνέστησε: «Εάν θέλεις να απελευθερώσεις τους δούλους, χρειάζεται μερικές φορές να συνάψεις συμφωνία με το δουλέμπορο». Αναρωτιέμαι τι θα έλεγαν οι άνθρωποι αυτοί εάν ήξεραν ότι η πλειονότητα των συλληφθέντων εμβρύων αποβάλλονται αυτόματα ούτως ή άλλως. Είναι μάλλον καλύτερο να θεωρηθεί ως φυσικός «έλεγχος ποιότητας».

Κάποιοι θρησκευόμενοι εμφανίζονται ανίκανοι να διακρίνουν την ηθική διαφορά μεταξύ του φόνου μιας μικροσκοπικής συσσωμάτωσης κυττάρων αφενός και ενός πλήρως ανεπτυγμένου γιατρού αφετέρου. Έχω ήδη αναφέρει τον Randall Terry και την Επιχείρηση Διάσωσης. Ο Mark Juergensmeyer, στο ανατριχιαστικό βιβλίο του *Terror in the Mind of God* (Τρόμος στο νου του Θεού), παρουσιάζει μια φωτογραφία του αιδεσιμότατου Michael Bray μαζί με το φίλο του αιδεσιμότατο Paul Hill να κρατούν ένα πανό που γράφει: «Είναι άραγε λάθος να εμποδίζεις τη δολοφονία αθώων μωρών;». Και οι δύο μοιάζουν καλουσνάτοι, νεαροί άντρες, απόφοιτοι πιθανώς ενός καλού ιδιωτικού σχολείου, γοπτευτικοί, χαμογελαστοί, καλοντυμένοι, το ακριβώς αντίθετο των τρελών με τα γουρλωμένα μάτια. Εντούτοις, οι ίδιοι και οι φίλοι τους, από το Στρατό του Θεού (Army of God, AOG) **επιδίδονται σε ε-**

μπροσμούς κλινικών όπου πραγματοποιούνται εκτρώσεις και δεν έχουν αποκρύψει την επιθυμία τους να σκοτώνουν γιατρούς. Στις 29 Ιουλίου 1994, ο Paul Hill πήρε μια καραμπίνα και δολοφόνησε τον δρ John Britton και το σωματοφύλακά του James Barrett έξω από την κλινική τού Britton στην Πενσάκολα της Φλόριντα. Στη συνέχεια παραδόθηκε στην αστυνομία, λέγοντας ότι σκότωσε το γιατρό προκειμένου να αποτρέψει μελλοντικούς θανάτους «αθών μωρών».

Ο Michael Bray υπερασπίζεται τέτοιες πράξεις με ευγλωττία καθώς και με το πρόσχημα μιας υψηλής ηθικής επιταγής, όπως διαπίστωσα όταν του πήρα συνέντευξη σε ένα δημόσιο πάρκο στο Κολοράντο Σπρινγκς για το τηλεοπτικό ντοκιμαντέρ μου σχετικά με τη θρησκεία.* Πριν φτάσουμε στο θέμα της έκτρωσης, πήρα μια γεύση της θεμελιωμένης στη Βίβλο ηθικότητας του Bray, θέτοντάς του μερικές προκαταρκτικές ερωτήσεις. Του επισήμανα λοιπόν ότι ο βιβλικός νόμος καταδικάζει τους μοιχούς σε θάνατο διά λιθοβολισμού. Περίμενα ότι θα αποκήρυττε το συγκεκριμένο παράδειγμα ως εμφανώς υπερβολικό, όμως με εξέπληξε. Συμφώνησε χωρίς ενδοιασμούς ότι, έπειτα από την πρόπευσα νομική διαδικασία, οι μοιχοί θα πρέπει να εκτελούνται. Του επισήμανα στη συνέχεια ότι ο Paul Hill, απολαύοντας της πλήρους υποστήριξης του Bray, δεν τήρησε καμία τέτοια διαδικασία, αλλά πήρε το νόμο στα χέρια του και σκότωσε εν ψυχρώ ένα γιατρό. Ο Bray υπερασπίστηκε την πράξη του κληρικού συναδέλφου του με τους ίδιους όρους που είχε χρησιμοποιήσει όταν του είχε πάρει συνέντευξη ο Juergensmeyer, κάνοντας δηλαδή διάκριση μεταξύ της αντεκδικητικής δολοφονίας—λόγου χάριν, ενός συνταξιούχου γιατρού— και της δολοφονίας ενός ενεργειακού γιατρού ώστε να παρεμποδιστεί από την «τακτική δολοφονία μωρών». Στη συνέχεια του ανέταξα ότι, όσο αναμφίβολα ειλικρινείς κι αν ήταν οι πεποιθήσεις τού Paul Hill, η κοινωνία θα βυθιζόταν σε μια τρομακτική αναρχία εάν ο καθένας επικαλούνταν τις προσωπικές του πεποιθήσεις προκειμένου να πάρει το νόμο στα χέρια του, αντί να υπακούει στο νόμο της χώρας. Δεν θα ήταν ορθότερο να προσπαθήσει να αλλάξει το νόμο με δημοκρατικά μέσα; Ο Bray απάντησε: «Λοιπόν, αυτό είναι το πρόβλημα όταν δεν έχουμε πραγματικά αυθεντικούς νόμους· όταν έχουμε νόμους που τους σκάρωσαν άνθρωποι στο πόδι, ιδιότροπα, όπως έχουμε δει να γίνεται με την περίπτωση του λεγόμενου νόμου για το δικαίωμα της έκτρωσης, ο οποίος επιβλήθηκε στους ανθρώπους από δικαστές [...]». Στη συνέχεια συ-

* Οι οπαδοί της απελευθέρωσης των ζώων, οι οποίοι απειλούν με βία τους επιστήμονες που χρησιμοποιούν ζώα για ιατρικές έρευνες, θα μπορούσαν να επικαλεστούν μια εξίσου υψηλή ηθική επιταγή.

Ζητήσαμε για το αμερικανικό Σύνταγμα και την προέλευση των νόμων. Η στάση τού Bray πάνω σε τέτοια θέματα αποδείχθηκε παρόμοια με εκείνη των μαχητικών μουσουλμάνων που ζουν στη Βρετανία και διακηρύσσουν ανοικτά ότι δεσμεύονται μόνο από τον ισλαμικό νόμο, και όχι από τους δημοκρατικά θεσπισμένους νόμους της θετής πατρίδας τους.

Το 2003, ο Paul Hill εκτελέστηκε για τη δολοφονία τού δρ Britton και του σωματοφύλακά του, υποστηρίζοντας ότι θα το έκανε ξανά προκειμένου να σώσει τα αγέννητα παιδιά. Προσδοκώντας με ειλικρίνεια το θάνατο προς χάριν του σκοπού του, δήλωσε σε μια συνέντευξη Τύπου: «Πιστεύω ότι η πολιτεία, εκτελώντας με, θα με κάνει μάρτυρα». Στην εκτέλεσή του, δεξιοί διαδηλωτές κατά των εκτρώσεων ενώθηκαν σε μια ανίερη συμμαχία με αριστερούς αντιτιθέμενους στη θανατική ποινή, ζητώντας από τον κυβερνήτη τής Φλόριντα, Jeb Bush, να «ματαιώσει το μαρτύριο του Paul Hill». Ανέφεραν δε το εύλογο επιχείρημα ότι η κατόπιν δικαστικής απόφασης εκτέλεση του Hill στην πραγματικότητα θα ενθάρρυνε περισσότερες δολοφονίες, επιτυγχάνοντας το ακριβώς αντίθετο του αποτρεπτικού αποτελέσματος που υποτίθεται ότι η θανατική ποινή θα έπρεπε να έχει. Ο ίδιος ο Hill βάδισε χαμογελαστός μέχρι την αίθουσα εκτέλεσης, λέγοντας: «Αναμένω σπουδαία ανταμοιβή στον παράδεισο... Προσδοκώ τη δόξα».¹²⁸ Και πρότεινε να υιοθετήσουν και άλλοι τον βίαιο αγώνα του. Φοβούμενη πράξεις αντεκδίκησης για το «μαρτύριο» του Paul Hill, η αστυνομία τέθηκε σε υψηλή επιφυλακή κατά την ώρα της εκτέλεσης, ενώ αρκετά άτομα που συνδέονταν με την υπόθεση έλαβαν απειλητικά γράμματα συνοδευόμενα μάλιστα και από σφαίρες.

Τούτη η τρομερή ιστορία ξεκινά από μια απλή διαφορά αντίληψης. Υπάρχουν άνθρωποι οι οποίοι, εξαιτίας των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, θεωρούν ότι η έκτρωση συνιστά δολοφονία και είναι έτοιμοι ακόμη και να σκοτώσουν προς υπεράσπιση των εμβρύων —τα οποία έχουν επιλέξει να αποκαλούν «μωρά». Από την άλλη μεριά, υπάρχουν εξίσου ειλικρινείς υποστηρικτές των εκτρώσεων, οι οποίοι έχουν διάφορες θρησκευτικές πεποιθήσεις —ή και καθόλου—, μαζί με καλώς επεξεργασμένες συνεπειοκρατικές ηθικές αρχές. Θεωρούν και αυτοί τους εαυτούς τους ιδεολόγους, που προσφέρουν ιατρική υπηρεσία σε όσους ασθενείς την έχουν ανάγκη και οι οποίοι, σε διαφορετική περίπτωση, θα κατέφευγαν σε επικίνδυνους ή ανίκανους απατεώνες. Και οι δύο πλευρές αντιμετωπίζουν η μία την άλλη είτε ως δολοφόνους είτε ως υποστηρικτές των δολοφονιών. Και οι δύο πλευρές, με βάση τα δικά τους κριτήρια, είναι εξίσου ειλικρινείς.

Ο εκπρόσωπος Τύπου μιας άλλης κλινικής εκτρώσεων χαρακτήρισε επικίνδυνο ψυχοπαθή τον Paul Hill. Εντούτοις, άνθρωποι όπως εκείνος δεν θεωρούν τους εαυτούς τους επικίνδυνους ψυχοπαθείς, αλλά καλούς αν-

θρώπους με *πθική* συνείδηση, καθοδηγούμενους μάλιστα από τον Θεό. Εγώ, πράγματι, δεν νομίζω ότι ο Paul Hill ήταν ψυχοπαθής. Ήταν απλώς πολύ θρησκευόμενος. Επικίνδυνος ασφαλώς, αλλά όχι ψυχοπαθής. Επικίνδυνα θρησκευόμενος. Με βάση τα κριτήρια της θρησκευτικής του πίστης, η πράξη του Hill να πυροβολήσει τον δρ Britton ήταν πλήρως ορθή και *πθική*. Το πρόβλημα με τον Hill έγκειται στη θρησκευτική του πίστη αυτή καθαυτήν. Ούτε ο Michael Bray, όταν τον συνάντησα, μου φάνηκε ψυχοπαθής. Μάλιστα, νομίζω ότι τον συμπάθησα. Μου άφησε την εντύπωση ενός έντιμου και ειλικρινούς ανθρώπου, ήρεμου και σκεπτόμενου, που ο νους του όμως είχε δυστυχώς δηλητηριαστεί από την ανοησία της θρησκείας.

Οι σθεναροί πολέμιοι των εκτρώσεων είναι σχεδόν στο σύνολό τους βαθιά θρησκευόμενοι. Οι ειλικρινείς υποστηρικτές των εκτρώσεων, είτε θρησκευόμενοι είτε όχι, είναι πιθανότερο να ακολουθούν μια μη θρησκευτική, συνεπειοκρατική *πθική* φιλοσοφία, επικαλούμενοι μάλλον το ερώτημα του Jeremy Bentham: «Μπορούν να *υποφέρουν*;». Οι Paul Hill και Michael Bray δεν διέκριναν κάποια *πθική* διαφορά μεταξύ της δολοφονίας ενός εμβρύου και της δολοφονίας ενός γιατρού, με την εξαίρεση ότι το έμβρυο ήταν, για αυτούς, ένα άμεμπτα αθώο «μωρό». Για το συνεπειοκράτη υπάρχει απροσμέτρητη διαφορά. Το πρώιμο έμβρυο διαθέτει τις αισθήσεις, όπως και την όψη, ενός γυρίνου. Ο γιατρός, από την άλλη, είναι ένα πλήρως ανεπτυγμένο ον με συνείδηση, ελπίδες, αγάπες, φιλοδοξίες και φόβους, με ένα μεγάλο απόθεμα ανθρωπιστικής παιδείας, με τη δυνατότητα βίωσης βαθιών συναισθημάτων, και πιθανότατα με μια συντετριμμένη χήρα και ορφανά παιδιά, ίσως και ηλικιωμένους γονείς, που τον λατρεύουν.

Ο Paul Hill προκάλεσε πραγματικό, βαθύ και διαρκή πόνο σε όντα με νευρικά συστήματα ικανά να *υποφέρουν*. Το θύμα του δεν έκανε τίποτε τέτοιο. Τα πρώιμα έμβρυα, που δεν διαθέτουν νευρικό σύστημα, σαφέστατα δεν *υποφέρουν*. Αλλά ακόμη και τα ανεπτυγμένα έμβρυα, τα οποία έχουν νευρικό σύστημα και μπορούν να *υποφέρουν* —μολονότι κάθε μορφή οδύνης είναι καταδικαστέα—, δεν *υποφέρουν* επειδή είναι *ανθρώπινα*. Δεν υπάρχει κάποιος γενικός λόγος για τον οποίο να θεωρήσουμε ότι τα ανθρώπινα έμβρυα οποιασδήποτε ηλικίας *υποφέρουν* περισσότερο απ' ό,τι τα έμβρυα αγελάδας ή προβάτου στο ίδιο στάδιο ανάπτυξης. Και υπάρχει κάθε λόγος να υποθέσουμε ότι όλα τα έμβρυα, είτε ανθρώπινα είτε όχι, *υποφέρουν* πολύ λιγότερο απ' ό,τι ενήλικες αγελάδες ή πρόβατα σε ένα σφαγείο, ιδιαίτερα ένα τελετουργικό σφαγείο στο οποίο, για θρησκευτικούς λόγους, πρέπει να διατηρούν τις αισθήσεις τους όταν οι λαιμοί τους θα κόβονται τελετουργικά.

Η οδύνη είναι δύσκολο να μετρηθεί,¹²⁹ και οι λεπτομέρειές της μπορούν να αμφισβητηθούν. Εντούτοις, αυτό δεν επηρεάζει το βασικό μου επιχειρή-

μα, δηλαδή τη διαφορά μεταξύ κοσμικής συνεπειοκρατίας και θρησκευτικά απόλυτων ηθικών φιλοσοφιών.* Η μία σχολή σκέψης ενδιαφέρεται για το εάν τα έμβρυα μπορούν να υποφέρουν· η άλλη ενδιαφέρεται για το εάν είναι ανθρώπινα. Μπορεί να τύχει να ακούσετε θρησκευόμενους ηθικούς φιλοσόφους να συζητούν για ερωτήματα όπως: «Πότε το αναπτυσσόμενο έμβρυο θεωρείται άνθρωπος —ένα ανθρώπινο ον;». Οι κοσμικοί ηθικοί φιλόσοφοι μάλλον θα ρωτήσουν: «Ξεχάστε εάν είναι ή όχι *ανθρώπινο* (τι σημαίνει καν αυτό όταν αναφερόμαστε σε ένα μικρό σύμπλεγμα κυττάρων);· σε ποια ηλικία ένα αναπτυσσόμενο έμβρυο, οποιουδήποτε είδους, καθίσταται ικανό να *υποφέρει*;».

Η Μεγάλη περί Μπετόβεν Πλάνη

Η επόμενη κίνηση ενός πολέμιου των εκτρώσεων στη λεκτική σκακιέρα συνήθως έχει ως εξής: Το ζήτημα δεν έγκειται στο κατά πόσον ένα ανθρώπινο έμβρυο μπορεί ή όχι να υποφέρει τούτη τη στιγμή. Το ζήτημα έγκειται στις *δυνατότητες* που διαθέτει. Η έκτρωση του στερεί την ευκαιρία μιας ολοκληρωμένης ανθρώπινης ζωής στο μέλλον. Αυτή η ιδέα εκφράζεται χαρακτηριστικά με ένα ρητορικό επιχείρημα του οποίου η ακραία ηλιθιότητα συνιστά και τη μοναδική του δικαιολογία έναντι της κατηγορίας για υπερβολική ανεντιμότητα. Αναφέρομαι στη Μεγάλη περί Μπετόβεν Πλάνη, η οποία απαντά με διάφορες μορφές. Οι Peter και Jean Medawar,** στο βιβλίο τους *The Life Science* (Η επιστήμη της ζωής), αποδίδουν την παρακάτω εκδοχή στον Norman St John Stevas (πλέον λόρδο St John), μέλος της Βρετανικής Βουλής και εξέχοντα ρωμαιοκαθολικό. Εκείνος, με τη σειρά του, την έλαβε από τον Maurice Baring (1874-1945), έναν γνωστό προσήλυτο στο ρωμαιοκαθολικισμό και στενό συνεργάτη των ευλαβών καθολικών G.K. Chesterton και Hilaire Belloc. Την απέδωσε πλασμένη υπό τη μορφή ενός υποθετικού διαλόγου μεταξύ δύο γιατρών.

«Θέλω τη γνώμη σας σχετικά με το θέμα του τερματισμού της κύησης.

Ο πατέρας ήταν ουφιλιδικός, η μητέρα φυματική. Από τα τέσσερα προ-

* Αυτό, βέβαια, δεν εξαντλεί όλες τις πιθανότητες. Μια σημαντική μερίδα των αμερικανών χριστιανών δεν παίρνει απόλυτη θέση απέναντι στην έκτρωση και τάσσεται υπέρ της επιλογής. Βλ., λόγου χάριν, το Θρησκευτικό Συνασπισμό υπέρ της Αναπαραγωγικής Επιλογής (Religious Coalition for Reproductive Choice), στην ιστοσελίδα www.rcrc.org/.

** Ο σερ Peter Medawar τιμήθηκε με το βραβείο Νόμπελ για τη φυσιολογία ή την ιατρική το 1960.

ηγούμενα παιδιά τους, το πρώτο ήταν τυφλό, το δεύτερο πέθανε, το τρίτο ήταν κωφάλαλο και το τέταρτο επίσης φυματικό. Εσείς τι θα κάνατε;»

«Θα τερμάτιζα την κύηση.»

«Τότε θα δολοφονούσατε τον Μπετόβεν.»

Το Διαδίκτυο είναι γεμάτο με λεγόμενες «υπέρ της ζωής» ιστοσελίδες, οι οποίες επαναλαμβάνουν τη γελοία αυτή ιστορία και, παρεμπιπτόντως, αλλάζουν τις αρχικές προϋποθέσεις με περίσσια ελαφρότητα. Ιδού μια άλλη εκδοχή: «Εάν γνωρίζατε μια έγκυο γυναίκα η οποία είχε ήδη οκτώ παιδιά, εκ των οποίων τρία ήταν κουφά, δύο τυφλά και ένα διανοητικά καθυστερημένο (όλα αυτά επειδή εκείνη έπασχε από σύφιλη), θα της προτείνατε να κάνει έκτρωση; Τότε θα σκοτώνατε τον Μπετόβεν».¹³⁰ Αυτή η εκδοχή του μύθου υποβιβάζει τον μεγάλο συνθέτη από πέμπτο σε ένατο κατά τη σειρά γέννησης, αυξάνει τον αριθμό των παιδιών που γεννήθηκαν κουφά σε τρία και τυφλά σε δύο, και μεταθέτει τη σύφιλη από τον πατέρα στη μητέρα. Οι περισσότερες από τις σαράντα τρεις ιστοσελίδες, τις οποίες ανακάλυψα αναζητώντας εκδοχές της ιστορίας, δεν την αποδίδουν στον Maurice Baring αλλά σε κάποιον καθηγητή L.R. Agnew της Ιατρικής Σχολής του UCLA, ο οποίος θρυλείται ότι έθεσε το δίλημμα στους φοιτητές του λέγοντάς τους: «Συγχαρητήρια, μόλις δολοφονήσατε τον Μπετόβεν». Θα μπορούσαμε να συγχωρήσουμε τον L.R. Agnew, υποθέτοντας απλώς ότι δεν υπάρχει —είναι εκπληκτικό το πώς ξεφυτρώνουν τέτοιοι αστικοί μύθοι. Δεν κατάφερα να βρω κατά πόσον ο Baring διέδωσε πρώτος το μύθο ή εάν είχε επινοηθεί νωρίτερα.

Διότι σαφώς περί επινόησης πρόκειται· για ασύστολα ψεύδη. Η αλήθεια είναι ότι ο Λούντβιχ βαν Μπετόβεν δεν ήταν ούτε το ένατο ούτε το πέμπτο παιδί των γονέων του, αλλά το μεγαλύτερο —για την ακρίβεια, ήταν το δεύτερο στη σειρά, όμως ο μεγαλύτερος αδελφός του πέθανε κατά την παιδική του ηλικία, όπως συχνά συνέβαινε τότε— και δεν ήταν, απ' όσο γνωρίζουμε, τυφλός, κουφός, μουγγός ή διανοητικά καθυστερημένος. Δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι κάποιος από τους γονείς του είχε σύφιλη, αν και αληθεύει ότι η μητέρα του εν τέλει πέθανε από φυματίωση, η οποία ήταν πολύ διαδεδομένη εκείνη την εποχή.

Πρόκειται, στην πραγματικότητα, για έναν αστικό μύθο με όλη τη σημασία της λέξεως, μια επινόηση που διαδόθηκε εσκεμμένα από ανθρώπους με πάγια συμφέροντα στη διάδοσή της. Εντούτοις, το γεγονός ότι αποτελεί ψέμα είναι, εν πάση περιπτώσει, άσχετο με το θέμα. Ακόμη κι αν δεν ήταν ψέμα, το επιχείρημα που βασίζεται στην εν λόγω ιστορία συνιστά πολύ κακό επιχείρημα. Οι Peter και Jean Medawar δεν είχαν ανάγκη να αμφισβη-

τήσουν την αλήθεια της ιστορίας προκειμένου να επισημάνουν τη σφαιρότητα του επιχειρήματος: «Η λογική που κρύβεται πίσω από αυτό το απεχθές αδύναμο επιχειρήμα είναι απολύτως εσφαλμένη, διότι —εκτός εάν υπονοείται ότι υπάρχει κάποια αιτιακή σχέση μεταξύ φυματικής μπτέρας και συφιλιδικού πατέρα αφενός, και της γέννησης μιας μουσικής ιδιοφυΐας αφετέρου— ο κόσμος δεν είναι πιθανότερο να στερηθεί έναν Μπετόβεν λόγω έκτρωσης απ' ό,τι λόγω σεξουαλικής εγκράτειας».¹³¹ Η λακωνικά περιφρονητική απόρριψη του επιχειρήματος από μέρους των Medawar είναι αδιάσειστη (δανειζόμενος την πλοκή μιας από τις σκοτεινές μικρές ιστορίες του Roald Dahl, να αναφέρω ότι η εξίσου συμπτωματική απόφαση *αποφυγής* μιας έκτρωσης το 1888 μάς έδωσε τον Αδόλφο Χίτλερ). Απαιτείται, ωστόσο, στοιχειώδης νοημοσύνη —ή πιθανώς η έλλειψη ενός συγκεκριμένου είδους θρησκευτικής ανατροφής— προκειμένου να αναγνωριστεί το πρόβλημα. Από τις σαράντα τρεις ιστοσελίδες «υπέρ της ζωής», που ανέφεραν εκδοχές του μύθου για τον Μπετόβεν και τις οποίες αποκάλυψε η αναζήτησή μου στο Google την ημέρα που έγραφα το εν λόγω κείμενο, ούτε μία δεν εντόπιζε τον παραλογισμό του επιχειρήματος. Όλες, μέχρι τελευταίας (ήταν όλες θρησκευτικές ιστοσελίδες παρεμπιπτόντως), παραδιδόταν ολοκληρωτικά στην πλάνη. Μία μάλιστα αναγνώριζε τον Medawar (γραμμένο Medanvar) ως πηγή της ιστορίας. Ήταν τόσο πρόθυμοι οι συγκεκριμένοι άνθρωποι να πιστέψουν μια πλάνη ταιριαστή με την πίστη τους ώστε δεν πρόσεξαν καν ότι οι Medawar ανέφεραν το επιχειρήμα μόνο και μόνο για να το καταρρίψουν.

Όπως πολύ σωστά επισήμαναν οι Medawar, η λογική κατάληξη του επιχειρήματος περί «ανθρώπινων δυνατοτήτων» είναι ότι δυνητικά στερούμε από μια ανθρώπινη ψυχή το δώρο της ύπαρξης κάθε φορά που δεν αδράχνουμε την ευκαιρία μιας σεξουαλικής επαφής. Κάθε άρνηση από μέρους ενός γόνιμου ατόμου να συνευρεθεί σεξουαλικά με άλλο γόνιμο άτομο, με βάση τη βλακώδη αυτή λογική «υπέρ της ζωής», ισοδυναμεί με τη δολοφονία ενός δυνάμει παιδιού! Ακόμη και η αντίσταση σε απόπειρα βιασμού θα μπορούσε να εκληφθεί ως δολοφονία ενός δυνάμει παιδιού (και, παρεμπιπτόντως, υπάρχουν πολλά μέλη εκστρατειών «υπέρ της ζωής» που θα αρνούνταν την έκτρωση ακόμη και σε γυναίκες οι οποίες έπεσαν θύματα βιασμού). Το επιχειρήμα περί Μπετόβεν συνιστά, όπως μπορούμε να δούμε ξεκάθαρα, πολύ κακή λογική πράγματι. Η σουρεαλιστική πλιθιότητα του συνοψίζεται κατά τον καλύτερο τρόπο σε εκείνο το έξοχο τραγούδι «Every sperm is sacred» (Κάθε σπέρμα είναι ιερό), που τραγουδά ο Μάικλ Πάβλιν, με μια χορωδία εκατοντάδων παιδιών, στην ταινία των Μόντι Πάιθον *Το νόημα της ζωής* (όποιος δεν το έχει δει, χάνει). Η Μεγάλη περί Μπετόβεν Πλάνη αποτελεί τυπικό παράδειγμα του λογικού κυκεώνα στον οποίο

καταλήγουμε όταν ο νους μας αποδιοργανώνεται πλήρως από θρησκευτικής έμπνευσης απολυτοκρατία.

Προσέξτε τώρα ότι η φράση «υπέρ της ζωής» δεν σημαίνει ακριβώς υπέρ της ζωής. Σημαίνει μάλλον υπέρ της *ανθρώπινης ζωής*. Η απόδοση εξαιρετικά ιδιαίτερων δικαιωμάτων στα κύτταρα του είδους *Homo sapiens* είναι δύσκολο να συμβιβαστεί με το γεγονός της εξέλιξης. Αυτό βέβαια δεν λέει κάτι στους πολλούς εκείνους πολέμιους των εκτρώσεων οι οποίοι δεν αντιλαμβάνονται ότι η εξέλιξη αποτελεί γεγονός! Ας αναπτύξω όμως εν συντομία το επιχείρημα χάριν εκείνων των ακτιβιστών κατά των εκτρώσεων που ίσως αγνοούν λιγότερο την επιστήμη.

Το εξελικτικό επιχείρημα είναι πολύ απλό. Η *ανθρώπινη φύση* των κυττάρων ενός εμβρύου δεν μπορεί να του προσδώσει κάποιον απόλυτα ασυνεχή ηθικό χαρακτήρα. Δεν μπορεί να το κάνει, εξαιτίας της εξελικτικής μας συνέχειας με τους χιμπαντζήδες και, κατ' επέκταση, με κάθε είδος ζωής στον πλανήτη. Για να το καταλάβετε αυτό, φανταστείτε ότι ένα ενδιάμεσο είδος, ας πούμε ο *Australopithecus afarensis*, τύχαινε να έχει επιβιώσει μέχρι σήμερα και τον ανακαλύπταμε σε κάποια απόμακρη τοποθεσία της Αφρικής. Θα «λογίζονταν ως άνθρωποι» αυτά τα πλάσματα ή όχι; Για έναν συνεπειοκράτη όπως εγώ, το ερώτημα δεν χρήζει απάντησης, διότι δεν συνεπάγεται τίποτε. Το γεγονός ότι θα ενθουσιαζόμασταν και θα νιώθαμε τιμή από τη γνωριμία μιας νέας «Λούσι» θα αρκούσε. Οι απολυτοκράτες, από την άλλη, υποχρεούνται να απαντήσουν στο ερώτημα, προκειμένου να εφαρμόσουν την ηθική αρχή της απόδοσης στους ανθρώπους ενός μοναδικού και ιδιαίτερου χαρακτήρα *επειδή είναι άνθρωποι*. Εάν τα πράγματα έφταναν σε κρίσιμο σημείο, πιθανότατα θα χρειαζόταν να στηθούν δικαστήρια—όπως εκείνα της Νότιας Αφρικής τού απαρτχάιντ— προκειμένου να αποφασιστεί κατά πόσον ένα συγκεκριμένο άτομο πρέπει να «λογίζεται ως άνθρωπος».

Ακόμη κι αν καταβληθεί προσπάθεια να δοθεί μια σαφής απάντηση όσον αφορά τον *Australopithecus*, η βαθμιαία συνέχεια που αποτελεί αναπόδραστο γνώρισμα της βιολογικής εξέλιξης μας υποδηλώνει ότι θα πρέπει να υπάρχει *κάποιο* ενδιάμεσο άτομο, το οποίο θα βρίσκεται αρκετά κοντά στο «σύνоро» ώστε να θολώσει την ηθική αρχή και να καταστρέψει την απολυτότητά της. Εν ολίγοις, δεν υπάρχουν φυσικές διαχωριστικές γραμμές στην εξέλιξη. Η πλάνη της διαχωριστικής γραμμής οφείλεται στο γεγονός ότι τα εξελικτικώς ενδιάμεσα άτομα τυχαίνει να έχουν εξαφανιστεί. Βεβαίως, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι οι άνθρωποι είναι, για παράδειγμα, πιο ικανοί να υποφέρουν απ' ό,τι άλλα είδη. Τούτο θα μπορούσε κάλλιστα να αληθεύει, και ενδεχομένως ορθώς θα αποδίδαμε κάποια ειδική θέση στους ανθρώπους εξαιτίας του. Εντούτοις, η εξελικτική συνέχεια μας δείχνει ότι

δεν υφίσταται καμία *απόλυτη* διάκριση. Η απολυτοκρατική ηθική διάκριση υπονομεύεται συντριπτικά από το γεγονός της εξέλιξης. Η ανησυχπητική επίγνωση του γεγονότος αυτού ενδέχεται, όντως, να κρύβεται πίσω από ένα από τα κύρια κίνητρα εξαιτίας των οποίων οι δημιουργιστές αντιτίθενται στην εξέλιξη: φοβούνται τις υποτιθέμενες ηθικές συνέπειές της. Έχουν άδικο που τις φοβούνται· ωστόσο είναι σίγουρα παράξενο να πιστεύει κανείς ότι μια αλήθεια για τον πραγματικό κόσμο μπορεί να ανατραπεί από εκτιμήσεις περί του ηθικά επιθυμητού.

Πώς η «μετριοπαθής» πίστη εκτρέφει το φανατισμό

Όταν περιέγραφα την ανάδειξη της σκοτεινής πλευράς της απολυτοκρατίας, αναφέρθηκα στους χριστιανούς της Αμερικής που ανατινάζουν κλινικές εκτρώσεων και στους Ταλιμπάν του Αφγανιστάν, των οποίων τα απάνθρωπα κατορθώματα, κυρίως εις βάρος γυναικών, επωδυνώ να απαριθμήσω. Θα μπορούσα να είχα επεκταθεί στο Ιράν των αγιατολάχ ή τη Σαουδική Αραβία των πριγκίπων Σαούντ, όπου οι γυναίκες δεν μπορούν να οδηγήσουν και αντιμετωπίζουν προβλήματα ακόμη κι αν βγουν από το σπίτι τους χωρίς να συνοδεύονται από έναν άρρενα συγγενή (ο οποίος μπορεί, κατά γενναία υποχώρηση, να είναι ένα μικρό αγόρι). Διαβάστε το φοβερό βιβλίο της Jan Goodwin, *Price of Honour* (Η τιμή της υπόληψης), για μια συγκλονιστική έκθεση της μεταχείρισης που τυγχάνουν οι γυναίκες στη Σαουδική Αραβία και σε άλλα σύγχρονα θεοκρατικά καθεστώτα. Ο Johann Hari, ένας από τους πιο παραστατικούς αρθρογράφους της *Independent* του Λονδίνου, έγραψε ένα άρθρο του οποίου ο τίτλος μιλά από μόνος του: «Ο καλύτερος τρόπος να υπονομευθούν οι μαχητές της τζιχάντ είναι να πυροδοτηθεί μια επανάσταση των μουσουλμάνων γυναικών».¹³²

Ομοίως, όσον αφορά το χριστιανισμό, θα μπορούσα να είχα αναφέρει εκείνους τους αμερικανούς χριστιανούς των οποίων η πίστη επικεντρώνεται στην «αρπαγή των πιστών» και που ασκούν ισχυρή επιρροή στην αμερικανική πολιτική στη Μέση Ανατολή βάσει της βιβλικής πεποίθησης ότι το Ισραήλ έχει δικαίωμα εκ Θεού πάνω σε όλη τη γη της Παλαιστίνης.¹³³ Ορισμένοι από τους εν λόγω χριστιανούς φτάνουν μέχρι το σημείο να λατρεύουν πραγματικά έναν πυρηνικό πόλεμο, διότι τον ερμηνεύουν ως τον «Αρμαγεδώνα» ο οποίος, σύμφωνα με την αλλόκοτη αλλά ανησυχπητικά δημοφιλή τους ερμηνεία της *Αποκάλυψης*, θα επισπεύσει τη Δευτέρα Παρουσία. Βρίσκω αδύνατο να γράψω κάτι καλύτερο από το αγαθιχριστικό σχόλιο του Sam Harris στο *Letter to a Christian Nation*:

Κατά συνέπεια, δεν αποτελεί υπερβολή να πούμε ότι εάν η πόλη της Νέας Υόρκης ξαφνικά μετατρεπόταν σε πύρινη σφαίρα, σημαντικό ποσοστό του αμερικανικού πληθυσμού θα διέβλεπε ένα χαρμόσυνο μήνυμα πίσω από το ραδιενεργό μαντάρι, το οποίο θα του υποδίλωνε ότι το καλύτερο πράγμα που πρόκειται ποτέ να συμβεί —η επιστροφή του Χριστού— θα συμβεί σύντομα. Θα έπρεπε να είναι ηλίου φαεινότερο ότι τέτοιου είδους πεποιθήσεις δεν θα μας βοηθήσουν ιδιαίτερα να οικοδομήσουμε ένα βιώσιμο μέλλον για εμάς —από κοινωνική, οικονομική, περιβαλλοντική ή γεωπολιτική άποψη. Φανταστείτε δε τις συνέπειες εάν οποιαδήποτε σημαντική μερίδα της αμερικανικής κυβέρνησης πραγματικά πίστευε ότι το τέλος του κόσμου επίκειται και ότι το τέλος αυτό θα είναι *ένδοξο*. Το γεγονός ότι σχεδόν το ήμισυ του αμερικανικού πληθυσμού κατά τα φαινόμενα το πιστεύει, καθαρά επί τη βάσει ενός θρησκευτικού δόγματος, πρέπει να θεωρηθεί ως κατάσταση συναγερμού από ηθική και πνευματική άποψη.

Υπάρχουν, λοιπόν, άνθρωποι οι οποίοι εξαιρούνται λόγω της θρησκευτικής τους πίστης από τη φωτισμένη συναίνεση του «ηθικού *Zeitgeist*». Αντιπροσωπεύουν ό,τι έχω αποκαλέσει σκοτεινή πλευρά της θρησκευτικής απολυτοκρατίας, και συχνά χαρακτηρίζονται ως εξτρεμιστές. Το επιχείρημά μου όμως εδώ είναι ότι ακόμη και η ήπια και μετριοπαθής θρησκεία συμβάλλει στη δημιουργία κλίματος πίστης μέσα στο οποίο ο εξτρεμισμός βρίσκει τον φυσικό του χώρο για να ανθήσει.

Τον Ιούλιο του 2005, το Λονδίνο χτυπήθηκε από μία συντονισμένη βομβιστική επίθεση αυτοκτονίας: τρεις βόμβες στο μετρό και μία σε ένα λεωφορείο. Δεν ήταν τόσο σοβαρή όσο η επίθεση του 2001 στο Παγκόσμιο Κέντρο Εμπορίου, και σίγουρα όχι τόσο απροσδόκητη (μάλιστα, το Λονδίνο είχε προετοιμαστεί για ένα τέτοιο ενδεχόμενο αφότου ο Μπλερ μάς προσέφερε ως απρόθυμους εθελοντές στην εισβολή τού Μπους στο Ιράκ), ωστόσο οι εκρήξεις στο Λονδίνο τρομοκράτησαν τη Βρετανία. Οι εφημερίδες γέμισαν με εναγόνιες εκτιμήσεις περί του τι ήταν εκείνο που οδήγησε τέσσερις νέους άντρες να ανατιναχθούν, παίρνοντας μαζί τους πολλές αθώες ζωές. Οι δολοφόνοι ήταν βρετανοί υπάκοοι, αγαπούσαν το κρίκετ και είχαν καλούς τρόπους· επρόκειτο εν ολίγοις για νεαρούς άντρες των οποίων τη συντροφιά θα μπορούσε κανείς να απολαύσει.

Γιατί οι νεαροί αυτοί φίλοι τού κρίκετ προέβησαν σε τέτοιες πράξεις; Σε αντίθεση με τους παλαιστίνιους «ομολόγους» τους ή τους καμικάζι στην Ιαπωνία ή τους Τίγρεις Ταμίλ στη Σρι Λάνκα, αυτές οι ανθρώπινες βόμβες δεν είχαν κάποια προσδοκία ότι οι οικογένειες που άφηναν πίσω τους θα αντιμετώπιζονταν ως ήρωες, θα τύχχαναν φροντίδας ή θα λάμβαναν συντά-

Ξεις μαρτύρων. Αντιθέτως, μάλιστα, οι συγγενείς τους σε ορισμένες περιπτώσεις αναγκάστηκαν να κρυφτούν. Ένας από τους άντρες κατέστησε εκουσίως χήρα την έγκυο γυναίκα του και ορφανό το μικρό παιδί του. Η πράξη των τεσσάρων αυτών νεαρών ατόμων δεν ήταν τίποτε λιγότερο από καταστροφική, όχι μόνο για τους εαυτούς τους και τα θύματά τους, αλλά και για τις οικογένειές τους και ολόκληρη τη μουσουλμανική κοινότητα της Βρετανίας — η οποία τώρα αντιμετωπίζει μια εχθρική αντίδραση. Μόνο η θρησκευτική πίστη συνιστά αρκετά ισχυρή δύναμη ώστε να υποκινήσει τέτοια καθαρή παραφροσύνη σε κατά τα άλλα σώφρονες και ευπρεπείς ανθρώπους. Για άλλη μία φορά, ο Sam Harris έθεσε το θέμα με διορατική ωμότητα, παίρνοντας ως παράδειγμα τον ηγέτη τής Αλ Κάιντα, Οσάμα μπιν Λάντεν (ο οποίος, παρεμπιπτόντως, δεν είχε καμία σχέση με τις βομβιστικές επιθέσεις του Λονδίνου). Γιατί να θέλει κάποιος να καταστρέψει το Παγκόσμιο Κέντρο Εμπορίου μαζί με όλο τον κόσμο σε αυτό; Το να αποκαλέσουμε τον μπιν Λάντεν «κακό» σημαίνει ότι αποφεύγουμε την ευθύνη να δώσουμε μια πρέπουσα απάντηση σε ένα τόσο σημαντικό ερώτημα.

Η απάντηση σε τούτο το ερώτημα είναι προφανής — αν μη τι άλλο επειδή έχει επίμονα και μέχρι απδίας διατυπωθεί από τον ίδιο τον μπιν Λάντεν. Η απάντηση είναι ότι άνθρωποι όπως ο μπιν Λάντεν *πραγματικά* πιστεύουν αυτά που ισχυρίζονται ότι πιστεύουν. Πιστεύουν στην κυριολεκτική αλήθεια του *Κορανίου*. Για ποιο λόγο δεκαεννέα μορφωμένοι μεσοαστοί άντρες αντάλλαξαν τη ζωή τους σε αυτό τον κόσμο με το «προνόμιο» να σκοτώσουν χιλιάδες από τους γείτονές μας; Επειδή πίστευαν ότι με αυτή την πράξη τους θα πήγαιναν κατευθείαν στον παράδεισο. Σπάνια συναντάμε συμπεριφορές ανθρώπων που να μπορούν να εξηγηθούν τόσο πλήρως και τόσο ικανοποιητικά. Γιατί υπήρξαμε τόσο απρόθυμοι να αποδεχθούμε την εν λόγω εξήγηση;¹³⁴

Η αξιοσέβαστη δημοσιογράφος Muriel Gray, στην *Herald* της Γλασκώβης της 24ης Ιουλίου 2005, ανέπτυξε ένα παρόμοιο επιχειρήμα· στην προκειμένη περίπτωση αναφορικά με τις βομβιστικές επιθέσεις στο Λονδίνο.

Επιρρίπτονται ευθύνες στους πάντες, από το εμφανώς κακοποιό δίδυμο των Τζορτζ Μπους και Τόνι Μπλερ έως την απραξία των μουσουλμανικών «κοινοτήτων». Εντούτοις, ποτέ πριν δεν ήταν πιο ξεκάθαρο ότι υπάρχει ένας μόνο παράγοντας στον οποίο πρέπει να επιρριφθεί η ευθύνη και που ανέκαθεν ήταν ο ίδιος. Η αιτία όλης αυτής της δυστυχίας, του χάους, της βίας, του τρόμου και της αμάθειας είναι βεβαίως η ίδια η θρησκεία, και εάν φαίνεται γελοίο να χρειάζεται να επισημάνεις ρητά

μια τόσο προφανή πραγματικότητα, είναι γεγονός ότι η κυβέρνηση και τα μέσα ενημέρωσης τα καταφέρνουν πολύ καλά υποκρινόμενα ότι αυτό δεν ισχύει.

Οι πολιτικοί μας στον Δυτικό Κόσμο αποφεύγουν να αναφέρουν τη λέξη που αρχίζει από Θ (θρησκεία) και αντ' αυτού χαρακτηρίζουν τη μάχη τους ως πόλεμο εναντίον του «τρόμου», λες και ο τρόμος είναι κάποιο είδος πνεύματος ή δύναμης, με δική του σκέψη και βούληση. Ή θεωρούν ότι οι τρομοκράτες υποκινούνται από καθαρή «κακία». Δεν υποκινούνται όμως από κακία. Όσο αποπροσανατολισμένους κι αν τους θεωρούμε, υποκινούνται, όπως και οι χριστιανοί δολοφόνοι των γιατρών που πραγματοποιούν εκτρώσεις, από ό,τι αντιλαμβάνονται ως τιμότητα, από την έντιμη επιδίωξη όσων τούς υπαγορεύει η θρησκεία τους. Δεν πρόκειται για ψυχωτικούς· πρόκειται για θρησκευόμενους ιδεολόγους οι οποίοι, με βάση τα δικά τους κριτήρια, είναι ορθολογιστές. Αντιλαμβάνονται τις πράξεις τους ως καλές, όχι εξαιτίας κάποιας στρεβλής προσωπικής ιδιοσυγκρασίας και όχι επειδή έχουν καταληφθεί από τον Σατανά, αλλά διότι έχουν ανατραφεί, εξ απαλών ονύχων, ώστε να έχουν μια ολοκληρωτική και τυφλή πίστη. Ο Sam Harris αναφέρει τα λόγια ενός αποτυχόντος παλαιστίνιου βομβιστή αυτοκτονίας, ο οποίος δήλωσε ότι αυτό που τον οδήγησε να σκοτώσει Ισραηλινούς ήταν «η επιθυμία να γίνω μάρτυρας [...] Δεν ήθελα να εκδικηθώ για οτιδήποτε. Ήθελα απλώς να γίνω μάρτυρας». Στις 19 Νοεμβρίου 2001, το περιοδικό *The New Yorker* δημοσίευσε μια συνέντευξη που πήρε η Nasra Hassan από έναν άλλο αποτυχόντα βομβιστή αυτοκτονίας, έναν ευγενικό νεαρό Παλαιστίνιο είκοσι επτά ετών, γνωστό ως «S». Είναι τόσο πομπητικά εύγλωττη σχετικά με το δέλεαρ του παραδείσου, όπως αυτό κηρύσσεται από μετριοπαθείς θρησκευτικούς ηγέτες και δασκάλους, ώστε νομίζω ότι αξίζει να παρατεθεί κάπως εκτενώς:

«Για ποιο λόγο να γίνει κανείς μάρτυρας;», τον ρώτησα.

«Η δύναμη του πνεύματος μας τραβά προς τα επάνω, ενώ η δύναμη των υλικών πραγμάτων μάς τραβά προς τα κάτω», αιπάντησε. «Όποιος είναι αποφασισμένος να γίνει μάρτυρας αποκτά ανοσία απέναντι στην έλξη των υλικών πραγμάτων. Ο επί κεφαλής μάς ρώτησε: “Τι θα γίνει εάν η επιχείρηση αποτύχει;”. Και εμείς του απαντήσαμε: “Σε κάθε περίπτωση, θα συναντήσουμε τον Προφήτη και τους συντρόφους του, αν θέλει ο Αλλάχ”.

»Επιπλέον, κολυμπούσαμε, βυθιζόμασταν στο συναίσθημα ότι επρόκειτο να εισέλθουμε στην αιωνιότητα. Δεν είχαμε αμφιβολίες. Δώσαμε όρκο στο *Korāni*, παρουσία του Αλλάχ —έναν όρκο να μη διστά-

σουμε. Αυτός ο όρκος για τζικάντ λέγεται μπαούτ αλ-ριντουάν, από τον κήπο του παραδείσου που περιμένει τους προφήτες και τους μάρτυρες. Ξέρω ότι υπάρχουν και άλλοι τρόποι για να κάνει κάποιος τζικάντ. Αυτός όμως είναι γλυκός —ο πιο γλυκός. Όλες οι επιχειρήσεις μαρτύρων, εάν γίνονται για χάρη του Αλλάχ, πονούν λιγότερο από το τσίμπημα μιας σκνίπας!».

Ο S μου έδειξε ένα βίντεο που παρουσίαζε τον τελικό σχεδιασμό της επιχειρήσης. Στην ανεπεξέργαστη ταινία, είδα εκείνον και δύο ακόμα νεαρούς άντρες να επιδίδονται σε έναν τελετουργικό διάλογο ερωταποκρίσεων με θέμα τη δόξα των μαρτύρων [...].

Κατόπιν, οι νεαροί άντρες και ο επί κεφαλής γονάτισαν και ακούμπησαν το δεξί τους χέρι πάνω στο *Κοράνι*. Ο επί κεφαλής είπε: «Είστε έτοιμοι; Αύριο, θα βρίσκεστε στον παράδεισο».¹³⁵

Εάν ήμουν εγώ ο «S», θα είχα υποκύψει σίγουρα στον πειρασμό να ρωτήσω τον επί κεφαλής: «Αν είναι έτσι, γιατί δεν εφαρμόζεις στο δικό σου κεφάλι αυτά που λες; Γιατί δεν πραγματοποιείς *εσύ* την αποστολή αυτοκτονίας ώστε να πάρεις τον γρήγορο δρόμο για τον παράδεισο;». Εντούτοις, αυτό που είναι τόσο δύσκολο να καταλάβουμε εμείς συνίσταται στο ότι —επαναλαμβάνω το εν λόγω σημείο διότι έχει πολύ μεγάλη σημασία— *οι άνθρωποι αυτοί πραγματικά πιστεύουν αυτά που ισχυρίζονται ότι πιστεύουν*. Το σημαντικό μήνυμα που πρέπει να κρατήσουμε είναι ότι πίσω από όλα αυτά κρύβεται η ίδια η θρησκεία, και όχι ο θρησκευτικός *εξτρεμισμός* —σαν να αποτελούσε αυτός κάποια φρικτή διαστροφή της αληθινής, καθωσπρέπει θρησκείας. Ο Βολταίρος είχε συλλάβει το νόημα πολλά χρόνια πριν: «Εκείνοι που μπορούν να σε κάνουν να πιστέψεις σε ανοησίες μπορούν και να σε κάνουν να πραγματοποιήσεις φρικαλεότητες». Το ίδιο και ο Bertrand Russell: «Πολλοί άνθρωποι θα προτιμούσαν να πεθάνουν παρά να σκεφθούν. Και όντως, αυτό κάνουν».

Από τη στιγμή που αποδεχόμαστε την αρχή ότι η θρησκευτική πίστη πρέπει να γίνεται σεβαστή απλώς και μόνο επειδή είναι θρησκευτική πίστη, δύσκολα θα αρνηθούμε το σεβασμό στην πίστη του Οσάμα μπιν Λάντεν και των βομβιστών αυτοκτονίας. Η εναλλακτική επιλογή, μια επιλογή τόσο διαυγής ώστε να μη χρειάζεται συστάσεις, είναι να εγκαταλείψουμε την αρχή του αυτόματου σεβασμού προς τη θρησκευτική πίστη. Αυτό αποτελεί ένα λόγο για τον οποίο κάνω στιδήποτε μου είναι δυνατό ώστε να προειδοποιήσω τους ανθρώπους εναντίον της ίδιας της πίστης, όχι μόνο εναντίον της λεγόμενης «εξτρεμιστικής» πίστης. Τα διδάγματα της «μετριοπαθούς» θρησκείας, μολοντί αυτά καθαυτά δεν είναι εξτρεμιστικά, συνιστούν ανοικτή πρόσκληση στον εξτρεμισμό.

Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι δεν υπάρχει κάτι το ιδιαίτερο στη θρησκευτική πίστη εν προκειμένω. Μήπως δεν είναι και η πατριωτική αγάπη για τη χώρα ή την εθνική ομάδα ικανή να καταστήσει τον κόσμο πρόσοφο για τη δική της εκδοχή εξτρεμισμού; Ναι, είναι, όπως συνέβη στις περιπτώσεις των καμικάζι στην Ιαπωνία και των Τίγγρων Ταμίλ στη Σρι Λάνκα. Εντούτοις, η θρησκευτική πίστη αποτελεί έναν ιδιαίτερα ικανό παράγοντα εξουδετέρωσης της ορθολογικής σκέψης και συνήθως φαίνεται να επικρατεί απέναντι σε όλους τους άλλους. Αυτό, υποψιάζομαι, οφείλεται κατά κύριο λόγο στην εύκολη και απατηλή υπόσχεση ότι ο θάνατος δεν είναι το τέλος και ότι ο μάρτυρας κυριολεκτικά δοξάζεται στον παράδεισο. Επιπλέον όμως, οφείλεται εν μέρει στο ότι αποθαρρύνει την αμφισβήτηση, από την ίδια της τη φύση.

Ο χριστιανισμός, στον ίδιο βαθμό με το ισλάμ, διδάσκει στα παιδιά ότι η τυφλή πίστη είναι αρετή. Δεν χρειάζεται να παρουσιάσεις επιχειρήματα για αυτό στο οποίο πιστεύεις. Εάν κάποιος ανακοινώσει ότι κάτι αποτελεί μέρος της πίστης του, τότε η υπόλοιπη κοινωνία, είτε συμμερίζεται την πίστη αυτή είτε κάποια άλλη είτε και καμία, είναι υποχρεωμένη, εξαιτίας μιας βαθιά ριζωμένης συνήθειας, να το «σεβαστεί» χωρίς δεύτερη κουβέντα· να το σεβαστεί μέχρι την ημέρα που θα οδηγήσει σε τρομακτικό μακελειό όπως η καταστροφή του Παγκόσμιου Κέντρου Εμπορίου ή οι βομβιστικές επιθέσεις στο Λονδίνο και τη Μαδρίτη. Εμφανίζεται τότε ένας μεγάλος χορός αποκρούξεων, καθώς οι κληρικοί και οι «ηγέτες των κοινοτήτων» (παρεμπιπτόντως, αυτοί ποιοι τους εξέλεξαν;) σπειρύνουν να συνταχθούν με την άποψη ότι τούτος ο εξτρεμισμός αποτελεί μια διαστρέβλωση της «αληθινής» πίστης. Πώς όμως μπορεί να υπάρχει διαστρέβλωση της πίστης, όταν η ίδια η πίστη, στερούμενη αντικειμενικής δικαίωσης, δεν διαθέτει κάποια αποδείξιμη βάση η οποία να μπορεί να διαστρεβλωθεί;

Πριν από δέκα χρόνια, ο Ibn Warraq, στο εξαιρετο βιβλίο του *Why I Am Not a Muslim*, ανέπτυξε ένα παρόμοιο επιχειρήμα υπό την οπτική γωνία ενός βαθιά μορφωμένου λογίου του ισλάμ. Μάλιστα, ένας καλός εναλλακτικός τίτλος για το βιβλίο του Warraq θα μπορούσε να είναι «The myth of moderate Islam» (Ο μύθος του μετριοπαθούς ισλάμ), δηλαδή ο τίτλος ενός πιο πρόσφατου άρθρου στο περιοδικό *Spectator* του Λονδίνου (στις 30 Ιουλίου 2005) από έναν άλλο λογίο, τον Patrick Sookhdeo, διευθυντή του Ινστιτούτου για τη Μελέτη του Ισλάμ και του Χριστιανισμού. «Η συντριπτική πλειονότητα των μουσουλμάνων σήμερα διάγουν το βίο τους χωρίς προσφυγή στη βία, διότι το *Korāni* συνιστά μια ανθολογία αλληλοαντικρουόμενων προτάσεων. Εάν επιθυμείς ειρήνη, μπορείς να βρεις φιλειρηνικά εδάφια. Εάν επιθυμείς πόλεμο, μπορείς να βρεις πολεμοχαρή εδάφια».

Στη συνέχεια, ο Sookhdeo εξηγεί πώς οι λόγοι του ισλάμ, προκειμένου

να αντιμετωπίσουν τις πολλές αντιφάσεις που συνάντησαν στο *Κοράνι*, ανέπτυξαν την αρχή της κατάργησης, με βάση την οποία τα μεταγενέστερα εδάφια επικρατούν επί των προγενέστερων. Δυστυχώς, τα φιλειρηνικά εδάφια στο *Κοράνι* είναι ως επί το πλείστον πρώιμα, από την εποχή όπου ο Μωάμεθ βρισκόταν στη Μέκκα. Τα πιο πολεμοχαρή εδάφια είναι μεταγενέστερα, μετά τη φυγή του στη Μεδίνα. Κατά συνέπεια,

η επωδός «το ισλάμ είναι ειρήνη» ακούγεται ξεπερασμένη σχεδόν κατά 1.400 χρόνια. Μόνο για δεκατρία χρόνια το ισλάμ ήταν ειρήνη και μόνο ειρήνη [...]. Για τους σημερινούς ριζοσπάστες μουσουλμάνους —όπως και για τους νομομαθείς του Μεσαίωνα που ανέπτυξαν το κλασικό ισλάμ— θα ήταν πιο ακριβές να πούμε ότι «το ισλάμ είναι πόλεμος». Μία από τις πιο ριζοσπαστικές ισλαμικές ομάδες στη Βρετανία, η al-Ghurabaa, δόλωσε την επαύριο των δύο βομβιστικών επιθέσεων στο Λονδίνο: «Κάθε μουσουλμάνος που αρνείται ότι ο τρόμος αποτελεί μέρος του ισλάμ είναι καφίρ». Καφίρ είναι ο άπιστος (δηλαδή, ο μη μουσουλμάνος), ένας πολύ προσβλητικός χαρακτηρισμός [...].

Υπάρχει μήπως πιθανότητα οι νεαροί άντρες που πραγματοποίησαν τις επιθέσεις αυτοκτονίας να μην ανήκαν στο περιθώριο της μουσουλμανικής κοινότητας της Βρετανίας, ούτε να ακολουθούσαν μια εκκεντρική και εξτρεμιστική ερμηνεία της πίστης τους, αλλά, αντιθέτως, να προέρχονταν από τον ίδιο τον πυρήνα της μουσουλμανικής κοινότητας και να παρακινήθηκαν από μια συμβατική ερμηνεία του ισλάμ;

Γενικότερα (και τούτο ισχύει τόσο για το ισλάμ όσο και για το χριστιανισμό), αυτό που αποδεικνύεται πραγματικά επιβλαβές είναι η πρακτική της διδασκαλίας των παιδιών ότι η πίστη αυτή καθαυτή συνιστά αρετή. Η πίστη αποτελεί ένα δεινό ακριβώς επειδή δεν απαιτεί καμία δικαιολόγηση και δεν ανέχεται κανένα επιχείρημα. Η διδασκαλία των παιδιών ότι η τυφλή πίστη είναι αρετή τα προδιαθέτει —δεδομένων κάποιων άλλων όχι απίθανων προϋποθέσεων— ώστε να εξελιχθούν σε δύναμι θανάσιμα όπλα για μελλοντικές τζιχάντ ή σταυροφορίες. Ανοσοποιημένο έναντι του φόβου μέσω της υπόσχεσης ενός παραδείσου μαρτύρων, το κεφάλι του αυθεντικού πιστού αξίζει μια ξεχωριστή θέση στην ιστορία των οπλικών συστημάτων, πλάι στο μακρύ τόξο, τον πολεμικό ίππο, το άρμα μάχης και τη βόμβα διασποράς. Εάν τα παιδιά διδάσκονταν να αμφισβητούν και να διερευνούν λεπτομερώς τις πεποιθήσεις τους, αντί να διδάσκονται την ανώτερη αρετή της τυφλής πίστης, κατά πάσα πιθανότητα δεν θα υπήρχαν βομβιστές αυτοκτονίας. Οι βομβιστές αυτοκτονίας κάνουν όσα κάνουν επειδή πραγματικά πιστεύουν σε ό,τι διδάχτηκαν στα θρησκευτικά τους σχολεία: ότι το

καθήκον απέναντι στον Θεό υπερβαίνει κάθε άλλη προτεραιότητα και ότι εάν γίνουν μάρτυρες για χάρη Του θα ανταμειφθούν στους κήπους του παραδείσου. Και εκείνο το μάθημα δεν το διδάχτηκαν απαραίτητα από φανατικούς εξτρεμιστές αλλά από ευπρεπείς, ευγενείς, συμβατικούς θρησκευτικούς διδασκάλους, οι οποίοι τούς παρέταξαν στους μεντρεσέδες τους, καθισμένους σε σειρές, κουνώντας ρυθμικά πάνω-κάτω τα μικρά αθώα κεφαλάκια τους καθώς απομνημόνευαν κάθε λέξη του ιερού βιβλίου σαν παράφρονες παπαγάλοι. Η θρησκευτική πίστη μπορεί να γίνει πάρα πολύ επικίνδυνη, και η εσκεμμένη ενστάλαξή της στον ευάλωτο νου ενός αθώου παιδιού συνιστά οδυνηρό σφάλμα. Στην ίδια την παιδική ηλικία, και το βίαιό της από τη θρησκεία, θα στραφούμε στο επόμενο κεφάλαιο.

9

ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ, ΚΑΚΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΑΠΟΔΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

*Σε κάθε χωριό υπάρχει ένας πυρσός — ο δάσκαλος
και ένας πυροσβεστήρας — ο κληρικός.*

—ΒΙΚΤΩΡ ΟΥΓΚΟ

Θα ξεκινήσω με την αφήγηση ενός περιστατικού από την Ιταλία του 19ου αιώνα. Δεν υπαινίσσομαι ότι κάτι παρόμοιο με τούτη τη φρικτή ιστορία θα μπορούσε να συμβεί σήμερα. Εντούτοις, κατά θλιβερό τρόπο, η νοοτροπία την οποία αποκαλύπτει συνεχίζει ακόμα να υφίσταται, μολονότι οι πρακτικές λεπτομέρειες όχι. Αυτή η ανθρώπινη τραγωδία του 19ου αιώνα φωτίζει ανηλεώς τη στάση των σύγχρονων θρησκευτών απέναντι στα παιδιά.

Το 1858, ο Edgardo Mortara, ένα εξάχρονο παιδί εβραίων γονέων που ζούσαν στην Μπολόνια, απήχθη νόμιμα από την παπική αστυνομία με εντολή της Ιεράς Εξέτασης. Ο Edgardo αποσπάστηκε με τη βία από την απαρνηγόρητη μητέρα και τον αλλόφρονα πατέρα του και εστάλη στους Κατηκούμενους (έναν οίκο για τον προσπλυτισμό ιουδαίων και μουσουλμάνων) στη Ρώμη, όπου κατόπιν ανατράφηκε ως ρωμαιοκαθολικός. Εκτός από κάποιες περιστασιακές σύντομες επισκέψεις υπό το στενό βλέμμα των ιερέων, οι γονείς του δεν τον είδαν ξανά. Ο David I. Kertzer αφηγείται την ιστορία αυτή στο αξιοσημείωτο βιβλίο του *The Kidnapping of Edgardo Mortara* (Η απαγωγή τού Edgardo Mortara).

Η ιστορία τού Edgardo δεν θεωρούνταν καθόλου ασυνήθιστη την εποχή εκείνη στην Ιταλία, και η αιτία παρόμοιων απαγωγών από ιερείς ήταν πάντοτε η ίδια: Σε όλες τις περιπτώσεις, τα παιδιά είχαν βαπτιστεί κρυφά κατά το παρελθόν —συνήθως από μια καθολική υπηρέτρια—, και η Ιερά Εξέταση τύχαινε στη συνέχεια να ενημερωθεί για τη βάπτισή. Αποτελούσε δε βασική αρχή του ρωμαιοκαθολικισμού η πίστη ότι, άπαξ και ένα παιδί είχε βαπτιστεί, ασχέτως τού κατά πόσον ανεπίσημα ή κρυφά συνέβη αυτό, το εν λόγω παιδί είχε αμετάκλητα μεταμορφωθεί σε χριστιανό. Για τους ρωμαιοκαθολικούς, ήταν αδιανόητο να επιτρέψουν σε ένα «χριστιανόπουλο» να μεγαλώσει με εβραίους γονείς, οπότε ακολουθούσαν αυτή την περίεργη και σκληρή τακτική απαρέγκλιτα, και με την ύψιστη ειλικρίνεια, παρά την παγκόσμια κατακραυγή. Παρεμπιπτόντως, η καθολική εφημερίδα *Civiltà Cattolica* απέδωσε την παγκόσμια κατακραυγή στη διεθνή ισχύ των πλούσιων Εβραίων —δεν ακούγεται γνώριμο;

Ανεξάρτητα πάντως από τη δημοσιότητα που έλαβε, η ιστορία τού Edgardo Mortara ήταν απολύτως αντιπροσωπευτική πολλών άλλων αντίστοιχων ιστοριών. Κάποτε λοιπόν τον φρόντιζε η Anna Morisi, ένα αγράμματο καθολικό κορίτσι, που τότε ήταν δεκατεσσάρων ετών. Ο Edgardo αρρώστησε, και το κορίτσι φοβήθηκε ότι θα πέθαινε. Μεγαλωμένη με την αποχαινωτική πεποίθηση ότι ένα παιδί που πεθαίνει αβάπτιστο υποφέρει για πάντα στην κόλαση, ζήτησε τη συμβουλή ενός καθολικού γείτονα, ο οποίος της εξήγησε πώς να τελέσει μια βάπτισή. Γύρισε στο σπίτι, έριξε λίγο νερό από έναν κουβά πάνω στο κεφάλι του μικρού Edgardo και είπε: «Σε βαπτίζω εις το όνομα του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος». Αυτό

ήταν όλο. Από τη στιγμή εκείνη και μετά, ο Edgardo θεωρούνταν χριστιανός σύμφωνα με το καθολικό δόγμα. Όταν, μερικά χρόνια αργότερα, οι ιερείς της Ιεράς Εξέτασης έμαθαν για το συγκεκριμένο περιστατικό, έδρασαν άμεσα και αποφασιστικά, χωρίς να αναλογιστούν καθόλου τις οδυνηρές συνέπειες της πράξης τους.

Δεδομένου ότι πρόκειται για τελετή που μπορεί να έχει τόσο καθοριστική σημασία για μια ολόκληρη οικογένεια, είναι εκπληκτικό το ότι η Καθολική Εκκλησία επέτρεπε (και ακόμα επιτρέπει) σε οποιονδήποτε να βαπτίζει οποιονδήποτε άλλον. Ο βαπτιστής δεν χρειάζεται να είναι ιερέας. Δεν χρειάζεται καν να συναίνεσει στη βάπτιση ούτε το παιδί ούτε οι γονείς ούτε κάποιος άλλος. Δεν είναι απαραίτητο να υπογραφεί τίποτα. Δεν είναι απαραίτητη η επίσημη παρουσία μάρτυρα. Το μόνο που χρειάζεται είναι μια πιτσιλιά νερό, λίγα λόγια, ένα αβοήθητο παιδί και μια προληπτική μπίμπι-σίτερ που έχει υποστεί πλήση εγκεφάλου από την κατάρτηση. Βασικά, μόνο η τελευταία χρειάζεται, διότι, εφόσον το παιδί είναι πολύ μικρό για μάρτυρας, ποιος μπορεί ποτέ να μάθει τι έγινε; Μια αμερικανίδα συνάδελφος που είχε λάβει καθολική ανατροφή μου γράφει τα εξής: «Βαπτίζαμε τις κούκλες μας. Δεν θυμάμαι βέβαια κανέναν από εμάς να βαπτίζει καθολικούς τους μικρούς προτεστάντες φίλους μας, όμως αναμφίβολα αυτό έχει συμβεί και συμβαίνει και σήμερα. Κάναμε τις κούκλες μας καθολικές, τις πηγαίναμε στην εκκλησία, στη Θεία Κοινωνία κ.λπ. Είχαμε υποστεί πλήση εγκεφάλου ώστε να γίνουμε καθολικές μητέρες από νωρίς».

Εάν η ανατροφή των κοριτσιών του 19ου αιώνα έμοιαζε έστω και λίγο με τη σύγχρονη αυτή εκδοχή, προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι περιπτώσεις όπως του Edgardo Mortara δεν ήταν ακόμη πιο συνηθισμένες. Έστω και έτσι, τέτοια περιστατικά συνέβαιναν ανησυχητικά συχνά στην Ιταλία του 19ου αιώνα, κάτι το οποίο προκαλεί την προφανή απορία: Για ποιο λόγο οι Εβραίοι των Παπικών Κρατών απασχολούσαν καθολικούς υπηρέτες, δεδομένου του φρικτού κινδύνου που τούτο συνεπαγόταν; Γιατί δεν φρόντιζαν να προσλάβουν εβραίους υπηρέτες; Η απάντηση, για άλλη μία φορά, δεν έχει καμία σχέση με τη λογική αλλά με τη θρησκεία: Οι Εβραίοι χρειάζονταν υπηρέτες των οποίων η θρησκεία να μην τους απαγορεύει να δουλεύουν το Σάββατο. Θα μπορούσατε να κοιμάστε ήσυχοι γνωρίζοντας ότι μια εβραία υπηρέτρια δεν θα βαπτίσει το παιδί σας, στέλνοντάς το, ως εκ τούτου, σε κάποιο θρησκευτικό ορφανοτροφείο. Εντούτοις, μια τέτοια υπηρέτρια δεν θα μπορούσε επίσης να ανάψει τη φωτιά ή να καθαρίσει το σιτί το Σάββατο. Αυτός ήταν ο λόγος για τον οποίο οι περισσότερες εβραϊκές οικογένειες της Μιπολόνια, εάν μπορούσαν να διαθέσουν χρήματα για υπηρέτες, προσλάμβαναν καθολικούς.

Στο παρόν βιβλίο απέφυγα εσκεμμένα να αναφερθώ λεπτομερώς στις

φρικαλεότητες των Σταυροφόρων, των κονκισταδόρων ή της ισπανικής Ιεράς Εξέτασης. Μπορείτε να βρείτε μοχθηρούς και κακούς ανθρώπους σε κάθε αιώνα και σε κάθε θρησκευμα. Εντούτοις, η συγκεκριμένη ιστορία της ιταλικής Ιεράς Εξέτασης και της στάσης της απέναντι στα παιδιά είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική σχετικά με τον θρησκευόμενο νου και τα δεινά που ανακύπτουν ακριβώς επειδή είναι θρησκευόμενος. Ως πρώτο στοιχείο πρέπει να επισημάνουμε την αξιοσημείωτη αντίληψη του θρησκευόμενου νου ότι μια πιτσιλιά νερό και ένα σύντομο ξόρκι αρκούν για να αλλάξουν ολοκληρωτικά τη ζωή ενός παιδιού, με απόλυτη προτεραιότητα έναντι της γονικής συναίνεσης, έναντι της συναίνεσης του ίδιου του παιδιού, έναντι της ευτυχίας του και της ψυχολογικής του ευημερίας... έναντι όλων όσα η κοινή λογική και τα συνήθη ανθρώπινα συναισθήματα θα θεωρούσαν σημαντικά. Ο καρδινάλιος Antonelli το εξήγησε καθαρά σε μια επιστολή του προς τον Lionel Rothschild, τον πρώτο Εβραίο που έγινε μέλος της Βρετανικής Βουλής και ο οποίος τού είχε γράψει για να διαμαρτυρηθεί για την απαγωγή τού Edgardo. Ο καρδινάλιος του αποκρίθηκε ότι ήταν ανίσχυρος να επέμβει και προσέθεσε: «Εδώ είναι ίσως το κατάλληλο σημείο για να παρατηρήσω ότι, εάν η φωνή της Φύσης είναι ισχυρή, ακόμη ισχυρότερα είναι τα ιερά καθήκοντα της θρησκείας». Λοιπόν, αυτό μάλλον τα λέει όλα, δεν νομίζετε;

Δεύτερον, έχουμε να κάνουμε με το απίστευτο γεγονός ότι οι ιερείς, οι καρδινάλιοι και ο πάπας έδειχναν να μην αντιλαμβάνονται πόσο φρικτό ήταν αυτό που έκαναν στον δύσμοιρο Edgardo Mortara. Φαντάζει πέραν κάθε λογικής κατανόησης, αλλά ειλικρινά πίστευαν ότι του έκαναν καλό απομακρύνοντάς τον από τους γονείς του και εξασφαλίζοντάς του καθολική ανατροφή. Ένωθαν ένα καθήκον *προστασίας*! Μια καθολική εφημερίδα στις ΗΠΑ υπερασπίστηκε τη στάση του πάπα στην υπόθεση Mortara, υποστηρίζοντας ότι ήταν αδιανόητο μια χριστιανική κυβέρνηση «να επιτρέψει να ανατραφεί ένα χριστιανόπουλο από ιουδαίους» και επικαλούμενη την αρχή της θρησκευτικής ελευθερίας: «της ελευθερίας ενός παιδιού να είναι χριστιανός και να μην εξαναγκαστεί να γίνει ιουδαίος [...]. Η προστασία του παιδιού από τον Άγιο Πατέρα, μπροστά στον άγριο φανατισμό της απιστίας και της αδιαλλαξίας, αποτελεί το σπουδαιότερο ηθικό θέαμα το οποίο έχει δει ο κόσμος εδώ και αιώνες». Συναντήσατε ποτέ πιο κατάφωρη κατάχρηση των λέξεων «εξαναγκαστεί», «άγριος», «φανατισμός» και «αδιαλλαξία»; Εντούτοις, όλα τα σημάδια δείχνουν ότι οι καθολικοί απολογητές, από τον πάπα μέχρι τον τελευταίο πιστό, πίστευαν ειλικρινά ότι αυτό που έκαναν ήταν σωστό: απολύτως σωστό από ηθική άποψη, και σωστό για την ευημερία του παιδιού επίσης. Τέτοια είναι η δύναμη της (επίσημης, «μετριοπαθούς») θρησκείας στη στρέβλωση της κρίσης και τη διαστροφή της κοι-

νής ανθρώπινης ευπρέπειας. Η εφημερίδα *Il Cattolico* εξέφρασε την ειλικρινή απορία της που η μεγαλόψυχη χάρη την οποία η Εκκλησία είχε κάνει στον Edgardo Mortara, σώζοντάς τον από την εβραϊκή οικογένειά του, δεν έτυχε ευρύτατης αναγνώρισης:

Όποιος εξ ημών αφιερώσει λίγο χρόνο για να σκεφθεί σοβαρά το ζήτημα και συγκρίνει την κατάσταση ενός Εβραίου —χωρίς αληθινή εκκλησία, χωρίς βασιλιά και χωρίς πατρίδα, περιπλανώμενος και πάντοτε ξένος όπου Γης, απεχθής εξαιτίας του απαίσιου σπίλου με τον οποίο έχουν στιγματιστεί οι δολοφόνοι του Χριστού [...]— θα καταλάβει αμέσως πόσο σπουδαίο είναι αυτό το εγκόσμιο πλεονέκτημα το οποίο εξασφαλίζει ο πάπας για το μικρό αγόρι των Mortara.

Τρίτον, αξίζει να σημειωθεί η οίηση με την οποία οι θρησκευόμενοι άνθρωποι *γνωρίζουν*, άνευ αποδείξεων πάντοτε, ότι η πίστη μέσα στην οποία γεννήθηκαν αποτελεί τη μία και μοναδική αληθινή πίστη, και ότι όλες οι άλλες είναι είτε παρεκκλίσεις είτε εξόφθαλμα ψευδείς. Οι παραπάνω αναφορές συνιστούν παραστατικά παραδείγματα της στάσης αυτής από μέρους της χριστιανικής πλευράς. Θα ήταν καταφανέστατα άδικο να εξισώσουμε τις δύο πλευρές αυτής της υπόθεσης· ωστόσο αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι οι Mortara θα μπορούσαν αυτοστιγμεί να πάρουν πίσω τον Edgardo, εάν απλώς αποδέχονταν τις προτροπές των ιερέων και συμφωνούσαν να βαπτιστούν οι ίδιοι. Ο Edgardo είχε απαχθεί εξαιτίας μιας πιτσιλιάς νερού και μιας δεκάδας λέξεων κενών νοήματος. Είναι τέτοια η ανοησία του θρησκευτικά γαλουχημένου νου ώστε θα αρκούσαν απλώς μερικές ακόμα σταγόνες για να αναστραφεί η διαδικασία: για μερικούς από εμάς, η άρνηση των γονέων να βαπτιστούν υποδηλώνει αδικαιολόγητο πείσμα. Για άλλους, όμως, η πειθαρχημένη τους στάση τους εξασφαλίζει μια θέση στον μακρύ κατάλογο των μαρτύρων όλων των θρησκειών από τα βάθη των αιώνων.

«Έχε κουράγιο, άρχοντα Ridley, και φανού άντρας: τούτη την ημέρα, με τη χάρη του Θεού, θα ανάψουμε στην Αγγλία ένα κερι, που είμαι βέβαιος ότι δεν θα σβήσει ποτέ».* Σίγουρα υπάρχουν ευγενείς σκοποί για τους οποίους αξίζει να πεθάνει κανείς. Πώς όμως προτίμησαν οι μάρτυρες Ridley,

* Τη φράση αυτή απύθυνε ο προτεστάντης επίσκοπος Hugh Latimer προς τον ομόδοξό του Nicholas Ridley, την ώρα της εκτέλεσής τους στην πυρά, τον Οκτώβριο του 1555. Οι δύο επίσκοποι καταδικάστηκαν σε θάνατο ως αιρετικοί στην εκκλησία της Αγίας Μαρίας της Παρθένου, επίσημης εκκλησίας του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης. Μαζί με τον Thomas Cranmer, τότε αρχιεπίσκοπο του Καντέρμπερι, που καταδικάστηκε στην πυρά τον Μάρτιο του 1556, έμειναν γνωστοί ως οι «μάρτυρες της Οξφόρδης». (Σ.τ.μ.)

Latimer και Cranmer να καούν στην πυρά αντί να απαρνηθούν τον προτεσταντικό «μυτεροακρισμό» τους για χάρη του καθολικού «στρογγυλοακρισμού» —έχει πραγματικά τόσο μεγάλη σημασία από ποια άκρη τρώει κανείς ένα βρασμένο αυγό;* Είναι τόσο ξεροκέφαλη —ή αξιοθαύμαστη, εάν έτσι το βλέπετε— η απόλυτη βεβαιότητα του θρησκευόμενου νου ώστε οι Mortara δεν μπόρεσαν να αρπάξουν την ευκαιρία που τους προσέφερε η άνευ νοήματος τελετή της βάπτισης. Δεν μπορούσαν άραγε να σταυρώσουν τα δάκτυλά τους πίσω από την πλάτη τους ή να μουρμουρίσουν «δεν» την ώρα που βαπτίζονταν; Όχι, δεν μπορούσαν, διότι είχαν ανατραφεί μέσα στο περιβάλλον μιας (μετριοπαθούς) θρησκείας και, κατά συνέπεια, έπαιρναν την όλη γελοία παρωδία στα σοβαρά. Όσο για εμένα, το μόνο που σκέπτομαι είναι ο δύσμοιρος μικρός Edgardo —άθελά του γεννημένος σε έναν κόσμο κυριαρχούμενο από τον θρησκευόμενο νου, εγκλωβισμένος σε διασταυρούμενα πυρά, ουσιαστικά απορφανισμένος εξαιτίας μιας πράξης καλής προαίρεσης μεν, αλλά, ως προς τις συνέπειές της για ένα μικρό παιδί, εξίσου ανεπίπτως σκληρότητας.

Τέταρτον, για να συνεχίσουμε στο ίδιο θέμα, οφείλουμε να επισημάνουμε την αντίληψη πως ένα εξάχρονο παιδί μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκει σε κάποια θρησκεία, είτε αυτή είναι ο ιουδαϊσμός είτε ο χριστιανισμός είτε οποιαδήποτε άλλη. Για να το θέσουμε αλλιώς, η ιδέα ότι η βάπτιση ενός αδασούς, ανυποψίαστου παιδιού είναι ικανή να το κάνει να μεταπηδήσει διαμιάς από μια θρησκεία σε κάποια άλλη φαίνεται παράλογη —σίγουρα όμως όχι περισσότερο παράλογη από την αντίληψη πως ένα μικρό παιδί μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκει ήδη σε συγκεκριμένη θρησκεία. Αυτό που είχε σημασία για τον Edgardo δεν ήταν η θρησκεία «του» (ήταν πολύ μικρός για να κατέχει παγιωμένες θρησκευτικές απόψεις) αλλά η αγάπη και η φροντίδα των γονέων του και της οικογένειάς του, τα οποία στερήθηκε εξαιτίας κάποιων άγαμων ιερέων των οποίων η τερατώδης σκληρότητα δικαιολογείται μόνο από την πλήρη αναισθησία τους απέναντι στα φυσιολογικά ανθρώπινα συναισθήματα —μία αναισθησία που πολύ εύκολα ανακύπτει σε ένα νου κατειλημμένο από τη θρησκευτική πίστη.

Ακόμη και χωρίς απαγωγή, μήπως δεν αποτελεί πάντοτε μορφή παιδι-

* Αναφορά στο μυθιστόρημα *Τα ταξίδια του Γκιούλιβερ*, του Jonathan Swift, στο οποίο τα δύο φανταστικά νησιά της Αιλιπούτης και της Μπλεφούσκης βρίσκονται σε διαρκή πόλεμο εξαιτίας μιας διαφωνίας ως προς τον σωστό τρόπο με τον οποίο πρέπει κανείς να τρώει ένα βραστό αυγό —από τη στρογγυλή άκρη σύμφωνα με τους Μπλεφούσκους, και από τη μυτερή άκρη σύμφωνα με τους Αιλιπούτιους. Η ιστορία αυτή θεωρείται ότι αντικατοπτρίζει τη διαμάχη μεταξύ Ρωμαιοκαθολικής και Αγγλικανικής Εκκλησίας σχετικά με τη σημασία της Θείας Ευχαριστίας. (Σ.τ.μ.)

κής κακοποίησης ο χαρακτηρισμός παιδιών ως κατόχων πεποιθήσεων, τις οποίες είναι πολύ μικρά για να τις έχουν αναλογιστεί; Εντούτοις, η πρακτική αυτή συνεχίζεται και στις ημέρες μας, χωρίς να αμφισβητείται σχεδόν καθόλου. Η αμφισβήτησή της συνιστά το βασικό θέμα τούτου του κεφαλαίου.

Σωματική και πνευματική κακοποίηση

Στις ημέρες μας, όταν κάνουμε λόγο για κακοποίηση παιδιών από ιερείς εννοούμε σεξουαλική κακοποίηση, και νιώθω την υποχρέωση, ευθύς εξ αρχής, να θέσω το όλο ζήτημα της σεξουαλικής κακοποίησης στις σωστές του διαστάσεις και να το αντιπαρέλθω. Έχει επισημανθεί από άλλους ότι ζούμε σε μια εποχή μαζικής υστερίας γύρω από την παιδοφιλία, που μου φέρνει στο νου το κυνήγι μαγισσών στο Σάλεμ το 1692. Τον Ιούλιο του 2000, η εφημερίδα *News of the World*, ευρέως αναγνωρισμένη —κατόπιν σκληρού ανταγωνισμού— ως η πλέον απδιαστική εφημερίδα της Βρετανίας, οργάνωσε εκστρατεία σπύλωσης, φτάνοντας σχεδόν στο σημείο να προτρέψει αυτόκλητους τιμωρούς να προβούν άμεσα σε βιαιοπραγίες εναντίον παιδοφίλων. Το σπίτι ενός νοσοκομειακού παιδίατρου δέχτηκε επίθεση από φανατικούς, οι οποίοι αδυνατούσαν πλήρως να διακρίνουν ανάμεσα σε έναν παιδίατρο και έναν παιδόφιλο.¹³⁶ Η μαζική υστερία γύρω από τους παιδόφιλους έχει λάβει διαστάσεις επιδημίας και έχει πανικοβάλλει τους γονείς. Τα σημερινά παιδιά —οι Δίκαιοι Ουίλλιαμ,* οι σύγχρονοι Χακ Φιν, τα Χελιδόνια και Αμαζόνες** της εποχής μας— στερούνται την ελευθερία να τριγυρίζουν ανέμελα, μια από τις χαρές της παιδικής ηλικίας σε παλαιότερες εποχές (όταν, σε αντίθεση με τον υποθετικό, ο υπαρκτός κίνδυνος σεξουαλικής κακοποίησης πιθανότατα δεν ήταν μικρότερος).

Για να είμαστε δίκαιοι με τη *News of the World*, κατά την εποχή της εκστρατείας της τα πάθη είχαν εξαφθεί εξαιτίας τού όντως αποτρόπαιου φόνου, με σεξουαλικά κίνητρα, ενός οκτάχρονου κοριτσιού που είχε απαχθεί στο Σάσεξ. Εντούτοις, είναι σίγουρα άδικο να επιφυλάξουμε σε όλους τους παιδόφιλους την εκδίκηση που αρμόζει στους ελάχιστους ανάμεσά τους οι οποίοι επιπλέον είναι και δολοφόνοι. Και τα τρία εσωτερικά σχολεία όπου

* Στο πρωτότυπο: Just William, ήρωας σειράς παιδικών βιβλίων της Richmal Crompton. (Σ.τ.μ.)

** Στο πρωτότυπο: Swallows and Amazons, σειρά παιδικών βιβλίων του Arthur Ransome. (Σ.τ.μ.)

φρόιπσα απασχολούσαν δασκάλους των οποίων η στοργικότητα απέναντι στα μικρά αγόρια ξεπερνούσε τα όρια της ευπρέπειας. Τούτο αναμφίβολα είναι αξιόμιμτο. Εντούτοις, εάν, πενήντα χρόνια αργότερα, οι δάσκαλοι αυτοί καταδικώκονταν από εισαγγελείς ή αυτόκλητους τιμωρούς ως παιδοκτόνοι, θα ένιωθα την υποχρέωση —ούτε λίγο ούτε πολύ— να τους υπερασπιστώ, ακόμη κι αν υπήρξα θύμα τους (μια δυσάρεστη αλλά κατά τα άλλα ανώδυνη εμπειρία).

Μεγάλο μέρος της αναδρομικής αυτής κατακραυγής έχει ως στόχο τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Αντιπαθώ τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία για όλων των ειδών τους λόγους. Εντούτοις, αντιπαθώ την αδικία ακόμη περισσότερο και δεν μπορώ να μην αναρωτηθώ μήπως ο συγκεκριμένος θεσμός έχει αδικώς δαιμονοποιηθεί σχετικά με αυτό το ζήτημα, ιδιαίτερα στην Ιρλανδία και την Αμερική. Υποθέτω ότι στη δυσάρεσκεια του κοινού συμβάλλει και η υποκρισία των ιερέων, των οποίων οι επαγγελματικές πρακτικές έχουν κατά μεγάλο μέρος αφιερωθεί στην καλλιέργεια ενοχών γύρω από την «αμαρτία». Άλλος παράγοντας είναι η κατάχρηση της εμπιστοσύνης από κάποια προσωπικότητα με κύρος, την οποία το παιδί έχει μάθει εξ απαλών ονύχων να σέβεται. Τέτοια επιπλέον αισθήματα αποστροφής θα πρέπει να μας κάνουν ακόμη περισσότερο προσεκτικούς ώστε να μη σπεύδουμε να διατυπώσουμε κρίσεις. Θα πρέπει να έχουμε επίγνωση της αξιοσημείωτης ικανότητας του νου να κατασκευάζει ψευδείς αναμνήσεις, ιδιαίτερα όταν υποκινείται από ανενδοίαστους ψυχοθεραπευτές ή κερδοσκοπούς δικηγόρους. Η ψυχολόγος Elizabeth Loftus έχει αντιταχθεί θαρραλέα σε παγιωμένα συμφέροντα, προσπαθώντας να δείξει πόσο εύκολη είναι η κατασκευή εξ ολοκλήρου ψευδών αναμνήσεων, οι οποίες ωστόσο φαίνονται στο θύμα εξίσου πραγματικές με τις αληθινές.¹³⁷ Το γεγονός αυτό είναι τόσο αντιδιασθητικό ώστε ένορκοι εύκολα μεταπειθονται από ανυπόκριτες αλλά στην πραγματικότητα ψευδείς καταθέσεις μαρτύρων.

Ιδιαίτερα στην περίπτωση της Ιρλανδίας, περιβόητη είναι, ακόμη και χωρίς το στίγμα της σεξουαλικής κακοποίησης, η βαναυσότητα των Χριστιανών Αδελφών (Christian Brothers),* υπεύθυνων για την εκπαίδευση ενός σημαντικού ποσοστού του αντρικού πληθυσμού της χώρας.¹³⁸ Το ίδιο θα μπορούσε να λεχθεί για τις άσπλαχνες —ενίοτε σε βαθμό σαδισμού—

* Οι Χριστιανοί Αδελφοί (με επίσημη ονομασία Congregation of Christian Brothers: Εκκλησίασμα Χριστιανών Αδελφών) αποτελούν μια παγκόσμιας εμβέλειας θρησκευτική κοινότητα υπό την αιγίδα της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, με κύρια δραστηριότητα την εκπαίδευση και θρησκευτική κατήχηση της νεολαίας. Τα τελευταία χρόνια, η οργάνωση έχει δεχτεί δριμυεία κριτική έπειτα από πολυάριθμες καταγγελίες παιδικής κακοποίησης στα ιδρύματά της. (Σ.τ.μ.)

μοναχές που διπύθουναν πολλά από τα σχολεία θηλέων της Ιρλανδίας. Τα διαβόπτα Άσυλα της Μαγδαλνής (Magdalene Asylums),* θέμα της ταινίας του Peter Mullan *The Magdalene Sisters* (Οι αδελφές του μίσους), λειτουργούσαν μέχρι το 1996. Σαράντα χρόνια αργότερα, είναι δυσκολότερο να λάβεις αποζημίωση αν σε έχουν μαστιγώσει απ' ό,τι αν έχεις δεχτεί ερωτικά χάρδια, και δεν λείπουν δικηγόροι οι οποίοι ψάχνουν πυρετωδώς για πελάτες που έχουν πέσει θύματα τέτοιας μεταχείρισης, αλλά υπό άλλες συνθήκες ενδεχομένως δεν θα οκάλιζαν το μακρινό τους παρελθόν. Υπάρχει ψωμί σε τούτες τις προ πολλού λησμονημένες θωπείες στο διακονικό —μερικές από τις οποίες μάλιστα είναι τόσο λησμονημένες ώστε ο υποτιθέμενος δράστης πιθανότατα έχει πεθάνει, και εκ των πραγμάτων αδυνατεί να παρθέσει τη δική του πλευρά της ιστορίας. Η Καθολική Εκκλησία έχει πληρώσει περισσότερο από 1 δισεκατομμύριο δολάρια σε αποζημιώσεις διεθνώς.¹³⁹ Θα μπορούσε κανείς σχεδόν να τη λυπηθεί, προτού θυμηθεί την αρχική προέλευση αυτών των χρημάτων.

Κάποτε, έπειτα από μια διάλεξή μου στο Δουβλίνο, μου απύθουναν την ερώτηση τι γνώμη έχω για τις υποθέσεις σεξουαλικής κακοποίησης από καθολικούς ιερείς στην Ιρλανδία, οι οποίες είχαν λάβει ευρεία δημοσιότητα. Αποκρίθηκα ότι, όσο αναμφίβολα φρικτή κι αν είναι η σεξουαλική κακοποίηση, η προκληθείσα ζημιά πιθανότατα ωχριά μπροστά στη μακροχρόνια ψυχολογική ζημιά που ευθύς εξαρχής προκαλείται από την ανατροφή ενός παιδιού ως καθολικού. Ήταν ένα πρόχειρο σχόλιο πάνω στην έξαψη της στιγμής, και μου έκανε μεγάλη εντύπωση το γεγονός ότι έγινε δεκτό με ένα ενθουσιώδες χειροκρότημα από το ιρλανδικό εκείνο κοινό (αποτελούμενο, ομολογουμένως, από δουβλινέζους διανοούμενους και μάλλον μη αντιπροσωπευτικό της χώρας εν γένει). Θυμήθηκα όμως αργότερα το εν λόγω περιστατικό, όταν έλαβα την επιστολή μιας σαραντάρας Αμερικανίδας, η οποία είχε λάβει ρωμαιοκαθολική ανατροφή. Στα επτά της, μου έγγραφε, βίωσε δύο δυσάρεστες εμπειρίες. Κακοποιήθηκε σεξουαλικά από τον ιερέα της ενορίας της μέσα στο αυτοκίνητό του. Και την ίδια περίπου

* Ιδρύματα για «περιθωριακές» γυναίκες, τα οποία λειτουργούσαν στη Μεγάλη Βρετανία και την Ιρλανδία υπό την αιγίδα της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Στα περισσότερα από αυτά τα ιδρύματα, οι έγκλειστες υποχρεώνονταν να εκτελούν σκληρή σωματική εργασία και υποβάλλονταν σε σωματικά, ψυχολογικά και σεξουαλικά βασανιστήρια. Η ύπαρξη των ασύλων είχε περάσει μάλλον απαρατήρητη μέχρι το 1993, όταν ένα τάγμα μοναχών στο Δουβλίνο πούλησε μέρος της ιδιοκτησίας του μοναστηριού σε έναν κτηματομεσίτη, ο οποίος ανακάλυψε τα πτώματα 155 γυναικών θαμμένα μέσα στην ιδιοκτησία. Η ανακάλυψη προκάλεσε μεγάλο σκάνδαλο στην Ιρλανδία, και το τελευταίο άσυλο έκλεισε το 1996. (Σ.τ.μ.)

εποχή, μια μικρή συμμαθήτριά της, που είχε βρει τραγικό θάνατο, πήγε στην κόλαση επειδή ήταν προτεστάντισσα —ή τουλάχιστον έτσι είχε πειστεί η επιστολογράφος μου από το τότε επίσημο δόγμα της εκκλησίας των γονέων της. Αναλογιζόμενη όλα τούτα από τη σκοπιά της ενήλικης πλέον και ώριμης γυναίκας, έκρινε ότι, από τα δύο αυτά παραδείγματα ρωμαιοκαθολικής παιδικής κακοποίησης, το ένα σωματικής και το άλλο πνευματικής, το δεύτερο ήταν μακράν χειρότερο. Συγκεκριμένα μου έγραψε:

Από τα χάρδια του ιερέα μου **χαράχθηκε η εντύπωση** (στο μυαλό μιας επτάχρονης) του «σιχαμερού», ενώ η ανάμνηση της φίλης μου στην κόλαση μου άφηνε την αίσθηση ενός παγερού, απροσμέτρητου φόβου. Ποτέ δεν έχασα τον ύπνο μου εξαιτίας του ιερέα —όμως πέρασα πολλές άγρυπνες νύχτες τρομοκρατημένη με την ιδέα ότι άνθρωποι που αγαπούσα θα πήγαιναν στην κόλαση· μια φοβερή ιδέα που μου έφερνε επιάλλτες.

Ομολογουμένως, οι ερωτικές θωπιές που υπέστη το εν λόγω κορίτσι στο αυτοκίνητο του ιερέα ήταν σχετικά ήπιες συγκριτικά, φέρ' ειπείν, με τον πόνο και την ανδία που θα αισθάνεται ένα παπαδοπαίδι θύμα σοδομισμού. Και στις ημέρες μας λέγεται ότι η Καθολική Εκκλησία δεν ανάγει την κόλαση σε τόσο μεγάλο θέμα όσο έκανε κάποτε. Το παραπάνω παράδειγμα όμως δείχνει ότι είναι τουλάχιστον δυνατόν η ψυχολογική κακοποίηση των παιδιών να υπερβεί τη σωματική. Λέγεται ότι ο Άλφρεντ Χίτσκοκ, ο μεγάλος κινηματογραφικός μετρ της τέχνης του τρόμου, κάποτε οδηγούσε στην Ελβετία, όταν ξαφνικά έδειξε έξω από το παράθυρο του αυτοκινήτου λέγοντας: «Το πιο τρομακτικό θέαμα που έχω δει ποτέ!». Ήταν ένας ιερέας ο οποίος συζητούσε με ένα μικρό αγόρι, έχοντας το χέρι πάνω στον ώμο του αγοριού. Ο Χίτσκοκ έσκυψε έξω από το παράθυρο και φώναξε: «Τρέξε μικρέ! Τρέξε να σώσεις τη ζωή σου!».

«Τα ραβδιά και οι πέτρες μπορούν να σπάσουν τα κόκαλά μου, όμως τα λόγια δεν μπορούν ποτέ να με πληγώσουν». Η παροιμία αληθεύει, αρκεί να μην πιστεύεις πραγματικά τα λόγια. Εάν όμως η όλη σου ανατροφή και όλα όσα έχεις διδαχτεί από γονείς, δασκάλους και ιερείς σε έχουν οδηγήσει στο να πιστεύεις, να πιστεύεις πραγματικά, απόλυτα και ολοκληρωτικά, ότι οι αμαρτωλοί καίγονται στην κόλαση (ή οποιοδήποτε άλλο αποκρουστικό άρθρο του δόγματος, όπως ότι η γυναίκα αποτελεί ιδιοκτησία του συζύγου της), είναι απολύτως εύλογο τα λόγια να έχουν μια πιο διαρκή και επιζήμια επίδραση απ' ό,τι οι πράξεις. Έχω πειστεί ότι η φράση «παιδική κακοποίηση» δεν είναι υπερβολική όταν χρησιμοποιείται για να περιγράψει αυτό το οποίο ιερείς και δάσκαλοι κάνουν στα παιδιά όταν τα ενθαρρύνουν

να πιστέψουν πράγματα όπως η τιμωρία σε μια αιώνια κόλαση για θανάσιμα αμαρτήματα για τα οποία δεν έχει δοθεί άφεση.

Στο τηλεοπτικό ντοκιμαντέρ *Root of All Evil?*, στο οποίο έχω ήδη αναφερθεί, πήρα συνέντευξη από αρκετούς θρησκευτικούς ηγέτες και επικρίθηκα επειδή τάχα επέλεξα αμερικανούς εξτρεμιστές αντί για αξιολύβιους εκπροσώπους της επίσημης θρησκείας, όπως οι αρχιεπίσκοποι.* Η κριτική ακούγεται δίκαιη — με τη διαφορά ότι, στην Αμερική των αρχών του 21ου αιώνα, ό,τι φαίνεται στον υπόλοιπο κόσμο εξτρεμιστικό αποτελεί στην πραγματικότητα το κυρίαρχο ρεύμα. Για παράδειγμα, ένας από τους συνομιλητές μου, ο οποίος σκανδάλισε ίσως περισσότερο το βρετανικό τηλεοπτικό κοινό, ήταν ο πάστορας Ted Haggard από το Κολοράντο Σπρινγκς. Εντούτοις, ο «πάστορας Ted» δεν θεωρείται καθόλου εξτρεμιστής στην Αμερική τού Μπους. Αντιθέτως, είναι πρόεδρος της Εθνικής Ομοσπονδίας Ευαγγελικών (National Association of Evangelicals), η οποία αριθμεί 30 εκατομμύρια υποστηρικτές, και ισχυρίζεται ότι απολαύει του προνομίου μιας τηλεφωνικής συνομιλίας με τον πρόεδρο Μπους κάθε Δευτέρα. Εάν ήθελα να πάρω συνέντευξη από αληθινούς με βάση τα σύγχρονα αμερικανικά πρότυπα εξτρεμιστές, θα είχα επιλέξει τους «Αναδομιστές» (Reconstructionists), των οποίων η «κυριαρχική θεολογία» υποστηρίζει ανοικτά μια χριστιανική θεοκρατία στην Αμερική. Όπως μου γράφει ένας ανήσυχος αμερικανός συνάδελφος:

Οι Ευρωπαίοι πρέπει να γνωρίζουν ότι υπάρχει ένα περιφερόμενο θεολογικό τσίρκο το οποίο πραγματικά υποστηρίζει την παλινόρθωση του νόμου της *Παλαιάς Διαθήκης* —τη θανάτωση των ομοφυλοφίλων κ.λπ.— και την παραχώρηση του δικαιώματος κατοχής αξιώματος, ακόμη και του δικαιώματος ψήφου, αποκλειστικά σε χριστιανούς. Τα μεσοαστικά πλήθη επευφημούν αυτή τη ρητορική. Εάν οι υποστηρικτές του κοσμικού κράτους δεν επαγρυπνήσουν, οι Κυριαρχιστές και οι Αναδομιστές θα αποτελέσουν σύντομα το κυρίαρχο ρεύμα σε μια αληθινή αμερικανική θεοκρατία.**

* Προσκάλεσα σε συνέντευξη τον αρχιεπίσκοπο του Καντέρμπερι, τον καρδινάλιο αρχιεπίσκοπο του Γουέστμινστερ και τον αρχιεπίσκοπο της Βρετανίας. Αρνήθηκαν όλοι, αναμφίβολα για καλούς λόγους. Ο επίσκοπος της Οξφόρδης δέχτηκε, και ήταν τόσο απολαυστικός, και τόσο ξένος προς τον εξτρεισμό, όσο σίγουρα θα ήταν και εκείνοι.

** Το ακόλουθο φαίνεται αληθινό, μολονότι αρχικά υποψιάστηκα ότι ίσως επρόκειτο για σατιρική φάρσα τής *The Onion*: www.talk2action.org/story/2006/5/29/195855/959. Είναι ένα παιχνίδι σε ηλεκτρονικό υπολογιστή που λέγεται *Left Behind: Eternal Forces* (Μένοντας πίσω. Αιώνιες δυνάμεις). Ο P.Z. Myers το συνοψίζει στο Pharyngula, την εξαίρετη

Ένας άλλος από τους τηλεοπτικούς συνομιλητές μου ήταν ο πάστορας Keenan Roberts, από την ίδια πολιτεία με τον πάστορα Ted, το Κολοράντο. Ο ιδιαίτερος τύπος παλαβομάρας του πάστορα Roberts έχει υλοποιηθεί σε ό,τι ο ίδιος αποκαλεί Οίκοι Κολάσεως (Hell Houses). Οίκος Κολάσεως είναι ένα μέρος στο οποίο πηγαίνουν παιδιά, με τους γονείς τους ή τα χριστιανικά σχολεία τους, ώστε να τρομοκρατηθούν σχετικά με το τι θα μπορούσε να τους συμβεί αφού πεθάνουν. Εμφανίζονται διάφοροι ηθοποιοί σε τρομακτικές σκηνές σχετικές με συγκεκριμένες «αμαρτίες», όπως η έκτρωση και η ομοφυλοφιλία, με ένα διάβολο ντυμένο στα κόκκινα να παρακολουθεί καιρέκακα. Και αυτά αποτελούν μονάχα το προελούδιο για το «κυρίως πιάτο», την ίδια την κόλαση, από την οποία δεν λείπει ο ρεαλισμός από την οσμή καιόμενου θειαφίου και τις αγωνιώδεις κραυγές των αιώνια καταδικασμένων.

Αφού παρακολούθησα μια πρόβα, στην οποία ο διάβολος ήταν επαρκώς σατανικός με τον υπερβάλλοντα ζήλο του «κακού» ενός βικτωριανού μελοδράματος, πήρα συνέντευξη από τον πάστορα Roberts παρουσία του θιάσου του. Σύμφωνα με τα λεγόμενά του, η ιδανική ηλικία για να επισκεφθεί ένα παιδί κάποιον Οίκο Κολάσεως είναι τα δώδεκα χρόνια. Αυτό με σόκαρε κάπως, και τον ρώτησα κατά πόσο τον ανησυχούσε εάν ένα παιδί δώδεκα ετών έβλεπε εφιάλτες έχοντας παρακολουθήσει κάποια παράστασή του. Μου αποκρίθηκε, μάλλον ειλικρινά:

Θα προτιμούσα να καταλάβουν ότι η κόλαση είναι ένα μέρος στο οποίο δεν θέλουν να βρεθούν με κανέναν τρόπο. Θα προτιμούσα να τους αγγίξω με αυτό το μήνυμα στα δώδεκά τους παρά να μην τους αγγίξω καθόλου και να ζήσουν μια ζωή μέσα στην αμαρτία και να μη βρουν ποτέ τον Κύριο Ιησού Χριστό. Όσο για το αν θα καταλήξουν να βλέπουν εφιάλτες ως αποτέλεσμα αυτής της εμπειρίας, νομίζω ότι υπάρχει υπέρτερο καλό για τη ζωή τους από το να βλέπουν απλώς εφιάλτες.

ιστοσελίδα του. «Φανταστείτε: είστε πεζικάριος μιας παραστρατιωτικής ομάδας η οποία έχει στόχο να ξαναχτίσει την Αμερική ως χριστιανική θεοκρατία και να εγκαθιδρύσει το παγκόσμιο όραμά της τής κυριαρχίας του Χριστού πάνω σε όλες τις όψεις της ζωής [...]. Έχετε αποστολή — μια ταυτοχρόνως θρησκευτική και στρατιωτική αποστολή— να προσπλύσετε ή να σκοτώσετε καθολικούς, ιουδαίους, μουσουλμάνους, βουδιστές, ομοφυλόφιλους και όσους υποστηρίζουν το διαχωρισμό Εκκλησίας και Κράτους [...]». Βλ.: http://scienceblogs.com/pharyngula/2006/05/gta_meet_lbef.php για μια επισκόπηση, βλ.: <http://select.nytimes.com/gst/abstract.html?res=F1071FFD3C550C718CDDAA0894DF40-4482>.

Υποθέτω πως, εάν πραγματικά και αληθινά πιστεύατε αυτό που ο πάστορας Roberts λέει ότι πιστεύει, θα θεωρούσατε και εσείς σωστό να εκφοβίζετε παιδιά.

Δεν μπορούμε να προσπεράσουμε τον πάστορα Roberts ως εξτρεμιστή φανατικό. Όπως και ο Ted Haggard, ανήκει στο κυρίαρχο ρεύμα της σημερινής Αμερικής. Δεν θα ξαφνιαζόμουν ακόμη κι αν συμερίζονταν την πεποίθηση ορισμένων ομοθρήσκων τους ότι μπορεί κανείς να ακούσει τις κραυγές των καταραμένων εάν αφουγκραστεί πφαιίστεια,¹⁴⁰ και ότι οι τεράστιοι πολύχαιτοι (τα γνωστά ως «σκουλήκια της θάλασσας») που έχουν βρεθεί σε υδροθερμικές διαρρήξεις (τις λεγόμενες «μαύρες καπνοδόχους») στα βάθη των ωκεανών δικαιώνουν το *Κατά Μάρκον Ευαγγέλιο* (9:43-44): «Αν σε σκανδαλίζει κάτι τόσο σημαντικό όσο το χέρι σου, κόψ' το· είναι προτιμότερο να εισέλθεις στην αληθινή ζωή κουλός, παρά να έχεις δύο χέρια και να πας στη γέεννα, στη φωτιά που δεν σβήνει ποτέ. Εκεί το σκουλήκι που θα τους τρώει δεν πεθαίνει και η φωτιά δεν σβήνει». Όπως κι αν φαντάζονται την κόλαση, όλοι όσοι πιστεύουν στο πυρ το εξώτερον φαίνεται να συμερίζονται τη χαιρεκακία όσων γνωρίζουν ότι θα βρίσκονται μεταξύ των εκλεκτών που θα σωθούν, η οποία έχει αποδοθεί εκφραστικά από τον πλέον σημαίνοντα των θεολόγων, τον Άγιο Θωμά Ακινάτη, στο *Summa Theologiae* (Σύστημα θεολογίας): «Για να μπορούν οι άγιοι να απολαμβάνουν σε μεγαλύτερο βαθμό τη μακαριότητά τους και τη χάρη του Θεού, τους επιτρέπεται να βλέπουν την τιμωρία των καταδικασμένων στην κόλαση». Τι καλός άνθρωπος!*

Ο φόβος του πυρός της κολάσεως μπορεί να είναι πολύ δυνατός, ακόμη και σε λογικούς κατά τα άλλα ανθρώπους. Έπειτα από το τηλεοπτικό μου ντοκιμαντέρ για τη θρησκεία, μεταξύ των πολλών επιστολών που έλαβα ήταν και η ακόλουθη, από μια εμφανώς ευφυή και ειλικρινή γυναίκα:

Σε ηλικία πέντε ετών πήγα σε καθολικό σχολείο και κατηχήθηκα από μοναχές που κρατούσαν λουρίδες, ραβδιά και βέργες. Στην εφηβεία μου διάβασα Δαρβίνο, και τα όσα έλεγε για την εξέλιξη φάνηκαν πολύ εύλογα στο λογικό μέρος του νου μου. Εντούτοις, κατά τη διάρκεια της ζωής μου υπέφερα από αντικρουόμενα αισθήματα και μου έμεινε ένας βαθύς φόβος για το πυρ της κολάσεως, ο οποίος αρκετά συχνά έρχεται στην επιφάνεια. Έκανα λίγη ψυχοθεραπεία που με βοήθησε να αντιμε-

* Συγκρίνετε με τη χαριτωμένη χριστιανική φιλανθρωπία της Ann Coulter: «Προκαλώ οποιονδήποτε από τους ομοθρήσκους μου να μου πει ότι δεν γελά στη σκέψη του Dawkins να καίγεται στην κόλαση» (Coulter 2006:268).

τωπίσω ορισμένα από τα παλαιότερα προβλήματά μου, όμως δεν καταφέρνω να ξεπεράσω τον βαθύ αυτό φόβο.

Έτσι, ο λόγος για τον οποίο σάς γράφω είναι να σας παρακαλέσω να μου στείλετε το όνομα και τη διεύθυνση της ψυχοθεραπεύτριας από την οποία πήρατε συνέντευξη στο επεισόδιο αυτής της εβδομάδας, η οποία βοηθά ανθρώπους να αντιμετωπίσουν τούτο τον συγκεκριμένο φόβο.

Συγκινήθηκα από την επιστολή της και (αποθώντας ένα στιγμιαίο και ποταπό αίσθημα λύπης που δεν υπάρχει κόλαση για να πάνε εκείνες οι μοναχές) της απάντησα ότι θα πρέπει να εμπιστευθεί τη λογική της ως ένα σπουδαίο δώρο το οποίο εκείνη —σε αντίθεση με άλλους λιγότερο τυχερούς ανθρώπους— προφανώς διαθέτει. Της επισήμανα ότι η ακραία φρικαλεότητα της κόλασης παρουσιάζεται διογκωμένη από ιερείς και μοναχές, ώστε να αντισταθμίσει την απιθανότητά της. Εάν η κόλαση ήταν πιθανή, δεν θα είχε ανάγκη την υπερβολή για να λειτουργήσει αποτρεπτικά. Δεδομένου ότι είναι τόσο απίθανο να υπάρχει πραγματικά, χρειάζεται όντως να «διαφημίζεται» ως πάρα πολύ τρομακτική, έτσι ώστε αυτό να εξισορροπήσει την αβασιμότητά της διατηρώντας παράλληλα και κάποια αποτρεπτική αξία. Την έφερα επίσης σε επαφή με την ψυχοθεραπεύτρια την οποία ανέφερα, την Jill Mytton, μια ευχάριστη και βαθύτατα ειλικρινή γυναίκα από την οποία είχα πάρει τηλεοπτική συνέντευξη. Η ίδια η Jill είχε μεγαλώσει εντός μιας ιδιαίτερα απεχθούς αίρεσης, με την ονομασία Αποκλειστικοί Αδελφοί (Exclusive Brethren) —τόσο δυσάρεστης, ώστε να υπάρχει μια ιστοσελίδα, www.peebs.net, εξ ολοκλήρου αφιερωμένη στη φροντίδα όσων ξέφυγαν από αυτήν.

Η Jill Mytton ανατράφηκε με το φόβο της κόλασης, ως ενήλικη απέδρασε από το χριστιανισμό και πλέον συμβουλεύει και βοηθά άλλους ανθρώπους που είχαν με παρόμοιο τρόπο τραυματιστεί κατά την παιδική τους ηλικία: «Η παιδική μου ηλικία, όπως τη θυμάμαι, κυριαρχούνταν από φόβο. Υπήρχε ο φόβος της αποδοκιμασίας στο παρόν, αλλά επιπλέον και ο φόβος της αιώνιας καταδίκης. Και για ένα παιδί, οι εικόνες του πυρός της κολάσεως και του τριγμού των δοντιών είναι πράγματι πολύ αληθινές, καθόλου μεταφορικές». Στη συνέχεια της ζήτησα να εξηγήσει επακριβώς τι της είχαν πει ως παιδί για την κόλαση, και η τελική της απάντηση ήταν εξίσου συγκινητική όσο και η έκφραση του προσώπου της καθώς δίστασε αρκετά πριν απαντήσει: «Δεν είναι περίεργο; Έπειτα από τόσο καιρό διαθέτει ακόμα τη δύναμη να... με επηρεάζει... όταν... όταν μου κάνεις αυτή την ερώτηση. Η κόλαση είναι ένα τρομακτικό μέρος, η πλήρης απόρριψη από τον Θεό. Είναι η απόλυτη κρίση· εκεί υπάρχει αληθινή φωτιά, αληθινή οδύνη, αληθινά βασανιστήρια, και διαρκεί για πάντα χωρίς διακοπή».

Στη συνέχεια μου μίλησε για την ομάδα υποστήριξης την οποία διευθύνει για όσους έχουν αποδράσει από μια παιδική ηλικία παρόμοια με τη δική της, και εξήγησε πόσο δύσκολο είναι για πολλούς από αυτούς να φύγουν: «Το να φύγεις είναι εξαιρετικά δύσκολο. Αφήνεις πίσω σου ένα ολόκληρο δίκτυο κοινωνικών σχέσεων, ένα ολόκληρο σύστημα μέσα στο οποίο έχει ουσιαστικά ανατραφεί, και αρνείσαι ένα σύστημα πίστης το οποίο διατηρούσες επί χρόνια. Πολύ συχνά αφήνεις συγγενείς και φίλους... Στην πραγματικότητα παύεις να υπάρχουν πια για αυτούς». Βρήκα την ευκαιρία να αναφέρω τη δική μου εμπειρία από επιστολές ανθρώπων από την Αμερική, οι οποίοι έγραφαν ότι είχαν διαβάσει τα βιβλία μου με αποτέλεσμα να εγκαταλείψουν τη θρησκεία τους. Κατά ανησυχητικό τρόπο, πολλοί προσθέτουν ότι δεν τολμούν να το πουν στις οικογένειές τους· ή ότι το είπαν, με φρικτές συνέπειες. Η ακόλουθη επιστολή είναι χαρακτηριστική. Την έστειλε ένας νεαρός αμερικανός φοιτητής ιατρικής.

Ένωσα την ανάγκη να σας στείλω ένα ηλεκτρονικό μήνυμα διότι συμμερίζομαι την άποψή σας για τη θρησκεία, μια άποψη η οποία στην Αμερική, όπως οίγουρα θα γνωρίζετε, σε οδηγεί στην απομόνωση. Μεγάλωσα σε μια χριστιανική οικογένεια και, μολονότι ποτέ δεν πολυκώνευσα την ιδέα της θρησκείας, μόλις πρόσφατα βρήκα το θάρρος να το πω σε κάποιον. Αυτός ο κάποιος ήταν η κοπέλα μου, η οποία [...] έφριξε. Αντιλαμβάνομαι ότι μια διακήρυξη αθεΐας μπορεί να σκανδαλίζει, όμως τώρα φαίνεται να με βλέπει ως έναν τελείως διαφορετικό άνθρωπο. Λέει ότι δεν μπορεί να με εμπιστευθεί, διότι η ηθική μου δεν πηγάζει από τον Θεό. Δεν ξέρω εάν θα το ξεπεράσουμε και δεν επιθυμώ ιδιαίτερα να μοιραστώ την πεποίθησή μου με άλλους κοντινούς μου ανθρώπους, διότι φοβάμαι ότι θα αντιδράσουν με την ίδια αποστροφή [...]. Δεν περιμένω απάντηση. Σας γράφω απλώς και μόνο επειδή ελπίζω ότι θα κατανοήσετε και θα συμμεριστείτε την απελπισία μου. Φανταστείτε ότι κάνετε κάποιον που αγαπούσατε και σας αγαπούσε, για θρησκευτικούς λόγους. Αν εξαιρέσουμε την άποψή της ότι πλέον είμαι ένας άθεος ειδωλόλατρης, ήμασταν τέλειοι ο ένας για τον άλλο. Μου θυμίζει την παρατήρησή σας ότι οι άνθρωποι κάνουν τρελά πράγματα στο όνομα της πίστης τους. Ευχαριστώ που με ακούσατε.

Απάντησα σε αυτό τον άτυχο νέο επισημαίνοντας ότι, ενώ η φίλη του ανακάλυψε κάτι για εκείνον, ανακάλυψε και αυτός κάτι για εκείνην. Ήταν πράγματι αξιά του; Αμφιβάλλω.

Έχω ήδη αναφέρει την αμερικανίδα κωμική ηθοποιό Julia Sweeney και τον επίμονο και αξιολάτρευτα χιουμοριστικό αγώνα της να ανακαλύψει κά-

ποια ελαφρυντικά στη θρησκεία και να διασώσει τον Θεό της παιδικής της ηλικίας από τις εντεινόμενες αμφιβολίες του ενήλικα. Τελικά, η αναζήτησή της είχε αίσιο τέλος, και έτσι σήμερα η Julia αποτελεί ένα αξιοθαύμαστο πρότυπο για απανταχού νεαρούς άθεους. Η καθαρτήρια σκηνή είναι ίσως η πιο συγκινητική στο σόου της *Letting Go of God*. Είχε δοκιμάσει τα πάντα. Και τότε...

...καθώς περπατούσα από το γραφείο μου στην πίσω αυλή προς το σπίτι μου, συνειδητοποίησα ότι υπήρχε μια φωνούλα που ψιθύριζε μέσα στο κεφάλι μου. Δεν είμαι σίγουρη πόσο καιρό βρισκόταν εκεί, αλλά ξαφνικά έγινε κατά ένα ντεσιμπέλ δυνατότερη. Ψιθύριζε: «Δεν υπάρχει Θεός».

Και προσπάθησα να την αγνοήσω. Όμως έγινε ακόμη λίγο δυνατότερη. «Δεν υπάρχει Θεός. Δεν υπάρχει Θεός. Ω Θεέ μου, δεν υπάρχει Θεός!»...

Και ανατρίχιασα. Ένιωσα να χάνω τη γη κάτω από τα πόδια μου.

Και τότε σκέφθηκα: «Μα δεν μπορώ. Δεν ξέρω εάν μπορώ να μην πιστεύω στον Θεό. Χρειάζομαι τον Θεό. Άλλωστε, έχουμε μια ιστορία...

»Μα δεν ξέρω πώς να μην πιστεύω στον Θεό. Δεν ξέρω πώς να το κάνω. Πώς σπκώνεσαι το πρωί, πώς καταφέρνεις να βγάλεις την ημέρα;». Ένιωσα να χάνω την ισορροπία μου...

Σκέφθηκα: «Εντάξει, πρέμψε. Ας προσπαθήσουμε να φορέσουμε τα ματογυάλια του άπιστου για μία στιγμή, μόνο για ένα δευτερόλεπτο. Φόρεσε απλώς τα ματογυάλια του άπιστου και ρίξε μια γρήγορη ματιά γύρω, και μετά αμέσως πέτα τα». Και τα φόρεσα και κοίταξα γύρω μου.

Ντρέπομαι να ομολογήσω ότι αρχικά ένιωσα να ζαλιζομαι. Πραγματικά, σκέφθηκα: «Μα πώς στέκεται η Γη στον ουρανό; Δηλαδή απλώς κινούμαστε ορμητικά στο Διάστημα; Μα τότε όλα είναι τόσο ευάλωτα!». Ήθελα να τρέξω έξω και να πιάσω τη Γη στα χέρια μου καθώς θα έπεφτε από το Διάστημα.

Και τότε θυμήθηκα: «Α ναι, η βαρύτητα και η στροφορμή θα μας κρατήσουν σε τροχιά γύρω από τον Ήλιο μάλλον για πολύ καιρό ακόμα».

Όταν παρακολούθησα το *Letting Go of God* σε ένα θέατρο στο Λος Άντζελες, συγκινήθηκα βαθιά από τούτη τη σκηνή. Ιδιαίτερα όταν στη συνέχεια η Julia μίλησε για την αντίδραση των γονέων της, σε ένα ρεπορτάζ σχετικά με τη θεραπεία της:

Το πρώτο τηλεφώνημα της μητέρας μου έμοιαζε περισσότερο με κραυγή. «Άθεν; ΑΘΕΗ;!;!».

Ο πατέρας μου τηλεφώνησε έξαλλος: «Πρόδωσες την οικογένειά σου, το σχολείο σου, την πόλη σου». Ήταν σαν να είχα πουλήσει μυστικά στους Ρώσους. Και οι δύο είπαν ότι δεν θα μου ξαναμιλούσαν ποτέ. Ο πατέρας μου ειδικά: «Δεν θέλω καν να έρθεις στην κηδεία μου». Αφού το έκλεισε, σκέφθηκα: «Καλά, προσπάθησε να με σταματήσεις».

Το χάρισμα της Julia Sweeney είναι, μεταξύ άλλων, ότι σε κάνει να κλαίς και να γελάς ταυτόχρονα:

Νομίζω ότι οι γονείς μου απογοητεύτηκαν ελαφρώς όταν τους είπα ότι δεν πιστεύω πια στον Θεό, **αλλά το να είμαι άθεη ήταν ένα ολότελα διαφορετικό ζήτημα.**

Το βιβλίο *Losing Faith in Faith: From Preacher to Atheist* (Χάνοντας την πίστη στην πίστη. Από κήρυκας, άθεος) του Dan Barker αφηγείται την ιστορία της σταδιακής μεταστροφής του από ευσεβή φονταμενταλιστή ιερέα και φλογερό περιοδεύοντα κήρυκα σε ένθερμο και πεπεισμένο άθεο, όπως είναι σήμερα. Αξίζει να αναφερθεί το γεγονός ότι ο Barker συνέχισε να κηρύττει το χριστιανισμό για λίγο καιρό αφότου είχε γίνει άθεος, διότι ήταν η μόνη δουλειά που γνώριζε και επειδή ένιωθε εγκλωβισμένος σε έναν ιστό κοινωνικών υποχρεώσεων. Γνωρίζει πλέον πολλούς άλλους αμερικανούς κληρικούς που βρίσκονται στην ίδια θέση στην οποία ήταν και εκείνος, αλλά το έχουν εκμυστηρευτεί αποκλειστικά στον ίδιο όταν διάβασαν το βιβλίο του. Δεν τολμούν να παραδεχθούν τον αθεϊσμό τους ούτε καν στις οικογένειές τους — τόσο τους τρομάζει η προβλεπόμενη αντίδραση. Η ιστορία του ίδιου του Barker είχε ευτυχέστερη κατάληξη. Στην αρχή, οι γονείς του υπέστησαν βαθύ σοκ. Άκουσαν προσεκτικά όμως την ήρεμη επιχειρηματολογία του και, τελικά, έγιναν και οι ίδιοι άθεοι.

Δύο καθηγητές από κάποιο πανεπιστήμιο στην Αμερική μού έγραψαν ανεξάρτητα ο καθένας σχετικά με τους γονείς τους: Ο ένας έγραψε ότι η μητέρα του βιώνει μόνιμη θλίψη, διότι φοβάται για την αθάνατη ψυχή του. Ο άλλος έγραψε ότι ο πατέρας του ευχήθηκε να μην είχε γεννηθεί ποτέ — τόσο πεπεισμένος είναι ότι ο γιος του θα περάσει την αιωνιότητα στην κόλαση. Μιλάμε για υψηλής μόρφωσης καθηγητές πανεπιστημίου, με αυτοπεποίθηση για τις γνώσεις και την ωριμότητά τους, οι οποίοι έχουν πιθανότατα ξεπεράσει τους γονείς τους σε όλα τα πνευματικά ζητήματα, όχι μόνο στη θρησκεία. Σκεφθείτε λοιπόν σε τι είδους δοκιμασία θα υποβάλλονται κάποιοι λιγότερο ισχυροί διανοητικά άνθρωποι — λιγότερο προικισμένοι όσον αφορά τη μόρφωση και τη ρητορική τους δεινότητα σε σχέση με τους καθηγητές εκείνους ή με την Julia Sweeney— όταν προσπαθούν να υ-

περασπιστούν τη θέση τους ενώπιον αμετάπειστων μελών της οικογένειάς τους. Θα είναι πιθανώς αντίστοιχη των δοκιμασιών που πέρασαν πολλοί από τους ασθενείς τής Jill Mytton.

Νωρίτερα στην τηλεοπτική μας συνομιλία, η Jill είχε περιγράψει αυτού του είδους τη θρησκευτική ανατροφή ως μια μορφή πνευματικής κακοποίησης, και επανέφερα το θέμα ως ακολούθως: «Χρησιμοποιείς τις λέξεις θρησκευτική κακοποίηση. Εάν σου ζητούσαν να συγκρίνεις την κακοποίηση της ανατροφής ενός παιδιού ώστε να πιστεύει πραγματικά στην κόλαση [...], πώς θα το συνέκρινες αυτό, όσον αφορά το προκληθέν τραύμα, με τη σεξουαλική κακοποίηση;». Μου αποκρίθηκε: «Πολύ δύσκολη ερώτηση [...]. Νομίζω ότι στην πραγματικότητα υπάρχουν πολλές ομοιότητες, διότι πρόκειται και στις δύο περιπτώσεις για κατάχρηση εμπιστοσύνης· πρόκειται για τη στέρηση από το παιδί του δικαιώματός του να νιώθει ελεύθερο και ανοικτό και ικανό να συσχετιστεί με τον κόσμο κατά έναν φυσιολογικό τρόπο [...]· και στις δύο περιπτώσεις, είναι μια μορφή μείωσης· είναι μια μορφή στέρησης του αληθινού του εαυτού».

Σε υπεράσπιση των παιδιών

Ο συνάδελφός μου ψυχολόγος Nicholas Humphrey χρησιμοποίησε την προαναφερθείσα παροιμία σχετικά με «τα ραβδιά και τις πέτρες» στην εισαγωγή της διάλεξής του για τη Διεθνή Αμνηστία, στην Οξφόρδη το 1997.¹⁴¹ Ο Humphrey άρχισε λέγοντας ότι η εν λόγω παροιμία δεν ισχύει πάντοτε, και ανέφερε τους αιτινούς πιστούς τού βουντού οι οποίοι πεθαίνουν, κατά τα φαινόμενα από κάποια ψυχοσωματική επίπτωση του τρόμου, μέσα σε λίγες ημέρες αφότου θα τους γίνει κάποιο κακόβουλο «ξόρκι». Στη συνέχεια αναρωτήθηκε κατά πόσον η Διεθνής Αμνηστία, χάριν της οποίας γίνονταν η σειρά διαλέξεων στην οποία συμμετείχε, όφειλε να οργανώσει μια εκστρατεία εναντίον επιζήμιων ομιλιών ή εκδόσεων. Η απάντησή του ήταν ένα κηρό όχι σε τέτοιου είδους λογοκρισία εν γένει: «Η ελευθερία του λόγου είναι πολύ πολύτιμη για να τη διακυβεύσουμε». Στη συνέχεια όμως αποκήρυξε τη φιλελεύθερη ιδεολογία του προβάλλοντας μια σημαντική εξαίρεση: επιχειρηματολόγησε υπέρ της λογοκρισίας για την ειδική περίπτωση της...

...ηθικής και θρησκευτικής εκπαίδευσης των παιδιών, και ιδιαίτερα της εκπαίδευσης που λαμβάνει το παιδί στο σπίτι, όπου επιτρέπεται στους γονείς —συνικά μάλιστα αναμένεται από αυτούς— να καθορίσουν για τα παιδιά τους τι μετρά ως αλήθεια και τι ως ψέμα, τι ως σωστό και τι

ως λάθος. Θα ισχυριστώ ότι τα παιδιά έχουν το ανθρώπινο δικαίωμα να μην αποχαινωθούν από την έκθεση σε κακές ιδέες άλλων ανθρώπων —ασχέτως τού ποιοι είναι οι άνθρωποι αυτοί. Οι γονείς, από την άλλη, δεν έχουν καμία θεόπεριτη άδεια να γαλουχήσουν τα παιδιά τους κατά οποιονδήποτε τρόπο επλέξουν αυτοί: δεν έχουν το δικαίωμα ούτε να περιορίσουν τους ορίζοντες των παιδιών τους ούτε να τους ενσταλάξουν δόγματα και προλήψεις ούτε να επιμείνουν να ακολουθήσουν αυτά δίχως αποκλίσεις τις στενές οδούς της δικής τους πίστης.

Εν ολίγοις, τα παιδιά έχουν το δικαίωμα να μη φορτώσουν τα μυαλά τους με ανοησίες, και εμείς ως κοινωνία έχουμε το καθήκον να τα προστατεύσουμε από αυτό το ενδεχόμενο. Έτσι, δεν θα πρέπει πλέον να επιτρέπουμε στους γονείς να διδάσκουν στα παιδιά τους την πίστη, για παράδειγμα, στην κυριολεκτική αλήθεια της *Βίβλου* ή στο ότι οι πλανήτες καθορίζουν τη ζωή τους, όπως ακριβώς δεν τους επιτρέπουμε να τους σπάνε τα δόντια ή να τα κλειδώνουν σε μπουντρούμια.

Βεβαίως, μια τόσο ισχυρή δήλωση πρέπει να συνοδευτεί, και συνοδεύτηκε, από πολλές επιφυλάξεις. Δεν είναι λίγο υποκειμενικό το τι συνιστά ανοησία και τι όχι; Μήπως δεν έχουν ανατραπεί αρκετά συχνά τα δεδομένα της καθιερωμένης επιστήμης ώστε να φρονηματοπιστούμε και να είμαστε επιφυλακτικοί; Οι επιστήμονες ίσως θεωρούν ανοησία τη διδασκαλία της αστρολογίας και της κυριολεκτικής αλήθειας της *Βίβλου*, όμως πολλοί άλλοι πιστεύουν το αντίθετο: δεν δικαιούνται αυτοί να το διδάξουν στα παιδιά τους; Δεν είναι εξίσου αλαζονική η επιμονή στη διδασκαλία της επιστήμης σε παιδιά;

Ευγνωμονώ τους γονείς μου που υιοθέτησαν την άποψη ότι τα παιδιά δεν πρέπει να διδάσκονται κυρίως τι να σκέπτονται αλλά πώς να σκέπτονται. Εάν, έχοντας εκτεθεί κατά αμερόληπτο και προσήκοντα τρόπο σε όλες τις επιστημονικές ενδείξεις, αποφασίσουν μεγαλώνοντας ότι η *Βίβλος* είναι κυριολεκτικά αληθής ή ότι οι κινήσεις των πλανητών καθορίζουν τη ζωή τους, τούτο αποτελεί δικαίωμά τους. Τονίζω το ότι αποτελεί δικό τους δικαίωμα να αποφασίσουν τι θα σκέπτονται, και όχι δικαίωμα των γονέων τους να τους το επιβάλουν δίκην ανωτέρας βίας. Και τούτο, βεβαίως, είναι ιδιαίτερα σημαντικό εάν αναλογιστούμε ότι τα παιδιά τού σήμερα θα γίνουν οι γονείς τού αύριο, και θα μεταδώσουν οποιαδήποτε κατάρτιση διαμόρφωσε τους ίδιους.

Ο Humphrey θεωρεί ότι, όσο τα παιδιά είναι μικρά, ευάλωτα και χρίζουν προστασίας, η πραγματικά πηκτική κηδεμονία εκδηλώνεται ως καλοπροαίρετη απόπειρα πρόβλεψης αυτού που θα επέλεγαν τα ίδια για τον εαυτό τους, εάν ήταν αρκετά μεγάλα ώστε να το πράξουν. Αναφέρει δε με

συγκίνηση το παράδειγμα ενός νεαρού κοριτσιού των Ίνκας, της οποίας τα λείψανα, ηλικίας πεντακοσίων ετών, βρέθηκαν παγωμένα στα βουνά του Περού το 1995. Ο ανθρωπολόγος που την ανακάλυψε έγραψε ότι υπήρξε θύμα μιας τελετουργικής θυσίας. Όπως διηγείται ο Humphrey, προβλήθηκε ένα ντοκιμαντέρ για αυτή την «παρθένο των πάγων» στην αμερικανική τηλεόραση. Οι τηλεθεατές κλήθηκαν

να θαυμάσουν την πνευματική αφοσίωση των ιερέων των Ίνκας και να μοιραστούν με το κορίτσι την υπερηφάνεια και τον ενθουσιασμό της που την επέλεξαν για την εξαιρετική τιμή να θυσιαστεί. Το μήνυμα του τηλεοπτικού προγράμματος ήταν ουσιαστικά ότι η πρακτική της ανθρωποθυσίας υπήρξε με τον τρόπο της μια ένδοξη πολιτισμική εφεύρεση —ένα ακόμα πολύτιμο πετράδι στο στέμμα της πολυπολιτισμικότητας, αν θέλετε.

Ο Humphrey αισθάνεται φρίκη· το ίδιο και εγώ.

Πώς όμως τολμά κανείς ακόμη και να υπονοήσει κάτι τέτοιο; Πώς τολμούν να μας προτρέπουν —στα καθιστικά μας, την ώρα που βλέπουμε τηλεόραση— να νιώσουμε ψυχική ανάταση αναλογιζόμενοι μια πράξη τελετουργικής δολοφονίας —τη δολοφονία ενός ανυπεράσπιστου παιδιού από μια ομάδα μωρών, φαντασμένων, προληπτικών, αδαών πλικιωμένων αντρών; Πώς τολμούν να μας προτρέπουν να αναζητήσουμε κάτι καλό για τον εαυτό μας στον αναλογισμό μιας αποτρόπαιας πράξης εις βάρος κάποιου άλλου;

Και πάλι, ο φρόνιμος φιλελεύθερος αναγνώστης ίσως νιώσει κάπως άβιολα. Ασφαλώς, με βάση τα δικά μας κριτήρια, η πράξη κρίνεται ανήθικη και βλακώδης, όμως τι γίνεται με τα κριτήρια των Ίνκας; Δεν ήταν, για αυτούς, ηθική πράξη η θυσία, μια πράξη καθόλου ανόητη αλλά επικυρωμένη από όλα όσα θεωρούσαν ιερά; Το μικρό κορίτσι, αναμφίβολα, υπήρξε πιστή οπαδός της θρησκείας με την οποία ανατράφηκε. Ποιοι είμαστε εμείς που θα χρησιμοποιήσουμε μια λέξη όπως «δολοφονία», κρίνοντας τους ιερείς των Ίνκας με τα δικά μας κριτήρια αντί με τα δικά τους; Ενδεχομένως, το μικρό εκείνο κορίτσι ένιωθε πανευτυχές με τη μοίρα του: ίσως πίστευε πραγματικά ότι θα πήγαινε κατευθείαν στον αιώνιο παράδεισο, όπου θα το κρατούσε ζεστό η ακτινοβολία συντροφιά του Θεού Ήλιου. Η ίσως —πολύ πιθανότερο— θα ούρλιαζε από τον τρόμο.

Το επιχείρημα του Humphrey —και το δικό μου— είναι ότι, ασχέτως αν το κορίτσι θυσιάστηκε οικειοθελώς ή όχι, υπάρχει βάσιμος λόγος να υποθέ-

σουμε ότι δεν θα θυσιαζόταν με τη θέλησή του εάν είχε πλήρη γνώση των δεδομένων. Υποθέστε, για παράδειγμα, πως γνώριζε ότι ο Ήλιος αποτελεί στην πραγματικότητα μια σφαίρα υδρογόνου, με θερμοκρασία υψηλότερη από 1 εκατομμύριο κέλβιν, η οποία μετατρέπεται σε ήλιο μέσω πυρηνικής σύντηξης, και ότι αρχικά σχηματίστηκε από έναν συμπυκνούμενο δίσκο αερίων από τα οποία σχηματίστηκε και το υπόλοιπο ηλιακό σύστημα, συμπεριλαμβανομένης της Γης... Πιθανότατα, τότε, δεν θα τον λάτρευε σαν θεό, και τούτο θα την έκανε να αλλάξει στάση απέναντι στο ενδεχόμενο να θυσιαστεί προκειμένου να τον εξευμενίσει.

Οι ιερείς των Ίνκας δεν μπορούν να κατηγορηθούν για την άγνοιά τους, και θα θεωρούσε κανείς άδικο να τους κρίνουμε ως μωρούς και φαντασμένους. Μπορούν όμως να κατηγορηθούν για την επιβολή των πεποιθήσεών τους σε ένα παιδί πολύ μικρό ώστε να αποφασίσει εάν θα λατρεύει τον Ήλιο ή όχι. Το επιπλέον επιχείρημα του Humphrey συνίσταται στο ότι οι σπερμινοί δημιουργοί ντοκιμαντέρ, και εμείς, το κοινό τους, μπορούμε να κατηγορηθούμε ότι βρίσκουμε κάτι όμορφο στο θάνατο του μικρού εκείνου κοριτσιού — «κάτι που εμπλουτίζει τη δική μας συλλογική κουλτούρα». Η ίδια τάση να επευφημούμε τη γραφικότητα διάφορων εθνοτικών και θρησκευτικών εθίμων — και να δικαιολογούμε πράξεις σκληρότητας στο όνομά τους — ανακύπτει επανειλημμένα. Συνιστά πηγή αγωνιώδους εσωτερικής σύγκρουσης στο νου καλοπροαίρετων φιλελεύθερων ανθρώπων οι οποίοι, από τη μία πλευρά, δεν μπορούν να ανεχτούν την οδύνη και τη σκληρότητα, αλλά από την άλλη έχουν διδαχτεί από μεταμοντερνιστές και σχετικιστές να σέβονται τις υπόλοιπες κουλτούρες όσο και τη δική τους. Αναμφίβολα, φέρ' ειπείν, η γυναικεία περιτομή είναι φρικτά επώδυνη, αποστερεί από τις γυναίκες τη σεξουαλική ικανοποίηση (μάλιστα, αυτός είναι πιθανότατα και ο άδηλος στόχος της), και το ένα ήμισυ του φρόνιμου φιλελεύθερου νου επιθυμεί την κατάργησή της. Το άλλο ήμισυ όμως «σέβεται» τις εθνικές κουλτούρες και νιώθει ότι δεν πρέπει να αναμειχούμε εάν «εκείνοι» θέλουν να σακατεύουν τα κορίτσια «τους».* Το θέμα, βεβαίως, είναι ότι τα κορίτσια «τους» στην πραγματικότητα ανήκουν στον *εαυτό τους*, και οι επιθυμίες τους δεν πρέπει να αγνοούνται. Δυσκολότερα απαντά κανείς στο ερώτημα: Τι γίνεται εάν ένα κορίτσι δηλώσει ότι θέλει να υποστεί περιτο-

* Η γυναικεία περιτομή (κλειτοριδεκτομή) αποτελεί συνηθισμένη πρακτική στη Βρετανία σήμερα. Ένας ανώτερος σχολικός επιθεωρητής μου μίλησε για κορίτσια στο Λονδίνο του 2006 που στέλνονται σε ένα «θείο» τους στο Μπράντφορντ για να υεριτιμηθούν. Οι αρχές κλείνουν τα μάτια, φοβούμενες μήπως θεωρηθούν ρατσιστικές από «την κοινότητα».

μή; Μήπως όμως θα ευχόταν, με την εκ των υστέρων γνώση ενός πλήρως ενημερωμένου ενήλικα, να μην την είχε υποστεί ποτέ; Ο Humphrey επισημαίνει το σημαντικό γεγονός ότι καμία ενήλικη γυναίκα, που ως παιδί έτυχε να χάσει αυτή τη «μεγάλη ευκαιρία» της περιτομής, δεν προσφέρεται να εγχειριστεί αργότερα στη ζωή της.

Έπειτα από μια αναφορά στους Άμις, και του δικαιώματός τους να ανατρέφουν τα παιδιά «τους» κατά τον τρόπο «τους», ο Humphrey αναφέρεται δηκτικά στον ενθουσιασμό μας ως κοινωνία για

τη διατήρηση της πολιτισμικής ποικιλότητας. Εντάξει, ίσως πει κανείς, είναι δύσκολο για ένα παιδί των Άμις ή των Χασιντίμ ή των τοιγγάνων να ακολουθήσει τους τρόπους των γονέων του —τουλάχιστον όμως, με τον συγκεκριμένο τρόπο διατηρούνται οι συναρπαστικές αυτές πολιτισμικές παραδόσεις. Δεν θα φτώχαινε ο όλος πολιτισμός μας εάν οι εν λόγω παραδόσεις χάνονταν; Είναι, ίσως, κρίμα να πρέπει να θυσιάζονται κάποιοι για τη διατήρηση μιας τέτοιας ποικιλότητας. Δεν γίνεται όμως αλλιώς: πρόκειται για το τμήμα που πληρώνουμε ως κοινωνία, με τη διαφορά —οφείλω να σας το υπενθυμίσω— ότι δεν πληρώνουμε εμείς το τμήμα αλλά εκείνοι.

Το εν λόγω ζήτημα τράβηξε την προσοχή της κοινής γνώμης το 1972, όταν το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ εκδίκασε την υπόθεση Ουισκόνσιν εναντίον Yoder —που αποτέλεσε δικαστικό προηγούμενο—, η οποία αφορούσε το δικαίωμα των γονέων να αποσύρουν τα παιδιά τους από το σχολείο για θρησκευτικούς λόγους. Οι Άμις ζουν σε κλειστές κοινότητες σε διάφορα μέρη των ΗΠΑ, μιλούν κυρίως μια αρχαϊκή γερμανική διάλεκτο, τα ολλανδικά της Πενσιλβάνιας, και αποφεύγουν σε διάφορους βαθμούς τον ηλεκτρισμό, τις μηχανές εσωτερικής καύσης, τα κουμπιά και άλλες εκφάνσεις της σύγχρονης ζωής. Υπάρχει, πράγματι, κάτι το ελκυστικά γραφικό σε μια νησίδα ζωής του 17ου αιώνα ως θέαμα για τα σημερινά μας μάτια. Δεν αξίζει να διατηρηθεί, χάριν εμπλουτισμού της ανθρώπινης ποικιλότητας; Και ο μοναδικός τρόπος να διατηρηθεί είναι να επιτρέπουμε στους Άμις να εκπαιδεύουν τα παιδιά τους κατά τον τρόπο τους και να τα προστατεύουν από τη διαβρωτική επίδραση της σύγχρονης ζωής. Εντούτοις ανακύπτει το εύλογο ερώτημα: Δεν θα έπρεπε τα ίδια τα παιδιά να έχουν κάποιο λόγο επί του θέματος;

Το 1972, όταν ορισμένοι γονείς Άμις στην Πολιτεία τού Ουισκόνσιν απέσυραν τα παιδιά τους από το γυμνάσιο, το ζήτημα τέθηκε στην κρίση του Ανώτατου Δικαστηρίου. Η ίδια η ιδέα της εκπαίδευσης —ιδιαίτερα της επιστημονικής εκπαίδευσης— πέραν μιας συγκεκριμένης ηλικίας ήταν αντ

θητη με τις θρησκευτικές αξίες των Άμις. Η Πολιτεία τού Ουισκόνσιν παρέπεμψε τους γονείς στο δικαστήριο, με την κατηγορία ότι τα παιδιά στερούνταν του δικαιώματός τους στη μόρφωση. Αφού εξετάστηκε διαδοχικά από τα διάφορα δικαστήρια, η υπόθεση τελικά έφτασε στο Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ, το οποίο εξέδωσε μια μη ομόφωνη απόφαση (με ψήφους έξι προς μία) υπέρ των γονέων.¹⁴² Η πλειοψηφούσα άποψη, την οποία συνέγραψε ο ανώτατος δικαστής Warren Burger, περιλάμβανε το ακόλουθο απόσπασμα: «Όπως προκύπτει από τα πρακτικά, η υποχρεωτική σχολική φοίτηση μέχρι την ηλικία των δεκαέξι ετών για τα παιδιά των Άμις συνεπάγεται την πραγματική απειλή υπονόμευσης της κοινότητας των Άμις και των θρησκευτικών τους πρακτικών ως έχουν σήμερα· θα υποχρεωθούν είτε να εγκαταλείψουν την πίστη τους και να αφομοιωθούν από την κοινωνία εν γένει είτε να μεταναστεύσουν σε μια άλλη πιο ανεκτική περιοχή».

Η μειοψηφούσα άποψη, του δικαστή William O. Douglas, ήταν ότι έπρεπε να είχαν ερωτηθεί τα ίδια τα παιδιά. Ήθελαν άραγε πραγματικά να διακόψουν την εκπαίδευσή τους; Επιπλέον, ήθελαν όντως να παραμείνουν στη θρησκεία των Άμις; Ο Nicholas Humphrey θα προχωρούσε περισσότερο: Έστω κι αν τα παιδιά είχαν ερωτηθεί και εξέφραζαν την προτίμησή τους για τη θρησκεία των Άμις, δικαιούμαστε άραγε να υποθέσουμε ότι θα το έπρατταν εάν είχαν μορφωθεί και ενημερωθεί για τις διαθέσιμες εναλλακτικές επιλογές; Τέλος, για να αποδεχθούμε κάτι τέτοιο εύλογα, δεν θα έπρεπε να υπάρχουν παραδείγματα νεαρών ανθρώπων που εγκατέλειψαν «τη διεφθαρμένη κοινωνία» για να ενταχθούν εθελοντικά στους Άμις; Ο δικαστής Douglas κινήθηκε σε μια ελαφρώς διαφορετική κατεύθυνση: Δεν βρήκε κανέναν σοβαρό λόγο για να αναγνωρίσει στις θρησκευτικές αντιλήψεις των γονέων κάποιον ιδιαίτερο χαρακτήρα ώστε να τους επιτραπεί να στερήσουν από τα παιδιά τους τη μόρφωση. Εάν η θρησκεία αποτελεί επαρκή λόγο για απαλλαγή, τότε γιατί να μην ισχύει το ίδιο και για ορισμένες κοσμικές πεποιθήσεις;

Η πλειοψηφούσα άποψη του Ανώτατου Δικαστηρίου βασίστηκε στον παραλληλισμό με ορισμένες αξίες των μοναστικών ταγμάτων, η παρουσία των οποίων στην κοινωνία μας μάλλον την εμπλουτίζει. Όπως όμως επισημαίνει ο Humphrey, υπάρχει μια κρίσιμη διαφορά: Οι μοναχοί επιλέγουν εκούσια τη μοναστική ζωή, με την ελεύθερη βούλησή τους. Τα παιδιά των Άμις δεν επέλεξαν ποτέ εθελούσια να γίνουν Άμις· γεννήθηκαν μέσα στη θρησκεία αυτή, δίχως καμία δυνατότητα επιλογής επί του θέματος.

Υπάρχει κάτι το σοκαριστικά συγκραταβτικό, όσο και απάνθρωπο, γύρω από τη θυσία οποιουδήποτε, πόσω μάλλον παιδιών, στο βωμό της «ποικιλότητας» για τη διατήρηση μιας ποικιλίας θρησκευτικών παραδόσεων. Εμείς οι υπόλοιποι είμαστε ευτυχισμένοι με τα αυτοκίνητά μας και τους υ-

πολογιστές μας, τα εμβόλια και τα αντιβιοτικά μας. Εντούτοις εσείς, οι ασήμαντοι γραφικοί άνθρωποι με τα καπελάκια σας και τα κοντά παντελόνια σας, τα μόνιππα αμαξίδια σας, την αρχαϊκή σας διάλεκτο και τα εξωτερικά αποχωρητήριά σας, εσείς εμπλουτίζετε τις ζωές μας. Φυσικά και πρέπει να σας επιτρέπεται να παγιδεύετε τα παιδιά σας μέσα στη χρονική σας δίνη του 17ου αιώνα, ειδάλλως θα χάναμε ανεπανόρθωτα ένα κομμάτι της υπέροχης ποικιλότητας του ανθρώπινου πολιτισμού. Ένα μικρό κομμάτι του εαυτού μου αναγνωρίζει κάτι βάσιμο σε τούτη τη διαπίστωση. Εντούτοις, το μεγαλύτερο μέρος του νιώθει μια μεγάλη απδία.

Ένα εκπαιδευτικό σκάνδαλο

Ο πρωθυπουργός της χώρας μου, ο Τόνι Μπλερ, επικαλέστηκε την «ποικιλότητα» όταν, στη Βουλή των Κοινοτήτων, του ζητήθηκε από τη βουλευτή Jenny Tonge να αιτιολογήσει την κυβερνητική επιχορήγηση ενός σχολείου στη βορειοανατολική Αγγλία, το οποίο (σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα στη Βρετανία) διδάσκει τον κυριολεκτικό βιβλικό δημιουργισμό. Ο κύριος Μπλερ απάντησε ότι οι ανησυχίες γύρω από αυτό το θέμα δεν θα έπρεπε να μας εμποδίσουν να αποκτήσουμε ένα «όσο πιο ποικιλόμορφο εκπαιδευτικό σύστημα μπορούμε».¹⁴³ Το εν λόγω σχολείο, το Κολέγιο Emmanuel στο Γκέιτσοχεντ, αποτελεί μία από τις «ακαδημίες πόλεων», οι οποίες ιδρύθηκαν με την υπερήφανη πρωτοβουλία της κυβέρνησης Μπλερ. Πλούσιοι ευεργέτες ενθαρρύνονται να διαθέσουν σχετικά μικρά χρηματικά ποσά (2 εκατομμύρια λίρες στην περίπτωση του Κολεγίου Emmanuel), με τα οποία εξαγοράζεται ένα πολύ μεγαλύτερο ποσό από τον κρατικό κορβανά (20 εκατομμύρια λίρες για το σχολείο, συν τρέχοντα έξοδα και μισθούς εις το διηνεκές) και επίσης διασφαλίζεται το δικαίωμα στον ευεργέτη να ελέγχει το χαρακτήρα του σχολείου, το διορισμό των περισσότερων διευθυντών του, την πολιτική απόρριψης ή αποδοχής μαθητών και πολλά άλλα.

Ο κατά το 10% ευεργέτης του Κολεγίου Emmanuel είναι ο σερ Peter Vardy, ένας εύπορος πωλητής αυτοκινήτων με την αξιόπαινη πρόθεση να εξασφαλίσει στα σημερινά παιδιά τη μόρφωση την οποία ο ίδιος θα ήθελε να είχε λάβει, και τη λιγότερο αξιόπαινη επιθυμία να τους εντυπώσει τις προσωπικές θρησκευτικές του πεποιθήσεις.* Ο Vardy δυστυχώς αναμείχθηκε σε μια κλίκα φονταμενταλιστών δασκάλων αμερικανικού τύπου, καθοδηγού-

* Ο H.L. Mencken έχει γράψει προφητικά: «Βαθιά μέσα στην καρδιά κάθε ευαγγελικού κείτονται τα συντρίμια ενός πωλητή αυτοκινήτων».

μενων από τον Nigel McQuoid, πρώην διευθυντή του Κολεγίου Emmanuel και νυν διοικητή ενός ολόκληρου κοινόσπουσιου σχολείου του Vardy. Το επίπεδο της επιστημονικής κατάρτισης του McQuoid γίνεται αντιληπτό από την πεποίθησή του ότι ο Κόσμος έχει ηλικία μικρότερη από 10.000 χρόνια, καθώς και από την ακόλουθη ρήση: «Αλλά το να πιστεύεις ότι προήλθαμε από μια έκρηξη, ότι ήμασταν μαϊμούδες, αυτό φαίνεται απίστευτο όταν κοιτάζεις την πολυπλοκότητα του ανθρώπινου σώματος [...]. Το να πεις στα παιδιά ότι δεν υπάρχει σκοπός στη ζωή τους —ότι αποτελούν απλώς μια χημική μετάλλαξη— αυτό δεν αναπτύσσει αυτοεκτίμηση».¹⁴⁴

Κανένας επιστήμονας δεν ισχυρίστηκε ποτέ ότι ένα παιδί είναι μια «χημική μετάλλαξη». Η χρήση της φράσης αυτής σε τέτοια συμπραζόμενα συνιστά τεράστια ανοησία, του ίδιου επιπέδου με τις διακηρύξεις του «επισκόπου» Wayne Malcolm, γένη της εκκλησίας «Πόλη της Χριστιανικής Ζωής» (Christian Life City) στο Χάκνεϊ του ανατολικού Λονδίνου, ο οποίος, σύμφωνα με την *Guardian* της 18ης Απριλίου 2006, «αμφισβητεί τα επιστημονικά αποδεικτικά στοιχεία για την εξέλιξη». Η κατανόηση του Malcolm σχετικά με τα στοιχεία που αμφισβητεί εκτιμάται από τη δόλωσή του ότι «υπάρχει εμφανώς ένα κενό στο αρχείο απολιθωμάτων όσον αφορά τα ενδιάμεσα στάδια ανάπτυξης. Εάν ένας βάτραχος μετατράπηκε σε μαϊμού, δεν θα έπρεπε να υπάρχουν πολλές βτραχομαϊμούδες;».

Λοιπόν, η επιστήμη δεν αποτελεί το αντικείμενο ούτε του κυρίου McQuoid, οπότε, για να είμαστε δίκαιοι, θα πρέπει αντ' αυτού να στραφούμε στον επιστημονικό του διευθυντή, τον Stephen Layfield. Στις 21 Σεπτεμβρίου 2001, ο κύριος Layfield έδωσε μια διάλεξη στο Κολλέγιο Emmanuel με θέμα: «Η διδασκαλία της επιστήμης. Μια βιβλική θεώρηση». Το κείμενο της διάλεξης εμφανίστηκε στην ιστοσελίδα του Χριστιανικού Ινστιτούτου (www.christian.org.uk), όμως δεν θα τη βρείτε εκεί τώρα. Το Χριστιανικό Ινστιτούτο την αφαίρεσε από την ιστοσελίδα την επομένη κιόλας της δημοσίευσης ενός άρθρου μου στην *Daily Telegraph* (18 Μαρτίου 2002), στο οποίο υπέβαλλα σε κριτική εξέταση τη συγκεκριμένη διάλεξη, επιστώντας την προσοχή των αναγνωστών.¹⁴⁵ Εντούτοις είναι δύσκολο να διαγράψεις κάτι οριστικά από τον Παγκόσμιο Ιστό. Η ταχύτητα των μηχανών αναζήτησης οφείλεται εν μέρει στη διατήρηση αποθηκευμένων πληροφοριών, οι οποίες έτσι παραμένουν λίγο καιρό ακόμα μετά τη διαγραφή των αρχικών πληροφοριών. Ένας οξυδερκής βρετανός δημοσιογράφος, ο Andrew Brown, ο πρώτος ανταποκριτής θρησκευτικών θεμάτων για την *Independent*, εντόπισε εγκαίρως τη διάλεξη του Layfield, την «κατέβασε» από το Google και την παρουσίασε στη δική του ιστοσελίδα, <http://www.darwinwars.com/lunatic/liars/layfield.html>, όπου είναι ασφαλής από πιθανή διαγραφή. Θα προσέξατε ίσως ότι οι λέξεις που επέλεξε ο Brown για την ηλεκτρονική του

διεύθυνση σχηματίζουν μια διασκεδαστική φράση (lunatic liars: τρελοί ψεύτες). Χάνουν την ψυχαγωγική τους δύναμη ωστόσο, όταν στραφούμε στο περιεχόμενο της ίδιας της διάλεξης.

Παρεμπιπτόντως, όταν ένας περίεργος αναγνώστης έγραψε στο Κολέγιο Emmanuel ρωτώντας να μάθει για ποιο λόγο αφαιρέθηκε η διάλεξη από την ιστοσελίδα, έλαβε την ακόλουθη ανειλικρινή απάντηση του σχολείου, και πάλι καταγεγραμμένη από τον Andrew Brown:

Το Κολέγιο Emmanuel έχει βρεθεί στο επίκεντρο μιας αντιπαράθεσης σχετικά με τη διδασκαλία της Δημιουργίας στα σχολεία. Σε πρακτικό επίπεδο, το Κολέγιο Emmanuel έχει δεχτεί πληθώρα οχληρών κλίσεων από τον Τύπο. Για το συγκεκριμένο θέμα έχουν αναλώσει σημαντικό χρόνο ο γενικός διευθυντής και τα ανώτερα διοικητικά στελέχη του κολλεγίου. Όλοι αυτοί έχουν και άλλες δουλειές να κάνουν. Προκειμένου να τους εξυπηρετήσουμε, έχουμε αφαιρέσει προσωρινά μια διάλεξη του Stephen Layfield από την ιστοσελίδα μας.

Φυσικά, τα διοικητικά στελέχη του σχολείου πιθανότατα ήταν όντως πολύ απασχολημένα ώστε να εξηγούν στους δημοσιογράφους τη θέση τους σχετικά με τη διδασκαλία του δημιουργισμού. Γιατί όμως τότε να αφαιρέσουν από την ιστοσελίδα το κείμενο μιας διάλεξης που κάνει ακριβώς αυτό, και στο οποίο θα μπορούσαν να παραπέμψουν τους δημοσιογράφους, εξοικονομώντας πολύτιμο χρόνο; Ε, λοιπόν, αφαίρεσαν τη διάλεξη του επιστημονικού τους διευθυντή διότι αναγνώρισαν ότι είχαν κάτι να κρύψουν. Η ακόλουθη παράγραφος προέρχεται από την αρχή της διάλεξής του:

Ας δηλώσουμε λοιπόν ευθύς εξαρχής ότι απορρίπτουμε την αντίληψη την οποία κατέστησε δημοφιλή, άθελά του πιθανώς, ο Φράνσις Μπέικον κατά τον 17ο αιώνα, ότι δηλαδή υπάρχουν «Δύο Βιβλία» (δηλαδή το Βιβλίο της Φύσης και οι Γραφές) στα οποία μπορεί κανείς να εντυφίσει για να βρει την αλήθεια. Αντιθέτως, ερμηνεύουμε στην ξεκάθαρη θέση ότι ο Θεός έχει μιλήσει αξιόπιστα και αλάθητα στις σελίδες της *Αγίας Γραφής*. Όσο αδύναμη, ξεπερασμένη ή αφελής κι αν φαίνεται αυτή η θέση, ιδιαίτερα σε έναν άπιστο, ζαλισμένο από την τηλεόραση σύγχρονο πολιτισμό, μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι αποτελεί το ισχυρότερο δυνατό θεμέλιο πάνω στο οποίο μπορούμε να οικοδομήσουμε.

Τοιμπνηθείτε. Δεν ονειρεύεστε. Εδώ πλέον δεν έχουμε έναν κήρυκα σε κάποιο αντίσκηνο στην Αλαμπάμα, αλλά τον επιστημονικό διευθυντή ενός σχολείου, στο οποίο η βρετανική κυβέρνηση διοχετεύει αφειδώς χρήματα

και το οποίο αποτελεί καύχημα για τον Τόνι Μπλερ. Ευσεβής χριστιανός ο ίδιος, ο κύριος Μπλερ το 2004 τέλεσε τα επίσημα εγκαίνια ενός ακόμα σχολείου από το κονσόρτσιουμ του Vardy.¹⁴⁶ Η ποικιλότητα ίσως συνιστά αρετή, όμως εδώ καταλήγει σε παραφροσύνη.

Στη συνέχεια, ο Layfield προβαίνει σε αναλυτική σύγκριση επιστήμης και Γραφών καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι, σε κάθε περίπτωση στην οποία φαίνεται να προκύπτει σύγκρουση, οι Γραφές πρέπει να προτιμώνται. Επιστημαίνοντας ότι η γεωλογία περιλαμβάνεται πλέον στο εθνικό αναλυτικό πρόγραμμα, ο Layfield λέει: «Θα ήταν ιδιαίτερα σώφρον για όλους όσοι συμερίζονται αυτή την άποψη να εξοικειωθούν με τις εργασίες των Whitcomb και Morris πάνω στην “κατακλυσική γεωλογία”». Ναι, η «κατακλυσική γεωλογία» σημαίνει αυτό ακριβώς που νομίζετε ότι σημαίνει. Μιλάμε για την Κιβωτό του Νώε! Την Κιβωτό του Νώε, όταν τα παιδιά θα μπορούσαν να μαθαίνουν για το συναρπαστικό γεγονός ότι η Αφρική και η Νότια Αμερική ήταν κάποτε ενωμένες και ότι απομακρύνονται μεταξύ τους με την ταχύτητα με την οποία μεγαλώνουν τα νύχια μας. Ίδου τι άλλα πιστεύει ο Layfield (ο επιστημονικός διευθυντής) σχετικά με τον κατακλυσμό του Νώε, ως την πρόσφατη και συνοπτική εξήγηση για φαινόμενα τα οποία, σύμφωνα με πραγματικές γεωλογικές ενδείξεις, χρειάστηκαν εκατοντάδες εκατομμύρια χρόνια για να πραγματοποιηθούν:

Οφείλουμε να αναγνωρίσουμε μέσα στο μεγάλο γεωφυσικό Παράδειγμά μας την ιστορικότητα ενός παγκόσμιου κατακλυσμού όπως περιγράφεται στη *Γένεση*, 6-10. Εάν η βιβλική αφήγηση είναι ακριβής και οι καταγεγραμμένες γενεαλογίες (παραδείγματος χάριν, *Γένεσις* 5· *Α΄ Παραλειπομένων* 1· *Ματθαίος* 1 και *Λουκάς* 3) επαρκώς πλήρεις, τότε πρέπει να συμπεράνουμε ότι η εν λόγω παγκόσμια καταστροφή έλαβε χώρα στο σχετικά πρόσφατο παρελθόν. Οι συνέπειές της είναι εν αφθονία εμφανείς παντού. Οι πρωταρχικές ενδείξεις απαντούν στα πλήρη απολιθωμάτων ιζηματογενή πετρώματα, στα εκτεταμένα αποθέματα καύσιμων υδρογονανθράκων (γαιανθράκων, πετρελαίου και φυσικού αερίου) και στις «μυθικές» αναφορές ενός τέτοιου μεγάλου κατακλυσμού οι οποίες είναι κοινές σε διάφορες πληθυσμικές ομάδες παγκοσμίως. Το εφικτό της διατήρησης μιας κιβωτού γεμάτης με αντιπροσωπευτικά πλάσματα για ένα έτος, μέχρι να υποχωρήσουν επαρκώς τα νερά, έχει τεκμηριωθεί ικανοποιητικά, μεταξύ άλλων, από τον John Woodmorappe.

Κατά κάποιον τρόπο, τούτο είναι ακόμη χειρότερο από τα λεγόμενα ανίδεων ανθρώπων όπως ο Nigel McQuoid ή ο επίσκοπος Wayne Malcolm, τους

οποίους ανέφερα προηγουμένως, διότι ο Layfield έχει τύχει επιστημονικής εκπαίδευσης. Ορίστε ένα ακόμα εκπληκτικό απόσπασμα:

Όπως σημειώσαμε από την αρχή, οι χριστιανοί, πολύ βάσιμα, θεωρούν την *Παλαιά* και την *Καινή Διαθήκη* ως έναν αξιόπιστο οδηγό περί του τι ακριβώς οφείλουμε να πιστεύουμε. Δεν αποτελούν απλώς θρησκευτικά κείμενα. Μας παρέχουν μια αληθή καταγραφή της ιστορίας της Γης την οποία επικινδύνως αγνοούμε.

Ο υπαινιγμός ότι οι Γραφές παρέχουν μια κυριολεκτική καταγραφή της γεωλογικής ιστορίας θα προκαλούσε μορφασμό δυσφορίας σε κάθε ευυτόληπτο θεολόγο. Μαζί με το φίλο μου Richard Harries, επίσκοπο της Οξφόρδης, γράψαμε από κοινού μια επιστολή στον Τόνι Μπλερ και πείσαμε οκτώ επισκόπους και εννέα αναγνωρισμένους επιστήμονες να την υπογράψουν.¹⁴⁷ Στους εννέα επιστήμονες περιλαμβάνονταν ο τότε πρόεδρος της Βασιλικής Εταιρείας (και παλαιότερα κύριος επιστημονικός σύμβουλος του Τόνι Μπλερ), οι αρμόδιοι της Βασιλικής Εταιρείας για τη βιολογία και τη φυσική, ο βασιλικός αστρονόμος (νυν πρόεδρος της Βασιλικής Εταιρείας), ο διευθυντής του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας και ο σερ David Attenborough, πιθανόν ο πλέον σεβαστός άνθρωπος στην Αγγλία. Στους επισκόπους συμπεριλαμβάνονταν ένας ρωμαιοκαθολικός και επτά αγγλικανοί επίσκοποι — ανώτεροι θρησκευτικοί ηγέτες από διάφορα μέρη της Αγγλίας. Λάβαμε μια τυπική και ανεπαρκή απάντηση από το γραφείο του πρωθυπουργού, η οποία παρέπεμπε στο υψηλό ποσοστό επιτυχίας των μαθητών του σχολείου στις εξετάσεις και στη θετική αναφορά της OFSTED, της επίσημης εταιρείας σχολικής επιθεώρησης. Προφανώς δεν πέρασε από το νου του κυρίου Μπλερ ότι, εάν οι επιθεωρητές της OFSTED συνέταζαν επαινετική αναφορά για ένα σχολείο του οποίου ο επιστημονικός διευθυντής διδάσκει πως ολόκληρο το Σύμπαν ξεκίνησε να υπάρχει μετά την εξημέρωση του σκύλου, τότε ίσως κάτι να μην πηγαίνει καλά όσον αφορά τα κριτήρια των επιθεωρητών.

Ίσως το πιο συνταρακτικό μέρος της διάλεξης του Stephen Layfield είναι η κατακλείδα της, «Τι μπορεί να γίνει;», όπου εξετάζει τακτικές οι οποίες μπορούν να εφαρμοστούν από δασκάλους πρόθυμους να μπολιάσουν τις επιστάμες με τον φονταμενταλιστικό χριστιανισμό μέσα στη σχολική αίθουσα. Για παράδειγμα, παρακινεί δασκάλους των φυσικών και βιολογικών μαθημάτων να

σημειώνουν κάθε περίπτωση στην οποία αναφέρεται ξεκάθαρα ή υπονοείται ένα εξελικτικό/«παλαιάς Γης» Παράδειγμα (εκατομμύρια ή δισε-

κατομύρια έτη) —από κάποιο σχολικό βιβλίο, μια ερώτηση αξιολόγησης ή έναν επισκέπτη—, και ευγενικά να επισημαίνουν τη σφαιρότητα της πρότασης. Όποτε είναι δυνατόν, θα πρέπει να παρέχουμε την εναλλακτική (και πάντοτε καλύτερη) βιβλική εξήγηση των ίδιων δεδομένων. Θα εξετάσουμε στη συνέχεια μερικά παραδείγματα από τις επιστήμες της φυσικής, της χημείας και της βιολογίας.

Η υπόλοιπη διάλεξη του Layfield δεν είναι τίποτε περισσότερο από ένας οδηγός προπαγάνδας για θρησκευόμενους δασκάλους βιολογίας, χημείας και φυσικής, οι οποίοι επιθυμούν, παραμένοντας οριακά μέσα στα πλαίσια του εθνικού αναλυτικού προγράμματος, να ανατρέψουν τη βασισμένη σε αποδεικτικά στοιχεία επιστημονική εκπαίδευση και να την αντικαταστήσουν με τις βιβλικές Γραφές.

Στις 15 Απριλίου 2006, ο James Naughtie, ένας από τους πιο έμπειρους παρουσιαστές του BBC, πήρε μια ραδιοφωνική συνέντευξη από τον σερ Peter Vardy. Το κυρίως θέμα της συνέντευξης ήταν η αστυνομική έρευνα των κατηγοριών ότι η κυβέρνηση Μπλερ είχε προσπαθήσει να δωροδοκήσει —με τίτλους ευγενείας— πλούσιους πολίτες ώστε να τους πείσει να προσχωρήσουν στο σχέδιο των «ακαδημιών πόλεων». Ο Vardy αποποιήθηκε τις κατηγορίες. Ο Naughtie επίσης ρώτησε τον Vardy για το θέμα του δημιουργισμού, αλλά αυτός αρνήθηκε κατηγορηματικά ότι το Κολέγιο Emmanuel διδάσκει τη δημιουργιστική θεωρία της νεαρής Γης στους μαθητές του. Ένας απόφοιτος όμως του κολεγίου, ο Peter French, έχει εξίσου κατηγορηματικά δηλώσει:¹⁴⁸ «Διδαχτήκαμε ότι η Γη έχει ηλικία 6.000 ετών».* Ποιος λέει την αλήθεια τώρα; Λοιπόν, μπορεί να μην το γνωρίζουμε αυτό, αλλά η διάλεξη του Stephen Layfield εκθέτει μάλλον ξεκάθαρα την πολιτική του κολεγίου σχετικά με τη διδασκαλία της επιστήμης. Έχει διαβάσει ποτέ ο Vardy το αναλυτικότερο μανιφέστο του Layfield; Έχει υπόψη του τη δραστηριότητα του επιστημονικού του διευθυντή; Ο Peter Vardy έκανε περιουσία πουλώντας αυτοκίνητα —θα αγοράζατε αυτοκίνητο από αυτόν; Θα του πουλούσατε μήπως, όπως έκανε ο Τόνι Μπλερ, ένα σχολείο για το 10% της τιμής του —ενσωματώνοντας στη συμφωνία και μια προσφορά κάλυψης όλων των τρεχόντων εξόδων; Ας φανούμε λίγο γενναϊόδωροι απέναντι στον Μπλερ κι ας υποθέσουμε ότι εκείνος, τουλάχιστον, δεν έχει διαβάσει τη διάλεξη του Layfield. Υποθέτω όμως πως είναι υπερβολικό να ελπίζω ότι ίσως τραβήξει την προσοχή του έστω και τώρα.

* Για να πάρετε μια ιδέα για το μέγεθος αυτού του σφάλματος, ισοδυναμεί με την πεποίθηση ότι η απόσταση μεταξύ Λονδίνου και Καμπούλ είναι μόλις 7 μέτρα.

Ο διευθυντής του κολεγίου, ο Nigel McQuoid, προέβη στην υπεράσπιση αυτού που προφανώς αντιλαμβάνεται ως ευρύτητα σκέψης στο σχολείο του, με εξοργιστική αυταρέσκεια και υποκριτική συγκαταβατικότητα:

Το καλύτερο παράδειγμα που μπορώ να παραθέσω για το πώς έχουν τα πράγματα εδώ προέρχεται από μια φιλοσοφική διάλεξη την οποία έδωσα σε τελειόφοιτους μαθητές. Ο Shaquille, που καθόταν εκεί, είπε: «Το Κοράνι είναι ακριβές και αληθές». Και η Clare, από δίπλα, απάντησε: «Όχι, η Βίβλος λέει την αλήθεια». Έτσι μιλήσαμε για τις ομοιότητες των απόψεών τους και για τα σημεία στα οποία διαφωνούσαν. Και καταλήξαμε ότι δεν μπορεί να είναι και τα δύο αληθή. Εν τέλει είπα: «Συγγνώμη Shaquille, αλλά έχεις άδικο· αληθής είναι η Βίβλος». Και εκείνος απάντησε: «Συγγνώμη κύριε McQuoid, εσείς έχετε άδικο· αληθές είναι το Κοράνι». Και αποχώρησαν για το μεσημεριανό γεύμα, συνεχίζοντας τη συζήτηση εκεί. Αυτό ακριβώς θέλουμε: θέλουμε τα παιδιά να γνωρίζουν γιατί πιστεύουν σε κάτι και να το υπερασπίζονται.¹⁴⁹

Τι χαριτωμένη εικόνα! Ο Shaquille και η Clare πήγαν μαζί στο μεσημεριανό τους γεύμα, επιχειρηματολογώντας με σθένος υπέρ των θέσεών τους και υπερασπίζοντας τις ασύμβατες πεποιθήσεις τους! Είναι όμως τόσο χαριτωμένη η εικόνα που περιέγραψε ο κύριος McQuoid; Μήπως στην πραγματικότητα πρόκειται για μια θλιβερή κατάσταση; Πάνω σε τι, στο κάτω κάτω, βάσιον ο Shaquille και η Clare τα επιχειρήματά τους; Ποιες πειστικές ενδείξεις μπόρεσε ο καθένας τους να καταθέσει κατά τον ζωηρό και εποικοδομητικό τους διάλογο; Η Clare και ο Shaquille απλώς ισχυρίστηκαν ότι το ιερό βιβλίο του καθενός περιέχει την αλήθεια, και αυτό ήταν όλο. Κατά τα φαινόμενα, μάλλον μόνο αυτό είπαν —και, πράγματι, μόνο αυτό μπορεί κανείς να πει όταν έχει διδαχτεί ότι η αλήθεια προέρχεται από τις Γραφές και όχι από τα αποδεικτικά στοιχεία. Η Clare, ο Shaquille και τα άλλα παιδιά δεν μορφώνονταν. Το σχολείο τους τα παραπλανούσε, και ο διευθυντής του σχολείου τα κακοποιούσε —όχι σωματικά αλλά πνευματικά.

Και πάλι η αφύπνιση της συνείδησης

Και τώρα, ιδού μία ακόμα χαριτωμένη εικόνα: Κάποια Χριστούγεννα, η καθημερινή μου εφημερίδα, η *Independent*, δημοσίευσε —ακολουθώντας το πνεύμα των ημερών— μια οικουμενικά συγκινητική φωτογραφία: μια σκηνή από κάποιο σχολικό θεατρικό έργο με θέμα τη Θεία Γέννηση. Τους Τρεις Μάγους υποδύονταν, όπως ενθουσιωδώς ανακοίνωνε η λεζάντα, ο Shaq-

breet (ένας σιχ), ο Musharaff (ένας μουσουλμάνος) και η Adele (μια χριστιανή), όλοι τεσσάρων ετών.

Χαριτωμένο; Συγκινητικό; Όχι, σίγουρα όχι, σε καμία περίπτωση· απλώς αποκρουστικό. Ποιος έντιμος άνθρωπος θα δεχόταν να αποδίδονται σε τετράχρονα παιδιά οι κοσμικές και θεολογικές απόψεις των γονέων τους; Για να το αντιληφθείτε καλύτερα αυτό, φανταστείτε μια πανομοιότυπη φωτογραφία με τη λεζάντα αλλαγμένη ως εξής: «Ο Shadbreet (ένας κείνοιανός), ο Musharaff (ένας μονεταριστής) και η Adele (μια μαρξίστρια), όλοι τεσσάρων ετών». Δεν θα αποτελούσε στόχο οργισμένων επιστολών διαμαρτυρίας; Σίγουρα. Εντούτοις, εξαιτίας τής περιέργιας προνομιακής θέσης της θρησκείας, δεν ακούστηκε ψίθυρος, ούτε και ακούγεται ποτέ σε παρόμοιες περιπτώσεις. Φανταστείτε μόνο την κατακραυγή εάν η λεζάντα έγραφε: «Ο Shadbreet (ένας αθεϊστής), ο Musharaff (ένας αγνωστικιστής) και η Adele (μια υπαρξιακή ουμανίστρια), όλοι τεσσάρων ετών». Ίσως να διατασσόταν και έρευνα ώστε να εξακριβωθεί εάν οι γονείς τους είναι κατάλληλοι για την κηδεμονία τους. Στη Βρετανία, όπου δεν υφίσταται συνταγματικός διαχωρισμός Εκκλησίας και Κράτους, οι άθεοι γονείς συνήθως ακολουθούν το κύριο ρεύμα και επιτρέπουν στα σχολεία να διδάσκουν στα παιδιά τους την επίσημη θρησκεία. Η οργάνωση «The-Brights.net» (μια αμερικανική πρωτοβουλία που στοχεύει στη μετονομασία των άθεων σε «μπράιτς», όπως ακριβώς οι ομοφυλόφιλοι πέτυχαν τη μετονομασία τους σε «γκέι») θέτει αυστηρούς κανόνες για την εγγραφή παιδιών: «Η απόφαση να γίνει ένα παιδί μπράιτ πρέπει να ανήκει στο ίδιο το παιδί. Κάθε ανήλικος που του έχουν πει ότι πρέπει —ή ότι θα έπρεπε— να γίνει μπράιτ ΔΕΝ μπορεί να γίνει μπράιτ». Μπορείτε να φανταστείτε κάποια εκκλησία ή ένα τζαμί να εκδίδει μια τέτοια εντολή αυταπάρνησης; Δεν θα έπρεπε όμως να υποχρεούνται να το κάνουν; (Παρεμπιπτόντως, εγγράφηκα στους μπράιτς, εν μέρει εξαιτίας της περιέργειάς μου να διαπιστώσω κατά πόσο μια τέτοια λέξη θα μπορούσε να ενταχθεί στη γλώσσα μέσω μιμιδιακής μηχανικής. Δεν γνωρίζω, και θα ήθελα να μάθω, κατά πόσον η μετονομασία των ομοφυλοφίλων σε «γκέι» υπήρξε εσκεμμένα προϊόν μιμιδιακής μηχανικής ή εάν απλώς συνέβη).¹⁵⁰ Η εκστρατεία των μπράιτς συνάντησε δυσκολίες στο ξεκίνημά της όταν αποκρούχθηκε οργισμένα από ορισμένους άθεους, οι οποίοι τρομοκρατήθηκαν μπροστά στο ενδεχόμενο να χαρακτηριστούν «αλαζόνες». Το κίνημα Υπερηφάνειας των Γκέι, ευτυχώς, δεν υποφέρει από τέτοια υποκριτική μετριοφροσύνη, και ίσως για αυτόν ακριβώς το λόγο να πέτυχε.

Σε προηγούμενο κεφάλαιο, γενίκευσα το ζήτημα της «αφύπνισης της συνείδησης», αρχίζοντας από το επίτευγμα των φεμινιστριών να καταφέρουν να μας κάνουν να δυσφορούμε όταν το αρσενικό γένος χρησιμοποιείται αδιακρίτως για άντρες και γυναίκες. Εδώ θέλω να αφυπνίσω συνειδή-

σεις σχετικά με ένα άλλο θέμα. Πιστεύω ότι πρέπει όλοι να δυσφορούμε όταν ακούμε να χαρακτηρίζεται ένα μικρό παιδί ως οπαδός της μίας ή της άλλης θρησκείας. Τα μικρά παιδιά είναι πολύ νεαρά για να έχουν κατασταλάξει σε απόψεις γύρω από την προέλευση του Κόσμου, της ζωής και των ηθικών αξιών. Ο χαρακτηρισμός ενός παιδιού ως «χριστιανόπουλου» ή «μουσουλμανόπουλου» πρέπει να πχει στα αφτιά μας όπως το γρατσούνισμα νυχιών πάνω σε μαυροπίνακα.

Ακολουθεί μια αναφορά, με ημερομηνία 3 Σεπτεμβρίου 2001, από την εκπομπή *Irish Aires* στον αμερικανικό ραδιοφωνικό σταθμό KPFT-FM.

Καθολικές μαθήτριες ήλθαν αντιμέτωπες με «νομιμόφρονες» καθώς επιχείρησαν να εισέλθουν στο δημοτικό σχολείο θηλέων «Τίμιος Σταυρός», στην οδό Ardoyne στο βόρειο Μπέλφαστ. Επενέβησαν αξιωματικοί της Βασιλικής Αστυνομίας τού Όλστερ και στρατιώτες του Βρετανικού Στρατού για να απομακρύνουν το πλήθος που προσπαθούσε να αποκλείσει το σχολείο. Προστατευτικά διαχωριστικά ανεγέρθηκαν προκειμένου να μπορέσουν τα παιδιά να περάσουν μέσα από το συγκεκριμένο πλήθος και να εισέλθουν στο σχολείο. Νομιμόφρονες αποδοκίμαζαν και φώναζαν υβριστικά συνθήματα μισαλλοδοξίας ενάντια στα παιδιά, ορισμένα ακόμη και τεσσάρων ετών, και στους γονείς τους που τα συνόδευαν· έφτασαν μάλιστα σε σημείο να πετάξουν μπουκάλια και πέτρες.

Φυσικά, κάθε φρόνιμος άνθρωπος εξανίσταται μπροστά στη δοκιμασία την οποία υπέστησαν οι άτυχες εκείνες μαθήτριες. Προσπαθώ όμως να δείξω ότι πρέπει να μας ενοχλεί, επιπλέον, και η ίδια η ιδέα του χαρακτηρισμού τους ως «καθολικών μαθητριών» (ο όρος «νομιμόφρονες», όπως επισήμανα στο Κεφάλαιο 1, αποτελεί τον άτολμο βορειοϊρλανδικό ευφημισμό για τους προτεστάντες, όπως ακριβώς ο όρος «εθνικιστές» αποτελεί ευφημισμό για τους καθολικούς· άνθρωποι που δεν διστάζουν να χαρακτηρίσουν παιδιά ως «καθολικούς» ή «προτεστάντες» δεν τολμούν να αποδώσουν τους ίδιους θρησκευτικούς χαρακτηρισμούς —μολονότι θα ήταν πολύ πιο ταιριαστοί— σε ενήλικους τρομοκράτες ή στον όχλο).

Η κοινωνία μας, συμπεριλαμβανομένων και των μη θρησκευόμενων μελών της, έχει αποδεχθεί την εξωφρενική ιδέα ότι είναι φυσιολογικό και πρόπον να κατηχούνται μικρά παιδιά στη θρησκεία των γονέων τους και να τους προσδίδονται θρησκευτικοί χαρακτηρισμοί —«καθολικό παιδί», «προτεσταντικό παιδί», «εβραϊόπουλο», «μουσουλμανόπουλο» κ.λπ.—, μολονότι δεν θεωρείται επιτρεπτό να τους προσδίδονται άλλοι συγκρίσιμοι χαρακτηρισμοί: συντηρητικός, φιλελεύθερος, Ρεπουμπλικανός ή Δημοκρατικός.

Σας παρακαλώ θερμά, συνειδητοποιήστε αυτό το θέμα και αντιδράστε όποτε υποπίπτει στην αντίληψή σας. Ένα παιδί δεν είναι χριστιανόπουλο ή μουσουλμανόπουλο, αλλά απλώς παιδί χριστιανών ή μουσουλμάνων γονέων. Η τελευταία ορολογία, παρεμπιπτόντως, θα αποτελούσε εξαιρετο μέσο συνειδητοποίησης για τα ίδια τα παιδιά: ένα παιδί στο οποίο θα πούμε ότι είναι «παιδί μουσουλμάνων γονέων» αυτόματα θα συνειδητοποιήσει ότι η θρησκεία συνιστά κάτι το οποίο μπορεί να επιλέξει —ή να απορρίψει— όταν φτάσει στην κατάλληλη ηλικία.

Θα μπορούσε μάλιστα να υποστηριχθεί βάσιμα ότι η διδασκαλία της συγκριτικής θρησκειολογίας συνεπάγεται εκπαιδευτικά οφέλη. Οι δικές μου αμφιβολίες σίγουρα γεννήθηκαν για πρώτη φορά από την πληροφορία (η οποία δεν προήλθε από το σχολείο αλλά από τους γονείς μου) ότι η χριστιανική θρησκεία με την οποία ανατράφηκα αποτελούσε μονάχα ένα μεταξύ πολλών αμοιβαίως ασύμβατων συστημάτων πίστης. Οι απολογητές της θρησκείας το αντιλαμβάνονται αυτό, και συχνά τους τρομάζει. Όταν η *Independent* δημοσίευσε την ιστορία με το προαναφερθέν θεατρικό έργο για τη Θεία Γέννηση, ο εκδότης δεν έλαβε καμία επιστολή διαμαρτυρίας σχετικά με τον θρησκευτικό χαρακτήρισμό τετράχρονων παιδιών. Η μόνη αρνητική επιστολή προήλθε από την «Εκστρατεία για Αληθινή Εκπαίδευση» (*The Campaign for Real Education*), της οποίας ο εκπρόσωπος, ονόματι Nick Seaton, έγραφε ότι η πολυθρησκευτική εκπαίδευση αποδεικνύεται εξαιρετικά επικίνδυνη, διότι «τα παιδιά στις ημέρες μας διδάσκονται ότι όλες οι θρησκείες είναι ισάξιες, πράγμα που σημαίνει ότι η δική τους δεν έχει καμία ιδιαίτερη αξία». Όντως, αυτό ακριβώς σημαίνει. Καλά κάνει ο εν λόγω εκπρόσωπος και ανησυχεί. Σε μια άλλη περίπτωση, ο ίδιος δίλωσε: «Η παρουσίαση όλων των πιστευμάτων ως εξίσου έγκυρων είναι εσφαλμένη. Καθένας δικαιούται να θεωρεί την πίστη του ανώτερη των άλλων, ασχέτως αν είναι ινδουιστής, ιουδαίος, μουσουλμάνος ή χριστιανός —ειδάλλως, τι νόημα έχει να πιστεύουμε;».¹⁵¹

Όντως, τι νόημα έχει; Και τι καταφανέστερες ανοησίες είναι αυτές! Τα εν λόγω πιστεύματα είναι αμοιβαίως ασύμβατα. Ειδάλλως, τι νόημα έχει να θεωρείς τη δική σου πίστη ανώτερη; Τα περισσότερα πιστεύματα, συνεπώς, δεν μπορεί να είναι «ανώτερα των άλλων». Ας αφήσουμε τα παιδιά να μάθουν για τα διάφορα πιστεύματα, ας τα αφήσουμε να παρατηρήσουν την ασυμβατότητά τους κι ας τα αφήσουμε να βγάλουν τα δικά τους συμπεράσματα γύρω από τις συνέπειες της ασυμβατότητας αυτής. Όσον αφορά το κατά πόσο κάποιο από αυτά είναι «έγκυρο», ας το αποφασίσουν μόνο τους όταν θα φτάσουν στην κατάλληλη ηλικία να το πράξουν.

Η θρησκευτική εκπαίδευση ως μέρος της λογοτεχνικής κουλτούρας

Οφείλω να ομολογήσω ότι μένω κατάπληκτος από την άγνοια της *Βίβλου* την οποία συχνά επιδεικνύουν όσοι πήγαν σχολείο κάποιες δεκαετίες ύστερα από εμένα. Ίσως όμως και να πρόκειται για παλαιότερο φαινόμενο. Από το 1954 ήδη, σύμφωνα με τον Robert Hinde στο βαθυστόχαστο βιβλίο του *Why Gods Persist* (Γιατί οι θεοί επιμένουν), μια δημοσκόπηση στις ΗΠΑ είχε δείξει τα εξής: Τα 3/4 των καθολικών και των προτεσταντών δεν μπορούσαν να κατονομάσουν ούτε έναν προφήτη της *Παλαιάς Διαθήκης*. Πάνω από τα 2/3 δεν γνώριζαν ποιος εκφώνησε την Επί του Όρους Ομιλία. Ένας σημαντικός αριθμός ανθρώπων νόμιζαν ότι ο Μωυσής ήταν ένας από τους δώδεκα Αποστόλους του Ιησού. Αυτό, επαναλαμβάνω, στις ΗΠΑ, μια χώρα σε δραματικό βαθμό θρησκευόμενη συγκριτικά με άλλα μέρη του ανεπτυγμένου κόσμου.

Η επί βασιλείας Ιακώβου *Βίβλος* τού 1611 —η επίσημη αγγλική μετάφρασή της— περιλαμβάνει εδάφια με αξιόλογη λογοτεχνική αξία αφ'αυτών, όπως για παράδειγμα το *Άσμα Ασμάτων* ή το υπέροχο βιβλίο του *Εκκλησιαστή* (που μου έχουν πει ότι είναι εξίσου απολαυστικό και στο πρωτότυπο εβραϊκό κείμενο). Εντούτοις, ο βασικός λόγος για τον οποίο η αγγλική *Βίβλος* πρέπει να παραμείνει μέρος της επίσημης εκπαίδευσης στην Αγγλία είναι ότι αποτελεί σπουδαίο μνημείο λόγου. Το ίδιο ισχύει και για τους μύθους των ελληνικών και ρωμαϊκών θεών, τους οποίους μαθαίνουμε χωρίς να μας ζητείται να τους πιστέψουμε. Ακολουθεί ένας πρόχειρος κατάλογος βιβλικών ή ερμηνευμένων από τη *Βίβλο* φράσεων που εμφανίζονται συχνά στην αγγλική —και όχι μόνο— λογοτεχνία ή την καθομιλουμένη, και οι οποίες εκτείνονται από την υψηλή ποίηση έως το χιλοειπωμένο κλισέ και από την παροιμία έως το σκώμμα.

Αυξάνεσθε και πληθύνεσθε • Ανατολικά της Εδέμ • Το πλευρό του Αδάμ • Μήπως φύλακας του αδελφού μου είμαι εγώ; • Το στίγμα του Κάιν • Μαθουσάλας • Αντί πνακίου φακής • Πούλησε τα πρωτοτόκια • Η σκάλα του Ιακώβ • Μόσχος σιτευτός • Καιόμενη βάτος • Γη της Επαγγελίας • Οφθαλμόν αντί οφθαλμού και οδόντα αντί οδόντος • Ως κόρη οφθαλμού • Γης Μαδιάμ • Φιλισταίος • Βασίλισσα του Σαβά • Σοφία Σολομώντος • Ιώβειος υπομονή • Λεβιάθαν • Ματαιότης ματαιότητων • Φάγωμεν και πίωμεν, αύριον γαρ αποθνήσκομεν • Φωνή βοώντος εν τη ερήμω • Λάκκος των λεόντων • Όποιος σπέρνει ανέμους, θερίζει θύελλες • Σόδομα και Γόμορρα • Ουκ επ' άρτω μόνω ζήσεται άνθρωπος • Υπάγε οπίσω μου, Σατανά • Το άλας της γης • Στρέψε και το άλλο μά-

γουλο • Λύκος με δορά προβάτου • Μη ων μετ' εμού κατ' εμού εστίν • Σολομώντεια λύση • Ουδείς προφήτης στον τόπο του • Ψίχουλα από το τραπέζι • Σημεία των καιρών • Φαρισαίος • Χωρίζει τους αμνούς από τα ερίφια • Νίπτω τας χείρας μου • Το Σάββατο έγινε για τον άνθρωπο, όχι ο άνθρωπος για το Σάββατο • Αφήστε τα παιδιά να 'ρθούν σ' εμένα • Ο καλός Σαμαρείτης • Τα σταφύλια της οργής • Το απολωλός πρόβατο • Ο άσωτος υιός • Δεν είμαι άξιος ούτε τα κορδόνια του να λύσω • Ο αναμάρτητος πρώτος τον λίθον βαλέτω • Άπιστος Θωμάς • Καθ' οδόν προς τη Δαμασκό • Αγωνίστηκα τον αγώνα τον καλό • Η ρίζα όλων των κακών • Είμαι το Άλφα και το Ωμέγα • Αρμαγεδών • Εκ βαθέων • Επί δικαίους και αδικούς • Θου, Κύριε, φυλακήν τω στόματί μου • Οι παροικούντες την Ιερουσαλήμ • Δίνω τόπο στην οργή • Για το φόβο των Ιουδαίων • Μακάριοι οι πτωχοί τω πνεύματι • Το φιλί του Ιούδα • Ως πρόβατον επί σφαγήν • Σκηνές Αποκάλυψης • Εις σάρκα μίαν • Τριάκοντα αργύρια • Διυλίζω τον κώνωπα • Μωρές παρθένες • Βρήκε ο Φίλιππος τον Ναθαναήλ • Στην εξορία τού Αδάμ • Γολγοθάς • Το μεν πνεύμα πρόθυμον, η δε σαρξ ασθενής • Σημεία και τέρατα • Σκευός εκλογής • Ανοίγουν οι καταρράκτες του ουρανού • Δεν έχω πού την κεφαλήν κλίναί • Από τον Άννα στον Καϊάφα • Οι δέκα πληγές τού Φαραώ • Ζητώ την κεφαλήν του επί πίνακι.

Αναπόφευκτα, λοιπόν, η άγνοια της *Βίβλου* μειώνει την ικανότητα εκτίμησης τουλάχιστον της αγγλικής λογοτεχνίας. Και όχι μόνο της σοβαρής λογοτεχνίας. Οι ακόλουθοι στίχοι του δικαστή Bowen, από τον 19ο αιώνα, είναι ευρηματικά πνευματώδεις:

Η βροχή έπεσε πάνω στον δίκαιο,
Αλλά και στον άδικο άνθρωπο.
Κυρίως όμως πάνω στον δίκαιο, γιατί
Ο άδικος είχε του δικαίου την ομπρέλα.

Δεν μπορούμε όμως να τους απολαύσουμε αν δεν αντιληφθούμε τη νύξη που κάνει στο *Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο* (5:45: «Γιατί αυτός ανατέλλει τον ήλιο του για καλούς και κακούς και στέλνει τη βροχή σε δικαίους και αδικούς»). Και το λεπτό χιούμορ της Eliza Dolittle στο *Ωραία μου κυρία* θα διέφευγε από κάποιον που αγνοεί το τέλος του Ιωάννη του Βαπτιστή:

«Ευχαριστώ πολύ, Βασιλιά», λέει με τον ευγενικό της τρόπο,
«Αλλά το μόνο που θέλω είναι του Χένρι Χίγκινς το κεφάλι».

Ο P.G. Wodehouse είναι, κατά την ταπεινή μου γνώμη, ο σπουδαιότερος συγγραφέας ελαφράς κωμωδίας στα αγγλικά, και στοιχηματίζω ότι στις σελίδες του βρίσκονται **ουκ** ολίγοι υπαινιγμοί από τον παραπάνω κατάλογο βιβλικών φράσεων. Ο Wodehouse στα έργα του χρησιμοποιεί και άλλες βιβλικές φράσεις, οι οποίες δεν απαντούν στον κατάλόγο μου και δεν έχουν περάσει στην αγγλική γλώσσα ως ιδιωτισμοί ή παροιμίες. Προσέξτε πώς περιγράφει ο Bertie Wooster* το ζύπνημα με πονοκέφαλο έπειτα από ένα άσχημο μεθύσι: «Ονειρευόμουν ότι κάποιος παλιάνθρωπος έχωνε πασσάλους στα μνήγνια μου —όχι απλώς συνηθισμένους πασσάλους, όπως εκείνους που χρησιμοποίησε η Ιαίλ, η σύζυγος του Χαβέρ, αλλά πυρακτωμένους». Ο ίδιος ο Bertie ήταν εξαιρετικά υπερήφανος για το μοναδικό πνευματικό επίτευγμά του, το βραβείο που κάποτε κέρδισε για τη γνώση των Γραφών.

Ό,τι ισχύει για τα κωμικά κείμενα στα αγγλικά, ισχύει ακόμη περισσότερο για τη σοβαρή λογοτεχνία. Ο Naseeb Shaheen κατέγραψε περισσότερες από 1.300 βιβλικές αναφορές στα έργα του Σαίξπηρ —αριθμός καθόλου υπερβολικός και ευρέως αποδεκτός.¹⁵² Στο *Bible Literacy Report* (Εκθεση φιλολογίας της Βίβλου), που εκδόθηκε στο Φέαρφαξ της Βιρτζίνιας (και παραδεδεγμένα χρηματοδοτείται από το διαβόητο Ίδρυμα Templeton), εκτίθενται πολλά τέτοια παραδείγματα, και επιπλέον αναφέρεται ότι οι καθηγητές αγγλικής λογοτεχνίας σχεδόν ομόφωνα παραδέχονται πως η γνώση της *Βίβλου* θεωρείται εκ των ων ουκ άνευ για την ολοκληρωμένη εκτίμηση του αντικειμένου τους.¹⁵³ Αναμφίβολα, το ίδιο ισχύει για τη γαλλική, τη γερμανική, τη ρωσική, την ιταλική, την ισπανική και άλλες αξιόλογες ευρωπαϊκές λογοτεχνίες. Όσο δε για τους ομιλούντες την αραβική ή την ινδική γλώσσα, η γνώση του *Koranίου* ή της *Μπαγκαβανγκίτα* είναι πιθανότατα εξίσου απαραίτητη για την ολοκληρωμένη εκτίμηση της λογοτεχνικής τους κληρονομιάς. Εν τέλει, για να κλείσουμε τον κατάλογο, δεν μπορείς να εκτιμήσεις τον Βάγκνερ (του οποίου η μουσική, όπως έχει εύστοχα ειπωθεί, είναι καλύτερη απ' ό,τι ακούγεται) εάν δεν γνωρίζεις τους αρχαίους σκανδιναβικούς θεούς.

Ας μην επιμείνω όμως περισσότερο. Έχω μάλλον αναφέρει αρκετά ώστε να πείσω τουλάχιστον τους μεγαλύτερους σε ηλικία αναγνώστες ότι μια αθεϊστική κοσμοθεωρία δεν συνεπάγεται εκτοπισμό της *Βίβλου*, καθώς και άλλων ιερών βιβλίων, από την εκπαίδευσή μας. Και, φυσικά, μπορούμε να διατηρήσουμε τη συναισθηματική αφοσίωσή μας στην πολιτισμική και λογοτεχνική παράδοση του ιουδαϊσμού, του χριστιανισμού ή του ισλάμ, λό-

* Ηρώας μιας σειράς ιστοριών του Wodehouse. (Σ.τ.μ.)

γου χάριν, και να παίρνουμε ακόμη και μέρος σε θρησκευτικές τελετές όπως σε γάμους και κηδείες, χωρίς να πιστεύουμε στις υπερφυσικές πεποιθήσεις που ιστορικά συνοδεύουν τις εν λόγω παραδόσεις. Μπορούμε να εγκαταλείψουμε την πίστη στον Θεό χωρίς να χάσουμε την επαφή μας με μια πολύτιμη κληρονομιά.

10

ΕΝΑ ΑΝΑΓΚΑΙΟ ΚΕΝΟ;

Τι μπορεί να συγκλονίσει περισσότερο την ψυχή μας από το να ατενίζουμε μέσα από ένα τηλεσκόπιο των 100 ιντσών κάποιον μακρινό γαλαξία, να κρατάμε στο χέρι μας ένα απολίθωμα ηλικίας 100 εκατομμυρίων ετών ή ένα λίθινο εργαλείο 500.000 ετών, να στεκόμαστε μπροστά στο Γκραντ Κάνιον —στο πελώριο αυτό κόσμα στο χώρο και το χρόνο— ή να ακούμε κάποιον επιστήμονα ο οποίος αντίκρισε κατάματα τη Δημιουργία του Σύμπαντος και δεν σάστισε; Τούτο είναι βαθιά και ιερή επιστήμη.

—MICHAEL SHERMER

«Το βιβλίο τούτο καλύπτει ένα αναγκαίο κενό»: το διαφημιστικό σλόγκαν λειτουργεί χάρη στο οξύμωρο σχήμα του. Παρεμπιπτόντως, όταν το πρωτάκουσα, νόμιζα ότι πρόκειται για επινοημένο ευφυολόγημα, αλλά πληροφορήθηκα έκπληκτος ότι έχει όντως χρησιμοποιηθεί, εντελώς αθώα, από εκδότες. (Βλ. την ιστοσελίδα <http://www.kcl.ac.uk/kis/schools/hums/french/prgt/tqr.html>, για ένα βιβλίο το οποίο «καλύπτει ένα αναγκαίο κενό στη διαθέσιμη βιβλιογραφία σχετικά με το μεταστρουκτουραλισμό». Εντελώς ταιριαστά, το εν λόγω αποκάλυπτα «περιττό» βιβλίο είναι αφιερωμένο στον Michel Foucault, τον Roland Barthes, την Julia Kristeva και άλλα ινδάλματα της υψηλής γαλλικής διανόησης.)

Μήπως καλύπτει και η θρησκεία ένα αναγκαίο κενό; Αναφέρεται συχνά ότι στον εγκέφαλο υπάρχει θεόθεν ένα κενό, το οποίο πρέπει να καλυφθεί: έχουμε ψυχολογική ανάγκη τον Θεό —έναν φανταστικό φίλο, πατέρα, μεγάλο αδελφό, εξομολογητή, έμπιστο—, και η ανάγκη πρέπει να ικανοποιηθεί είτε υπάρχει όντως Θεός είτε όχι. Μήπως όμως ο Θεός εισχωρεί σε ένα κενό το οποίο καλά θα κάναμε να καλύψουμε με κάτι άλλο; Με την επιστήμη ίσως; Την τέχνη; Την ανθρώπινη φιλία; Τον ουμανισμό; Την αγάπη για τούτη τη ζωή στον πραγματικό κόσμο, χωρίς να πιστεύουμε σε άλλη ζωή πέρα από τον τάφο; Μήπως με την αγάπη προς τη Φύση, ή με ό,τι ο μέγας εντομολόγος E.O. Wilson έχει ονομάσει *Βιοφιλία*;

Κατά καιρούς θεωρήθηκε ότι η θρησκεία εκπληρώνει τέσσερις βασικούς ρόλους στην ανθρώπινη ζωή: εξήγηση, παραίνεση, παρηγοριά και έμπνευση. Ιστορικά, η θρησκεία φιλοδόξησε να *εξηγήσει* την ύπαρξή μας και τη φύση του Σύμπαντος στο οποίο ενοικούμε. Αυτό το ρόλο πλέον τον έχει αναλάβει η επιστήμη, και με το θέμα ασχολήθηκα στο Κεφάλαιο 4. Λέγοντας *παραίνεση*, εννοώ τις ηθικές επιταγές για το πώς πρέπει να συμπεριφερόμαστε, και αυτό το κάλυψα στα Κεφάλαια 6 και 7. Δεν έχω μέχρι τώρα ασχοληθεί επαρκώς με την *παρηγοριά* και την *έμπνευση*, και θα το κάνω συνοπτικά σε τούτο το τελευταίο κεφάλαιο. Ως προοίμιο στο θέμα της παρηγοριάς, θα ήθελα να ξεκινήσω με το φαινόμενο του «φανταστικού φίλου» της παιδικής ηλικίας, το οποίο πιστεύω ότι συγγενεύει με τη θρησκευτική πίστη.

Μπίνκερ

Ο μικρός Κρίστοφερ Ρόμπιν, υποθέτω, δεν πίστευε ότι το Γουρουνάκι και ο Γουίνι το αρκουδάκι τού μιλούσαν πραγματικά. Μήπως όμως ο Μπίνκερ ήταν διαφορετικός;

Ο Μπίνκερ —έτσι τον βάφτισα— είναι το μυστικό μου,
 Γι' αυτόν λάμπουν τα μάτια μου, γελά το πρόσωπό μου.
 Παίζοντας στο πάρκο ή πάνω στα σκαλιά,
 Ποτέ δεν έχω νιώσει ό,τι λένε μοναξιά.
 Ο μπαμπάς μου είναι έξυπνος —πανέξυπνος μπαμπάς—,
 Και η μαμά μου, σίγουρα, πρώτη της γειτονιάς,
 Η νταντά μου σκέτη γλύκα —και τη φωνάζουν Ναν,
 Τον Μπίνκερ όμως να τον δουν δεν καταφέρνουν καν.
 Μαθαίνω στον Μπίνκερ να μιλά —και τι πολυλογάς!
 Όλο φωνές, πειράγματα, αστεία —μη ρωτάς,
 Και κάποτε μουγκρίζουμε παρέα ρυθμικά,
 Τα ξέρετε, καρώματα που λένε παιδικά.
 Ο μπαμπάς μου είναι καλός, δεν μου χαλάει κατήρι,
 Και η μαμά μου όμορφη, «την πίνεις στο ποτήρι»,
 Η νταντά μου όλο φούρια —και τη φωνάζουν Ναν,
 Τον Μπίνκερ όμως, τι να πω, δεν τον ακούνε καν.
 Ο Μπίνκερ μου σαν λέοντας ξεχύνεται στο πάρκο,
 Κι όταν τον βλέπω νά'ρχεται του κρύβομαι στο λάκκο.
 Γενναίος σαν ελέφαντας, καμιά φορά δεν κλαίει,
 Αρκεί σαπούνι να μην μπει στα μάτια του, μου λέει.
 Ο μπαμπάς μου είναι δυνατός, υπόδειγμα για μένα,
 Και η μαμά μου κοσμική, και ντύνεται στην πένα,
 Η νταντά μου πέρα-δώθε —και τη φωνάζουν Ναν,
 Μα σαν του Μπίνκερ την καρδιά... —μην το ρωτάτε καν.
 Ο Μπίνκερ έχει όρεξη, το τρώει το φαγητό του,
 Κι εγώ πολύ τον νοιάζομαι να έχει το γλυκό του,
 «Μια σοκολάτα δεύτερη, στον Μπίνκερ τη χρωστώ»,
 Μα αφού κολλά στα δόντια του, την καταπίνω εγώ.
 Σε αγαπώ πολύ μπαμπά, μαζί μου όμως δεν παίζεις,
 Και σένα αγαπώ μαμά, αλλά συνέχεια φεύγεις,
 Τα αφτιά μου τα ξεκόλλησες εσύ καλή μου Ναν,
 Μα ο Μπίνκερ πάντα δίπλα μου —μην τον ζητάτε καν.

A.A. MILNE, *Now We Are Six* (Τώρα είμαστε έξι ετών)*

Μήπως το φαινόμενο του φανταστικού φίλου είναι ανώτερου επιπέδου
 πλάνη, διαφορετικής κατηγορίας από τις συνηθισμένες παιδικές επινοή-
 σεις; Η δική μου εμπειρία δεν βοηθά πολύ εδώ. Όπως κάνουν πολλοί γο-

* Αναδημοσιεύεται με την άδεια του A.A. Milne Estate.

νείς, η μητέρα μου κρατούσε σημειώσεις με ό,τι έλεγα ως παιδί. Εκτός από κάποιες απλές προσποιήσεις (τώρα είμαι αστροναύτης... πύραυλος... Βαβυλώνιος), ενίοτε αρεσκόμουν σε δευτέρας τάξεως προσποιήσεις (τώρα είμαι μια κουκουβάγια που προσποιείται ότι είναι νερόμυλος) οι οποίες μπορούσαν να είναι ανακλαστικές (τώρα είμαι ένα μικρό αγόρι που προσποιείται ότι είναι ο Richard). Ποτέ δεν πίστεψα πραγματικά ότι ήμουν κάτι από όλα αυτά, και νομίζω ότι έτσι συμβαίνει κατά κανόνα με τις παιδικές επινοήσεις. Αλλά δεν είχα έναν Μπίνκερ. Εάν ευσταθούν οι μαρτυρίες τους σε μεγάλη ηλικία, τουλάχιστον κάποια από τα φυσιολογικά παιδιά με φανταστικούς φίλους πιστεύουν όντως στην ύπαρξή τους και, σε μερικές περιπτώσεις, τους βλέπουν σαν καθαρές και ζωντανές ψευδαισθήσεις. Υποψιάζομαι ότι το «φαινόμενο Μπίνκερ» της παιδικής ηλικίας ίσως αποτελεί καλό μοντέλο για την κατανόηση της πίστης των ενηλίκων σε θεότητες. Δεν γνωρίζω αν οι ψυχολόγοι το έχουν μελετήσει από αυτή την άποψη, όμως θα άξιζε να ερευνηθεί. Πιστός σύντροφος και φίλος, ένας Μπίνκερ εφ' όρου ζωής: σίγουρα αυτός είναι ένας καλός ρόλος για τον Θεό —ένα κενό που θα έμενε ακάλυπτο εάν τον καταργούσαμε.

Κάποιο άλλο παιδί, κορίτσι αυτή τη φορά, είχε πλάσει έναν «μικρό πορφυρό άνθρωπο», που για την ίδια ήταν μια πραγματική και ορατή παρουσία· εμφανιζόταν μπροστά της από το πουθενά, με ένα απαλό κουδούνισμα. Την επισκεπτόταν τακτικά, ιδιαίτερα όταν ένιωθε μοναξιά, αλλά όλο και σπανιότερα όσο εκείνη μεγάλωνε. Μια συγκεκριμένη ημέρα λίγο πριν πάει στο νηπιαγωγείο, εμφανίστηκε μπροστά της ο μικρός πορφυρός άνθρωπος, συνοδευόμενος από τα συνηθισμένα του σαλπίσματα και κουδούνισματα, για να της ανακοινώσει ότι δεν θα την επισκεπτόταν ποτέ ξανά. Εκείνη στενοχωρήθηκε, αλλά ο μικρός πορφυρός άνθρωπος της είπε ότι τώρα είχε μεγαλώσει και δεν θα τον χρειαζόταν στο μέλλον. Έπρεπε να την αφήσει πια, ώστε να φροντίσει άλλα παιδιά. Υποσχέθηκε ότι θα επέστρεφε εάν εκείνη τον χρειαζόταν ποτέ *πραγματικά*. Και όντως επέστρεψε, ύστερα από πολλά χρόνια σε ένα όνειρό της, όταν εκείνη βίωσε μια προσωπική κρίση και προσπαθούσε να αποφασίσει τι θα κάνει στη ζωή της. Άνοιξε η πόρτα της κρεβατοκάμαράς της, και εμφανίστηκε ένα καροτσάκι γεμάτο βιβλία, που το έσπρωχνε ο... μικρός πορφυρός άνθρωπος. Το ερμάνευσε ως συμβουλή να πάει στο πανεπιστήμιο —μια συμβουλή την οποία ακολούθησε και εκ των υστέρων την έκρινε ως ορθή. Η ιστορία αυτή σχεδόν μου φέρνει δάκρυα και με βοηθά να κατανοήσω, όσο μπορώ, τον παρηγορητικό και συμβουλευτικό ρόλο των φανταστικών θεών στις ζωές των ανθρώπων. Ένα ον μπορεί να υπάρχει μόνο στη φαντασία του παιδιού, και ωστόσο να του φαίνεται εντελώς πραγματικό και να του προσφέρει αληθινή ανακούφιση και καλές συμβουλές! Ίσως και κάτι παραπάνω: οι φανταστικοί φίλοι

—και οι φανταστικοί θεοί— διαθέτουν το χρόνο και την υπομονή ώστε να αφιερώσουν όλη τους την προσοχή σε κάποιον που υποφέρει. Και, φυσικά, είναι πολύ φτηνότεροι από τους ψυχιάτρους ή τις επί πληρωμή συνεδρίες των ψυχολόγων.

Μήπως οι θεοί, σε ρόλο παρηγορητή και συμβούλου, εξελίχθηκαν από παρόμοιους «μπίνκερ», μέσω κάποιας διαδικασίας ψυχολογικού «παιδομορφισμού»; Παιδομορφισμός είναι η διατήρηση παιδικών χαρακτηριστικών σε ώριμη ηλικία. Οι σκύλοι πεκινουά, φέρ' ειπείν, έχουν παιδομορφική όψη: τα ενήλικα άτομα μοιάζουν με κουτάβια. Πρόκειται για γνωστό μοτίβο της εξέλιξης, το οποίο θεωρείται ευρέως σημαντικό για την ανάπτυξη ανθρώπινων χαρακτηριστικών όπως το βολβώδες μέτωπο και η βραχεία γνάθος. Οι εξελικτικοί μάς έχουν παρομοιάσει με νεαρούς πιθήκους, και σίγουρα αληθεύει ότι οι νεαροί χιμπανζήδες και γορίλλες μοιάζουν περισσότερο με ανθρώπους απ' ό,τι οι ενήλικοι. Μήπως οι θρησκείες εξελίχθηκαν αρχικά, από γενεά σε γενεά, μέσω βαθμιαίας αναβολής της στιγμής εκείνης κατά την οποία τα παιδιά εγκαταλείπουν τους μπίνκερ τους —ακριβώς όπως επιβραδύναμε, κατά την εξέλιξη, τη μείωση της καμπυλότητας του μετώπου μας και την προεκβολή της γνάθου μας;

Υιοθέτω ότι, χάριν πληρότητας, πρέπει να εξετάσουμε και την αντίστροφη πιθανότητα. Αντί να έχουν εξελιχθεί οι θεοί από προγονικούς μπίνκερ, μήπως εξελίχθηκαν οι μπίνκερ από προγονικούς θεούς; Τούτο μού φαίνεται λιγότερο πιθανό. Μου γεννήθηκε η συγκεκριμένη σκέψη όταν διάβαζα το *The Origin of Consciousness in the Breakdown of the Bicameral Mind* (Η καταγωγή της συνείδησης στην κατάρρευση του διθάλαμου νου) του Julian Jaynes —ένα βιβλίο αρκετά παράξενο, όπως αφήνει να εννοηθεί ο τίτλος του. Συγκαταλέγεται στα βιβλία εκείνα τα οποία είτε είναι εντελώς για τα σκουπίδια είτε έργο μιας ολοκληρωμένης μεγαλοφυΐας, τίποτε περισσότερο ή λιγότερο! Πιθανόν το πρώτο, αλλά κρατώ μια επιφύλαξη.

Ο Jaynes επισημαίνει ότι πολλοί άνθρωποι αντιλαμβάνονται τις δικές τους σκέψεις ως ένα είδος διαλόγου μεταξύ του «εαυτού» και κάποιου άλλου εσωτερικού πρωταγωνιστή μέσα στο κεφάλι τους. Σήμερα καταλαβαίνουμε ότι και οι δύο «φωνές» είναι δικές μας —αν όχι, θεωρούμαστε ψυχικά νοσούντες. Τούτο συνέβη, για σύντομο διάστημα, στον Evelyn Waugh. Καθώς ποτέ δεν μασούσε τα λόγια του, ο Waugh είπε σε ένα φίλο: «Καιρό είχα να σε δω, αλλά όχι μόνο εσένα —το ήξερες ότι είχα τρελαθεί;». Μετά την ανάρρωσή του, ο Waugh έγραψε ένα διήγημα, το *The Ordeal of Gilbert Pinfold* (Η δοκιμασία του Gilbert Pinfold), όπου περιέγραψε την περίοδο των ψευδαισθήσεών του και τις φωνές που άκουγε.

Η υπόθεση που προτείνει ο Jaynes είναι ότι, κάποια εποχή πριν από το 1000 π.Χ., οι άνθρωποι γενικά δεν είχαν επίγνωση του ότι η δεύτερη φωνή

—η φωνή τού Gilbert Pinfold, όπως θα έλεγε ο Waugh— ανήκε σε αυτούς τους ίδιους. Νόμιζαν ότι η φωνή τού Pinfold ήταν ένας θεός: ο Απόλλων, ας πούμε, ή η Ασάρτη ή ο Ιεχωβά ή, το πιθανότερο, ένας κατώτερος θεός της οικίας, ο οποίος τούς έδινε συμβουλές ή εντολές. Ο Jaynes μάλιστα εντόπισε τις φωνές των θεών στο ημισφαίριο του εγκεφάλου που βρίσκεται απέναντι από εκείνο το οποίο ελέγχει τον έναρθρο λόγο. Η «κατάρρευση του διθάλαμου» νου υπήρξε, για τον Jaynes, μια ιστορική μετάβαση: από εκείνη τη στιγμή και μετά οι άνθρωποι συνειδητοποιήσαν ότι οι εξωτερικές φωνές που νόμιζαν ότι ακούνε ήταν στην πραγματικότητα εσωτερικές. Ο Jaynes μάλιστα έφτασε στο σημείο να ορίσει αυτή την ιστορική μετάβαση ως «καραυγή της ανθρώπινης συνείδησης».

Μια αρχαία αιγυπτιακή επιγραφή για τον δημιουργό θεό Φθα περιγράφει τους διάφορους άλλους θεούς ως παραλλαγές της «φωνής» ή «γλώσσας» τού Φθα. Οι σύγχρονες μεταφράσεις δεν δέχονται την κυριολεκτική απόδοση «φωνή» και ερμηνεύουν τους άλλους θεούς ως «αντικειμενοποιημένες συλλήψεις του νου [του Φθα]». Ο Jaynes απορρίπτει τέτοιες επιτηδευμένες αναγνώσεις, προκρίνοντας την κυριολεξία: οι θεοί ήταν ψευδαισθητικές φωνές μέσα στα κεφάλια των ανθρώπων. Ο Jaynes όμως προβάλλει επίσης την άποψη ότι τέτοιου είδους θεοί εξελίχθηκαν από αναμνήσεις νεκρών βασιλέων οι οποίοι εξακολουθούσαν, τρόπον τινά, να διατηρούν έναν έλεγχο επί των υπηκόων τους μέσω φανταστικών φωνών στα κεφάλια τους. Είτε θεωρείτε τις θέσεις του εύλογες είτε όχι, το βιβλίο είναι αρκετά ενδιαφέρον ώστε αξίζει να αναφερθεί σε μια συζήτηση σχετικά με τη θρησκεία.

Στρέφομαι τώρα στην πιθανότητα την οποία ανέφερα· δηλαδή, ακολουθώντας τις ιδέες τού Jaynes, να οδηγηθούμε σε μια θεωρία κατά την οποία οι θεοί και οι μπίνκερ συσχετίζονται στην εξελικτική πορεία του ανθρώπινου είδους, αλλά με τρόπο αντίθετο απ' ό,τι υποστηρίζει η θεωρία του παιδομορφισμού. Τούτο ισοδυναμεί με την υπόθεση ότι η κατάρρευση του διθάλαμου νου δεν συνέβη ξαφνικά, αλλά προηγήθηκε μια προοδευτική αναπομπή στη στιγμή εκείνη της παιδικής ηλικίας κατά την οποία οι ψευδαισθητικές φωνές και μορφές απορρίφθηκαν ως μη πραγματικές. Σύμφωνα με ένα είδος αναστροφής της υπόθεσης περί παιδομορφισμού, οι ψευδαισθητικοί θεοί εξαφανίστηκαν πρώτα από το νου των ενηλίκων, κατόπιν αποτραβήχτηκαν όλο και πιο πίσω στην παιδική ηλικία, ώσπου σήμερα επιβιώνουν μόνο στο φαινόμενο Μπίνκερ ή του μικρού πορφυρού ανθρώπου. Το πρόβλημα με την εν λόγω εκδοχή της θεωρίας είναι ότι δεν εξηγεί την επιμονή των θεών και μετά την παιδική ηλικία σήμερα.

Ίσως είναι καλύτερα να μην αντιμετωπίζουμε τους θεούς ως προγόνους των μπίνκερ, ή αντιστρόφως, αλλά μάλλον να θεωρούμε και τους δύο ως παραπροϊόντα της ίδιας ψυχολογικής προδιάθεσης. Οι θεοί και οι μπίνκερ

διαθέτουν από κοινού τη δύναμη να παρηγορούν και προσφέρονται θαυμάσια για τη δοκιμασία ιδεών. Δεν έχουμε αναπτύξει την ψυχολογική θεωρία για την εξέλιξη της θρησκείας ως παραπροϊόντος περισσότερο απ' όσο δείξαμε στο Κεφάλαιο 5.

Παρηγοριά

Έφτασε η ώρα να ασχοληθούμε με τον σημαντικότερο ρόλο που διαδραματίζει ο Θεός, εκείνον του παρηγορητή· θα εξετάσουμε και την ανθρωπιστική πρόκληση να βάλουμε κάτι άλλο στη θέση του. Ακόμη και όσοι δέχονται ότι ο Θεός πιθανόν δεν υπάρχει, και ότι δεν είναι αναγκαίος για την ηθική, επανέρχονται συνεχώς σε ένα θέμα: Την υποτιθέμενη ψυχολογική ή συναισθηματική ανάγκη για ένα θεό. Αν αφαιρέσουμε τη θρησκεία, ρωτούν επιθετικά, τι θα βάλουμε στη θέση της; Τι θα προσφέρουμε στους ετοιμοθάνατους ασθενείς, στους θρηνολογούντες απελπισμένους, στις μοναχικές Eleanor Rigby* για τις οποίες ο Θεός είναι ο μοναδικός τους φίλος;

Η πρώτη απάντηση που πρέπει να δώσουμε δεν αξίζει καν τον κόπο να αναφέρεται: Η ικανότητα της θρησκείας να παρηγορεί δεν της προσδίδει αλήθεια. Έστω κι αν κάναμε μια τεράστια παραχώρηση· έστω κι αν αποδεικνυόταν τελεσίδικα ότι η πίστη στην ύπαρξη του Θεού είναι απολύτως ουσιώδης για την ψυχολογική και συναισθηματική υγεία του ανθρώπου· έστω κι αν όλοι οι άθεοι είναι απελπισμένοι νευρωτικοί που ωθούνται στην αυτοκτονία από το ανελέητο κοσμικό άγχος —τίποτε από όλα αυτά δεν θα προσέφερε την παραμικρή ένδειξη ότι η θρησκευτική πίστη είναι αληθινή. Ίσως προσφέρει ενδείξεις πως αξίζει να πείσει κανείς τον εαυτό του ότι υπάρχει Θεός —έστω κι αν δεν υπάρχει. Όπως αναφέραμε ήδη, ο Dennett, στο *Breaking the Spell*, κάνει μια διάκριση μεταξύ της πίστης στον Θεό και της πίστης στην πίστη· την πίστη ότι αξίζει να πιστεύουμε, έστω κι αν η ίδια η πίστη στερείται αντικειμένου: «Πιστεύω, Κύριε! Αλλά βοήθησέ με, διότι η πίστη μου δεν είναι ισχυρή» (*Κατά Μάρκον*, 9:24). Οι πιστοί ενθαρρύνονται να ομολογούν την πίστη τους, πεπεισμένοι ή όχι για αυτήν. Ίσως, με αρκετά συχνή επανάληψη, να καταφέρει κανείς να πείσει τον εαυτό του για την αλήθεια της. Νομίζω ότι όλοι γνωρίζουμε ανθρώπους οι οποίοι απολαμβάνουν την ιδέα της θρησκευτικής πίστης και δυσανασχετούν με τις επιθέσεις εναντίον της, μολοντί παραδέχονται διστακτικά ότι οι ίδιοι δεν πιστεύουν. Εξεπλάγην κάπως όταν ανακάλυψα ένα πρώτης τάξεως παρά-

* Τραγούδι των Beatles με θέμα τη μοναξιά. (Σ.τ.μ.)

δειγμα στο βιβλίο *The Limits of Science* (Τα όρια της επιστήμης)* του ήρωά μου, του Peter Medawar: «Λυπούμαι που δεν πιστεύω στον Θεό και τις θρησκευτικές απαντήσεις γενικά, διότι θεωρώ ότι, αν υπήρχαν ικανοποιητικοί επιστημονικοί και φιλοσοφικοί λόγοι για την πίστη στον Θεό, θα έβρισκαν ικανοποίηση και ανακούφιση όλοι όσοι τον έχουν ανάγκη».

Αφότου διάβασα τη διάκριση του Dennett, έχω βρει επανειλημμένα την ευκαιρία να την εφαρμόσω. Δεν αποτελεί υπερβολή να πω ότι η πλειονότητα των άθεων που γνωρίζω κρύβουν τον αθεϊσμό τους πίσω από ένα προσωπείο ευλάβειας. Οι ίδιοι δεν πιστεύουν σε τίποτε το υπερφυσικό, ωστόσο διατηρούν μια ασαφή αδυναμία στην πίστη στο παράλογο. Πιστεύουν στην πίστη. Είναι εκπληκτικό το πόσο πολλοί φαίνεται να μην μπορούν να διακρίνουν τη διαφορά μεταξύ της πρότασης «το Χ αληθεύει» και της πρότασης «αξιίζει οι άνθρωποι να πιστεύουν ότι το Χ αληθεύει». Ίσως βέβαια δεν διαπράττουν πραγματικά αυτό το λογικό σφάλμα, αλλά απλώς θεωρούν την αλήθεια ασήμαντη σε σύγκριση με τα ανθρώπινα συναισθήματα. Δεν σκοπεύω να απαξιώσω τα ανθρώπινα συναισθήματα. Αλλά σε κάθε συζήτηση ας γνωρίζουμε για τι πράγμα μιλάμε: για τα συναισθήματα ή για την αλήθεια. Αμφότερα μπορεί να είναι σημαντικά, ωστόσο δεν ταυτίζονται.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, η υποθετική παραχώρησή μου υπήρξε υπερβολική και λανθασμένη. Δεν έχω υπόψη μου καμία ένδειξη ότι οι άθεοι διακατέχονται από οποιαδήποτε γενική τάση προς τη δυστυχία, το άγχος και την απόγνωση. Κάποιοι άθεοι είναι ευτυχείς και άλλοι αξιολύππτοι. Παρομοίως, κάποιοι χριστιανοί, ιουδαίοι, μουσουλμάνοι, ινδουιστές και βουδιστές είναι αξιολύππτοι, ενώ άλλοι ευτυχείς. Ίσως υπάρχουν στατιστικές ενδείξεις για τη σχέση μεταξύ ευτυχίας και πίστης (ή έλλειψης πίστης), αλλά αμφιβάλλω εάν πρόκειται για αξιολογη σχέση, ούτως ή άλλως. Θεωρώ περισσότερο ενδιαφέρον να αναρωτηθούμε εάν υπάρχει κάποιος καλός λόγος να αισθανόμαστε κατάθλιψη ζώντας χωρίς Θεό. Θα τελειώσω αυτό το βιβλίο υποστηρίζοντας ότι, αντιθέτως, κάθε άλλο παρά αδύνατη είναι μια ευτυχιωμένη και ολοκληρωμένη ζωή χωρίς θρησκεία και πίστη στο υπερφυσικό. Πρώτα, ωστόσο, πρέπει να εξετάσω τους ισχυρισμούς της θρησκείας ότι προσφέρει παρηγοριά.

Η παρηγοριά κατά το *Σύντομο λεξικό της Οξφόρδης* συνίσταται στην απάλυνση της θλίψης ή της οδύνης. Θα διακρίνω δύο τύπους παρηγοριάς.

1. *Άμεση φυσική παρηγοριά.* Ένας άνθρωπος αποκλεισμένος για μια ολόκληρη παγερή νύχτα στα κιάνια ίσως βρει ανακούφιση στην παρουσία ενός

* Ελληνική έκδοση: Σύνταγμα, 1996. (Σ.τ.μ.)

μεγάλου, ζεστού σκύλου του Αγίου Βερνάρδου —χωρίς να ξεχνάμε το φλασκό με μπράντι στο λαιμό του ζώου. Ένα κοριτσάκι που κλαίει ίσως παρηγορηθεί με μια δυνατή αγκαλιά και με λίγα ενθαρρυντικά λόγια.

2. *Παρηγοριά μέσω ανακάλυψης ενός γεγονότος το οποίο δεν είχε εκτιμηθεί προηγουμένως, ή ενός άγνωστου προηγουμένως τρόπου αντιμετώπισης ιωρινών δεσπομένων.* Μια γυναίκα της οποίας ο σύζυγος σκοτώθηκε στον πόλεμο ίσως παρηγορηθεί αν ανακαλύψει ότι περιμένει το παιδί του, ή ότι εκείνος πέθανε πρωικά. Μπορούμε επίσης να παρηγορηθούμε αν ανακαλύψουμε κάποιον νέο τρόπο αντιμετώπισης μιας κατάστασης. Ένας φιλόσοφος παρατηρεί ότι δεν υπάρχει τίποτε το ιδιαίτερο τη στιγμή του θανάτου ενός ηλικιωμένου ανθρώπου. Το παιδί το οποίο εκείνος υπήρξε κάποτε έχει «πεθάνει» προ πολλού, όχι τερματίζοντας απότομα τη ζωή του αλλά μεγαλώνοντας. Καθεμιά από τις επτά σαιξπηρικές ηλικίες του ανθρώπου «πεθαίνει» μεταβαίνοντας αργά στην επόμενη. Από τούτη την άποψη, η στιγμή όπου ο ηλικιωμένος τελικά εκπνέει δεν διαφέρει από τους αργούς «θανάτους» κατά τη διάρκεια της ζωής του.¹⁵⁴ Όποιος δεν χαιρέται ιδιαίτερα με την προοπτική του θανάτου του ίσως βρει παρηγοριά σε τούτη τη διαφορετική προοπτική. Ίσως και όχι, αλλά πρόκειται μόνο για ένα δυνητικό παράδειγμα παρηγοριάς μέσω του στοχασμού. Άλλο σχετικό παράδειγμα είναι η απόρριψη του φόβου του θανάτου από τον Μαρκ Τουέιν: «Δεν φοβάμαι το θάνατο. Ήμουν νεκρός για δισεκατομμύρια και δισεκατομμύρια χρόνια πριν γεννηθώ, και δεν είχα το παραμικρό πρόβλημα». Βέβαια, η νέα οπτική δεν αλλάζει τίποτα στο γεγονός του αναπόφευκτου θανάτου μας. Μας προσφέρεται όμως ένας διαφορετικός τρόπος αντιμετώπισης του αναπόφευκτου, και ίσως εκεί βρούμε παρηγοριά. Ο Thomas Jefferson, επίσης, δεν φοβόταν το θάνατο και φαίνεται ότι δεν πίστευε σε κανένα είδος μετά θάνατον ζωής. Όπως διηγείται ο Christopher Hitchens, «Καθώς λιγόστευαν οι ημέρες του, ο Jefferson έγραψε αρκετές φορές σε φίλους ότι αντιμετώπιζε το επικείμενο τέλος χωρίς ελπίδα ούτε φόβο. Τούτο ισοδυναμεί με το να πούμε, με τον πλέον απερίφραστο τρόπο, ότι δεν ήταν χριστιανός».

Τα γενναία και μεγάλα πνεύματα ίσως είναι έτοιμα για την προκλητική και τολμηρή δήλωση του Bertrand Russell, στο δοκίμιό του «What I Believe» (Τι πιστεύω):*

* Ελληνική έκδοση: Αρσενίδης, 1963. (Σ.τ.μ.)

Πιστεύω ότι θα σαπίσω όταν πεθάνω, και δεν θα επιβιώσει τίποτε από το εγώ μου. Δεν είμαι νέος και αγαπώ τη ζωή. Αλλά περιγελώ τα ρίγη πανικού στη σκέψη της εξαφάνισης. Η ευτυχία δεν είναι λιγότερο αληθινή επειδή πρέπει να φτάσει σε ένα τέλος, ούτε η σκέψη και η αγάπη χάνουν την αξία τους επειδή δεν διαρκούν αιωνίως. Πολλοί άνθρωποι στάθηκαν με υπερηφάνεια στο ικρίωμα· η ίδια υπερηφάνεια πρέπει να μας διδάσκει να σκεπτόμαστε αληθινά τη θέση του ανθρώπου στον Κόσμο. Ακόμη κι αν τα ανοικτά παράθυρα της επιστήμης μάς κάνουν στην αρχή να τρέμουμε μετά τη βολική σπιτική ζεστασιά των παραδοσιακών μύθων που μας εξανθρωπίζουν, στο τέλος ο καθαρός αέρας της λογικής φέρνει ζωτικότητα, και οι ανοικτοί χώροι της επιστήμης έχουν το δικό τους μεγαλείο.

Το δοκίμιο τούτο του Russell υπήρξε για μένα πηγή έμπνευσης όταν το διάβασα στη βιβλιοθήκη του σχολείου μου σε ηλικία περίπου δεκαέξι ετών, αλλά το είχα ξεχάσει. Ίσως ήθελα ασυναίσθητα να του αποτίσω φόρο τιμής (όπως ήθελα συνειδητά να κάνω για τον Δαρβίνο) όταν έγραφα το 2003 στο *A Devil's Chaplain*:

Υπάρχει κάτι περισσότερο από μεγαλείο σε τούτη τη στάση ζωής, όσο ζοφερή και κρύα κι αν φαίνεται κάτω από το προστατευτικό κάλυμμα της άγνοιας. Μια βαθιά αναζωογόνηση είναι το κέρδος σου όταν στέκεσαι με το πρόσωπο στραμμένο προς τον δυνατό, διαπεραστικό άνεμο της κατανόησης: «οι άνεμοι που πνέουν μέσα από τις διαδρομές των αστεριών» του Yeats.

Πώς συγκρίνεται η θρησκεία με την επιστήμη όσον αφορά τους δύο παραπάνω τύπους παρηγοριάς; Ως προς την παρηγοριά του πρώτου τύπου, είναι εντελώς εύλογο τα ισχυρά χέρια του Θεού, έστω και εντελώς φανταστικά, να μπορούν να παρηγορήσουν με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που το κάνουν τα πραγματικά χέρια ενός φίλου ή ο σκύλος του Αγίου Βερνάρδου με το φλασκι μπράντι κρεμασμένο στο λαιμό του. Αλλά, φυσικά, και η ιατρική μπορεί επίσης να προσφέρει ανακούφιση —συνήθως αποτελεσματικότερα από το μπράντι.

Αν τώρα στραφούμε στην παρηγοριά του δεύτερου τύπου, εύκολα θα πιστέψουμε ότι η θρησκεία μπορεί να είναι εξαιρετικά αποτελεσματική. Τα θύματα μιας τρομερής καταστροφής, όπως ένας σεισμός, συχνά αναφέρουν ότι τους παρηγορεί η σκέψη πως όλα είναι μέρος του ανεξιχνιάστου σχεδίου του Θεού: χωρίς αμφιβολία, κάτι καλό θα προκύψει με το πλήρωμα του χρόνου. Εάν κάποιος φοβάται το θάνατο, η ειλικρινής πίστη στην αθα-

νασία της ψυχής μπορεί να τον παρηγορήσει —εκτός, φυσικά, εάν νομίζει ότι θα πάει στην κόλαση ή στο καθαρτήριο. Οι ψευδείς πεποιθήσεις μπορούν να προσφέρουν την ίδια παρηγοριά με τις αληθείς, μέχρι τη στιγμή της διάψευσης. Τούτο ισχύει και για μη θρησκευτικές πεποιθήσεις. Ένας καρκινοπαθής στο τελικό στάδιο ίσως παρηγορηθεί από το γιατρό ο οποίος του λέει ψέματα ότι θεραπεύτηκε, εξίσου αποτελεσματικά με έναν άλλο άνθρωπο στον οποίο λένε την αλήθεια ότι θεραπεύτηκε. Η ειλικρινής και ολόψυχη πίστη στη μετά θάνατον ζωή είναι ακόμη περισσότερο άτρωτη από τη διάψευση απ' ό,τι η πίστη σε έναν ψευδόμενο γιατρό. Το ψέμα του γιατρού έχει αποτέλεσμα μόνο μέχρι τη στιγμή που τα συμπτώματα γίνονται αναμφισβήτητα. Όποιος πιστεύει στη μετά θάνατον ζωή δεν μπορεί ποτέ εν τέλει να διαψευστεί.

Σύμφωνα με δημοσκοπήσεις, περίπου το 95% του πληθυσμού των ΗΠΑ πιστεύει στη μετά θάνατον ζωή. Αφήνοντας κατά μέρος τούς επιδοξους μάρτυρες, δεν μπορώ παρά να αναρωτηθώ πόσοι μετριοπαθείς θρησκευόμενοι, από εκείνους που ισχυρίζονται ότι πιστεύουν κάτι τέτοιο, το πιστεύουν πραγματικά, με όλη τους την καρδιά. Εάν ήταν πραγματικά ειλικρινείς, δεν θα έπρεπε όλοι να αντιδρούν όπως και ο αββάς τού Άμπλφορθ όταν ο καρδινάλιος Basil Hume τού ανακοίνωσε ότι πέθαινε; Ο αββάς τότε ενθουσιάστηκε για λογαριασμό του: «Συγχαρητήρια! Λαμπρά νέα! Μακάρι να ερχόμουν μαζί σας».¹⁵⁵ Ο αββάς, φαίνεται, ήταν όντως ειλικρινής πιστός. Αλλά η ιστορία του είναι τόσο σπάνια και απροσδόκητη ώστε σχεδόν προκαλεί γέλιο —θυμίζει τη γελοιογραφία μιας νεαρής ολόγυμνης γυναίκας η οποία κρατά ένα πλακάτ με το σύνθημα «Κάνετε έρωτα, όχι πόλεμο», ενώ ένας περαστικός αναφωνεί «Αυτό θα πει ειλικρίνεια!». Γιατί δεν λένε όλοι οι χριστιανοί και οι μουσουλμάνοι κάτι παρόμοιο με τον αββά όταν μαθαίνουν ότι κάποιος φίλος τους πεθαίνει; Όταν ο γιατρός λέει σε μια θρησκευόμενη γυναίκα ότι της μένουν μόνο λίγοι μήνες ζωής, γιατί εκείνη δεν ακτινοβολεί πάραυτα ενθουσιασμένη και δεν αδημονεί, σαν να έχει μόλις κερδίσει διακοπές στις Σεϋχέλλες («Δεν μπορώ να περιμένω!»); Γιατί οι πιστοί που την επισκέπτονται στο κρεβάτι του πόνου δεν την κατακλύζουν με μηνύματα για όσους έχουν ήδη φύγει («Δώσε την αγάπη μου στον θείο Ρόμπερτ όταν τον δεις...»);

Γιατί δεν φέρονται έτοιμοι οι θρησκευόμενοι στους ετοιμοθάνατους; Μήπως επειδή κατά βάθος δεν πιστεύουν όλα όσα προσποιούνται ότι πιστεύουν; Μήπως τα πιστεύουν, αλλά φοβούνται τη διαδικασία του θανάτου; Δεν θα είχαν άδικο, δεδομένου ότι είμαστε το μόνο είδος όπου δεν επιτρέπεται στους γιατρούς να δώσουν ένα ανώδυνο τέλος στην επιθανάτια αγωνία κάποιου ατόμου. Αλλά σε τούτη την περίπτωση, γιατί η πιο ισχυρή αντίθεση στην ευθανασία και την υποβοηθούμενη αυτοκτονία προέρχεται από θρη-

σκευόμενος; Αφού αντιμετωπίζουν το θάνατο έχοντας ως πρότυπο τον «αββά του Άμπλφορθ» ή τις «διακοπές στις Σευχέλλες», δεν θα ήταν αναμενόμενο οι θρησκευόμενοι να εμφανίζονται λιγότερο προσκολλημένοι με τόσο παράδοξο τρόπο στην επίγεια ζωή; Κι όμως, αποτελεί αξιοσημείωτο γεγονός ότι, εάν συναντήσετε κάποιον σφόδρα αντιτιθέμενο στην ευθανασία ή στην υποβοηθούμενη αυτοκτονία, μπορείτε να στοιχηματίσετε όσο θέλετε ότι θα είναι θρησκευόμενος. Ως επίσημη δικαιολογία μπορεί να προβάλλει ότι κάθε φόνος αποτελεί αμάρτημα— αλλά γιατί να τον θεωρεί κανείς αμάρτημα εάν πιστεύει ειλικρινά ότι επισπεύδει το ταξίδι προς τον παράδεισο;

Η δική μου στάση απέναντι στην υποβοηθούμενη αυτοκτονία, αντιθέτως, ξεκινά από την παρατήρηση του Μαρκ Τουέιν που αναφέρθηκε ήδη. Το να είμαι νεκρός δεν θα διαφέρει από το να μην έχω γεννηθεί —θα είμαι όπως ακριβώς ήμουν την εποχή του Γουλιέλμου του Κατακτητή ή των δεινοσαύρων ή των τριλοβιτών. Δεν υπάρχει τίποτε το φοβερό σε τούτη τη σκέψη. Αλλά η διαδικασία του θανάτου ενδέχεται κάλλιστα να είναι, ανάλογα με την τύχη μας, οδυνηρή και δυσάρεστη —το είδος της εμπειρίας από την οποία έχουμε συνηθίσει να προστατευόμαστε με γενική αναισθησία, όπως όταν μας αφαιρείται η σκωληκκοειδής απόφυση. Εάν το κατοικίδιο ζώο σας πεθαίνει με πόνους, θα κατηγορηθείτε για σκληρότητα σε περίπτωση που δεν καλέσετε γιατρό για να του χορηγήσει αναισθητικό από το οποίο δεν θα συνέλθει ποτέ. Αλλά εάν ο εν λόγω γιατρός κάνει το ίδιο για εσάς, διατρέχει τον κίνδυνο να του ασκηθεί δίωξη για δολοφονία. Όταν θα πεθαίνω, θα ήθελα να μου αφαιρεθεί η ζωή υπό την επίρεια γενικής αναισθησίας σαν να επρόκειτο για οξεία σκωληκκοειδίτιδα. Αλλά δεν θα έχω το προνόμιο αυτό, διότι κατά κακή μου τύχη είμαι μέλος του είδους *Homo sapiens* αντί, λόγου χάριν, του *Canis familiaris* ή του *Felis catus*· εκτός εάν μετακομίσω και εγώ, με τη σειρά μου, σε κάποιον περισσότερο προοδευτικό τόπο όπως η Ελβετία, η Ολλανδία ή το Όρεγκον. Γιατί σπανίζουν τόσο πολύ τέτοιοι φωτισμένοι και ευλογημένοι τόποι; Κυρίως λόγω της ευρείας επιρροής της θρησκείας.

Αλλά, θα μπορούσε να αντιτείνει κανείς, δεν υπάρχει σημαντική διαφορά μεταξύ αφαίρεσης της σκωληκκοειδούς απόφυσης και αφαίρεσης της ζωής; Όχι πραγματικά· όχι εάν πρόκειται να πεθάνει κανείς ούτως ή άλλως· και όχι εάν ασπάζεται ειλικρινά τη θρησκευτική πίστη στη μετά θάνατον ζωή. Εάν έχετε τέτοια πίστη, ο θάνατος αποτελεί απλώς μετάβαση από μία ζωή σε μία άλλη. Εάν η μετάβαση είναι οδυνηρή, δεν πρέπει να τη ζήσετε χωρίς αναισθητικό, όπως ακριβώς δεν θα θέλατε να υποστείτε αφαίρεση της σκωληκκοειδούς απόφυσης χωρίς αναισθητικό. Θα περίμενε κανείς αφελώς ότι μάλλον εμείς που θεωρούμε το θάνατο τέλος και όχι μετάβαση θα

έπρεπε να αντιτασσόμαστε στην ευθανασία ή την υποβοηθούμενη αυτοκτονία. Κι όμως, εμείς κυρίως τις υποστηρίζουμε.*

Στο ίδιο πνεύμα, τι να υποθέσουμε για την παρατήρηση μιας γνωστής μου υψηλόβαθμης νοσηλεύτριας, με πολυετή εμπειρία στη διεύθυνση ενός οίκου ευγηρίας, όπου ο θάνατος δεν είναι καθόλου ασυνήθιστο φαινόμενο; Έχει παρατηρήσει με την πάροδο του χρόνου ότι οι θρησκοευόμενοι φοβούνται το θάνατο περισσότερο από όλους. Η παρατήρησή της θα πρέπει να ελεγχθεί με στατιστικές μεθόδους αλλά, υποθέτοντας ότι έχει δίκιο, τι συμβαίνει εδώ; Ό,τι και να συμβαίνει, εκ πρώτης όψεως δεν αποτελεί ισχυρή συνηγορία υπέρ της ικανότητας της θρησκείας να παρηγορεί τους ετοιμοθάνατους.** Στην περίπτωση των καθολικών, μήπως φοβούνται το καθαρτήριο; Ο ευσεβής καρδινάλιος Hume αποχαιρέτησε ένα φίλο του με τα εξής λόγια: «Λοιπόν, αντί. Θα σε δω στο καθαρτήριο, υποθέτω». Εκείνο που *εγώ* υποθέτω είναι ότι υπήρχε μια σπίθα σκεπτικισμού στα ευγενικά εκείνα γηραιά μάτια.

Η διδασκαλία περί καθαρτηρίου συνιστά εξωφρενική αποκάλυψη του τρόπου με τον οποίο λειτουργεί ο θεολογικός νους: Το καθαρτήριο αποτελεί κάτι σαν τόπο υποδοχής, μια αίθουσα αναμονής κάπου στον Άδη όπου πηγαίνουν οι ψυχές των νεκρών εάν τα αμαρτήματά τους δεν είναι μεν αρκετά σοβαρά ώστε να καταλήξουν στην κόλαση, αλλά χρειάζονται μια μικρή δόση αναμόρφωσης και κάθαρσης πριν γίνουν δεκτές στην αναμάρτητη ζώνη των ουρανών.*** Κατά τον Μεσαίωνα, η Εκκλησία πουλούσε «συγχωροχάρτια» έναντι χρημάτων. Τούτο ισοδυναμούσε με την εξαγορά μερικών ημερών από το καθαρτήριο, και η Εκκλησία εξέδιδε κυριολεκτικά (και με θράσος ανεπίπωτο) υπογεγραμμένα πιστοποιητικά τα οποία όριζαν

* Σύμφωνα με μια έρευνα στάσεων απέναντι στο θάνατο μεταξύ αμερικανών άθεων, το 50% επιθυμούσαν μια επιμνημόσυνη τελετή για τη ζωή τους· το 99% υποστήριζαν την αυτοκτονία με τη βοήθεια γιατρού για όσους το επιθυμούν, και το 75% το επιθυμούσαν για τον εαυτό τους· το 100% δεν ήθελαν καμία επαφή με προσωπικό νοσοκομείου που προωθεί τη θρησκεία. Βλ. <http://nursestoner.com/myresearch.html>.

** Ένας αυστραλός φίλος επινόησε μια θαυμάσια φράση για να περιγράψει την τάση αύξησης της θρησκευτικότητας με την ηλικία: «Συνωστισμός για τον τελικό»

*** Το καθαρτήριο δεν πρέπει να συγχέεται με το «λίμπο», τον τόπο όπου υποτίθεται ότι πηγαίνουν τα βρέφη αν πεθάνουν αβάπτιστα. Μήπως και τα έμβρυα τα οποία έχουν υποστεί άμβλωση; Μήπως και οι βλαστοκύστες; Με χαρακτηριστικά στομφώδες θράσος, ο πάπας Βενέδικτος ΙΣΤ΄ κατήργησε πρόσφατα το λίμπο. Σημαίνει άραγε τούτο ότι όλα τα μωρά που μαράζωναν εκεί επί αιώνες θα οδεύσουν ξαφνικά προς τον παράδεισο; Ή μήπως μείνουν εκεί, και μόνο τα νεοαφικθέντα θα γλιτώσουν από το λίμπο; Ή οι προγενέστεροι πάπες έκαναν όλον αυτό τον καιρό λάθος, παρά το αλάθητό τους; Τέτοιου είδους πράγματα υποτίθεται ότι πρέπει να τα «σεβόμαστε».

τον αριθμό των ημερών που είχαν εξαγοραστεί. Η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία είναι ο θεσμός για τα κέρδη του ομοίου ίσως επινοήθηκε ειδικά ο χαρακτηρισμός *ill-gotten* (άνομα). Και από όλες τις προσοδοφόρες επιχειρήσεις εξαπάτησης, η πώληση συγχωροχαρτιών πρέπει ασφαλώς να συγκαταλεχθεί ανάμεσα στις μεγαλύτερες απάτες της ιστορίας, το μεσαιωνικό αντίστοιχο των επιστολών από τη Νιγηρία στο Διαδίκτυο* —αλλά πολύ πιο επιτυχημένο.

Ακόμη και το 1903, ο πάπας Πίος Ι΄ ήταν σε θέση να ορίσει τον ακριβή αριθμό των ημερών που είχε δικαίωμα να χαρίσει από το καθαρτήριο κάθε βαθμός ιεροσύνης: οι καρδινάλιοι διακόσιες ημέρες, οι αρχιεπίσκοποι εκατό ημέρες, οι επίσκοποι μόνο πενήντα ημέρες. Τη δική του εποχή ωστόσο, τα συγχωροχάρτια δεν παραχωρούνταν άμεσα έναντι χρημάτων. Ακόμη και κατά τον Μεσαίωνα, το χρήμα δεν ήταν το μόνο μέσο εξαγοράς μιας αναστολής από το καθαρτήριο. Μπορούσε κανείς να πληρώσει επίσης με προσευχές, είτε τις δικές του πριν πεθάνει είτε τις προσευχές άλλων για λογαριασμό του μετά το θάνατό του. Και τα χρήματα μπορούσαν να αγοράσουν προσευχές. Ένας πλούσιος είχε τη δυνατότητα να μεριμνήσει για την ψυχή του στην αιωνιότητα. Το κολέγιο όπου φοίτησα στην Οξφόρδη, το *New College*, ιδρύθηκε το 1379 (ήταν όντως νέο τότε) από έναν από τους μεγάλους φιλανθρώπους εκείνου του αιώνα, τον *William του Wykeham*, επίσκοπο του Γουίντσεστερ. Τον Μεσαίωνα, ένας επίσκοπος μπορούσε να αναδειχθεί σε *Bill Gates* της εποχής, ελέγχοντας το ισοδύναμο της λεωφόρου της πληροφορίας (προς τον Θεό) και συσσωρεύοντας τεράστια πλούτη. Η επισκοπική του περιφέρεια ήταν ιδιαίτερα μεγάλη, και ο *Wykeham* χρησιμοποίησε τα πλούτη και την επιρροή του για να ιδρύσει δύο μεγάλα εκπαιδευτικά ιδρύματα, ένα στο Γουίντσεστερ και ένα στην Οξφόρδη. Η εκπαίδευση είχε μεγάλη σημασία για τον *Wykeham*, αλλά, όπως αναφέρει η επίσημη ιστορία του *New College* —η οποία δημοσιεύτηκε το 1979 με την ευκαιρία της έκτης εκατονταετηρίδας από την ίδρυσή του—, βασικός σκοπός του κολεγίου ήταν, «ως τόπος δεήσεων, να μεσολαβήσει για την ανάρρωση της ψυχής του. Προέβλεπε να υπηρετούν στο παρεκκλήσι δέκα εφημέριοι, τρεις νεωκόροι και δεκαέξι χορωδοί, και όριζε ότι αυτοί και μόνο αυτοί έπρεπε να παραμείνουν εάν μειώνονταν τα εισοδήματα του κολεγίου». Ο *Wykeham* άφησε το *New College* στα χέρια της Αδελφότητας, ενός αυτοεκλεγόμενου σώματος το οποίο εξακολουθεί να υπάρχει ως ενιαίος οργανισμός για περισσότερα από εξακόσια χρόνια. Φαίνεται πως μας είχε

* Διαδεδομένη μορφή ηλεκτρονικής εξαπάτησης με στόχο την απόσπαση χρημάτων, συνώνυμη με την απάτη μεγάλης κλίμακας. (Σ.τ.μ.)

εμπιστοσύνη και έφυγε σίγουρος ότι θα συνεχίζαμε να προσευχόμαστε για την ψυχή του εις τους αιώνας των αιώνων.

Σήμερα τη θέση του εφημερίου στο κολέγιο καταλαμβάνει μόνο ένα άτομο,* ενώ δεν υπάρχουν νεωκόροι, και ο «χειμαρρος» προσευκών από αιώνα σε αιώνα για τον Wykeham στο καθαρτήριο έχει συρρικνωθεί σε «λίγες σταγόνες» δύο προσευκών ανά έτος. Μόνο η χορωδία ενισχύεται διαρκώς, και η μουσική της είναι όντως μαγευτική. Ακόμη και εγώ αισθάνομαι ενοχές, ως μέλος εκείνης της Αδελφότητας, για την προδοσία της εμπιστοσύνης του. Σύμφωνα με τα κριτήρια της εποχής του, ο Wykeham έκανε ό,τι ένας σύγχρονος κροίσος που καταβάλλει μια μεγάλη προκαταβολή σε κάποια εταιρεία κρυογονικής για να καταψύξει το σώμα του και να το διατηρήσει ανέγγιχτο από σεισμούς, κοινωνικές αναταραχές, πυρηνικό πόλεμο και άλλα δεινά, μέχρις ότου η ιατρική αποκτήσει κάποτε στο μέλλον τις απαραίτητες γνώσεις ώστε να το αποψύξει και να θεραπεύσει τη νόσο από την οποία έπασχε. Μήπως εμείς, τα μεταγενέστερα μέλη της Αδελφότητας του New College, παραβιάζουμε το συμβόλαιο με τον ιδρυτή μας; Εάν ναι, δεν είμαστε οι μόνοι. Εκατοντάδες ευεργέτες του Μεσαίωνα πέθαναν πιστεύοντας ότι οι κληρονόμοι τους, έναντι αδράς αμοιβής, θα προσεύχονταν για τις ψυχές τους στο καθαρτήριο. Αναρωτιέμαι πόσοι θησαυροί ευρωπαϊκής τέχνης και αρχιτεκτονικής ξεκίνησαν ως προκαταβολές έναντι της αιωνιότητας, με μια εμπιστοσύνη η οποία τώρα έχει προδοθεί.

Εκείνο όμως το οποίο πραγματικά με συναρπάζει σχετικά με τη διδασκαλία περί καθαρτηρίου είναι τα αποδεικτικά στοιχεία που έχουν παρουσιάσει οι θεολόγοι για αυτό: στοιχεία τόσο θεαματικά ασθενή ώστε γίνεται ακόμη πιο κωμική η σιγουριά με την οποία βεβαιώνονται. Το λήμμα για το καθαρτήριο στην *Catholic Encyclopedia* έχει μια παράγραφο με τίτλο «αποδείξεις». Το ισχυρότερο στοιχείο υπέρ της ύπαρξης του καθαρτηρίου είναι το εξής: Εάν οι νεκροί πήγαιναν απλώς στον παράδεισο ή στην κόλαση ανάλογα με τα αμαρτήματά τους επί Γης, δεν θα είχε νόημα να προσευχόμαστε για αυτούς. «Διότι, προς τι οι προσευχές για τους νεκρούς, εάν δεν υπάρχει πίστη στη δύναμη της προσευχής να προσφέρει παρηγοριά για όσους προς το παρόν αποκλείονται από τη θέαση του Θεού;». Και όντως προσευχόμαστε για τους νεκρούς, δεν είναι έτσι; Άρα το καθαρτήριο πρέπει να υπάρχει, αλλιώς οι προσευχές μας δεν θα είχαν νόημα! Όπερ έδει δείξει. Τούτο αποτελεί πράγματι παράδειγμα του τι θεωρεί λογικό συλλογισμό ο θεολογικός νους.

Η αξιοσημείωτη τούτη *ανακολουθία* αντανακλάται, σε μεγαλύτερη κλίμα-

* Μια γυναίκα —τι θα έλεγε ο επίσκοπος William για αυτό;

κα, σε μια άλλη συννησιωμένη ανάπτυξη του επιχειρήματος της παρηγοριάς. Πρέπει να υπάρχει Θεός, λέει το επιχείρημα, διότι, εάν δεν υπήρχε, η ζωή θα ήταν κενή, άσκοπη, μάταιη, μια έρημος χωρίς νόημα και σημασία. Χρειάζεται μήπως να τονίσουμε ότι η εν λόγω λογική καταπίπτει με το πρώτο χτύπημα; Ίσως η ζωή να είναι κενή. Ίσως οι προσευχές μας για τους νεκρούς πράγματι να είναι άσκοπες. Το να υποθέτουμε το αντίθετο ισοδυναμεί με το να υποθέτουμε ότι αληθεύει το συμπέρασμα το οποίο θέλουμε να αποδείξουμε. Αυτός ο δήθεν συλλογισμός είναι εμφανώς κυκλικός. Η ζωή κάποιου χωρίς τη σύζυγό του μπορεί κάλλιστα να είναι αβάσταχτη, έρημη και κενή, ωστόσο τούτο δεν αλλάζει δυστυχώς το γεγονός του θανάτου της. Υπάρχει κάτι το παιδιάστικο στην παραδοχή ότι κάποιος άλλος (οι γονείς στην περίπτωση των παιδιών, ο Θεός στην περίπτωση των ενηλίκων) οφείλει να δώσει στη ζωή μας νόημα και σκοπό. Μοιάζει με τα παιδιάστικα καμώματα εκείνων οι οποίοι, με την παραμικρή αναποδιά, ψάχνουν να βρουν εξιλαστήριο θύμα. Κάποιος άλλος πρέπει να ευθύνεται για την ευημερία μας, και κάποιος άλλος πρέπει να φταίει αν πληγωθούμε. Μήπως ένας παρόμοιος παλιμπαιδισμός βρίσκεται στην πραγματικότητα πίσω από την «ανάγκη» για έναν Θεό; Μήπως επιστρέφουμε πάλι στον Μπίνκερ;

Η αληθινά ενήλικη οπτική, αντιθέτως, βρίσκεται στο ότι η ζωή μας είναι τόσο μεστή νοήματος, τόσο πλήρης και θαυμαστή όσο εμείς οι ίδιοι επιλέγουμε να την κάνουμε. Και όντως μπορούμε να την κάνουμε αξιοθαύμαστη. Εάν η επιστήμη προσφέρει παρηγοριά που δεν είναι υλική, τότε οδηγούμαστε στο τελευταίο θέμα μου, την έμπνευση.

Έμπνευση

Εδώ πρόκειται για ζήτημα γούστου —ή προσωπικής κρίσης—, και η ελαφρώς ατυχής συνέπειά του είναι ότι η μέθοδος επιχειρηματολογίας την οποία πρέπει να υιοθετήσω βασίζεται μάλλον στη ρητορική παρά στη λογική. Το έχω ξανακάνει στο παρελθόν, όπως και πολλοί άλλοι, συμπεριλαμβανομένων του Carl Sagan στο *Pale Blue Dot*, του E.O. Wilson στο *Biophilia* (Βιοφιλία), του Michael Shermer στο *The Soul of Science* (Η ψυχή της επιστήμης) και του Paul Kurtz στο *Affirmations* (Βεβαιώσεις), για να αναφέρω μόνο πρόσφατα παραδείγματα. Στο βιβλίο μου *Υφαίνοντας το ουράνιο τόξο* προσπάθησα να εξηγήσω πόσο τυχεροί είμαστε που ζούμε, δεδομένου ότι η μεγάλη πλειονότητα των ανθρώπων οι οποίοι απορρίφθηκαν από τη συνδυαστικά λοταρία τού DNA δεν πρόκειται ποτέ να γεννηθούν. Για όλους όσοι έχουμε την καλή τύχη να βρισκόμαστε εδώ, παρομοίασα τη σχετική συντομία της ζωής με μια φανταστική φωτεινή κουκκίδα από ακτίνα λείζερ

η οποία κινείται αργά πάνω σε έναν γιγάντιο κανόνα χρόνου. Τα πάντα πριν ή μετά την κουκκίδα καλύπτονται από το πυκνό σκοτάδι του νεκρού παρελθόντος ή του άγνωστου μέλλοντος. Έχουμε την εκπληκτική τύχη να βρισκόμαστε πάνω στη φωτεινή κουκκίδα. Όσο σύντομη και να είναι η ζωή μας στη Γη, το να σπαταλήσουμε έστω και ένα δευτερόλεπτο από αυτήν, ή το να παραπονιόμαστε ότι είναι ανιαρή ή άδεια ή (όπως θα έλεγε ένα παιδί) βαρετή, δεν θα μπορούσε, άραγε, τούτο να θεωρηθεί προσβολή απέναντι σε τρισεκατομμύρια αγέννητα που ποτέ δεν θα γνωρίσουν τη ζωή; Όπως έχουν εξηγήσει καλύτερα από εμένα πολλοί άθεοι, η γνώση ότι έχουμε μόνο μία ζωή πρέπει να την καθιστά ακόμη πιο πολύτιμη. Η αθεϊστική οπτική δικαιώνει και εξυψώνει τη ζωή, ενώ παράλληλα δεν κηλιδώνεται από τις αυταπάτες, τους ευσεβείς πόθους ή τους οικτιρμούς και την έλλειψη αυτοσεβασμού εκείνων που αισθάνονται ότι η ζωή τους χρωστά κάτι. Με τα λόγια τής Emily Dickinson:

Το ότι δεν θα ξανάρθει ποτέ
Είναι που κάνει τη ζωή τόσο γλυκιά.

Εάν η κατάργηση του Θεού αφήνει ένα κενό, ο κάθε άνθρωπος θα το καλύψει με διαφορετικό τρόπο. Ο δικός μου τρόπος περιλαμβάνει μια γερή δόση επιστήμης, της τιμίας και συστηματικής προσπάθειας για την ανακάλυψη της αλήθειας σχετικά με τον πραγματικό κόσμο. Βλέπω την ανθρώπινη προσπάθεια κατανόησης του Σύμπαντος σαν μια επιχείρηση οικοδόμησης ενός προτύπου. Ο καθένας από εμάς οικοδομεί, νοερά, ένα πρότυπο του κόσμου στον οποίο βρίσκεται. Το στοιχειώδες πρότυπο του κόσμου είναι εκείνο που χρειάζονταν οι πρόγονοί μας για να επιβιώσουν. Το «λογισμικό της προσομοίωσης» δημιουργήθηκε και διορθώθηκε από τη φυσική επιλογή ώστε να ταιριάζει στον κόσμο με τον οποίο ήταν εξοικειωμένοι οι πρόγονοί μας στην αφρικανική σαβάννα: έναν τρισδιάστατο κόσμο με υλικά αντικείμενα μεσαίου μεγέθους, κινούμενα με μεσαίες ταχύτητες το ένα προς το άλλο. Ως απροσδόκητο δώρο, οι εγκέφαλοί μας συμβαίνει να έχουν αρκετή ισχύ ώστε να μπορούν να διανοηθούν ένα πολύ πλουσιότερο πρότυπο του κόσμου από το μέτριο και ωφελιμιστικό που χρειάζονταν οι πρόγονοί μας για να επιβιώσουν. Η τέχνη και η επιστήμη αποτελούν ραγδαία αναπτυσσόμενες εκδηλώσεις του δώρου αυτού. Ας ζωγραφίσω μια τελευταία εικόνα, για να εξηγήσω τη δύναμη της επιστήμης να διευρύνει τους ορίζοντες του νου και να προσφέρει ικανοποίηση στην ψυχή.

Η κατεξοχήν μπούρκα

Ένα από τα θλιβερότερα θεάματα στον κόσμο μας σήμερα είναι η εικόνα μιας γυναίκας καλυμμένης από την κορυφή ως τα νύχια στα άμορφα μαύρα, που κρυφοκοιτάζει τον κόσμο μέσα από μια μικρή σχισμή. Η μπούρκα δεν αποτελεί μόνο όργανο καταπίεσης των γυναικών και περιορισμό της ελευθερίας και της ομορφιάς τους· ούτε απλώς σύμβολο κατάφωρης αρσενικής σκληρότητας και τραγικά ενδοτικής θηλυκής υποταγής. Θέλω να χρησιμοποιήσω το στενό άνοιγμα στο πέπλο ως σύμβολο για κάτι άλλο.

Τα μάτια μας βλέπουν τον κόσμο μέσω ενός στενού ανοίγματος, ενός πολύ μικρού παραθύρου στο πλεκτρομαγνητικό φάσμα. Το ορατό φως είναι μια φωτεινή χαραμάδα στο απέραντο αόρατο φάσμα, που εκτείνεται από τα ραδιοκύματα (στην πλευρά των μεγάλων μηκών κύματος) μέχρι τις ακτίνες γ (στην πλευρά των βραχέων). Δύσκολα εκτιμάται πόσο ακριβώς στενό είναι, και η εξήγηση αποτελεί πρόκληση. Φανταστείτε μια πελώρια μαύρη μπούρκα, με μια συνηθισμένη σχισμή για τα μάτια, έστω 2 εκατοστομέτρων. Εάν το μήκος του μαύρου υφάσματος πάνω από το άνοιγμα αυτό συμβολίζει το τμήμα μικρών μηκών κύματος του αόρατου φάσματος και αν το μήκος του μαύρου υφάσματος κάτω από το άνοιγμα συμβολίζει το τμήμα μεγάλων μηκών κύματος του αόρατου φάσματος, τότε πόσο μήκος πρέπει να έχει συνολικά η μπούρκα ώστε να διαθέτει άνοιγμα 2 εκατοστομέτρων υπό την ίδια κλίμακα; Δύσκολα θα εκφράσουμε κάτι τέτοιο κατανοητά χωρίς να επικαλεστούμε λογαριθμικές κλίμακες· τόσο τεράστια είναι τα εν λόγω μήκη. Το τελευταίο κεφάλαιο ενός βιβλίου όπως το ανά χειρας δεν αποτελεί κατάλληλο χώρο για να αρχίσουμε να μιλάμε για λογαριθμους· πιστέψτε με όμως, θα επρόκειτο για την κατεξοχήν μπούρκα όλων των εποχών. Το «παράθυρο» των 2 εκατοστομέτρων ορατού φωτός είναι εξαιρετικά μικρό σε σύγκριση με τα χιλιόμετρα επί χιλιομέτρων μαύρου υφάσματος που αντιστοιχούν στο αόρατο τμήμα του φάσματος, από τα ραδιοκύματα στον ποδόγυρο μέχρι τις ακτίνες γ στην κορυφή. Εκείνο που επιτελεί η επιστήμη είναι να διευρύνει το παράθυρο, σε τέτοιο βαθμό ώστε η φυλακή του μαύρου ενδύματος να εξαφανιστεί σχεδόν ολοκληρωτικά, προσφέροντας στις αισθήσεις μας ευχάριστη και χαροποιό ελευθερία.

Τα οπτικά τηλεσκόπια περιλαμβάνουν γυάλινους φακούς και κάτοπτρα για την εξερεύνηση των ουρανών, και μέσω αυτών βλέπουμε άστρα τα οποία τυχαίνει να ακτινοβολούν στη στενή λωρίδα μηκών κύματος την οποία ονομάζουμε ορατό φως. Ωστόσο, άλλα τηλεσκόπια «βλέπουν» σε μήκη ακτίνων Χ ή ραδιοκυμάτων, και μας παρουσιάζουν αφθονία διαφορετικών όψεων του νυχτερινού ουρανού. Σε μικρότερη κλίμακα, κάμερες με κατάλληλα φίλτρα μπορούν να «δουν» στο υπεριώδες και να βγάλουν φωτογρα-

φίες ανθέων με μια αλλόκοτη γκάμμα σχεδίων και κηλίδων ορατών από, και όπως φαίνεται «σχεδιασμένων» για, τα μάτια των εντόμων —εντελώς αόρατων όμως από τον δικό μας γυμνό οφθαλμό. Τα μάτια των εντόμων έχουν ένα παράθυρο στο φάσμα παρόμοιο με το δικό μας αλλά ελαφρά μετατοπισμένο προς το πάνω μέρος της μπούρκας: δεν μπορούν να δουν το ερυθρό αλλά βλέπουν μεγαλύτερο τμήμα του υπεριώδους απ' όσο εμείς —εισχωρούν στον «υπεριώδη παράδεισο».*

Η μεταφορά του στενού παραθύρου φωτός, το οποίο απλώνεται σε ένα θεαματικά ευρύ φάσμα, μας εξυπηρετεί και σε άλλους τομείς της επιστήμης. Βρισκόμαστε στο μέσον περίπου μιας τεράστιας κλίμακας μεγεθών, ατενίζοντας τον κόσμο με αισθητήρια όργανα και νευρικά συστήματα εξοπλισμένα ώστε να αντιλαμβάνονται και να κατανοούν αντικείμενα μόνο σε μια μικρής έκτασης μεσαία κλίμακα μεγεθών, και τα οποία κινούνται με μεσαίες ταχύτητες. Είμαστε εξοικειωμένοι με αντικείμενα μεγέθους μεταξυ λίγων χιλιομέτρων (η θέα από μια βουνοκορφή) μέχρι μερικών δεκάτων του χιλιοστομέτρου (η άκρη μιας βελόνας). Πέρα από αυτή την κλίμακα, ακόμην και η φαντασία μας κωλαίνει, και έχουμε ανάγκη τη βοήθεια των οργάνων και των μαθηματικών —τα οποία, ευτυχώς, μπορούμε να μάθουμε να χρησιμοποιούμε. Η κλίμακα μεγεθών, αποστάσεων ή ταχυτήτων με την οποία η φαντασία μας νιώθει άνετα αποτελεί μια μικρή λωρίδα στο μέσον μιας πελώριας γκάμμης δυνατοτήτων, από την κλίμακα της κβαντικής παραδοξότητας στο μικρότερο άκρο μέχρι την κλίμακα της αϊνσταϊνείας κοσμολογίας στο μεγαλύτερο.

Η φαντασία μας, ανεπαρκώς εξοπλισμένη σε απελπιστικό βαθμό, αδυνατεί να αντιμετωπίσει αποστάσεις πέρα από τη στενή μεσαία κλίμακα που μας κληροδότησαν οι πρόγονοί μας. Προσπαθούμε να φανταστούμε ένα ηλεκτρόνιο ως μια μικροσκοπική σφαίρα, σε τροχιά γύρω από ένα μεγαλύτερο σύμπλεγμα σφαιρών που αντιπροσωπεύουν τα πρωτόνια και τα νετρόνια. Δεν είναι καθόλου έτσι όμως. Τα ηλεκτρόνια δεν μοιάζουν με μικρές σφαίρες. Δεν μοιάζουν με τίποτε από όσα μπορούμε να αναγνωρίσουμε. Δεν είναι καν σαφές εάν το «μοιάζουν» σημαίνει κάτι όταν προσπαθούμε να πλησιάσουμε τόσο μακρινούς ορίζοντες της πραγματικότητας. Η φαντασία μας δεν έχει ακόμα εφοδιαστεί με τρόπο ώστε να της επιτρέψει να διεισδύ-

* «The Ultraviolet Garden» (Ο υπεριώδης παράδεισος) ήταν ο τίτλος μίας από τις πέντε χριστουγεννιάτικες διαλέξεις μου για το Βασιλικό Ινστιτούτο, οι οποίες αρχικά προβλήθηκαν από το BBC με γενικό τίτλο «Growing up in the Universe» (Μεγαλώνοντας στο Σύμπαν). Ολόκληρη η σειρά των πέντε διαλέξεων διατίθεται σε DVD στη διεύθυνση www.richarddawkins.net/home.

σει στην επικράτεια του κβαντικού. Τίποτε σε εκείνη την κλίμακα δεν συμπεριφέρεται με τον τρόπο που η ύλη —όπως έχουμε εξελιχθεί να σκεπτόμαστε— πρέπει να συμπεριφέρεται. Ούτε μπορούμε να συλλάβουμε τη συμπεριφορά αντικειμένων τα οποία κινούνται με κάποιο υπολογίσιμο κλάσμα της ταχύτητας του φωτός. Η κοινή λογική μάς προδίδει, διότι εξελίχθηκε σε έναν κόσμο όπου τίποτε δεν κινείται πολύ γρήγορα, και τίποτε δεν είναι πολύ μικρό ή πολύ μεγάλο.

Στο τέλος ενός διάσημου δοκιμίου σχετικά με τους «δυνατούς κόσμους», ο σπουδαίος βιολόγος J.B.S. Haldane έγραψε: «Τώρα πλέον, υποψιάζομαι ότι το Σύμπαν δεν είναι μόνο πιο αλλόκοτο απ' ό,τι υποθέτουμε, αλλά πιο αλλόκοτο απ' ό,τι μπορούμε να υποθέσουμε [...]. Υποψιάζομαι ότι υπάρχουν περισσότερα στον ουρανό και τη Γη απ' όσα οποιαδήποτε φιλοσοφία ονειρεύεται ή μπορεί να ονειρευτεί». Παρεμπιπτόντως, θεωρώ πολύ ενδιαφέρουσα την πρόταση ότι η περίφημη ομιλία τού Άμλετ, την οποία επικαλείται ο Haldane, συνήθως δεν απαγγέλλεται σωστά. Η έμφαση κανονικά δίνεται στο «σου»:

Γεμάτος είναι ο ουρανός και η Γη, [Οράτιε,]

Από πράγματα που η φιλοσοφία σου

Ούτε στο όνειρό της μπορεί ποτέ να δει.

Πράγματι, τούτες οι γραμμές απαγγέλλονται συχνά με τρόπο ώστε να υπονοείται ότι ο Οράτιος εκπροσωπεί τους απανταχού ρηχούς ορθολογιστές και σκεπτικιστές. Κάποιοι ειδικοί, ωστόσο, τονίζουν τη «φιλοσοφία», αποσιωπώντας σχεδόν το «σου». Η διαφορά δεν έχει μεγάλη σημασία για τους σκοπούς μας εν προκειμένω, εκτός από το γεγονός ότι η δεύτερη ερμηνεία ταιριάζει με την «οποιαδήποτε φιλοσοφία» τού Haldane.

Ο άνθρωπος στον οποίο αφιέρωσα το ανά χείρας βιβλίο κέρδιζε τα προς το ζην γράφοντας για την παραδοξότητα της επιστήμης και σπρώχνοντάς τη μέχρι το σημείο της κωμωδίας. Το απόσπασμα που ακολουθεί περιλαμβάνεται στην ίδια αυτοσχέδια ομιλία στο Καίμπριτζ το 1998 την οποία ήδη ανέφερα στο Κεφάλαιο 1: «Το γεγονός ότι ζούμε στον πυθμένα ενός βαθέος φρέατος βαρύτητας, στην επιφάνεια ενός πλανήτη καλυμμένου από αέρια, ο οποίος περιφέρεται γύρω από μια πύρινη σφαίρα σε απόσταση 150 εκατομμυρίων χιλιομέτρων, και το θεωρούμε αυτό φυσιολογικό, αποτελεί προφανώς ένδειξη για το πόσο διαστρεβλωμένη είναι συνήθως η αντίληψή μας». Εκεί όπου άλλοι συγγραφείς επιστημονικής φαντασίας έπαιζαν με την παραδοξότητα της επιστήμης για να μας κεντρίσουν την αίσθηση του μυστηρίου, ο Douglas Adams τη χρησιμοποιούσε για να μας κάνει να γελάσουμε —όσοι έχουν διαβάσει το *The Hitchhiker's Guide to the Galaxy* (Γυρί-

στε τον Γαλαξία με ωτοστόπ)* ίσως σκεφθούν, για παράδειγμα, τη «διαδρομή άπειρης απιθανότητας». Μπορούμε να πούμε βάσιμα ότι το γέλιο αποτελεί την καλύτερη απάντηση σε μερικά από τα μεγαλύτερα παράδοξα της σύγχρονης φυσικής. Η εναλλακτική επιλογή, σκέπτομαι μερικές φορές, είναι το κλάμα.

Η κβαντική μηχανική, το αιθέριο αποκορύφωμα των επιστημονικών επιτευγμάτων του 20ού αιώνα, διατυπώνει προβλέψεις για τον πραγματικό κόσμο με λαμπρή επιτυχία. Ο Richard Feynman συνέκρινε την ακρίβειά της με την πρόβλεψη μιας απόστασης μεγάλης όσο το πλάτος της Βόρειας Αμερικής με περιθώριο σφάλματος το πάχος μίας ανθρώπινης τρίχας. Τούτη η προβλεπτική επιτυχία φαίνεται να σημαίνει ότι η κβαντική θεωρία πρέπει να είναι αληθής υπό κάποια έννοια· τόσο αληθής όσο οτιδήποτε γνωρίζουμε, συμπεριλαμβανομένων ακόμη και των πιο πεζών, κοινότοπων γεγονότων. Εντούτοις, οι *υποθέσεις* τις οποίες οφείλει να κάνει η κβαντική θεωρία προκειμένου να φτάσει στις προβλέψεις της είναι τόσο μυστηριώδεις ώστε ακόμη και ο ίδιος ο μέγας Feynman αισθάνθηκε υποχρεωμένος να παρατηρήσει (υπάρχουν διάφορες παραλλαγές, από τις οποίες θεωρώ ακριβέστερη την εξής): «Εάν νομίζετε ότι κατανοείτε την κβαντική θεωρία, τότε δεν κατανοείτε την κβαντική θεωρία».**

Η κβαντική θεωρία είναι τόσο αλλόκοτη ώστε οι φυσικοί καταφεύγουν στη μία ή στην άλλη παράδοση «ερμηνεία» της· η λέξη «καταφεύγουν» αποδεικνύεται εύστοχη. Ο David Deutsch, στο βιβλίο του *The Fabric of Reality* (Το υφάδι της πραγματικότητας), ασπάζεται την ερμηνεία των «πολλών κόσμων» της κβαντικής θεωρίας, ίσως επειδή δεν μπορεί να της καταλογίσει τίποτα άλλο παρά μόνο ότι είναι εξωφρενικά *σπάταλη*. Δέχεται ένα τεράστιο και γοργά αυξανόμενο πλήθος από σύμπαντα, τα οποία υπάρχουν παράλληλα και είναι αμοιβαίως μη ανιχνεύσιμα, παρεκτός μέσω της μικρής θυρίδας των κβαντομηχανικών πειραμάτων. Σε κάποια από αυτά τα σύμπαντα είμαι ήδη νεκρός· σε κάποια άλλα, έχετε πράσινο μουστάκι κ.ο.κ.

Η εναλλακτική «ερμηνεία της Κοπεγχάγης» είναι εξίσου εξωφρενική—όχι σπάταλη, απλώς συντριπτικά παράδοξη. Ο Erwin Schrödinger την ειρωνεύτηκε με την παροιμιώδη γάτα του: Η γάτα του Schrödinger είναι κλεισμένη σε ένα αδιαφανές δοχείο με έναν φονικό μηχανισμό ο οποίος ενεργοποιείται από κάποιο κβαντομηχανικό γεγονός. Πριν ανοίξουμε το δοχείο, δεν γνωρίζουμε εάν η γάτα είναι νεκρή. Σύμφωνα με την κοινή λογική ω-

* Ελληνική έκδοση: Φανταστικός Κόσμος, 2005. (Σ.τ.μ.)

** Μια παρόμοια παρατήρηση αποδίδεται στον Niels Bohr: «Οποιοσδήποτε δεν συγκλο-νίζεται από την κβαντική θεωρία δεν την έχει κατανοήσει».

στόσο, η γάτα πρέπει να είναι είτε ζωντανή είτε νεκρή μέσα στο δοχείο. Η ερμηνεία της Κοπεγχάγης αντιφάσκει με την κοινή λογική: αυτό που υπάρχει πριν ανοίξουμε το κουτί είναι μια κάποια πιθανότητα. Μόλις ανοίξουμε το δοχείο, η κυματική συνάρτηση καταρρέει και απομένει ένα μοναδικό γεγονός: όντως η γάτα είναι ή νεκρή ή ζωντανή. Πριν ανοίξουμε το δοχείο, δεν ήταν ούτε νεκρή ούτε ζωντανή.

Σύμφωνα με την ερμηνεία των «πολλών κόσμων» για τα ίδια γεγονότα, σε κάποια σύμπαντα η γάτα είναι νεκρή ενώ σε άλλα ζωντανή. Καμία ερμηνεία δεν ικανοποιεί την ανθρώπινη κοινή λογική ή τη διαίσθησή μας. Οι πιο «σκληροί» φυσικοί δεν πολυνοιάζονται. Σημασία έχει ότι τα μαθηματικά «δουλεύουν», και οι προβλέψεις επιβεβαιώνονται πειραματικά. Οι περισσότεροι από εμάς είμαστε πολύ άτολμοι για να τους ακολουθήσουμε. Φαίνεται ότι *χρειαζόμαστε* κάποιο είδος οπτικοποίησης για ό,τι συμβαίνει «πραγματικά». Καταλαβαίνω, παρεμπιπτόντως, ότι ο Schrödinger πρότεινε αρχικά το νοητικό του πείραμα με τη γάτα για να αποκαλύψει εκείνο που θεωρούσε παραλογισμό της ερμηνείας της Κοπεγχάγης.

Ο βιολόγος Lewis Wolpert πιστεύει ότι η παραδοξότητα της σύγχρονης φυσικής αποτελεί μόνο την κορυφή του παγόβουνου. Η επιστήμη γενικά, σε αντίθεση με την τεχνολογία, παραβιάζει την κοινή λογική.¹⁵⁶ Ο Wolpert υπολογίζει, για παράδειγμα, «ότι υιάρχουν πολύ περισσότερα μόρια σε ένα ποτήρι νερό από όσα ποτήρια νερό χωρά συνολικά η θάλασσα». Εφόσον όλο το νερό του πλανήτη ανακυκλώνεται διαρκώς (μέσω εξάτμισης και υγροποίησης), φαίνεται πολύ λογικό να υποθέσουμε ότι, όποτε πίνουμε ένα ποτήρι νερό, πιθανότατα ένα μέρος του να έχει περάσει από την ουροδόχο κύστη τού Όλιβερ Κρόμγουελ. Δεν υπάρχει, φυσικά, τίποτε το ιδιαίτερο σχετικά με τον Κρόμγουελ ή με τις ουροδόχους κύστες. Μήπως δεν εισπνεύσατε μόλις ένα άτομο αζώτου το οποίο κάποτε εξέπνευσε ο τρίτος γουανόδους αριστερά από το ψηλό κυκαδόφυτο; Δεν αισθάνεστε ευτυχείς που ζείτε σε έναν κόσμο όπου όχι μόνο είναι δυνατή μια τέτοια σύμπτωση, αλλά και όπου έχετε το προνόμιο να καταλαβαίνετε το γιατί; Και επιπλέον να το εξηγήτε σε κάποιον άλλο, όχι ως δική σας άποψη ή πεποίθηση αλλά ως κάτι που και εκείνος, κατανοώντας το συλλογισμό σας, θα νιώσει υποχρεωμένος να αποδεχθεί; Ίσως αυτό να εννοούσε ο Carl Sagan όταν εξηγούσε το κίνητρό του για τη συγγραφή τού *The Demon-Haunted World: Science as a Candle in the Dark* (Στοιχειωμένος κόσμος):* «Το να μην εξηγούμε την επιστήμη μου φαίνεται διεστραμμένο. Όταν είναι κανείς ερωτευμένος, τότε θέλει να το διαλαλήσει, να το πει σε όλο τον κόσμο. Τούτο το

* Ελληνική έκδοση: Έσσοπτρον, 1998. (Σ.τ.μ.)

βιβλίο αποτελεί μια προσωπική κατάθεση, την εφ' όρου ζωής ερωτική μου σχέση με την επιστήμη».

Η εξέλιξη της πολύπλοκης ζωής, και μάλιστα η ίδια η ύπαρξή της σε ένα σύμπαν διεπόμενο από φυσικούς νόμους, είναι με θαυμαστό τρόπο εκπληκτική —ή μάλλον θα ήταν, εάν η έκπληξη δεν αποτελούσε συναίσθημα που μπορεί να δημιουργηθεί μόνο σε έναν εγκέφαλο ο οποίος αποτελεί προϊόν της ίδιας εκπληκτικής διαδικασίας. Υπό μια ανθρωπική έννοια επομένως, η ύπαρξή μας δεν θα έπρεπε να μας εκπλήσσει. Θέλω ωστόσο να πιστεύω ότι εκφράζω τους συνανθρώπους μου όταν επιμένω να τη χαρακτηρίζω αδιανόητα εκπληκτική.

Αναλογιστείτε: Σε έναν πλανήτη, και πιθανόν σε έναν μόνο πλανήτη από ολόκληρο το Σύμπαν, μόρια τα οποία κανονικά δεν θα σχημάτιζαν τίποτε περισσότερο από ένα κομμάτι βράχου, συνενώνονται σε τεμάχια ύλης μεγέθους βράχου και με τόσο εκπληκτική πολυπλοκότητα ώστε είναι ικανά να τρέχουν, να περπατούν, να κολυμπούν, να πετούν, να βλέπουν, να ακούνε, να συλλαμβάνουν και να τρώγουν άλλα παρόμοια ζωντανά τεμάχια πολυπλοκότητας· ικανά σε μερικές περιπτώσεις να σκέπτονται, να έχουν συναισθήματα και να ερωτεύονται άλλα τεμάχια πολύπλοκης ύλης. Τώρα ουσιαστικά κατανοούμε πώς συμβαίνει αυτό —δηλαδή, μόλις μετά το 1859. Πριν από το 1859, αυτό θα φαινόταν πράγματι πάρα πολύ παράξενο. Τώρα, χάρη στον Δαρβίνο, είναι απλώς πολύ παράξενο. Ο Δαρβίνος άπλωσε το χέρι του στο παράθυρο της μπούρκας και το άνοιξε διάπλατα, αφήνοντας να εισβάλει μια πλημυρίδα κατανόησης χωρίς προηγούμενο ως προς την εκθαμβωτική καινοτομία της και την ικανότητά της να εξυψώνει το ανθρώπινο πνεύμα —με πιθανή εξαίρεση την αναγνώριση από τον Κοπέρνικο ότι η Γη δεν αποτελεί το κέντρο του Σύμπαντος.

«Πες μου», ρώτησε κάποτε ένα φίλο του ο μεγάλος φιλόσοφος του 20ού αιώνα Ludwig Wittgenstein, «γιατί θεωρούμε ότι ήταν εύλογο να υποθέσει κάποτε ο άνθρωπος πως ο Ήλιος περιφέρεται γύρω από τη Γη και όχι ότι η Γη περιστρέφεται γύρω από τον άξονά της;». Ο φίλος τού απάντησε: «Προφανώς επειδή απλά φαίνεται ότι ο Ήλιος γυρίζει γύρω από τη Γη». Ο Wittgenstein αποκρίθηκε: «Λοιπόν, πώς θα έπρεπε να φαίνεται εάν φαινόταν ότι περιστρέφεται η Γη;». Μερικές φορές αναφέρω σε διαλέξεις τούτη την παρατήρηση του Wittgenstein, περιμένοντας ότι το ακροατήριο θα γελάσει. Αντιθέτως, φαίνεται να μένει εμβρόντητο και άφωνο.

Στον περιορισμένο κόσμο όπου εξελίχθηκαν οι εγκέφαλοί μας, είναι πιθανότερο να κινούνται τα μικρά αντικείμενα και όχι τα μεγάλα, τα οποία φαίνονται ως υπόβαθρο της κίνησης. Καθώς περιστρέφεται η οικουμένη, τα αντικείμενα που φαίνονται μεγάλα, καθότι πλησιέστερα —βουνά, δέντρα και κτίρια, το ίδιο το έδαφος—, όλα κινούνται με τέλειο συγχρονισμό

μεταξύ τους και με τον παρατηρητή ως προς τα ουράνια σώματα όπως ο Ήλιος και τα άστρα. Οι εξελιγμένοι εγκέφαλοί μας, αντί να προβάλλουν τα βουνά και τα δέντρα του προσκηνίου πάνω στα ουράνια σώματα, προβάλλουν σε αυτά την ψευδαισθησιή της κίνησης.

Θέλω τώρα να επιμείνω στο σημείο που ανέφερα προηγουμένως, ότι δηλαδή ο τρόπος με τον οποίο βλέπουμε τον κόσμο, και ο λόγος για τον οποίο η διαίσθησή μας μπορεί εύκολα να συλλάβει μερικά πράγματα ενώ άλλα όχι, οφείλονται στο ότι *οι ίδιοι οι εγκέφαλοί μας αποτελούν όργανα που έχουν εξελιχθεί*: πρόκειται για ενσωματωμένους υπολογιστές, εξελιγμένους έτσι ώστε να μας βοηθούν να επιβιώνουμε σε έναν κόσμο —θα χρησιμοποιήσω την ονομασία μέσος κόσμος— όπου τα σημαντικά για την επιβίωσή μας αντικείμενα δεν ήταν ούτε πολύ μεγάλα ούτε πολύ μικρά· έναν κόσμο όπου τα πράγματα είτε έμεναν ακίνητα είτε κινούνταν αργά σε σύγκριση με την ταχύτητα του φωτός· έναν κόσμο, τέλος, όπου το πολύ απίθανο μπορούσε με ασφάλεια να θεωρηθεί αδύνατο. Το άνοιγμα στη νοητική μας μπούρκα είναι στενό, διότι δεν *χρειαζόταν* να είναι *φαρδύτερο* για να βοηθήσει τους προγόνους μας να επιβιώσουν.

Η επιστήμη μάς διδάσκει, σε πείσμα τής κάθε διαίσθησης —όπως αυτή έχει εξελιχθεί—, ότι τα φαινομενικώς στερεά πράγματα, όπως οι κρύσταλλοι και οι βράχοι, στην πραγματικότητα αποτελούνται σχεδόν εντελώς από κενό χώρο. Η γνωστή εικόνα παριστάνει τον πυρήνα ενός ατόμου σαν μια μύγα στο μέσον ενός σταδίου, ενώ το γειτονικό άτομο βρίσκεται έξω ακριβώς από το στάδιο. Άρα, ακόμη και ο πιο σκληρός, στερεός, συμπαγής βράχος συνιστά «στην πραγματικότητα» σχεδόν κενό χώρο, σπαρμένο μόνο με μικροσκοπικά σωματίδια σε τόσο μεγάλες μεταξύ τους αποστάσεις ώστε δεν θα έπρεπε καν να υπολογίζονται. Γιατί, λοιπόν, οι βράχοι φαίνονται και γίνονται αισθητοί ως στερεοί, σκληροί και αδιαπέραστοι;

Δεν θα προσπαθήσω να φανταστώ πώς θα απαντούσε ο Wittgenstein σε τούτο το ερώτημα. Αλλά, ως εξελικτικός βιολόγος, θα αποκρινόμουν ως εξής: Οι εγκέφαλοί μας έχουν εξελιχθεί έτσι ώστε να βοηθούν τα σώματά μας να βρίσκουν το δρόμο τους στην κλίμακα του κόσμου στην οποία λειτουργούν. Ποτέ δεν εξελιχθήκαμε για να πλέουμε στον κόσμο των ατόμων. Αν ήταν έτσι, ίσως οι εγκέφαλοί μας *όντως θα* αντιλαμβάνονταν τους βράχους ως πλήρεις κενού χώρου. Τα χέρια μας αισθάνονται τους βράχους σκληρούς και αδιαπέραστους, διότι δεν μπορούν να τους διαπεράσουν. Ο λόγος για αυτό δεν σχετίζεται με το μέγεθος και τις αποστάσεις των σωματιδίων που συνιστούν την ύλη. Αντιθέτως, σχετίζεται με τα πεδία δυνάμεων τα οποία συνδέονται με τα εν λόγω απομακρυσμένα μεταξύ τους σωματίδια στη «στερεά» ύλη. Η *κατασκευή* εννοιών όπως η στερεότητα και η αδιαπερατότητα είναι χρήσιμη στους εγκεφάλους μας, διότι τέτοιες έννοιες μας

βοηθούν να καθοδηγήσουμε τα σώματά μας σε έναν κόσμο όπου τα αντικείμενα —τα οποία ονομάζουμε στερεά— δεν μπορούν να καταλαμβάνουν όλα ταυτόχρονα τον ίδιο χώρο.

Σε τούτο το σημείο ας κάνουμε ένα μικρό κωμικό διάλειμμα —από το *The Men who Stare at Goats* (Οι άνθρωποι που ατενίζουν τις κατσίκες) του Jon Ronson:

Πρόκειται για αληθινή ιστορία. Είναι καλοκαίρι τού 1983. Ο στρατηγός Albert Stubblebine ο τρίτος κάθεται στο γραφείο του στο Άρλινγκτον της Βιρτζίνιας και ατενίζει τον τοίχο του, στον οποίο είναι αναρτημένα τα πολυάριθμα παράσημά του. Τα παράσημα αυτά διηγούνται μια μακρά και σπουδαία σταδιοδρομία. Είναι αρχηγός της υπηρεσίας πληροφοριών του στρατού των ΗΠΑ, με 16.000 στρατιώτες υπό τις διαταγές του... Το βλέμμα του περνά από τα παράσημα στον ίδιο τον τοίχο. Νιώθει ότι πρέπει να κάνει κάτι, έστω κι αν η σκέψη τον τρομάζει. Σκέπτεται την επιλογή που έχει: μπορεί να μείνει στο γραφείο του ή να πάει στη διπλανή αίθουσα. Αυτή είναι η επιλογή του. Και την έχει κάνει: κατευθύνεται στη διπλανή αίθουσα... Σηκώνεται, απομακρύνεται από το γραφείο του και αρχίζει να περπατά. Δηλαδή, σκέπτεται, από τι τέλος πάντων είναι φτιαγμένα κυρίως τα άτομα; Από χώρο! Επιταχύνει το βηματισμό του. Από τι είμαι κυρίως φτιαγμένος εγώ; Σκέπτεται. Από άτομα! Τώρα σχεδόν τρέχει. Από τι είναι κυρίως φτιαγμένος ο τοίχος; Σκέπτεται. Από άτομα! Άρα, αυτό που έχω να κάνω είναι να αναμείξω τους χώρους... Κατόπιν, ο στρατηγός Stubblebine χτυπά τα μούτρα του στον τοίχο του γραφείου του. Κατάρα, σκέπτεται. Ο στρατηγός Stubblebine εκπλίσσεται από τη συνεχή αποτυχία του να περάσει μέσα από τον τοίχο. Γιατί δεν μπορεί να τα καταφέρει; Ίσως είναι ψυχολογικά φορτισμένος και δεν μπορεί να επιτύχει τον απαιτούμενο βαθμό συγκέντρωσης. Δεν έχει καμία αμφιβολία ότι η ικανότητα να περνάμε μέσα από τα αντικείμενα θα αποτελεί μια μέρα ένα σύνηθες εργαλείο στο οπλοστάσιο της συλλογικής νοημοσύνης. Και όταν αυτό συμβεί, θα ήταν τότε αφέλες να πιστέψουμε ότι θα αναγγείλει τη γέννηση ενός κόσμου δίχως πόλεμο; Ποιος θα ήθελε να τα βάλει με ένα στρατό που θα μπορούσε να κάνει κάτι τέτοιο;

Ο στρατηγός Stubblebine σωστά περιγράφεται ως ένας «μη συμβατικός στοχαστής» στην ιστοσελίδα της οργάνωσης την οποία τώρα, εν αποστρατεία, διευθύνει με τη σύζυγό του.

Δεδομένου ότι έχουμε εξελιχθεί στον μέσο κόσμο, βρίσκουμε εύκολο να συλλάβουμε διαισθητικά ιδέες σαν την ακόλουθη: «Όταν ένας στρατηγός κινείται, με τη μεσαία ταχύτητα με την οποία κινούνται οι στρατηγοί και

άλλα αντικείμενα του μέσου κόσμου, και χτυπά ένα άλλο στερεό αντικείμενο του μέσου κόσμου όπως ένας τοίχος, τότε η πορεία του ανακόπτεται οδυνηρά». Οι εγκέφαλοί μας δεν είναι εφοδιασμένοι ώστε να μπορούν να φανταστούν την περίπτωση κατά την οποία ένα νετρίνο περνά μέσα από κάποιον τοίχο, διασχίζοντας τα τεράστια διάκενα από τα οποία «πραγματικά» αποτελείται ο τοίχος. Ούτε μπορεί η νόσή μας να συλλάβει τι συμβαίνει όταν κάτι κινείται σχεδόν με την ταχύτητα του φωτός.

Η γυμνή ανθρώπινη διαίσθηση, η οποία εξελίχθηκε και διαπαιδαγωγήθηκε στον μέσο κόσμο, δυσκολεύεται να πιστέψει ακόμη και τον Γαλιλαίο όταν διατυμπανίζει ότι το βλήμα ενός κανονιού και ένα φτερό, απουσία αντίστασης του αέρα, θα φτάσουν στο έδαφος την ίδια στιγμή αν ριφθούν από έναν κεκλιμένο πύργο. Αυτό συμβαίνει διότι, στον μέσο κόσμο, η αντίσταση του αέρα είναι πάντα παρούσα. Εάν είχαμε εξελιχθεί σε κάποιο κενό, θα *περιμέναμε* ότι το φτερό και το βλήμα κανονιού θα φτάσουν στο έδαφος ταυτόχρονα. Έχουμε εξελιχθεί όμως ως κάτοικοι του μέσου κόσμου, και τούτο θέτει περιορισμούς στο τι είμαστε ικανοί να φανταστούμε. Αν δεν είμαστε ιδιαίτερα προικισμένοι ή εξαιρετικά καλά εκπαιδευμένοι, το μικρό παράθυρο της μπούρκας μας δεν μας επιτρέπει παρά να βλέπουμε μόνο τον μέσο κόσμο.

Κατά μία έννοια, λοιπόν, εμείς τα ζώα πρέπει να επιβιώνουμε όχι μόνο στον μέσο κόσμο αλλά και στο μικρόκοσμο των ατόμων και των ηλεκτρονίων. Οι ίδιες οι νευρικές ώσεις με τις οποίες σκεπτόμαστε και φανταζόμαστε εξαρτώνται από δραστηριότητες στο μικρόκοσμο. Αλλά καμία ενέργεια που θα έπρεπε να εκτελέσουν οι άγριοι πρόγονοί μας, καμία απόφαση που θα έπρεπε να πάρουν, δεν θα απαιτούσε την κατανόηση του μικρόκοσμου. Εάν ήμασταν βακτήρια, υπό το διαρκές σφυροκόπημα της θερμικής κίνησης μορίων, η κατάσταση θα διέφερε. Αλλά εμείς, οι κάτοικοι του μέσου κόσμου, είμαστε υπερβολικά δυσκίνητοι και ογκώδεις για να παρατηρήσουμε την κίνηση Brown. Παρομοίως, η ύπαρξή μας κυριαρχείται από τη βαρύτητα και δεν αντιλαμβάνεται την ανεπαίσθητη δύναμη της επιφανειακής τάσης. Ένα μικρό έντομο θα είχε ακριβώς αντίστροφες προτεραιότητες, θεωρώντας την επιφανειακή τάση κάθε άλλο παρά ανεπαίσθητη.

Ο Steve Grand, στο βιβλίο του *Creation: Life and How to Make It* (Δημιουργία. Η ζωή και πώς κατασκευάζεται), γίνεται σχεδόν καυστικός με την προκατάληψή μας σχετικά με την ύλη. Έχουμε την τάση να νομίζουμε ότι μόνο τα στερεά, υλικά «πράγματα» είναι «πραγματικά» πράγματα. Τα «κύματα» ηλεκτρομαγνητικών ταλαντώσεων στο κενό φαίνονται «μη πραγματικά». Οι άνθρωποι της βικτωριανής εποχής νόμιζαν ότι τα κύματα έπρεπε να αποτελούν κύματα «σε» κάποιο υλικό μέσο. Δεν ήταν γνωστό κανένα τέτοιο μέσο, οπότε επινόησαν ένα και το ονόμασαν φωτοφόρο αιθέρα.

Έτσι θεωρούμε την «πραγματική» ύλη άνετα κατανοητή μόνο και μόνο επειδή οι πρόγονοί μας εξελίχθηκαν με τρόπο ώστε να επιβιώνουν στον μέσο κόσμο, όπου η ύλη είναι κατασκευή χρήσιμη.

Από την άλλη, ακόμη και εμείς, οι κάτοικοι του μέσου κόσμου, μπορούμε να πούμε ότι μια αμμοθύελλα είναι ένα «πράγμα» με κάτι από την πραγματικότητα ενός βράχου, μολονότι η ύλη στην αμμοθύελλα αλλάζει διαρκώς. Σε μια έρημο της Τανζανίας, στη σκιά του Όλ Ντόνιο Λενγκάι, του ιερού ηφαιστείου των Μασάι, υπάρχει μια μεγάλη θίνα από στάχτη προερχόμενη από έκρηξη του 1969. Ο άνεμος τη λαξεύει και της δίνει σχήμα. Αλλά το καταπληκτικό είναι ότι *κινείται* σαν ένα σώμα (πρόκειται για αυτό που αναφέρεται με τον τεχνικό όρο «μπαρχάν»). Ολόκληρη η θίνα βαδίζει διασχίζοντας την έρημο με κατεύθυνση προς τα δυτικά και με ταχύτητα σχεδόν 17 μέτρων ανά έτος. Διατηρεί σχήμα ημισελήνου και έρπει προς την κατεύθυνση που δείχνουν τα κέρατά της: Ο άνεμος σπρώχνει προς τα πάνω την άμμο που βρίσκεται στην πιο ομαλή πλαγιά της. Τότε, καθώς κάθε κόκκος άμμου φτάνει στην κορυφή της ράχης της, γλιστρά προς τα κάτω στην πιο απότομη πλαγιά, στο εσωτερικό της ημισελήνου.

Στην πραγματικότητα, ακόμη και ένα μπαρχάν είναι μάλλον «πράγμα» παρά κύμα. Ένα κύμα φαίνεται ότι κινείται οριζόντια πάνω στην ανοικτή θάλασσα, όμως τα μόρια του νερού κινούνται κατακόρυφα. Παρομοίως, τα ηχητικά κύματα μπορεί να ταξιδεύουν από τον ομιλητή προς τον ακροατή, όχι όμως τα μόρια του αέρα —αλλιώς, θα ήταν άνεμος, όχι ήχος. Ο Steve Grand τονίζει ότι εσείς και εγώ μοιάζουμε περισσότερο με κύματα παρά με σταθερά «πράγματα». Καλεί τον αναγνώστη του να αναλογιστεί...

...μια εμπειρία από την παιδική σας ηλικία. Κάτι που θυμάστε με σαφήνεια, κάτι που μπορείτε να δείτε, να αισθανθείτε, ίσως ακόμη και να μυρίσετε, σαν να βρίσκεστε όντως εκεί. Στο κάτω κάτω, ήσασταν πραγματικά εκεί τότε —ή μήπως όχι; Πώς αλλιώς θα μπορούσατε να το θυμάστε; Εδώ όμως βρίσκεται η έκπληξη: δεν ήσασταν εκεί. Ούτε ένα άτομο πάνω στο σώμα σας σήμερα δεν βρισκόταν εκεί όταν έλαβε χώρα το γεγονός εκείνο [...]. Η ύλη ρέει από τόπο σε τόπο και στιγμιαία συμπεκνώνεται για να γίνει ό,τι είστε εσείς. Ό,τι κι αν νομίζετε επομένως, δεν είστε το υλικό από το οποίο έχετε κατασκευαστεί. Αν τούτο δεν κάνει τα μαλλιά σας να ορθωθούν, διαβάστε το πάλι —είναι σημαντικό.*

* Ίσως κάποιοι αμφισβητήσουν την κυριολεκτική ορθότητα της πρότασης του Grand, λόγου χάριν για την περίπτωση των μορίων των οστών. Το πνεύμα της, ωστόσο, σαφώς ισχύει. Είμαστε μάλλον ένα κύμα παρά ένα στατικό υλικό «πράγμα».

Η λέξη «πραγματικό» δεν πρέπει να χρησιμοποιείται αβασάνιστα. Εάν ένα νετρίνο διαθέτε εγκέφαλο εξελιγμένο από προγόνους μεγέθους νετρίνου, θα έλεγε ότι οι βράχοι αποτελούνται «πραγματικά» από κενό κυρίως κώρο. Έχουμε εγκεφάλους που εξελίχθηκαν από προγόνους μεσαίου μεγέθους —οι οποίοι δεν μπορούσαν να περάσουν μέσα από βράχους—, οπότε το δικό μας «πραγματικό» είναι ένα «πραγματικό» με βράχους στερεούς. Το «πραγματικό» για ένα ζώο συνίσταται σε οτιδήποτε χρειάζεται ο εγκέφαλός του για να υποστηρίξει τον αγώνα για την επιβίωσή του. Και καθώς διαφορετικά είδη ζουν σε τέτοιους διαφορετικούς κόσμους, θα υπάρχει μια ενοχλητική ποικιλία από «πραγματικά».

Ό,τι βλέπουμε στον πραγματικό κόσμο δεν είναι ο ακατέργαστος πραγματικός κόσμος αλλά ένα μοντέλο του, ρυθμισμένο και προσαρμοσμένο χάρη σε αισθητήρια δεδομένα —ένα μοντέλο κατασκευασμένο για να χρησιμοποιεί στην αντιμετώπιση του πραγματικού κόσμου. Η φύση τού εν λόγω μοντέλου εξαρτάται από το είδος του ζώου. Ένα πιπινό χρειάζεται διαφορετικό είδος μοντέλου για τον κόσμο από ένα ζώο που περπατά ή έρπει ή κολυμπά. Οι θηρευτές χρειάζονται διαφορετικού είδους μοντέλο από τα θηράματα, μολονότι οι κόσμοι τους αναγκαστικά επικαλύπτονται. Ο εγκέφαλος ενός πιθήκου πρέπει να διαθέτει λογισμικό κατάλληλο για την προσομοίωση ενός τρισδιάστατου λαβυρίνθου από κλαδιά και κορμούς. Ο εγκέφαλος ενός νωτονόκτη δεν χρειάζεται λογισμικό τριών διαστάσεων, δεδομένου ότι ζει στην επιφάνεια της λίμνης, στην «επιπεδοχώρα» τού Edwin Abbott. Το λογισμικό ενός τυφλοπόντικα για την κατασκευή μοντέλων του κόσμου θα είναι εξειδικευμένο για υπόγεια χρήση. Ένας ποντικός ασπάλακας πιθανόν διαθέτει λογισμικό για την απεικόνιση του κόσμου παρόμοιο με εκείνο του τυφλοπόντικα. Αλλά ένας σκίουρος, μολονότι τρωκτικό όπως ο ασπάλακας, πιθανόν έχει λογισμικό για τον κόσμο το οποίο μοιάζει πολύ περισσότερο με του πιθήκου.

Έχω διατυπώσει την εικασία, στον *Τυφλό ωρολογιοποιό και αλλού*, ότι οι νυχτερίδες ίσως «βλέπουν» χρώματα με τα αφτιά τους. Το μοντέλο του κόσμου που χρειάζεται μια νυχτερίδα για την πλοήγησή της σε τρεις διαστάσεις, προκειμένου να συλλαμβάνει έντομα, πρέπει σίγουρα να μοιάζει με το μοντέλο που χρειάζεται ένα χελιδόνι για να εκτελέσει σχεδόν τα ίδια καθήκοντα. Το γεγονός ότι η νυχτερίδα χρησιμοποιεί την επιστροφή του ήχου για να ενημερώνει τις μεταβλητές στο μοντέλο της, ενώ το χελιδόνι χρησιμοποιεί το φως, είναι συμπτωματικό. Υποθέτω ότι οι νυχτερίδες χρησιμοποιούν τις αντληπτές αποχρώσεις —όπως το «ερυθρό» και το «κυανούν»— ως εσωτερικές σημάσεις για κάποιες χρήσιμες πλευρές της πχούς, ίσως την ακουστική υφή των επιφανειών· ακριβώς όπως τα χελιδόνια χρησιμοποιούν τις ίδιες αντληπτές αποχρώσεις ως σημάσεις για τα μακρά και τα

βραχεία μήκη κύματος του φωτός. Σημασία έχει ότι η φύση του μοντέλου εξαρτάται μάλλον από τον τρόπο με τον οποίο πρόκειται να χρησιμοποιηθεί παρά από το αντίστοιχο είδος αίσθησης. Το μάθημα το οποίο εξάγουμε από τις νυχτερίδες είναι το εξής: Η γενική μορφή του νοητικού μοντέλου —σε αντίθεση με τις μεταβλητές οι οποίες διαρκώς εισάγονται από τα αισθητικά νεύρα— αποτελεί προσαρμογή στον τρόπο ζωής του ζώου, στον ίδιο βαθμό με τις φτερούγες, τα πόδια και την ουρά του.

Ο J.B.S. Haldane, στο άρθρο για τους «δυνατούς κόσμους» το οποίο προανέφερα, γράφει κάτι σχετικό για εκείνα τα ζώα των οποίων ο κόσμος κυριαρχείται από οσμές. Παρατήρησε ότι οι σκύλοι μπορούν να διακρίνουν δύο πιπτικά λιπαρά οξέα που παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα —το καπρυλικό και το καπροϊκό— όταν το καθένα είναι αραιωμένο σε αναλογία 1 προς 1 εκατομμύριο. Η μοναδική διαφορά έγκειται στο ότι η κύρια μοριακή αλυσίδα του καπρυλικού οξέος έχει μήκος μεγαλύτερο κατά δύο άτομα άνθρακα από την κύρια αλυσίδα του καπροϊκού οξέος. Ένας σκύλος, υπέθεσε ο Haldane, ίσως είναι ικανός να τοποθετήσει τα οξέα «κατά σειρά μοριακού βάρους βάσει της οσμής τους, ακριβώς όπως κάποιος άνθρωπος μπορεί να τοποθετήσει ένα σύνολο χορδών πιάνου κατά σειρά μήκους με βάση τις μουσικές νότες τους».

Υπάρχει ένα ακόμα λιπαρό οξύ, το καπρικό οξύ, το οποίο είναι σχεδόν όμοιο με τα άλλα δύο εκτός από το ότι έχει δύο επιπλέον άτομα άνθρακα στην κύρια αλυσίδα του. Ένας σκύλος ο οποίος δεν θα είχε μυρίσει ποτέ προηγουμένως καπρικό οξύ δεν θα δυσκολευόταν ίσως να φανταστεί την οσμή του περισσότερο απ' όσο θα δυσκολευόμασταν εμείς να φανταστούμε μια σάλπιγγα να παίζει κατά μία νότα ψηλότερα απ' ό,τι την ακούσαμε να παίζει προηγουμένως. Θεωρώ εντελώς λογικό να υποθέσουμε ότι ένας σκύλος, ή ένας ρινόκερος, θα χρησιμοποιεί ως αρμονικές συγχορδίες μείγματα οσμών. Ίσως υπάρχουν δυσαρμονίες· ίσως όχι μελωδίες, καθότι οι μελωδίες συγκροτούνται από νότες οι οποίες αρχίζουν ή τελειώνουν απότομα με ακριβή χρονισμό, σε αντίθεση με τις οσμές. Ή ίσως οι σκύλοι και οι ρινόκεροι οσφραίνονται με χρώματα. Το επιχείρημα θα ήταν το ίδιο όπως με τις νυχτερίδες.

Για άλλη μία φορά, οι αντιλήψεις που ονομάζουμε χρώματα είναι εργαλεία τα οποία χρησιμοποιούν οι εγκέφαλοί μας για να σημάνουν σημαντικές διακρίσεις στον εξωτερικό κόσμο. Οι αποχρώσεις που αντιλαμβανόμαστε —ό,τι οι φιλόσοφοι ονομάζουν ποιότητες— δεν συνδέονται εγγενώς με φως συγκεκριμένου μήκους κύματος. Αποτελούν εσωτερικές σημάνσεις διαθέσιμες στον εγκέφαλο όταν κατασκευάζει το μοντέλο του για την εξωτερική πραγματικότητα, προκειμένου να κάνει τις διακρίσεις που έχουν ιδιαίτερη σημασία για το κάθε ζώο. Στη δική μας περίπτωση, ή στην περι-

πτώση ενός πτηνού, τούτο σημαίνει φως διαφορετικών μπκών κύματος. Στην περίπτωση της νυχτερίδας, διατύπωση την εικασία ότι ίσως πρόκειται για επιφάνειες με διαφορετικές ανακλαστικές ιδιότητες, ή υφή —ίσως το ερυθρό για κάτι που λάμπει, το κυανούν για κάτι απαλό, το πράσινο για κάτι τραχύ. Και στην περίπτωση ενός σκύλου ή ενός ρινόκερου, γιατί να μην είναι οσμές; Η ικανότητα να φανταζόμαστε τον ανοίκειο κόσμο μιας νυχτερίδας ή ενός ρινόκερου, μιας αράχνης του νερού ή ενός τυφλοπόντικα, ενός βακτηρίου ή ενός σκολύτη, είναι ένα από τα προνόμια τα οποία μάς προσφέρει η επιστήμη όταν τραβά το μαύρο ύφασμα της δικής μας μπούρκας και μας δείχνει την ευρύτερη έκταση εκείνου που βρίσκεται εκεί έξω, κάνοντάς μας να νιώθουμε αγαλλίαση.

Η μεταφορά του μέσου κόσμου —της ενδιάμεσης κλίμακας φαινομένων τα οποία μάς επιτρέπει να δούμε το στενό άνοιγμα της μπούρκας μας— ισχύει και για άλλες κλίμακες, ή «φάσματα». Μπορούμε να κατασκευάσουμε μια κλίμακα απιθανοτήτων, με ένα παρόμοιο στενό παράθυρο μέσα από το οποίο μπορεί να περνά η διαίσθηση και η φαντασία μας. Στο ένα άκρο του φάσματος των απιθανοτήτων βρίσκονται όσα ενδεχόμενα ονομάζουμε αδύνατα. Τα θαύματα είναι γεγονότα εξαιρετικώς απίθανα. Το άγαλμα της Παναγίας θα μπορούσε να μας κάνει κάποιο νεύμα με το χέρι του. Τα άτομα στην κρυσταλλική δομή του ταλαντώνονται όλα εμπρός-πίσω και εφόσον είναι τόσο πολλά, και αφού δεν υπάρχει κοινή προτίμηση ως προς την κατεύθυνση της κίνησής τους, το χέρι, όπως το βλέπουμε στον μέσο κόσμο, παραμένει σταθερό σαν βράχος. Αλλά τα ταλαντευόμενα άτομα του χεριού *θα μπορούσαν* όλα να *τύχει* να κινηθούν ταυτόχρονα προς την ίδια κατεύθυνση και πάλι και πάλι... Σε μια τέτοια περίπτωση, το χέρι θα κινηθεί και θα το δούμε να νεύει. Θα μπορούσε να συμβεί, αλλά η πιθανότητα περί του αντιθέτου είναι τόσο μεγάλη ώστε, αν αρχίζαμε να γράφουμε τον αριθμό της τη στιγμή της απαρχής του Σύμπαντος, δεν θα είχαμε μέχρι σήμερα συμπληρώσει αρκετά μηδενικά της. Η ικανότητα να υπολογίζουμε τέτοιες πιθανότητες —η ικανότητα να ποσοτικοποιούμε το σχεδόν αδύνατο αντί να σκώνουμε απλώς τα χέρια ψηλά με απελπισία— είναι άλλο ένα παράδειγμα της απελευθερωτικής προσφοράς της επιστήμης στο ανθρώπινο πνεύμα.

Η εξέλιξη στον μέσο κόσμο δεν μας έχει εφοδιάσει κατάλληλα για την αντιμετώπιση εξαιρετικά απίθανων γεγονότων. Αλλά στην απεραντοσύνη του αστρονομικού χώρου ή του γεωλογικού χρόνου, γεγονότα τα οποία στον μέσο κόσμο φαίνονται αδύνατα προκύπτει ότι είναι αναπόφευκτα. Η επιστήμη ανοίγει διάπλατα το στενό παράθυρο μέσα από το οποίο έχουμε συνηθίσει να αντικρίζουμε το φάσμα των δυνατοτήτων. Ο υπολογισμός και η λογική μάς απελευθερώνουν επιτρέποντάς μας να επισκεφθούμε περιο-

χές δυνατοτήτων οι οποίες κάποτε φάνταζαν πέρα από κάθε όριο —σαν κατοικίες δράκων. Χρησιμοποιήσαμε ήδη τούτη τη διεύρυνση του παραθύρου στο Κεφάλαιο 4, όπου εξετάσαμε την απιθανότητα της προέλευσης της ζωής και το πώς στην κλίμακα του γεωλογικού χρόνου μπορεί να συμβεί ακόμη και ένα σχεδόν αδύνατο χημικό γεγονός. Και εκεί εξετάσαμε το φάσμα των δυνατών συμπάντων, το καθένα με το δικό του σύνολο νόμων και σταθερών, και την ανθρωπική αναγκαιότητα να βρεθούμε σε έναν από τους ελάχιστους φιλικούς τόπους.

Πώς πρέπει να ερμηνεύσουμε τη φράση τού Haldane, «πιο αλλόκοτο απ' όσο μπορούμε να υποθέσουμε»; Μήπως πιο αλλόκοτο απ' όσο *κατ' αρχήν* μπορεί να υποθεθεί; Ή απλώς πιο αλλόκοτο απ' όσο εμείς είμαστε ικανοί να υποθέσουμε, με δεδομένους τους περιορισμούς της εξελικτικής μαθητείας των εγκεφάλων μας στον μέσο κόσμο; Θα μπορούσαμε άραγε, με την εκπαίδευση και την πρακτική, να απελευθερωθούμε από τον μέσο κόσμο, να απαλλαγούμε από τη μαύρη μπούρκα μας και να επιτύχουμε κάποιο είδος διαισθητικής —ή έστω και απλώς μαθηματικής— κατανόησης του πολύ μικρού, του πολύ μεγάλου και του πολύ γρήγορου; Ειλικρινά, δεν γνωρίζω την απάντηση, αλλά με συναρπάζει το γεγονός ότι ζω σε μια εποχή όπου η ανθρωπότητα επεκτείνει τα όρια της κατανόησης. Ακόμη καλύτερα, ίσως κάποτε ανακαλύψουμε ότι δεν υπάρχουν όρια.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Πρόλογος

- 1 Wendy Kaminer, «The last taboo: why America needs atheism», *New Republic*, 14 Οκτωβρίου 1996.
<http://www.positiveatheism.org/writ/kaminer/htm>.
- 2 Προσωπική επικοινωνία με τους δρ Zoë Hawkins, δρ Beata Adams και δρ Paul St John Smith.

1. Ένας βαθιά θρησκευόμενος άπιστος

Αξιοι σεβασμού

- 3 Το τηλεοπτικό ντοκιμαντέρ, μέρος του οποίου αποτελούσε η συγκεκριμένη συνέντευξη, μεταγράφηκε και εκδόθηκε σε βιβλίο (Winston 2005).
- 4 Dennett (2006).

Ανάξιοι σεβασμού

- 5 Ολόκληρος ο λόγος έχει μεταγραφεί στο Douglas Adams, «Is there an artificial God?», 2003.
- 6 Perica (2002). Βλ. επίσης
http://www.historycooperative.org/journals/ahr/108.5/br_151.html.
- 7 «Dolly and the cloth heads», στο Dawkins (2003).
- 8 <http://scotus.ap.org/scotus/04-1084p.zo.pdf>.
- 9 Richard Dawkins, «The irrationality of faith», *New Statesman* (Λονδίνο), 31 Μαρτίου 1989.
- 10 *Columbus Dispatch*, 19 Αυγούστου 2005.
- 11 *Los Angeles Times*, 10 Απριλίου 2006.
- 12 <http://gatewaypundit.blogspot.com/2006/02/islamic-society-of-denmark-used-fake.html>.
- 13 http://news.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/4686536.stm
<http://www.neandernews.com/?cat=6>.
- 14 *Independent*, 5 Φεβρουαρίου 2006.
- 15 Andrew Mueller, «An argument with Sir Iqbal», *Independent on Sunday*, 2 Απριλίου 2006, Sunday Review section, σελ. 12-16.

2. Η Υπόθεση για την Ύπαρξη του Θεού

16 Mitford και Waugh (2001).

Πολυθεϊσμός

17 <http://www.newadvent.org/cathen/06608b.htm>.

18 <http://www.catholic-forum.com/saints/indexsnt.htm?NF=1>.

Η εκκοσμίκευση, οι Πατέρες του Έθνους και η θρησκεία στην Αμερική

19 Αρχαία του Κονγκρέσου, 16 Σεπτεμβρίου 1981.

20 http://www.stephenjaygould.org/ctrl/buckner_tripoli.html.

21 Giles Fraser, «Resurgent religion has done away with the country vicar», *Guardian*, 13 Απριλίου 2006.

22 Robert I. Sherman, *Free Inquiry*, 8:4, σελ. 16, φθινόπωρο 1988.

23 N. Angier, «Confessions of a lonely atheist», *New York Times Magazine*, 14 Ιανουαρίου 2001: <http://www.geocities.com/mindstuff/Angier.html>.

24 <http://www.fsgp.org/adsn.html>.

25 Ένα ιδιαίτερα παράξενο περιστατικό για κάποιον που δολοφονήθηκε απλώς και μόνο επειδή ήταν άθεος αναφέρεται στο ενημερωτικό δελτίο Μαρτίου/Απριλίου 2006 της Εταιρείας Ελεύθερης Σκέψης της Μείζονος Φιλαδέλφειας. Επισκεφθείτε τη διεύθυνση http://www.fsgp.org/newsletters/newsletter_2006_0304.pdf και αναζητήστε το «The murder of Larry Hooper».

26 <http://www.hinduonnet.com/thehindu/mag/2001/11/18/stories/2001111800070400.htm>.

Η ανεπάρκεια του αγνωστικισμού

27 Quentin de la Bédoyère, *Catholic Herald*, 3 Φεβρουαρίου 2006.

28 Carl Sagan, «The burden of skepticism», *Skeptical Inquirer*, 12, φθινόπωρο 1987.

29 Έχω αναλύσει αυτό το θέμα στο Dawkins (1998).

30 T.H. Huxley, «Agnosticism» (1889) αναδημοσιευμένο στο Huxley (1931). Ολόκληρο το κείμενο του «Agnosticism» διατίθεται επίσης στο: http://www.infidels.org/library/historical/thomas_huxley/huxley_wace/part_02.html.

31 Russell, «Is there a God?» (1952) αναδημοσιευμένο στο Russell (1997b).

32 Andrew Mueller, «An argument with Sir Iqbal», *Independent on Sunday*, 2 Απριλίου 2006, Sunday Review section, σελ. 12-16.

33 *New York Times*, 29 Αυγούστου 2005. Βλ. επίσης Henderson (2006).

34 Henderson (2006).

35 <http://www.lulu.com/content/267888>

Το μεγάλο πείραμα της προσευχής

36 H. Benson κ.ά., «Study of the therapeutic effects of intercessory prayer (STEP) in cardiac bypass patients», *American Heart Journal*, 151:4, σελ. 934-942, 2006.

37 Richard Swinburne, *Science and Theology News*, 7 Απριλίου 2006, <http://www.stnews.org/Commentary-2772.htm>.

38 *New York Times*, 11 Απριλίου 2006.

Η σχολή εξελικτικών Neville Chamberlain

39 Βλ. δικαστικές υποθέσεις και βιβλία όπως του Ruse (1982). Το άρθρο του στο *Playboy* δημοσιεύτηκε στο τεύχος Απριλίου 2006.

40 Η απάντηση του Jerry Coyne στον Ruse δημοσιεύτηκε στο τεύχος Αυγούστου 2006 του *Playboy*.

41 Madeleine Bunting, *Guardian*, 27 Μαρτίου 2006.

42 Η απάντηση του Daniel Dennett δημοσιεύτηκε στην *Guardian* της 4ης Απριλίου 2006.

43 http://scienceblogs.com/pharyngula/2006/03/the_dawkinsdennett_boogeyman.php· http://scienceblogs.com/pharyngula/2006/02/our_double_standard.php· http://scienceblogs.com/pharyngula/2006/02/the_rusedennett_feud.php.

Μικρά πράσινα ανθρωπάκια

44 <http://vo.obspm.fr/exoplanets/encyclo/encycl.html>.

45 Dennett (1995).

3. Επιχειρήματα υπέρ της ύπαρξης του Θεού

Το οντολογικό επιχείρημα και άλλα a priori επιχειρήματα

46 <http://www.iep.utm.edu/o/ont-arg.htm>. Η «απόδειξη» του Gasking βρίσκεται στο <http://www.uq.edu.au/~pdwgrey/pubs/gasking.html>.

Το επιχείρημα της προσωπικής «εμπειρίας»

47 Το όλο θέμα των αισθητηριακών πλανών εξετάζεται από τον Richard Gregory σε μια σειρά βιβλίων, μεταξύ των οποίων το Gregory (1997).

48 Η δική μου απόπειρα να εκθέσω την εξήγηση βρίσκεται στις σελ. 268-269 του Dawkins (1998).

49 <http://www.softc.org/Spirituality/s-of-fatima.htm>.

Το επιχείρημα από τις Γραφές

50 Tom Flynn, «Matthew vs. Luke», *Free Inquiry* 25:1, 2004, 34-45· Robert Gillooly, «Shedding light on the light of the world», *Free Inquiry* 25:1, 2004, 27-30.

51 Ehrman (2006). Βλ. επίσης Ehrman (2003a, b).

Το επιχείρημα για τη θρησκευτική πίστη διακεκριμένων επιστημόνων

52 Beit-Hallahmi και Argyle (1997).

53 E.J. Larson και L. Witham, «Leading scientists still reject God», *Nature*, 394, 1998, 313.

54 Στον δικτυακό τόπο <http://www.leaderu.com/ftissues/ft9610/reeves.html> παρουσιάζεται μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα ανάλυση των ιστορικών τάσεων των αμερικανικών θρησκευτικών αντιλήψεων, από τον Thomas C. Reeves, καθηγητή ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Ουισκόνσιν, βασισμένη στο Reeves (1996).

55 <http://www.answersingenesis.org/docs/3506.asp>.

- 56 R. Elisabeth Cornwell και Michael Stirrat, υπό δημοσίευση, 2006.
 57 P. Bell, «Would you believe it?», *Mensa Magazine*, Φεβρουάριος 2002, 12-13.

4. Γιατί είναι σχεδόν βέβαιο ότι δεν υπάρχει Θεός

Το Έσχατο Μπόνινγκ 747

- 58 Μια εκτεταμένη ανασκόπηση της προέλευσης, των χρήσεων και των παραπομπών σχετικά με αυτή την αναλογία παρουσιάζεται, από τη σκοπιά του δημιουργισμού, από τον Gert Korthof στη διεύθυνση <http://home.wxs.nl/~gkorthof/kortho46a.htm>.

Η φυσική επιλογή αφηνίζει συνειδήσεις

- 59 Adams (2002), σελ. 99. Ο «Θρήνος για τον Douglas», τον οποίο έγραψε την επομένη του θανάτου του, αναδημοσιεύεται ως επίλογος στο *The Salmon of Doubt*, και επίσης στο *A Devil's Chaplain*, το οποίο επίσης περιέχει την ομιλία μου στην επιμνημόσυνη τελετή προς τιμήν του στην εκκλησία του Αγίου Μαρτίνου των Αγρών.
 60 Συνέντευξη στο περιοδικό *Der Spiegel*, 26 Δεκεμβρίου 2005.
 61 Susskind (2006:17).

Η λατρεία των κενών

- 62 Behe (1996).
 63 <http://www.millerandlevine.com/km/evol/design2/article.html>.
 64 Αυτή η περιγραφή της δίκης στο Ντόβερ, συμπεριλαμβανομένων των παραπομπών, αναφέρεται στο A. Bottaro, M.A. Inlay και N.J. Matzke, «Immunology in the spotlight at the Dover "Intelligent Design" trial», *Nature Immunology* 7, 2006, 433-435.
 65 J. Coyne, «God in the details: the biochemical challenge to evolution», *Nature* 383, 1996, 227-228. Το άρθρο από τον Coyne και εμένα, «One side can be wrong», δημοσιεύτηκε στην *Guardian*, 1 Σεπτεμβρίου 2005: <http://www.guardian.co.uk/life/feature/story/0,13026,1559743,00.html>. Η παραπομπή στον «εύλωτο χρήστη του Διαδικτύου», στη διεύθυνση http://www.religionisbullshit.net/blog/2005_09_01_archive.php.
 66 Dawkins (1995).

Η ανθρωπική αρχή: η πλανητική εκδοχή

- 67 Ο Carter παραδέχθηκε αργότερα ότι μια καλύτερη ονομασία για τη συνολική αρχή θα ήταν μάλλον «αρχή γνωσιμότητας» αντί για τον ήδη καθιερωμένο όρο «ανθρωπική αρχή»: B. Carter, «The anthropic principle and its implications for biological evolution», *Philosophical Transactions of the Royal Society of London A*, 310, 1983, 347-363. Για μια εκτεταμένη πραγμάτευση της ανθρωπικής αρχής, βλ. Barrow και Tipler (1988).
 68 Comins (1993).
 69 Εξήγησα πληρέστερα αυτό το επιχειρήμα στο *Ο τυφλός ωρολογοποιός* (Dawkins 1986).

Η ανθρωπική αρχή: η κοσμολογική εκδοχή

70 Murray Gell-Mann, παρατίθεται από τον John Brockman στην ιστοσελίδα:
http://www.edge.org/3rd_culture/bios/smolim.html.

71 Ward (1996:99). Polkinghorne (1994:55).

Ένα ντερλουόδιο στο Καίμπριτζ

72 J. Horgan, «The Templeton Foundation: a skeptic's take», *Chronicle of Higher Education*, 7 Απριλίου 2006. Βλ. επίσης
http://www.edge.org/3rd_culture/horgan06_index.html.

73 P.B. Medawar, βιβλιοπαρουσίαση για το *The Phenomenon of Man*, αναδημοσιεύεται στο Medawar (1982:242).

74 Dennett (1995:155).

5. Οι ρίζες της θρησκείας**Η δαρβινική επιταγή**

75 Παρατίθεται στο Dawkins (1982:30).

76 K. Sterelny, «The perverse primate», στο Grafen και Ridley (2006:213-223).

Επιλογή ομάδας

77 N.A. Chagnon, «Terminological kinship, genealogical relatedness and village fissioning among the Yanomamö Indians», στο Alexander και Tinkle (1981: κεφ. 28).

78 C. Darwin, *The Descent of Man* (Νέα Υόρκη: Appleton, 1871), τόμ. 1, 156.

Η θρησκεία ως παραπροϊόν

79 Παρατίθεται στο Blaker (2003:7)

Ψυχολογικά προδιατεθειμένοι για θρησκεία

80 Βλ. φέρ' ειπείν Buss (2005).

81 Deborah Keleman, «Are children "intuitive theists"?, *Psychological Science* 15:5, σελ. 295-301, 2004.

82 Dennett (1987).

83 *Guardian*, 31 Ιανουαρίου 2006.

84 Smythies (2006).

85 <http://jmm.aaa.net.au/articles/14223.htm>.

6. Οι ρίζες της ηθικότητας. Γιατί είμαστε καλοί;

86 Η ταινία, η οποία είναι πολύ ενδιαφέρουσα, διατίθεται στη διεύθυνση
<http://www.thegodmovie.com/index.php>.

Μια μελέτη περιπτώσεων για τις ρίζες της ηθικότητας

87 M. Hauser και P. Singer, «Morality without religion», *Free Inquiry* 26:1, 2006, 18-19.

Εάν δεν υπάρχει Θεός, γιατί να είμαστε καλοί;

88 Ντοστογιέφσκι (1994: βιβλίο 2, κεφ. 6, σελ. 87).

89 Hinde (2002). Βλ. επίσης Singer (1994), Grayling (2003), Glover (2006).

7. Το «καλό» βιβλίο και το μετεξελισσόμενο ηθικό *Zeitgeist*

- 90 Lane Fox (1992)- Berlinerblau (2005).
- 91 Holloway (1999, 2005). Η φράση του Richard Holloway περί «ανανήφοντος χριστιανού» περιέχεται σε μια βιβλιοκριτική στην *Guardian* της 15ης Φεβρουαρίου 2003. Βλ. <http://books.guardian.co.uk/reviews/scienceandnature/0,6121,894941,00.html>. Η σκωτσέζα δημοσιογράφος Muriel Gray παρέδωσε μια καλογραμμένη περιγραφή του διαλόγου μου με τον επίσκοπο Holloway, στην εφημερίδα *Herald* (της Γλασκώβης): <http://www.sundayherald.com/44517>.

Η Παλαιά Διαθήκη

- 92 Για μια συλλογή εκφοβιστικών κηρυγμάτων από αμερικανούς κληρικούς, οι οποίοι αποδίδουν τον τυφώνα Κατρίνα σε ανθρώπινες «αμαρτίες», βλ. <http://universist.org/neworleans.htm>.
- 93 Pat Robertson, όπως αναφέρθηκε από το BBC στο <http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/4427144.stm>.

Μήπως η Καινή Διαθήκη είναι καλύτερη;

- 94 R. Dawkins, «Atheists for Jesus», *Free Inquiry*, 25:1, 2005, σελ. 9-10.
- 95 Η Julia Sweeney είναι επίσης πολύ εύστοχη στη σύντομη αναφορά της στο βουδισμό. Εάν ο χριστιανισμός θεωρείται κάποτε πιο ευγενής και ήπια θρησκεία από το ισλάμ, ο βουδισμός πάλι διαφημίζεται ως η ηπιότερη όλων. Αλλά το δόγμα του υποβιβασμού στην κλίμακα των μετενοσαρκώσεων εξαιτίας αμαρτημάτων που διαπράχθηκαν σε προηγούμενες ζωές είναι αρκετά δυσάρεστο. Julia Sweeney: «Πήγα στην Ταϊλάνδη και έτυχε να επισκεφθώ μια γυναίκα που φρόντιζε ένα τρομερά παραμορφωμένο παιδί. Είπα στη γυναίκα: "Τι καλοσύνη σου, να φροντίζεις αυτό το καημένο παιδί". Και εκείνη απάντησε: "Μην τον λες 'καημένο'. Κάτι τρομερό πρέπει να είχε κάνει σε κάποια προηγούμενη ζωή για να γεννηθεί έτσι"».
- 96 Για μια προσεκτική ανάλυση των μεθόδων που χρησιμοποιούν οι αιρέσεις, βλ. Barker (1984). Περισσότερες δημοσιογραφικές αναφορές για τις σύγχρονες αιρέσεις παρέχονται από το Lane (1996) και το Kilduff και Javers (1978).
- 97 Paul Valley και Andrew Buncombe, «History of Christianity: Gospel according to Judas», *Independent*, 7 Απριλίου 2006.
- 98 Vermes (2000).

Αγάπα τον πλησίον σου

- 99 Το άρθρο του Hartung δημοσιεύτηκε αρχικά στο περιοδικό *Skeptic*, 3:4, 1995, αλλά τώρα είναι εύκολα προσβάσιμο στη διεύθυνση <http://www.lrainc.com/swtaboo/taboo/ltn01.html>.
- 100 Smith (1995).
- 101 *Guardian*, 12 Μαρτίου 2002: <http://books.guardian.co.uk/departments/politicsphilosophyandsociety/story/0,,664342,00.html>.

- 102 N.D. Glenn, «Interreligious marriage in the United States: patterns and recent trends», *Journal of Marriage and the Family*, 44:3, 1982, σελ. 555-566.

Το ηθικό Zeitgeist

- 103 <http://www.ebonmusings.org/atheism/new10c.html>.
 104 Huxley (1871).
 105 <http://www.classic-literature.co.uk/american-authors/19th-century/abraham-lincoln/the-writings-of-abraham-lincoln-04/>.

Τι έχετε να πείτε για τον Χίτλερ και τον Στάλιν — αυτοί δεν ήταν άθεοι;

- 106 Bullock (1991).
 107 Bullock (2005).
 108 <http://www.ffrf.org/fttoday/1997/march97/holocaust.html>. Αυτό το άρθρο του Richard E. Smith, αρχικά δημοσιευμένο στο τεύχος Μαρτίου 1997 του *Freethought Today*, περιέχει μεγάλο αριθμό παραθεμάτων του Χίτλερ και άλλων ναζιστών, με αναφορά στις πηγές τους. Εκτός αν δηλώνεται διαφορετικά, τα παραθέματα που περιλαμβάνω προέρχονται από το άρθρο του Smith.
 109 http://homepages.paradise.net.nz/mischedj/ca_hitler.html.
 110 Bullock (2005:96).
 111 Αδόλφος Χίτλερ, λόγος της 12ης Απριλίου 1922. Βλ. Baynes (1942:19-20).
 112 Bullock (2005:43).
 113 Αυτό το απόσπασμα και το ακόλουθο προέρχονται από το άρθρο της Anne Nicol Gaylor σχετικά με τη θρησκεία του Χίτλερ, που βρίσκεται στο: <http://www.ffrf.org/fttoday/back/hitler.html>.
 114 http://www.contra-mundum.org/schirmmacher/NS_Religion.pdf.

8. Τι κακό έχει η θρησκεία; Προς τι τόσο εκθρόνισμα;

Φονταμενταλισμός και υπονόμηση της επιστήμης

- 115 Από το κεφ. 1.2. «What is true?», στο *A Devil's Chaplain*.
 116 Και οι δύο αναφορές του Wise που παραθέτω προέρχονται από τη συνεισφορά του στο *In Six Days* του 1999, μια ανθολογία δοκιμίων από δημιουργιστές, υπέρμαχους της θεωρίας της νεαρής Γης (Ashton 1999).

Η σκοτεινή πλευρά της απολυτοκρατίας

- 117 Warraq (1995:175).
 118 Η φυλάκιση του John William Gott επειδή αποκάλυψε τον Ινσού κλόουιν αναφέρεται στο *The Indylopedia*, δημοσιευμένη από την *Independent*, στις 29 Απριλίου 2006. Η επιχειρούμενη δίωξη του BBC για βλασφημία αναφέρεται από τις ειδήσεις του BBC, στις 10 Ιανουαρίου 2005: http://news.bbc.co.uk/1/hi/entertainment/tv_and_radio/4161109.stm.
 119 http://adultthought.ucsd.edu/Culture_War/The_American_Taliban.html.

Πίστη και ομοφυλοφιλία

- 120 Hodges (1983).
 121 Αυτό, όπως και τα υπόλοιπα παραθέματα της ενότητας, προέρχονται από

την ιστοσελίδα για τους αμερικανούς Ταλιμπάν που ήδη αναφέρθηκε:
http://adultthought.ucsd.edu/Culture_War/The_American_Taliban.html.

122 http://adultthought.ucsd.edu/Culture_War/The_American_Taliban.html.

123 Από την επίσημη ιστοσελίδα της Εκκλησίας Βαπτιστών του Γουέστμπορο, του πάστορα Phelps, godhatesfags.com: http://www.godhatesfags.com/fliers/jan2006/20060131_coretta-scott-king-funeral.pdf.

Πίστη και ιερότητα της ανθρώπινης ζωής

124 Βλ. Mooney (2005). Επίσης Silver (2006), το οποίο έφτασε όταν το παρόν ήταν στις τελικές διορθώσεις, πολύ αργά ώστε να συζητηθεί όσο εκτενώς θα ήθελα.

125 Για μια ενδιαφέρουσα ανάλυση πάνω στο τι είναι αυτό που καθιστά το Τέξας ιδιαίτερο όσον αφορά το εν λόγω ζήτημα, βλ.: <http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/execution/readings/texas.html>.

126 http://en.wikipedia.org/wiki/Karla_Faye_Tucker.

127 Οι ρήσεις αυτές του Randall Terry προέρχονται από την ίδια ιστοσελίδα για τους αμερικανούς Ταλιμπάν που αναφέρθηκε προηγουμένως:
http://adultthought.ucsd.edu/Culture_War/The_American_Taliban.html.

128 Αναφέρεται στα νέα του καναλιού Fox:
<http://www.foxnews.com/story/0,2933,96286,00.html>.

129 M. Stamp Dawkins (1980).

Η Μεγάλη περί Μπετόβεν Πλάιν

130 <http://www.warroom.com/ethical.htm>.

131 Medawar και Medawar (1977).

Πώς η «μετριοπαθής» πίστη εκτρέφει το φανατισμό

132 Το άρθρο του Johann Hari, που αρχικά δημοσιεύτηκε στην *Independent*, στο φύλλο της 15ης Ιουλίου 2005, μπορεί να βρεθεί στην ιστοσελίδα:
<http://www.johannhari.com/archive/article.php?id=640>.

133 Village Voice, 18 Μαΐου 2004: http://www.villagevoice.com/news/0420_perlstein,53582,1.html.

134 Harris (2004:29).

135 Nasra Hassan, «An arsenal of believers», *New Yorker*, 19 Νοεμβρίου 2001.
 Βλ. επίσης: http://www.bintjbeil.com/articles/en/011119_hassan.html.

9. Παιδική ηλικία, κακοποίηση και απόδραση από τη θρησκεία

Σωματική και πνευματική κακοποίηση

136 Αναφέρεται από τις ειδήσεις του BBC:
<http://news.bbc.co.uk/1/hi/wales/901723.stm>.

137 Loftus και Ketcham (1994).

138 Βλ. John Waters στους *Irish Times*:
<http://oneinfour.org/news/news2003/roots/>.

139 Associated Press, 10 Ιουνίου 2005:
<http://www.rickross.com/reference/clergy/clergy426.html>.

140 <http://www.av1611.org/hell.html>.

Σε υπεράσπιση των παιδιών

141 N. Humphrey, «What shall we tell the children?», στο Williams (1998)-
ανατύπωση στο Humphrey (2002).

142 <http://www.law.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/conlaw/yoder.html>.

Ένα εκπαιδευτικό σκάνδαλο

143 *Guardian*, 15 Ιανουαρίου 2005:

<http://www.guardian.co.uk/weekend/story/0,,1389500,00.html>.

144 *Times Educational Supplement*, 15 Ιουλίου 2005.

145 [http://www.telegraph.co.uk/opinion/main.jhtml?xml=/opinion/2002/03/18/
do1801.xml](http://www.telegraph.co.uk/opinion/main.jhtml?xml=/opinion/2002/03/18/do1801.xml).

146 *Guardian*, 15 Ιανουαρίου 2005:

<http://www.guardian.co.uk/weekend/story/0,,1389500,00.html>.

147 Το κείμενο της επιστολής μας, την οποία συνέγραψε ο επίσκοπος της
Οξφόρδης, έχει ως εξής:

Αγαππητέ Κύριε Πρωθυπουργέ,

Σας γράφουμε ως μια ομάδα επιστημόνων και επισκόπων για να
εκφράσουμε την ανησυχία μας γύρω από τη διδασκαλία τής
επιστήμης στο Τεχνολογικό Κολλέγιο Emmanuel στο Γκέιτσοξεντ.
Η εξέλιξη είναι μια επιστημονική θεωρία μεγάλης εξηγητικής ισχύος,
ικανή να ερμηνεύσει ένα πλατύ εύρος φαινομένων σε διάφορους
κλάδους της επιστήμης. Επιδέχεται βελτίωση, επιβεβαίωση, ή ακόμη
και δραστηκή τροποποίηση εάν υπάρξουν οι κατάλληλες ενδείξεις.
Δεν αποτελεί, όπως ισχυρίζονται οι εκπρόσωποι του κολλεγίου, μια
«θέση πίστης», στην ίδια κατηγορία με τη βιβλική Δημιουργία,
η οποία έχει διαφορετική λειτουργία και διαφορετικό σκοπό.
Το ζήτημα είναι ευρύτερο από το τι διδάσκεται επί του παρόντος σε
ένα κολλέγιο. Υπάρχει σήμερα μια αυξανόμενη ανησυχία γύρω από
το τι θα διδάσκεται και πώς θα διδάσκεται στη νέα γενεά των
προτεινόμενων σχολείων πίστης. Είμαστε της γνώμης ότι τα
προγράμματα σπουδών σε τέτοια σχολεία, όπως και στο Τεχνολογικό
Κολλέγιο Emmanuel, πρέπει να επιβλέπονται αυστηρά, ώστε να
εξασφαλιστεί ότι τα αντικείμενα της επιστήμης και των
θρησκευτικών σπουδών θα τυχάνουν του σεβασμού που τους
αρμόζει.

Ειλικρινά δικοί σας

148 *British Humanist Association News*, Μάρτιος-Απρίλιος 2006.

149 *Observer*, 22 Ιουλίου 2004:

<http://observer.guardian.co.uk/magazine/story/0,11913,1258506,00.html>.

Και πάλι η αφύπνιση της συνείδησης

150 Το Λεξικό της Οξφόρδης ανιχνεύει την προέλευση της λέξης «γκέι» στην
αργκό των αμερικανικών φυλακών του 1935. Το 1955, ο Peter Wildeblood,

στο διάσημο βιβλίο του *Against the Law*, θεώρησε απαραίτητο να ορίσει τη λέξη «γκέι» ως «έναν αμερικανικό ευφημισμό για τους ομοφυλόφιλους».

151 <http://uepengland.com/forum/index.php?showtopic=184&mode=linear>.

Η θρησκευτική εκπαίδευση ως μέρος της λογοτεχνικής κουλτούρας

152 Ο Shaheen έχει γράψει τρία βιβλία, ανθολογώντας χωριστά τις βιβλικές αναφορές στις κωμωδίες, τις τραγωδίες και τα ιστορικά έργα. Το σύνολο των 1.300 αναφορών που καταμετρήθηκαν βρίσκεται στο <http://www.shakespearefellowship.org/virtualclassroom/StritmatterShaheenRev.htm>.

153 <http://www.bibleliteracy.org/Secure/Documents/BibleLiteracyReport2005.pdf>.

10. Ένα αναγκαίο κενό;

Παρηγοριά

154 Από μνήμης, αποδίδω τούτο το επιχείρημα στο φιλόσοφο της Οξφόρδης Derek Parfitt. Δεν έχω ερευνήσει την προέλευσή του λεπτομερώς, διότι το χρησιμοποιώ μόνο παρεμπιπτόντως ως παράδειγμα φιλοσοφικής παρηγοριάς.

155 Αναφέρεται από τις ειδήσεις του BBC: http://news.bbc.co.uk/1/hi/special_report/1999/06/99/cardinal_hume_funeral/376263.stm.

Η κατεξοχήν μπούρκα

156 Wolpert (1992).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανωνύμου (1985). *Life: How Did It Get Here? By Evolution or by Creation?* Νέα Υόρκη: Watchtower Bible and Tract Society.
- Adams, D. (2003). *The Salmon of Doubt*. Λονδίνο: Pan.
- Alexander, R.D. και Tinkle, D.W., επιμ. (1981). *Natural Selection and Social Behavior*. Νέα Υόρκη: Chiron Press.
- Ashton, J.F., επιμ. (1999). *In Six Days: Why 50 Scientists Choose to Believe in Creation*. Σίντνεϊ: New Holland.
- Atkins, P.W. (1992). *Creation Revisited*. Οξφόρδη: W.H. Freeman. [*Η Δημιουργία —αναθεωρημένη*, Κάτοπτρο, 1996.]
- Atran, S. (2002). *In Gods We Trust*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Attenborough, D. (1960). *Quest in Paradise*. Λονδίνο: Lutterworth.
- Aunger, R. (2002). *The Electric Meme: A New Theory of How We Think*. Νέα Υόρκη: Free Press.
- Baggini, J. (2003). *Atheism: A Very Short Introduction*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Barber, N. (1988). *Lords of the Golden Horn*. Λονδίνο: Arrow.
- Barker, D. (1992). *Losing Faith in Faith*. Μάντισον, Ουισκόνσιν: Freedom From Religion Foundation.
- Barker, E. (1984). *The Making of a Moonie: Brainwashing or Choice?* Οξφόρδη: Blackwell.
- Barrow, J.D. και Tipler, F.J. (1988). *The Anthropic Cosmological Principle*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Baynes, N.H., επιμ. (1942). *The Speeches of Adolf Hitler*, τόμ. 1. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Behe, M.J. (1996). *Darwin's Black Box*. Νέα Υόρκη: Simon & Schuster.
- Beit-Hallahmi, B. και Argyle, M. (1997). *The Psychology of Religious Behaviour, Belief and Experience*. Λονδίνο: Routledge.
- Berlinerblau, J. (2005). *The Secular Bible: Why Nonbelievers Must Take Religion Seriously*. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- Blackmore, S. (1999). *The Meme Machine*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Blaker, K., επιμ. (2003). *The Fundamentals of Extremism: The Christian Right in America*. Πλίμουθ: New Boston.

- Bouquet, A.C. (1956). *Comparative Religion*. Χάρμονογουερθ: Penguin.
- Boyd, R. και Richerson, P.J. (1985). *Culture and the Evolutionary Process*. Σικάγο: University of Chicago Press.
- Boyer, P. (2001). *Religion Explained*. Λονδίνο: Heinemann.
- Brodie, R. (1996). *Virus of the Mind: The New Science of the Meme*. Σιάτλ: Integral Press.
- Buckman, R. (2000). *Can We Be Good without God?* Τορόντο: Viking.
- Bullock, A. (1991). *Hitler and Stalin*. Λονδίνο: HarperCollins.
- Bullock, A. (2005). *Hitler: A Study in Tyranny*. Λονδίνο: Penguin.
- Buss, D.M., επιμ. (2005). *The Handbook of Evolutionary Psychology*. Χομπόουκεν, Νιου Τζέρσι: Wiley.
- Cairns-Smith, A.G. (1985). *Seven Clues to the Origin of Life*. Καίμπριτζ: Cambridge University Press. [Τα επτά ίχνη για την προέλευση της ζωής, Κάτοπτρο, 1992.]
- Comins, N.F. (1993). *What if the Moon Didn't Exist?* Νέα Υόρκη: HarperCollins.
- Coulter, A. (2006). *Godless: The Church of Liberation*. Νέα Υόρκη: Crown Forum.
- Darwin, C. (1859). *On the Origin of Species by Means of Natural Selection*. Λονδίνο: John Murray. [Η καταγωγή των ειδών, Γκοβόστης, 1910.]
- Dawkins, M. Stamp (1980). *Animal Suffering*. Λονδίνο: Chapman & Hall.
- Dawkins, R. (1976). *The Selfish Gene*. Οξφόρδη: Oxford University Press. [Το εγωιστικό γονίδιο, Κάτοπτρο, υπό έκδοση.]
- Dawkins, R. (1982). *The Extended Phenotype*. Οξφόρδη: W.H. Freeman.
- Dawkins, R. (1986). *The Blind Watchmaker*. Χάρλοου: Longman. [Ο τυφλός ωρολογοποιός, Κάτοπτρο, 1994 (πρώτη έκδοση), 2001 (δεύτερη έκδοση).]
- Dawkins, R. (1995). *River Out of Eden*. Λονδίνο: Weidenfeld & Nicolson. [Ο ποταμός της ζωής, Κάτοπτρο, 1995.]
- Dawkins, R. (1996). *Climbing Mount Improbable*. Νέα Υόρκη: Norton.
- Dawkins, R. (1998). *Unweaving the Rainbow*. Λονδίνο: Penguin. [Υφαίνοντας το ουράνιο τόξο, Τραυλός, 2000.]
- Dawkins, R. (2003). *A Devil's Chaplain: Selected Essays*. Λονδίνο: Weidenfeld & Nicolson.
- Dennett, D. (1995). *Darwin's Dangerous Idea*. Νέα Υόρκη: Simon & Schuster.
- Dennett, D.C. (1987). *The Intentional Stance*. Καίμπριτζ, Μασαχουσέτη: MIT Press.
- Dennett, D.C. (2003). *Freedom Evolves*. Λονδίνο: Viking.
- Dennett, D.C. (2006). *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon*. Λονδίνο: Viking.
- Deutsch, D. (1997). *The Fabric of Reality*. Λονδίνο: Allen Lane.
- Distin, K. (2005). *The Selfish Meme: A Critical Reassessment*. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- Dostoevsky, F. (1994). *The Karamazov Brothers*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Ehrman, B.D. (2003a). *Lost Christianities: The Battles for Scripture and the Faiths We Never Knew*. Οξφόρδη: Oxford University Press.

- Ehrman, B.D. (2003b). *Lost Scriptures: Books that Did Not Make It into the New Testament*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Ehrman, B.D. (2006). *Whose Word Is It?* Λονδίνο: Continuum.
- Fisher, H. (2004). *Why We Love: The Nature and Chemistry of Romantic Love*. Νέα Υόρκη: Holt.
- Forrest, B. και Gross, P.R. (2004). *Creationism's Trojan Horse: The Wedge of Intelligent Design*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Frazer, J.G. (1994). *The Golden Bough*. Λονδίνο: Chancellor Press. [Ο χρυσός κλώνος, Εκάτη, 5 τόμοι.]
- Freeman, C. (2002). *The Closing of the Western Mind*. Λονδίνο: Heinemann.
- Galouye, D.F. (1964). *Counterfeit World*. Λονδίνο: Gollancz.
- Glover, J. (2006). *Choosing Children*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Goodenough, U. (1998). *The Sacred Depths of Nature*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Goodwin, J. (1994). *Price of Honour: Muslim Women Lift the Veil of Silence on the Islamic World*. Λονδίνο: Little, Brown.
- Gould, S.J. (1999). *Rocks of Ages: Science and Religion in the Fullness of Life*. Νέα Υόρκη: Ballantine.
- Grafen, A. και Ridley, M., επιμ. (2006). *Richard Dawkins: How a Scientist Changed the Way We Think*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Grand, S. (2000). *Creation: Life and How to Make It*. Λονδίνο: Weidenfeld & Nicolson.
- Grayling, A.C. (2003). *What Is Good? The Search for the Best Way to Live*. Λονδίνο: Weidenfeld & Nicolson.
- Gregory, R.L. (1997). *Eye and Brain*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- Halberty, M. και Margalit, A. (1992). *Idolatry*. Κάμπριτζ, Μασαχουσέτη: Harvard University Press.
- Harris, S. (2004). *The End of Faith: Religion, Terror and the Future of Reason*. Νέα Υόρκη: Norton.
- Harris, S. (2006). *Letter to a Christian Nation*. Νέα Υόρκη: Knopf.
- Haight, J.A. (1996). *2000 Years of Disbelief: Famous People with the Courage to Doubt*. Μπάφαλο, Νέα Υόρκη: Prometheus.
- Hauser, M. (2006). *Moral Minds: How Nature Designed our Universal Sense of Right and Wrong*. Νέα Υόρκη: Ecco.
- Hawking, S. (1988). *A Brief History of Time*. Λονδίνο: Bantam. [Το χρονικό του Χρόνου, Κάτοπτρο, 1988 (πρώτη έκδοση), 1997 (δεύτερη έκδοση).]
- Henderson, B. (2006). *The Gospel of the Flying Spaghetti Monster*. Νέα Υόρκη: Villard.
- Hinde, R.A. (1999). *Why Gods Persist: A Scientific Approach to Religion*. Λονδίνο: Routledge.
- Hinde, R.A. (2002). *Why Good Is Good: The Sources of Morality*. Λονδίνο: Routledge.

- Hitchens, C. (1995). *The Missionary Position: Mother Teresa in Theory and Practice*. Λονδίνο: Verso.
- Hitchens, C. (2005). *Thomas Jefferson: Author of America*. Νέα Υόρκη: HarperCollins.
- Hodges, A. (1983). *Alan Turing: The Enigma*. Νέα Υόρκη: Simon & Schuster. [Άλαν Τιούρινγκ —το Αίνιγμα, Τραυλός, 2004.]
- Holloway, R. (1999). *Godless Morality: Keeping Religion out of Ethics*. Εδιμβούργο: Canongate.
- Holloway, R. (2001). *Doubts and Loves: What is Left of Christianity*. Εδιμβούργο: Canongate.
- Humphrey, N. (2002). *The Mind Made Flesh: Frontiers of Psychology and Evolution*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Huxley, A. (2003). *The Perennial Philosophy*. Νέα Υόρκη: Harper.
- Huxley, A. (2004). *Point Counter Point*. Λονδίνο: Vintage.
- Huxley, T.H. (1871). *Lay Sermons, Addresses and Reviews*. Νέα Υόρκη: Appleton.
- Huxley, T.H. (1931). *Lectures and Essays*. Λονδίνο: Watts.
- Jacoby, S. (2004). *Freethinkers: A History of American Secularism*. Νέα Υόρκη: Holt.
- Jammer, M. (2002). *Einstein and Religion*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- Jaynes, J. (1976). *The Origin of Consciousness in the Breakdown of the Bicameral Mind*. Βοστόν: Houghton Mifflin.
- Juergensmeyer, M. (2000). *Terror in the Mind of God: The Global Rise of Religious Violence*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Kennedy, L. (1999). *All in the Mind: A Farewell to God*. Λονδίνο: Hodder & Stoughton.
- Kertzer, D.I. (1998). *The Kidnapping of Edgardo Mortara*. Νέα Υόρκη: Vintage.
- Kilduff, M. και Javers, R. (1978). *The Suicide Cult*. Νέα Υόρκη: Bantam.
- Kurtz, P., επιμ. (2003). *Science and Religion: Are They Compatible?*. Άμχερστ, Νέα Υόρκη: Prometheus.
- Kurtz, P. (2004). *Affirmations: Joyful and Creative Exuberance*. Άμχερστ, Νέα Υόρκη: Prometheus.
- Kurtz, P. και Madigan, T.J., επιμ. (1994). *Challenges to the Enlightenment: In Defense of Reason and Science*. Άμχερστ, Νέα Υόρκη: Prometheus.
- Lane, B. (1996). *Killer Cults*. Λονδίνο: Headline.
- Lane Fox, R. (1992). *The Unauthorized Version*. Λονδίνο: Penguin.
- Levitt, N. (1999) *Prometheus Bedeviled*. Νιου Μπρούνοβικ, Νιου Τζέρσι: Rutgers University Press.
- Loftus, E. και Ketcham, K. (1994). *The Myth of Repressed Memory: False Memories and Allegations of Sexual Abuse*. Νέα Υόρκη: St Martin's.
- McGrath, A. (2004). *Dawkins' God: Genes, Memes and the Meaning of Life*. Οξφόρδη: Blackwell.
- Mackie, J.L. (1985). *The Miracle of Theism*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Medawar, P.B. (1982). *Pluto's Republic*. Οξφόρδη: Oxford University Press.

- Medawar, P.B. και Medawar, J.S. (1977). *The Life Science: Current Ideas of Biology*. Λονδίνο: Wildwood House.
- Miller, Kenneth (1999). *Finding Darwin's God*. Νέα Υόρκη: HarperCollins.
- Mills, D. (2006). *Atheist Universe: The Thinking Person's Answer to Christian Fundamentalism*. Μπέρκλεϊ: Ulysses Books.
- Mitford, N. και Waugh, E. (2001). *The Letters of Nancy Mitford and Evelyn Waugh*. Νέα Υόρκη: Houghton Mifflin.
- Mooney, C. (2005). *The Republican War on Science*. Καίμπριτζ, Μασαχουσέτη: Basic Books.
- Perica, V. (2002). *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Phillips, K. (2006). *American Theocracy*. Νέα Υόρκη: Viking.
- Pinker, S. (1997). *How the Mind Works*. Λονδίνο: Allen Lane.
- Pinker, S. (2002). *The Blank Slate: The Modern Denial of Human Nature*. Λονδίνο: Allen Lane.
- Plimer, I. (1994). *Telling Lies for God: Reason vs Creationism*. Μίλσονς Πόιντ: Random House.
- Polkinghorne, J. (1994). *Science and Christian Belief: Theological Reflections of a Bottom-Up Thinker*. Λονδίνο: SPCK.
- Rees, M. (1999). *Just Six Numbers*. Λονδίνο: Weidenfeld & Nicolson. [Μόνο έξι αριθμοί, Κάτοπτρο, 2001.]
- Rees, M. (2001). *Our Cosmic Habitat*. Λονδίνο: Weidenfeld & Nicolson.
- Reeves, T.C. (1996). *The Empty Church: The Suicide of Liberal Christianity*. Νέα Υόρκη: Simon & Schuster.
- Richerson, P.J. και Boyd, R. (2005). *Not by Genes Alone: How Culture Transformed Human Evolution*. Σικάγο: University of Chicago Press.
- Ridley, Mark (2000). *Mendel's Demon: Gene Justice and the Complexity of Life*. Λονδίνο: Weidenfeld & Nicolson.
- Ridley, Matt (1997). *The Origins of Virtue*. Λονδίνο: Penguin.
- Ronson, J. (2005). *The Men Who Stare at Goats*. Νέα Υόρκη: Simon & Schuster.
- Ruse, M. (1982). *Darwinism Defended: A Guide to the Evolution Controversies*. Ρίντινγκ, Μασαχουσέτη: Addison-Wesley.
- Russell, B. (1957). *Why I Am Not a Christian*. Λονδίνο: Routledge.
- Russell, B. (1993). *The Quotable Bertrand Russell*. Άμχερστ, Νέα Υόρκη: Prometheus.
- Russell, B. (1997a). *The Collected Papers of Bertrand Russell, τόμ. 2: Last Philosophical Testament, 1943-1968*. Λονδίνο: Routledge.
- Russell, B. (1997b). *Collected Papers, τόμ. 11, επιμ. J.C. Slater και P. Köllner*. Λονδίνο: Routledge.
- Russell, B. (1997c). *Religion and Science*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Ruthven, M. (1989). *The Divine Supermarket: Travels in Search of the Soul of America*. Λονδίνο: Chatto & Windus.

- Sagan, C. (1995). *Pale Blue Dot*. Λονδίνο: **Headline**.
- Sagan, C. (1996). *The Demon-Haunted World: Science as a Candle in the Dark*. Λονδίνο: **Headline**. [Στοιχειωμένος κόσμος, Έσσοπτρον, 1998.]
- Scott, E.C. (2004). *Evolution vs. Creationism: An Introduction*. Γουέστπορτ, Κονέκτικατ: **Greenwood**.
- Shennan, S. (2002). *Genes, Memes and Human History*. Λονδίνο: **Thames & Hudson**.
- Shermer, M. (1997). *Why People Believe Weird Things: Pseudoscience, Superstition and Other Confusions of Our Time*. Νέα Υόρκη: **W.H. Freeman**. [Γιατί οι άνθρωποι πιστεύουν σε παράξενα πράγματα; Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2003.]
- Shermer, M. (1999). *How We Believe: The Search for God in an Age of Science*. Νέα Υόρκη: **W.H. Freeman**.
- Shermer, M. (2004). *The Science of Good and Evil: Why People Cheat, Gossip, Care, Share, and Follow the Golden Rule*. Νέα Υόρκη: **Holt**.
- Shermer, M. (2005). *Science Friction: Where the Known Meets the Unknown*. Νέα Υόρκη: **Holt**.
- Shermer, M. (2006). *The Soul of Science*. Λος Άντζελες: **Skeptics Society**.
- Silver, L.M. (2006). *Challenging Nature: The Clash of Science and Spirituality at the New Frontiers of Life*. Νέα Υόρκη: **HarperCollins**.
- Singer, P. (1990). *Animal Liberation*. Λονδίνο: **Jonathan Cape**.
- Singer, P. (1994). *Ethics*. Οξφόρδη: **Oxford University Press**.
- Smith, K. (1995). *Ken's Guide to the Bible*. Νέα Υόρκη: **Blast Books**.
- Smolin, L. (1997). *The Life of the Cosmos*. Λονδίνο: **Weidenfeld & Nicolson**.
- Smythies, J. (2006). *Bitter Fruit*. Τσάρλεστον, Νότια Καρολίνα: **Booksurge**.
- Spong, J.S. (2005). *The Sins of Scripture*. Σαν Φρανσίσκο: **Harper**.
- Stannard, R. (1993). *Doing Away with God? Creation and the Big Bang*. Λονδίνο: **Pickering**.
- Steer, R. (2003). *Letter to an Influential Atheist*. Καρλάιλ: **Authentic Lifestyle Press**.
- Stenger, V.J. (2003). *Has Science Found God? The Latest Results in the Search for Purpose in the Universe*. Νέα Υόρκη: **Prometheus**.
- Susskind, L. (2006). *The Cosmic Landscape: String Theory and the Illusion of Intelligent Design*. Νέα Υόρκη: **Little, Brown**.
- Swinburne, R. (1996). *Is There a God?* Οξφόρδη: **Oxford University Press**.
- Swinburne, R. (2004). *The Existence of God*. Οξφόρδη: **Oxford University Press**.
- Taverne, R. (2005). *The March of Unreason: Science, Democracy and the New Fundamentalism*. Οξφόρδη: **Oxford University Press**.
- Tiger, L. (1979). *Optimism: The Biology of Hope*. Νέα Υόρκη: **Simon & Schuster**.
- Toland, J. (1991). *Adolf Hitler: The Definitive Biography*. Νέα Υόρκη: **Anchor**.
- Trivers, R.L. (1985). *Social Evolution*. Μένλο Παρκ, Καλιφόρνια: **Benjamin/Cummings**.
- Unwin, S. (2003). *The Probability of God: A Simple Calculation that Proves the Ultimate Truth*. Νέα Υόρκη: **Crown Forum**.

- Vermes, G. (2000). *The Changing Faces of Jesus*. Λονδίνο: Allen Lane.
- Ward, K. (1996). *God, Chance and Necessity*. Οξφόρδη: Oneworld.
- Warraq, I. (1995). *Why I Am Not a Muslim*. Νέα Υόρκη: Prometheus.
- Weinberg, S. (1993). *Dreams of a Final Theory*. Λονδίνο: Vintage. [Όνειρα για μια Τελική Θεωρία, Κάτοπτρο, 1995.]
- Wells, G.A. (1986). *Did Jesus Exist?* Λονδίνο: Pemberton.
- When, F. (2004). *How Mumbo-Jumbo Conquered the World: A Short History of Modern Delusions*. Λονδίνο: Fourth Estate.
- Williams, W., επιμ. (1998). *The Values of Science: Oxford Amnesty Lectures 1997*. Μπόουλντερ, Κολοράντο: Westview.
- Wilson, A.N. (1993). *Jesus*. Λονδίνο: Flamingo.
- Wilson, A.N. (1999). *God's Funeral*. Λονδίνο: John Murray.
- Wilson, D.S. (2002). *Darwin's Cathedral: Evolution, Religion and the Nature of Society*. Σικάγο: University of Chicago Press.
- Wilson, E.O. (1984). *Biophilia*. Καίμπριτζ, Μασαχουσέτη: Harvard University Press.
- Winston, R. (2005). *The Story of God*. Λονδίνο: Transworld/BBC.
- Wolpert, L. (1992). *The Unnatural Nature of Science*. Λονδίνο: Faber & Faber.
- Wolpert, L. (2006). *Six Impossible Things Before Breakfast: The Evolutionary Origins of Belief*. Λονδίνο: Faber & Faber.
- Young, M. και Edis, T., επιμ. (2006). *Why Intelligent Design Fails: A Scientific Critique of the New Creationism*. Νιου Μπρούκγουικ: Rutgers University Press.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ένας γενικός κατάλογος φιλικών διευθύνσεων, για ανθρώπους που επιθυμούν να ξεφύγουν από τη θρησκεία. Πρόθεσή μου είναι να ενημερώνω τακτικά τον παρακάτω κατάλογο στην ιστοσελίδα του Ιδρύματος Richard Dawkins για τη Λογική και την Επιστήμη: www.richarddawkins.net. Ζητώ συγγνώμη για τον περιορισμό τού εν λόγω καταλόγου στον αγγλόφωνο κόσμο.

ΗΠΑ

American Atheists

PO Box 5733, Parsippany, NJ 07054-6733

Voicemail: 1-908-276-7300

Fax: 1-908-276-7402

Email: info@atheists.org

www.atheists.org

American Humanist Association

1777 T Street, NW, Washington, DC 20009-7125

Telephone: (202) 238-9088

Toll-free: 1-800-837-3792

Fax: (202) 238-9003

www.americanhumanist.org

Atheist Alliance International

PO Box 26867, Los Angeles, CA 90026

Toll-free: 1-866-HERETIC

Email: info@atheistalliance.org

www.atheistalliance.org

The Brights

PO Box 163418, Sacramento, CA 95816

Email: the-brights@the-brights.net
www.the-brights.net

Center for Inquiry Transnational
Council for Secular Humanism
Campus Freethought Alliance
Center for Inquiry - On Campus
African Americans for Humanism
3965 Rensch Road, Amherst, NY 14228
Telephone: (716) 636-4869
Fax: (716) 636-1733
Email: info@secularhumanism.org
www.centerforinquiry.net
www.secularhumanism.org
www.campusfreethought.org
www.secularhumanism.org/index.php?section=aah&page=index

Freedom From Religion Foundation
PO Box 750, Madison, WI 53701
Telephone: (608) 256-5800
Email: info@ffrf.org
www.ffrf.org

Freethought Society of Greater Philadelphia
PO Box 242, Pocopson, PA 19366-0242
Telephone: (610) 793-2737
Fax: (610) 793-2569
Email: fsgp@freethought.org
www.fsgp.org/

Institute for Humanist Studies
48 Howard St, Albany, NY 12207
Telephone: (518) 432-7820
Fax: (518) 432-7821
www.humaniststudies.org

International Humanist and Ethical Union - USA
Appignani Bioethics Center
PO Box 4104, Grand Central Station, New York, NY 10162
Telephone: (212) 687-3324
Fax: (212) 661-4188

Internet Infidels

PO Box 142, Colorado Springs, CO 80901-0142

Fax: (877) 501-5113

www.infidels.org

James Randi Educational Foundation

201 S.E. 12th St (E. Davie Blvd), Fort Lauderdale, FL 33316-1815

Telephone: (954) 467-1112

Fax: (954) 467-1660

Email: jref@randi.org

www.randi.org

Secular Coalition for America

PO Box 53330, Washington, DC 20009-9997

Telephone: (202) 299-1091

www.secular.org

Secular Student Alliance

PO Box 3246, Columbus, OH 43210

Toll-free Voicemail/Fax: 1-877-842-9474

Email: ssa@secularstudents.org

www.secularstudents.org

The Skeptics Society

PO Box 338, Altadena, CA 91001

Telephone: (626) 794-3119

Fax: (626) 794-1301

Email: editorial@skeptic.com

www.skeptic.com

Society for Humanistic Judaism

28611 W. 12 Mile Rd, Farmington Hills, MI 48334

Telephone: (248) 478-7610

Fax: (248) 478-3159

Email: info@shj.org

www.shj.org

Βρετανία

British Humanist Association

1 Gower Street, London WC1E 6HD

Telephone: 020 7079 3580

Fax: 020 7079 3588

Email: info@humanism.org.uk
www.humanism.org.uk

International Humanist and Ethical Union - UK

1 Gower Street, London WC1E 6HD
Telephone: 020 7631 3170
Fax: 020 7631 3171
www.iheu.org/

National Secular Society

25 Red Lion Square, London WC1R 4RL
Tel: 020 7404 3126
Fax: 0870 762 8971
www.secularism.org.uk/

New Humanist

1 Gower Street, London WC1E 6HD
Telephone: 020 7436 1151
Fax: 020 7079 3588
Email: info@newhumanist.org.uk
www.newhumanist.org.uk

Rationalist Press Association

1 Gower Street, London WC1E 6HD
Telephone: 020 7436 1151
Fax: 020 7079 3588
Email: info@rationalist.org.uk
www.rationalist.org.uk/

South Place Ethical Society (UK)

Conway Hall, Red Lion Square, London WC1R 4RL
Telephone: 020 7242 8037/4
Fax: 020 7242 8036
Email: library@ethicalsoc.org.uk
www.ethicalsoc.org.uk

Καναδάς

Humanist Association of Canada

PO Box 8752, Station T, Ottawa, Ontario, K1G 3J1
Telephone: 877-HUMANS-1
Fax: (613) 739-4801

Email: HAC@Humanists.ca
<http://hac.humanists.net/>

Αυστραλία

Australian Skeptics
PO Box 268, Roseville, NSW 2069
Telephone: 02 9417 2071
Email: skeptics@bdsn.com.au
www.skeptics.com.au

Council of Australian Humanist Societies
GPO Box 1555, Melbourne, Victoria 3001.
Telephone: 613 5974 4096
Email: AMcPhate@bigpond.net.au
<http://home.vicnet.net.au/~humanist/resources/cahs.html>

Νέα Ζηλανδία

New Zealand Skeptics
NZCSICOP Inc.
PO Box 29-492, Christchurch
Email: skeptics@spis.co.nz
<http://skeptics.org.nz>

Humanist Society of New Zealand
PO Box 3372, Wellington
Email: jeffhunt90@yahoo.co.nz
www.humanist.org.nz/

Ινδία

Rationalist International
PO Box 9110, New Delhi 110091
Telephone: + 91-11-556 990 12
Email: info@rationalistinternational.net
www.rationalistinternational.net/

Ισλαμικός κόσμος

Apostates of Islam
www.apostatesofislam.com/index.htm

Dr Homa Darabi Foundation
(To promote the rights of women and children under Islam)
PO Box 11049, Truckee, CA 96162, USA

Telephone (530) 582 4197

Fax (530) 582 0156

Email: homa@homa.org

www.homa.org/

FaithFreedom.org

www.faithfreedom.org/index.htm

Institute for the Secularization of Islamic Society

Email: info@SecularIslam.org

www.secularislam.org/Default.htm

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΡΩΝ ΚΑΙ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

a, a

- Αβραάμ, 57, 265, 271, 300
 Ισαάκ, 268-269, 278, 293
 Ισμαήλ, 268
 Σάρρα, 268
αγγλικανισμός, 32, 36, 289-290
άγκιστρο εξ ουρανού (βλ. και Dennett, Daniel), 182, 185
αγνωστικισμός, 68, 69, 75, 95
 ανεπάρκεια, 69-77
 μόνιμος κατ' αρχήν (ΜΑΚ), 70, 74
 προσωρινός στην πράξη (ΠΑΠ), 70, 72, 74
 σαχλοί αισθηματίες, 69
 Huxley, Thomas Henry, 71-72, 77, 96
 Jefferson, Thomas, 64
Αθανάσιος, Μέγας, 55
αθεϊσμός:
 ευθανασία, 392-393
 Θεός, ύπαρξη, 73, 134-135
 θρησκεία, 312-313
 λογοτεχνική κουλτούρα, 376-379
 Μπους, Τζορτζ, ο πρεσβύτερος, 65
 μπράιτς, 373
 Πατέρες του Έθνους, 60-62, 65
 φονταμενταλιστές, 313
 Χίτλερ και Στάλιν, 301-309
 de facto, 73, 81
Αίγυπτος, 46, 117, 268, 280
Αικατερίνη, Μεγάλη, 108
Αϊνστάιν, Άλμπερτ (Einstein, Albert), 31, 36-41, 42, 180, 235, 252
ακαδημίες πόλεων, 366, 371
Ακινάτης, άγιος Θωμάς (d'Aquino, San Tommaso), 177, 355
 άπειρη αναδρομή, 100-101
 επιχείρημα εκ του βαθμού, 102
 κινούν ακίνητον, 100
 τελεολογικό επιχείρημα, 102
Άλεν, Γούντι (Allen, Woody), 144
Αλ Κάιντα, 337
Αλλάχ, 52, 61, 212, 338-339
Άμις (Amish), 364-366
αμμωνίτες, 150
Άμμων Ρα, 76
ανθρωπική αρχή:
 κοσμολογική εκδοχή, 168-177
 πλανητική εκδοχή, 161-168
ανιμισμός, 53, 298
ανοσοποιητικό σύστημα, 159-160
Άνσελμος του Καντέρμπερι, άγιος (Anselm of Canterbury, Saint), 106, 107
 οντολογικό επιχείρημα, 103-104
 insipiens, 104
αντιαεροπορικός πύραυλος, 102
απαρτχάιντ, 45, 334
Αποκλειστικοί Αδελφοί (Exclusive Brethren), 356
Απόλλων, 76
αρειανισμός, 54
Αρθούρος, βασιλιάς, 120
αριστολόχεια η τρίλοβη (*Aristolochia trilobata*), 145
αρχείο απολιθωμάτων, 69, 153, 367
αστέρας νετρονίων, 96
Άσυλα της Μαγδαληνής (Magdalene Asylums), 351
Αυγουστίνος, Ιερός (Aurelius Augustinus):
 περιέργεια, 159

- πρωταρχικό αμάρτημα, 279
 Αύγουστος, αυτοκράτορας των Ρωμαίων, 117, 118
 αφύπνιση συνείδησης:
 βόρειο ημισφαίριο, σοβινισμός, 140
 παιδιά, θρησκευτικές ετικέτες, 372-375
 φεμινισμός, 140-141, 373
 φυσική επιλογή, 141-144
 Abbott, Edwin, 408
 Adams, Douglas, 42, 129, 141-142, 400-401
 Adams, John, 61, 65, 67, 121
 Alberts, Bruce, 126
 Alexander, κυρία C.E., 52
 Alliance Defense Fund (Βλ. Ταμείο Συμμαχίας και Υποστήριξης)
American Heart Journal, 87
American Mathematical Monthly, 108
 Angier, Natalie, 65
annus mirabilis, 148
 Anstey, F., 205
 Anti Discrimination Support Network (Βλ. Δίκτυο Υποστήριξης Ενάντια στις Διακρίσεις)
 Antonelli, καρδινάλιος, 346
Archaeopteryx (αρχαιοπτερυξ), 143
Aristolochia trilobata (Βλ. αριστολόχια η τρίλοβη)
 Army of God, AOG (Βλ. Στρατός του Θεού)
 Associated Press, 47
 Atkins, Peter, 88, 144
 Atran, Scott, 57, 203, 210
 Attenborough, σερ David, 145, 228, 229, 231, 232, 370
 Aunger, Robert, 222
Australopithecus afarensis, 334
β, b, v
 Βάαλ, 52, 76, 130, 270, 272
 Βάγκνερ, Ρίχαρντ (Wagner, Richard), 378
 βακτήρια, 32, 406, 410
 ευκαρυωτικά κύτταρα, 167
 κινητήρας, μαστίγιο, 156-158
 TTSS (εκκριτικό σύστημα τύπου III), 158
 βαπτιστές, 281, 323
 βαρύτητα, νόμος, 33, 41
 Βασιλική Εταιρεία, 125, 126, 127, 312
 Βεγγάζη, ιταλικό προξενείο, 47
 Βιβλικό Ινστιτούτο Moody, 119
Βίβλος:
 δουλεία, 293
 εξέλιξη, 316
 Ζώνη, 313
 ηθικότητα, 286
 μετάφραση επί βασιλέως Ιακώβου, 265, 376
 Βίκινγκς, 57, 76
 Βιοφιλία, 382
 Βισνού, 54
 Βολταίρος (Voltaire, François Marie-Arouet), 39, 59, 339
 Βόρεια Ιρλανδία:
 αντιμαχόμενες ομάδες, 288
 αστείο, 191
 γάμοι, μικτοί, 289
 ευφημισμοί, 43, 374
 θρησκευτική κουλτούρα, 191
 χωριστή εκπαίδευση, 289
 Βόσνιοι, 44
 Βόταν, 52, 76
 βουδισμός, 59, 226
 Βράχμα, 54, 238
 Badawi, δρ Zaki, 48
 Baggini, Julian, 35
 Barber, Noel, 301
 Baring, Maurice, 331, 332
 Barker, Dan, 359
 Barrett, James, 328
 Barrett, Justin, 209
 Barrow, John, 161
 Barth, Bob, 89
 Barthes, Roland, 382
 Bayes, θεώρημα, 130-135
 BBC, 124, 319, 371
Beagle, πλοίο της Αυτού Μεγαλειότητος, 35
 Bédoyère, Quentin de la, 69
 Behe, Michael, 156, 157-158, 159-160
 Beit-Hallahmi, Benjamin, 125
 Bell, Paul, 128
 Belloc, Hilaire, 331
 Benson, δρ Herbert, 86, 89
 Bentham, Jeremy, 258-259, 330
 Berlinerblau, Jacques, 119
 Bethea, Charles, 87
 Betjeman, John, 32, 63, 290
 Bierce, Ambrose, 84
 Blackmore, Susan, 219, 222

- Blaker, Kimberly, 320
 Bloom, Paul, 205, 206, 209, 210
 Bondi, Hermann, 312
 Bonhoeffer, Dietrich, 151, 153
 Bouquet, A.C., 298
 Boyd, Robert, 222
 Boyer, Pascal, 57, 203, 210
 Boykin, William G., 320
 Bray, Michael, 264, 327-330
 Brights (Βλ. μπράιτς)
 Britton, John, 328, 329, 330
 Brockman, John, 179
 Brodie, Richard, 222
 Brown, κίννον, 406
 Brown, Πανεπιστήμιο, 158
 Brown, Andrew, 367-368
 Brown, B.H., 108
 Brown, Dan, 121
 Bruce, Lenny, 278
 Bryan, William Jennings, 315
 Buckman, Robert, 231, 240
 Buckner, Ed, 62
 Bulldog Drummond, 294
 Bullock, Alan, 302
 Bunting, Madeleine, 92, 93
 Burger, Warren, 365
 Burnell, Jocelyn Bell, 96
 Bush, Jeb, 329
 Vardy, σερ Peter, 366-367, 369, 371
 Veblen, Thorstein, 244
 Vermes, Geza, 232, 278, 280
 Vidal, Gore, 58
 von Neumann, John, 321
- β, γ, δ**
 Γαλαξίας, 32, 41, 96, 164
 Γαλιλαίος (Galilei, Galileo), 122, 406
 γενετική παρέκκλιση, 202, 214-215
 γερανός (Βλ. και Dennett, Daniel), 182, 183, 185
 Γανομαρό, 195
 Γκαίμπελς, Γιόζεφ (Goebbels, Joseph), 307
 Γκαίρινγκ, Χέρμαν (Göring, Hermann), 303
 Γκάντι, Μαχάτμα, 67, 277, 300
 γνωσιοθεωρητική ασφάλης ζώνη, 181
 γονίδια, 188, 190, 196, 211, 214, 217-218, 219, 222, 223-224, 226
 Γουλιέλμος ο Κατακτητής, 117, 392
 Cairns-Smith, A.G., 155
 Calvary Tabernacle Association (Βλ. Ένωση της Κιβωτού του Γολγοθά)
 Campaign for Real Education, The (Βλ. Εκστρατεία για Αληθινή Εκπαίδευση)
 Camp Quest, 75
Canis familiaris, 392
 Carlin, George, 311
 Carlson, Tucker, 324
 Carr, Peter, 64
 Carter, Brandon, 161
 Catholic Community Forum (Βλ. Φόρουμ της Καθολικής Κοινότητας)
Catholic Encyclopedia, 53, 55, 395
 Catholics for Christian Political Action (Βλ. Καθολικοί υπέρ της Χριστιανικής Πολιτικής Δράσης)
 Centro Espirita Beneficiente Uniao do Vegetal, εκκλησία, 44
 Chagnon, Napoleon, 195
 Chamberlain, Neville (Βλ. και εξέλιξη), 90, 91, 92, 126
 Chardin, Teilhard de, 181
 Chesterton, G.K., 331
 Christian Brothers (Βλ. Χριστιανοί Αδελφοί)
 Christian Coalition (Βλ. Χριστιανικός Συνασπισμός)
 Christian Life City (Βλ. Πόλη της Χριστιανικής Ζωής)
 Churchill, Κολέγιο, 124
Civiltà Cattolica, 344
 Clare, Κολέγιο, 124
 Clarke, Arthur C., τρίτος νόμος, 97, 228
 Collins, Francis, 124
 Comte, Auguste, 70-71, 95, 96
 Cornwell, R. Elisabeth, 126-127
 Cosmos, βραβείο, 128
 Coulter, Ann, 320
 Coyne, Jerry, 91, 160
 Crafoord, βραβείο, 128
 Cranmer, Thomas, 348
 Crick, Francis, 124, 222
 Curie, Marie και Pierre, 123
 Galouye, Daniel F., 98
 Galton, Francis, 85
 Gasking, Douglas, 106-107
 Gates, Bill, 394
 Gaunilo, 106
 Gell-Mann, Murray, 173

Gershwin, George, 118
 Gillooly, Robert, 118
 Glenn, Norval D., 290
 Glover, Jonathan, 307-308
 Goldwater, Barry, 61
 Golgi, σύμπλεγμα, 315, 316
 Goodenough, Ursula, 34-35
 Goodwin, Jan, 335
 Gott, John William, 319
 Gould, Stephen Jay, 77-78, 80, 81, 83, 84, 96, 316
 Grafen, Alan, 244
 Graham, Billy, 119
 Grand, Steve, 406, 407
 Graves, Robert, 279
 Gray, Muriel, 337
 Greer, Germaine, 47
 Gross, Paul, 236
Guardian, 63, 92, 160, 327, 367

δ, d

Δαβίδ, 117, 118, 119
 Δαβία, 46-47, 49
 Δαρβίνος, Κάρολος (Darwin, Charles), 123, 196-197, 247
 απότατες εξηγήσεις, 194
 αφύπνιση συνειδήσεων, 141-144, 403
 δαρβινική επιταγή, 188-192
 επαγγελματική σταδιοδρομία, 35
 επίτευγμα, μέγεθος, 144, 148, 403
 επιχείρημα εκ του σχεδίου, 102, 166-167
 καταγωγή μέσω τροποποιήσεων, 148-149, 151
 κοσμολογία, 139, 143, 182-183
 μπουλντόγκ, 71
 προσωπικές προσβολές, 238
 φημολογούμενη μετάνοια, 122
 φυσική επιλογή, 140, 141-143, 166, 182-185, 207, 217
 Darwin, σερ George (γιος του), 123
 δεινόσαυροι, 154, 392
 Δέκα Εντολές:
 βελτιωμένη εκδοχή, 292
 ΗΠΑ, 63, 262, 275, 325
Παλαιά Διαθήκη, 271, 273
 δεοντολόγοι, 258
 Δευτέρα Παρουσία, 320, 335-336
 δημιουργισμός:
 αβιθανότητα, επιχείρημα, 138, 148

άρνηση αντιπαράθεσης, 312
 διαμάχη, 90-91
 εγγενής προδιάθεση, 206
 κατακλυστική γεωλογία, 369
 λατρεία των κενών, 151-155
 μη αναγώγιμη πολυπλοκότητα, 155-160
 σύμπωμα της θρησκείας, 91-92
 Δημοκρατικοί, 42-43, 374
 Διαδίκτυο, 114, 160, 332
 επιστολές από τη Νιγηρία, 394
 ερωτηματολόγια, 248
 φορέας του *Zeitgeist*, 291-292, 299
 διαμεσολαβητική προσευχή, 86, 89
 Δίας, 52, 76
 διατήρηση της μάζας-ενέργειας, νόμος, 108
 διαχωρισμός Εκκλησίας και Κράτους, 63, 93
 Δίδυμοι Πύργοι, 114
 Διεθνής Αρνησία, 360
 Δίκτυο Υποστήριξης Ενάντια στις Διακρίσεις (Anti Discrimination Support Network), 67
 δυσισμός, 205-207, 208
 δωρεάν γεύμα, 139
 Dahl, Roald, 333
Daily Telegraph, 367
 Darrow, Clarence, 75
 Davies, Paul, 40-41, 94
 Dembski, William, 93
 Dennett, Daniel, 93, 180, 189, 210, 256
 άγκιστρα εξ ουρανού, 98, 184
 γερανοί, 98, 184
 κρουαζιέρα, 190
 περί «στάσεων», 207-209
 πίστη στην πίστη, 36, 387-388
 στάγδην Δημιουργία, 142
deus otiosus, 144
 Deutsch, David, 401
 Dickinson, Emily, 397
 Distin, Kate, 222
 DNA, 83, 164, 217, 396
 Dobson, James, 202
 Dolittle, Eliza, 377
 Donne, John, 247
 Doppler, μετατόπιση, 95
 Dornan, Bob, 320
 Douglas, Stephen A., 295
 Douglas, William O., 365

Downey, Margaret, 67
 Drake, εξίσωση, 94, 95
 Dr Dolittle, 35
 Dyson, Freeman, 171, 179-180

ε, e

Εβραίοι:

Αϊνστάιν, Άλμπερτ, 38
 αντισημιτισμός, χριστιανικός, 304-305
 γελοιογραφίες, αντιεβραϊκές, 49
 λόμπι, 66
 Ολοκαύτωμα, 88
 Χίτλερ, Αδόλφος, 38, 304-305
 Mortara, Edgardo, απαγωγή, 344-348

εγκέφαλος:

εξέλιξη, 204, 403-404, 408
 θεϊκό κέντρο, 194
 θεόθεν κενό, 382
 λογισμικό προσομοίωσης, 112-114,
 397, 408
 μοντέλα, κατασκευή, 114, 408

Εθνική Ακαδημία Επιστημών των ΗΠΑ
 (NAS), 125-127

Εθνική Ομοσπονδία Ευαγγελικών
 (National Association of Evangelicals),
 353

εθνικιστές, 43, 374

εθνικοί, 285

Εθνικό Κέντρο για τη Διδασκαλία της
 Επιστήμης (National Center for
 Science Education, NCSE), 90

εθνοκάθαρση, 274

Πουγκοσλαβία, 43

Μαδιανίτες, 272

ειδωλόατρες, 276

Εκκλησία της Αγγλίας, 32, 63

εκκριτικό σύστημα τύπου III (βλ. TTSS)

εκπαίδευση:

Άμις, 364-366
 δημιουργιστές, 366-372
 θρησκευτική, 376-379
 πίστη ως αρετή, 341
 χωριστή, 289

Εκστρατεία για Αληθινή Εκπαίδευση
 (Campaign for Real Education), 375

ελευθερία του Τύπου, 47

Έλληνες, αρχαίοι, 53, 57, 76, 105

έρβρα, ανθρώπινα, 324-331, 334

ενεργοί παράγοντες, 170, 209

Ένωση της Κιβωτού του Γολγοθά (Calvary
 Tabernacle Association), 39
 εξελικτική ψυχολογία, 204, 210
 εξέλιξη:

διαδικασία, 147-148, 160-161

όργανα, 156, 160-161

πίστη, 313-314

συνέχεια, εξελικτικά, 334

σχέδιο, 84, 102-103, 184-185

σκολιά εξελικτικών Neville

Chamberlain, 126

εξωπλιακοί πλανήτες, 95

εξωσωματική γονιμοποίηση, 326-327

Επικεντρώσου στην Οικογένεια (Focus on
 the Family), 202

επιλογή ομάδας, 195-197

Επιχείρηση Διάσωσης (Operation Rescue),
 325, 327

Εργατικοί, 42

Ες, Ρούντολφ (Hess, Rudolf), 303

Έσχατο Μπίονγκκ, επιχείρημα, 138-139,
 148, 166, 168, 178, 184

Εταιρεία Ελεύθερης Σκέψης της
 Μείζονος Φιλαδέλφειας (Freethought
 Society of Greater Philadelphia), 67

ετερογαμία, 290

ετερογένεια των μερών, 177

Ευαγγέλια, 121, 179

Θωμάς, 119, 120

τέσσερα, 119, 120, 121

ψευδοευαγγελιστές, 120

ευθανασία, 326, 391-393

ευπλεκτέλλα (Euplectella), 145

ευφυές σχέδιο, 138, 146, 152-153, 160, 182

Ehrman, Bart, 119

Emerson, Ralph Waldo, 51

Emmanuel, Κολέγιο, 366-368

Engel, Gerhard, 304

Enigma, σπάσιμο κωδικών, 321

Euler, Leonhard, 108

Euplectella (βλ. ευπλεκτέλλα)

Exclusive Brethren (βλ. Αποκλειστικοί
 Αδελφοί)

ζ, z

Ζήνα, 162

Ζήνων, παράδοξο, 105

Ζώνη της Βίβλου (βλ. και Βίβλος), 313

Zahavi, Amotz, 244-245

Zeitgeist, 141, 291, 293-301, 318, 336

n, h

- nθικότητα, 233, 235-260
 ήλιο, 169, 363
 ΗΠΑ:
 Ανώτατο Δικαστήριο, 44, 324, 364-365
 ευαγγελικοί, πολιτική δύναμη, 275
 Σύνταγμα, 44, 63, 275, 329
 Ηρώδης, 117, 118
 Haggard, Ted, 353, 354, 355
 Haldane, J.B.S., 154, 400, 409, 411
 Halley, κομήτης, 162
 Hamilton, W.D., 241
 Hari, Johann, 335
 Harries, Richard, 370
 Harris, Sam, 111, 255, 279, 308, 335-336, 337, 338
 Hartung, John, 281-286
 Harvard, Πανεπιστήμιο, 316, 317
 Hassan, Nasra, 338
 Haught, James, 123
 Hauser, Marc, 240, 248-252
 Hawking, Stephen, 34, 36, 40
 Hell Houses (Βλ. Οίκοι Κολάσεως)
 Helms, Jesse, 322
Herald (της Γλασκώβης), 337
 Hill, Paul, 327-330
 Hinde, Robert, 203, 210, 240, 258, 376
 Hitchens, Christopher, 64, 325, 389
 hoasca, αφέψημα, 44
 Holloway, Richard, 262
Homo sapiens, 334, 392
 Hope, Elizabeth, 122
 Horgan, John, 178-179, 180
 Hoyle, Fred, 97, 138, 143, 148, 169
 Hubble, Edwin, 95
 Humphrey, Nicholas, 360-364, 365
 Huxley, Aldous, 107, 109
 Huxley, Julian, 177
 Huxley, Thomas Henry, 71-72, 77, 96, 238, 294-295, 300

θ

- θανατική ποινή, 324
 θεϊσμός, 40, 73, 84, 134, 175
 θεοδικία, 134
 θεοκρατία, 67, 318, 320, 335, 353
 θεολογικός νους, 88, 177, 393, 395
 Θεός:
 αγαθότητα, 134
 Ακινάτης, Θωμάς, 100-103, 133

- απιθανότητα, 139
 απλότητα, 175-176
 Γραφές, 116-121
 διασκεδαστικές αποδείξεις, 108-109
 εκδοχές, 53
 εκ του βαθμού, 102
 εκ του σχεδίου, 102-103
 επιστήμη, 90
 θρησκοεύμενοι επιστήμονες, 122-128
 κοσμολογικές αποδείξεις, 100
 οντολογικές αποδείξεις, 103-107
 ορισμός, 52, 59-60, 81-82, 96
 πιθανότητες, 68, 139
 Προσωπική Έλλειψη Πίστης,
 Επιχείρημα, 154-155
 προσωπική εμπειρία, 111-116
 στοίχημα του Pascal, 128-130
 ωραίο, 109
 Bayes, θεώρημα, 130-135
 θερμοδυναμική, 123
 θετικισμός, 95
 Θεωρία των Πάντων, 171
 θρησκεία:
 αίνουαίνεια, 34, 37, 40, 42, 123
 άμεσα πλεονεκτήματα, 192-195
 απολογητές, 37, 82-83, 122, 125, 128, 161, 163, 269, 375
 δαρβινική επιταγή, 188-192
 επιβιωτική αξία, 197
 επικροτές, 57
 επιλογή ομάδας, 195-197
 λατρείες φορτίου, 228-233
 μυμίδια, θεωρία, 217-228
 υποπροϊόν, 197-204
 ψυχολογική προδιάθεση, 204-216
 θρησκευτική ελευθερία, κατάχρηση όρου, 46, 346
 Θωρ, 76

i, i, j

- Ιατρικό Ινστιτούτο Νου/Σώματος (Mind/Body Medical Institute), 86
 ιγμορίτιδα, 161
 Ίδρυμα για την Ελευθερία από τη Θρησκεία (Freedom from Religion Foundation, FFRF), 237
 Ιερά Εξέταση:
 ισπανική, 346
 ιταλική, 344-347
 Ιεχωβά (Θεός της Παλαιάς Διαθήκης), 42

- ανθρώπινες αμαρτίες, 263-266
 επιθετικά αρρενωπός, 57
 έρωτας, 212
 παντοδυναμία, 238
 πρότυπο ρόλου, 262, 268, 275
 ύπαρξη, 76
 φθόνος, 52, 130, 270-273
 χαρακτήρας, 52, 60, 274-275
 Ιησούς του Ναυιά, 274, 282, 283-285, 289
 Ιησούς Χριστός:
 βιολογικός πατέρας, 82-83, 204
 γέννηση, 117-118, 121
 δύναμη, 238
 Εβραίος, 305
 εξιλέωση για το προπατορικό
 αμάρτημα, 278-281
 Επί του Όρους Ομιλία, 277
 ζωή, 118-121, 232
 θαύματα, 82, 97, 132
 θεική υπόσταση, 116
 ιουδαίος, αφοσιωμένος, 285
 οικογενειακές αξίες, 277-278
 περσόνα, 52
Ιλιάδα, 286
 ιμπρεσιονισμός, 44
 Ινδονησία, 46, 47
 ινδουιστές, 53, 54, 67
 Ίνκας, τελετουργική θυσία, 362-363
 Ινουίτ, 292
 Ινστιτούτο για τη Μελέτη του Ισλάμ και
 του Χριστιανισμού, 340
 ιουδαϊσμός:
 αφοσίωση των παιδιών, 283-285
 ομογαμία, 290
 πεποιθήσεις, 36, 58-59, 287
 Ιούδας, 279-280
 Ευαγγέλιο, 280
 Ιπτάμενο Τέρας των Μακαρονιών, 76, 78
 Ιράκ, 43, 111, 288, 297, 323, 336
 ισλάμ:
 γάμοι, μικτοί, 318
 γελοιογραφίες, 46-49
 γυναίκες, 335
 διδασκαλία, 339, 340
 θεμελιωτές, 58-59, 318
 Ινδία, διαίρεση, 288
 μμιπλέγμα, 226-227
 Ιωάννης, Βαπτιστής, 377
 Ιωάννης, Ευαγγελιστής, 117
 Ιωάννης Παύλος Β', πάπας, 56, 91
Il Cattolico, 347
Independent, 43, 276, 335, 367, 372, 375
Irish Aires, ραδιοφωνική εκπομπή, 374
 Jacoby, Susan, 60
 Jammer, Max, 37
 Jaynes, Julian, 385-386
 Jefferson, Thomas, 52, 55, 56, 60, 64-65,
 67, 68, 99, 119, 121, 137, 296, 389
 Jones, John E., 157, 159
 Juergensmeyer, Mark, 327, 328
 Jung, C.G., 73
Jyllands-Posten, 46-47
κ, k
 καθολικισμός (βλ. ρωμαιοκαθολικισμός)
 Καθολικοί υπέρ της Χριστιανικής
 Πολιτικής Δράσης (Catholics for
 Christian Political Action), 322
Καννί Διαθήκη, 277-281
 καλβινισμός, 56
 Καλιγούλας, 297, 301
 Κάμβριο, έκρηξη, 153
 καμικάζι, 336, 340
 κάνναβη, χημειοθεραπεία, 44
 Καντ, Ιμάνουελ (Kant, Immanuel), 71
 ηθικότητα, 250, 251, 257-258, 260
 οντολογικό επιχείρημα, 106
 Καπέλα Σιστίνα, 110
 καπρικό οξύ, 409
 καπροϊκό οξύ, 409
 καπρυλικό οξύ, 409
 Καρζάι, Χαρίντ, 319
 Κασσιόπεια, 32
 Κατηχούμενοι, 344
 Κατρίνα, τυφώνας, 264
 κεϊνοσιανός, 373
 Κινγκ, Μάρτιν Λούθερ (King, Martin
 Luther), 277, 300, 323
 κληρονομικότητα:
 βιολογία, 164
 κοσμολογία, 173
 κομμουνισμός, 91, 92
 κομφουκιανισμός, 59
 κονκισταδόρες, 59, 346
 Κοπεγχάγη, ερμηνεία, 401-402
 Κοπέρνικος, Νικόλαος (Copernicus,
 Nicolaus), 95, 403
Κοράνι, 59, 338, 340-341, 372
 κουακερισμός, 43
 κούκοι, 246

- Κούνα, φυλή, 251
 Κρητιδικό, εξαφανίσεις ειδών, 72
 Κροάτες, 44
 Κρόμγουελ, Όλιβερ (Cromwell, Oliver), 402
 куκαδόφυτο, 402
 Κυρήνιος, έπαρχος της Συρίας, 117, 118
 Κωνσταντίνος, αυτοκράτορας, 54, 59
 Keleman, Deborah, 206, 210
 Kelvin, λόρδος, 123
 Kenny, Anthony, 211-212
 Kepler, Johannes, 81, 122
 Kertzer, David I., 344
 King, Coretta Scott, 323
 King's College, 71
 Kohn, Marek, 187
 Kristeva, Julia, 382
 Kurtz, Paul, 396
 Kyoto, βραβείο, 128
- λ, l**
 Λάζαρος, 204
 λατρείες φορτίου, 228-233
 Λίνκολν, Αβραάμ (Lincoln, Abraham), 295-296
 Λονδίνο, Πανεπιστήμιο, 121
 Λουθήρος, Μαρτίνος (Luther, Martin), 216, 226, 227, 304, 305, 317
 Λουκάς, Ευαγγελιστής, 117-118
 λύκος της Τασμανίας (*Thylacinus*), 296
 Λωτ, 267, 268
 δύο κόρες, 266, 267
 Σόδομα και Γόμορρα, 265-266
 στήλη άλατος, 266
 Ladman, Cathy, 193
 Lane Fox, Robin, 117, 118, 119
 Larson και Witham, μελέτη, 125-126, 127
 Latimer, Hugh, 348
 Lawrence, Raymond J., 89
 Layfield, Stephen, 367-371
 Lear, Edward, 101
Lebensraum, 274-275
 Leslie, John, 171
 Lewis, C.S., 116
 Lewontin, Richard, 189
 LGM (μικρά πράσινα ανθρωπάκια), 96
 Liberty University (Βλ. Πανεπιστήμιο Ελευθερίας)
 Lickert, κλίμακα, 126
 Lofting, Hugh, 35
 Loftus, Elizabeth, 350
Los Angeles Times, 45
- μ, m**
 Μαϊμονίδης, Μωυσής, 282, 284
 Μάρκος, Ευαγγελιστής, 355
 κοινή πηγή, 121
 μαρξισμός, 308
 Μαρξ, Καρλ, 305
 Ματθαίος, Ευαγγελιστής, 117, 118
 μαύρες τρύπες, 173
 Μεγάλη Άρκτος, 32
 Μεγάλη Έκρηξη, 60
 Μεγάλη περί Μπετόβεν Πλάνη, 331-333
 Μεγάλη Σύνθλιψη, 172-173
 μεγασύμπαν (Βλ. και πολυσύμπαν), 171
 μεθοδιστές, 281
 μεταστρουκτουραλισμός, 382
 μετρίότητα, αρχή, 95
 Μίθρας, 76
 μιμιάδα, 216, 217-227, 273, 299
 Μιχαήλ Άγγελος (Michelangelo di Lodovico Buonarroti Simoni), 109, 110
 Μόνα Λιζα, 112
 μονεταριστής, 373
 μονοθεϊσμός, 53, 54, 58-60, 268, 269, 271, 298
 Μόντι Πάιθον (Monty Python), 228, 333
 μορμονισμός, 58, 227-228
 Βίβλος του Μορμόν, 227
 Smith, Joseph, 227
 Μότσαρτ, Βόλφγκανγκ Αμαντέους (Mozart, Wolfgang Amadeus), 109, 110
Μπαγκαβανγκίτα, 378
 Μπακούιν, Μιχαήλ, 254
 μπαρχάν, 407
 Μπέικον, Φράνσις (Bacon, Francis), 368
 Μπετόβεν, Λούντβιχ βαν (Beethoven, Ludwig van), 109, 110, 133, 249, 332
 Μπίνκερ, φαινόμενο, 384-386
 μπιν Λάντεν, Οσάμα, 337, 339
 Μπλερ, Τόνι (Blair, Tony), 336, 337, 366, 369, 370, 371
 Μπουνιουέλ, Λουίς (Buñuel, Luis), 259
 Μπους, Τζορτζ (Bush, George):
 ο νεότερος, 111, 324, 336, 337, 353
 ο πρεσβύτερος, 65
 μπράιτς (Brights), 373
 μυστικισμός, 37
 μύθος, 111

- Μωάμεθ, Προφήτης, 276, 318, 338, 341
 Μωυσής, 270, 274, 275, 282, 376
 Δέκα Εντολές, 271, 273
 Μαδιανίτες, 271-272
 Μωαβίτισσες, 272
 χρυσός μόσχος, 76, 271
 χωρισμός υδάτων, 97
 Mackie, J.L., 106
 Mackintosh, 43
 Madison, James, 65, 67
 Magdalene Asylums (Βλ. Άσυλα της
 Μαγδαληνής)
 Malcolm, Norman, 106
 Malcolm, Wayne, 367, 369
 Maxwell, James Clerk, 123
 McGrath, Alister, 77
 McQuoid, Nigel, 367, 369, 372
 Medawar:
 Jean, 331, 332-333
 Peter, 181, 331, 332-333, 388
 Mencken, H.L., 50, 254
 Mendel, Gregor, 124
 Mensa Magazine, 128
 Mill, James, 259
 Mill, John Stuart, 259
 Miller, Kenneth, 158
 Mills, David, 66-67, 108
 Mind/Body Medical Institute (Βλ. Ιατρικό
 Ινστιτούτο Νου/Σώματος)
 Mortara, Edgardo, 344-348
 Mueller, Andrew, 48-49, 75
 Mullan, Peter, 351
 Mulligan, Geoffrey, 231
 Myers, P.Z., 93
 Mytton, Jill, 356-357, 360
- ν, π**
 Ναπολέον, 111, 306
 ναυτίλος (*Nautilus*), 150
 Νεοκαισαρείας, Γρηγόριος, 55
 Νέος Δεκάλογος, 291-292
 Νεύτων, σερ Ισαάκ (Newton, sir Isaac),
 122, 148
 Νεχρού, Τζαβάχαρλαλ, 67-68
 νομμόφρονες, 43, 374
 Νόμπελ, βραβείο, 128, 324
 θρησκοί επιστήμονες, 125
 ντεϊσμός, 40, 63, 65
 Ντιντερό, Ντενί (Diderot, Deni), 39, 108
 ντόντο (*Raphus cucullatus*), 296
 Ντοστογιέφσκι, Φιόντορ Μικαήλοβιτς,
 254
 νυχτερίδες, 166, 408-409, 410
 Νώε, Κιβωτός, 263
 NAS (Βλ. Εθνική Ακαδημία Επιστημών
 των ΗΠΑ)
 National Association of Evangelicals (Βλ.
 Εθνική Ομοσπονδία Ευαγγελικών)
 National Center for Science Education,
 NCSE (Βλ. Εθνικό Κέντρο για τη
 Διδασκαλία της Επιστήμης)
 Nature, 125
 Naughtie, James, 371
 Nautilus (Βλ. ναυτίλος)
 Necker, κύβος, 112
 New College, 394-395
 Newhart, Bob, 86, 87
 Newsday, 281
 News of the World, 349
 New Statesman, 45
 New Yorker, The, 338
 New York Times, 89, 281, 322
 Nixon, James, περίπτωση, 45
 NOMA, 77-85, 90, 92, 93, 94, 126
- ο**
 Οίκοι Κολάσεως (Hell Houses), 354
 ολιγόσπικτος βάτραχος-«νυφίτσα», 152
 Ολοκαύτωμα, 88
 ομογαμία, 290
 ομοφυλοφιλία:
 Γκέι, κίνημα Υπερρφάνειας, 373
 δαρβινική προσέγγιση, 191
 ΗΠΑ, 45-46, 264, 320-323
 θρησκευόμενοι, 45-46, 264, 275, 320-
 323
 οντολογικό επιχείρημα (Βλ. και Άνσελμος
 του Καντέρμπερι), 103-107
 Οξφόρδη, Πανεπιστήμιο, 315
 οπτικές πλάνες, 112-113
 Όργουελ, Τζορτζ (Orwell, George), 319
 ορθόδοξοι χριστιανοί, 43-44, 302, 303
 ουαχαβιστές, 276, 320
 Ουγκό, Βίκτωρ (Hugo, Victor), 343
 Ουέλς, Χέρμπερτ Τζορτζ (Wells, Herbert
 George), 298-299
 ουμανισμός, 382
 Ουτανισπότημ, 263
 Observer, 312
 O'Casey, Sean, 261

- OFSTED, 370
Opium, The, 320
 Operation Rescue (Βλ. Επιχείρηση Διάσωσης)
 Owens, Jesse, 300
 Owens, Karen, 101
- π, ρ**
- παγανιστές, 118, 282, 286
- παιδιά:
- δαισθητικά θεϊστές, 205, 206
 - δυσίστες, 206
 - εκπαίδευση, 289, 341-342, 364-372
 - ευπιστία, 200-203, 205, 213
 - θρησκευτικές ετικέτες, 289, 372-375
 - κακοποίηση, 349-360
 - προθετική στάση, 209
 - υιοθεσία, 246
 - υπεράσπιση, 360-366
 - φανταστικοί φίλοι, 235, 382-387
- παιδομορφισμός, 385, 386
- παιδοφιλία, 92, 349
- Πακιστάν:
- βλασφημία, τιμωρία, 318
 - γελοιογραφίες, Δανία, 47, 49
- Παλαιά Λαθίκη*, 52, 60, 134, 263-277, 282, 318
- πάλαρ, 96-97
- Πανεπιστήμιο Ελευθερίας (Liberty University), 321
- πανθεισμός, 40
- παρηνγοριά, 387-396
- άμεση φυσική, 388-389
 - θεωρία, 193
 - μέσω στοχασμού, 389
- Πατέρες του Έθνους, 60-68
- Παύλος, Απόστολος, 59, 279, 280-281, 285, 305
- περιοδικός πίνακας, 169
- Πέρμιο, μαζική εξαφάνιση ειδών, 69, 72
- πιθανοκρατικές κρίσεις, 81, 96
- Πίος Ι', πάπας, 394
- Πίος ΙΒ', πάπας, 306
- πίστις:
- αρετή, 129, 341-342
 - εκούσια πράξη, 129
 - ιερότητα της ανθρώπινης ζωής, 324-331
 - μετριοπαθής, 335-342
 - ομοφυλοφιλία, 320-323
 - παιδιά, 341-342
- Πλάτων, 239
- πληροφορία:
- θεωρία, 138-139
 - λεωφόρος, 394
- Πόλη της Χριστιανικής Ζωής (Christian Life City), 367
- πολυθεϊσμός, 276
- πολυπλοκότητα, 98, 103, 135, 166, 403
- ανάδυση, 141, 177
 - ανθρώπινο σώμα, 367
 - απίθανη, 185
 - αυξανόμενη, 139, 177
 - λειτουργική αδιαρετότητα, 177
 - μη αναγώγιμη, 144-151, 154, 155-157, 159
- πολυσύμπαν (Βλ. και μεγασύμπαν), 171
- πότλας, φαινόμενο, 244
- Πρίνστον, Θεολογική Σχολή, 119
- προβιοτική σούπα, 164
- Προκάμβριο, απολιθώματα κουνελιών, 154
- πρόπτωση μήτρας, 161
- προσευχή, πείραμα, 85-90
- προσωπική εμπειρία, επιχείρημα, 111-116
- προσωποποίηση άψυχων αντικειμένων, 170, 205
- προτεστάντες, 43, 62, 191, 287, 289, 290, 345, 348, 352, 374, 376
- πρωτόζωα, 156
- πρώτοι αριθμοί, 97
- Πυγμαίοι, 224
- πυρηνική δύναμη, ισχυρή, 169
- πυρηνική σύντηξη, 363
- Raine, Thomas, 59, 60
- Paley, William, 101
- Pascal, Blaise (Βλ. και στοίχημα του Pascal), 128, 129, 277
- Paul, Gregory S., 256
- Peacocke, Arthur, 123-124, 177
- Persinger, Michael, 194
- Pharyngula, 93
- Phelps, Fred, 323
- Phillips, Kevin, 318
- Pinker, Steven, 193, 254
- Planned Parenthood, 322
- Playboy*, 91
- Poitier, Sidney, 300

Polkinghorne, John, 124, 174, 177
 Popper, Karl, 154
 Potter, Gary, 322-323

ρ, ρ

Ράμσφελντ, Ντόναλντ (Rumsfeld, Donald), 251, 297
 ραντάρ, δίσκος, 113
 Ραφαήλ (Raffaello Sanzio), 110
 Ρέιγκαν, Ρόναλντ (Reagan, Ronald), 320
 Ρεπουμπλικανοί, 42, 322, 374
 ρινόκερος, 409, 410
 Ρούσβελτ, Φράνκλιν (Roosevelt, Franklin), 91
 Ρωμαίοι, 53, 57, 76
 ρωμαιοκαθολικισμός:
 βάπτισμα, 344-345, 347
 γάμοι, 290
 έκτρωση, 83, 324
 ενοχή, νοσηρή, 193
 θαύματα, 83
 καθατήριο, 393-395
 καθήκον προστασίας, 346
 κακοποίηση, 350-353, 355-356
 μιμνληγάμα, 227
 ναζί, 306
 πολυθεϊσμός, 56
 συγχωροχάρτια, 393-394
 Χίτλερ, Αδόλφος, 303-304
 Mortara, Edgardo, απαγωγή, 344-348
 RAF, 32
Raphus cucullatus (βλ. ντόντο)
 Rawls, John, 292
 Rees, Martin, 36, 79, 168-169, 170, 171, 172, 182
 Renfrew, Colin, 195
 Richerson, Peter, 222
 Ridley, Mark, 167
 Ridley, Matt, 151, 244
 Ridley, Nicholas, 347
 RNA, 164
 Roberts, Keenan, 354-355
 Roberts, Oral, 54
 Robertson, Pat, 264-265, 322
 Robeson, Paul, 300
 Robinson, Jackie, 300
 Ronson, Jon, 405
 Rothschild, Eric, 159-160
 Rothschild, Lionel, 346
 Ruse, Michael, 91, 92, 93

Rushdie, Salman, 45, 48, 288
 Ruskin, John, 143
 Russell, Bertrand, 76, 122, 339, 389-390
 αμεροληψία, 105
 οντολογικό επιχείρημα, 104-106
 ουράνια τσαγιέρα, 74-77, 78, 94
 πασσιφισμός, 129

σ, σ

σαϊεντολογία, 227
 Σαίξπηρ, Γουίλιαμ (Shakespeare, William), 109, 110, 270, 378
 Σάλεμ, μάγισσες, 92, 349
 σαντεμανιανή αίρεση, 123
 Σανκεντρίν, 282
 Σαουδική Αραβία, 293, 320
 γυναίκες, 335
 Διεθνής Αμνηστία, 49
 φονταμενταλιστές, 276, 319
 σεκόγια, γιγάντια (*Sequoiadendron giganteum*), 146
 Σενέκας ο νεότερος, 306
 Σέρβοι, 44
 Σίβα, 54
 σίτες, 43
 Σικάγο, Πανεπιστήμιο, 316
 σιχ, 373
 σκεπτικισμός, 73, 76, 78, 129-130, 174, 177, 393
 σκολύτης, 410
 σοβινισμός του βόρειου ημισφαιρίου, 140
 Σούμπερτ, Φραντς (Schubert, Franz), 109, 110
 σουνίτες, 43
 σουρεαλισμός, 44
 Σπινόζα, Μπάροχ (Spinoza, Baruch), 39
 Στάλιν, Ιωσήφ, 91, 132
 άθεος, 180, 301-302
 Θεολογικό Σεμινάριο της Τιφλίδας, 303
 Σταυροφόροι, 59, 346
 στοίχημα του Pascal, 129, 130, 225
 Στρατός του Θεού, 327
 Συντηρητικοί, 42
 σκέδιο, επίφαση, 102-103, 139, 141, 147, 167, 184-185
 Sacranie, σερ Iqbal, 48, 319
 Sagan, Carl, 33, 41, 69, 94, 97, 396, 402
 Scarborough, Rick, 46
 Schrödinger, Erwin, 401-402

- Scopes, John, 315
 Scott, Eugenie, 90
 Seaton, Nick, 375
 Seigneur de Dakeyne, 117
Sequoiadendron giganteum (βλ. σεκόγια, γιγάντια)
 SETI, πρόγραμμα Αναζήτησης Εξωγήινης Νοημοσύνης, 94, 96, 97-98, 165
 Shaheen, Naseeb, 378
 Shaw, George Bernard, 192
 Sheen, αιδεσιμότητας δρ Fulton J., 41
 Shennan, Stephen, 222
 Sherman, Robert, 65
 Shermer, Michael, 127, 153, 194, 210, 240, 252-253, 381, 396
 Singer, Peter, 251-252, 300-301
 Smith, Joseph (βλ. και μορμονισμός), 227
 Smith, Ken, 285-286
 Smolin, Lee, 173, 181
 Smythies, John, 211
 Snowflakes (βλ. Χιονονιφάδες)
 Sookhdeo, Patrick, 340-341
Spectator, 340
 Spong, John Shelby, 262
 Stannard, Russell, 85, 124, 174, 312
 Stenger, Victor, 144
 Sterelny, Kim, 191
 Stirrat, Michael, 126-127
 Stubblebine, στρατηγός, 405
 Sulloway, Frank, 127
 Susskind, Leonard, 143, 172
 Sutcliffe, Peter, 111
 Sweeney, Julia, 278, 357-359
 Swinburne, Richard, 81, 87-89, 177
 περί σωματιδίων, 174-176
- τ, τ**
 Ταλιμπάν:
 αμερικανοί, 273, 291, 320, 321, 325
 αφγανοί, 276, 291, 319, 320, 322, 335
 Ταμείο Συμμαχίας και Υποστήριξης (Alliance Defense Fund), 45
 Τελικά Λύση, 304
 Τερέζα:
 της Άβιλα, 211
 της Καλκούτας, 324-325
 Τζένγκις Χαν, 297
 Τίγρεις Ταμίλ, 336, 340
 Τουέιν, Μαρκ (Twain, Mark), 389, 392
 τριαδικό δόγμα, 54-56, 179, 226
 τριλοβίτες, 392
 Τρίπολη, συνθήκη, 61-62
 τρομοκρατική επίθεση:
 Λονδίνο, 336, 337, 340
 Μαδρίτη, 340
 Παγκόσμιο Κέντρο Εμπορίου, 114, 336, 337, 340
 τροπική λογική, 107
 τροχοί, 156
 Τσάπλιν, Τσάρλι (Chaplin, Charlie), 111
 τσιγγάνοι, 300, 364
 Τσόρτσιλ, Ουίνστον (Churchill, Winston), 91, 321
 γιος του (Randolph), 52
 τσουνάμι, 132, 134, 263
 τυφλοπόντικας, 408, 410
 τύφλωση με επιστήμη, 108
 τύχη, 166, 167, 181
 ανθρωπική αρχή, 185
 απιθανότητα, 145, 146, 147, 164
 σχέδιο, 139, 145, 146, 147
 φυσική επιλογή, 138, 146, 147, 167
 Tamarin, George, 283-285
 Templeton:
 βραβείο, 124, 179, 180, 183, 317
 Ίδρυμα, 85-87, 89, 124, 178-180, 378
 Tennyson, Alfred, 200-201
 Terry, Randall, 325, 327
 Thomson, J. Anderson, 170
 Thomson, William (βλ. Kelvin, λόρδος)
Thylacinus (βλ. λύκος της Τασμανίας)
 Tiger, Lionel, 213
 Tipler, Frank, 161
 Toland, John, 304
 Tonge, Jenny, 366
 Trivers, Robert, 212-213, 242
 TTSS (εκκρηκτικό σύστημα τύπου III), 158
 Turing, Alan, 321
- υ, υ**
 υδρογόνο, 169, 363
 βόμβα, 97, 169
 υποστηρικτές του κοσμικού κράτους, 60-68, 91
 Unwin, Stephen, 130-135
- φ, φ**
 Φανγκ, λαός, 203
 φασματοσκόπιο, 71, 95
 Φάτιμα:

Θεοτόκος, 56
 μαζικό όραμα, 115
 φεμινισμός, 140-141, 373
 Φθα, 386
 φιλανθρωπικές δωρεές, 53
 φονταμενταλισμός:
 Μέκκα, 276
 Μπαμιγιάν, βούδες, 276
 μπαπούτ αλ-ριντουάν, 339
 τζικάντ, 339
 Φόρουμ της Καθολικής Κοινότητας
 (Catholic Community Forum), 56
 Φρανκλίνος, Βενιαμίν (Franklin,
 Benjamin), 65
 φυσική επιλογή:
 αλτρουισμός, 243, 246
 αντιγραφείς, 217
 απιθανότητα, 138-139
 αφύπνιση συνειδήσεων, 140-144
 γενετική, 227
 γερανός, 98, 166-167, 185
 διαισθητικό νόημα, 206
 εμπειρικοί κανόνες, 246
 παιδιά, 206
 σχέδιο, 102-103, 139, 167-168
 τύχη, 138, 167
 φωτοσύνθεση, 146
 Falwell, Jerry, 321
 Faraday, Michael, 123
 Faulhaber, Michael, 307
Felis catus, 392
 Feynman, Richard, 401
 Fields, βραβείο, 128
Fighter Command and the Few, 32
 Fisher, Helen, 210
 Fitzwilliam, Μουσείο, 209
 Flemming, Brian, 236
 Flynn, Tom, 118
 Focus on the Family (Βλ. Επικεντρώσου
 στην Οικογένεια)
 Forrest, Barbara, 236
 Foucault, Michel, 382
 Fraser, Giles, 63
 Fraunhofer, Joseph von, 71
 Frayn, Michael, 208
 Frazer, James, 57, 214
 Freedom from Religion Foundation, FFRF
 (Βλ. Ίδρυμα για την Ελευθερία από τη
 Θρησκεία)
Free Inquiry, 118

Freethought Society of Greater
 Philadelphia (Βλ. Εταιρεία Ελεύθερης
 Σκέψης της Μείζονος Φιλαδέλφειας)
Freethought Today, 237
 French, Peter, 371
 Frisch, Karl von, 207
 Frum, John (Βλ. και λατρείες φορτίου),
 229-232

x

Χαρτογράφηση του Ανθρώπινου
 Γονιδιώματος, Πρόγραμμα, 124
 Χασιντίμ, 364
 Χιονονιφάδες (Snowflakes), 327
 Χιουμ, Ντέβιντ (Hume, David), 71, 139
 λογική δοκιμασία, 115
 Χίτλερ, Αδόλφος (Hitler, Adolf), 91, 132,
 274, 297, 299, 301-302, 333
 άθεος, 180, 302-307, 308
 Εβραίοι, 38, 304-305
 ευγονική, 257, 308
 Θεία Πρόνοια, 303, 306-307
 μπολσεβικισμός, 305
Anschluss, 306
 Χίτσκοκ, Άλφρεντ (Hitchcock, Alfred), 352
 Χομεϊνί, αγιατολάχ, 320
 Χουσεΐν, Σαντάμ, 132, 274, 302
 Χριστιανικό Ινστιτούτο, 367
 Χριστιανικός Συνασπισμός (Christian
 Coalition), 322
 χριστιανισμός:
 διδασκαλία, 340, 341
 εθνικοί, προσπλυτισμός, 118, 285
 ΗΠΑ, 62-65, 291, 353-355
 θεμελιωτές, 58-59, 238
 θρησκευτική αποστασία, 319
 πεποιθήσεις, 203-204
 Ταλμπάν, αμερικανοί, 320, 321, 325
 φονταμενταλιστικός, 118
 Χίτλερ, Αδόλφος, 303-307
 Χριστιανοί Αδελφοί (Christian Brothers),
 350
 Χρυσομαλλούσα, ζώνη, 162-163, 164, 171,
 174

ω, w
 Ωρίων, 32
 Wace, Henry, 71
 Wallace, Alfred, 143, 144
 Ward, Keith, 176-177

- Warraq, Ibn, 53, 340
 Washington, George, 61, 67, 296
Washington Post, 322
 Watchtower Bible and Tract Society, 145-146
 Watson, James, 124, 222
 Watts, Isaac, 286-287
 Waugh, Evelyn, 52, 385-386
 Weinberg, Steven, 34, 276
 Wells, G.A., 121
 Wheaton, Κολέγιο, 119
 White, Gilbert, 35
 Wickramasinghe, Chandra, 138
 Wilde, Oscar, 217
 Williamson, Hugh Ross, 69
 Wilson, A.N., 117
 Wilson, D.S., 195
 Wilson, E.O., 91, 382, 396
 Windows, 43
 Winston, Robert, 36
 Wise, Kurt, 315-317
 Wittgenstein, Ludwig, 403, 404
 Wodehouse, P.G., 205, 378
 Wolpert, Lewis, 212, 402
 Woodmorrappé, John, 369
 Wykeham, William, 394-395